

ISSN 2308-054X

ПАЁМИ

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН**

Маҷаллаи илмӣ

ВЕСТНИК

**ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ**

Научный журнал

HERALD

TAJIK STATE UNIVERSITY OF COMMERCE

Scientific journal

2(41)/2022

ПАЁМИ

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

HERALD

OF THE TAJIK STATE
UNIVERSITY OF COMMERCE

2(41)

Душанбе, 2022

**ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИЧОРАТИ ТОЧИКИСТОН**

**ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ**

«Паёми Донишгоҳи давлатии
тиҷорати Тоҷикистон» аз
соли 2011 ба таъб мерасад

«Вестник Таджикского
государственного университета
коммерции» публикуется с 2011 года

Сармуҳаррир

Ректори ДДТТ Курбонзода М.Р.

Главный редактор

Ректор ТГУК Курбонзода М.Р.

Муовини сармуҳаррир

Шаропов Фарход Разоқович

Заместитель главного редактора

Шаропов Фарход Разоқович

АЪЗОЁНИ ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Адамов Н.А.	д.и.и., профессор, ОАО «ИТКОР», ш. Москва
Аминов И.А.	д.и.и., дотсент, ДИС ДДТТ, ш. Хучанд
Амонова Д.С.	д.и.и., профессор, ДМТ, ш. Душанбе
Чабборов А.Д.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Исраилов М.	д.и.и., профессор, ДСҚР, ш. Бишкек
Раҷабов Р.К.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.и.и., профессор, ДКМБ, ш. Белгород
Улмасов Р.У.	д.и.и., профессор, ДСРТ, ш. Душанбе
Ҳабибов С.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе
Султонов З.С.	н.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Адамов Н.А.	д.э.н., профессор, ОАО «ИТКОР», г. Москва
Аминов И.А.	д.э.н., доцент, ИЭТ ТГУК, г. Худжанд
Амонова Д.С.	д.э.н., профессор, НУТ, г. Душанбе
Джабборов А.Д.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Исраилов М.	д.э.н., профессор, КРСУ, г. Бишкек
Раджабов Р.К.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.э.н., профессор, БУПК, г. Белгород
Ульмасов Р.У.	д.э.н., профессор, РТСУ, г. Душанбе
Хабибов С.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Султонов З.С.	к.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе

© *Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон
Таджикский государственный
университет коммерции*

МУНДАРИЧА		
ИЛМҲОИ ИҚТИСОДИ, СОҲИБКОРИ ВА СОҲАИ ИҚТИМОИ		
1.	Қурбонзода М.Р., Буриев Б.М. Самтҳои бозори хизматрасони иттилоотӣ ва самараи истифода бурдани поцениали он	9
2.	Ҳабибов С., Аҳмедов А.А. Тақомул додани ҳалли масъалаи нақлиёт	17
3.	Раҷабова Н.Р., Насимов Муҳаммадалӣ, Давлатов З.Б. Хусусияҳои истифодаи инкотермс дар раванди пешбурди фаъолияти гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	24
4.	Абдуқодиров Х.А., Нишонзода Р. Роҳҳои беҳтаргардонии инфрасохтори иқтимоии деҳот ҳамчун асоси рушди устувор	32
5.	Алимов Ҷ.Ш. Баъзе масъалаҳои рушди хизматрасониҳои таълимӣ - рақамӣ	40
6.	Ғафорода Ҷ.Ғ., Гулбекова С. Ҷ., Сайфхусейнов Ш.С. Ҳолати муосири рушди истеҳсоли маҳсулоти саноати коркарди лаблабуи қанд дар Тоҷикистон	48
7.	Мирзоалиев А.А., Бобоҳонова Ш.Х. Асосҳои концептуалии амалқунии бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ	52
8.	Ашурова М.Т. Баъзе аз ҷанбаҳои ҳавасмандгардонии андозии иқтисоди Тоҷикистон	60
9.	Мирзобеков Х.Д. Нақши инфрасохтори нақлиётӣ-логистикӣ дар рушди соҳаи сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон	64
10.	Ақпарзода Абдувалӣ. Интиҳоби самти беҳтарсозии идорақунии захираҳои замин тибқи усули иерархӣ	69
11.	Амонатова М.А. Аҳамияти рушди экосайёҳӣ дар иқтисодиёти милли	74
12.	Зарипов Э.Ш., Додарбеков С.А. Мақсад ва моҳияти идорақуни ва пешгуи хароҷот дар корхонаҳои истеҳсолӣ	80
13.	Иброҳимзода О. Ю. Саҳми соҳибқории аграрӣ ба рушди соҳаи парандапарварии ҷумҳурӣ	86
14.	Юнусова М.М. Таркиби низоми иқтимоӣ ва рушди сифатии иқтисоди милли	89
15.	Суфиев М.М., Холов М.Х. Хусусиятҳои сенсории маҳсулоти ғизоӣ	93
16.	Юсупова Ҳ.Ҳ., Назарова Н.Н., Халилова У.О. Роҳҳои кам кардани хатари қарзии бонкҳои тичории Ҷумҳурии Тоҷикистон	96
17.	Наботова П.Ҷ. Таҷрибаи хориҷии шарикии давлат ва баҳши хусусӣ дар хизматрасонии иқтимоӣ	102
18.	Юнусова Л. З. Хусусиятҳои таҳияи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва самтҳои афзалиятноки он дар шароити муосир	108
19.	Шуқуров А.А. Таъсири мутақобилаи рушди иқтисодӣ дар амсиласозии иқтисодию математикӣ	117
20.	Раҳимов С.Х. Тақмили баҳисобгирӣ ва назорат барои ҷенқунии ҳадамоти сайёҳӣ	126
21.	Исвалиев Б. Ҷ. Роҳҳои тақмилдиҳии механизми мотиватсионии таъминоти кадрӣ дар муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон	132
22.	Кармышева М.Н. Тафсири иқтимоӣ-иқтисодии захираҳои меҳнатӣ	140
23.	Каримова З.Ҳ., Абдуллозода Н.А. Нақши Пешво дар пешрафти ҳаёти иқтисодӣ	147
24.	Маъмуров А. М. Маъмуриқунонии қарзи андозии минтақа ва сабабҳои пайдоиши он дар шароити муосир	151
25.	Муминов Ф.Ш., Юнусов Б.Д. Самаранокии идорақунии стратегии субектҳои агробизнес ва рушди он дар иқтисодиёти Тоҷикистон	163
26.	Низомов С.Ф., Раҳимов Г.М. Мушқилот ва дурнамои тақмили баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит дар иқтисодиёти рақамӣ	168

27.	Саидзода И.М. Амсиласозии математикии популятсияи оилаи занбӯри асал	179
28.	Ҳукматов Д.Қ. Такмили идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ дар асоси назорати дохилӣ	187
29.	Ҳўчамкулов Р.Б., Қосимова М. И. Бозори сармояҳои воқеии асосӣ: хусусиятҳои амалкунанда ва муаммоҳо	193
30.	Амонатова М.А., Кармышева М.Н. Нақши осорҳои таърихӣ - фарҳангӣ дар рушди сайёҳии Тоҷикистони марказӣ	201
31.	Саидова М.Қ. Механизмҳои маблағгузорию ва рушди кластерҳои инноватсионии саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	206
32.	Соҳибов Ф.Х., Халилова У.О. Таъминоти иттилоотӣ ҳамчун омили заминавии қабули қарорҳои идоракунии дар шароити иқтисоди рақамӣ	215
33.	Машокиров Ч.Н., Шаропов Ф.Р. Таъсири сифати хизматрасонии сайёҳӣ ба сатҳи зиндагонии аҳоли	219
34.	Усманова Т.Қ., Чураҳонзода Саодат. Рушди технологияҳо ва рақамикунонии иқтисодиёт ҳамчун омили беҳтар намудани хизматрасонии шугли аҳоли	228
35.	Ҳочиев Ч.Н. Такмили механизми идоракунии низоми молияи корхонаҳои электроэнергетикӣ	234
36.	Ҳочиева Ш.А. Таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилий чун унсури муҳими низоми идоракунии корхона	240
37.	Холиқов Д.Ф. Мушкilotи норасоии захираҳои обӣ дар соҳаи кишоварзӣ	249
38.	Холов М.Х. Маҳсулотҳои ғизоии трансгенӣ: афзалият ва камбудҳои онҳо	256
39.	Ҳомитов Д.Ш., Бабачанова Д.Ш. Технологияи блокчейн ва хусусиятҳои татбиқи он дар иқтисодиёт	260
40.	Орзуода Сайтоҷиддин. Озодаи Сафар. Заминаҳои рушди низоми бонкӣ бо истифодаи унсурҳои менеҷменти бонкӣ	265
41.	Ҳалимов Л.М, Рустамова Рухина. Самтҳои асосии такмилдиҳии низоми қарзӣ	270
42.	Рустамова Рухина. Роҳҳои асосии таъмини устувории низоми бонкӣ	274
43.	Ҳалимов Л.М., Орзуода Сайтоҷиддин. Идоракунии сандуқи қарзӣ ва устуворгардонии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон	279
44.	Караев М.А. Тавсияҳо барои истифода ва имкониятҳои маркетингӣ дар инкишофи ташкилотҳо дар бозорҳои мақсаднок	282
45.	Назаров Аҳлиддин. Асосҳои ташкилдиҳии идоракунии фаъолияти бонкҳои тижоратӣ дар шароити муосир	288
46.	Олимов А.Х. Баҳодиҳии ҳолати молиявии дар асоси ҳисоботи молиявӣ дар бонкҳо	294
47.	Раҳмонов Қ.Н. Бозори пул ва ташкилкунандагони он дар иқтисодиёти миллӣ	299
48.	Султонов З.С., Озодаи Сафар. Истифодаи таҷрибаи пешқадами бонкҳои ҷаҳонӣ дар низоми бонкии кишвар	304
49.	Ғафорова Ч.Ғ., Ҳасанзода Б.Ҳ. Механизмҳои идоракунии рушди таҳсилоти олиии касбӣ дар шароити иқтисоди бозаргонӣ	307
50.	Муртазоев О.Қ. Истиқлолият – заминаи саноатикунунонии босуръати кишвар	312
51.	Ализода Т.С. Муаммоҳои самаранокии истифодабарии захираҳои обу замин дар шароити диверсификатсияи иқтисодиёт	318
52.	Шарипова М.Н. Аҳамияти иқтисодии саводои чакана дар рушди иқтисодиёти миллӣ	326
53.	Носиров Х.И., Иззатова Р.Х. Таҳлили нишондиҳандаҳои бозори меҳнат аз рӯи усулҳои омори	332

54.	Садриддинов М.И. Таҳлил ва арзёбии чадвали чамъвоардашудаи “харочот-истехсол” дар давлатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ	337
55.	Ҳамидова С.Ҳ. Омилҳои сарбории андоз таъсир мерасонанд	344
56.	Додарбеков С.А., Саидов Ш.Б. Ҷанбаҳои назариявии баҳисобгирии муҳосибии арзиши истеҳсолот дар шароити муосир	351
57.	Мирзон М.Н., Набиев Т.Т. Тамоюли рушди соҳаи қорводорӣ дар ноҳияҳои қуҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон	357
58.	Ҳомитов Д.Ш., Бобочонов Б.М. Рушди иқтисодиёти рақамӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон	362
59.	Бобомуродов П.У. Ҷанбаҳои назариявии ташаккулёбӣ ва рушди иқтисоди инноватсионӣ	368
60.	Саидов Ш.Б., Додарбеков С.А. Ташкили низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар қорхонаҳои истеҳсолӣ	375
61.	Бобоҳонова Ш.Х. Таҳлили имқонияти ташкили бозори электроэнергетикӣ минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ	378
62.	Муртазоев О.Қ., Султонов З.С. Ҷараёни қалби сармоягузориҳои мустақим ба соҳаи саноати мамлақат	386
ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ		
1.	Наботов С.Х. Дастгирии давлатии соҳибқорӣ дар шароити бӯҳрони қаҳонӣ	393
2.	Ҳолиқзода А.Ғ., Шосаидзода Ш.Ш. Эҳёи арзишҳои миллӣ дар раванди давлатсозии Пешвои Миллат	397
3.	Ширинҷонов Ф.И., Ҳақимов Ш.Ш., Сафарова З.М. Ҳамқорҳои байналмилалӣ-ҳуқуқии ҷумҳурии тоҷикистон дар мубориза бо қиноятқорӣ муташакқилона	403
4.	Қурбонова З.М. Сенарияҳои инқишофи муноқишаҳои сиёсӣ ва роҳҳои пешгирии онҳо	412
5.	Алимова М.А. Нақши фановариҳои иттилоотӣ дар рушди бозори хизматрасониҳои таълимӣ	417
6.	Дӯстов С.А., Абдуразоқов Х.Р. Баъзе масъалаҳои ҳуқуқӣ оид ба таснифи иштирокчиёни шартномаи фаъолияти яқҷоя	421
7.	Қурбонов М.А., Яҳёи Абдурахмон. Қонунвайронқунии қомпютерӣ ва масъалаҳои амнияти он	427
8.	Юсупова З.М. Усул ва тарзи қор бо луғат ва ибораҳои фразеологӣ дар синфҳои ибтидоии мактабҳои тоҷикӣ	432
9.	Примов М.М. Модели методи ташакқули муносибати эҳтиётқоронаи қонандагон доир ба истифодаи қомпютер дар машғулиятҳои технологияҳои иттилоотӣ	437
10.	Ширинҷонов Ф.И., Ҳақимов Ш.Ш. Ҷавобқарии қиноятӣ барои ташкили иттиқоди қиноятӣ: таҷрибаи байналмилалӣ ва қоричӣ	444
	Маълумот оид ба муаллифон	451
	Маълумот барои муаллифон	458

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА		
1.	Курбонзода М.Р., Буриев Б.М. Направления рынка информационных услуг и эффективность использования его потенциала	9
2.	Хабибов С., Аҳмедов А.А. Улучшение решения транспортной проблемы	17
3.	Раджабова Н.Р., Насимов Мухамадали, Давлатов З.Б. Особенности использования инкотермс в процессе таможенной деятельности в Республике Таджикистан	24
4.	Абдукодилов Х.А., Нишонзода Р. Пути улучшения социальной инфраструктуры села как основа устойчивого развития	32
5.	Алимов Дж. Ш. Некоторые вопросы развития образовательно- цифровых услуг	40
6.	Гафторзода Дж.Г., Гулбекова С. Дж., Сайфхусейнов Ш.С. Современное состояние развития промышленности по переработке сахарной свеклы в Таджикистане	48
7.	Мирзоалиев А.А., Бобохонова Ш.Х. Концептуальные основы функционирования рынка электроэнергетических услуг	52
8.	Ашурова М.Т. Некоторые аспекты налогового стимулирования экономики Таджикистана	60
9.	Мирзобеков Х.Д. Роль транспортно-логистической инфраструктуры в развитии туризма в Республике Таджикистан	64
10.	Акпарзаде Абдували. Выбор направления улучшения управления земельных ресурсов методом иерархии	69
11.	Амонанова М.А. Значение развития экологического туризма в народном хозяйстве	74
12.	Зарипов Э.Ш., Додарбеков С.А. Задачи и значение управления и прогнозирования затрат на производственных предприятиях	80
13.	Иброхимзода О. Ю. Вклад сельскохозяйственного предпринимательства в развитие птицефермы республики	86
14.	Юнусова М.М. Системы социальной структуры и качественный рост национальной экономики	89
15.	Суфиев М.М., Холов М.Х. Сенсорные свойства пищевых продуктов	93
16.	Юсупова Х.Х., Назарова Н.Н., Халилова У.О. Пути снижения кредитных рисков в коммерческих банках Республики Таджикистан	96
17.	Наботова П.Дж. Зарубежный опыт государственно-частного партнерства в социальной сфере	102
18.	Юнусова Л. З. Особенности развития инвестиционных проектов и ее приоритеты в текущих условиях	108
19.	Шукуров А.А. Взаимодействие экономического развития в экономико-математическом моделировании	117
20.	Рахимов С.Х. Совершенствование учета и контроля для измерения туристских услуг	126
21.	Исвалиев Б. Дж. Пути совершенствования мотивационного механизма кадров в высших учебных заведениях Республики Таджикистан	132
22.	Кармышева М.Н. Социально-экономическое значение трудовых ресурсов	140
23.	Каримова З.Х., Абдуллозода Н.А. Роль Лидера в социально-экономическом развитии общества	147

24.	Маъмуров А. М. Администрирование региональных налоговых задолженностей и причины их возникновения в современных условиях	151
25.	Муминов Ф.Ш., Юнусов Б.Д. Тенденции развития сельского хозяйства в условиях рыночной экономики Таджикистана	163
26.	Низомов С.Ф., Рахимов Г.М. Проблемы и пути совершенствования бухгалтерского учета и аудита в цифровой экономике	168
27.	Саидзода И.М. Математическое моделирование популяции медоносной пчелиной семьи	179
28.	Хукматов Д.Дж. Совершенствование управления сельскохозяйственными предприятиями на основе внутреннего контроля	187
29.	Худжамкулов Р. Б., Косимова М. И. Рынок реальных капитальных активов: особенности функционирования и проблемы	193
30.	Амонатова М.А., Кармышева М.Н. Роль историческо-культурных достопримечательности в развитие туризма центрального Таджикистана	201
31.	Саидова М.Дж. Механизмы инвестирования и развития инновационных промышленных кластеров в Республике Таджикистан	206
32.	Сохибов Ф.Х., Халилова У.О. Информационного обеспечения как базовый фактор принятия управленческих решений в условиях цифровой экономике	215
33.	Машокиров Дж.Н., Шаропов Ф.Р. Влияние качества туристических услуг на качество жизни населения	219
34.	Усмонова Т.Дж., Джурахонзода Саидат. Развитие технологий и цифровизация экономики как фактор совершенствования предоставления услуг служб занятости	228
35.	Ходжиев Дж.Н. Совершенствование механизма управления финансовой системой предприятий электроэнергетики	234
36.	Ходжиева Ш.А. Учетно-аналитическое обеспечение как важный элемент системы управления предприятия	240
37.	Холиков Д.Ф. Проблема дефицита водных ресурсов в сельском хозяйстве	249
38.	Холов М.Х. Трансгенные пищевые продукты: их преимущества и недостатки	256
39.	Хомитов Д.Ш., Бабаджанова Д.Ш. Блокчейн технология и особенности ее применения в экономике	260
40.	Орзуода Сайтоджиддин. Озодаи Сафар. Основы развития банковской системы с использованием элементов банковского управления	265
41.	Халимов Л.М., Рустамова Рухина. Основные направления совершенствования кредитной системы	270
42.	Рустамова Рухина. Основные способы обеспечения устойчивости банковской системы	274
43.	Халимов Л.М., Орзуода Сайтоджиддин. Управление кредитным портфелем и стабилизация банковской системы Республики Таджикистан	279
44.	Караев М.А. Рекомендации по использованию и возможности маркетинга в развитии организации на целевых рынках	282
45.	Назаров Ахлиддин. Основы организационного управления коммерческим банком в современных условиях	288
46.	Олимов А.Х. Оценка финансового положения на основе финансовой отчетности банков	294
47.	Рахмонов К.Н. Денежный рынок и его организаторы в национальной экономике	299
48.	Султонов З.С., Озодаи Сафар. Использование передового опыта банков мира в банковской системе страны	304

49.	Гафторзода Дж.Г., Хасанзода Б.Х. Механизмы управления развитием высшего профессионального образования в условиях рыночной экономики	307
50.	Муртазоев О.Қ. Независимость – основа быстрой индустриализации страны	312
51.	Ализода Т.С. Эффективное использование водных и земельных ресурсов в условиях диверсификации экономики	318
52.	Шарипова М.Н. Экономическая значимость розничной торговли в развитии национальной экономики	326
53.	Носиров Х.И., Иззатова Р.Х. Анализ показателей рынка труда статистическими методами	332
54.	Садриддинов М.И. Анализ и оценка укрупнённых таблиц «затраты-выпуск» в странах Центрально-Азиатского региона	337
55.	Хамидова С.Х. Факторы, влияющие на величину налоговой нагрузки	344
56.	Додарбеков С.А., Саидов Ш.Б. Теоретические аспекты учета затрат на производстве в современных условиях	351
57.	Мирзон М.Н., Набиев Т.Т. Тенденции развития отрасли животноводства в горных районах Республики Таджикистана	357
58.	Хомитов Д.Ш., Бабаджанов Б.М. Развитие цифровой экономики в контексте Республики Таджикистан	362
59.	Бобомуродов П.У. Теоретические аспекты формирования и развитие инновационной экономики	368
60.	Саидов Ш.Б., Додарбеков С.А. Организация системы бухгалтерского учета на производственных предприятиях	375
61.	Бобохонова Ш.Х. Анализ возможностей организации регионального рынка электроэнергии в Центральной Азии	378
62.	Муртазоев О.Қ, Султонов З.С. Процесс привлечения прямых инвестиций в промышленность страны	386
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ		
1.	Наботов С.Х. Государственная поддержка предпринимательства в условиях мирового кризиса	393
2.	Холикзода А.Г., Шосайдзода Ш.Ш. Возрождения национальных и исторических традиции в процессе государствоворосения Лидера Нации	397
3.	Ширинджонов Ф.И., Хакимов Ш.Ш., Сафарова З.М. Международно-правовое сотрудничества республики таджикостан в борьбе с организованной преступностью	403
4.	Курбонова З.М. Сценарии развития политических конфликтов и способы их предотвращения	412
5.	Алимова М.А. Роль информационных технологий в развитии рынка образовательных услуг	417
6.	Дустов С.А., Абдуразоков Х.Р. Некоторые юридические вопросы классификации участников договора о совместной деятельности	421
7.	Курбонов М.А., Яхён Абдурахмон. Информационно-коммуникационные правонарушения и вопросы ее безопасности	427
8.	Юсупова З.М. Методы и приёмы словарно - фразеологической работы в начальных классах таджикской школы	432
9.	Примов М.М. Методическая модель формирования осторожного отношения учащихся к использованию компьютера на занятиях по информационным технологиям	437
10.	Ширинджонов Ф.И., Хакимов Ш.Ш. Уголовная ответственность за организацию уголовной организации: международный и зарубежный опыт	444
	Сведения об авторах	451
	Памятка для авторов	458

**ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ, СОҲИБКОРӢ ВА СОҲАИ ИҚТИМОЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО
И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА**

УДК 338.4

Курбонзода М.Р., Буриев Б.М.

**НАПРАВЛЕНИЯ РЫНКА ИНФОРМАЦИОННЫХ УСЛУГ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЕГО ПОТЕНЦИАЛА**

Статья посвящена исследованию в области информационных услуг в современных условиях. На сегодняшний день на рынке информационных услуг проходит стремительный этап развития, который необходимо развивать, используя правильный подход и понимание направления его развития. Авторы статьи провели анализ деятельности Интернет-провайдером в Республике Таджикистан и рассмотрели модели оценки деятельности IT – индустрии. Также авторами были проведены исследования в области оценки основных критерий, характеризующие уровень информатизации и определена методика оценки в исследуемых организациях, характеризующие эффективность внедрения информационных технологий. В ходе исследования был проведен расчёт затрат для предоставления Интернет связи отечественными провайдерами, а также представлены прогнозные данные по значению затрат на ИКТ и на Интернет на период до 2027г. образовательным учреждениям страны.

Ключевые слова: информационные услуги, развитие, интернет, информационно-коммуникационные технологии, потенциал, эффективность, структура, затраты, связь.

Курбонзода М.Р., Буриев Б.М.

**САМТҲОИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИИ ИТТИЛООТӢ ВА САМАРАИ
ИСТИФОДА БУРДАНИ ПОЦЕНИАЛИ ОН**

Мақола ба тадқиқот дар соҳаи хизматрасонии иттилоотӣ дар шароити муосир бахшида шудааст. Дар шароити имрӯза, бозори хизматрасонии иттилоотӣ марҳилаи босуръати рушдро аз сар гузаронида истодааст, ки самти дурусти инкишофи онро муайян менамояд. Муаллифони мақола фаъолияти провайдерҳои интернетиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳлил намуда, моделҳои амалинамоеи фаъолияти соҳаи технологияҳои иттилоотиро баррасӣ кардаанд. Инчунин, муаллифон дар соҳаи баҳодихии меъёрҳои асосие, ки сатҳи иттилоотикунониро муайян мекунанд, тадқиқот гузаронида, методологияи баҳодихии ташкилотҳои мавриди омӯзишро муайян намуда, самаранокӣ татбиқи технологияҳои иттилоотиро амалӣ менамоянд. Дар рафти тадқиқот ҳисобкунии хароҷот барои таъмини алоқаи интернетӣ аз ҷониби провайдерҳои ватанӣ гузаронида шуда, маълумоти пешгӯӣ оид ба арзиши ТИК ва Интернет барои давраи то соли 2027 ба муассисаҳои таълимӣ мамлакат пешниҳод карда шуд.

Калидвожаҳо: хизматрасонии иттилоотӣ, рушд, Интернет, технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, потенциал, самаранокӣ, сохтор, хароҷот, алоқа.

Kurbonzoda M.R., Buriev B.M.

DIRECTIONS OF THE MARKET OF INFORMATION SERVICES AND THE EFFICIENCY OF USE OF ITS POTENTIAL

The article is devoted to research in the field of information services in modern conditions. Today, the information services market is undergoing a rapid stage of development, which must be developed using the right approach and understanding of the direction of its development. The authors of the article analyzed the activities of an Internet provider in the Republic of Tajikistan and considered models for evaluating the activities of the IT industry. Also, the authors conducted research in the field of assessing the main criteria that characterize the level of informatization and determined the assessment methodology in the organizations under study, characterizing the effectiveness of the implementation of information technologies. In the course of the study, a cost calculation was carried out for the provision of Internet communications by domestic providers, and forecast data on the value of ICT and Internet costs for the period up to 2027 was presented. educational institutions in the country.

Key words: information services, development, Internet, information and communication technologies, potential, efficiency, structure, costs, communications.

Оценка уровень информатизации предприятий производится на основе определения различных критериев и разработку моделей. Такие модели разрабатываются для предприятий малого и среднего предпринимательства, на основе декомпозиции поставленных целей и определение основных факторов, влияющие на уровень информационного обеспечения. При этом каждый фактор, характеризуется первичным порядком с целью производится последующей декомпозиции и на государственном уровне производится нормирование основных параметров, характеризующих деятельности конкретных объектов, факторов и базовых критериев.

Последующим шагом при разработке модели считается расчет весомости основных параметров, факторов и критериев на основе использования качественных методов. Обычно используют метод Дельфи, то есть метод для осуществления экспертных оценок.

Анализ экономической литературы показывает, что «разработка квалиметрические модели разрабатываются на основе использования алгоритма, предложенного Г.В. Эльниковой» [6] в виде факторно-критериальной модели, которая представлена на рис.31. Данная модель используется для оценки уровня информатизации предприятий и организаций малого и среднего предпринимательства.

Рисунок 1 - Факторно-критериальная модель оценки информатизации
(разработана автором)

Анализ рис.1 показывает, что можно выделить основные факторы, влияющие на степень информатизации малых и средних предпринимательских структур.

В первую очередь можно выделить уровень технической готовности до внедрения информационных технологий. Нами установлено, что данный фактор включает наличие:

1. Показателей информатизации бизнес-процессов, учитывающих количества автоматизированных рабочих мест, приходящиеся на число работников. Одна при проведении расчетов учитывают только число ПК, на которых работают административно-управленческие сотрудники;

2. Показатели, характеризующие работу руководителя и его работу с информацией. Важным считается использование современных компьютеров для принятия управленческих решений;

3. Наличие автоматизированного места у работников программного обеспечения и использование сети Интернет, а также получение оперативного информации и обмена информацией с вышестоящими органами управления.

Другим важным фактором считается уровень обеспечения персональных компьютеров и информационных технологий на предприятии, а также учета использования их возможностей, а также операционной системы и пакета прикладных программ.

Поэтому важным считается организации анкетного опроса на основе использования различных методов. Прежде всего, эксперты проводят ранжированию по указанным признакам. При этом оценку уровня информатизации в предприятиях среднего и малого предпринимательства проводят результаты экспертной группы, состоящих из 10 человек и работа проводится согласно методике, описанной в работе [5].

Результаты анализа анкет и проведения соответствующего ранжирования, приведены в табл. 1.

Таблица 1

Уровень информатизации организации

Фактор	Организации									
	ООО БИТ	NASR	ШАНС	ООО «НЕКОН+»	Allbiz	IT Service	Patriot It company	Спитамен ИТ	Softline	ООО «Ребус»
1. Уровень технической готовности к использованию информационных технологий	0,3	0,41	0,45	0,4	0,4	0,33	0,44	0,37	0,28	0,31
2. Уровень обеспеченности программными продуктами	0,22	0,25	0,34	0,2	0,23	0,19	0,33	0,27	0,24	0,33
3. Уровень пользования услугами сети Интернет	0,21	0,13	0,23	0,15	0,22	0,12	0,1	0,19	0,2	0,2
4. Уровень квалификации персонала	0,06	0,028	0,12	0,02	0,1	0,021	0,05	0,025	0,024	0,05
5. Общая оценка уровня информатизации организации	0,75	0,72	1	0,77	0,9	0,52	0,85	0,72	0,62	0,85

Расчёты автора

Результаты позволили оценить основные критерии, характеризующие уровень информатизации в предприятиях. Полученные результаты экспертного опроса свидетельствуют о высокую степень согласованности мнения экспертов.

На основе данных таблице 1 установлено, что уровень информатизации в ШАНС составляет-0,45 и Patriot It company -0,44, а в Softline -0,28 и ООО БИТ -0,3. Эти результаты связаны с уровнем технической готовности к использованию информационных технологий.

Также имеются низкие показатели в ООО «НЕКОН+» -0,20 и Allbiz -0,19 и это связано с такими факторами:

1. В «ШАНС» и ООО «Ребус» с проведением маркетинговой деятельности, требующий большой массив информации. Кроме того, это требует использование спец программного обеспечения относительно работе с данных СУБД. ООО «Patriot It company» занимается рекламной деятельности, что требует использованию ПП по обработке графиков, а также специальных программ, как Photo Shop, CorelDraw и другие.

2. Во-вторых, в ООО «НЕКОН+» и ШАНС низкие показатели, связаны с логистических действий, что не требует использования специального программного обеспечения (MS Excel и Access).

Относительно уровень использования услугами сети Интернет, ведущими считаются: ШАНС -0,23, Allbiz -0,22 и ООО «БИТ» -0,21. При этом отстающими организации являются: NASR -0,13, IT Service -0,12 и ООО «Patriot It company» -0,10.

При дифференциации уровень использования услуги сети Интернет учитывают такие факторы:

1. Высокий показатель пользования сети Интернет в ШАНС, Allbiz и ООО БИТ связано с тем, что они открыли собственные сайты и оказывают рекламные услуги через сети Интернет, а также дистанционные банковские услуги и электронные кошельки.

2. В NASR, IT Service и ООО «Patriot It company» низкие параметры связаны с их деятельностью количество пользователей значительно зависит от их деятельности.

3. Уровень квалификации персонала наблюдается в: Allbiz -0,10, ШАНС-0,12 и ООО «БИТ» -0,06. Также невысокие показатели наблюдается в ООО «НЕКОН+»-0,02, IT Service-0,021 и Softline -0,024. Данная тенденция связана с такими факторами:

1. Высокий показатель уровень квалификации персонала имеется в Allbiz, ШАНС и ООО «БИТ» и это связано с использованием комплексных программ и современного оборудования, что требует наличие специалистов в этой области.

2. В ООО «НЕКОН+», IT Service и Softline имеют низкие показатели в квалификации работников.

Результаты исследования показывают, что уровень информатизации изменяется от 1,00 в ШАНС и до 0,52 в IT Service. Это связано с уровнем организации и его способности реагировать на изменения во внешнем и внутреннем средах, а также учета влияния различных факторов на его функционирования.

При этом другим этапом является оценка эффективности информатизации по различным критериям.

Оценку эффективности внедрения ИТ проводят при рассмотрении этапов инновационного процесса. Это требует использования специальной методики. Поэтому для расчета эффективности внедрения ИТ, на исследуемых предприятиях нами использован модель выбора стратегических альтернатив их развития, устранить слабые стороны функционирования механизма внедрения этих технологий.

В целом, внедрение ИТ позволяет получение экономической, социальной, организационно-управленческой и маркетинговой эффекта.

Таблица 2

Используемые профили ИКТ в организационных структурах

Структура ИКТ – профилей	№ профилей ИКТ	Организации									
		ООО БИТ	NASR	ШАНС	ООО «НЕКОН+»	Allbiz	IT Service	Patriot It company	Спитамен ИТ	Softline	ООО «Ребус»

1. Управление предпринимательства	1.1										
	1.2										
	1.3		+					+		+	
2. Управление технологиями	2.1										
	2.2	+	+		+						
	2.3										
	2.4										
3. Проектирование	3.1	+		+				+			
	3.2		+								+
	3.3							+			
	3.4										
4. Разработка	4.1		+		+	+			+		
	4.2	+		+				+	+	+	+
	4.3		+				+				
5. Сервис и обслуживание	5.1					+		+			+
	5.2										
	5.3										
	5.4	+	+	+	+		+	+	+	+	+
	5.5										
6. Поддержка	6.1										
	6.2										
	6.3										
	6.4	+		+			+	+		+	

Составлено автором

Поэтому в таблице 2 проведены результаты использования методики для оценки уровня информатизации в исследуемых организациях, характеризующие эффективность внедрения ИТ в их деятельности.

В новых условиях развития общества Интернет стал частью современного общества и развивается в виде отдельного общественного института [3].

Важно выделить преимущество Интернет - это молниеносный обмен информацией. «Благодаря Интернету человечество становится действительно единым, а появление электронных денег и электронных способов их заработка и траты. Люди общаются без границ, совершают покупки, рассчитываются, договариваются, и весь этот процесс происходит практически бесконтрольно» [1].

Важным для развития бизнеса считается виртуальная реклама и хорошо организованный управляющий сайт предприятия. При этом следует выделить роль сотовых телефонов и сеть Интернет. Однако Интернет имеет также отрицательные последствия, способствует распространению порнографии и облегчает организационную деятельность террористических организаций [4].

Услуги сотовой связи сегодня - наиболее доходный и быстро развивающийся сегмент телекоммуникационного рынка Таджикистана. Рынок сотовой связи появился в нашей стране относительно недавно, однако по темпам развития он прочно занимает лидирующие позиции. К концу 2018 года количество абонентов мобильной связи в Таджикистане достигло 6852513 человек, и, по всей видимости, это далеко не предел. На рынке сотовой связи страны доминирует небольшое количество продавцов, поэтому можно

говорить об олигополии. Ведущие игроки здесь ЗАО «ТТ Mobile», ООО «Tcell», ООО «Вавилон мобайл», ООО «ZET мобайл».

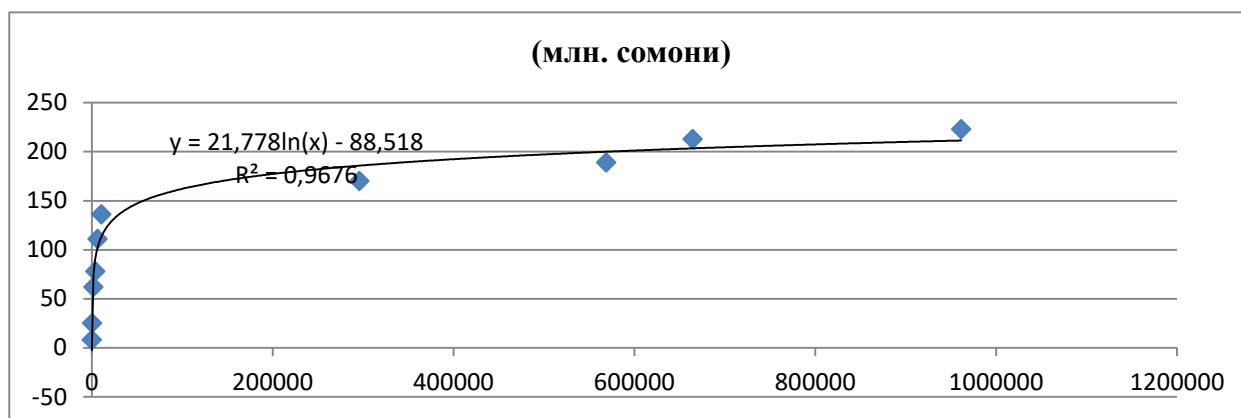

Рисунок 3- Затраты для предоставление Интернет связи в провайдерах РТ

Как мы уже отметили число пользователей мобильной связью в 2019г. составило 6,85 млн. единиц, и по отношению к 2015г. абсолютное изменения составило более два млн. единиц, или рост на 44,64%. Нами были проведены расчеты по выявлению затрат на ИКТ провайдерами РТ в зависимости от количества пользователей. Вид полученной зависимости и R^2 приведены в формулах (1) и (2).

$$y = 21,778\ln(x) - 88,518 \quad (1)$$

$$R^2 = 0,9676 \quad (2)$$

Значение $R^2 = 0,9676$ показывает правомерность применения данной зависимости для прогнозирования соответствующих затрат провайдерами.

Число абонентов мобильной связи превышает общую численность населения. Это в значительной степени объясняется наличием неактивных подписок, использованием нескольких sim-карт или оптимизацией для различных типов устройств. По оценке экспертов сейчас на 5 миллиардов человек приходится 7,4 млрд. подключений[2].

Результаты показывают, что в 2019 г. общее число пользователей связью составила 6,85 млн. чел. и на одного жителя страны приходится около одного мобильного телефона.

Нами проведены расчеты по выявлению затрат на ИКТ в вузах страны. На рисунок 44 приведена зависимость затрат на ИКТ от числа обучаемых студентов. Используя пакет «Анализ данных» получено следующее соотношение

$$F = 0,329S + 8,556 \quad (3)$$

$$R^2 = 0,8837 \quad (4)$$

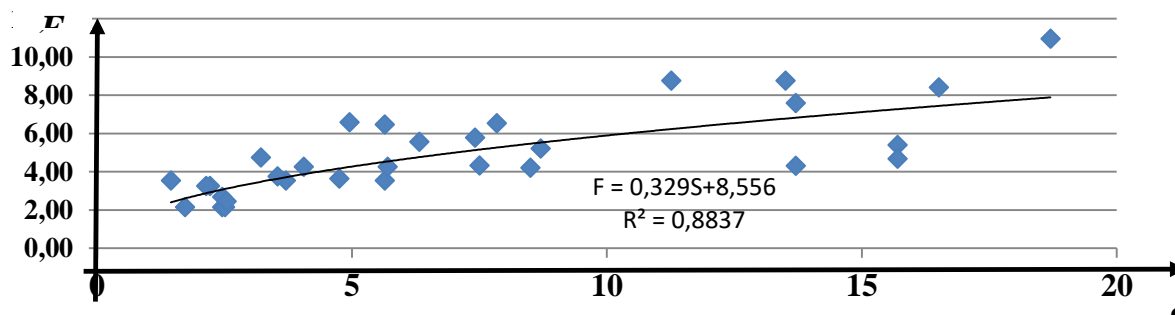

Рисунок 4 - Затраты на ИКТ в ВУЗ-ах Республики Таджикистан

Нами проведены расчеты по выявлению затрат на Интернет в вузах страны. На рисунок 5 приведена зависимость затрат на Интернет от числа обучаемых студентов. Используя пакет «Анализ данных» получены следующие соотношения:

$$Y = 17,928x + 0,2895 \quad (5)$$

$$R^2 = 0,8727 \quad (6)$$

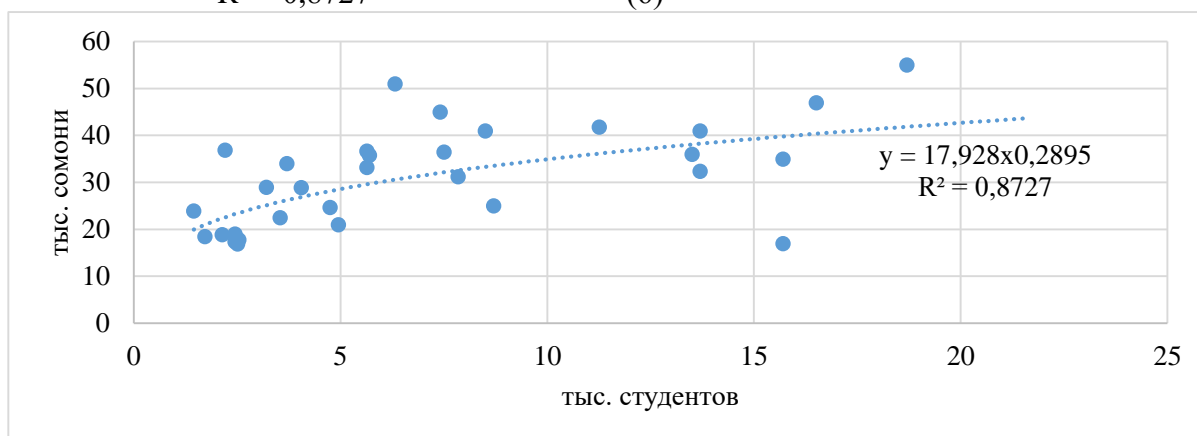

Рисунок 5- Затраты на Интернет в ВУЗ-ах Республики Таджикистан (в зависимости от количества студентов)

Определим прогнозные значения выявлению затрат на ИКТ и Интернет в вузах страны на период до 2025г. Для этого, проведем расчеты по количеству числа студентов.

Нами проведены расчеты по определению количества студентов в вузах страны. На рисунке 6 приведен прогноз числа обучаемых студентов. Используя пакет «Анализ данных» получено следующее соотношение

$$Y = 0,9748x + 13,868 \quad (7)$$

$$R^2 = 0,9912 \quad (8)$$

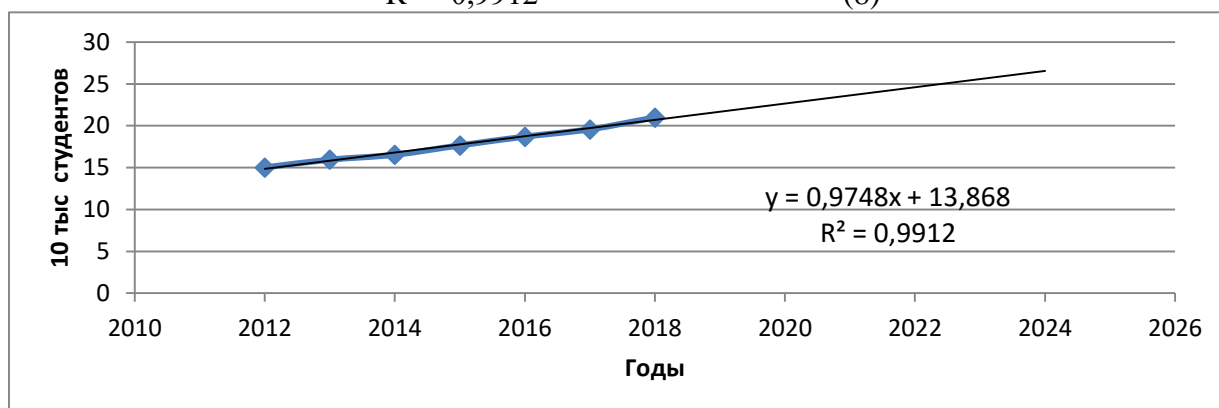

Рисунок 6-Прогноз количества студентов в ВУЗ-ах Республики Таджикистан период до 2025

Согласно уравнению (5) прогноз количества студентов в ВУЗ-ах на период до 2025г. приведен в табл.3

На рисунок 5 приведена зависимость затрат на Интернет от числа обучаемых студентов. Используя пакет «Анализ данных» получено следующее соотношение

Таблица 3

Фактические и прогнозные данные по РТ прогноз количества студентов в ВУЗ-аз на период до 2025г.

	Фактические данные						
Годы	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2019-2020
Количество студентов (10 тыс. человек)	15,94	16,53	17,65	18,69	19,57	20,98	21,67
	Прогнозные данные						
Годы	2020-2021	2021-2022	2022-2023	2023-2024	2024-2025	2025-2026	2026-2027
Количество студентов (10 тыс. человек)	22,64	23,62	24,59	25,57	26,54	27,52	28,54

Составлено автором

Используя прогнозные данные табл. 3 и функции (3) и (5), нами проведены прогнозные расчеты по выявлению затрат на ИКТ и Интернет в вузах страны на период до 2025г. (табл.4).

Таблица 4

Прогнозные данные по значению затрат на ИКТ и на Интернет по вузам Республике Таджикистана на период до 2027г.

	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027
Прогнозные значение затрат на ИКТ (100 млн. сомони)	16,33	16,65	16,97	17,29	17,61	17,93	18,25
Прогнозные значение затрат на Интернет в вузах РТ (10 млн. сомони)	44,78	45,31	45,82	46,32	46,81	47,51	48,05

Расчеты автора

Важное значение на рынок информационных услуг имеют предпринимательские структуры. В работе нами исследована зависимость затрат на ИКТ в предпринимательстве. На основе статистических данных обследования 30 объектов предпринимательства, получено соотношение, показывающее уровень затрат на приобретение ИКТ в зависимости от оборота (рис. 7).

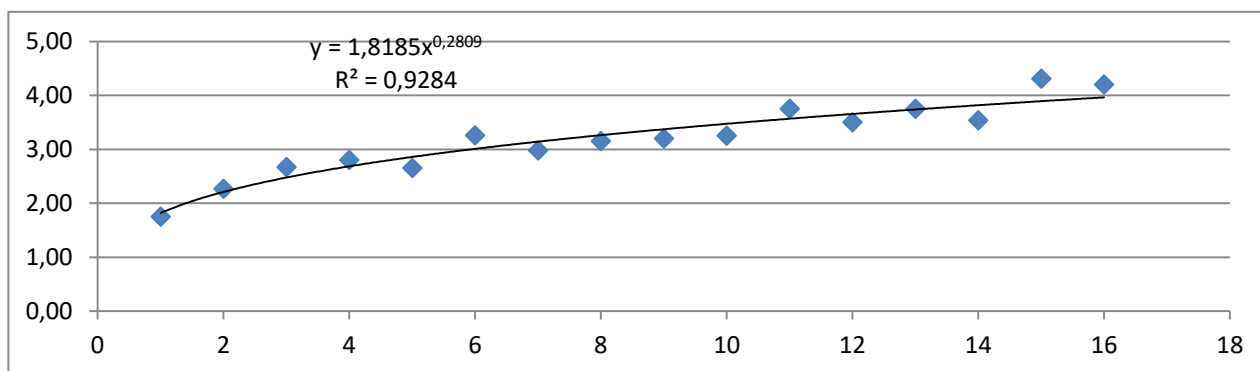

Рисунок 7 - Функция затрат на ИКТ в предпринимательстве в зависимости от оборота

Результаты приведённого анализа показывают зависимость объема оказываемых информационных услуг от различных факторов, в том числе в населения страны, количества студентов, развития предпринимательства и т.д. В процесс исследования доказано, что объем рынка информационных услуг и ИКТ является важной составляющей национального рынка услуг. даёт возможность чтобы в определенный время уменьшает, затрать при обработке информации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анна Вардо. Значение Интернета в жизни людей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.proza.ru/2010/04/09/1451> (дата обращения: 10.11.2019).
2. Информационно-аналитический портал. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://nag.ru/news/newslines/29553/chislo-mobilnyih-abonentov-dostiglo-7-4-milliardov.html> дата обращение 28.11.2019.
3. Нестеров А.К. Роль и значение Интернета // Энциклопедия Нестеровых [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://odiplom.ru/lab/rol-i-znachenie-interneta.html> (дата обращения: 07.06.2019).
4. Роль интернета в современном мире [Электронный ресурс]. –Режим доступа: <https://textbooks.studio/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/rol-interneta-sovremennom.html> (дата обращения: 06.12.2019).
5. Центр управления финансами/ Методы анализа [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://center-yf.ru/data/Marketologu/Metody-analiza.php> (дата обращения: 24.08.19).
6. Юшкова В. В. Формирование квалитетической компетенции будущих бакалавров технологического образования: дис. ... кан. пед. наук: 13.00.08/ Юшкова Виктория Валерьевна. –Ижевск. -2012. -207с. С. 51-60.

УДК 339.3

Ҳабибов С., Аҳмедов А.А.

ТАКОМУЛ ДОДАНИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАИ НАҚЛИЁТ

Дар мақолаи мазкур бо истифода аз услуби амсиласозии иқтисодӣ - риёзӣ ҳисоб намудани бузургии оптималии варианти боркашонии нақлиёти автомобилӣ дар байни амбори захираи мол ва корхонаҳои савдо хароҷоти интиқоли маҳсулоти озуқаворӣ ба

мағозаҳои чаканафурӯшии дар шаҳри Душанбе ҷойгир буда, бо мақсади ба ҳадди ақал расонидани ҳаҷм ва хароҷоти боркашонӣ аз якчанд анбори захираи маҳсулот то ба панҷ мағозаҳои корхонаҳои савдои чакана асоснок шудааст, ки мисоли равшани тақомул додани бизнес-равандҳои фаъолияти савдо пай дар пай кам кардани хароҷоти боркашонӣ ва самаранокӣ ба ҳисоб меравад.

Калимаҳои калидӣ: амсиласозӣ, усул, иқтисодӣ-риёзӣ, оптималӣ, вариант, масофа, нақлиёт, автомобил, маҳсулот, захира, интиқол, ҳолат.

Хабибов С., Аҳмедов А.А.

УЛУЧШЕНИЕ РЕШЕНИЯ ТРАНСПОРТНОЙ ПРОБЛЕМЫ

В данной статье методом экономико-математического моделирования произведен расчет оптимального размера варианта автомобильных перевозок между складами и торговыми предприятиями, затраты на транспортировку продуктов питания до розничных магазинов, расположенных в г. Душанбе, с целью минимизации объемов и затраты на транспортировку от нескольких складов товарного запаса до пяти магазинов предприятий розничной торговли, что является наглядным примером совершенствования бизнес-процессов торговой деятельности, постоянного снижения транспортных расходов и эффективности.

Ключевые слова: моделирование, метод, экономико-математический, оптимальный, вариант, расстояние, транспорт, транспортное средство, товар, запас, транспорт, состояние.

Khabibov S., Akhmedov A.A.

IMPROVING THE SOLUTION OF THE TRANSPORT PROBLEM

In this article, using the method of economic and mathematical modeling, the calculation of the optimal size of the variant of road transportation between warehouses and trading enterprises, the cost of transporting food to retail stores located in Dushanbe, in order to minimize volumes and transportation costs from several warehouses of inventory to five retail stores, which is a clear example of improving the business processes of trading activities, constantly reducing transportation costs and efficiency.

Key words: modeling, method, economic-mathematical, optimal, option, distance, transport, vehicle, commodity, stock, transport, condition.

Тартиби ҳисоби бузургии оптималии боркашонӣ тавассути истифодаи услуби амсиласозии иқтисодӣ-риёзӣ, бо мақсади ба ҳадди ақал расонидани хароҷоти боркашонӣ аз якчанд анбори захираи маҳсулот то ба мағозаҳои муайян. Мутобиқи талаботи онҳо овардани маҳсулот, ки дар масофаи мушаххас ҷойгир мебошанд [2]. Ин масоили иқтисодӣ бояд чун масъалаи классикии нақлиётӣ ҳаллу фасл карда шавад.

Гузориши умумии масъалаи нақлиёт дар чадвали 1 оварда шудааст.

Аз чадвали 1 дидан мумкин аст, ки ҳар як ишора маънои солим дорад. Масалан, дар анбори таъминоти молҳои якхела ба миқдори a_1, a_2, \dots, a_m – воҳид молҳо мавуд аст. Ин молҳоро ба n - нуқтаҳои савдо, ки талаботхояшон мувофиқан ба b_1, b_2, \dots, b_n – баробар мебошад, интиқол додан лозим аст. c_{ij} - арзиши кашонидани i (ити) – воҳид мол буда, то нуқтаи савдои j (джити) -ро дар бар мегирад.

Талаб карда мешавад, нақшаи оптималии кашонидани маҳсулот бо нақлиёти автомобилӣ бояд X_{ij} ёфта шуда, хароҷотҳои боркашонии нақлиётӣ ҳадалимкон то ҳади ақал кам карда шавад.

Гузориши умумии масъалаи нақлиёт

Анборҳо Мағозаҳо	Нуқтаи қабулқунандаи маҳсулот						Захираҳо (ҳаҷми маҳсулот)
	B ₁	B ₂	B ₃	B ₄	.	B _n	
A ₁	X ₁₁	X ₁₂	X ₁₃	X ₁₄	.	X _{1n}	a ₁
A ₂	X ₂₁	X ₂₂	X ₂₃	X ₂₄	.	X _{2n}	a ₂
A ₃	X ₃₁	X ₃₂	X ₃₃	X ₃₄	.	X _{3n}	a ₃
A ₄	X ₄₁	X ₄₂	X ₄₃	X ₄₄	.	X _{4n}	a ₄
...
A _m	X _{m1}	X _{m2}	X _{m3}	X _{m4}	.	X _{mn}	a _m
b _j	b ₁	b ₂	b ₃	b ₄	.	b _n	Σa _i = Σa _j

Дар адабиёти илмӣ ҳалли масъалаҳои нақлиётро масалан, интиқоли маҳсулот бояд бо харҷи камтарин сурат гирад. Дар ин ҳолат масъала бо роҳҳои риёзӣ - симплексӣ, тақсим кардан, кунҷии ғарб - шимол, кунҷии ҷануб - шимол ва ғ. ҳал шуда метавонад.

Яке аз муҳаққиқони барҷастаи истифодаи усулҳои риёзӣ – иқтисодӣ Леонид Василиевич Кантарович - барандаи ҷоизаи Нобилӣ дар соли 1975 ба ҳисоб меравад, ки ӯ дар баробари коркарди назарияи идоракунии оптималии тақсимоли захираҳо [1] усули барномаронии хаттиро бори аввал тарҳрезӣ ва асоснок намудааст. Назарияи мазкур дар баробари татбиқи амалӣ дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт аҳаммияти истифодаи ин тарзу усулҳоро дар арсаи ҷаҳонӣ ба таври ҷашмрас баланд кард. Ҳоло дар тамоми институтҳои илмию таҳқиқотӣ ба омӯзиши масоили иқтисодиёт равона гардида аз назарияи таҳаввулофарӣ ӯ ба таври васеъ истифода менамоянд.

Мо гузориш ва ҳалли масъалаи нақлиётро дар асоси усули тақсимот, ки нисбатан маъмул мебошад ба мақсад мувофиқ ҳисобида, дар поён тарзу услуби масъаларо нишон медиҳем:

Дар ин маврид зарурат ба миён меояд, ки мо ду шарт зарурро ба эътибор гирем:

Шарти 1. Миқдори маҳсулоти дар анбор буда, ба маҷмӯи талаботҳои нуқтаҳои савдо баробар аст, яъне шакли муодилаи зеринро дорад:

$$\sum a_i = \sum b_j \quad (1)$$

Маҷмӯи амсилаҳои риёзӣ шакли кушода ва пӯшида дорад.

Дар мисоли интиҳоб кардаи мо, ки ба ҳаёти воқеӣ ҳамоҳангӣ мекунад амсилаи риёзӣ моҳият ва мазмуни ҳалли кушодаро ифода менамояд:

$$\sum a_i \neq \sum b_j \quad (2)$$

Ҳалли масъаларо бо дарназардошти шартҳои 1 – ум дида мебароем.

$$A_i = \sum_{j=1}^n X_{ij} B_j = \sum_{i=1}^m X_{ij} \quad (3)$$

Маҷмӯи ҳосили зарби нишондиҳандаҳои чадвали 1 дар самтҳои амудӣ ва уфуқӣ баробаранд бо муодилаи зерин ифода кардан мумкин аст (4).

$$\sum_{i=1}^n X_i \sum_{i=1}^n * \sum_{j=1}^n X_{ij} + \sum_{i=1}^n Y_i \quad (4)$$

Шарти 2. Дар идомаи ҳалли масъала функцияи мақсадноки амсилаи оптималӣ намуди зеринро мегирад.

$$fmin = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n c_{ij}x_{ij} \quad (5)$$

аз ин чо x_i -ро меёбем:

$$X_j = \sum_{i=1}^n X_{ij} + Z_j; j = \overline{1, n} \dots \sum_{i=1}^n X_i = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n X_{ij} + \sum_{i=1}^n Y_i$$

$$X_i = \sum_{j=1}^n X_{ij} + Y_j; i = \overline{1, n} \dots \sum_{j=1}^n X_j = \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n X_{ij} + \sum_{j=1}^n Z_j$$

$$\sum_{i=1}^n X_i = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n X_{ij} + \sum_{i=1}^n Y_i \dots \sum_{j=1}^n Z_j = \sum_{i=1}^n Y_j$$

Бузургии интиқоли маҳсулот, ки минбаъд бо тонна/км ишора карда мешавад ва он дар матритсаи C – оварда шудааст.

$$C = \begin{cases} C_{11} & C_{12} & C_{13} & C_{14} & C_{15} \\ C_{21} & C_{22} & C_{23} & C_{24} & C_{25} \\ C_{31} & C_{32} & C_{33} & C_{34} & C_{35} \end{cases} = \begin{cases} 69 & 58 & 45 & 57 & 39 \\ 38 & 42 & 56 & 63 & 72 \\ 50 & 54 & 49 & 64 & 54 \end{cases}$$

C_{ij} -ҳаҷми кашонидани борҳо тавассути нақлиёти автомобилӣ бо ҳисоби тонна/километр маҳсулот i – (1, 2, 3), ва талабот бо маҳсулот j – (1, 2, 3, 4, 5) – ро ишора мекунем.

Бузургии оптималии интиқоли мол бояд ба шарте тартиб дода шавад, ки ҳаҷми интиқоли мол тавассути нақлиёти автомобилӣ кам карда шавад.

Тадриҷан бо роҳи беҳсозии натиҷаи ҳисоб.

Нақшаи интиқоли молро, тариқи матритса чунин навишта метавонем.

$$X = \begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & X_{13} & X_{14} & X_{15} \\ X_{21} & X_{22} & X_{23} & X_{24} & X_{25} \\ X_{31} & X_{32} & X_{33} & X_{34} & X_{35} \end{bmatrix}$$

Z - ҳаҷми умумии маҳсулот. X_{ij} – ҳаҷми кашонидани мол аз молфиристонанда бо рақами i – ити, ба j – ҷити ишора карда мешавад.

Намуди чадвали масъалаи нақлиёт чунин мебошад (чадвали 2).

Чадвали 2.

Гузориши масъалаи боркашии нақлиётӣ аз рӯи воҳидҳои шартӣ*

Мағозаҳо \ Анборҳо		А1	А2	А3	Талаботи мағозаҳо, бо тонна
		В1	В2	В3	
Талаботи мағозаҳои фуруши маҳсулотҳои	В1	69	38	50	102
	В2	58	42	54	90
	В3	45	56	49	88
	В4	57	63	64	85
	В5	39	72	54	95
Имконияти анборҳо		250	100	110	460
					460

*Сарчашма: таҳияи муаллифи диссертатсия

Аз чадвали 2 маълум аст, ки аз се анбори захираҳои маводи хӯроквории якхела A_1 , A_2 , A_3 , ки дар ш.Турсунзода, бояд ба чор нуқтаи қабули маҳсулот, яъне (мағозаҳои

хӯрокворӣ) дар шаҳри Душанбе мебошанд, онҳоро бо V_1, V_2, V_3 ва V_4 , ишора мекунем, ки дар чадвали 2 нишон дода шудааст.

Дар нуктаҳои A_1, A_2, A_3 мувофиқан ҳаҷми маҳсулоти зерин ҷойгир аст: 250, 100, 110 тонна, ки бояд ба нуктаҳои V_1, V_2, V_3, V_4, V_5 ба миқдори 102, 90, 88, 85, 95 (тонна) – интиқол дода шаванд.

дар ин маврид формулаи оптималии ҳаҷми боркашии нақлиётии автомобилро (т/км) бо ҳарфи Z ишора хоҳем кард. Натиҷаи ҳалли масъалаи нақлиётӣ бояд ба \min баробар шавад.

$$Z = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m C_{ij} X_{ij} \rightarrow \min$$

Маҳдудиятҳо аз рӯи захираҳо ва талаботҳо:

$$X_{11} + X_{21} + X_{31} = 102$$

$$X_{12} + X_{22} + X_{32} = 90$$

$$X_{13} + X_{23} + X_{33} = 88$$

$$X_{14} + X_{24} + X_{34} = 85$$

$$X_{15} + X_{25} + X_{35} = 95$$

Масъаларо аз рӯи рақамҳои воқеии чадвали 2 (A_1, A_2 ва A_3) озукворӣ дар се анбор, яъне захираи маҳсулот тариқи зайл ҳисоб мекунем:

$$X_{11} + X_{12} + X_{13} + X_{14} + X_{15} = 250$$

$$X_{21} + X_{22} + X_{23} + X_{24} + X_{25} = 100$$

$$X_{31} + X_{32} + X_{33} + X_{34} + X_{35} = 110,$$

$$X_{ij} \geq 0$$

Аз имкониятҳои барномаҳои стандартии компютери оффисии (MS Office) истифода намуда масъалаи ҳамлу нақли маҳсулотро бо истифодаи усули барномаронии ҳатӣ ҳал менамоем ва чиҳати ба ҳидди ақал (минимум) расонидани хароҷоти боркашонӣ бо истифодаи усулҳои маъмули илмӣ тариқи баҳодихии дучониба ҳулосаҳои илман асоснокро пешниҳод менамоем.

Таҳлили чадвали 1 нишон медиҳад, ки ҳисоби бузургии оптималӣ бояд мувофиқан бо роҳи зарбу ҷамъи рақамҳои воқеӣ барои ёфтани бузургии C , ки ин тавр аст иҷро карда мешавад (муодилаи 1)

$$C = 69x_1 + 38x_1 + 50x_1 + 58x_1 + 42x_1 + 54x_1 + 45x_1 + 56x_1 + 49x_1 + 57x_1 + 63x_1 + 64x_1 + 39x_1 + 72x_1 + 54x_1.$$

Барои шакли мувофиқ гирифтани бузургии интизории оптималӣ ба ҳадди ақал баробаршудаи ҳаҷми боркашонӣ чадвали дуҷумро тартиб медиҳем.

Интиқоли маҳсулоти навъи якхела (гушт) аз ҳисоби се анбор ба панҷ мағоза дар матритсаи якум нишон дода шудааст. Ҷойгир кардани маҳсулот вобаста ба бузургиҳои функсияи мақсаднок ба таври зайл пешниҳод карда мешавад (муодилаи 2).

$$C_1 = 69 \cdot 102 + 38 \cdot 0 + 50 \cdot 0 + 58 \cdot 90 + 42 \cdot 0 + 54 \cdot 0 + 45 \cdot 1 + 56 \cdot 0 + 49 \cdot 87 + 57 \cdot 57 + 63 \cdot 6 + 64 \cdot 22 + 39 \cdot 0 + 72 \cdot 94 + 54 \cdot 1 = 28453 \text{ ткм}$$

Ҳамин тариқ, ҳолати якуми варианти боркашонии нақлиётии автомобилӣ нишон медиҳад, ки функсияи мақсади амсила аз ҳисоби ҳонаҷаҳои $a_1 X_{11}$; $a_1 X_{21}$; $a_3 X_{31}$; $a_3 X_{33}$; $a_1 X_{41}$; $a_2 X_{42}$; $a_3 X_{43}$; $a_2 X_{52}$; $a_3 X_{53}$ иҷро карда мешавад.

Таҳлили рақамҳои ҳисоби компютерӣ аз рӯи барномаи стандартии оффисӣ нишон медиҳад, ки ҳаҷми боркашонӣ ҳамарӯза бо назордошти алоқаҳои мавҷудаи байни се анборҳои захираи маҳсулот дар ш.Турсунзода ва мағозаҳои хӯроквории дар ш.душанбе - 28453 т/км-ро ташкил медиҳад.

Ба сатҳи минималӣ расонидани ҳаҷми интиқоли маҳсулот аз анборҳо бо усули такмил ё беҳтар кардани натиҷаи ҳисоби компютерӣ ва ба и хӯроқорӣ тариқи беҳсозии натиҷаи ҳисоби иқтисодӣ - нақлиётӣ варианти дуҷуми боркашониро дида мебароем.

Барои боз ҳам ба ҳадди ниҳой расонидани ҳаҷми боркашони дар идомаи таҳқиқот варианти навбатии ҳаҷми боркашони нақлиётӣ дида мебароем (ҷадвали 3.)

Ҷадвали 3.

Матритсаи якуми варианти оптималии ҳалли масъалаи боркашии нақлиётӣ.

Мағозаҳо		Анборҳо			Талаботи мағозаҳо, бо тонна
		A1	A2	A3	
Талаботи мағозаҳои фуруши маҳсулотҳои хӯрокворӣ	B1	102,00	0,00	0,00	102
	B2	90,00	0,00	0,00	90
	B3	1,00	0,00	87,00	88
	B4	57,00	6,00	22,00	85
	B5	0,00	94,00	1,00	95
Имконияти анборҳо		250	100	110	460

*Сарчашма: коркарди муаллифи диссертатсия дар асоси ҷадвали 2. бо истифодаи имкониятҳои дастаи барномаҳои кории ҳалли компютерӣ (ДБАКҲК).

Барои таҳлили матритсаи мазкур муодилаи сеюмро таҳия карда натиҷаи ҳисобро меёбем.

$$C_2 = 69*0 + 38*0 + 50*102 + 58*82 + 42*0 + 54*8 + 45*88 + 56*0 + 49*0 + 57*80 + 63*5 + 64*0 + 39*0 + 72*95 + 54*0 = 25963 \text{ ткм}$$

Ҳолати дуҷуми варианти ҳалли масъалаи боркашони нақлиётӣ гувоҳӣ медиҳад, ки функсияи мақсаднокӣ амсила аз ҳисоби чамъу зарби рақамҳои хонаҷаҳо $a_3X_{13}; a_1X_{21}; a_3X_{23}; a_3X_{31}; a_1X_{41}; a_2X_{42}; a_2X_{52}$ иҷро карда мешавад.

Дар идомаи ҳисобу китобҳои зарурӣ варианти сеюми минималикунонии хароҷоти интиқоли маҳсулотро тариқи боркашони автомобилӣ дида баромадан ба мақсад мувофиқ аст. Барои чунин сурат гирифтани раванди ҳалли масъалаи мо матритсаи навбатиро тартиб медиҳем ки аз ҳисоби захираҳои маҳсулоти дар анборҳо буда, дар ҷадвали 4 инъикоси хурро пайдо кардааст.

Ҷадвали 4.

Матритсаи дуҷуми варианти оптималии ҳалли масъала, бо тонна/км*

Мағозаҳо		Анборҳо			Талаботи мағозаҳо, бо тонна
		A1	A2	A3	
Талаботи мағозаҳои фуруши маҳсулотҳои хӯрокворӣ	B1	0,00	0,00	102,00	102
	B2	82,00	0,00	8,00	90
	B3	88,00	0,00	0,00	88
	B4	80,00	5,00	0,00	85
	B5	0,00	95,00	0,00	95
Имконияти анборҳо		250	100	110	460

*Сарчашма: коркарди муаллифи диссертатсия дар асоси ҷадвали 1. бо истифодаи имкониятҳои (ДБАКҲК).

Аз ҷадвали 4 тарзи методикаи ҳисоби ҷадвалҳои 1-3-и бузургӣ

$$C_2 = 69*0 + 38*38 + 50*64 + 58*0 + 42*62 + 54*28 + 45*70 + 56*0 + 49*18 + 57*85 + 63*0 + 64*0 + 39*95 + 72*0 + 54*0 \text{ ба } 21345 \text{ т/км}$$

баробар мешавад.

Ҳолати сеюми варианти боркашонӣ нишон медиҳад, ки функсияи мақсадноки амсила аз ҳисоби катакҷаҳои a_2X_{12} ; a_3X_{13} ; a_2X_{22} ; a_3X_{23} ; a_1X_{31} ; a_3X_{33} ; a_1X_{41} ; a_1X_{51} иҷро карда мешавад.

Чадвали 5.

Матритсаи сеюми варианти оптималии ҳалли масъала, бо тонна/км*

Мағозаҳо		Анборҳо			Талаботи мағозаҳо, бо тонна
		A1	A2	A3	
Талаботи мағозаҳои фуруши маҳсулотҳои хӯрокворӣ	B1	0,00	38,00	64,00	102
	B2	0,00	62,00	28,00	90
	B3	70,00	0,00	18,00	88
	B4	85,00	0,00	0,00	85
	B5	95,00	0,00	0,00	95
Имконияти Анборҳои хӯрокворӣ		250	100	110	460

*Сарчашма: коркарди муаллифи диссертатсия дар асоси чадвали 1. бо истифодаи имкониятҳои (ДБАКҲК).

Бузургии оптималии варианти боркашонӣ хароҷоти интиқоли озуқаворӣ (гушти гов) маҳсулот аз се анбори дар шаҳри Турсунзода ҷойгир буда, ба мағозаҳои чаканафуруши дар шаҳри ҷойгир буда, дар масофаҳои мувофиқи чадвали 1 тарҳрезӣ гардида, натиҷаи ҳисоби компютери стандартҳои оффисӣ, ҳаҷми боркашонии нақлиётӣ ба - 21345 т/км иҷро карда мешавад. Варианти таҳиягардидаи боркашонии нақлиётӣ (т/км) варианти оптималии боркашонӣ ба ҳисоб меравад.

Хулоса: Бо дарназардошти натиҷаи ҳосилшударро (21345 т/км) бо андозаи тарифаҳои боркашонӣ кашонидани (як тонна бор ба масофаи 1 км, тавассути нақлиёти автомобилӣ) арзёбӣ карда, ба таври мушаххас нишон медиҳад, ки бо роҳи беҳтар ё такмил додани варианти ҳисобҳои барномаи стандартии компютери MS Office ва истифодаи ғояҳои ринжинеринг ҳаҷми боркашонии нақлиётӣ аз 28453 т/км (чадвали 2) то ба 21345 т/км (чадвали 4) такмил дода шуд, ки камшавии аниқ бузургии 7108 т/км (28453 – 21345) исбот ва асоснок кардааст. Агар мо ин натиҷаи ҳосилшудаи ҳисоби иқтисодӣ – риёзиро тариқи ҳалли масъалаи нақлиёти классикӣ бо назардошти бузургии тарофаи нақлиётӣ барои кашонидани 1 тонна маҳсулоти ғизоӣ (гушт) ба масофаи 1 км (масофа) бо роҳи зарб ба ҳаҷми боркашонии нақлиётӣ ҳисоб кунем он гоҳ, сарфаи маблағи хароҷоти нақлиётӣ бо ҳисоби мутлақ сомонӣ ва фоиз нисбат ба ҳаҷми гардиши моли чакана ҳосил хоҳад шуд, ки амали чандон ҳам мушкул ба ҳисоб намеравад.

Ҳамин тариқ аз рӯи натиҷаҳои ҳосилшуда ва баҳодихии дучониба чунин хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки нақшаи оптималӣ вобаста ба талаботи мағозаҳо иҷро карда мешавад. Натиҷаҳои ҳосилшуда дуруст буда барои ба тариқи оптималӣ - минимум (ҳади ақал) интиқол додани маҳсулот функсияи мақсади амсила $Z = 21345$ т/км мебошад.

ЛИТЕРАТУРА

1. Л.В.Канторович «Экономический расчет наилучшего использования ресурсов», Акад. наук СССР. Отд-ние экономики, философии и права и Сиб. отд-ние АН СССР, Москва-1959.
2. Ҳабибов С.Ҳ., Аҳмедов А.А.Ташкил ва хусусияти истифодаи технологияи реинжиниринги чараёни бизнес дар корхонаҳои савдо. Маркази тадқиқоти стратегияи назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. с.123-134.

Рачабова Н.Р., Насимов Мухамадалӣ, Давлатов З.Б.

ХУСУСИЯҲОИ ИСТИФОДАИ ИНКОТЕРМС ДАР РАВАНДИ ПЕШБУРДИ ФАЪОЛИЯТИ ГУМРУКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола хусусияҳои истифодаи Инкотермс дар раванди пешбурди фаъолияти гумрукӣ дар шароити муосир мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Тартиби истифодаи қоидаҳои Инкотермс 2020 дар Тоҷикистон дар раванди расонидани мол бо нақлиёту намудҳои ҷудоғонаи он, шартҳои расонидани мол, вазифаҳои харидор ва фурӯшанда муайян карда шудааст. Инчунин истифодаи қоидаҳои Инкотермс 2020, ки то соли 2030 дида баромада шуда, таҷдиди навбатии қоидаҳо бо назардошти тичорати рақамӣ ва истифодаи шартномаҳои моликияти зеҳнӣ пешниҳод шудааст.

Вожаҳои калидӣ: хусусиятҳо, нақлиёт ва намудҳои ҷудоғонаи он, истифода, Инкотермс, қоидаҳо, шартҳои расонидани мол, тичорати байналмилалӣ.

Раджабова Н.Р., Насимов Мухамадали, Давлатов З.Б.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНКОТЕРМС В ПРОЦЕССЕ ТАМОЖЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается специфика использования Инкотермс в процессе осуществления таможенной деятельности в современных условиях. Рассмотрены порядок применения правил Инкотермс 2020 в Таджикистане при доставке товаров их отдельным транспортом и его видами, условия поставки товаров, обязанности покупателя и продавца. Предложены рекомендации по использованию правила Инкотермс 2020 к 2030 году, учитывая развитие цифровой торговли и использование договоров об интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: особенности, транспорт и его отдельные виды, использование, Инкотермс, правила, условия поставки товаров, международная торговля.

Radjabova N.R., Nasimov Mukhamadali, Davlatov Z.B.

FEATURES OF THE USE OF INCOTERMS IN THE PROCESS OF CUSTOMS ACTIVITIES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the specifics of the use of Incoterms in the process of customs activities in modern conditions. The procedure for applying the rules of Incoterms 2020 in Tajikistan for the delivery of goods by their separate transport and its types, the conditions for the delivery of goods, the obligations of the buyer and seller are considered. Recommendations are proposed on the use of the Incoterms 2020 rule by 2030, taking into account the development of digital trade and the use of intellectual property agreements.

Key words: features, transport and its separate types, use, Incoterms, rules, terms of delivery of goods, international trade.

Дар Тоҷикистон дар тӯли солҳои охир натиҷаҳои назаррас дар самти рушди муносибатҳои иқтисоди байналмилалӣ ба даст оварда шуда, мавқеи мақомоти гумрук дар он хело қалон аст. Дар ин раванд диққати асосӣ ба истифодаи қоидаҳои расонидани мол Инкотермс дода мешавад. Таҷриба аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар шароити муосир Инкотермс 2020 ёздаҳ қоидаҳои байналмилалиеро дар бар мегирад, ки дар савдои байналмилалӣ татбиқ

мешаванду ҳуқуқ ва ўҳдадорихои тарафҳоро дар асоси шартномаи хариду фурӯш оид ба расонидани мол аз фурӯшанда ба харидор муайян мекунад [1,2].

Қоидаҳои Инкотермс истилоҳҳои тичоратие мебошанд, ки бо се ҳарфи аввал ихтисор карда шуда таҷрибаи соҳибкориро дар расонидани байналмилалии молҳо инъикос мекунад, ки тамғаи тичоратии Палатаи Байналмилалии Тичорат (ИСС) мебошад. Аз тарафи дигар қоидаҳои Инкотермс ИСС барои истифодаи истилоҳҳои тичоратӣ дар тичорати миллий ва байналмилалӣ пешбинӣ шудаанд.

Дар робита ба зарурати таъмини тоҷирон бо қоидаҳои байналмиллалии тафсири истилоҳоти тичоратӣ, ки бештар дар савдои хориҷӣ истифода мешаванд, Палатаи Байналмилалии Савдо (ИСС) соли 1936 нашри якуми қоидаҳои Инкотермсро нашр кард. Минбаъд, бо тағйирёбии нишондиҳандаҳои савдо ва зиёд шудани усулҳои гуногуни расонидани мол ин қоидаҳои байналмилалии низ тағйир ёфт. Тағйирот ва иловаҳо дар солҳои 1953, 1967, 1976 ворид карда шуданд ва аз соли 1980 инҷониб Incoterms давра ба давра дар 10 сол як маротиба аз нав дида баромада мешавад ва дар солҳои 1990, 2000, 2010 нав карда шуд.

10 сентябри соли 2019 нашри навтарини нӯҳуми қоидаҳои Инкотермс 2020 нашр шуд, ки аз 1 январи соли 2020 эътибор пайдо кард (нашри ИСС № 723). Қоидаҳои нави Инкотермс 2020 қоидаҳои навшудаи Incoterms 2010 мебошанд, ки дар ИСС аз ҷониби кумитаи коршиносон - Гурӯҳи таҳиякунанда таҳия шудаанд. Ба ин кумита ҳуқуқшиносони Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Британияи Кабир, Фаронса, Туркия, Олмон, инчунин намоёндагони Чин ва Австралия бори аввал шомил буданд. Мақсади Гурӯҳи таҳиякунанда ва аз нав дида баромадани қоидаҳои мавҷудаи Инкотермсро то ҳадди имкон содда кардани онҳо ва илова бар ин, аз байн бурдани заминаҳои нолозими таъминот, ки метавонанд дар истифодаи онҳо нофаҳмихоро ба вучуд оранд, равшантар шарҳ дода шуда шартҳои таъминот барои содиркунандагон ва воридкунандагон дар саросари ҷаҳон амалӣ карда шавад [2].

Қоидаҳои Инкотермс 2020 аз 1 январи соли 2020 татбиқ карда шуданд. Инчунин имконпазир аст, ки истифодаи қоидаҳои Инкотермс 2010 ё қоидаҳои Инкотермс 2000 ва ҳатто қоидаҳои қаблӣ идома дода шавад. Аз ин рӯ, дар шартномаҳои байналмилалии фурӯш ҳангоми муайян кардани шартҳои расонидани мол бояд ин қоидаҳо дақиқ нишон дода шавад.

Бояд қайд намуд, ки қоидаҳои Incoterms шартномаи хариду фурушро иваз намекунад, балки танҳо имкон медиҳанд, ки онро кӯтоҳ намоянд. Шартҳои расонидани мол, интиқоли ҳуқуқи моликият ба молҳоро муайян намекунад, нархи мол ва усули пардохт ё оқибатҳои вайрон кардани шартномаро нишон намедиҳанд. Инкотермс танҳо тақсими ўҳдадорихо ва хароҷоти молиявиро байни фурӯшанда ва харидор инъикос мекунад, масалан: интиқоли мол, бор кардан ва фаровардани он аз воситаи нақлиёт, барасмиятдарории гумрукӣ, пардохти андозҳо, бочҳо ва пардохтҳо, суғурта, инчунин дар раванди интиқол хавфи гум шудан ва вайрон шудани мол [3,5].

ИСС қолаби зеринро барои татбиқи қоидаҳои Incoterms ба шартнома пешниҳод мекунад:

«Мӯҳлати интиқоли интиҳобшудаи Incoterms, (номи бандар, ҷой, Incoterms, соли нашр». Масалан: «FCA Карочи, Пакистан Incoterms 2020».

Шарти интиқоли интиҳобшудаи Incoterms бояд ба мол, усули интиқол, суғурта ва барасмиятдарории гумрукии онҳо мувофиқ бошад.

Дар ин раванд зарур аст, ки фарқиятҳои асосии байни Incoterms 2020 ва Incoterms 2010-ро дида бароем. Интизор меравад, ки аз қоидаҳои нави Incoterms 2020 истилоҳҳои EXW, FAS ва DDP-ро хориҷ карда, шартҳои нави интиқоли CNI, DTP ва DPP-ро ҷорӣ намуданд. Аммо, дар назари аввал, Incoterms 2020 ба таври назаррас тағйир наёфтааст. Ягон шартҳо хориҷ ва ҳеҷ шарте илова карда нашудааст, аммо яке аз шартҳои расонидани мол

ивази номгузорӣ шудааст. Истилоҳи DAT ба мӯҳлати интиқоли DPU иваз карда шуд. Тартиби истифодаи қоидаҳои Incoterms 2020 дар расми 1 оварда шудааст.

EXW	FCA	FAS	FOB	CFR/CIF	CIP/CPT/DAP	DPU	DDP
Фӯрушанда		Бандари молборкунӣ					Харидор
		Бандари молфурорӣ					

Расми 1- Тартиби истифодаи қоидаҳои Incoterms 2020

Бояд қайд намуд, ки асоси расонидани мол DAT ба шартҳои DPU Incoterms 2020 иваз карда шуд. Ин тағйирот бо ду сабаб ба амал омад.

Аввалан, дар бораи фарқияти байни Инкотермс 2010 DAT ва DAP нофаҳмиҳо ба вучуд омадааст. Тафовути калидии ин истилоҳҳо дар он аст, ки тибқи қоидаҳои DAT, расонидани мол пас аз фаровардани мол аз мошин ва ба харидор дар терминали таъиншуда дода мешавад. Дар ҳоле, ки дар шароити DAP, расонидани мол пеш аз борфарорӣ анҷом дода мешавад - вақте ки онҳо ба харидор дар мошини омада, барои борфарорӣ омода карда мешаванд.

Сабаби дуюми ин тағйирот таъмини чандирии бештар дар муайян кардани маҳалли интиқоли мол буд. Акнун фурӯшанда ва харидор метавонанд на танҳо дар терминали мушаххас, балки дар ҳама ҷой барои интиқоли мол мувофиқат кунанд. Шартҳои таҳвили DPU Инкотермс 2020 ва DAT Инкотермс 2010 аз ҷиҳати мундариҷа якхелаанд. Қоидаи DPU-и Инкотермс 2020 ягона истилоҳест, ки ба фурӯшанда дастур медиҳад, ки молро ҳолӣ кунад.

Дар қоидаҳои нав тағйирот ба шартҳои интиқоли FCA дароварда шудааст.

Мӯҳлати интиқоли FCA Инкотермс 2020 (Incoterms Free / Free Carrier) маъмултарин қоидаи Инкотермс мебошад (тақрибан 40% муомилоти савдои байналмилалӣ бо ин истилоҳи тичорат анҷом дода мешавад). Ин як қоидаи хеле универсалӣ аст, ки имкон медиҳад мол ба ҷойҳои гуногун (масалан: суроға, терминал, бандар, фурудгоҳ ва ғ.), ки дар кишвари фурӯшанда ҷойгиранд, интиқол дода шавад.

Асоси пешниҳоди мол FCA Инкотермс 2020 ду макони имконпазири интиқол аз ҷониби фурӯшандаи молро пешбинӣ мекунад:

Варианти аввал ин ҷойест, ки ба фурӯшанда тааллуқ дорад (масалан: анбор, корхона, мағозаи ӯ). Барои фурӯшанда, расонидани мол вақте анҷом дода мешавад, ки мол ба воситаи нақлиёти муайянкардаи харидор бор карда шавад.

Вале варианти дуюм ба ҷои дар шартнома нишондодашуда, ки ба фурӯшанда тааллуқ надорад (масалан: бандари баҳрӣ, терминал). Дар ин ҳолат чунин ҳисобида мешавад, ки боркашони пас аз бор кардани мол ба воситаи нақлиёти интиқолдиҳанда, ки аз ҷониби фурӯшанда пардохта шудааст, анҷом дода шудааст. Бояд гуфт, ки аз мошин ҳолӣ кардани мол ба дӯши фурушанда нест.

Ҳангоми интиқоли мол тавассути нақлиёти баҳрӣ (контейнери баҳрӣ) ва агар фурӯшанда ва харидор дар мавриди истифода аз аккредитиви бонкӣ ҳамчун усули пардохти мол, мушкилиҳо ба миён омаданд. Барои гирифтани пардохт, фурӯшанда бояд интиқоли молро ба харидор тасдиқ кунад, яъне. баъди ба кишти баҳрӣ бор кардани мол ба банк коносаментеро, ки бо аломати «дар киштӣ» навишта шудааст, барои гирифтани пардохт пешниҳод кунед [4]. Аммо боркашони баҳрӣ, чун қоида, ба фурӯшанда коносаментҳои дорой чунин тамға намедиханд. Аз ин рӯ, содиркунандагон аксар вақт шартҳои FOB-ро барои интиқоли контейнерҳои баҳрӣ истифода мебаранд, ки аз фурӯшанда бояд молро ба киштӣ бор кунад ва интиқолдиҳандаи баҳрӣ ба фурӯшанда коносамент пешниҳод намояд.

Тибқи қоидаҳои нави Incoterms 2020, мӯҳлати расонидани мол FCA ба тарафҳо имкон медиҳад, ки дар шартномаи фурӯш мувофиқат кунанд, ки харидор бояд ба интиқолдиҳандаи худ дастур диҳад, ки коносамент бо сабти киштии ба фурӯшанда диҳад.

Шартҳои интиқоли CIF Incoterms 2020 (Суғуртаи харочот ва боркашонӣ / Арзиш, суғурта ва боркашонӣ) ва Шартҳои интиқоли CIP Incoterms 2020 (Инкотермс 2020 (Инкотермс ва суғуртаи пардохтшуда ба / ҳамлу накл ва суғурта пардохта шудааст), ду қоидаҳои Incoterms мебошанд, ки фурӯшандаро вазифадор мекунанд, ки аз харидор барои содироти мол суғуртаро ба манфиати худ гиранд.

Дар нашри нави Incoterms 2020, шартҳои интиқоли CIF, чунон ки қаблан дар қоидаҳои Incoterms 2010, фарогирии ҳадди ақали суғуртаро талаб мекунанд. Тарафҳо дар асоси хоҳиши худ метавонанд дар шартнома ба сатҳи баландтари фароғирӣ созиш созанд.

Барои шартҳои расонидани мол CIP Инкотермс 2020, ҳоло фурӯшанда вазифадор аст, ки молро аз ҳама хатарҳо бо фарогирии ҳадди аксар суғурта ва маблағи на камтар аз 110% арзиши мол суғурта кунад. Тарафҳо бо хоҳиши онҳо метавонанд дар шартнома дар бораи сатҳи пасти суғуртаро нишон диҳанд.

Тағйироти мазкур бо он асоснок карда мешавад, ки истилоҳи интиқоли CIF Инкотермс 2020 одатан барои ҳамлу накли дарёии молҳо (ашъёи хом, маъданҳо ва ғ.) истифода мешавад. Арзиши як килограмм хеле кам аст ва талаботи суғурта бо фарогирии максималӣ нархи ниҳии молро хеле баланд мебардорад. Мӯҳлати расонидани мол CIP Инкотермс 2020 як истилоҳи калонеаст, ки аксар вақт барои расонидани молҳои истеҳсолшуда истифода мешавад ва сатҳи баланди фарогирии суғуртаро талаб менамояд. Дар расми 2 тартиби истифодаи қоидаҳои Инкотермс 2020 дар раванди расонидани мол оварда шудааст [2,5,6].

DDP										
DPU										
CIP/CPT/DAP										
CFR/CIF										
FOB										
FAS										
FSA										
Фурӯшанда	Гумрук	Боборкунӣ	Расонидани мол то банда	Ба кишти бор кардан	Интиқоли бор	Аз кишти фаровардани бор	Расонидани бор то ҷойи таъинотӣ	Борфарорӣ	Гумрук	Харидор
										DPU
										CIP/CPT/DAP
										CFR/CIF
										FOB
										FAS
										FCA
										EXW

Расми 2- Тартиби истифодаи қоидаҳои Incoterms 2020 дар раванди расонидани мол

Ҳар як қоидаи Инкотермс 2020 ду қисмати даҳ моддаро дар бар мегирад:
A1 / B1 Вазифаҳои умумӣ

A2 / B2: Пешниҳоди мол

A3 / B3: Гузариши хатарҳо

A4 / B4: Интиқол

A5 / B5: Суғурта

A6 / B6: Интиқол ва ҳуҷҷатҳои нақлиётӣ

A7/B7: Барасмиятдарории гумрукии содирот/ворид

A8 / B8: Санчиш / Бастабандӣ / Тамғагузорӣ

A9 / B9: Тақсимои хароҷотҳо

A10 / B10: Огоҳидиҳӣ

Фасли «А» ӯҳдадорихои фурӯшанда ва дар фасли «Б» ӯҳдадорихои харидорро нишон медиҳанд.

Дар раванди истифодаи Incoterms 2020 бо нақлиёти худӣ кашондани бор ҷойи маҳсуро ишғол мекунад.

Қоидаҳои байналмилалӣ Incoterms 2010 бо назардошти он тартиб дода шудаанд, ки ҳангоми интиқоли мол аз фурӯшанда ба харидор онҳо тавассути интиқолдиҳандаи беруна, ки фурӯшанда ӯ харидор киро кардааст, интиқол дода мешавад. Он гоҳ ҳолатҳои ба назар гирифта нашуданд, ки интиқолдиҳандаи шахси сеюм воқеан талаб карда намешавад, зеро фурӯшанда ӯ харидор барои интиқоли мол нақлиёти шахсии худро истифода мебард. Қоидаҳои нави Инкотермс 2020 вазъиятҳоеро ба инобат мегиранд, ки бо нақлиёти шахсии худ барои интиқоли мол ӯ бастанӣ шартномаи ҳамлу нақл истифода истифода карда шавад. Дар ин раванд ба тақсимои хароҷот диққати ҷиддӣ дода мешавад. Ҳама хароҷоти марбут ба ҷанбаҳои гуногуни фурӯш ҳоло дар зерӣ моддаҳои A9/B9 «Тақсимои хароҷот» барои ҳар як қоидаи Инкотермс ва инчунин моддаҳои дахлдори он, ки ба онҳо ишора мешавад, номбар карда шаванд.

Мақсади ин тағйирот дар он аст, ки ба қорбарон рӯйхати пурраи хароҷот пешниҳод карда мешавад, ки фурӯшанда ва харидор дар бораи хароҷоте, ки тибқи тарифҳои Инкотермс 2020 огоҳ бошанд.

Дар қоидаҳои Incoterms 2020 ба барасмиятдарории гумрукӣ дар раванди содирот, транзит ва воридот диққати асосӣ дода мешавад. Ин қоидаҳои байналмилалӣ дақиқтар аз қадом тараф, фурӯшанда ӯ харидор барои барасмиятдарории гумрукӣ ва расмиёти гумрукӣ дар сарҳад масъул буда, хароҷот ва хатарҳо ба дӯш мегирад ва интиқоли молҳои, ки дар роҳ ҳастанд, бори аввал дохил карда мешавад шарҳ медиҳанд. Нисбати он қоидае, ки охири бор истифода мешавад, ин аст, ки масъулият ба зиммаи шахсе гузошта мешавад, ки хавфи интиқол ба ҷои интиқолро ба дӯш мегирад. Аз ин рӯ, агар таваккали ҳамлу нақл дар кишвари истехсолкунанда гузаронида шуда бошад, масъулияти барасмиятдарории гумрукии транзитро харидор ба дӯш мегирад ва баръакс, агар таваккал дар макони таъинот гузарад, фурушанда ҷавобгар мебошад.

Инчунин ҳангоми истифодаи Инкотермс 2020 баррасии талаботи бехатарӣ зарур аст. Амнияти нақлиёт ба як муқаррарии нав табдил ёфтааст (масалан: санчиши ҳатмии контейнерҳо). Ҳоло, Моддаи A4/B4 ҳар як қоидаи Инкотермс аз фурӯшанда талаб мекунад, ки дар ҳолати зарурӣ ҳама гуна талаботи бехатарии марбут ба нақлиётро то лаҳзаи расонидани мол риоя кунад ва/ё ба харидор ҳама гуна маълумоти марбут ба нақлиётро бо назардошти талаботҳои марбут ба бехатарӣ, ки барои харидор барои ташкили ҳамлу нақл заруранд пешниҳод кунад.

Моддаи A7/B7 («Содирот/воридоти гумрукӣ») ҳар як қоидаи Инкотермс, ки мувофиқ аст ба таври возеҳ талаб мекунад, ки фурӯшанда ҳама расмиятҳои марбут ба амниятро ҳангоми барасмиятдарории содирот анҷом диҳад ва ба харидор дар гирифтани ҳама гуна ҳуҷҷатҳо ӯ маълумоти зарурӣ кӯмак расонаду расмиятҳои гумрукии марбут ба воридот ӯ транзитро риоя кунанд. Хароҷоти амниятӣ вобаста ба нақлиёт низ дар рӯйхати алоҳидаи ӯҳдадорихои хароҷот тибқи моддаҳои A9/B9-и ҳар як қоидаҳои Инкотермс намоёнтар шудаанд. Бояд қайд кард, ки истинодҳо ба «амният» дар Инкотермс 2020 умумӣ

буда, ба киберамният ё дигар шаклҳои амният ишораи мушаххас вучуд надорад. Инчунин зарур аст, ки ҳар як қоидаи Инкотермс 2020 ҳоло дорои «Эзоҳҳои тавзеҳотӣ барои корбарон» мебошад, ки қайдҳои тавзеҳоти бештареро бо тасвирҳои истилоҳи интиқоли Incoterms, аз ҷумла: вақте ки ин қоида бояд истифода шавад, вақте ки хавф мегузарад, Чӣ гуна хароҷот тақсим карда мешавад. Эзоҳҳои тавзеҳӣ ҳадафи он кӯмак расонидан ба корбарон дар интиқоби мувофиқтарин қоида ва пешниҳоди роҳнамо оид ба тафсир дар мавриди баҳсҳо. дар бар мегиранд. Умуман чадвали қоидаҳои Incoterms 2020 ба ду категория вобаста ба намуди нақлиёт ҷудо карда мешавад (ҷадвали 1):

Ҷадвали 1- Қоидаҳои Incoterms 2020 дар намудҳои нақлиёт [2]

Қоидаҳои Инкотермс 2020 барои ҳамаи намудҳо ва навъҳои нақлиёт	Қоидаҳои Инкотермс 2020 барои нақлиёти оби баҳрӣ ва дохилӣ
EXW – «Франко завод» FCA – «Интиқолдиҳандаи ройгон» CPT – «Ҳамлу нақл пардохта мешавад то» CIP – «Ҳамлу нақл ва суғурта пардохта мешавад то» DPU – «Расонидани мол ба ҷои борфарорӣ» DAP – «Расонидани мол ба ҷои таъиншуда» DDP – «Расонидани мол бо пардохти боч»	FAS – «Озод дар дар паҳлуи киштӣ» FOB – «Ройгон дар киштӣ» CFR – «Арзиш ва боркашонӣ» CIF – «Арзиш, суғурта ва боркашонӣ»

Дар Инкотермс 2020 чор гурӯҳи қоидаҳои барои шартҳои асосии расонидани молҳо мавҷуданд (E, F, C ва D). Ин тасниф ба ду принцип асос ёфтааст: муайян кардани ӯҳдадорихоии тарафҳо нисбат ба интиқоли моли расонидашуда ва афзоиши ӯҳдадорихоии фурӯшанда аз ҳадди ақал то ҳадди аксар.

Гурӯҳи «E» - шартҳои интиқоли EXW, ки тибқи он фурӯшанда танҳо молро дар ихтиёри харидор дар бинои худ мегузарад;

Баъд аз он гурӯҳи «F» меояд - шартҳои таҳвили FCA, FAS ва FOB, ки мувофиқи он фурӯшанда вазифадор аст молро ба интиқолдиҳандае, ки харидор нишон додааст, интиқол диҳад;

Гурӯҳи «C» - шартҳои таҳвили CFR, CIF, CPT ва CIP, ки мувофиқи онҳо фурӯшанда ӯҳдадор аст шартномаи ҳамлу нақлро бандад, аммо бидуни бардошти хавфи гум шудан ё осеб دیدани мол ё хароҷоти иловагӣ дар натиҷаи ҳодисаҳои, ки пас аз интиқол ва фиристодан рух додааст;

Гурӯҳи «D» - шартҳои интиқоли DAP, DPU ва DDP, ки тибқи он фурӯшанда бояд тамоми хароҷот ва хатарҳои интиқоли молро ба ҷои таъиншуда ба дӯш гирад.

Гурӯҳи E (Интиқол). Шартҳои расонидани мол EXW Incoterms 2020 маънои «франко-завод» -ро дар бар мегирад. Он гоҳ фурушанда вазифадор аст: молро барои фиристодан пешниҳод намояд.

Харидор вазифадор аст: содирот, воридоти гумрукиро анҷом диҳад ва молро расонад. Ҳангоми ба анбори фурӯшанда интиқол додани мол таваккал мегузарад.

Тафовути асосӣ дар он аст, ки асоси интиқоли EXW ба фурӯшанда ӯҳдадорихоии ҳадди ақалро медиҳад.

Гурӯҳи F (интиқоли асосӣ аз ҷониби харидор пардохта мешавад).

Боркардани бор	Гумрук содирот	Бор кардан ба нақлиёт	Расонидани бор то банда	Бор кардан ба киштӣ	Интиқол ва фрахт	Аз киштӣ фаровардани бор	Суғуртаи бор	Расонидан то ҷойи таъинот	Фуравардани бор ар ҷойи таъинотӣ	Гумрук воридот
EXW	[вазифаи фурӯшанда]							[вазифаи фурӯшанда]		
FCA	[вазифаи харидор]			[вазифаи харидор]				[вазифаи харидор]		
FAS	[вазифаи харидор]			[вазифаи харидор]				[вазифаи харидор]		
FOB	[вазифаи харидор]				[вазифаи харидор]			[вазифаи харидор]		
CFR	[вазифаи харидор]					[вазифаи харидор]		[вазифаи харидор]		
CIF	[вазифаи харидор]					[вазифаи харидор]	[вазифаи харидор]	[вазифаи харидор]		
CIP	[вазифаи харидор]								[вазифаи харидор]	
CPT	[вазифаи харидор]							[вазифаи харидор]	[вазифаи харидор]	
DAP	[вазифаи харидор]							[вазифаи харидор]	[вазифаи харидор]	
DPU	[вазифаи харидор]							[вазифаи харидор]		[вазифаи харидор]
DDP	[вазифаи харидор]							[вазифаи харидор]	[вазифаи харидор]	[вазифаи харидор]
<p>[вазифаи фурӯшанда]</p> <p>[вазифаи харидор]</p>										

Расми 3- Истифодаи қоидаҳои Incoterms 2020 дар раванди расонидани молҳо бо намудҳои ҷудоғонаи нақлиёт

Шартҳои расонидани мол FCA Инкотермс 2020 - маънои «Франко интиқолдиҳанда»-ро дорад. Фурӯшанда ӯҳдадор аст: барасмиятдарории гумрукии содиротро анҷом диҳад ва молро ба интиқолдиҳандаи таъинкардаи харидор дастрас намояд.

Харидор вазифадор аст: молро расонад ва барасмиятдарории гумрукии воридотро гузаронад. Вақте ки фурӯшанда молро ба интиқолдиҳанда месупорад, хавфҳо ба ӯ мегузаранд. Шартҳои интиқол FAS Инкотермс 2020 - маънои «Free Alongside Ship» -ро дорад, ки бандари интиқол бо номи «Озод дар паҳлӯи киштӣ» ба бандари мушаххаси интиқолро мефаҳмонад.

Фурӯшанда ӯҳдадор аст: барасмиятдарории гумрукии содиротро анҷом диҳад ва молро дар бандари боркашонӣ дар бари киштӣ, ки харидор муайян кардааст, ҷойгир кунад. Харидор вазифадор аст: молро ба киштӣ бор кунад ва ба бандари ҳолӣ расонад, инчунин барасмиятдарории гумрукии воридотро анҷом диҳад. Хавфҳо дар бандар дар лаҳзаи ҷойгир кардани мол дар паҳлӯи киштӣ мегузарад.

Шартҳои интиқол FOB Incoterms 2020 - маънои «Free On Board» -ро дорад, ки бандари интиқол ба бандари мушаххаси интиқол номгузорӣ мешавад.

Фурӯшанда ӯҳдадор аст: барасмиятдарории гумрукии содиротро анҷом дода, молро ба бандари боркашонӣ расонидан ва ба киштии муайянкардаи харидор бор намояд

Харидор вазифадор аст: молро ба бандари борфарорӣ расонад, инчунин расмиёти гумрукии воридотро анҷом диҳад. Хавфҳо дар кишти аз лаҳзаи боркунӣ мегузарад.

Гурӯҳи С (интиқоли асосӣ аз ҷониби фурӯшанда пардохта мешавад).

Шартҳои расонидани мол CFR Инкотермс 2020 – маънои “Арзиш ва боркашониро” дорад, ки бандари таъинот номида мешавад, Фурӯшанда вазифадор аст: барасмиятдарории гумрукии содиротро анҷом диҳад, молро ба кишти бор кунад ва ба бандари борфарорӣ расонад.

Харидор вазифадор аст: молро дар бандари борфарорӣ фарорад ва қабул кунад, инчунин барасмиятдарории гумрукии воридотро анҷом диҳад. Хавфҳо дар кишти аз лаҳзаи боркунӣ мегузарад.

Шартҳои расонидани мол CIF Инкотермс 2020 - маънои “Арзиш, суғурта ва боркашонӣ” -ро дорад.

Фурӯшанда вазифадор аст: расмиёти гумрукии содиротро анҷом диҳад, суғурта кунад, молро ба кишти бор кунад ва ба бандари борфарорӣ расонад.

Харидор вазифадор аст: молро дар бандари борфарорӣ фарорад ва қабул кунад, инчунин барасмиятдарории гумрукии воридотро анҷом диҳад. Хавфҳо дар кишти аз лаҳзаи боркунӣ мегузарад.

Шартҳои расонидани мол CIP Инкотермс 2020 - маънои “ҳамлу нақл ва суғуртаи пардохташуда” -ро дар ҷои таъиншударо дар бар мегирад.

Фурӯшанда ӯҳдадор аст: барасмиятдарории гумрукии содирот, суғурта ва расонидани молро ба таъиноти мувофиқашуда гузаронад.

Харидор вазифадор аст: молро фароварда, барасмиятдарории гумрукии воридотро анҷом диҳад. Аз вақте ки фурӯшанда молро ба интиқолдиҳанда месупорад, хавфҳо ӯ мегузаранд.

Шартҳои интиқол CPT Incoterms 2020 - маънои «фраҳт / ҳамлу нақли пардохташуда»-ро мефаҳмонад.

Фурӯшанда ӯҳдадор аст: барасмиятдарории гумрукии содиротро анҷом диҳад ва молро ба ҷои таъиноти мувофиқашуда расонад.

Харидор вазифадор аст: молро фароварда, барасмиятдарории гумрукии воридотро анҷом диҳад. Вақте ки фурӯшанда молро ба интиқолдиҳанда месупорад, хавфҳо ба ӯ мегузаранд.

Гурӯҳи D (расонидани мол)

Шартҳои интиқол DAP Incoterms 2020 - маънои «расонидани мол ба нукта»-ро мефаҳмонад. Фурӯшанда ӯҳдадор аст: барасмиятдарории гумрукии содиротро анҷом диҳад ва молро ба ҷои таъиноти мувофиқашуда расонад. Харидор вазифадор аст: молро фароварда, барасмиятдарории гумрукии воридотро анҷом диҳад. Хавфҳо дар ҷои таъиноти мол мегузаранд.

Шартҳои расонидани мол DPU Инкотермс 2020 - маънои «Расонидани молро ба ҷои борфарорӣ» мефаҳмонад. Фурӯшанда ӯҳдадор аст: барасмиятдарории гумрукии содиротро анҷом диҳад, молро ба ҷои таъиншуда расонад ва борфарорӣ кунад. Харидор вазифадор аст: молро қабул кунад ва барасмиятдарории гумрукии воридотро гузаронад. Хавфҳо баъди пурра фаровардани бор дар ҷои таъиншуда мегузаранд.

Шартҳои интиқол DDP маънои «Расонидани мол бо пардохти боч»-ро мефаҳмонад. Фурӯшанда ӯҳдадор аст: барасмиятдарории гумрукии содиротро анҷом диҳад, молро ба нуктаи мувофиқашуда расонад ва барасмиятдарории гумрукии воридотро бо пардохти боч анҷом диҳад. Харидор вазифадор аст: молро фароварда қабул кунад. Хавфҳо ба ҷои таъинот мегузаранд.

Тафовути асосӣ дар он аст, ки асоси интиқоли DDP ба фурӯшанда ӯҳдадорихоӣ ҳадди аксарро медиҳад.

Бояд қайд намоем, ки аҳамияти Incoterms-и байналхалқӣ барои тиҷорат раднопазир аст, новобаста ба он, ки агар бисёре аз шартномаҳоро онҳо дар бар нагиранд. Барои пешгири кардани номуайяни ва баҳсҳо, субъектҳои тиҷорати бояд боварӣ ҳосил кунанд, ки онҳо аз қоидаҳои нави Incoterms 2020 огоҳанд ва ба шартномаҳои худ тағйироти зарурӣ ворид мекунанд.

Тағйироте, ки ба Инкотермс 2020 ворид карда шудааст, гарчанде ки дар муқоиса бо Инкотермс 2010 он қадар калон нест, барои ташкилотҳое, ки ин қоидаҳоро ғайилона истифода намуда бозомӯзии мутахассисонро барои татбиқи онҳо ба роҳ монанд.

Дар маҷмӯи Инкотермс 2020 охири қоидаест, ки то соли 2030 амал мекунад. Таҷдиди навбатии қоидаҳои Инкотермс дар соли 2029 бо назардошти тиҷорати рақамӣ ва истифодаи шартномаҳои моликияти зеҳнӣ ба роҳ монда шавад ва ин имконият медиҳад, ки рушди савдои байналмилалӣ аз диди нав дар Тоҷикистон ба роҳ монда шавад.

АДАБИЁТ

1. Бойкова М.В. Зарубежный опыт таможенного администрирования / М.В. Бойкова: под общ. ред. В.В. Макрусева. -М.: РИО Российской таможенной академии, 2017. -130 с.
2. Инкотермс 2020, условия поставки// <https://anvay.ru/incoterms-2020> (рӯзи воридшавӣ 12.05.2022).
3. Механизмы укрепления экономической безопасности государства и регионов: постковидная перспектива: Монография / Под редакцией Е.К. Карпунина, Н.В. Капустина, Авторы: Е.К. Карпунина, Н.В. Капустина, Ж.А. Захарова, О.А. Аничкина, Г.Ф. Галиева, Ю.В. Иода, Д.Ю. Фраймович, М.Л. Быкова, Бурланков П.С., Горбатко Е.С., Миргородская М.Г., Корнева Г.В., Кудрявцев В.В. – М., 2022. – 185 с.
4. Раджабов Р.К. Региональные особенности развития рынка таможенных услуг. Монография / Р.К. Раджабов. -Душанбе: Ирфон, 2014. -150с.
5. Рачабов Р.К., Хикматов С.И., Рачабова Н.Р. Ташкили назорати гумрукии мол ва воситаҳои нақлиёт. Китоби дарсӣ. -Душанбе: ДДТТ «Ирфон»,2021. - 293 саҳ.
6. Тафсири Кодекси гумруки Чумхурии Тоҷикистон/дар зери таҳрири генерал-майори ҳадамоти гумрук Раҳматов Н.С.-Душанбе, 2020.-805с.

УДК 330. 336

Абдукодиров Х.А., Нишонзода Р.

ПУТИ УЛУЧШЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ СЕЛА КАК ОСНОВА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

В статье рассмотрены теоретико-практические подходы к определению социальной инфраструктуры как основа устойчивого роста национальной экономики. В частности, авторами рассмотрено опыт развитых стран, которое свидетельствует при наличии соответствующих правил и условий конкурентоспособности, управление и расширения отраслей хозяйства социальной инфраструктуры, которое можно обеспечить устойчивость. Выявлено, что реформа в аграрном секторе даст успешных результат и повышения качества. Раскрыто, что при анализе сферы удельного роста агропромышленности страны позволяет сделать вывод, что в последние годы посткризисного этапа она существенно снизился и необходимо совершенствовать ряд

нормативно-правовых актов в этих направлениях. Предложено, что активизация деятельности сельскохозяйственных предприятия будет определяться развитием сотрудничества между субъектами данного процесса во благо улучшения социальной сферы в аграрном секторе экономики.

Ключевые слова: инфраструктура, аграрный сектор, социальная сфера, ДФХ, институциональное преобразование, конкурентоспособность.

Абдукодиров Х.А., Нишонзода Р.

РОҲҶОИ БЕҲТАРГАРДОНИИ ИНФРАСОҲТОРИ ИҶТИМОИИ ДЕҶОТ ҲАМЧУН АСОСИ РУШДИ УСТУВОР

Дар мақола равишҳои назариявӣ амалӣ барои муайянкунии инфрасохторҳои иҷтимоӣ ҳамчун асоси рушди устувори иқтисодиёти миллӣ дида баромада шудааст. Махсусан, муаллифон таҷрибаи мамлакатҳои муттарақиро, ки аз маҷудияти қоидаҳои мувофиқ, шароити идоракунии рақобатпазирӣ ва васеъгардони соҳаҳои хоҷагидорӣ инфрасохторҳои иҷтимоӣ шаҳодат медиҳад таҳқиқ намудаанд, ки метавонанд устувориро таъмин намояд. Муайян карда шудааст, ки ислоҳот дар сектори аграрӣ барои расидан ба натиҷаи дилхоҳ ва сифати баланд имконият медиҳад. Ошкор гаштааст, ки ҷангоми таҳлили вазни қиёсии рушди соҳаҳои агросаноатии мамлакат метавон хулоса намуд, ки дар солҳои охир дар марҳилаҳои пасобӯхронӣ дар онҳо хеле пастравӣ дида шуда, зарурияти такомули як қатор санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ дар ин самтҳо ба миён омадааст. Пешниҳод карда шудааст, ки махсусан фаъолгардони фаъолияти корхонаҳои хоҷагии қишлоқ рушди ҳамкориҳои байни субъектҳои чараёни мазкурро барои беҳтарсозии ҳолати соҳаҳои иҷтимоӣ дар сектори аграрии иқтисодиётро муайян менамоянд.

Калимаҳои калидӣ: инфрасохтор, сектори аграрӣ, соҳаи иҷтимоӣ, ХДФ, азнавташаккулдиҳии институтсионалӣ, рақобатпазирӣ

Abduqadirov Kh.A. Nishonzoda R.

WAYS TO INCREASE THE SOCIAL INFRASTRUCTURE OF THE VILLAGE AS A BASIS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The article considers theoretical and practical approaches to the definition of social infrastructure as the basis for sustainable growth of the national economy. In particular, the authors reviewed the experience of developed countries, which indicates, in the presence of appropriate rules and conditions for competitiveness, the management and expansion of social infrastructure sectors of the economy, which can be sustainable. It was revealed that the reform in the agricultural sector will give a successful result and improve the quality. It is revealed that when analyzing the sphere of specific growth of the country's agro-industry, it allows us to conclude that in recent years of the post-crisis stage, it has significantly decreased and it is necessary to improve a number of legal acts in this direction. It is proposed that the revitalization of agricultural enterprises will be determined by the development of cooperation between the subjects of this process for the benefit of improving the social sphere in the agricultural sector of the economy.

Key words: infrastructure, agricultural sector, social sphere, dekhani farms, institutional transformation, competitiveness.

Аграрному сектору принадлежит важное место в экономике Республики Таджикистан. Как известно, что на его долю приходится одна треть ВВП страны, 60% внутреннего товарооборота, 55% валютных поступлений, 90% произведенных

продовольственных товаров, в сельской местности проживает более 72% населения страны [6]. Данный сектор в настоящее время и в перспективе будет выступать локомотивом развития всей экономики республики.

Главным и определяющим фактором устойчивого развития сельского хозяйства выступает обеспечение социальной стабильности и повышение жизненного уровня сельского населения. Причем социальная стабильность на селе во многом будет определять уровень благосостояния населения всей страны. Социальная сфера села охватывает интересы более 7 млн. человек, проживающих в сельской местности. Эта сфера влияет не только на эффективность труда сельских тружеников, но и сказывается на их жизненной ориентации, отношении и политике государства.

Поэтому социальное развитие села и обеспечение рациональной занятости сельского населения, как за годы независимости, так и в ближайшие годы будут приоритетными направлениями социально-экономического развития Таджикистана.

Решение приоритетных задач непосредственно связано с формированием и развитием социальной инфраструктуры, особенно в сельской местности.

Как в отечественных, так и зарубежных исследованиях можно выделить три основных направления понятийного изучения инфраструктуры.

Первое, инфраструктура – это совокупность отраслей общего пользования. Соответственно осуществляется и ее разграничение на производственную и социальную.

Вторая трактовка инфраструктуры используется как всеобщие средства труда, без которых процесс труда невозможен.

Существует понятие инфраструктуры, объединяющее первую и вторую ее трактовку. Инфраструктура – это сочетание сооружений, зданий и служб, необходимых для нормального функционирования экономики и жизнедеятельности населения [1].

Четко обозначилось деление инфраструктуры на производственную, рыночную и социальную [4]. Такое разграничение можно провести по зданиям, сооружениям, службам и элементам благоустройства территории с учетом их функционального назначения.

Следует отметить сложность, недостаточную разработанность и новизну категорий «Социальная инфраструктура в условиях переходного периода к рыночной экономике». Если рассмотреть ее в общем виде, то это понятие обозначает тот или иной набор объектов и оказываемых ими услуг, непосредственно влияющих на жизненные условия населения.

В общегосударственном масштабе социальная инфраструктура представляет единую систему, которую условно можно разделять на две главные составляющие: *городскую* и *сельскую*.

Выделяя сельскую составляющую социальной инфраструктуры в качестве специфического объекта регулирования, необходимо, во-первых, рассмотреть функциональный состав и функционально-территориальное строение всей социальной инфраструктуры; во-вторых, определить понятия «сельская местность» и «село» как соответствующие зоне сосредоточения сельского социально-инфраструктурного потенциала.

При этом необходимо учитывать, то, что село одновременно выполняет функции производственного характера и выполняет задачи: экономические - поддержание равновесия в природе; культурное - сохранение духовных ценностей, национальных обычаев и традиций.

Важное значение для определения функционального состава ее элементов имеет классификация социальной инфраструктуры по критерию жизненных потребностей человека.

Следует отметить, что по мнению некоторых ученых, понятие «социальная инфраструктура» является социально-экономической категорией и отражает определенные социально-экономические отношения, существующие в обществе. И исходя из роли и значения в удовлетворении потребностей населения социальной инфраструктуры

предлагают разделить на две группы: социально-бытовую и социально-духовную.

Одни ученые, в целом говоря об инфраструктуре села, предлагают разделить ее на три группы: производственную, социальную и рыночную. И в составе социальной инфраструктуры предполагают выделить - пять структур: - наука и образование, здравоохранение, торговля и бытовое обслуживание, коммунальные услуги, служба занятости населения и юридические услуги [3].

Нами предлагается сгруппировать элементы социальной инфраструктуры в три функциональные сферы, две из которых ориентированы преимущественно на удовлетворение материальных (сфера быта) и духовных (сфера культуры) потребностей, а третья представляет специфическую сферу комбинированных материальных и духовных потребностей (сфера здоровья человека и природы). В состав последней целесообразно отнести элементы, обеспечивающие поддержание здоровой природной среды и ее рациональное использование для отдыха, занятия спортом. Такой подход определяется современными представлениями о прямой зависимости здоровья от окружающей среды и отмечается во многих зарубежных публикациях и научных трудах. Для установления функционального состава социальной инфраструктуры предлагается разделить указанные выше сферы на группы: в сфере быта - жилищно-коммунальное хозяйство и бытовое обслуживание; торговля и общественное питание; транспорт и связь; в сфере культуры - культурно-просветительные учреждения, учебно-воспитательные учреждения, учреждения по оказанию гражданских услуг.

В сфере здоровья населения и экологии особо охраняемые территории и объекты; объекты для отдыха и занятия спортом; медицинские учреждения (рис.1).

Функциональный состав социальной инфраструктуры принципиально одинаков как для сельской, так и для городской ее составляющих. Их разделение осуществляется на последующем уровне квалификации, при распределении социально-инфраструктурных объектов в зависимости от повторяемости обеспечиваемых ими потребностей. По этому признаку все потребности и обеспечивающие их социально-инфраструктурные объекты подразделяются на массовые и уникальные, причем первые включают объекты и услуги повседневного, периодического и эпизодического характера.

Рис. 1. Функционально-типологическая структура социальной инфраструктуры

Под массовыми (стандартными) понимаются характерные в равной мере для всего населения потребности, связанные с постоянно осуществляемыми простейшими (элементарными) функциями жизнедеятельности.

В зависимости от ориентации социально-инфраструктурных объектов на удовлетворение массовых или уникальных потребностей, определяется их место в территориальной структуре социально-инфраструктурного потенциала.

Объекты одного и того же класса, группируясь в соответствующие комплексы, формируют определенный уровень территориально-функциональной иерархии общегосударственной единой социальной инфраструктуры. Условно можно выделить 9 иерархических уровней (табл.1).

Таблица 1. Иерархические группировки объектов социальной инфраструктуры

Уровень	Объекты социальной инфраструктуры
I	Минимальный набор объектов, обеспечивающих социально инфраструктурные потребности занятого в общественном производстве населения, непосредственно по месту работы;
II	Ограниченный набор объектов массового повседневного спроса - уровень внутрихозяйственного поселения;
III	Более полный набор объектов массового повседневного и частичного периодического спроса - уровень центрального поселения сельскохозяйственного предприятия и др;
IV	Увеличенный набор объектов массового периодического (помимо повседневного) спроса - уровень межхозяйственного центра;
V	Ограниченный набор объектов массового эпизодического (помимо повседневного и периодического) спроса - уровень сельского административного района;
VI	Расширенный набор объектов массового эпизодического спроса (помимо повседневного и периодического) - уровень населения города межрайонного значения;
VII	Сочетание полного набора объектов по обеспечению всех видов массового спроса, с ограниченным набором объектов уникального спроса - уровень центра области;
VIII	Сочетание полного набора объектов всех видов массового спроса с расширенным составом объектов уникального спроса - уровень межобластного центра;
IX	Полный набор объектов массового и уникального спроса - уровень республиканского центра

Источник: составлено на основе [1].

Чтобы обозначить в этой иерархии уровни, относящиеся к сельской социальной инфраструктуре как объекту регулирования, необходимо определить понятие «сельская местность» и «село» как социально-экономические категории, а также обозначить систему факторов, определяющих специфику сельской социальной инфраструктуры.

Под «селом» следует понимать социально-значимый и относительно самостоятельный сектор экономики, органически соединяющий в себе как общегосударственный аспект, связанный преимущественно со сферой производства и переработки сельскохозяйственной продукции, так и территориальный, социально-поселенческий аспект, связанный преимущественно с сельской местностью и проживающим в ней населением.

Подобно большинству социальных объектов «село» полуфункционально. Часть его функции - специфические, т.е. присущие только селу, другие неспецифические, т.е. характерны и для села, и для города [3].

Основная специфическая производственно-технологическая функция «села»

заключается в удовлетворении потребностей общества в сельскохозяйственной продукции. Реализация данной функции сопряжена с эксплуатацией сельскохозяйственных угодий, водных ресурсов, агроклиматического потенциала территорий. К специфическим можно отнести также функцию по обеспечению экологического равновесия, связанного с восстановлением плодородия почв, сохранением растительности, фауны, лесов и др. Это территории заповедников и национальных парков.

Неспецифические функции села условно подразделяются на внешние и внутренние по отношению к сельскому населению. К внешним функциям относятся:

- социально-пространственная;
- рекреационно-природопользовательная;
- историко-культурная, демографическая.

Первая функция состоит в хозяйственном освоении внегородских территорий, осуществлении на них социального регулирования. С развитием городов возрастает роль села в обслуживании и эксплуатации транзитных коммуникаций, линии автомобильных и железных дорог, ЛЭП, объектов ирригации и др.

Рекреационно-природопользовательная функция села связана с эксплуатацией природных ресурсов внегородских территорий. Вместе с селом эту функцию выполняют и города. Однако притягательная сила сельской местности будет возрастать. Уже сейчас в сельской местности расположена основная часть детских домов, детских лагерей, пансионатов, домов отдыха и др.

Выделение демографической функции села связано с существованием в сельской местности как правило, повышенной рождаемости и коэффициента семейности.

В сельском населении высока доля дехкан. Профессионально должностной и квалифицированный состав в виду специфики развития производственной сферы характеризуется меньшим разнообразием. Здесь преобладают физический труд над умственным, непрофессиональные виды труда над профессиональными. Для сельского населения характерна его рассредоточенность по большой территории, т.е. дисперсность расселения.

Сила и разнообразие влияния природной среды на характер жизнедеятельности населения не одинаковы в сельской и городской местности. Это связано с тем, что производственная и непроизводственная деятельность сельских жителей в основном обусловлены влиянием природной среды.

Таким образом, село представляет специфический тип территориальных общностей, выделяющийся как особенностью выполняемых функций, так и особенностями среды жизнедеятельности сельского населения.

Специфику сельской социальной инфраструктуры определяет прежде всего само сельскохозяйственное производство, которое воздействует на социальную инфраструктуру своими технологическими, организационно-хозяйственными особенностями (рассредоточение рабочих мест, режим и содержание труда и прочие). На рис.2 приведены важнейшие факторы, влияющие на формирование и развитие сельской социальной инфраструктуры.

От сельскохозяйственного производства прямо зависит и благосостояние сельского населения, имеющее свои особенности, определяемые общими условиями сельской местности, социально-демографическим составом населения (масштабы населенных пунктов, формы ведения сельского хозяйства, высокий режим естественного воспроизводства, особенности половозрастной, профессиональной структуры и другие). Сельскохозяйственное производство и сельское расселение со своими особенностями накладывают определенный отпечаток на образ жизни на селе, причем сам образ жизни зависит от специфики природной, социальной и национальной среды (высокая зависимость и органическая связь с природным окружением, сезонная и суточная дифференциация ритма жизни, высокая устойчивость и разнообразие традиций и др.).

Таким образом, влияние сельскохозяйственного производства и сельского населения на социальную инфраструктуру может быть прямым через образ жизни сельского населения.

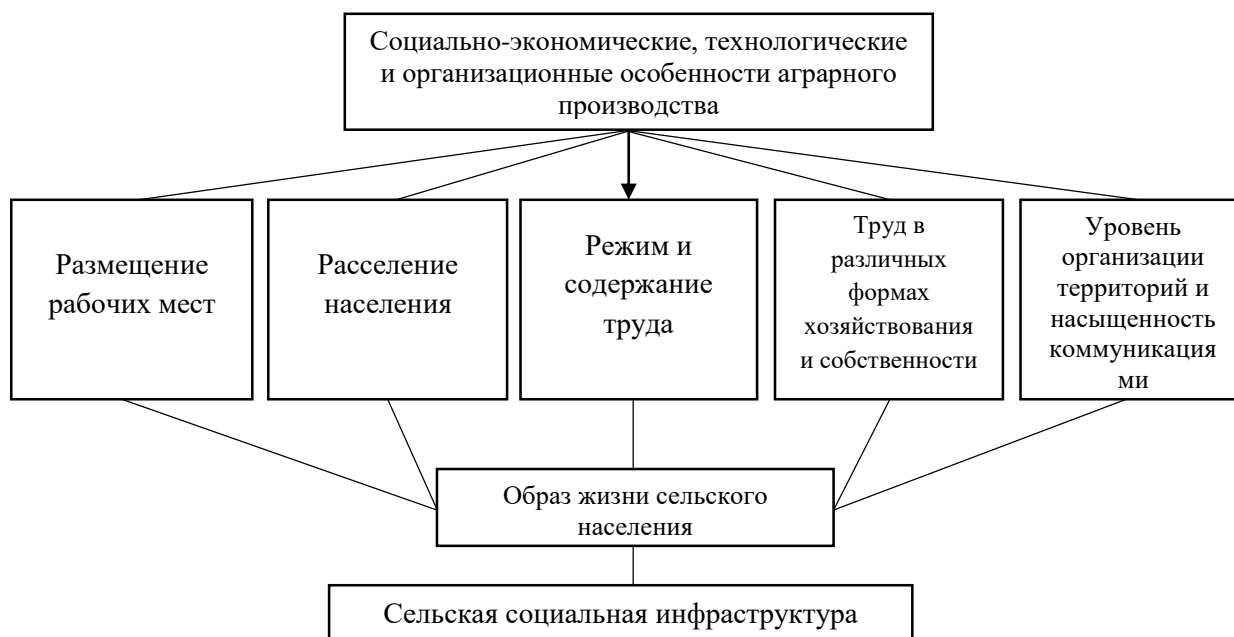

Рис. 2. Факторы, определяющие специфику сельской социальной инфраструктуры

Соответственно, по нашему мнению, сельскую социальную инфраструктуру как объект научного исследования и регулирования следует выделить в составе первых семи территориально-функциональных уровней иерархии общегосударственной социально-инфраструктурной системы (табл. 3).

Таблица 2. Территориально-функциональная иерархия социальной инфраструктуры в сельской местности

Уровень	Виды инфраструктуры
I	Объекты непосредственно по месту работы
II	Объекты в небольших внутрихозяйственных поселениях
III	Объекты размещения в центральном поселение с/х предприятий
IV	Объекты межхозяйственного назначения
V	Объекты, размещенные в центре сельского административного района
VI	Объекты межрайонного назначения
VII	Объекты, размещенные в Центре областей и Республики

Источник: составлено на основе [5].

При этом VI и VII - уровни в целом показывают, комплексный и единый характер системы сельской социальной инфраструктуры на уровне регионов страны. Основу сельской инфраструктуры составляют первые пять территориально-функциональных иерархий. Именно в них будут решены проблемы обеспечения спроса сельского населения на объекты социальной инфраструктуры.

Целевое назначение социальной инфраструктуры села на уровне конкретных форм хозяйствования и собственности (кооперативы, дехканские и фермерские хозяйства) состоит прежде всего в том, чтобы содействовать воспроизводству вполне определенных аграрных отношений.

Согласно экспертным оценкам ученых и специалистов, до одной трети всего прироста производительности труда обеспечивается за счет развития и функционирования

социальной инфраструктуры. В целях устойчивого и сбалансированного развития аграрного сектора необходимо решить в качестве первоочередных задач эффективное размещение объектов социальной инфраструктуры на уровне конкретных сельскохозяйственных предприятий (кооперативы, дехканские и фермерские хозяйства).

С этих позиций представляется целесообразным рассматривать центральные усадьбы сельских поселений в качестве опорных звеньев в территориальной сети социальной инфраструктуры. При этом не должны быть упущены и более высокие уровни единой территориальной сети страны.

Обобщая вышеизложенные особенности формирования и развития сельской социальной инфраструктуры, следует на наш взгляд, понимать ее как сочетание объектов и элементов благоустройства сельской местности, которые способствуют нормальному процессу воспроизводства, и деятельности сельского населения на определенной территории.

Важным методологическим аспектом исследования социальной инфраструктуры села является учет влияния особенностей перехода к рыночным особенностям. Под воздействием рыночных механизмов и стимулов меняются социально-экономические процессы, протекающие в сельской местности.

В первую очередь это процесс формирования многоукладной экономики в сельской местности, развитие различных форм собственности и хозяйствования (кооперативы, дехканские и фермерские хозяйства и другие). По существу, в настоящее время 80% валового продукта сельского хозяйства приходится на негосударственные формы хозяйствования. Это существенно влияет на дальнейшее формирование и развитие социальной инфраструктуры села.

Второе - создание малого и среднего бизнеса по переработке сельскохозяйственного сырья, сферы услуг в сельской местности способствовало развитию секторов и отраслей несельскохозяйственного назначения.

Третье - ликвидация бывших совхозов и колхозов, передача объектов социальной инфраструктуры местным хукуматом, дала возможность осуществлять координацию и регулирование на уровне сельских административных районов проблем социального развития и уровня жизни сельского населения.

Четвертое - углубление рыночных преобразований и либерализация экономики, а также развитие предпринимательства на селе, способствовало самостоятельному ведению своего хозяйства сельскими товаропроизводителями, росту экспорта продукции, доходов отдельных слоев сельского населения. В сельской местности появились новые инвесторы - как отечественные, так и иностранные, которые могут оказать большое влияние на развитие и размещение объектов социальной инфраструктуры.

Пятое - государство с учетом сложности переходного периода, оказывало поддержку сельскому населению, путем реализации целевых программ по обеспечению села природным газом и питьевой водой, отдельными объектами социальной инфраструктуры, социальной защитой наиболее уязвимых слоев населения.

Шестое - выделение дехканам земельных участков позволило не только развивать подсобные хозяйства, но и строить жилье и другие объекты социальной инфраструктуры.

Седьмое - переход к рыночным отношениям и формирование различных форм собственности на селе открывает дорогу обеспечению объектами социальной инфраструктуры за счет собственных средств, дехканских и фермерских хозяйств.

Восьмое - формирование рыночной инфраструктуры в сельской местности (коммерческие банки, страховые и лизинговые комплексы и другие) дает возможность финансировать строительство объектов социальной инфраструктуры через различные системы кредитования.

В целом, достижение Таджикистаном государственного суверенитета открыло возможности для создания основ рыночной экономики, существенно изменило принципы

и факторы развития и размещения объектов социальной инфраструктуры в сельской местности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдукодилов Х.А. Современные аспекты развития блоков инфраструктуры национального хозяйства в условиях реализации рыночных реформ. – Худжанд, Хуросон. 2019. – 264 с.
2. Азизов Ш.С. Совершенствование институциональных основ обеспечения продовольственной безопасности. //Экономика Таджикистана. Душанбе, Истиклол. №4 2019. – С. 165-174.
3. Зиятдинова Ф.Г., Кучаева Е.И. Российское село в рыночных условиях. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – С. 152.
4. Султонов З.С. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Саидова М.Х., Табарова Д.А.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2019. № 3(28). - С. 43-47.
5. Таджикистан в цифрах. //Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2020. – С. 162-167.
6. Широкова С.Э. Управление региональным рынком аграрной продукции в конкурентной среде. Автореферат диссертации на соиск. учен. степени кан. эконом. наук. – Ижевск, 2015. - 24с.

УДК 004:37

Алимов Ч.Ш.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ТАЪЛИМИЙ - РАҚАМӢ

Дар мақола чанбаҳои назариявии рушди хизматрасониҳои таълимии рақамӣ дар шароити рақамикунонии соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ мавриди баррасӣ ва ҳаллу фасл қарор гирифтааст. Аз нигоҳи муаллиф асоснок карда шудааст, ки хизматрасолҳои таълимӣ - рақамӣ натиҷаи татбиқи васеи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар соҳаи маориф буда, имконият медиҳад, ки дигар соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ низ рушд намояд. Дар натиҷаи таҳқиқи чанбаҳои назариявии омӯзиши корҳои илмӣ муҳаққиқони ватанию хориҷӣ ҳулоса ҳосил шудааст, ки рушди минбаъдаи рақамикунонӣ ба тавсеа бахшидани низоми хизматрасониҳои таълимии рақамӣ вобастагии қавӣ дорад. Аз нигоҳи муаллиф дар баробари ошкор сохтани мушкилоти мавҷуда тарҳи муосири татбиқи технологияҳои рақамӣ дар соҳаи маориф ва амсилаи мантиқии омода намудани мутахассисони соҳаҳои рақамӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олиӣ касбӣ қоркард шудааст.

Калидвожаҳо. Иқтисодиёти рақамӣ, соҳаи маориф, хизматрасониҳои рақамӣ, хизматрасониҳои таълимӣ – рақамӣ, технологияҳои рақамӣ, муассисаҳои олиӣ таълимӣ.

Алимов Дж. Ш.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО- ЦИФРОВЫХ УСЛУГ

В статье рассматриваются теоретические аспекты развития цифровых образовательных услуг в условиях цифровизации отраслей национальной экономики.

Автор утверждает, что цифровые образовательные услуги являются результатом широкого использования информационно-коммуникационных технологий в образовании, что позволяет развиваться другим отраслям национальной экономики. В результате изучения теоретических аспектов исследования отечественных и зарубежных исследователей в статье предложен ряд рекомендаций по дальнейшему развитию цифровизации, которые сильно зависят от расширения системы цифровых образовательных услуг. С точки зрения автора, наряду с выявлением существующих проблем, разработан современный модель внедрения цифровых технологий в образование и логическая модель подготовки специалистов цифровой сферы в высшей школе.

Ключевые слова. Цифровая экономика, цифра образования, цифровые услуги, образовательные цифровые - услуги, цифровые технологии, высшие учебные заведения.

Alimov J.

SOME ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL-DIGITAL SERVICES

The article discusses the theoretical aspects of the development of digital educational services in the context of digitalization of sectors of the national economy. The author argues that digital educational services are the result of the widespread use of information and communication technologies in education, which allows other sectors of the national economy to develop. As a result of studying the theoretical aspects of the study of domestic and foreign researchers, the article proposes a number of recommendations for the further development of digitalization, which are highly dependent on the expansion of the system of digital educational services. From the point of view of the author, along with the identification of existing problems, a modern model for the introduction of digital technologies in education and a logical model for training specialists in the digital sphere in higher education have been developed.

Keywords. Digital economy, education digital, digital services, educational digital services, digital technologies, higher educational institutions.

Дар ҳар давраи ташаккули ҷамъият на танҳо технология, балки сохтори идоракунӣ, низоми сиёсӣ ва робитаҳои фарҳангӣ ба қуллӣ тағйир ёфтаанд. Ҳамаи давраҳо вобаста ба хусусияти рушдашон аз ҳам фарқият доранд, ки он дар (ҷадвали 1) нишон дода шудааст. Маълумот, ки дар ҷадвали 1 пешниҳод карда шудааст, шаҳодат медиҳад, ки хизматрасониҳои таълимӣ ба мисли дигар равишҳои ҷамъиятӣ давраҳои рушди ба худ хосро дорад. Сарчашмаҳои илмӣ бозгӯи онанд, ки оид ба рушди хизматрасониҳои таълимӣ дар шароити иқтисодии рақамӣ нуқтаи назари гуногуни илмӣ ҷой дорад. Таҳқиқотҳои мақрур фарогирии равандҳои махсус: кишоварзӣ, саноатӣ, транзитӣ, неосаноатӣ, биоиктисодӣ, иқтисодии электронӣ-рақамӣ мебошанд. Аз омӯзиши адабиёти муосири илмӣ ватанӣ бармеояд, ки шумораи ками муҳаққиқон масоили рушди хизматрасониҳои таълимӣ дар шароити иқтисодии рақамиро камтар таҳқиқот намуданд. Дар мақолаи мақрур омӯзиши яке аз ҷузъҳои асосии иқтисодии рақамӣ «хизматрасониҳои таълимӣ - рақамӣ» пешбинӣ шудааст, ки атрофи он солҳои охир муҳоҷисаи зиёд ва баҳсбарангези илмӣ ҷой дорад. Мавриди назар намудан мумкин аст, ки хизматрасолҳои таълимӣ - рақамӣ натиҷаи татбиқи васеи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар соҳаи маориф мебошад.

Ҷадвали 1.

Марҳилаҳои рушди иқтисодӣ

Нишондиҳандаҳо	Кишоварзӣ (500-1820)	Саноатӣ (1820-1970)	Баъдисаноатӣ (1970-2020)	Иқтисоди рақамӣ
Омили истеҳсолот	Замин	Сармоя	Навоарӣ	Иттилоот, технологияи

				рақамӣ
Тамоюли рушди иқтисодиёт	Баланд	Баланд	Поин меравад (2-5% дар давоми сол)	Афзоиш меёбад (3-3,5% дар сол)
Намуди захираҳо	Барқароршавии табиӣ	Аз ҳисоби захираҳои мавҷуда	Захираҳои технологии анъанавӣ	Технологияҳои рақамӣ ва когнетивӣ; Хизматрасониҳои таълимӣ - рақамӣ

Натиҷаи тағйиротҳои ба амаломата давоми солҳои охир дар баробари ҳаракатҳои навоарӣ ва технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба рушди омилҳои сармояи инсонӣ комилан майл менамояд. Сармояи инсониро дар навбати худ ба сифати унсурҳои таркиби бавҷудоварандаи хизматрасониҳои таълимии рақамӣ маънидод намудан мумкин аст. Дар заминаи сармояи инсонӣ, ки ба илм асос ёфтааст метавон маҳсулотҳои шабакавӣ ва усулҳои муносири идоракунии соҳаҳои иқтисодиётро роҳандозӣ намуд.

Дар идомаи таҳқиқот ба пайдоиши мафҳуми иқтисодиёти рақамӣ, ки боиси истифодаи ногузири хизматрасониҳои таълимӣ – рақамӣ гардидааст диққат дода мешавад.

Рушди иқтисодиёти рақамӣ имконият медиҳад, ки муносибатҳои иқтисодӣ тамоман шакли нав гиранд. Муҳаққоне, ки ба тамоюли иқтисодиёти рақамӣ ва зарурияти ташаккули он таҳқиқотҳои илмӣ анҷом додаанд оид ба нақши ҳалқунанди он дар ҳаёти ҷамъиятӣ диққати махсус додаанд.

Маврид ба зикри хос аст, ки бори нахуст мафҳуми «рақамикунонӣ» ба таври васеъ аз тарафи Роберт Вакхалов соли 1971 бо таърифи имкониятҳои васеи технологияҳои рақамӣ истифода гардида, оид ба равандҳои бавҷудодӣ ва рушди иқтисоди рақамӣ Неколас Негропонте таҳқиқоти илмӣ анҷом додааст.

Иқтисодиёти рақамӣ – ин соҳаи алоҳида набуда, моҳиятан имконият медиҳад, ки моделҳои сифатии тичорат, савдо, ҳамлу нақл, истеҳсолот, маориф, тандурустӣ, идоракунии давлатӣ, иртиботи аҳолии рӯйи қор омада, шоҳаи нави рушди давлат, иқтисодиёт ва ҷомеа ба вучуд оварда шавад [5, С. 21].

Муҳаққиқи рус Василев Н.В. дар мақолаи худ таҳти унвони «Иқтисодиёти рақамӣ, концепсия ва ҳақиқатгарой» се унсурҳои ташаккулдиҳандаи иқтисоди рақамиро ҷудо намудааст:

- инфрасохтор, ки ба он навсозии воситаҳо, дастгоҳи таъминоти барномавӣ, телекоммуникатсионӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд;
- амалиёти электронӣ, фарогирандаи равандҳои тичорат, амалинамояи бо воситаи шабакаи компютерӣ дар ҷаҳонҷубаи ҳамкориҳои мутақобила дар муҳити маҷозӣ байни субъектҳо;
- созмон додани тичорати электронӣ, пешниҳоди молу маҳсулот бо воситаи интернет мебошад, ки дар шароити имрӯза яке аз шоҳаҳои асосии иқтисодиёти рақамӣ пазируфта шудааст [3, С. 147-151].

Рақамикунонӣ ин таҳияи маҳсулоти нав дар шакли рақамӣ мебошад. Маллифи мафҳум қайд менамояд, ки намудҳои маҳсулот минбаъд танҳо дар заминаи технологияи рақамӣ ба вучуд омада, имконият медиҳад, ки дар рақобат ба таври қатъӣ ҷаҳиши бузурге ба вучуд ояд [1, С. 8].

Ҷаҳони имрӯза, сарфи назар аз тазодду хатарҳои глобалӣ, бо суръати баланд рушд менамояд. Хусусан дар самти татбиқи техникаю технологияи нав ва диверсификатсияи онҳо дар ҳамаи ҷабҳаҳои ҳаёти инсон пайваста пешравиҳои нав ба нав ба вуқӯъ меоянд. Ҳолати рушди инноватсионӣ ба ҷое расидааст, ки таҳқиқ ва тадриси фарогири ин равандро дар низомии таҳсилот ва қорҳои илмӣ, амалӣ ва пажӯҳишӣ тақозо менамояд.

Аз ин рӯ, дастури Пешвои миллат оид ба беҳтар гардондани дараҷаи рушди низомии

инноватсияи миллӣ ва нишондиҳандаҳои азхудкунии технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ хеле муҳиму актуалӣ мебошад. Дар таъмин намудани иҷрои ин амалҳо сармояи инсонӣ, ки дар асоси илм ташаккул ёфтааст, нақши муассир дорад.

Дар Паём таъкид гардидааст: «Илми муосири ватанӣ бояд ҷавобнонро бештар ба илмомӯзӣ, татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва таҳқиқи масъалаҳои иқтисоди рақамӣ сафарбар намояд» [8].

Муҳаққони соҳаи иқтисоди рақамиро ба истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ ва Интернет дар иқтисод, пешбурди фаъолияти тичоратӣ, андоз, осон кардани савдо ва хизматрасонӣ баҳо додаанд. Пажухишгарони донишгоҳҳои машҳури ҷаҳон иқтисоди рақамиро ҳамчун «Иқтисоде, баҳо додаанд, ки дар асоси технологияи рақамӣ, хусусан гардиши электронӣ, бо истифодаи Интернет асос ёфтааст». Дар ҳақиқат иқтисоде, ки қобилияти пешниҳоди хизматрасонии сифатнок тариқи технологияи иттилоотӣ-коммуникатсиониро дошта ба манфиати шоҳаи васеи истеъмолкунандагон ва давлат амал менамояд, мавриди назар намудан мумкин аст.

Ба андешаи муҳаққон иқтисоди рақамӣ барои устувор гардидани робитаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ғайра амал намуда робитаҳоро куллан тағйир медиҳад. Дар шарҳи методологии Бонки ҷаҳонӣ чунин омадааст: «Иқтисоди рақамӣ низоми муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ буда ба истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ асос гузоштааст» [6].

Доир ба нақш ва аҳамияти иқтисоди рақамӣ то кунун миёни муҳаққон нуктаҳои назари зиёди илмӣ ҷой доранд. Аксарияти онҳо иқтисоди рақамиро мусоидат намудан ба рушди босуръати иқтисодӣ ва иҷтимоӣ унвон намудаанд. Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст, ки ҷорӣ намудани иқтисоди рақамӣ дар истехсолот бояд, ҳамчун ҷузъи муҳими стратегияи дарозмуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон муносибат карда, роҳҳои расидан ба ин мақсадро равшан ва аниқ созем. Ба назари мо тақвият бахшидани иқтисоди рақамӣ талаботи замон ба ҳисоб рафта омӯзиши омилҳои асосии рушди он дар марҳилаи аввали ташкил ниҳоят муҳим мебошад. Дар робита ба ин, зарурияти истифодаи таҷрибаи хориҷӣ ва нишонаҳои бавҷудорандаи иқтисоди рақамӣ дар марҳилаи аввали он ниҳоят зарур мебошад. Барасии масъалаҳои марбут ба рушди иқтисоди рақамӣ дар шароити имрӯза аҳамияти калони назариявӣ ва амалӣ дорад.

Ҷаҳони имрӯзаро падидаҳои нав фаро гирифтаанд, ки таҳти назар қарор додани онҳо барои пешравии давлату миллат ниҳоят муҳим мебошад. Иқтисоди рақамӣ пеш аз ҳама дар асоси технологияҳои рақамӣ ба вуҷуд меояд. Яъне ба роҳ мондани фаъолияти иқтисодӣ тариқи технологияҳои рақамӣ, ки аз хусусиятҳои фарқкунандаи иқтисодиёти имрӯза аз шакли анъанавӣ мебошад. Дар ин миён хизматрасониҳои электронӣ ба таври васеъ ба роҳ монда мешавад. Ташаккули иқтисоди рақамӣ на танҳо ба ташкили савдои электронӣ рабт дорад, балки дар соҳаҳои муҳими ҷамъиятӣ: маориф, тандурустӣ, бонкдорӣ, суғуртавӣ, боркашонӣ ва ғайра низ татбиқи он имконпазир мебошад. Ҳангоми рушди иқтисоди рақамӣ якҷанд бартариятҳоро мушоҳида кардан мумкин аст (сарфаи вақт, дастрасӣ ба иттилоот доир ба молу маҳсулот, шаффофият, мониторинг ва ғ.). [7].

Иқтисодиёти рақамӣ, ки бо пешрафти технологияҳои нав алоқамандии зич дорад, барои рушди тичорат ва идораи давлатӣ, боло рафтани сатҳи зиндагӣ ва беҳтар шудани иртиботу иттилоот таъсири назаррас мерасонад [9].

Таҳлили таҷрибаи хориҷӣ нишон медиҳад, ки иқтисодиёти рақамӣ аз се як ҳиссаи маҷмуи маҳсулоти дохилии Ҷумҳурии мардуми Чинро ташкил мекунад. Танҳо дар як сол даромади ширкатҳои чинӣ наздик ба 22,580 миллиард юан ё 3,400 миллиард доллар маҳсулот истеҳсол намудаанд. Нишондиҳандаҳои мазкур бозгӯи онанд, ки 30,3 фоизи иқтисодиёти миллӣ аз ҳисоби тавлиди технология ва маҳсулоти барномавӣ мебошад [4].

Сарчашмаҳои иқтисодӣ нишон медиҳанд, ки дар натиҷаи татбиқи иқтисодиёти рақами маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба гунаи ҷашмрас афзоиш меёбад. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар роҳи рушди иқтисоди рақамӣ корҳои муҳимро ба сомон расонидааст. Иқтисоди

рақамӣ дар кишварҳои Осиёи Шарқӣ, аз қабилҳои Япония, Тайван, Сингапур, Ҳиндустон то 30 дарсади маҷмуи маҳсулоти дохилиро ташкил медиҳад.

Ба ақидаи олими тоҷик А. Мирсаидов иқтисодӣ рақамӣ чун маҷрои нави рушди иқтисодӣ дар асоси мубодилои далелҳо, иттилоот дар речаи вақти воқеӣ пайваста бо истифодаи технологияҳои рақамӣ, мувофиқи меъёрҳо, заминаҳои меъёриву ҳуқуқӣ ва таҷрибаи соҳибкорӣ сурат гирифта, ба беҳтар шудани ҳосилнокии меҳнат, сатҳи зиндагӣ ва муҳити сармоягузорӣ мусоидат менамояд. Вай намуди нави иқтисодиётест, ки дар он муносибатҳо доир ба истеҳсоли коркард, нигоҳдориву интиқол, истифодаи иттилоот ва далелҳои афзоида вазни афзалиятӣ гирифтааст. Заминаи пайдоиши иқтисоди рақамиро ҷомеи иттилоотӣ ташкил медиҳад. Воқеан ҳам дар замони муосир захираи иттилоотӣ захираи муҳими рушди иқтисодӣ гаштааст [1].

Ҳамин тариқ ба андешаи мо иқтисоди рақамӣ равиши муосири рушди иқтисодӣ буда гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон бо он ҷиҳати таъмини рушди устувори иқтисодиёти миллӣ, инчунин тақвият бахшидани рушди хизматрасониҳои таълимӣ – рақамӣ ниҳоят муҳим мебошад.

Санаи 21 – уми декабри соли 2021 дар Паёми наҷвати Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бори дигар масъалаи тақвият бахшидани соҳаи маориф ба таври мушаххас мавриди диққати ҳоса қарор гирифт. Дар заминаи низоми таълимоти пешрафтаи ватанӣ ба вучуд овардани шароити мусоид, хусусан рушди нерӯи инсонӣ, ки аз ҷузъҳо ва омилҳои асосии ташаккули иқтисодиёти рақамӣ мебошад, махсус қайд гардид. «Ҳукумати мамлакат ба рушди соҳаи маориф ва таълиму тарбияи насли наврас ҳамеша аҳамияти аввалиндараҷа медиҳад. Бо ин мақсад дар панҷ соли минбаъда бояд беш аз 1000 иншооти соҳаи маориф дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот сохта, ба истифода супорида шавад. Дар даврони соҳибистиклолӣ мо бунёди маорифи миллӣ ва ворид гардидан ба фазои таҳсилоти байналмилалӣ ҳадафи муҳимтарин ва самти афзалиятноки сиёсати иҷтимоии давлат ва Ҳукумати мамлакат қарор додем. Зеро мо чунин мешуморем, ки бунёди миллат аз маориф оғоз меёбад ва ғамхорӣ нисбат ба маориф – сармоягузорӣ барои рушди нерӯи инсонӣ ва ояндаи ободии давлат ва Ватан мебошад» [8].

Шароити имрӯзаи рушди иқтисодиёти кишвар шаҳодат медиҳад, ки иқтисодиёти ҷумҳурӣ пойбанди низоми рушдфтои таҳсилот, таҳсилоти рақамӣ буда, боиси ҳарчи зудтар воридшавӣ ба фазои рақамикунонӣ, инчунин сатҳи маълумотнокӣ ва тағйири некуаҳволияи сифати зиндагии аҳоли мегардад. Омода намудани мутахассисони касбӣ вобаста ба талаботҳои иқтисодиёти рақамӣ мавриди тавачҷуҳи давлат ва аъзои ҷомеаи фаъоли шахрвандӣ қарор гирифтааст. Дигар масъала ин масъалаи сармоягузорӣ, тақмили базаи модию техникий муассисаҳои таълимӣ вобаста ба шароити имрӯза мебошад.

Аз нигоҳи мо ба ҳайси унсури асосии омода намудани кадрҳои баландихтисос: ҳайати илмию омӯзгорӣ, олимони ҷавон ва унвонҷӯёни муассисаи таҳсилоти олии буда метавонанд, ки қобилияти бавучуд овардани ғояҳои инноватсионӣ ва ҷорӣ намудани натиҷаҳои таҳқиқот ва коркардҳои илмиро дар бахши воқеии иқтисодиёт доранд ва барои навсозӣ ва тақмили фаъолияти худ, инчунин мутахассисони соҳаҳои рақамӣ кӯшиш менамоянд.

Таҳлили низоми қонунгузори амалкунанда нишон медиҳад, ки то имрӯз як қатор санадҳои асосии меъерӣ ҳуқуқии давлатӣ ҷиҳати рушди муассисаҳои давлатии таълимӣ, хусусан рақамикунонии соҳаи маориф қабул карда шудааст. Ин раванд дар шароити имрӯза ба мубодилаи саривақтии дониш, тақмили шахсияти донишҷӯ баланд бароштани донишу малакаи техникий онҳо таъсири мусбат расонида онҳоро дар омӯзишу ҷустуҷӯ ҳавасманд мегардонад.

Ба сифати унсури муҳими таҷдиди идоракунии муассисаи таҳсилоти олии касбӣ истифодаи консепсияҳои муосири низоми идоракунии бо мақсади муайян намудани талабот ба хизматрасониҳои таълимӣ бо истифода аз технологияҳои рақамӣ, ҳаҷми маблағгузорӣ ба онҳо, таъминоти моддию техникий ва захиравии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ

мебошад. Дигар тарафи масъала тарбияи шахси фаъоли эҷодкор мебошад, ки дорои имконияти баланди мутобиқшавӣ ба фазаи иттилоотии муосир буда, аз ҳама муҳим қоибилияти дарк ва фаҳмиши ахбороти гуногунро дошта бошад ва ин навъи иттилоотро ба доираи васеъи шунавандагон расонида тавонад.

Ба андешаи Меркулова Екатерина Владимировна рақамикунонии соҳаи маориф – ин гузариш ба низоми маориф бо истифода аз технологияҳои навтарини электронӣ мебошад. Ӯ таъкид менамояд, ки ҳама маводи таълимӣ (дастурҳои методӣ, китобҳои дарсӣ, дафтарҳо), инчунин маводи илмӣ, таърихӣ имкон доранд, ки дар шакли электронӣ, дар шабака дастрас бошанд. Ҳама донишҷӯён метавонанд мустақилона маводро дар соҳаҳои таълимӣ бо истифода аз имкониятҳои рақамӣ омӯзанд. Рақамикунонӣ ба соддагардонии раванди таълим мусоидат мекунад ва имконият медиҳад, ки мавод ва дигар воситаҳои зарурӣ ба осонӣ ба қониби дигар дастрас ва гардонида шаванд. Дар бораи маълумот (олӣ ва миёна) сухан ронда, зарур аст қайд намоем, ки амалияи татбиқи технологияҳои рақамӣ ба навоариҳои дар самти иҷрои корҳои илмӣ таъсир мерасонад. Рақамикунонии низоми таълим дар речаи вақти воқеӣ ба тақмили раванди таълим мусоидат намуда, усулҳои фаврии омӯзиши маводро бо истифода аз усулҳои нави барномаҳои таълимӣ ва зудтар муттаҳидсозии усулҳои мавҷуда ба миён меорад [11].

Ҳангоми таҳлили омилҳои ба рақамикунонии хизматрасониҳои таълимии муассисаҳои олии дар шароити ҷаҳонишавӣ таъсиррасонда бахшидаи муҳаққиқони рус Мыслякова Ю.Г. ва Усова Н.В марҳилаҳои зерини рақамикунонии хизматрасониҳои таълимӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Марҳилаи аввал бо қорӣ намудани фаъолонаи технологияҳои иттилоотӣ ба раванди таълими донишгоҳ алоқаманд аст, ки татбиқи он маҷмӯи тадбирҳои техникӣ, иттилоотӣ, тарбиявӣ ва арзишнокро талаб менамояд. Ба андешаи ӯ қорабиниҳо қиҳати таъмини рақамикунонии хизматрасонии таълимии мактабҳои олии аз бандҳои зерин бояд ибрат бошад:

1. Дастрасӣ ба интернетӣ баландсурӯат;
2. Таъмини техниқию барномавии муассисаҳои таълимӣ;
3. Омода намудани ҳайати кадрӣ: илмию омӯзгорӣ муассиса бо мақсади азхуд намудани технологияҳои нав;
4. Дар шабакаи интернет гузоштани захираҳо: маводҳои дарсӣ, китобҳо, монографияҳо ва дигар лавозимоти дарсӣ;
5. Тақмили фаъолияти муассисаҳои таълимӣ бо имкониятҳои технологияҳои рақамӣ, иборат мебошанд.

Ба андешаи мо низ ҳамаи тадбирҳои зикргардида натиҷаи тағйир додани равишҳои анъанавӣ ва афзалиятҳо бо мақсади баланд бардоштани сифати хизматрасонии таълимӣ мебошад [12].

Шароити имроӯзаи ҷумҳуриамон шаҳодат медиҳад, ки маҳз бо туфайли муассисаҳои олии таълимӣ соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ бо кадрҳои рақамӣ таъмин кардашуда ба таври қиддӣ қадами аввалин ба рақамикунонӣ гузошта мешавад. Баррасии масъалаҳои таъмини соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ хусусан соҳаи таълим дар навбати худ ба ҷалби сармоя, базаи моддию техниқии муассисаҳои таълимӣ алоқаманд аст. Барои ҳамин қиҳати рушди ҳаматарафаи муассисаҳо, ташкили қорабиниҳои маҳсуси давлатӣ, механизмҳои муосири идоракунӣ, дар баробари ин танзими меъёрҳои молиявӣ қарзӣ ва андозӣ низ зарур, ниҳоят муҳим ва саривақтӣ мебошад.

Тадриҷан ба инобат гирифтани мушкилоти мавҷудда мувофиқи равандҳои муосири технологӣ, рақамикунонӣ ба тарҳрезии амсилаҳои муосири хизматрасониҳои рақамӣ тақя менамояд (расми 1.)

Расми 1. Тарҳи муосири татбиқи технологияҳои рақамӣ дар соҳаи маориф (таҳияи муаллифи мақола)

Аз расми 1. маълум аст, ки асос, поя ва бунёди хизматрасониҳои таълимии рақамӣ технологияҳои рақамӣ ва шабакаю дигар таҷҳизоти телекоммуникатсионӣ мебошад.

Ба андешаи мо дар замони имрӯза ба рақамикунонии соҳаи маориф омилҳои зерин таъсир мерасонад:

- ❖ рушд кардани инфрасохтори технологияҳои рақамӣ;
- ❖ набудани сарчашмаи дақиқи маблағгузорӣ;
- ❖ норасоии мутахассисони соҳаҳои рақамӣ;
- ❖ вучуд надоштани институтҳои илмӣ – таҳқиқотии ба омӯзишу рақамикунонии хизматрасониҳои таълимӣ нигаронидашуда;
- ❖ ба инобат нагирифтани қобилияту кордонии мутахассисони соҳаҳои рақамии ватанӣ;

Ба андешаи мо ва дигар муҳаққиқони ватанӣ омили муҳими рақамикунонӣ, ин ба шароити имрӯза мувофиқ гардонидани муассисаҳои олии таълимӣ мебошад, ки дар заминаи онҳо имкони омода намудани мутахассисони соҳаҳои рақамӣ ба миён ояд.

Нақшаи умумии ташкили раванди тайёр намудани кадрҳои соҳаҳои рақамӣ дар муассисаҳои олии таълимӣ дар расми 2 пешниҳод карда шудааст.

Расми 2. Амсилаи мантиқии омода намудани мутахассисони соҳаҳои рақамӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ (таҳияи муаллиф)

Ҳамин тариқ гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ имконият медиҳад, ки дар баробари рақамикунонии дигар соҳаҳо, соҳаи маориф низ рушд намояд ва барои ташаккули ҳаматарафаи он шароитҳои нав фароҳам оварда шавад.

АДАБИЁТ

1. А. Мирсаидов Иқтисодиёти рақамӣ- воқеияти ақлонӣ Нуктаи дастрасӣ: <http://hamsafon.tj/print:page,1,6625-i1178tisodieti-ra1178am1250-vo1178eiayati-a1178lon1250.html> (вақти даромад 17.04.2019).
2. Андреева Г.Н., Бадальянц С.В. и др. Развитие цифровой экономики в России как ключевой фактор экономического роста и повышения качества жизни населения: Г.Н., Андреева, В.С., Бадальянц коллектив авторов / Нижний Новгород: издательство «Профессиональная наука», 2018. С.8.
3. Василенко Н.В. Цифровая экономика: концепции и реальность // Инновационные кластеры в цифровой экономике: теория и практика: труды научно-практической конференции с международным участием 17–22 мая 2018 года / под ред. д-ра экон. наук, проф. А.В. Бабкина. – СПб.: Издательство ПУ, 2018. – 147-151 с.
4. Иқтисоди рақамӣ сеяки маҷмӯи маҳсулоти дохилии Чинро ташкил медиҳад. Захираи электронӣ: <https://www.prpchannel.com/tg/cina-secondo-pechino-leconomia-digitale-genera-un-terzo-del-pil/> (вақти даромад).
5. Крутиков В.К. Цифровая экономика: проблемы и возможности. Калуга: Изд-во АКФ «Политоп», – 2018. С. 21
6. М. Ҳомидов, Д. Бобочонова, Иқтисоди рақамӣ. Роҳи инноватсионии рушди иқтисоди милли. Нуктаи дастрасӣ: http://www.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=32793 (вақти даромад 23.08.2019).
7. У. Меликов Баъзе масъалаҳои рушди иқтисоди рақамӣ дар партави Паёми Пешвои миллат, Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. Нуктаи дастрасӣ: <http://www.tguk.tj/index.php/tj/amai-khabar-o/1132-masalohiiktisodirakami> (вақти даромад 23.08.2019).

8. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ 26.12.2019: Захираи электронӣ: www.president.tj (вақти даромад 15.02.2020); Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ 21.12.2021.
9. Шаҳноз Қурбон Иқтисодиёти рақамӣ. Марҳилаи нави рушд. Нуқтаи дастрасӣ: http://www.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=37763 (Вақти даромад 11.07.2019).
10. Negroponte N. Being Digital / N. Negroponte. – NY: Knopf, 1995. – 256 p.
11. Екатерина М.В. Мониторинг цифровых образовательных услуг и продвижение их на рынке. Точка доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/monitoring-tsifrovyyh-obrazovatelnyh-uslug-i-prodvizhenie-ih-na-rynke/viewer>.
12. Ю.Г., Мыслякова, Н.В Усова Цифровая трансформация образовательных услуг вузов в условиях глобальных вызовов: региональный аспект. Точка доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44117406>.

УДК 334+658

Гафорода Ҷ.Ғ., Гулбекова С. Ҷ., Сайфхусейнов Ш.С.

ҲОЛАТИ МУОСИРИ РУШДИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ САНОАТИ КОРКАРДИ ЛАБЛАБУИ ҚАНД ДАР ТОҶИКИСТОН

Фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субкомплекси лаблабуи қанд дар вилояти Хатлон бештар ба кори бомуваффақияти як қатор дигар соҳаҳои комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста аст. Якҷанд соҳаҳои комплекси агросаноатӣ дар марҳалаҳои гуногуни истеҳсолот ва муомилот бевосита ё бавосита дар ба вучуд овардани маҳсулоти ниҳонии комплекс иштирок мекунанд. Мақсади ниҳонии комплекси лаблабуи қанд пурратар қонеъ гардондани талаботи аҳоли ба қанд аз ашёи хоми ватанӣ ва дигар молҳои аз он истеҳсолшаванда бо сарфи ками меҳнат ва воситаҳои истеҳсолот мебошад. тадиқотҳои нишон медиҳанд, ташкилотҳои агросаноатӣ имкониятҳои ва миқёси фаъолияти зеркомплекси лаблабуи қандро васеъ намуда, имконият медиҳанд, ки ягонагии байнисоҳавӣ баргараф карда, манфиатҳои ҳамаи корхонаю ташкилотҳои, ки ба ҳайати он дохиланд, аз ҷиҳати иқтисодӣ муттаҳид карда шаванд.

Калидвожаҳо: корхона, шакари хом, концентратсия, саноат, қарз, селекция, тухмпарварӣ, андоз, истеҳсолот, нархгузорӣ, агросаноат, захираҳои маҳдуд, иқтисодиёт, интератсия.

Гафорода Дж.Г., Гулбекова С. Дж., Сайфхусейнов Ш.С.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ПО ПЕРЕРАБОТКЕ САХАРНОЙ СВЕКЛЫ В ТАДЖИКИСТАНЕ

Финансово-хозяйственная деятельность свеклосахарного подкомплекса Хатлонской области во многом зависит от успешной работы ряда других отраслей агропромышленного комплекса Республики Таджикистан. Несколько отраслей агропромышленного комплекса прямо или косвенно участвуют в создании конечной продукции комплекса на разных стадиях производства и оборота. Конечной целью

свеклосахарного комплекса является полное обеспечение потребности населения в сахаре из отечественного сырья и другой продукции при малых затратах труда и средств производства. Исследования показывают, что агропромышленные организации расширяют масштабы и сферу деятельности свеклосахарного подкомплекса, позволяя устранить межотраслевое единство и экономически объединить интересы всех предприятий и организаций, входящих в его состав.

Ключевые слова: предприятие, сахар-сырец, концентрация, промышленность, кредит, селекция, семеноводство, налог, производство, ценообразование, агропромышленный комплекс, ограниченные ресурсы, экономика, интеграция.

Gaforzoda Dz.G., Gulbekova S.J., Saifkhuseinov Sh.S.

CURRENT STATE OF THE DEVELOPMENT OF THE SUGAR BEET PROCESSING INDUSTRY IN TAJIKISTAN

The financial and economic activity of the sugar beet sub-complex of the Khatlon region largely depends on the successful work of a number of other sectors of the agro-industrial complex of the Republic of Tajikistan. Several sectors of the agro-industrial complex directly or indirectly participate in the creation of the final product of the complex at different stages of production and turnover. The ultimate goal of the sugar beet complex is to fully meet the needs of the population in sugar from domestic raw materials and other products at low labor costs and means of production. Studies show that agro-industrial organizations expand the scope and scope of the sugar beet subcomplex, allowing to eliminate intersectoral unity and economically unite the interests of all enterprises and organizations that are part of it.

Keywords: enterprise, raw sugar, concentration, industry, credit, selection, seed production, tax, production, pricing, agro-industrial complex, limited resources, economy, integration.

Фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субкомплекси лаблабуи қанд дар вилояти Хатлон бештар ба кори бомуваффақияти як қатор дигар соҳаҳои комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста аст. Якҷанд соҳаҳои комплекси агросаноатӣ дар марҳалаҳои гуногуни истеҳсолот ва муомилот бевосита ё бавосита дар ба вучуд овардани маҳсулоти ниҳоии комплекс иштирок мекунанд. Онҳо аз ҷиҳати технологӣ ва иқтисодӣ бо ҳам алоқаманд буда, чи дар истеҳсоли лаблабуи қанд ва чи дар кори ба истеъмолкунанда расондани маҳсулоти ниҳой бевосита иштирок мекунанд.

Лаблабу яке аз зироатҳои ба моддаҳои ғизоӣ серталаб ва давраи ғизогириаш дароз мансуб мебошад, чунки муҳлати нашъунамояш дароз буда, то пухтанаш ба ғизо талабот дорад. Аз адабиётҳои илмӣ бармеояд, ки талаботи ин зироат ба элементҳои ғизо (нитроген, фосфор ва калий) нисбат ба зироатҳои ғалладонагӣ хело калон мебошад [6, с.64].

Пеш аз шудгор асосан қариб 50% нуриҳои фосфорӣ ва меъёри солони нуриҳои калийдорро бо нуриҳои органикӣ (пору ва компост) истифода бурдан мувофиқи матлаб мебошад. Пору ва компост дар заминҳои обёришаванда ба ҳар гектар 20- 40 тонна пошида мешаванд, ки яке аз нуриҳои ғайбабахш барои лаблабу буда, онҳо миқдори қандро 0,4-0,5%, дар мавридҳои алоҳида то 1,0-1,5% зиёд намуда, ҳарчи нуриҳои маъданӣ то 50% паст мефароранд.

Меъёри пеш аз кишт 30-35 кг/га нитроген ва баробари кишт 8- 10 кг/га нитроген дар якҷоягӣ бо 15-20 кг/га фосфорӣ ғизоӣ тоза мебошад.

Дар давраҳои нашъунамо лаблабу ба ғизоҳо талаботи гуногун дорад, ки инро ба ҳисоб гирифта нуридиҳиро гузаронидан ҳатмӣ мебошад. Давраи якум - дар ибтидои нашъунамо ба ғизои фосфорӣ талабот дорад. Давраи дуюм - ин давраи босуръати баланд тез пайдошавии баргҳо, ки ба миқдори баланди нурии нитрогенӣ талабот дорад ва даври

сеюм ин калоншавии беҳмева, миқдори ғизои нитрогенӣ нисбат ба фосфор ва калий камтар мебошад. Муайян карда шудааст, ки барои гирифтани 100 с/га беҳмева ва миқдори муайяни барги лаблабу 45-60 кг нитроген, 10-12 кг фосфор ва 50-80 кг калий сарф мешавад.

Нуридиҳии якумро баъди ягона намудани ниҳолҳо мегузаронанд. Чикадаре, ки дар ин давра лаблабу бо нитроген таъмин бошад ҳамон қадар ҳосили беҳмева баланд мегардад. Дар давраи калоншавии беҳмева, миқдори ғизои нитрогенӣ нисбат ба фосфор бояд камтар бошад, ки ин барои баланд гардидани ҳосил ва сифати он самараи хуб мебахшад.

Меъёри солонаи нурии нитрогенӣ, фосфорӣ ва калийдор дар хокҳои хокистарранг барои лаблабу дар шароити бозоргонӣ бояд на кам аз 120-150 кг/га нитроген, 100-120 кг/га фосфор ва 60-80 кг/га калий, барои хокҳои марғзор (луговая) нитроген 100-120, фосфор 80-120 ва калий 40-50 кг/га моддаи таъсиркунанда бошад.

Ба ғайр аз макроэлементҳо лаблабу боз ба микроэлементҳо, хусусан ба моддаи кимиёвии бор (В) талаботаш зиёд аст. Бор лаблабуро аз касалии пушиши дилча (сердечная гниль) ва дигар касалиҳо нигоҳ, медорад. Барои ин борро дар намуди кислотаи бори ба миқдори 2-3 кг/га бо нуриҳои маъданӣ омехта намуда, ба лаблабу додан самараи хуб мебахшад [9, с 9].

Ба ҳамин тариқ, зеркомплекси лаблабуи қанд системаи комплекси мутараккии соҳаҳои ба ҳам алоқаманди хоҷагии халқ мебошад, ки истеҳсоли лаблабуи қанд, коркарди саноатии он, нигоҳ доштан ва фурухтани маҳсулоти ниҳой - қандро таъмин мекунад.

Мақсади ниҳоии комплекси лаблабуи қанд пурратар қонеъ гардондани талаботи аҳоли ба қанд аз ашёи хоми ватанӣ ва дигар молҳои аз он истеҳсолшаванда бо сарфи ками меҳнат ва воситаҳои истеҳсолот мебошад.

Роҳи аз кризиси иқтисодӣ баромадан аз зеркомплекси лаблабуи қанд хеле баланд бардоштани самараи иқтисодии он имконнопазир аст. Азбаски зеркомплекс дорои захираҳои маҳдуд аст, бояд варианти оптималии фаъолияти он интиҳоб карда шавад. Меъёри баҳодихии он харҷониба зиёд кардани истеҳсол ва беҳтар намудани сифати лаблабуи қанд бо ҳарчи камтарин мебошад, ки дар даромади умумӣ ва ғайриифода меёбад.

Дараҷаи самаранокии истеҳсоли лаблабуи қанд ва қанд ба дараҷаи ҳосили лаблабуи қанд, арзиши аслии он вобаста аст. Ба он сиёсати аграрии давлат, системаи нархгузорӣ, қарздиҳӣ ва андозбандӣ ва ғайра низ таъсир мерасонад. Дар сурати таносуби оқилона ва таъсири мутақобилаи мусоиди омилҳои зикршуда ва хеле баланд шудани самараи иқтисодии комплекси лаблабуи қанд ноил шудан мумкин аст.

Дар корхонаҳои хоҷагии қишлоқ дар истеҳсоли лаблабуи қанд ва заводҳои қанд иҷрои чандин ҳазор корҳои гуногунро пешбинӣ мекунанд, ки онҳо дар асоси принципҳои ташкили илмӣ меҳнат, мутаносибӣ, пай дар пай иҷро карда шаванд.

Дар истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ ҳам ҳамон қонунҳои объективии иқтисодӣ, ки дар дигар соҳаҳои комплекси агросаноатӣ амал мекунанд. Аммо бинобар хусусиятҳои ин истеҳсолот зухуроти қонуну қоидаҳои умумӣ дар ин ҷо хусусиятҳои худро дорад:

- таъсир ба истеҳсоли лаблабуи қанд ва қонуниятҳои биологӣ инкишофи растаниҳо, омилҳои хоку иқлим;
- ҳосилнокии баланди меҳнат дар истеҳсолоти завод, лаблабуи қанд ва тухмии лаблабу;
- территориявӣ паҳн кардани истеҳсоли ашёи хоми лаблабу;
- беҳаракатии замин, меҳнат ва сармоя;
- хусусиятҳои экологӣ.

Ин хусусиятҳои қори комплекси лаблабуи қанд ба ташкили истифодабарии ресурсҳои меҳнат ва замин, сармоя, инчунин ба натиҷаҳои фаъолияти соҳибқори таъсири калон мерасонад [1, с.17].

Прогресси илмӣ-техникӣ дар зеркомплекси лаблабуи қанд дар вилояти Хатлон барои дар асоси интеграцияи агросаноатӣ чуқуртар кардани маҳсусгардонӣ ва

концентрациям истеҳсолот дар он хангоми дигаргунсозиҳои институтсионалӣ, ки ба ислоҳоти моликият нигаронида шудаанд, заминаҳои зарурӣ ба вучуд меоварад.

Дар соҳаи лаблабуи қанд ва тухмипарварӣ иттиҳодияҳо ташкил кардан лозим аст. Нақшаи фаъолияти ин соҳаҳо, ки дар Тоҷикистон қабул шудааст, воридшавии муассисаҳои зотпарвариро ба бозор бинобар ихтилофҳои, ки дар қараёни пешбурди нав ва фурӯши гибридиҳои лаблабуи қанди аллақай минтақавӣ ба вучуд меоянд, хеле душвор мегардонад. Ба ин муносибат ба кулӣ аз нав дида баромадани тамоми схемаи тухмипарварӣ, ҳатто маблағгузориҳои калон ба соҳаи селекция ва тухмипарварӣ боиси хеле беҳтар шудани вазъияти молиявӣ иқтисодии онҳо шуда наметавонанд.

Чунонки тадиқотҳо нишон медиҳанд, ташкилотҳои агросаноатӣ имкониятҳо ва миқёси фаъолияти зеркомплекси лаблабуи қандро васеъ намуда, имконият медиҳанд, ки ягонагии байнисоҳавӣ бартараф карда, манфиатҳои ҳамаи корхонаю ташкилотҳои, ки ба ҳайати он дохиланд, аз ҷиҳати иқтисодӣ муттаҳид карда шаванд.

Пай дар пай зиёд кардани самарайи комплекси лаблабуи қанд бе баҳодихии объективӣ иқтисодӣ ба ҳодисаҳои гуногун, ки дар он ба амал меоянд, имконнопазир аст.

Аз дигаргунсозиҳои бозор дар зеркомплекси лаблабуи қанд онҳо пеш аз ҳама аз ҳисоби афзоиши ҳосилнокии меҳнат зиёд кардани самарайи қори он, қалб намудани маблағгузориҳо барои нав кардани истеҳсолот дар асоси комъебиҳои илми ҳозиразамонро интизор буданд пешрафти техникӣ. Солҳои охир барои ба дараҷаи нави сифати баланд бардоштани иқтисодиёт барои комплекс танҳо як вазифа иҷро карда шудааст — бозори истеъмолӣ аз қанд сер карда нашудааст. Бахши холишудаи бозори шакарро қанди сафеди аз хориҷа воридшуда ва қанди аз шакари хоми воридшуда ишғол мекунад.

Бо ворид кардани шакари хом мо ба истеҳсолкунандагони ашёи хоми хориҷӣ мусоидат намуда, истеҳсолкунандагони ватанӣ кишоварзиро аз ҷойи қор маҳрум месозем ва ҳамзамон дар минтақа ташаннучи иҷтимоиро ба вучуд меорем. Ҳамин тариқ, кишвар комилан ба бозори ҷаҳонӣ шакар ва сиёсати нархгузорию он вобастагӣ дорад.

Дар баробари ин дар қори субкомплекси қанди хом тамоюли мусбатро қайд кардан мумкин аст. Ҳамин тариқ, тичорати хом калиди маблағгузорию иловагии назаррас ба бахши лаблабуи қанд мебошад.

АДАБИЁТ

1. В.И. Ленин. О развитии тяжелой промышленности и электрификации страны. Москва, 1956г. 318 с. –С. 17.
2. Коваль А.Г. Мировой рынок сахара: современные тенденции развития и перспективы/Коваль Александра Геннадьевна// Санкт-Петербург. – 2016. 55с. – С. 4-9.
3. Обзор сахарной отрасли государств – членов Евразийского экономического союза за 2012 – 2016 гг. Москва – 2017 г.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ. Душанбе, 26.12.2019.
5. Поздняков, В. Я. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятий / В.Я. Поздняков. – М.: ИНФРА-М, 2008. - 624 с. – С. 247.
6. Салтык Иван Петрович. Баландбардоштани самарайи қоркунии зеркомплекси қанди лаблабу (аз руи материалҳои райони Марказии Сиёҳзамин) саҳ 65 -73
7. Сомонаи расмӣ Хадамоти зиддиинҳисории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон: <http://ams.tj>.
8. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 01.10.2016 с, № 392.
9. Тенгоборский, Л.В. О производительных силах России О земледелии / Л.В. Тенгоборский; пер. И.В. Вернадский. – Москва: Унив. тип., 1857. – Ч. 2. Отделение 1. – 240 с. – С. 9.

Мирзоалиев А.А., Бобохонова Ш.Х.

АСОСҶОИ КОНСЕПТУАЛИИ АМАЛКУНИИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҶОИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКӢ

Бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба намуди бозорҳои рақобати нокомил мансуб буда, як қатор хусусияҳои хос дорад, ки онро аз бозорҳои намудҳои дигари маҳсулот ва аз ҳамин гуна бозорҳои мамлакатҳои дигар фарқ мекунонанд. Барои дуруст дарк кардани хусусиятҳо, афзалиятҳо, сохтор ва вазифаҳои бозори мазкур таҳқиқ ва муайян намудани асосҳои концептуалии амалкунии он муҳим аст. Мақолаи мазкур ба таҳқиқи асосҳои концептуалии амалкунии бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ бахшида шудааст.

Калидвожаҳо: электроэнергетика, энергияи электрикӣ, бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ, истеҳсолкунандагони энергияи электрикӣ, истеъмолкунандагони энергияи электрикӣ, низоми ягонаи электроэнергетикӣ.

Мирзоалиев А.А., Бобохонова Ш.Х.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЫНКА ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ УСЛУГ

Рынок электроэнергетических услуг в Республике Таджикистан относится к видам рынка с несовершенной конкуренцией, обладает некоторыми особенностями, которые отличают его от рынков других видов продукции и от таких же рынков других стран. Для правильного осознания особенностей, приоритетов, структуры и функции данного рынка важно исследование и определение концептуальных основ его функционирования. Данная статья посвящена исследованию концептуальных основ функционирования рынка электроэнергетических услуг.

Ключевые слова: электроэнергетика, электрическая энергия, рынок электроэнергетических услуг, производители электрической энергии, потребители электрической энергии, единая электроэнергетическая система.

Mirzoaliev A.A., Bobokhonova Sh. Kh.

CONCEPTUAL BASES FOR THE FUNCTIONING OF THE ELECTRICITY SERVICES MARKET

The market of electric power services in the Republic of Tajikistan belongs to the types of market with imperfect competition, has some features that distinguish it from the markets of other types of products and from the same markets in other countries. For a correct understanding of the features, priorities, structure and function of this market, it is important to study and determine the conceptual foundations of its functioning. This article is devoted to the study of the conceptual foundations of the functioning of the electricity services market.

Key words: electric power industry, electric energy, electric power services market, electric energy producers, electric energy consumers, unified electric power system.

Ҳоло дар таркиби бозори хизматрасониҳо ҳам дар сатҳи ҷаҳонӣ ва ҳам дар сатҳи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз бахшҳои асосӣ ва дорои нуфузи баланд бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ мебошад. Чун дар дигар мамлакатҳо электроэнергетика соҳаи появии иқтисодиёти миллий ба шумор меравад.

Аз нигоҳи таърифи мафҳуми бозор, ки классикони илми иқтисодӣ пешниҳод намудаанд, бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ сохтори муносибатҳои байни истеҳсолкунандагони энергияи электрикӣ ва истеъмолкунандагони онро ифода менамояд, ки дар он раванди хариду фурӯши моли асосии бозори мазкур – энергияи электрикӣ (электроэнергия, барқ) амалӣ мешавад. Яъне, бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ макони савдое мебошад, ки дар он харид ва фурӯши барқ, ба ҷо овардани хизматрасониҳои бо тақсимот ва интиқоли барқ, таъмини амалкунии босамараи шабакаҳои барқӣ ва нигоҳдории аломатҳои меъёрии таъмини барқ, баланд бардоштани самаранокии барқи ба истеъмолкунандагон пешниҳодшаванда алоқаманд ба амал меояд [2, с. 42]. Бо энергияи электрикӣ таъмин намудани соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ ва аҳоли шартӣ зарурии ҳастии ҷамъияти имрӯза мебошад. Фаъолияти бозорӣ ва босамараи соҳаи электроэнергетика дар мамлакат, таъмини беисти истеъмолкунандагон бо энергияи электрикӣ асоси рушди иқтисодиёти миллӣ ва омили ҷудонопазири таъмини зиндагии муътадили аҳоли мебошад. Бино бар ин, ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми муосири бо энергияи электрикӣ таъмин намудани соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва аҳолии мамлакат амал менамояд.

Барои дуруст ба роҳ мондани фаъолияти субъектҳо дар бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ, дарк намудани хусусиятҳо, афзалиятҳо, сохтор ва вазифаҳои бозори мазкур муайян намудани асосҳои концептуалии фаъолияти он муҳим аст. Асосҳои концептуалӣ, ё ба қавли дигар – асосҳои назариявии фаъолият дар ин ё он намуди бозор, аз ҷумла дар бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ – ин ҷамъоварӣ, банизомдарорӣ ва зикри мафҳумҳои асосӣ барои рушди таҳқиқоти илмӣ дар соҳаи мазкур мебошад. Яъне, асоси концептуалӣ чун як бахш ё матни фишурдаи корҳои таҳқиқотӣ буда, имконият медиҳад, ки аз як ҷониб саъю кӯшиши таҳқиқотӣ ба самти муайян равона карда шавад, аз ҷониби дигар, методологияи зарурӣ барои анҷом додани таҳқиқот муайян карда шавад.

Корбурди равиши методологӣ ба таҳқиқи фаъолият дар бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ унсурҳои асосии асосҳои концептуалии он мебошад. Равиши методологӣ дар ин маврид самтҳои сохторӣ-вазифавӣ (аз рӯи соҳаҳо ва муҳтавои муносибатҳои пайдошаванда) ва тобеият (аз рӯи зинаҳои низоми иқтисодӣ дар соҳа)-и таҳқиқотро дар назар дорад, ки имконият медиҳад, на танҳо ҳамкориҳои байниҳамдигарии субъектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ таҳқиқ карда шаванд, «инчунин самтҳои мукамалгардонии муҳити институтсионалии бозор ба хоҳири таҳия намудани механизмҳои босамараи танзимкунии он муайян карда шаванд» [4, с. 125].

Аз таърифи мафҳуми бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ бармеояд, ки иштирокчиёни бозори мазкур, ё худ субъектҳои асосии он истеҳсолкунандагони энергияи электрикӣ, истеъмолкунандагони он ва миёнаравҳои байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон мебошанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи қонунгузори амалкунанда ҳамаи субъектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ ба корхонаҳои комплекси сӯзишвории энергетикӣ (КСЭ) - маҷмуи бо ҳам алоқаманди соҳаҳои иқтисодиёт, ки дар низомҳои истихсоли энергияи обӣ гармӣ, ангишт, нафт, истихрочи газ, интиқол ва коркардкунанда, барқтаъминкунанда ва барқистифодабаранда, инчунин зернизомҳои минтақавӣ ва дигар объектҳои энергетикӣ, ки сарфи назар аз шакли моликият фаъолият менамоянд, мансуб мебошанд [3]. Дар ин маврид, фаъолият дар соҳаи энергетика (электроэнергетика) ё худ хизматрасонии энергетикӣ (электроэнергетикӣ) – истеҳсол, интиқол, тақсимот, нигоҳдорӣ, коркард, таҷдид, фурӯши энергияи электрикӣ, захираҳо ва маҳсулоти электроэнергетикӣ мебошад. Истеъмолкунандагони маҳсулоти электроэнергетикӣ – ҳама шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ мебошанд, ки энергияи электрикӣ ва захираҳои электроэнергетикиро мехаранд ва ба мақсади аз нав фурӯхтан онҳоро истифода мекунанд. Истеҳсолкунандагони маҳсулоти электроэнергетикӣ – шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ новобаста аз шакли моликиятшон мебошанд, ки барои онҳо ҳамаи захираҳои электроэнергетикӣ ва энергияи электрикӣ маҳсулоти молӣ маҳсуб меёбанд.

Моҳияти бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ дар вазифаҳои аз ҷониби он иҷрошаванда зоҳир меёбад (расми 1).

Хусусиятҳои соҳавии бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ пеш аз ҳама аз хосиятҳои ҷисмонӣ-техникии ҳуди электроэнергия, хосиятҳои техникийи равандҳои истеҳсол, тақсимот ва истеъмоли он, инчунин нақши вазифавие, ки соҳаи электроэнергетика дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат мебозад, вобаста мебошанд.

Электроэнергетика чун мол дорой хусусиятҳои мебошад, ки ба ташкили бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ таъсири худро мерасонанд, ба монанди (расми 2):

- беистии равандҳои истеҳсол, интиқол ва истеъмоли электроэнергия (энергияи истеҳсолшуда ҳамзамон ба истеъмолкунанда интиқол дода мешавад ва истеъмолкунанда бетаъхир онро истеъмол мекунад);

Расми 1. - Вазифаҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ

- электроэнергия моли ғайриҷисмонӣ мебошад, онро наметавон дар анборҳо ё зарфҳои махсус нигоҳ дошт, инчунин ғун кардани он бо андозаҳои калон ғайриимкон аст (гарчанде таҷҳизоти махсус – аккумуляторҳои муосир ҳоло онро ғун карда метавонанд).

Хусусиятҳои муфиди электроэнергия дар раванди истифодабарӣ шакли моддӣ мегиранд, - натиҷаи истифодабарӣ метавонад кори иҷрошуда ё хосияти истеъмолий (масалан, гармӣ, хунукӣ), амалиёти техникӣ, истеъмол бошад;

- хусусияти назарраси электроэнергия ҳамчун мол дар он ифода меёбад, ки миқдори ба истеъмолкунанда фурӯхташуда ва истеъмолшудаи он тибқи маълумоти ҳисобкунаки махсус ва истеъмоли ҳақиқии он ченшаванда аст (бо кВт/соат), бино бар ин, миқдори талафоти электроэнергия ба истеъмолкунанда таҳвилшударо бо муқоиса намудани нишондоди ҳисобкунакҳо дар нуқтаҳои аввал ва охири интиқол метавон аниқ чен кард;

- хусусияти баргарданда набудани электроэнергия ҳаминро мефаҳмонад, ки харидор онро наметавонад бо сабаби мувофиқат накардани аломатҳои сифатӣ ва дигар аломатҳои истеъмолий ба таҳвилкунанда бозпас гардонад, чунки он ҳамзамон бо интиқол додан истеъмол карда шуда, маҳв мешавад;

- умумияти истеъмоли электроэнергия дар он ифода меёбад, ки он маҳсулоте мебошад, ки ҳама онро истеъмол мекунад ва дорои аломатҳои маъмули сифатӣ – шиддат ва ҷараён аст;

- ба харидор интиқол додан ва истеъмоли энергияи электрикӣ танҳо бо истифода аз таҷҳизоти техникӣ махсус – хатҳои интиқол (сим), дастгоҳҳои қабулкунанда ва табдилдиҳанда (трансформаторҳо), воситаҳои таъмини беҳатарӣ, асбобҳои назоратӣ-ченкунанда имкон дорад;

- маҳдудияти истифодаи ваколатҳо ва ҳуқуқҳои соҳибӣ ва ихтиёрдорӣ намудан – бо доштани хосиятҳои молии возеҳ (арзиш, хосиятҳои истеъмолий, қодир будан барои чен кардани сифат), электроэнергия на ба маънои ҷисмонӣ ва на ба маънои ҳуқуқӣ мубодила намешавад (масалан, он наметавонад предмети гарав ё объекти иҷора бошад).

Расми 2. – Хусусиятҳои электроэнергетика ҳамчун мол

Бар асари хусусиятҳои дар боло зикргардида ва бо баҳисобгирии аҳамияти иҷтимоӣ-иқтисодии электроэнергетика дар амалияи ҷаҳонии раванди ташаккули бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ аз равандҳои ташаккули бозорҳои дигар тафовут дорад. Дар аксари ҳолатҳо бозорҳои дорои хусусияти рақибона дар иқтисодиёти бозорӣ бо асосҳои объективӣ дар таҳти таъсири қонунҳои истеҳсолоти молӣ пайдо мешаванд. Нақши давлат, чун қоида дар таъмини муҳити рақибонаи мусоид тавассути қонунгузори

зиддинҳисорӣ, дастгирии намудҳои муайяни соҳибкорӣ ва соҳаҳои муайяни фаъолият ба воситаи низоми андозбандии имтиёзнок ва кӯмаки давлатии суроғавӣ ифода меёбад. Дар бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ дар бештари мамлакатҳо бозори рақибона дар таҳти назорати давлат тавассути роҳандозӣ намудани ислоҳот дар соҳа бунё карда мешавад. Илова бар ин, бештар маҳз давлат чун ташаббускори бунёд намудани бозори мазкур баромад мекунад ва иштирокчиҳои бевоситаи раванди ташаккули он мебошад. Бино бар ин, аксаран, бахусус дар давраи рушди муносибатҳои бозорӣ ин гуна бозор ва механизми амалкунии он бештар сунъӣ мебошад ва аз ин сабаб самаранокии он басанда нест.

Унсурҳои муҳимтарини бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ ҷузъҳои низоми ягонаи электроэнергетикӣ мебошанд, ки маҷмуи муттаҳидгардидаи объектҳо ва субъектҳои бозори мазкурро, ки бо занҷираи ягонаи равандҳои истеҳсол, интиқол ва тақсими энергияи электрикӣ ҳангоми идоракунии марказонидашуда-танзимгарӣ пайваستا мебошанд, ифода менамоянд. Зарурати таъмини тавозуни доимӣ ва беисти истеҳсол ва истеъмоли энергияи электрикӣ хусусияти амалкунии низоми электроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Объектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ биноҳо, иншоот ва таҷҳизоте мебошанд, ки дар раванди истеҳсол, интиқол, тақсимот ва фурӯши энергияи электрикӣ истифода мешаванд. Объектҳо ва субъектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ дар расми 3 нишон дода шудаанд.

Расми 3. – Объектҳо ва субъектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ

Объектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ инҳо мебошанд:

- нерӯгоҳҳои барқӣ – маҷмуи биноҳо ва иншоот, ки чун манбаи истеҳсол ва интиқоли энергияи электрикӣ истифода мешаванд;

- шабакаҳо ва зеристгоҳҳои барқӣ, ки барои интиқол ва тақсими энергияи электрикӣ хизмат менамоянд.

Субъектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ шахсоне мебошанд, ки фаъолиятро дар соҳаи электроэнергетика, аз ҷумла истеҳсоли энергияи электрикӣ, харидкунӣ ва фурӯши он, бо энергияи электрикӣ таъмин намудани истеъмолкунандагон, иҷрои хизматрасониҳо оид ба интиқоли энергияи электрикӣ, идоракунии фаврий-танзимкунӣ дар электроэнергетика, ташкили хариду фурӯши энергияи электрикӣ анҷом медиҳанд. Субъектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ вобаста аз намуди фаъолиятшон ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

- истеҳсолкунандагони энергияи электрикӣ;

- ташкилотҳои танзимгари низоми шабакавии хизматрасонӣ оид ба интиқоли энергияи электрикӣ;

- ташкилоти таъминкунанда, ки хизматрасониҳо оид ба истеҳсол, тақсимот ва фурӯши энергияи электрикиро анҷом медиҳад;

- танзимгари бозори яклухти энергияи электрикӣ;

- ташкилоти идоракунанда, ки хизматрасониҳоро оид ба таъмини амалкунии боэътимод ва рушди электроэнергетика анҷом медиҳад.

Тавре мебинем, дар бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ асосан корхона ва ташкилотҳои соҳаи электроэнергетика фаъолият менамоянд, ки вазифаҳои ба худ мансуббударо ба ҷо меоранд. Муаллифон дар асарҳои илмӣ худ ба гурӯҳҳои асосии корхона ва ташкилотҳои дар бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ фаъолияткунанда инҳоро мансуб медонанд: ширкатҳое, ки энергияи электрикиро дар бозори яклухт таҳвил менамоянд, аз ҷумла «корхонаҳои бузурге, ки ба дар таркиби дороиҳои худ нерӯгоҳҳои барқии намудҳои гуногунро доранд; ширкатҳои шабакаҳои барқӣ, ки аз ширкатҳои бузурге иборат мебошанд, ки ба онҳо хатҳои интиқоли барқи ҷараёни баланд мансуб мебошанд; ширкатҳои фурӯши барқ ва дигарҳо» [1, с. 58]. Ин гуна ҷудокунӣ шартӣ мебошад ва ширкатҳои мазкур низомҳои гуногуни барқиро дар мамлакат бо ҳам пайваस्त мекунанд. Онҳо интиқоли ҳаҷмҳои калони энергияи электрикиро дар байни низомҳои электроэнергетикии аз ҳам дар масофаҳои дур ҷойгирбуда таъмин мекунанд. Ҳамчунин ширкатҳои шабакаҳои барқӣ корхонаҳои бузурги минтақавии тақсимкунандаи барқ мебошанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ширкати холдингии ШСХК (Ширкати саҳомии холдингии кушодаи) «Барқи Тоҷик» муттаҳид шудаанд. Низоми электроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон чун низоми ягона дар тобеияти Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дошта, дар тамоми ҷор минтақаҳои иқтисодӣ-ҷуғрофӣ мамлакат – Суғд (Шимол), Хатлон (Ҷануб), шаҳри Душанбе ва ноҳияҳои тобеи марказ пайваستا мебошад.

Бахши электроэнергетикаи иқтисодиёти миллӣ аз ҷониби ШСХК «Барқи Тоҷик» идора карда мешавад. Ширкати мазкур ҳамаи нерӯгоҳҳои барқӣ ва шабакаҳои барқии мамлакатро ба истиснои нерӯгоҳҳо ва шабакаҳои барқии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон идора мекунад. Аз соли 2002 инҷониб, дар асоси шартномаи консессия идоракунии шабакаи таъминоти барқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ба муҳлати 25 сол ба ширкати хусусии «Помир Энерҷи» супорида шудааст, ки он берун аз шабакаҳои муттамаркази Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият мекунад.

ШСХК «Барқи Тоҷик» ширкати миллӣ буда, тамоми дороиҳои он моликияти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд. Ҳадафи асосии ширкат истеҳсол, интиқол, тақсимот ва фурӯши энергияи электрикӣ ва гармӣ асосан дар бозори дохилии мамлакат буда, ҷамчунин энергияи электрикиро ба бозори берунӣ (асосан Ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қирғизистон ва Афғонистон) низ мебарорад. Ширкат барои ҳалли тамоми масъалаҳои вобаста ба

истифодабарии нерӯгоҳҳо ва шабакаҳои барқии мамлакат, истеҳсол, интиқол, тақсимот ва фурӯши энергияи электрикӣ ва гармӣ аз ҷониби давлат ваколатдор аст.

ШСХК «Барқи Тоҷик» дорандаи дастаи сахмияҳои тамоми ҷамъиятҳои сахомии дар соҳаи электроэнергетика фаъолияткунанда, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба он дода шудаанд, мебошад. Ширкат ҳамчунин амволи корхонаҳо ва муассисаҳои соҳаро, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои идоракунии фаврӣ ба он супоридааст соҳибӣ, ихтиёрдорӣ ва истифодабарӣ мекунад.

Дар ҷадвали 1 сохтори истеҳсоли ва дар ҷадвали 2 сохтори интиқол ва тақсимоти минтақавии ШСХК «Барқи Тоҷик» оварда шудааст [5].

Ҷадвали 1. – Сохтори истеҳсолии ШСХК «Барқи Тоҷик»

Нерӯгоҳҳои барқии обӣ (НБО)	Марказҳои гармию барқдихӣ (МБГ)	Нерӯгоҳҳои барқии обии хурд (НБОХ)
1. НБО Норак 2. НБО Бойғозӣ 3. НБО Қайроққум 4. НБО Сарбанд 5. НБО Шаршар 6. НБО Марказӣ 7. НБО Варзоб-1 8. НБО Варзоб-2 9. НБО Варзоб-3 10. НБО Сангтуда-1 11. НБО Сангтуда-2	1. ҶСК МГБ ш. Душанбе 2. ҶСК МГБ Ёвон 3. МГБ Душанбе-2	1. НБОХ Сангикар 2. НБОХ Шашболоӣ 3. НБОХ Фатҳобод 4. НБОХ Питавқул-1 5. НБОХ Питавқул-2 6. НБОХ Тутак 7. НБОХ Хорма 8. НБОХ Ширкент 9. НБОХ Ҳазора-1 10. НБОХ Ҳазора-2 11. НБОХ Арғуч 12. НБОХ Панҷруд 13. НБОХ Марзич 14. НБОХ Дичик 15. НБОХ Кухистон-1 16. НБОХ Кухистон

Ҷадвали 2. – Сохтори интиқол ва тақсимоти минтақавии ШСХК «Барқи Тоҷик»

Шаҳри Душанбе ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ	Вилояти Хатлон	Вилояти Суғд
1. ҶСК «Шабакаҳои барқии шаҳри Душанбе» 2. Шабакаҳои барқии марказӣ 3. ҶСК «Шабакаҳои барқии Турсунзода» 4. Шабакаҳои барқии Рашт	1. ҶСК «Шабакаҳои барқии Чанубӣ» 2. ҶСК «Шабакаҳои барқии Кӯлоб» 3. ҶСК «Шабакаҳои барқии Ёвон» 4. ҶСК «Шабакаҳои барқии Кӯлоб» 5. ҶСК «Шабакаҳои барқии шаҳри Кӯлоб» 6. ҶСК «Шабакаҳои барқии Данғара» 7. Шабакаҳои барқии шаҳри Бохтар 8. Шабакаҳои барқии Норак	1. Шабакаҳои барқии Суғд 2. ҶСК «Шабакаҳои барқии Истаравшан» 3. ҶСК «Шабакаҳои барқии шаҳри Панҷакент» 4. ҶСК «Шабакаҳои барқии Исфара» 4. Шабакаҳои барқии Хучанд 5. Шабакаҳои барқии шаҳри Бӯстон

Ҳоло субъектҳои дар бозори хизматрасониҳои электроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалкунанда истеҳсол, интиқол, тақсимот ва фурӯши энергияи электрикиро, ки ҳамасола ба ҳисоби миёна 17 млрд. кВт/соатро ташкил медиҳад ва асосан (95%) дар

нерӯгоҳҳои барқии обӣ (НБО) истеҳсол мешавад, ба ҷо меоранд. Энергияи электрикии дар НБО-ҳо истеҳсолшаванда хусусияти мавсимӣ дошта, аз сатҳи об дар дарёҳо вобаста мебошад. Нишондиҳандаи пастрарини истеҳсоли энергияи электрикӣ дар мамлакат дар мавсими тирамоҳ ва зимистон (моҳҳои октябр-апрел/май) мушоҳида мешавад, ки дар ин мавсим талабот ба энергияи электрикӣ ниҳоят баланд аст. Дар фасли тобистон, ки талабот ба энергияи электрикӣ нисбатан камтар аст, баръакс, истеҳсоли он то ба ҳаҷми 6-7 млрд. кВт/соат баланд мешавад. Ҳамаи ин ба фаъолияти субъектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ ва натиҷаҳои молиявии онҳо таъсир мерасонад.

Соли 2018 дар сохтори ШСХК «Барқи Тоҷик» дигаргунии муҳим ба амал омада, ду ширкати алоҳида – ҚСК «Шабақаҳои интиқолдиҳандаи барқ» ва ҚСК «Шабақаҳои тақсимоти барқ» ба сифати субъектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ таъсис дода шуданд. Акнун, дар заминаи вазифаҳои пештар ба ШСХК «Барқи Тоҷик» тааллуқдошта хизматрасониҳо оид ба интиқол ва тақсимоти энергияи электрикӣ аз ҷониби субъектҳои алоҳидаи бозори мазкур ба ҷо оварда мешаванд. Хизматрасониҳои интиқол, тақсимот ва фурӯши энергияи электрикиро дар ҳудуди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ширкати хусусии «Помир Энерҷӣ» ба ҷо меорад.

Бояд зикр кард, ки корбурди механизмҳои гуногун оид ба ҷалби бахши хусусӣ ба хотири ташкил ва ба роҳ мондани фаъолияти шаффоф ва устувор дар бозори хизматрасониҳои электроэнергетикии мамлакат, муаррифӣ намудани нишондиҳандаҳои самаранокии молиявӣ ва амалиётӣ бо чунин роҳҳо ба ҷо оварда мешавад:

- дастгирӣ дар самти ҷудокунӣ босамараи корхонаҳои мавҷуда ба якҷанд корхонаҳои нав, таҷдиди сохтори корхонаҳои интиқол ва тақсимоти энергияи электрикӣ;

- татбиқи усулҳои дар амалия байналмилалӣ эътирофгардидаи идоракунии, сиёсати идоракунии ва низомҳои иттилоотӣ;

- татбиқи стратегияи босамараи ҳифзи даромадҳои корхонаҳо ва пастрардани талафоти энергияи электрикӣ;

- беҳгардонии амалияи идоракунии захираҳои кормандон ва афзӯн намудани иқтидорҳо;

- таҳкими институтсионалии соҳаҳои банақшагирӣ ва ояндабинии сармоя ва сармоягузориҳо ба фаъолияти субъектҳои бозори хизматрасониҳои электроэнергетикӣ.

Акнун, бо ҷудо шудани ширкатҳои алоҳида оид ба интиқол ва тақсимоти энергияи электрикӣ, ки дар бозори хизматрасониҳои электроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият менамоянд, аломатҳои бозори яқлукт ва чаканаи фурӯши энергияи электрикӣ, ки дар амалияи ҷаҳонӣ маъмул мебошанд, зоҳир мегарданд.

АДАБИЁТ

1. Беров И.А. Сущность и структура электроэнергетического рынка / И.А. Беров // Экономика устойчивого развития. 2018. - № 1 (33). - С. 55-60
2. Гительман Л.Д., Ратников Б.Е. Энергетический бизнес: учебное пособие / Л.Д. Гительман, Б.Е. Ратников. - М.: Дело, 2006. - 600 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи энергетика» [Сарчашмаи электронӣ] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2000. - № 11 / Низомии дастрасӣ: URL: <http://https://www.parlament.tj/news/515--onuni-um-urii-to-ikiston-600-dar-borai-energetika> / (санаи мурочиат: 06.01.2022)
4. Матвеева Л.Г., Рожков В.А. Концептуальные основы совершенствования институциональной среды взаимодействия субъектов рынка электрической энергии / Л.Г. Матвеева, В.А. Рожков // Российское предпринимательство. – 2013. - № 21 (243). – С. 124-134
5. Сомонаи расмии ШСХК «Барқи Тоҷик» [Сарчашмаи электронӣ] / Низомии дастрасӣ: URL: <http://barqitojik.tj/> (санаи мурочиат: 18.01.2022 с.)

Ашурова М.Т.

БАЪЗЕ АЗ ЧАНБАҲОИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ АНДОЗИИ ИҚТИСОДИ ТОҶИКИСТОН

Мақола ба таҳлили баъзе чанбаҳои ҳавасмандсозии андозии иқтисоди Тоҷикистон бахшида шудааст. Қайд карда мешавад, ки ҳавасмандсозии андозӣ механизми татбиқи вазифаи иқтисодии андоз буда, ба сифати танзимгари равандҳои иқтисодӣ баромад мекунад. Режимҳои андозии махсус, ки дар низоми андозбандии соҳибқорӣ хурд истифода мешаванд, ба рушду афзоиши онҳо мусоидат мекунанд ва зимнан ба андозсупорандагон таъсири ҳавасмандкунанда мерасонанд. Дар мақола равишҳои назариявии таҳқиқи моҳияти вазифаҳои андоз чамбаст карда шудааст. Назарияи ҳозира оид ба мафҳуми вазифаи ҳавасмандкунандаи андоз ба низом дароварда шуданд. Мақсади кор аз таҳқиқи асосҳои назариявӣ методологияи вазифаҳои андоз ва ҷудо намудани вазифаи ҳавасмандкунанда ба сифати вазифаи мустақили андозбандӣ иборат аст.

Калидвожаҳо: ҳавасмангардонии андозӣ, вазифаҳои андоз, сиёсати андозӣ, фаъолияти иқтисодӣ, имтиёзи андоз, унсуре ҳавасмангардонии андозӣ, режимҳои андозӣ.

Ашурова М.Т.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ НАЛОГОВОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ ТАДЖИКИСТАНА

Статья посвящена анализу некоторых аспектов налогового стимулирования экономики Таджикистана. Указывается, что налоговое стимулирование представляет собой механизм по реализации экономической функции налога, который выступает в качестве регулятора экономических процессов. Специальные налоговые режимы, применяемые в системе налогообложения малого предпринимательства, способствуют их развитию и росту и оказывают при этом стимулирующее воздействие на налогоплательщиков. В работе обобщаются теоретические подходы к сущности функций налога. Проведена систематизация существующих концепций к пониманию стимулирующей функции налога. Цель работы заключается в изучении теоретико-методологических основ функций налога и выделении стимулирующей функции как самостоятельной функции налогообложения.

Ключевые слова: налоговое стимулирование, функции налога, налоговая политика, экономическая деятельность, налоговая льгота, элемент налогового стимулирования, налоговые режимы.

Ashurova M.T.

SOME ASPECTS OF TAX INCENTIVES OF THE ECONOMY OF TAJIKISTAN

The article is devoted to the analysis of some aspects of tax incentives for the Tajik economy. It is indicated that tax incentives are a mechanism for the implementation of the economic function of the tax, which acts as a regulator of economic processes. Special tax regimes applied in the system of taxation of small businesses contribute to their development and growth and at the same time have a stimulating effect on taxpayers. The paper generalizes theoretical approaches to the essence of tax functions. Systematization of existing concepts to understand the stimulating function of the tax has been carried out. The purpose of the work is to study the

theoretical and methodological foundations of the functions of the tax and highlight the stimulating function as an independent function of taxation.

Key words: tax incentives, tax functions, tax policy, economic activity, tax relief, element of tax incentives, tax regimes.

Яке аз вазифаҳои асосии сиёсати андози муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳавасмандгардонии андозӣ мебошад. Мувозинати босамари воситаҳои низоми бучетии давлат вазифаи бартари сиёсати андозӣ мебошад, ки тавассути маъмурияти андоз ва гаронии андози оқилона таъмин карда мешавад. Дар робита бо ин, вазъияти иқтисодии кунунӣ дар кишвари мо зарурати ҳавасмандгардонии субъектони фаъолияти соҳибкориро бо кумаки андозбандӣ ба миён меорад. Ин муқаррарот ҳамчунин дар санадҳои сешумори меъёрии ҳуқуқӣ сабт шудааст. Дар марҳалаи муосир тадбири иловагиро барои роҳ надодани афзоиши гаронии андоз амалӣ мебояд кард. Иҷрои ин тадбири мушкил ба суботи низоми андоз ва беҳтарсозии фазои сармоягузорӣ дар кишвар мусоидат хоҳад кард. Дар ин замина бояд тазакур дод, ки таҳия ва татбиқи тадбирҳои дорой хусусияти зиддибухронӣ, ҳавасмандгардонии андозӣ, инчунин болобарии сатҳи самаранокии маъмурияти андозӣ вазифаҳои асосӣ дар баҳши иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд.

Дар робита бо ин, таҳқиқи вазифаҳои андоз ва иҷроиши онҳо бо мақсади боло бурдани сатҳи рушди иқтисод ва муносибсозии стратегия ва тактикаи сиёсати андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур мебошад. Маҳз вазифаҳои андозбандӣ, ки тавассути тадқиқоти илмӣ таҳия шуда буданд, дар ниҳояти кор барои татбиқи босамари механизми андоз мусоидат хоҳанд кард. Моҳиятан, вазифаҳои андоз яке аз унсурҳои асосии низоми андоз мебошанд ва лозим аст, ки онҳо ҳамчун қисми таркиби сиёсати молиявии кишвар таҳқиқ карда шаванд. Дар назарияи иқтисодии муосир ақидаи ягона оиди таркибу миқдори вазифаҳои андоз вучуд надорад.

Бояд гуфт, ки А.В. Бризгалин дар таҳқиқи вазифаҳои андоз саҳми босазо гузоштааст. Ба қавли муҳаққиқи мазкур, андозҳо дар низоми андозбандии муосир вазифаҳои асосии фискалӣ, тақсимотӣ (ичтимоӣ), танзимгарӣ, назоратӣ ва мукофотино иҷро мекунанд [2, с.62]. Ҳамзамон вазифаи танзимгарии андозҳо бояд рушди ин ё он равандҳои иқтисодиро ба воситаи механизмҳои андоз таъмин намояд.

А.А. Бегматов илова ба ин вазифаҳо вазифаи ҳавасмандкунии андозҳоро муайян мекунад [1, с.6]. Дар зери вазифаи ҳавасмандкунии андоз бояд низоми меъёру имтиёзҳои андоз, тарҳқуниҳои андоз, қарзҳои андоз ва сабукиҳои андоз фаҳмида шаванд. Ба воситаи ин низоми андозҳо давлат субъектони хоҷагидорро водор менамояд, ки ҷидду ҷаҳди худро ба рушди соҳаи афзалиятноки давлат равона кунанд.

Ба андешаи И.А. Митрофанова, татбиқи вазифаи ҳавасмандгардонӣ мушкил аст, чунки он бевосита бо манфиатҳои субъектони хоҷагидор рабт дорад. Вазифаи ҳавасмандгардонӣ ба воситаи шакли унсурҳои махсуси механизми андозӣ, тавассути низоми имтиёзоту сабукиҳои андозӣ татбиқ мегардад [4, с.45]. Вазифаи ҳавасмандгардонӣ бояд татбиқи василаҳои андозро бо мақсади таъсиргузорӣ ба шароити фаъолияти субъектони хоҷагидор таъмин намояд [7, с.119].

Бо ёрии вазифаи ҳавасмандгардонии андоз самту соҳаҳои беҳтару султари фаъолияти иқтисодӣ дар раванди андозбандӣ маълум карда мешаванд ва тавассути низоми имтиёзоту сабукиҳои андоз татбиқ мегарданд. А.Г. Грязнова ва Н.Н. Думная таъкид ба он мекунанд, ки моҳияти иҷтимоӣ иқтисодии андозҳо ба воситаи се вазифаи фискалӣ, танзимгарӣ ва ҳавасмандгардонӣ зоҳир мегардад. Вазифаи танзимгарӣ танзими давлатии иқтисодро дар назар дорад, ки дар бозтақсимкунии даромадҳои молиявӣ ифода меёбад [3].

Дар навбати худ С.М. Наҷмиддинов менависад, ки андозҳо вазифаи назоратино иҷро намекунанд, чунки дар воқеъ назорат вазифаи мақомоти давлатии андоз мебошад. Маҳз

хамин мақомот дар асоси ҳисобот ва маълумоти андоз ва ахбори муҳосиботи андоз ба воситаи баргузори навъҳои гуногуни санҷиш назорати риояи қонунгузори андозу хирочҳо, дуруст ҳисоб шудану пурраву саривақт супоридани андозу даромадҳоро анҷом медиҳанд [5, с.38].

Дар асоси навиштаҳои боло хулоса баровардан мумкин аст, ки шароити иқтисодии муосир татбиқи механизми ҳавасмандгардонии андозро металабанд, ки он яке аз сарчашмаҳои рушди соҳаҳои афзалиятноки иқтисоди миллӣ маҳсуб мешавад. Мутаассифона, вазифаи мазкур дар қорҳои илмиву назариявӣ ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст, бинобар ин, то ҳол вазифаҳои фискалӣ, танзимгарӣ ва ҳавасмандгардонӣ ҳамчун вазифаҳои афзалиятноки андозҳо доништа мешаванд. Дар чараёни таҳқиқи таърифоти илмии вазифаи иқтисодии андоз муайян карда шуд, ки бештари муаллифон муътақид бар он ҳастанд, ки вазифаи ҳавасмандгардонӣ вазифаи мустақил нест, балки як қисми вазифаи танзимгарӣ аст.

Қонунгузори андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми иҷрои вазифаи фискалии андоз бояд вазифаҳои худро амалӣ намояд, аз ҷумла дар ин бора дар самти андозии буҷети давлат ишора шудааст. Бар ин асос, татбиқи вазифаи ҳавасмандгардонии андозҳо бо мақсади инкишоф додани иқтисоди миллӣ дар самти саноатикунонӣ хусусияти хеле мубрамро пайдо мекунад ва таҳқиқи илмиро металабад. Дар ин ҷо тазакур бояд дод, ки ба воситаи вазифаи ҳавасмандгардонии андозӣ истеҳсолоти миллӣ ва ҳам бахши воқеии иқтисодро метавон инкишоф дод. Ин ҳадаф бо ёрии истифодаи самараноки имтиёзоти андоз ва паст кардани меъёрҳои андоз барои субъектони истеҳсоле, ки тавлидоташонро дар навоҳии дурдасти кишвари мо ҷойгир кардаанд, ҳосил мегардад. Дар ин ҳангом низоми усулҳои босамари андозии ҳавасмандкунӣ, аз қабилӣ озодкунӣ, батаъҳигузори, тақсими муҳлат, қарзу таътили андозӣ ва тадбирҳои дигарро истифода бояд кард. Истифодаи босамари низоми вазифаи ҳавасмандгардонӣ барои рушди соҳаҳои афзалиятноки иқтисоди кишварамон мусоидат хоҳад кард.

Дар заминаи тавсияву хулосаҳои олимони зикршуда чунин хулоса метавон кард, ки дар фаҳмиши моҳияти вазифаи ҳавасмандгардонии андоз ду равия истифода мешавад. Ба воситаи равияи якум усули ҳавасмандгардонии андоз – имтиёзи андозӣ муайян карда мешавад. Имтиёзоти андоз бартариҳои бо қонунгузори андоз пешбинишуда ва нисбати гурӯҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон пешниҳодшаванда доништа мешаванд, ки ба онҳо як қатор бартариҳо, аз ҷумла имкони напардохтан ё камтар пардохтани андозро нисбат ба андозсупорандагони дигар медиҳанд. Тибқи равияи дуввум, усулҳои ҳавасмандгардонии андоз хеле васеътар мебошанд. Ба ғайр аз имтиёзоти андоз, ба гурӯҳи вазифаҳои ҳавасмандгардонии андоз низоми мухталифи андозбандии имтиёзнок, батаъҳигузори, тақсими муҳлати пардохт, қарзи инвеститсионии андозӣ ва усулҳои дигар дохил мешаванд. Ба назари мо, равияи дуввум мақбултар аст, зеро ки ба воситаи он ҷиатҳои мусбати вазифаи ҳавасмандгардонии андозро муфассал таҳлил намудану унсурҳои алоҳидаи вазифаи мазкурро тасниф кардан мумкин аст.

Мувофиқи сатҳи субъектони истифодабаранда унсурҳои ҳавасмандгардонии андоз ба ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, вобаста ба мақоми манфиатдори додани чунин имтиёзоти андозӣ, тақсим карда мешаванд.

Аз лиҳози муҳлати пешниҳод, ин имтиёзоту сабукиҳоро шартан ба якҷақта ва даврӣ тақсим кардан мумкин аст. Имтиёзу сабукиҳои якҷақтаро давлат як маротиба дар сурати риояи шартҳои муайян медиҳад. Ба усулҳои даврии ҳавасмандгардонии андозӣ доштани нишондиҳандаҳои худудии даромад дохил мешаванд. Ин навъи ҳавасмандсозӣ барои инкишоф додани раванди тақрористеҳсол таъйин шудаанд. Режимҳои махсуси андоз бошанд, ба сифати усулҳои дарозмуддати ҳавасмандгардонӣ баромад мекунанд, вале онҳо доимӣ нестанд, чунки бо риояи шартҳои муайян вобаста карда шудаанд.

Вобаста ба вусъати фаъолияти тичоратӣ ва сохторҳои соиҳбкорӣ, усулҳои ҳавасмандгардонӣ ба додани имтиёз ба корхонаҳои калон, миёна ва хурд ва инчунин ба шахсони воқеӣ тақсим мешаванд. Ба имтиёзҳои асосӣ барои соҳибкории хурд имтиёзоти тибқи Кодекси Аандози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқарраргардида дохил мешаванд. Низоми содагардонидашудаи андозбандӣ аз муносибатҳои содагардонидашудаи субъектҳои соҳибкорӣ бо бучет иборат аст, зимнан онҳо метавонанд теъдоди шариконро аз сабаби ғайриимкон будани имтиёздихӣ барои ААИ камтар кунанд.

Илова ба ин имтиёзҳоро вобаста ба мансубияти низоми андозбандӣ ба гурӯҳҳои метавон тақсим кард. Таркиби унсурҳои ҳавасмандгардонӣ, ки умуман мансуби низоми андозбандӣ мебошанд, аз рӯи намуди андоз тақсим карда мешаванд. Гурӯҳҳои сершумортар имтиёзоти андоз аз ғоидаи корхонаҳо ва ААИ мебошанд. Дар ин ҷо гурӯҳи режимҳои махсуси андозро алоҳида зикр кардан лозим аст, ки ҳамчунин дар амалияи татбиқи ҳавасмандгардонии андозии кишварҳои хориҷӣ бо муваффақият санҷида шуданд.

Ғайр аз ин, яке аз усулҳои босамари таъсиргузори давлат ба рушди соҳаи соҳибкорӣ, фазои мусоиди сармоягузорӣ, фаъолияти инноватсионӣ, фаъолияти корӣ, инчунин рушди соҳаи илм ва техника ва соҳаи иҷтимоӣ имтиёздихии андозӣ мебошад [6, с.345].

Имтиёзҳо вобаста ба намудҳои фаъолияти иқтисодӣ дар соҳаҳои иқтисод тасниф мешаванд. Бештар аз ҳама имтиёзу сабукиҳо дар соҳаи кишоварзӣ амалӣ мешаванд. Барои мисол, усули ҳавасмандгардонӣ ҳангоми андозбандии ғоидаи корхонаҳо, ки дар бахши кишоварзӣ фаъолият мекунад. Дар нисбати ташкилотҳои, ки корҳои илмӣ тадқиқотӣ ё озмоишию созандагӣ, фаъолияти инноватсионӣ ё фаъолияти шабеҳи инро анҷом медиҳанд, қарзҳои инвеститсионии андозӣ татбиқ карда мешаванд. Додани имкони истифодабарии қарзҳои инвеститсионии андозӣ шароитро барои ихтисори пардохти маблағҳои андоз дар муддати дароз муҳайё мекунад. Чунин таснифот барои баҳодиҳии самаранокии имтиёзоти андоз барои соҳаҳои муайян зарур буда, имкони муқоисаи хароҷоти бучетро бо ёрии он фароҳам меорад.

Алҳол баъзе аз соҳаҳои иқтисод ба татбиқи вазифаи ҳавасмандгардонии андозӣ ниёздоранд ва зимнан, ин тадбир бояд бо татбиқи дигар манфиатҳои иқтисодии субъектҳои муносибатҳои вобаста ба андоз мувофиқа шавад. Муҳаққикон ба хулосае меоянд, ки механизми самараноки ҳавасмандгардонии андоз дар татбиқи низоми унсурҳои ҳавасмандгардонии андоз таҷассум меёбад. Баъдан татбиқи низоми мазкур дар муддати кӯтоҳ маҳдуд мегардад, дар ояндаи дарозмуддат бошад, барои афзоиши ҳаҷми заминаи андоз, таъмини раванди такрористеҳсол, рушди соҳаҳои гуногуни иқтисод, афзудани даромад аз андоз ва тамвили соҳаҳои дигари давлат мусоидат мекунад.

Дар асоси навиштаҳои боло метавон хулоса кард, ки ҳавасмандгардонии андозӣ механизми татбиқи вазифаи иқтисодии андоз аст, ки ба сифати танзимгари равандҳои иқтисодӣ баромад мекунад. Режимҳои махсуси андоз, ки дар низоми андозбандии соҳибкории хурд истифода бурда мешаванд, ба рушду нумӯи ин соҳаҳо мусоидат мекунад ва ҳам ба рафтори андозсупорандагон таъсири ҳавасмандкунанда мерасонанд. Ба воситаи механизми ёронадихӣ (субсидия) давлат вазифаи иқтисодии андозбандиро дар амал татбиқ мекунад, ки он пеш аз ҳама, дар таъсиррасонии давлат ба субъектҳои хоҷагидорӣ бо мақсади ҳавасмандгардонӣ ва дастгирии раванди такрористеҳсол зоҳир мегардад.

Алҳол вазифаи ҳавасмандгардонии андозӣ бояд ҳосияти стратегиро гирад, зеро ки баъзе соҳаҳои иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон бесубот ҳастанд. Дар ин ҷо мебошад гуфт, ки бисёре аз ҷанбаҳои вазифаи ҳавасмандгардонии андоз, инчунин самаранокии татбиқи амалии онҳо таҳқиқи илмиро меҳоянд. Ба ғайр аз ин маълумоти омӯрӣ дар бораи ҳисороти бучети ҷумҳурӣ аз ҷиҳати нарасидани андозҳо дар натиҷаи истифодаи ҳавасмандгардонии андоз вучуд надоранд. Бино бар ин воқеан арзёбӣ кардани паҳлуҳои мусбату манфии вазифаи ҳавасмандгардонии андоз хеле душвор аст. Зимнан истифодабарии вазифаи ҳавасмандгардонии андоз имкони татбиқи амалии усулҳои сиёсати андозиро чун анғезаи

тавонои рушди соҳаҳои иқтисод муҳайё мекунад. Асосҳои методологии ҳавасмандгардонии андоз, ки хусусияти мақсаднокдоранд, маҳакҳои самаранокӣ ва сабти қонунии онҳо имкони таъмини ҳосилнокии бучетӣ ва самаранокии андозбандиро таъмин менамоянд.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бегматов А.А. Новый этап в развитии национальной налоговой системы Республики Таджикистан. Сборник научных трудов НПИ, №7, часть – 2, место издания Душанбе, 2005. – С. 1-8
2. Брызгалин А.В. Налоги и налоговое право: учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Аналитика-Пресс, 1998. – 600 с.
3. Грязнова А.Г., Думная Н.Н. Макроэкономика: теория и российская практика. – М.: КНОРУС, 2008. – 688 с.
4. Митрофанова И.А. Экономическая сущность, принципы, функции налога на прибыль: эволюционный подход // Финансы и кредит. – 2013. – № 44 (572). – С. 39-51.
5. Наджмиддинов С.М. Развитие налогово-бюджетной системы Республики Таджикистан в условиях рыночной экономики // Экономика Таджикистана: стратегия развития. 2001. - №3. - С. 36-40
6. Окунь А.С., Стешенко Ю.А. Концептуальный подход к государственной политике импортозамещения с привлечением механизма налогового стимулирования // Экономика устойчивого развития. – 2015. – № 3. – С. 342- 352.
7. Сокул П. Налоги и их функции в современной экономике // Вестник Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова. – 2010. – № 1. – С. 115-122.

УДК 338.48

Мирзобеков Х.Д.

НАҚШИ ИНФРАСОҲТОРИ НАҚЛИЁТҶИ-ЛОГИСТИКӢ ДАР РУШДИ СОҲАИ САӢӢӢИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола нақши соҳаи сайёҳӣ дар Тоҷикистон ва зарурияти таъминоти инфрасохтори мусоиди нақлиётӣ-логистикӣ барои рушди он баррасӣ шудааст. Соҳаи сайёҳӣ ҳамчун воситаи устувори ҷалби сармои дохилию хориҷӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, ба даст овардани даромад ба аҳоли ва ғайригардонидани бучети давлатӣ дар рушди иқтисодиву иҷтимоии ҳар як кишвар боис мегардад. Аммо таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки бе таъмини инфрасохтори нақлиётӣ-логистикӣ ба меъёрҳои кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон ҷавобгӯ буда, рушди минбаъдаи соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ғайриимкон мегардад. Инчунин дар мақола роҳе, ки боиси рушди босуръати сайёҳӣ мегардад, яъне баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ дар фаъолияти тамоми ширкатҳои сайёҳии ватанӣ, баррасӣ шудааст. Ин бо он асос меёбад, ки шумораи зиёди амалиётҳо дар низоми сайёҳӣ ба миёнаравони логистикӣ вобаста мебошанд.

Вожаҳои калидӣ: соҳаи сайёҳӣ, рушд, иқтисодиёт, инфрасохтори нақлиётӣ, нақши логистика, логистика, низоми логистикӣ.

Мирзобеков Х.Д.

РОЛЬ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается роль туризма в Таджикистане и необходимость обеспечения соответствующей транспортно-логистической инфраструктуры для его развития. Туризм как устойчивое средство привлечения внутренних и иностранных инвестиций, создания новых рабочих мест, получения дохода для населения и обогащения государственного бюджета способствует экономическому и социальному развитию любой страны. Однако анализ показывает, что без обеспечения транспортно-логистической инфраструктурой, соответствующей стандартам развитых стран, дальнейшее развитие туризма в Республике Таджикистан невозможно. Также в статье рассматриваются меры, которые приведут к стремительному развитию туризма, т.е. повышению качества услуг в деятельности всех отечественных туристических компаний. Это связано с тем, что большое количество операций в системе туризма зависит от логистических посредников.

Ключевые слова: туризм, развитие, экономика, транспортная инфраструктура, роль логистики, логистика, логистическая система.

Mirzobekov Kh.D.

THE ROLE OF TRANSPORT AND LOGISTICS INFRASTRUCTURE IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the role of tourism in Tajikistan and the need to provide an appropriate transport and logistics infrastructure for its development. Tourism as a sustainable means of attracting domestic and foreign investment, creating new jobs, generating income for the population and enriching the state budget contributes to the economic and social development of any country. However, the analysis shows that without the provision of transport and logistics infrastructure that meets the standards of developed countries, further development of tourism in the Republic of Tajikistan is impossible. The article also discusses measures that will lead to the rapid development of tourism, i.e. improving the quality of services in the activities of all domestic travel companies. This is due to the fact that a large number of operations in the tourism system depend on logistics intermediaries.

Key words: tourism, development, economy, transport infrastructure, the role of logistics, logistics, logistics system.

Таърихи пурғановати миллати тоҷик ва мероси бойи фарҳангӣ, табиати нотакрори рангоранг ва манотиқи биҳиштии Тоҷикистон заминаи рушди сайёҳӣ буда, яке аз самтҳои муҳими рушди иқтисоди миллӣ ба шумор меравад.

Аз ин лиҳоз, сайёҳӣ ҳамчун воситаи устувори ҷалби сармояи дохилию хориҷӣ, таъсиси ҷойҳои нави қорӣ, ба даст овардани даромад ба аҳоли ва ғанӣ гардонидани буҷети давлатӣ дар рушди иқтисодиву иҷтимоии ҳар як кишвар саҳми арзанда гузоштааст.

Соҳаи сайёҳӣ дар шароити имрӯза дар ҳамгирии иқтисодӣ ва ғанӣ гардидани фарҳангҳо нақш ва аҳамияти калон дорад. Солҳои 2019-2021-ро солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунаҳои мардумӣ эълон намудан аз қатори ҳамин заминаҳо ва воситаи расидан ба иқтисодиёти иҷтимоии устувор мебошад. Ҷунонҷӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (22.12.2017) иброз намуда буданд «сайёҳӣ яке аз соҳаҳои муҳими бо шуғл фаро гирифтани аҳолии қобили меҳнат, баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум, рушди дигар соҳаҳои

хизматрасониву истехсолӣ, инчунин муаррифи таъриху фарҳанг, табиат ва анъанаҳои миллӣ ба ҳисоб меравад».

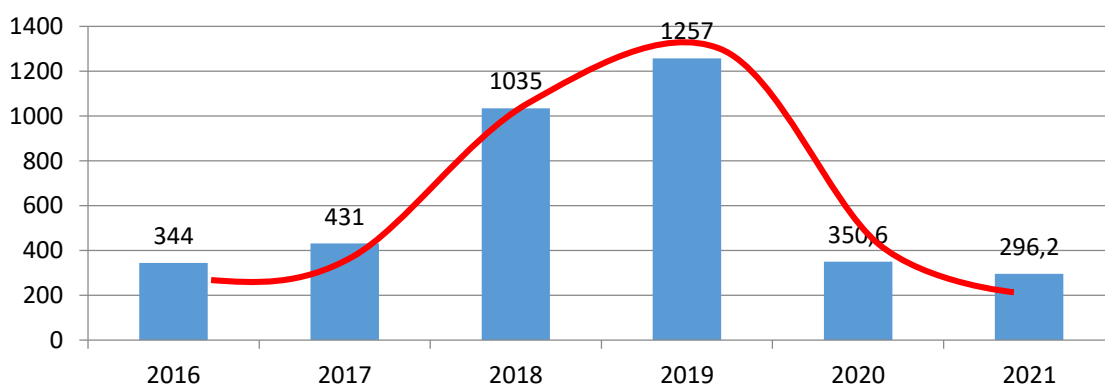
Созмонҳои байналмилалӣ ташаббусҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро вобаста ба эълон гардидани соли 2018 ҳамчун «Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» ва солҳои 2019-2021 ҳамчун «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» эътироф намуда, таъмини имтиёз барои тараққиёти саноатро, тадбирҳои сари вақти мешуморанд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи туризм» таърифи зерини туризмро дарбар мегирад: «Туризм - шуғле, ки низоми ташкили усулҳои гузаронидани истироҳатро бо мақсадҳои солимгардонӣ, шиносӣ, зиёрат, тичоратӣ, варзишӣ, касбию хизматӣ ва дигар мақсадҳо тавассути саёҳат ва будубоши муваққатии берун аз ҳудуди ҷои истиқомати доимӣ ба роҳ мемонад» [2].

Саноати сайёҳӣ дар ҷаҳони муосир яке аз соҳаҳои даромадноки иқтисодӣ буда, дар таъмини шуғл ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли нақши муҳим дорад. Аз ин рӯ, танзими шароити мусоид барои рушди соҳаи сайёҳӣ ва тақмили сиёсати давлатӣ дар соҳаи идоракунии соҳа самтҳои муҳимтарини сиёсати рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ҳадафҳо, вазифаҳо ва самтҳои афзалиятноки рушди соҳаи сайёҳии кишварро барои давраи то соли 2030 муайян мекунад ва омили ташаккули нақшаю дастуралҳои ташаббусҳои соҳибкорӣ дар соҳаи сайёҳии кишвар мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар натиҷаи чораҳои андешидашуда шумораи сайёҳони хориҷӣ ба кишвар ҳамасола меафзояд. Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки захираҳои туристии ҷумҳурӣ ба таври зарурӣ ва мувофиқи стандартҳои муосири байналмилалӣ сайёҳӣ истифода намешаванд ва барои сайёҳон шароити мусоид фароҳам оварда нашудааст. Аз ин рӯ, мақсад – идома додани ислоҳот дар ин самт ва ба таври назаррас баланд бардоштани саҳми соҳаи сайёҳӣ дар рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар мебошад [4].

Нишондиҳандаҳои асосии рушди саноати сайёҳӣ ин зиёдшавии селҳои туристон ба шумор меравад. Аз рӯи маълумотҳои омӯрӣ таи солҳои охир соҳаи сайёҳӣ дар Тоҷикистон афзоиш ёфта истодааст, ба истиснои соли 2020 ва 2021 [6]. Коҳишёфтани шумораи сайёҳони хориҷӣ дар соли 2020 бо сабаби сар задани бемории сироятӣ COVID-19 алоқаманд буда, дар ин давра шумораи сайёҳон нисбат ба соли 2019 ба миқдори 909 ҳаз.нафар сайёҳ ё 72% коҳиш ёфтааст. Аммо мувофиқи маълумотҳои омӯрӣ дар соли 2021 низ тамоюли коҳишёбии ин нишондиҳанда давом дошта, назар ба соли 2020 ба андозаи 15,5% шумораи сайёҳон кам шудааст. Ба ақидаи мо яке аз омилҳои, ки боиси паст гардидани шумораи шаҳрвандони хориҷӣ мегардад, ин норасоӣ дар инфрасохтори зарурии дар соҳаи сайёҳӣ мебошад.

Расми 1. Шумораи шаҳрвандони хориҷие, ки ба Тоҷикистон ба ҳайси сайёҳ ворид шудаанд, ҳаз. нафар

Аз ин чо бармеояд, ки рушди минбаъдаи соҳаи сайёҳӣ бе мавҷудияти инфрасохтори зарурӣ ғайриимкон аст ва инфрасохтор таҳкурсии ҳама соҳаҳо мебошад. Барои ҳамин аз назари мо инфрасохтори нақлиётӣ, логистика, ширкатҳои сайёҳӣ, нуктаҳои сервисӣ, меҳмонхонаҳо, ВАО, маркетинг, захираҳои меҳнатӣ дар якҷоягӣ таҳкурсии саноати сайёҳӣ ба шумор мераванд.

Инфрасохтори нақлиётӣ - як навъи зерсохтор, маҷмӯи тамоми соҳаҳо ва корхонаҳои нақлиётӣ, ки раванди ҳамлу нақли мусофирон ва борро иҷро карда, ғаълонокӣ ва нигоҳдории онҳоро таъмин менамояд.

Рушди сайёҳӣ ва нақлиёт як ҷараёни ба ҳам алоқаманд ва ба ҳам вобаста мебошад. Аммо, чун қоида, дар омӯзиши муносибатҳо дар системаи «сайёҳӣ - нақлиёт» дар адабиёти илмӣ нақш ва аҳамияти нақлиёт ҳамчун омили рушди сайёҳӣ афзалият дода мешавад. Ин мантиқан дуруст аст, зеро сайёҳӣ падидаи нисбатан нави иҷтимоиву иқтисодӣ буда, ба андозаи муайян натиҷаи пайдошавӣ ва рушди нақлиёт буд.

Бешубҳа суръати баланде, ки дар даҳсолаи охир дар рушди сайёҳӣ ба даст омадааст, бевосита бо дастовардҳои пешрафти илмӣ-техникӣ дар самти логистика вобаста аст.

Ба ақидаи Ҷанелл Барлоу, логистика ин банақшагирӣ, ташкил ва назорати ҳама намуди ғаъолият аз рӯи ҷойивазкунӣ ва анборкунони таъминкунандаи гузариши ҷараёнҳои моддӣ ва иттилоотӣ бо он алоқаманд аз нуктаи хариди ашёи хом то нуктаи истеъмолгар ниҳой ба шумор меравад [1].

Восита ва олотҳои логистика ба маҳсулоти сайёҳӣ арзиши иловагӣ зам намуда, дастраснокии онро дар ҷойҳои зарурӣ ва дар вақти муносиб таъмин менамояд. Масалан, ҳангоми омода намудани ҳуҷҷатҳо ба мизочон дар офиси туроператор, хизматрасонии зуд дар фурудгоҳ, таъмини сайёҳ бо нақлиёт бо сарфаи ночизи вақт, мавҷуд набудани навбат дар меҳмонхонаҳо, истироҳатгоҳҳо, қаҳвахонаҳо ва ғайра, мушоҳида кардан мумкин аст.

Мувофиқ намудани нарх ва сифати хизматрасониҳое, ки ташкилотҳои сайёҳии ватанӣ пешкаш мекунанд, пеш аз ҳама, бештаргардонидани низоми логистикиро талаб менамояд.

Низоми логистикӣ ин маҷмӯи элементҳои дар алоқаҳои функционалии муайян ва муносибатҳои байниҳамбуда мебошад, ки пуррагӣ ва ягонагии ҳамин элементҳоро ташкил мекунад.

Яке аз роҳҳои асосии рушди босуръати сайёҳии дохилӣ баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ дар ғаъолияти амалии тамоми ширкатҳои соҳаи сайёҳӣ мебошад. Ин бо он асос меёбад, ки шумораи зиёди робитаҳо дар системаи сайёҳӣ ба миёнаравони логистикӣ вобаста мебошанд. Ба ин гуна миёнаравон ширкатҳои гуногуни нақлиётӣ, туроператорҳо ва агентҳои сайёҳӣ дохил мешаванд. Имрӯз аз рӯи маълумотҳои Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бозори сайёҳии кишвар 190 ширкатҳои сайёҳӣ ғаъолият намуда истодаанд.

Идоракунии талаботҳои мизочон дар шароити муосир бе кӯмаки ғаъолияти логистика ва маркетинг, ки ба ширкатҳои сайёҳӣ кӯмак мерасонад, ғайриимкон аст [3]. Масалан:

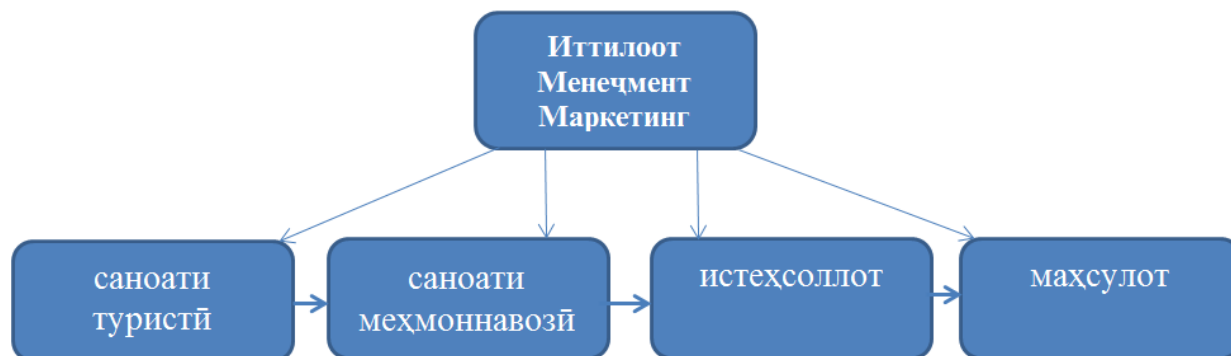
- талаботро пешгӯӣ кардан;
- муайян кардани хизматҳое, ки ба он талабот бештар аст;
- ба даст овардани боварии истеъмолкунандагон бо пешниҳоди сатҳи баланди хизматрасонӣ;
- ташкили робитаи баръакс бо истеъмолкунандагони хизматҳои сайёҳӣ;
- интиҳоби воситаи нақлиёт ва хатсайрҳои сайёҳӣ;
- ишғоли пешакии утоқҳо дар меҳмонхонаҳо ва ғайра.

Принсипҳои асосии логистика дар идоракунии ғаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи сайёҳӣ инҳоянд:

- такмилдиҳии ташкили ҳаракати селай сайёҳхон ва сервис;
- таъмини дастрасии иттилооти зарурӣ (хатсайр, нақлиёт, меҳмонхона, тарофаҳо ва ғ.);

- робитаи зич бо дигар ширкатҳо дар таҳияи стратегия;
- муайян намудани сатҳи муносиби хизматрасониҳои логистикӣ;
- баҳоидиҳӣ ба самаранокии фаъолияти воҳидҳои логистикӣ.

Низоми логистикии сайёҳие, ки дар асоси ин принципҳо сохта шудаанд, ба ширкатҳои сайёҳӣ тавсия дода мешавад.

Расми 2. Низоми логистикӣ дар соҳаи сайёҳӣ [5]

Хусусияти ин низоми дар он аст, ки принципи «селагӣ»-и логистикӣ ба назар гирифта шудааст. Ин принцип чараёни ҳаракати селани маҳсулотҳои туристиро ба самти истеъмолкунандагони он равона карданро дар назар дорад.

Ҳамин тариқ, дар ояндаи наздик раванди логистикакунонӣ тамоми соҳаҳои иқтисодии миллиро фаро гирифта, дар асоси маводҳои ҷамъшуда инъикоси мувофиқ, систематизатсия ва таснифотро тақозо менамояд.

АДАБИЁТ

1. Гвозденко А.А. Логистика в туризме: учеб. пособие / А.А.Гвозденко. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 272 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи туризм» (АМОҚТ с. 1999, № 9, мод. 228; с. 2005, №12, мод. 641; с.2009, №5, мод. 337; с.2012, №12, қ.1, мод.1016, с.2013, №12, мод.902).
3. Першина С.В., Чикурова Т.Ю. Модернизация логистической системы туристской фирмы в целях совершенствования управления туристским потоком.// Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 26 (317). Образование и здравоохранение. Вып. 1. С. 84–88.
4. Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. <https://ctd.tj>.
5. Теренина И., Михайличенко Е. Повышение эффективности развития внутреннего туризма с использованием инструментария логистики. Ресурсы, информация, снабжение, конкуренция 4/2015. С. 49-55.
6. Тоҷикистон: 30 - соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи оморӣ (нашри расмӣ). Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе - 2021. 702с.

Акпарзода Абдували

ИНТИХОБИ САМТИ БЕҲТАРСОЗИИ ИДОРАКУНИИ ЗАХИРАҶОИ ЗАМИН ТИБҚИ УСУЛИ ИЕРАРХИ

Мақола оид ба масоили интихоби самти беҳтарсозии захираҷои замини соҳаи кишоварзӣ бо роҳи баҳодихии критерияҳои интихоби алтернативҳо бахшида шудааст. Интихоби самтҳо бо ёрии усули таҳлили иерархия, дар асоси ҳисоби матритсаи муқоисавӣ аз рӯи натиҷаҳои баҳодихии экспертӣ гузаронида мешавад. Самти беҳтарсозии идоракунии захираҷои замин бо роҳи ҳисоби баҳодихии миёнавазнии ҳиссаи критерияҳои интихоб барои алтернативҳо аниқ карда шудааст. Дар интиҳо афзалияти самтҳои беҳтарсозии идоракунии самаранокӣ истифодаи захираҷои замин дар соҳаи кишоварзӣ муайян карда шудааст.

Калимаҳои калидӣ: интихоби самт, беҳтарсозии идоракунии захираҷои замин, критерияҳои интихоб, усули иерархия.

Акпарзаде Абдували

ВЫБОР НАПРАВЛЕНИЯ УЛУЧШЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ МЕТОДОМ ИЕРАРХИИ

Статья посвящена вопросам выбора улучшения управление земельных ресурсов сельского хозяйства путем оценки критериев выбора альтернатив. Выбор направлений проводится иерархическим методом анализа, на основе расчета матричных сравнений по результатам оценки экспертов. Уточнены направления улучшения управления земельных ресурсов с помощью расчета средневзвешенной оценки доля критериев выбора для альтернатив. В конце выявлено преимущества направления улучшения управления земельных ресурсов в сфере сельского хозяйства.

Ключевые слова: выбор направления, улучшение управления, земельные ресурсы, критерии выбора, метод иерархия.

Akparzade Abduvali

CHOOSING THE DIRECTION OF IMPROVING THE MANAGEMENT OF LAND RESOURCES BY THE HIERARCHY METHOD

The article is devoted to the issues of the choice of improving the management of agricultural land resources by evaluating the criteria for choosing alternatives. The choice of directions is carried out by a hierarchical method of analysis, based on the calculation of matrix comparisons based on the results of expert evaluation. The directions of improving the management of land resources have been clarified by calculating the weighted average assessment of the share of selection criteria for alternatives. In the end, the advantages of improving the management of land resources in the field of agriculture were revealed.

Keywords: choosing a direction, improved management, land resources, selection criteria, hierarchy method

Сектори аграрии иқтисодиёт яке аз соҳаҳои иқтисодист, ки бевосита барои истеҳсолоти маҳсулоти рӯзмарраи мардум нигаронида шудааст, ки таъминоти раванди амалигардии он аз самаранок истифодабарии захираҷои замини он вобастагӣ дорад.

Дар ин аснод, маҳз идоракунии оптималии захираҳои замин дар сектори аграрии иқтисодиёт, метавонад самарани мусбӣ ба ҳаҷми барориши маҳсулоти кишоварзӣ дошта бошад. Дар робита бо ин ҳолат, самаранокии идоракунии заминҳои истифодаи кишоварзӣ имконият медиҳанд, то ба мақсади интизорӣ ноил гардида, вазифаи афзалиятнок барои ҳалли муаммои мазкурро, метавон бо таври интихоби самти рушд ва идоракунии захираҳои замини таиноти кишоварзӣ тавассути усулҳои баҳодихӣ ва интихоби қарорҳои оптималии идоракунии иҷро намуд [5].

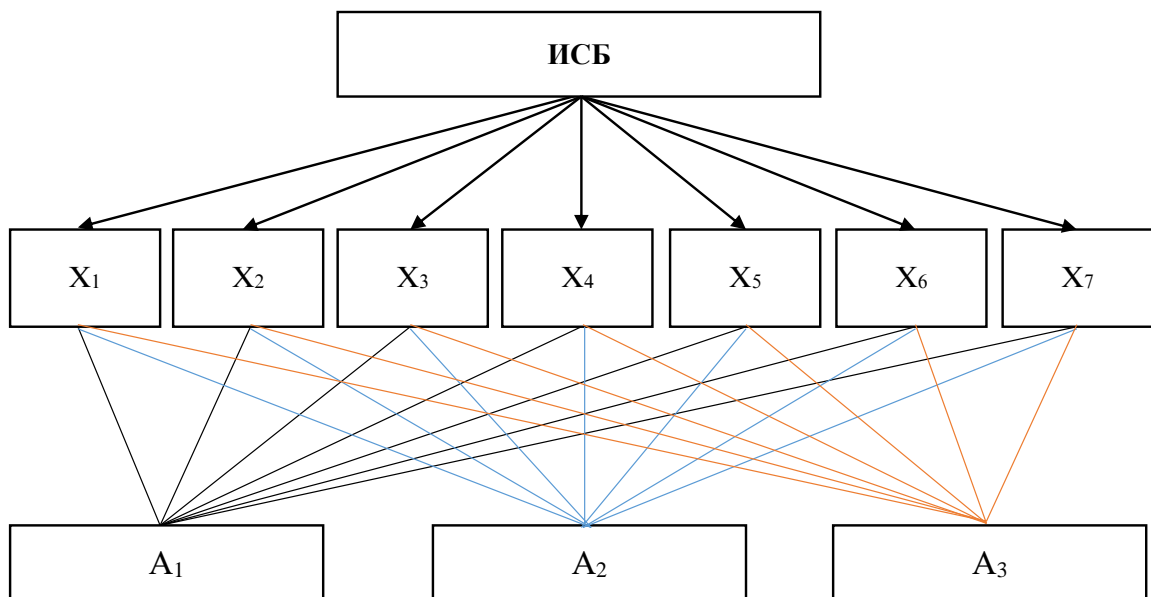
Дар низоми идоракунии муосир усулҳои зиёди баҳодихии қарорҳои идоракунии вучуд дорад, ки онҳо алгоритмҳои гуногунро барои ҳисоби ҷамъбасти натиҷаҳои баҳодихӣ истифода мебаранд. Ба ин гуна усулҳо, усулҳои баҳодихии экспертӣ (дар ҳолат маҳдудияти нишондиҳандаҳои иқтисодии мутлақ) бо арзиши миёна, таҳлили матритсаи иерархия ва дигарон дохил мешаванд.

Барои мо, усуле лозим мебошад, ки дорои хусусиятҳои хоси баҳодихӣ бо назардошти мақсаду маром ва омилҳои рушд варианти оптималии самти рушди идоракунии захираҳои замин дар соҳаи кишоварзӣ баҳо дода, интихоб карда шавад. Маҳз, чунин хусусиятҳои баҳодихӣ ва муайянкунии варианти беҳтар ва мувофиқро усули таҳлили матритсаи иерархия (ТМИ)-и Томас Саати доро мебошад.

Пояи асосии таҳлили матритсаи иерархиро ба қисмҳо ҷудо намудани муаммо, дар шакли содда ва мунтазам қоркард намудани мулоҳизоти шахсони қабулкунандаи қарорҳо дар асоси қоидаҳои муқоисавиро ташкил медиҳанд, ки ин усулро нисбат ба дигар усулҳо боз ҳам дастрас ва мувофиқтар барои баҳодихии экспертӣ мегардонад [2;3;4].

Дар натиҷа, дараҷаи нисбии вобастагии унсурҳои иерархияро тасвир намуда, баъдан онро ба намуди шумораӣ табдил медиҳем. Зеро, ин усули ба худ раванди якҷоясозии мулоҳизотҳои гуногун, қабули хусусиятҳои афзалиятӣ ва ҷой доштани қарорҳои алтернативиро дар бар мегирад. Аз ин лиҳоз, бузургии бадастомада аз натиҷаи ҳисобро баҳои тибқи ҷадвали баҳогузори (ҷадвали Т.Саати) ҳисобидашуда шуморида, баҳои объективӣ арзёби мегардад.

Барои таъминоти самаранокӣ ва ташкилу гузаронидани таҳлили матритсаи иерархия (ТМИ), зарурӣ ба амал меояд, то сохтори марҳилаҳои онро дар шакли зерин тартиб диҳем (расми 1).

Расми 1. Сохтори марҳилаҳои гузаронидани таҳлили иерархӣ (таҳияи муаллиф)

Дар ин ҷо, зарураст то мақсад, хусусияти баҳодихӣ ва вариантҳои альтернативии интихоби мақсадро, ки тавассути баҳогузориҳои экспертҳо ва нишондиҳандаҳои болоӣ ($X_1 - X_7$) амалӣ мегардад, муайян намоем.

Инчунин, барои интихоби альтернативҳо гурӯҳбандии омилҳои интихобро мегузаронем, ки он дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Гурӯҳбандии омилҳои интихоби альтернативҳо*

Гурӯҳи омилҳо	Ишора	Тавсифи омил
Сиёсӣ-ҳуқуқӣ	(x_1)	➤ авзои сиёсии ҷомеа ва таъсири субъективии қормандони давлатӣ;
	(x_2)	➤ раванди бақайдгирии давлатӣ ҳангоми азхудкунӣ ва истифодабарӣ бо ҳуқуқӣ якумра.
Иқтисодӣ	(x_3)	➤ дастравӣ бо воситаҳои молиявӣ, кӯмакпулиҳои давлатӣ;
	(x_4)	➤ таъминот бо сӯзишворӣ ва маводҳои химиявӣ-органикӣ.
Иҷтимоӣ	(x_5)	➤ таъминоти бо қувваи қорӣ вამуттаҳассиссони соҳа;
	(x_6)	➤ таъминоти даромаднокии аҳолӣ ва сатҳи зиндагонии қорғарони соҳа.
Техникӣ-технологӣ	(x_7)	➤ таъминот бо воситаҳои асосӣ (техникаҳои кишоварзӣ) ва захираҳои иттилоотии қорқард ва парвариши зироатҳо.

***Сарчашма:** таҳияи муаллиф дар асоси [1,3]

Марҳилаҳо ва сохтори иерархии интихоби альтернативҳо дар асоси омилҳои интихоб дида мебароем (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Марҳилаҳо ва унсурҳои таркибии усули таҳлили иерархия*

Сатҳ	Номгӯии нишондиҳандаҳо	Хусусиятҳои баҳодихӣ
1	Мақсади ТМИ	
	Интихоби самти бехтарсозии идоракунии захираҳои замин (ИСБ)	
2	Критерияҳои интихоб	
	$X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7$	
3	Альтернативҳо	
	Сармоягузорӣ ва танзими давлатии соҳа	A_1
	Кластеркунонии истеҳсолоти соҳа вобаста аз минтақа	A_2
	Ҷалби сармоягузориҳои шахсии дохилӣ ва хориҷӣ	A_3

***Сарчашма:** таҳияи муаллиф дар асоси [1]

Ҳамчунин, вобаста аз унсурҳои дар сатҳи аввал муқарраршуда, амалиёти муқоисаи ҷуфти унсурҳои матритсаи иерархиро мегузаронем. Марҳилаи мазкур бо сабти мутаносиби матритсаҳои дорои хосиятҳои зерин амалӣ гардонида мешавад [3]:

$$a_{ij} = \frac{1}{a_{ji}}, \quad (1)$$

Ҳангоми муқоисаи унсурҳои матритса бо унсурҳои таркибии ҳуди он, бузургии натиҷавии он ба воҳид (1,0) баробар мебошад. Ҳамин тариқ, матритсаи муқоисаи ҷуфтҳо шакли зеринро мегарад [3]:

$$\begin{bmatrix} 1 & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1n} \\ 1/a_{12} & 1 & a_{23} & \dots & a_{2n} \\ 1/a_{13} & 1/a_{23} & 1 & \dots & a_{3n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 1/a_{1n} & 1/a_{2n} & 1/a_{3n} & \dots & 1 \end{bmatrix}, \quad (2)$$

Дар иерархияи зикршуда маълумотҳои матритса барои ҳар як хусусиятҳои сатҳи дуҷум вобаста аз мақсад ва вазифаҳо сохта мешаванд. Сипас, матритсаи муқоисаи ҷуфтҳо барои ҳар як варианти алтернативӣ вобаста бо хусусиятҳои сатҳи дуҷум тартиб дода мешавад.

Муқоисаи субъективии ҷуфтҳо тавассути унсурҳои математикии ТМИ чадвали муҳимияти нисбӣ ё баҳодиҳии нисбии Томас Саати, баҳогузорӣ карда мешавад.

Мувофиқати мулоҳизаҳо дар асоси *индекси монандӣ (IC)* ва *таносуби монандӣ (OC)* бо ёрии формулаҳои зерин баҳо дода мешавад [3]:

$$IC = \frac{\lambda_{max} - n}{n - 1}, \quad (3)$$

Дурустии натиҷаи ҳисоби бузургии *индекси монандӣ (IC)* тавассути *таносуби монандӣ (OC)* бо ёрии формулаҳои зерин санҷида мешавад [4]:

$$OC = \frac{IC}{3}, \quad (4)$$

3- бузургии миёнаи индекси монандӣ, ки дар сурати тасодуфӣ тартиб додани матритсаи муқоисаи ҷуфтҳо тибқи маълумотҳои назарсанҷи муайян карда мешавад.

Ҳамзамон, ба сифати бузургии нишондиҳандаҳои дар чадвали дар зер овардашуда (чадвали 3), ки ба сифати нишондодҳои воридшавии он андозанокии матритсаҳо баромад менамоянд, дида мебароем.

Чадвали 3. Бузургиҳои мувофиқатии экспертҳо [6]

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
M(но)	0	0	0.58	0.9	1.12	1.24	1.32	1.41	1.45	1.49	1.51

Ҳамчун андозаи имконпазир бузургии (таносуби монандии) $OO \leq 0.1$ -ро истифода менамоем. Дар сурати матритсаи муқоисаи ҷуфтҳо баробар бо $OO > 0.1$ будан, он вайронкунии мантиқи мулоҳизаҳоро нишон медиҳад, ки аз ҷониби эксперт дар вақти пуракунии матритса ба амал омадааст. Дар ин ҳолат, ба эксперт тавсия дода мешавад, ки маълумоти матритса, аз нав дида баромада шавад.

Инак, бо истифода аз формулаҳои 3 ва 4 матритсаи ҷуфти бузургии омилҳои интихоби алтернативҳо ва ҳисоби индекси монандии онро гузаронида, натиҷаи онро дар чадвали 4 тасвир менамоем.

Чадвали 4. Матритсаи ҷуфти бузургии омилҳо ва индекси мувофиқати онҳо

a_{ij}	1	2	3	4	5	6	7	Σ	W
1	1,00	8,00	2,00	3,00	2,00	5,00	6,00	27,00	0,22
2	0,13	1,00	3,00	5,00	7,00	4,00	8,00	28,13	0,23
3	0,50	0,33	1,00	9,00	8,00	6,00	2,00	26,83	0,22
4	0,33	0,20	0,11	1,00	3,00	7,00	5,00	16,64	0,13
5	0,50	0,14	0,13	0,33	1,00	8,00	1,00	11,10	0,09
6	0,20	1,00	0,17	0,14	0,13	1,00	8,00	10,63	0,09
7	0,17	0,13	0,50	0,20	1,00	0,13	1,00	3,12	0,03
S	2,83	10,80	6,90	18,68	22,13	31,13	31,00	123,46	1,00

λ	0,62	2,46	1,50	2,52	1,99	2,68	0,78		
λ_{\max}		12,550							
ИМ		92,5%							
ММ		70,1%							

*Сарчашма: ҳисоби муаллиф тавассути барномаи MS Excel

Дар асоси маълумоти матрисаҳои таҳлили ҷуфти муқоисаҳо синтези иерархиро мегузаронем. Дар ин ҷо, вектори афзалияти алтернативҳо W_E^A -ро нисбат ба унсурҳои E_j^i , ки дар ҳама сатҳҳои иерархия қарор доранд, муайян менамоем.

Ҳисоби бузургии векторҳои афзалиятӣ дар самти аз сатҳи поёнӣ ба болоӣ тибқи алоқаи мушаххаси байни унсурҳои сатҳҳои гуногун гузаронида мешавад. Ҳисобкунӣ тавассути зарби бузургии векторҳои мутобик бо матрисаҳо анҷом дода мешавад.

Натиҷаҳои ҳисоби бузургии алтернативҳоро вобаста аз омилҳо дар ҷадвали навбатӣ тасвир менамоем.

Ҷадвали 5. Матритсаи ҳисоби омилҳои интихоби алтернативҳо

Показ.	A ₁	A ₂	A ₃	Σ	W	λ	λ_{\max}	ИС (%)	ОС (%)
X ₁	A ₁	1,00	2,00	1,00	4,00	0,31	0,79	0,00	0,00
	A ₂	0,50	1,00	5,00	6,50	0,51	1,64	0,00	0,00
	A ₃	1,00	0,20	1,00	2,20	0,17	1,21	0,00	0,00
	S	2,50	3,20	7,00	12,70	1,00	3,64	3,64	0,32
X ₂	A ₁	1,00	3,00	7,00	11,00	0,62	0,92	0,00	0,00
	A ₂	0,33	1,00	4,00	5,33	0,30	1,28	0,00	0,00
	A ₃	0,14	0,25	1,00	1,39	0,08	0,94	0,00	0,00
	S	1,48	4,25	12,00	17,73	1,00	3,14	3,14	0,07
X ₃	A ₁	1,00	2,00	1,00	4,00	0,37	0,92	0,00	0,00
	A ₂	0,50	1,00	3,00	4,50	0,42	1,38	0,00	0,00
	A ₃	1,00	0,33	1,00	2,33	0,22	1,08	0,00	0,00
	S	2,50	3,33	5,00	10,83	1,00	3,38	3,38	0,19
X ₄	A ₁	1,00	4,00	6,00	11,00	0,59	0,84	0,00	0,00
	A ₂	0,25	1,00	5,00	6,25	0,34	1,75	0,00	0,00
	A ₃	0,17	0,20	1,00	1,37	0,07	0,88	0,00	0,00
	S	1,42	5,20	12,00	18,62	1,00	3,46	3,46	0,23
X ₅	A ₁	1,00	3,00	2,00	6,00	0,43	0,78	0,00	0,00
	A ₂	0,33	1,00	5,00	6,33	0,45	1,90	0,00	0,00
	A ₃	0,50	0,20	1,00	1,70	0,12	0,97	0,00	0,00
	S	1,83	4,20	8,00	14,03	1,00	3,65	3,65	0,32
X ₆	A ₁	1,00	7,00	9,00	17,00	0,64	0,81	0,00	0,00
	A ₂	0,14	1,00	7,00	8,14	0,31	2,51	0,00	0,00
	A ₃	0,11	0,14	1,00	1,25	0,05	0,81	0,00	0,00
	S	1,25	8,14	17,00	26,40	1,00	4,13	4,13	0,56
X ₇	A ₁	1,00	2,00	5,00	8,00	0,45	0,76	0,00	0,00
	A ₂	0,50	1,00	7,00	8,50	0,48	1,50	0,00	0,00
	A ₃	0,20	0,14	1,00	1,34	0,08	0,98	0,00	0,00
	S	1,70	3,14	13,00	17,84	1,00	3,24	3,24	0,12

*Сарчашма: ҳисоби муаллифон тавассути барномаи MS Excel

Дар асоси маълумоти ҷадвали 5 натиҷаи умумиро аз ҳисоби бузургии алтернативҳо ва омилҳои таъсиррасони он ҷамъбаст сохта, матритсаи умумии интихоби алтернативҳоро инъикос менамоем (ҷадвали 6).

Чадвали 6. Натиҷаи ТМИ барои интихоби варианти оптималии алтернативҳо

ИСБ	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	W	Ҳисса	%
A ₁	0,31	0,62	0,37	0,59	0,43	0,64	0,45	0,22 0,23 0,22	0,47	47,0
A ₂	0,51	0,30	0,42	0,34	0,45	0,31	0,48	0,13 0,09	0,40	40,0
A ₃	0,17	0,08	0,22	0,07	0,12	0,05	0,08	0,09 0,03	0,13	13,0

**Сарчашма:* ҳисоби муаллифон тавассути барномаи MS Excel

Дар асоси маълумоти чадвал хулоса карда мешавад, ки самти аз ҳама беҳтар барои тақомули раванди идоракунии ва рушди самаранокии захираҳои замин, ин алтернативаи аввал, яъне сармоягузори ва танзими давлатии соҳа бо нишондоди 47%, дуум кластерикунони истеҳсолоти соҳа вобаста аз минтақа бо 40 % ва сеюм ҷалби сармоягузориҳои шахсии дохилӣ ва хориҷӣ бо нишондоди 13% мавқеъ гирифтааст.

Ҳолати ҷойдошта, онро ифода менамояд, ки дар байни самтҳои беҳтарсозии идоракунии самаранокии захираҳои замин соҳаи кишоварзӣ, аз ҳама беҳтар рушди он аз сармоягузори ва танзими давлатии соҳаи мазкур вобаста мебошад. Бинобар он, барои таъмини самаранокии идоракунии захираҳои замин кишоварзӣ бояд дар ин самт ҷораҳои беҳтарсозӣ дар оянда анҷом дода шаванд.

АДАБИЁТ

1. Газыбеков С.А., Алиев А.Р. Иерархический способ выбора приоритетных направлений инновационного развития сферы общественного питания // Экономика Таджикистана Институт экономики и демографии Академии наук Республики Таджикистан. – Душанбе: 2020. - №5 (73). – С. 69-75.
2. Земельные ресурсы и продовольственная безопасность Центральной Азии и Закавказья. – Рим; Продовольственная и сельскохозяйственная Организация объединенных наций, 2016. –С.35-38.
3. Саати Т. Принятие решения. Метод анализа иерархий / Пер. с англ. Р.Г. Вачнадзе. М.: Радио и связь, 1993. 278 с.
4. Саати Т.Л. Принятие решений при зависимостях и обратных связях. М.: Изд-во ЛКИ, 2007. Стр.35
5. Чогут Г.И. Оценка эффективности использования сельскохозяйственных земель. // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2007. - № 2. – С.49.
6. Semester.ru (сана 26.05.22)

УДК 33:796.51 (575.2) (043.3)

Амонатова М.А.

АҲАМИЯТИ РУШДИ ЭКОСАЙЁҲӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ

Дар мақолаи мазкур оид ба аҳамияти рушди экосайёҳии Тоҷикистони Марказӣ дар рушди иқтисодиёти миллӣ мебошад. Манзараҳои тамошобоби кӯҳӣ, системаҳои гуногуни экосистема ва ёдгориҳои таърихӣ табиӣ Тоҷикистони Марказӣ сайёҳонро аз тамоми ҷаҳон

чалб намуда, дар рушди соҳаи экосайёҳии Тоҷикистон саҳм мегузоранд. Ҳамин тариқ, сиёсати имрӯзаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди ин соҳа, дар ин самти ҳалли мушкилоти марбут ба дурнамои рушди соҳаи экосайёҳӣ амалӣ мегардад ва аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ояндаи наздик соҳаи экосайёҳӣ ё ин ки соҳаи сайёҳӣ дар тамоми минтақаҳои кишвар тавлид ва эҳё гардад ва инчунин барои рушди иқтисодиёти миллӣ, таъминоти шуғли аҳоли ба ҷои кор ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум нақши муҳим дорад. Аз ин рӯ, танзими шароити мусоид барои рушди соҳаи сайёҳӣ ва такмили сиёсати иқтисодию иҷтимоии рушди иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба ҳисоб меравад.

Калид вожаҳо: экосайёҳӣ, ландшафт, эстетика, иқтисодиёти миллӣ, чаззобӣ, гуногунии уфуқ, кӯҳҳо, меъёрҳои арзёбӣ, экосистема, ёдгориҳои таърихӣ-табӣ.

Амонанова М.А.

ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В НАРОДНОМ ХОЗЯЙСТВЕ

В данной статье рассматривается значение развития экологического туризма в Центральном Таджикистане в развитии национальной экономики. Впечатляющие горные ландшафты, разнообразные экосистемные системы, исторические и природные памятники Центрального Таджикистана привлекают туристов со всего мира и способствуют развитию экотуризма в Таджикистане. Таким образом, текущая политика Президента Республики Таджикистан по развитию данной отрасли направлена на решение проблем, связанных с перспективами развития экотуризма, что свидетельствует о том, что в ближайшем будущем экотуризм или индустрия туризма во всех регионах страны также играет важную роль в развитии национальной экономики, занятости и уровня жизни. Поэтому также рассматривается регулирование благоприятных условий для развития туризма и совершенствования экономической и социальной политики народного хозяйства Республики Таджикистан.

Ключевые слова: экотуризм, ландшафт, эстетика, народное хозяйство, достопримечательности, разнообразие горизонтов, горы, критерии оценки, экосистема, памятники - истории и природы.

Amonanova M.A.

THE IMPORTANCE OF THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL TOURISM IN THE NATIONAL ECONOMY

The give article discusses the importance of the development of ecological tourism in Central Tajikistan in development of the national economy. Impressive mountain landscapes, diverse ecosystem and historical and natural monuments of Central Tajikistan attract tourists from all over the world and contribute to the development of ecotourism in Tajikistan. Thus, the current policy of the President of the Republic of Tajikistan on the development of this industry is aimed at problems solving related to the prospects for the development of ecotourism, which indicates that in the near future, ecotourism or the tourism industry in all regions of the country also plays an important role in the development of the national economy, employment and standard of living. Therefore, the regulation of favorable conditions for the development of tourism and the improvement of the economic and social policy of the national economy of the Republic of Tajikistan is also considered.

Key words: ecotourism, landscape, aesthetics, national economy, sights, diversity of horizons, mountains, evaluation criteria, ecosystem, historical and natural monuments.

Дар замони муосир соҳаи сайёҳӣ нақши калидиро мебозад, барои рушди ин соҳа вобаста ба талаботи ҷомеаи ҷаҳонӣ бо техника, технологияи лозимӣ, кадрҳои баландхисоси забондон, маърифатнок ва донишманди соҳаи сайёҳӣ инчунин хизматрасонии мувофиқи талаботи сайёҳон дар объектҳои сайёҳиро талаб менамояд. Имрӯз дар тамоми макотибҳои олии кишвар аз рӯи ин ихтисос ба таълим ва омодагии кадрҳои соҳаи сайёҳӣ машғуланд. Оид ба интихоби касб, тайёркунии мутахассисони болаёқати ин соҳа ва васеъ намудани арзҳои меҳмоннавозӣ, саҳмгузори дар бехтар намудани сифати хизматрасониҳо, дар баланд бардоштани мавқеи Тоҷикистон ҳамчун кишвари сайёҳии байналмилалӣ мусоидат менамояд.

Самти асосии рушди сайёҳӣ дар шароити минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон хосбуда яъне шароит ва сарватҳои табиӣ-рекреатсионӣ (кӯлҳо, кӯҳҳо, дарёҳо, водихо) ба намуди экосайёҳӣ ё ин ки сайёҳати экологӣ мувофиқат мекунад. Ҳаминро қайд кардани лозим аст, ки мо танҳо қисмати Тоҷикистони Марказиро таҳқиқ намуда, маълумотҳои гировадашударо пешниҳод менамоем.

Табиати нотақрори Тоҷикистони Марказӣ, ки 80%-и онҳоро кӯҳҳо ва бо масоҳати 34х.км² – ро ташкил медиҳанд, макони ҷолибтарин барои сайёҳат мувофиқ мебошанд (намудҳои асосии фаъолияти сайёҳӣ ва таснифи онҳо дар ҷадвали 1 баррасӣ карда мешавад). Ҳамин тариқ, барои омӯзиши потенциали ландшафтҳои экосайёҳии ҳудуди Тоҷикистони Марказӣ ва фаҳмиши географии онро ба тариқи зайл тавсиф медиҳем.

Қаторкӯҳҳои Ҳисор-Олой як минтақаи кӯҳистонист, ки дар қисми ҷануби Осиёи Миёна ҷойгир буда, Тоҷикистон, Қирғизистон ва Узбекистонро ишғол мекунад. Дар қисмати ғарбӣ ва миёнаи Ҳисор-Олой қаторкӯҳҳои Ҳисор, Зарафшон ва Туркистон паҳн шуда, қисми шарқии Ҳисор-Олойро қаторкӯҳи Олой ишғол кардааст (расми 1).

Расми 1.- Қаторкӯҳҳои Тоҷикистони Марказӣ

Дарозии қаторкӯҳҳои Ҳисор-Олой аз ғарб ба шарқ беш аз 900 км мебошад. Баландии мутлақи Ҳисор-Олой ба 5621 м мерасад, қаторкӯҳҳои асосии Ҳисор, Зарафшон, Олой ва Туркистон релефҳои маъмулии муосир ва баландкӯҳиро ишғол мекунанд, аз ин рӯ онҳо бо барфу пирияхҳои абадӣ фаро гирифта шудаанд, ки калонтаринашон Зарафшон мебошад. Пириях, ки 18-20 км дарозӣ дорад)[5]. Дар қисматҳои шимолии қаторкӯҳҳои Олой ва Туркистон сатҳҳои ҳамвор муайян шудаанд.

Дар фаҳмиш ва истифодаи хосиятҳои манзараӣ чунин хусусиятҳо, аз қабили гуногунрангии ландшафт, муқоисавии ландшафт, беназирӣ, ҷаззобӣ; эстетика; қулайнокии ландшафт; инчунин, меъёрҳои асосии арзёбии гуногуни ва муқоисаи ҷузъҳои ландшафт; ки хусусиятҳои таркибии он мебошанд, мавқеи калондоранд[3].

Аммо меъёрҳои ландшафтҳои кӯҳӣ баҳои худро аз ҷиҳати ҷаззобии сайёҳӣ доранд. Сайёҳати кӯҳӣ аз ҷиҳати ҳудудӣ ба гирду атрофи шаҳри Душанбе (дараҳои Варзоб, Қаратоғ, Ширкент ва Ромит), инчунин, Кӯҳистон (қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор, кӯҳҳои Фон, кӯлҳои Марғзор ва Алоутдин, Искандаркул ва ғайра) Инчунин, сайёҳати фарҳангӣ-маърифатӣ дар қисми шимолии Тоҷикистон хос аст[3].

Хусусиятҳои зерин арзёбӣ карда мешаванд (дар расми 1 ишора гардидааст): кушодии уфуқ, гуногунии баландии кӯҳҳо, чуқурӣ, назари дурнамо, дастгоҳи таркибии ландшафтӣ, манзараҳо, атрофи сатҳи яхбастаи барф ва ғ.[5].

Манзараҳои тамошобоби кӯҳӣ, системаҳои гуногуни экосистема ва ёдгориҳои таърихӣ табиӣ, сайёҳонро аз тамоми ҷаҳон ҷалб намуда, дар рушди соҳаи сайёҳии Тоҷикистон саҳм мегузоранд.

Барои рушди соҳаи сайёҳӣ экологӣ, маърифатӣ, омӯзишӣ, истироҳатӣ, кӯҳнавардӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистони ин намуди захираҳо нақши асосиро мебозанд. Дар асоси ин захираҳо ташкил намудани объектҳои сайёҳӣ ва фаъолияти онҳо дар рушди иқтисодиёти милли мусоид, хос аст.

Дар чадвали 2 маълумот оид ба ташкил ва фаъолияти объектҳои экосайёҳӣ дар асоси захираҳои рекреатсионӣ, ки дар ҳудуди Тоҷикистони Марказӣ ҷойгиранд, оварда шудааст.

Дар шароити ҳозираи Ҷумҳурии Тоҷикистон сайёҳати кӯҳӣ яке аз намудҳои диққатҷалбкунанда ба ҳисоб меравад. Мувофиқи маълумотҳои омӯрӣ, намудҳои гуногуни сайёҳати кӯҳӣ чунин тақсим мешаванд: сайёҳати варзишӣ – 30%; сайёҳати кӯҳӣ – 10%; сайёҳати пиёдагардӣ – 30%; лижаронии кӯҳӣ-10% [1]. Истифодаи ландшафтҳои табиӣ ва ҷалби рекреатсионӣ дар минтақаи мазкур барои васеъ истифода бурдани потенциали иқтисодии рекреатсионӣ ва имконияти истифодаи амалии онҳо дар рушди фаъолияти экосайёҳӣ минтақаҳои Тоҷикистони Марказӣ истифода мегардад.

**Чадвали 2.- Базаҳои сайёҳӣ ва ҷойгиршавии онҳо дар ҳудуди Тоҷикистони Марказӣ
(аз руи маълумоти ширкатҳои сайёҳӣ, мурағиб-муаллиф)**

Ҷаъолияти объектҳои экосайёҳӣ-рекреатсионӣ	Ташаккулёбӣ
1.Базаҳои кӯҳнавардии Альп-Наврӯз (Москвин)	Базаҳои кӯҳнавардии Альп-Наврӯз дар майдони шарқии пирияхҳо Волтер ва Москвин дар баландии 4200м аз сатҳи баҳр,дар ҳудуди ноҳияи Лахш ҷойгир буда, масоҳати умумиаш 10 га-ро ташкил медиҳад. Ҷаъолияти пойгоҳ аз солҳои 1971-1977 мебошад.
2. Базаҳои кӯҳнавардии Арғуч	Базаҳои кӯҳнавардии Арғуч дар байни кӯҳҳои Фон, дар баландии 2200м назди дарёи Чил-чашма ҷойгир буда, соли 1971 ба ҷаъолият шуруъ намуд. Ҷаъолияти лагер аз моҳҳои май то октябр мебошад. Масоҳати умумиаш 15га мебошад.
3. Базаҳои кӯҳнавардии Вертикал-Алоутдин	Базаҳои кӯҳнавардии Вертикал-Алоутдин дар баландии 2635м, наздикии қуллаҳои Чапдара, Алоутдин, Адамтош, Замок, Бодхона, Энергия, Чимтарға ҷойгир буда сохтмони он аз солҳои 90-ум оғоз ёфт. Ҷаъолият дар ин база аз моҳҳои июн то сентябр мебошад.
4.Базаҳои сайёҳии Искандаркул	Аз сатҳи баҳр дар баландии 2200м дар масофаи 160км дур дар самти шимолии шаҳри Душанбе ҷойгир аст. Масоҳати умумиаш 3,5км ² . Дар назди кӯл дарёи Искандар ва шаршараи калон ба номи Фон-Ниагара, ки баландии афтиши об 43м дар дараи танг ҷойгир мебошад. Аз соли 1870 ташкил ва ҷаъолият мекунад.
5. Базаҳои кӯҳнавардии Варзоб	Базаҳои кӯҳнавардии Варзоб 54 км дуртар дар самти шимолии шаҳри Душанбе, дар дараи Арг назди қуллаҳои Алоутдин соли 1952 кушода шудааст. Аз 12 июни соли 2011 ба ҷаъолияти дубора оғоз намуд.
6. Истироҳатгоҳи кӯҳии Сафед-дара	Дар шаҳраки Тақоби ноҳияи Варзоб истироҳатгоҳи лижаронии кӯҳии Сафед-Дорак 70 км самти шимолии шаҳри Душанбе ҷойгир буда, онро соли 1976 ташкил ва ба истифода дода шудаанд. Масоҳати умумиаш 60 га мебошад

Ба ҳисоб гирифтани манбаъҳои дар боло зикргардида хусусиятҳои хоси низоми ҷаъолияти рекреатсионӣ дар минтақаи мазкур ба чунин натиҷа оварда мерасонад, ки асоси моҳият ва истифодаи самараноки потенциали рекреатсионӣ асоси иқтисодии миллии хоҳад гашт. Ҳамзамон, ҷаъолияти 4 фурудгоҳи байналмилалӣ, 2 ширкати миллии ҳавопаймой, 3 меҳмонхонаи бренди байналмилалӣ панҷситорадор, зиёда аз 70 иншооти санаториву курортӣ ва зиёда аз 160 меҳмонхона, як қатор марказҳои иттилоотии сайёҳӣ боиси таҳким ёфтани заминаҳои инфрасохтори соҳаи сайёҳӣ гардиданд. Дар ин радиф, тавачҷуҳи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба захираҳои сайёҳии мамлакат зиёд гардида, симои кишвар ҳамчун мамлақати осоишта ва дорои захираҳои бойи сайёҳӣ боз ҳам устувор мегардад[4]. Чунки, роҳандозии тартиби электронии дастрас намудани раводид ва речаи бераводид бо 12 кишвари ҷаҳон, ҷаъолияти зиёда аз 100 ширкати сайёҳӣ, сохтмон ва таҷдиду азнавсозии як қатор инфрасохтори сайёҳӣ, барои воридшавии ҷумҳурӣ ба бозорҳои ҷаҳонии сайёҳӣ ва ҷалби бештари сайёҳон заминаи мусоид гузошта истодааст[4].

Тибқи маълумоти Агентии омории соли 2020 дар ҳудуди Тоҷикистони Марказӣ ба сайёҳони хориҷӣ ва ватанӣ хизмат расонида шудааст, ки ҳаҷми маблағи даромад дар чадвали 3 оварда шудааст[1].

Чадвали 3. - Омори хизматрасонии сайёҳӣ дар муассисаҳои Тоҷикистони Марказӣ барои соли 2020

Нишондиҳандаҳо	Душанбе	НТМ	Ҳамагӣ
	<i>миқдор</i>		
Шумораи меҳмонхонаҳо	36	16	52
Хостелҳо, мотелҳо ва дигар намуди меҳмонхонаҳо	11	2	13
Осоишгоҳҳо	0	16	16
Осоишгоҳҳои кӯдакона ва лагерҳои солимгардонӣ	0	1	1
Марказҳои мулоичавӣ ва дармонгоҳҳои солимгардонӣ	0	1	1
Хонаҳои истироҳатӣ	0	8	8
Пансионат ва кемпинг	0	2	2
Базаи сайёҳӣ ва истироҳатӣ	0	5	5
Шумораи хучраҳо	1989	1506	3495
Шумораи катҳо	3633	3631	7264
Шумораи миёнаи кормандон	1077	665	1742
Шумораи сайёҳоне, ки ба онҳо хизмат расонида шудааст, (нафар)	17514	52680	70 194
аз он ҷумла:			
- сайёҳони хориҷӣ	8292	2376	10 668
- сайёҳони дохилӣ	9222	50304	59526
Даромад аз пешниҳоди хизматрасониҳои субъектҳои хизматрасонӣ (ҳазор сомонӣ)	67267,6	5279,6	72547,2
Дигар намуди даромадҳо (ҳазор сомонӣ)	1858,1	1405,8	3263,9
Ҳаҷми умумии даромад (ҳазор сомонӣ)	69125,7	6685,4	69794,1

Ҳамин тариқ, сиёсати имрӯзаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди ин соҳа дар ин самти ҳалли мушкилот марбут ба дурнамои рушди соҳаи сайёҳӣ амалӣ мегардад ва аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ояндаи наздик соҳаи сайёҳии кишвар тавлид ва эҳё гардад. Татбиқи ин сиёсат вазъи оромии сиёсӣ дар кишвар, густариши самтҳои гуногуни иқтисодӣ ва ҳамчунин чараҳои демократӣ, ки инкишофи ҷомеаи шаҳрвандиро таъмин менамояд, мусоидат хоҳад кард. Мақсади сиёсати давлатӣ дар соҳаи сайёҳӣ ин таъмини намудани шароитҳои мусоиди хизматрасонӣ, ҳуқуқӣ барои ташкили фаъолияти самарабахши субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ дар ин замина таъсиси бозори самаранок ва рақобатпазири сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки имконотро барои қонеъгардонии талаботи шаҳрвандони дохилӣ ва хориҷӣ ба хизматрасониҳои мухталиф ва сифатноки соҳа таъмин намоянд.

АДАБИЁТ

1. Агентии омили Кумитаи сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2020.- С.5
2. Мухаббатов, Х.М. Географические основы рационального природопользования в горных регионах Таджикистана//Х. Мухаббатов / Автореф. дисс... доктор геогр. наук. - Москва, 1999. –С.38.

3. Можар, Л.Ю. Территориальные туристско-рекреационные системы: геосистемный подход к формированию и развитию // Л.Ю. Можар / Автореф.дисс...доктор геогр. наук. - Санкт-Петербург, 2009. –С.10.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси олии ҶТ. Душанбе, 2021.
5. Собиров М. Экономико-географические особенности территориальной организации туристско-рекреационного комплекса Центрального Таджикистана // М. Собиров / Дисс...канд.геогр. наук. - Душанбе, 2017.- С.149.

УДК 338.3

Зарипов Э.Ш., Додарбеков С.А.

МАҚСАД ВА МОҲИЯТИ ИДОРАКУНИ ВА ПЕШГУЌИИ ХАРОҶОТ ДАР КОРХОНАҲОИ ИСТЕҲСОЛӢ

Мақолаи мазкур оиди хароҷотҳои истеҳсоли ва механизми такмил додани он дида баромада шудааст. Имрӯз мамлакатҳои пешрафта дар сарҳади баҳсҳои калон қарор дорад вақте, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи мураккаб ва рушди мувоҳисавӣ дар назди давлат ва ҷамъият масъалаи худшиносии ва ҳимояи манфиатҳои миллӣ меистад, чунин савол ба миён меояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар иқтисодиёти глобалӣ ҳамчун давлати мустақил боқӣ мемонад ё ин ки фақат ба ҳудуди дорои захираҳо ва сармояи инсонӣ табдил меёбад. Дар рафти таҳқиқот ҳисобирии муҳосибӣ ва арзишмуайянкунии маҳсулот таснифи хароҷоти истеҳсоли таҳқиқ карда шудааст.

Калимавожаҳо: хароҷот, истеҳсолот, ҷараёни истеҳсолот, калкулятсия, самаранокӣ, истеҳсолоти асосӣ, музди меҳнат, сармоягузорӣ, арзишмуайянкунии, стандарт-кост, суғуртаи иҷтимоӣ, фарсудаҷавӣ.

Зарипов Э.Ш., Додарбеков С.А.

ЗАДАЧИ И ЗНАЧЕНИЕ УПРАВЛЕНИЯ И ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ЗАТРАТ НА ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

В статье рассматриваются вопросы издержки производства и механизм его улучшения. Сегодня развитые страны стоят на пороге большой дискуссии, когда Республика Таджикистан находится на сложном этапе развития и дискуссии перед государством и обществом стоит вопрос самосознания и защиты национальных интересов. Республика Таджикистан останется независимым государством в мировой экономике или станет территорией, обладающей только человеческими ресурсами и капиталом. В ходе исследования были изучены учет и оценка продукции и классификация затрат на производство.

Ключевые слова: затраты, производство, производственный процесс, калькуляция себестоимости, эффективность, основное производство, заработная плата, инвестиции, нормирование, стандарт-кост, социальное страхование, амортизация.

Zaripov E.Sh., Dodarbekov S.A.

OBJECTIVES AND SIGNIFICANCE OF MANAGEMENT AND FORECASTING OF COSTS IN PRODUCTION ENTERPRISES

The article deals with the issues of production costs and the mechanism for its improvement. Today, developed countries are on the verge of a big discussion, when the Republic of Tajikistan is at a difficult stage of development and discussion, the state and society face the issue of self-awareness and protection of national interests. The Republic of Tajikistan will remain an independent state in the world economy or become a territory with only human resources and capital. The study examined the accounting and evaluation of products and the classification of production costs.

Key words: costs, production, production process, costing, efficiency, main production, wages, investments, rationing, standard-cost, social insurance, depreciation.

Яке аз мақсадҳои асосии корхонаҳои истеҳсолӣ ба даст овардани ғоида мебошад. Барои дар оянда беғосила ғайолият намудан ва зиёд кардани ғоида ба масъалаҳои зерин диққат додан зарур аст:

- ❖ Кам намудани хароҷот дар давраҳои оянда бо роҳи идоракунии он;
- ❖ Муайян намудани талаботи бозор барои давраҳои оянда бо ёрии гузаронидани таҳқиқотҳои маркетингӣ;
- ❖ Муайян намудани тафовут байни хароҷоти банақшагирифташуда ва хароҷоти воқеӣ.

Ҳангоми амалисозии ғайолият, муаммои оптимизатсияи хароҷот барои ташкилот яке аз масъалаҳои аввалиндараҷа мебошад. Самараи умумии иқтисодии корхона ва ҳолати заминаи захиравии он аз он вобаста аст, ки маъмурият раванди ташаккули хароҷотро то чӣ андоза бомуваффақият назорат мекунад. Ҳар як корхона барои кам кардани хароҷоти мавҷуда имконияти объективӣ дорад. Ин чорабинӣ ба шарофати таҳлили арзиши асли амали карда мешавад. Аҳамияти ташкили ин таҳлил бо афзоиши эҳтиёҷоти сарфаи захираҳои шарҳ дода мешавад, зеро хароҷот "Нишондиҳандаи умумии истифодаи ҳамаи намудҳои захираҳои корхонаҳо" мебошад. [3, с. 20].

Я.А. Шокир дар мақолааш "Моҳияти иқтисодии хароҷот" хароҷотро ҳамчун "Маҷмӯи хароҷот барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти ширкат, ки дар шакли пулӣ пешниҳод шудааст" муайян намудааст [4, с. 246].

Андозаи ин нишондиҳанда дар ташаккули натиҷаҳои молиявии ташкилот асос ёфтааст; андозаи он ба арзиши маҳсулот ва дар натиҷа ба сатҳи ғоида, даромаднокӣ таъсир мерасонад.

Дар асоси маълумоти давраҳои ҳисоботии гузашта бо усулҳои гуногун хароҷот барои солҳои оянда пешгӯӣ карда мешавад. Баъди пешгӯӣ эътимоднокии хароҷоти пешгӯишуда муайян карда мешавад [1].

Бо гузашти вақт аз рӯи ҳуҷҷатҳои аввала хароҷоти асли муайян карда мешавад. Хароҷоти пешгӯишударо бо хароҷоти асли муқоиса намуда, тафовутро муайян мекунем. Дар натиҷаи муқоисакуни ду намуди зерини тафовут ба амал меояд:

- ✓ *мусбат*
- ✓ *манфӣ* [2].

Дар ҳолати пайдо шудани тафовути манфӣ чораҳои зарурӣ барои бартараф намудани сабабҳои пайдоиши тафовут дида мешавад.

Тафовути мусбӣ бошад ба беҳтар шудани ғайолияти молиявии корхона оварда мерасонад.

Дар ҳолати баамал омадани фармоишҳои алтернативӣ баъди нуқтаи безарарӣ дар ҳолати аз хароҷоти тағйирёбанда зиёд будани нарх, ин гуна фармоишҳо бояд иҷро карда шаванд, зеро дар ин ҳолат даромади маржиналӣ аз воҳиди маҳсулот ба ғоида табдил

меёбад.

Дар назария ва амалияи ватаню хоричӣ таснифи баҳисобгирии харочот аз рӯи бисёр аломатҳо гузаронида мешавад. Дар раванди таҳқиқоти муаллифон муайян гардид, ки дар адабиётҳои илмӣ таснифоти харочот аз рӯи зиёда аз бист аломат гузаронида шудааст.

Ба ақидаи муаллифон таснифоти харочот барои муайянкунии арзиши аслии маҳсулот ва инчунин мувофиқан барои нахгузори низолат муҳим мебошад. Таснифоти харочот дар идоракунии корхонаҳои истеҳсоли дар навбати аввал барои муайян намудани калкулясиони арзиши аслии маҳсулот равона шуда, нақши муҳимро дорад [5, с. 36].

Таснифоти харочотро аз рӯи чунин аломатҳо гузаронидан лозим аст:

- аз рӯи ҳоли пайдоиши харочот;
- вобаста ба намудҳои маҳсулот;
- аз рӯи таркиби харочот;
- намудҳои харочот;
- аз рӯи тарзи ба арзиши маҳсулот мансубдорӣ;
- дараҷаи таъсири ҳаҷми истеҳсолот ба дараҷаи харочот;
- аз рӯи давраҳои тақвими;
- мақсаднокии харочот;
- аз рӯи муайянкунии муносибат ба арзиши аслии маҳсулот.

Иқтисодонҳои гуногун миқдори гуногуни аломатҳои таснифоти харочотро дар истеҳсолот ҳангоми таҳқиқоти худ истифода мебаранд. Масалан профессор Басманов А.И. ва Бакаев А.С. барои гузаронидани таснифоти харочот шаш аломатро муайян карданд.

Дар адабиёти иқтисоди оид ба таснифоти харочот ақидаҳои гуногун мавҷуд аст. Ақидаи баъзе аз ин иқтисоддонҳо дида мебароем. А.Д. Шеремет харочотро вобаста аз нақши иқтисодӣ дар ҷараёни истеҳсолот ба: асосӣ ва иловагӣ, аз рӯи тарзи ба арзиши аслии маҳсулот мансубдори ба бевосита ва бавосита ва аз рӯи муносибати харочот ба ҳаҷми истеҳсолот ба тағйирёбанда ва доимӣ тақсим намудааст [5, с. 36]. Профессор В.Б. Ивашкевич тамоми харочотро аз рӯи ду аломати зерин тасниф намудааст: аз рӯи марказҳои масъулиятнокӣ ва ҳоли ташкили харочот дар дохили корхона [6, с. 153].

Қайд кардан ба маврид аст, ки баъзе муаллифон дар адабиёти иқтисодӣ ба омехтакунии гурӯҳҳои харочоти таснифшаванда роҳ медиҳанд, ки ин ба ҳатогӣ дар муайянкунии арзиши аслии маҳсулот, баҳисобгирии харочот ва таҳлили онҳо оварда мерасонад.

Харочоти истеҳсоли аз рӯи тарзи ба арзиши аслии мансубдорӣ ба бевосита ва бавосита ҷудо мешаванд. Тамоми харочоти бавосита тақсимшаванда аст, аммо на ҳама харочоти тақсимшаванда, харочоти бавосита мебошанд. Харочоти бевосита низ тақсимшаванда мебошанд. Масалан дар корхонаҳои истеҳсолии бофандагӣ аз ашёи хоми пахтагӣ якҷанд намуд маҳсулот истеҳсол карда мешавад.

Дар таснифоти харочот ҳаҷми истеҳсол нақши муҳимро мебозад. Аз рӯи ин аломат харочот ба тағйирёбанда ва доимӣ ҷудо мешавад. Харочоти тағйирёбанда бо тағйирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот тағйир меёбад. Харочоти доими ҳангоми тағйирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот тағйир намеёбад.

Тақсимои харочот ба тағйирёбанда ва доими дар монографияи Н.Г. Чумаченко [5, с. 50] дида баромада шудаанд. Таҳқиқоти гузаронидашуда тавсифи назариявӣ дошта аз сабаби муракаби дар амалия кам паҳн гаштааст.

Баъзе олимони дар таҳқиқотҳои моҳияти харочоти тағйирёбандаро аниқ намудаанд. Ба ақидаи онҳо харочоти тағйирёбанда ба намудҳои зерин ҷудо мешаванд:

Нақшаи 1 Маълумот оид ба ақидаи баъзе олимони вобаста ба моҳияти хароҷоти тағйирёбанда

Хароҷоти тағйирёбанда						
Мутаносиб	Прогрессивӣ	Дегрессивӣ	Регрессивӣ	Ҷаҳанда	Бозхарид	Чандирӣ

Сарчашма: ҳисоби муаллиф

Акнун моҳиятти ин намудҳои хароҷоти тағйирёбандаро дида мебароем:

Хароҷоти мутаносиб - ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот мустақиман мутаносиб аст;

Хароҷоти прогрессивӣ - назар ба ҳаҷми истеҳсолот тезтар меафзояд;

Хароҷоти дегрессивӣ - нисбат ба ҳаҷми истеҳсолот сусттар меафзояд;

Хароҷоти регрессивӣ - бо он фарқ мекунад, ки агар ҳаҷми истеҳсолот афзоиш ёбад, онҳо кам мешаванд;

Хароҷоти ҷаҳанда - барои он ҳолатҳо хос аст, ки нархи умумии ашёи хом ва мавод, ҷузъҳо ба боло ё поён ба назар гирифта мешаванд (ин тағиротҳо як маротиба ба амал меоянд ва боиси афзоиш ё кам шудани хароҷот мешаванд);

Хароҷоти бозхарид - бо афзоиши ҳаҷми истеҳсолот босуръат меафзояд, аммо ҳангоми кам шудани ҳаҷми истеҳсолот кам мешаванд;

Хароҷоти чандирӣ - барои ҳаҷми гуногуни истеҳсолот гуногун тағйир меёбад, дар баъзе мавридҳо ҳамчун хароҷоти мутаносиб, прогрессивӣ ё дегрессивӣ амал мекунад.

Дар амалия ба ғайр аз ин хароҷоти махсуси доимӣ чудо карда мешавад. Хароҷоти доимӣ вақте хусусияти махсус пайдо мекунад, ки онҳоро ба маҳсулот ё гурӯҳи маҳсулот дуруст мансуб донистан мумкин бошад.

Дар шароити таваррум тақсими хароҷоти доимӣ вобаста ба шакли берунии ифодаи онҳо ба хароҷоти давравӣ ва дарозмуддат тақсим карда мешавад. Масалан хароҷоти маъмурию тижоратии доимӣ ба давраи ҳисоботи мансуб доништа мешавад.

Дар навбати худ Г.М. Шонфелд хароҷоти доимиро ба фоиданок ва бефоида чудо намудааст. Ин таснифот андозаи хароҷоти доимиро бо имкониятҳои техникӣ-иқтисодии корхона, ки истифодаи оптималии онҳо барои ноил шудан ба фоиданокии хароҷоти доимӣ шароит фароҳам меорад, ҳангоми ба арзиши аслии ҳар як воҳиди маҳсулот ба ҳаҷми камтар интиқол додани онҳо вобаста мебошад.

Дар сурати бо иқтидори пурра истифода набурдани омили истеҳсоли хароҷоти бефоида ба амал меояд. Ба вучуд омадани чунин хароҷот метавонад бо тақсимнашавандагии омили истеҳсолот (масалан, воситаҳои меҳнат ё қувваи корӣ) алоқаманд бошад.

Ин тақсимкуни ҳангоми таҳлили истифодабарии таҷҳизоти гаронбаҳо махсусан муҳим аст, зеро агар он пурра истифода нашавад ҳам, истеҳлок ҳисоб карда мешавад ва аз сармоия гузошташуда фоиз пардохт карда мешавад, ки дар ин маврид танҳо қисман фоиданок аст.

Аз рӯи дараҷаи таъсири ҳаҷми истеҳсолот ба сатҳи арзиши аслии хароҷотҳо ба шартан доимӣ ва шартан тағйирёбанда тақсим мешаванд, зеро бо назардошти вобастагии тағйирёбии хароҷот аз тағйирёбии ҳаҷми маҳсулот, ҳадди даромаднокиро ҳисоб кардан мумкин аст.

Барои муайян кардани чунин хароҷот номҳои гуногун истифода мешаванд: шартан тағйирёбанда, нимтағйирёбанда [8, с. 50], қисман тағйирёбанда [9, с. 259]. Бо фарқияти истило нигоҳ накарда, ҳамаи муаллифон дар муайян кардани моҳияти ин намуди хароҷот ақидаи якхела доранд. Онҳо ҳам ҷузъи тағйирёбанда ва ҳам ҷузъи доимӣ доранд.

Инчунин маҳдудияти харочот аз рӯи марказҳои пайдоиш ва марказҳои масъулиятноки пешбинӣ шудааст. Г.М. Шонфелд қайд кард, ки иттилооте, ки бо ин роҳ гуруҳбандӣ шудааст, имкон медиҳад, ки «Ҳисоб ва назорати ҳам харочоти дар ин марказ ба вучуд омада, сатҳи онҳо дар муқоиса бо меъёрҳо, имконияти муқоисаи онҳо бо натиҷаҳои бадастомада», инчунин дараҷаи таъсири роҳбарон ва шахсони масъул ба дараҷаи харочот аз руи таъсири онҳо ба натиҷаҳои мушахас муайян карда мешавад.

Ҷадвали 1 Маълумот оид ба маҷмӯи харочот ва ҳаҷми истехсол

р/т	Маҷмӯи харочот (y)	Ҳаҷми истехсол (x)
1.	22000	2000
2.	15000	1300
3.	18000	1600
4.	12000	1000
5.	20000	1800
6.	16000	1400
7.	24000	2200
8.	21000	1900
9.	17000	1500
10.	13000	1100

Сарчашма: ҳисоби муаллиф

Дар баҳисобгирии ғарб таснифоти аниқӣ харочот аз руи унсурҳо ва модаҳои калкулятсия вучуд надорад. Дар адабиёти хориҷӣ истилоҳи «Унсурҳои харочот» бештар ба мафҳуми дохилии «Модаҳои калкулятсия» мувофиқ аст. Хусусияти фарқкунандаи таснифоти ғарбӣ шартӣ, соддагӣ ва омезиши аломатҳои таснифоти гуногун мебошад. Аз нуқтаи назари Ч.Т. Хорнгрен ва Ч. Фостер се унсури асосии харочоти истехсолӣ мавҷуданд: масолеҳи асосӣ, харочоти бевоситаи меҳнатӣ, ва харочоти бавосита [10, с. 27].

К. Друри [8, с. 46] чунин мешуморад, ки ба арзиши асли се унсури зерин дохил мешавад: масолеҳи асосӣ, музди меҳнати коргарони истехсолоти асосӣ ва харочоти иловагии истехсолӣ. Ба ақидаи Б. Нидлз, Х. Андерсон, Д. Колдуэлл харочоти истехсолӣ аз се синф иборат аст: харочоти бевоситаи масолех, харочоти бевоситаи музди меҳнат ва харочоти иловагии корхона [11, с. 224].

Барои маълумоти зерин бо истифода аз усули квадратҳои хурдтарин вобаста ба тағйирёбии ҳаҷми истехсол, маҷмӯи харочотро барои давраи ҳисоботии оянда пешгӯи менамоем.

Аз рӯи маълумотҳои ҷадвали 1 бо истифода аз усули квадратҳои хурдтарин системаи муодилаҳои зеринро ҳосил мекунем:

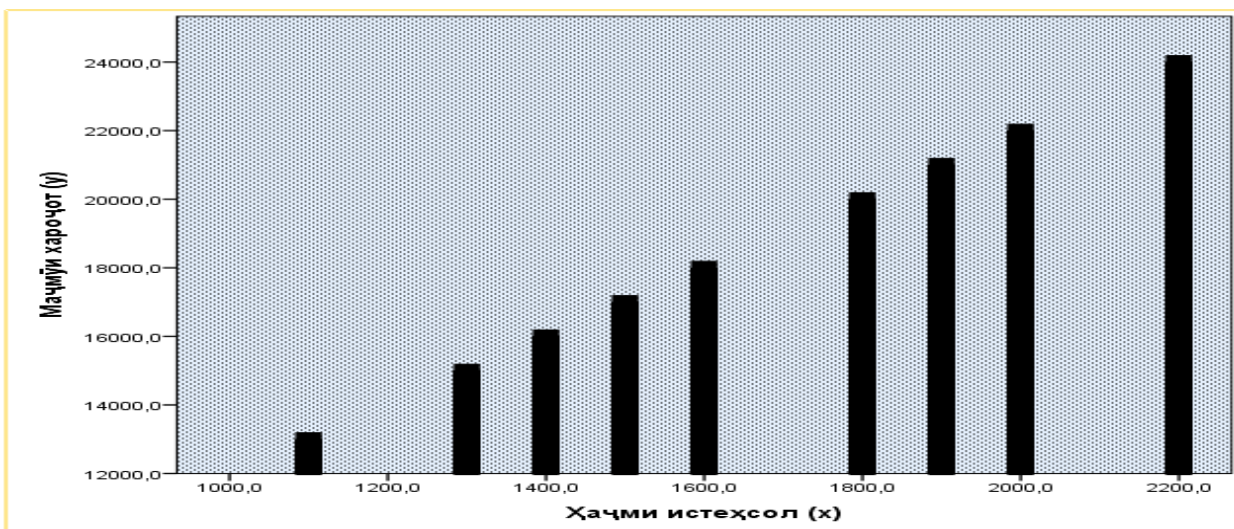
$$178000 = 10a + 15800b$$

$$291600000 = 15800a + 263600000b.$$

Барои пешгӯии маҷмӯи харочот ифодаи зеринро ҳосил менамоем:

$$Y = 20000 + 10x.$$

Диаграмаи маҷмӯи хароҷот ва ҳаҷми истеҳсол бо истифода аз барномаи SPSS_Statistics

АДАБИЁТ

1. Друри К. Управленческий и производственный учет: учебник /К. Друри – 5 –е изд. перераб. и доп. –М. ЮНИТИ –ДАНА, 2003, -1071с;
2. Еремина Н.В. Классификация затрат на производство / Еремина Н.В., Саркисян С.С. // Теоретические и прикладные аспекты современной науки. 2015. № 6-5. С. 89;
3. Зарипов Э.Ш. Прогнозирование затрат Маҷмӯи корҳои илмӣ устодони ДДТТ, Душанбе 2006. С.95-98;
4. Зарипов Э.Ш. Достоверность прогнозированных затрат. Маҷмӯи корҳои илмӣ устодони ДДТТ, Душанбе 2005. С.108-109;
5. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет /В.Б. Ивашкевич,-М. Экономист, 2004. - 618с;
6. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. Принципы, проблемы и политика. 14-е изд., дораб. и испр. - М.: Инфра-М, 2016. 286с;
7. Нидлз Б. Принципы бухгалтерского учета. 2-е изд. –М.: Финансы и статистика 1999,- 496с.
8. Управленческий учет: учебное пособие /под ред. А.Д. Шеремет -4-е изд. перераб. и доп. М.: Инфра- М, 2009, - 429с;
9. Чумаченко Н.П. Методы учета и калькулирование себестоимости промышленной продукции: монография / Н.Г. Чумаченко, –М.: Финансы, 1965, -124с;
10. Ч.Т. Хорнгрен, Дж. Фостер Бухгалтерский учет: управленческий аспект. –М.: Финансы и статистика. -2003 -416с.
11. Энтони Р. Учет: ситуация и примеры.М.: Финансы и статистика,1993. -560с.

Иброҳимзода О. Ю.

САҲМИ СОҲИБКОРИИ АГРАРӢ БА РУШДИ СОҲАИ ПРАНДАПАРВАРИИ ЧУМҲУРӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф ҳолати имрӯзаи соҳаи парандапарвариро дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳои парандапарварӣ, саршумори паранда дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳои чумхурӣ, истеҳсоли маҳсулоти соҳаи парандапарварӣ дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳои чумхуриро муфассал таҳлил намудааст. Ҳамзамон ба муаллиф муяссар шудааст, ки роҳҳои асосии ноил шудан ба рушди ин соҳа барои чумхуриро пешниҳод намояд.

Калимаҳои калидӣ: парандапарварӣ, технология, истеҳсолот, хароҷот, хоҷагиҳои деҳқонӣ, ҳосилнокӣ, арзиши аслӣ, даромаднокӣ.

Иброҳимзода О. Ю.

ВКЛАД СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РАЗВИТИЕ ПТИЦЕФЕРМЫ РЕСПУБЛИКИ

В данной статье автор подробно анализирует современное состояние птицеводческой отрасли во всех категориях птицефабрик, поголовье птицы во всех категориях хозяйств страны, производство продукции птицеводства во всех категориях хозяйств страны. При этом автору удалось предложить основные пути достижения развития данной отрасли для страны.

Ключевые слова: птицеводство, технология, производство, себестоимость, животноводство, продуктивность, себестоимость, рентабельность.

Ibrokhimzoda O. Yu.

THE CONTRIBUTION OF AGRICULTURAL ENTREPRENEURSHIP TO THE DEVELOPMENT OF THE POULTRY FARM OF THE REPUBLIC

In this article, the author analyzes in detail the current state of the poultry industry in all categories of poultry farms, the number of poultry in all categories of farms in the country, the production of poultry products in all categories of farms in the country. At the same time, the author managed to offer the main ways to achieve the development of this industry for the country.

Key words: poultry farming, technology, production, cost, animal husbandry, productivity, cost, profitability.

Чорводорӣ яке аз соҳаҳои асосии корхонаҳои кишоварзӣ ба шумор меравад, ки парандапарварӣ низ яке аз зерсоҳаҳои он ба ҳисоб рафта, аҳолиро бо маҳсулоти баландсифати парҳезӣ хушсифат таъмин мекунанд.

Ин соҳа, ки парвариш ва нигоҳубини намудҳои гуногуни парандаҳо ва самтҳои гуногуни истеҳсолиро дарбар мегирад: тухм, гӯшт, парандаҳои навъи зотӣ, ки бо истеҳсоли камтарини мавсимӣ фарқ менамоянд. Таъсиси фаъолияти хоҷагидорӣ ва рушди соҳаи парандапарварӣ имкониятҳои заруриро дарёфт менамояд [2].

Мавриди зикр аст, ки манфиати соҳаи парандапарварӣ нисбат ба дигар соҳаҳои чорводорӣ хуб ба назар мерасад ва зарурати ҳалли ҳамаи мушкилиҳои рушди ин соҳа имконпазир аст. Яке аз самтҳои муҳимтарини татбиқи вазифаҳои зикргардида - истифодаи

пурраи захираҳои чамъовардаи иқтисодии соҳаи парандапарварӣ, дастовардҳои охиринаи илм, техника, технология ва таҷрибаи ҷаҳонӣ мебошад.

Дарк намудани имкониятҳои назаррас ҷиҳати парвариши парандаҳо ҳамчун истеҳсолоти саноатӣ ҳанӯз ҳам муҳим мебошад. Дар ҳоле, ки дар иқтисодиёти иҷтимоӣ тағйиротҳо руҳ додаанд ва ҳолати умумии иқтисодӣ дар соҳаи кишоварзӣ паст гардида истодааст. Истеҳсолот суст гардида, нишондодҳои сифатнокӣ паст мешаванд ва сатҳи иҷтимоӣ дар деҳот бомаром карда истодааст [2]. Маврид ба зикр аст, ки дар коҳиш додани нишондиҳандаҳои миқдорӣ, бозор “гунаҳкор” набуда, балки ҷӣ хел механизми бозорро истифода бурдан лозим аст, ҷӣ гуна ислоҳоти аграрӣ ва умуман ислоҳоти иқтисодӣ гузаронида мешавад, азбаски бисёр омилҳои манфӣ дар раванди соҳаи кишоварзӣ, махсусан дар соҳаи парандапарварӣ берун аз соҳаи кишоварзӣ қарор доранд[4]. Масалан, танҳо монополияи «шарикон» дар комплекси агросаноатӣ ва дар ниҳояти қор ҳолати муносибати эътимоднокии муносибати пулу мол муҳим мебошад, ки ин пешниҳод беъятиной нахоҳад кард, агар роҳнамоҳои иқтисодӣ, усули қори ҳамарӯза дар замин, истифодабарии воситаҳои навро ба қор баранд ва принципҳои фаъолияти истеҳсолӣ, механизми бозорро пеш баранд, барои беҳтарнамоии он ва танзими механизми мазкур, ки ба шароити мушаххас асос ёфтаанд бояд бароҳмонӣ гардад.[5]

Аз нишондиҳандаҳои солҳои охир дида мешавад, ки дар ҳамаи қорхонаҳои парандапарварии Ҷумҳурии Тоҷикистон саршумори паранда тамоюл ба рушд дорад, ки дар ҷадвали 1 овардашуда шаҳодати ин гуфтаҳо аст.

Ҷадвали 1.

Саршумори паранда дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳои ҷумҳурӣ (ҳаз. сар)

	то 1 - уми ноябри		тағйирёбӣ	
	соли 2020	соли 2021	саршумор	бо %
дар ҷумҳурӣ	9891,9	10985,9	1094,0	111,1
хоҷагиҳои чамъиятӣ	6328,3	7314,2	986,0	115,6
хоҷагиҳои деҳқонӣ	238,1	267,1	29,0	112,2
хоҷагиҳои аҳоли	3325,5	3404,6	79,1	102,4

Сарчашма: Муаллиф ҷадвалро дар асоси вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2021.-С.-29 таҳия намуудааст.

Тавре аз ҷадвали 1. маълум мегардад, ки то 1-уми ноябри соли 2021 саршумори паранда дар ҷумҳурӣ 11,1% ё ин, ки 1094,0 ҳаз. сар нисбат ба 1-уми ноябри соли 2020-ум тамоюли афзоиш дорад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки соли 2021 саршумори парандаҳо нисбати соли 2020 дар ҳамаи категорияҳои ҷумҳурӣ саршумори онҳо аз 2,4% то 15,6% афзудааст.

Ҷӣ хеле, ки Президенти кишварамон дар пайёмашон ба МОҶТ иброз намуданд “...дар давоми 20 сол шумораи қорхонаҳои парандапарварӣ аз 21 ба 200 расонида шуда, истеҳсоли гӯшти паранда 9 баробар зиёд гардид.

Воридоти гӯшти паранда аз 65 ҳазор тонна ба маблағи 50 миллион доллар дар соли 2014 то 3 ҳазор тонна ба маблағи 9 миллион доллар дар соли 2021 кам гардид, яъне аз рӯи ҳаҷм беш аз 21 баробар коҳиш ёфт”.[6]

Ҷадвали дар поён овардашуда шаҳодати он аст, ки зиёдшавии саршумори парандаҳо ба афзудани истеҳсоли маҳсулоти соҳаи парандапарварӣ нақши муҳим мебозад, ин ҷадвали 2 оварда шудааст.

Тавре аз маълумоти ҷадвали 2 маълум мегардад, ки истеҳсоли маҳсулоти паранда соли 2021 нисбати соли 2020 дар ҷумҳурӣ ва дигар категорияҳои хоҷагиҳо афзоиши назаррас дорад. Махсусан, истеҳсоли тухм дар ҷумҳурӣ дар соли 2021-ум ба 833636 ҳаз. дона ва ё 6,1% зиёд, дар хоҷагиҳои чамъиятӣ ба 6,4% зиёд ё ба андозаи 700071 ҳаз. дона ва дар

хочагиҳои деҳқонӣ бошад, ин нишондиҳандаҳо назаррас мебошанд, яъне 10205 ҳаз. дона ва ё 48,9% зиёд истеҳсол гардидааст.

Чадвали 2.

Истеҳсоли маҳсулоти соҳаи парандапарварӣ дар ҳамаи категорияҳои хочагиҳои ҷумҳурӣ дар солҳои 2020-2021 (тонна)

	Гӯшт (дар вазни зинда)		Тағйирёбӣ бо %
	1-уми ноябри с. 2020	1-уми ноябри с. 2021	
дар ҷумҳурӣ	22879	34711	1,5 мар.
хочагиҳои ҷамъиятӣ	17474	29437	1,7 мар.
хочагиҳои деҳқонӣ	122	226	1,9 мар.
хочагиҳои аҳоли	5283	5048	95,6
	туҳм (ҳаз. дона)		
	1-уми ноябри с. 2020	1-уми ноябри с. 2021	
дар ҷумҳурӣ	785401	833636	106,1
хочагиҳои ҷамъиятӣ	658120	700071	106,4
хочагиҳои деҳқонӣ	6854	10205	148,9
хочагиҳои аҳоли	120427	123360	102,4

Сарчашма: Муаллиф чадвалро дар асоси вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2021.-С.-31 таҳия намудааст.

Инчунин, маврид ба зикр аст, ки истеҳсоли гӯшти паранда дар ҷумҳурӣ соли 2021 нисбати соли 2020 1,5 маротиба зиёд гардидааст, ки афзудани самаранокии истеҳсоли маҳсулоти парандапарвариро нишон медиҳад, ки зарурати якбора рушди истеҳсолоти ин маҳсулот аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ин солҳо ба қор андохтани якҷанд қорхонаҳои парандапарварӣ дар истеҳсоли гӯшт аст.

Таҳлилҳои овардашуда оид ба хусусияти арзиши нархгузориҳо дар савдои давлатӣ ва бозорӣ нишон дод, ки сатҳи нархи озоди бозор, бо дарназардошти арза ва тақозо муайян мегардад. Дар иқтисоди бозорӣ, низоми нархгузорӣ тағйирпазир мебошад ва ба шароити бозор ҳассосона таъсир мерасонад. Нархҳо дар иқтисоди бозорӣ тахмин меравад, ки 5-10% нисбат ба савдои давлатӣ баланд мебошад. Ба ҳамаи ин нигоҳ нақарда, фарқияти давраро, ки маҳсулоти соҳаи парандапарварӣ кам истеҳсол мешуд, баландтар мебошад.

Таъмини амнияти ғизоӣ барномаи муҳимтарини стратегияи давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аст ва дар он афзудани саршумор, маҳсулнокии қорво, хуб ба роҳ мондани сифати маҳсулот ва таъсис намудани қорхонаҳои қорқарди маҳсулоти қорво аз аҳамият ҳолӣ нест.

Вазъияти умумии бӯҳрони иқтисодӣ дар ниҳоят ба пастравии қурби асъори милли таъсири худро расонд, ба шароити зиндагонии шаҳрвандони асосӣ таъсир расонд. Сатҳи пасти даромади аҳоли ба тағйироти сохтори хароҷоти истеъмоли низ таъсир расонд. [1]

Аз таҳлилҳои гузаронидашуда афзоиши маҳсулнокии паранда, баланд гардидани истеҳсоли маҳсулот дар соҳаи парандапарварии ҷумҳурӣ ва дар умум дар ҳамаи категорияҳои хочагиҳои халқ имкон медиҳад, ки чунин хулосабарорӣ намоем, муқоисаи зиёд шудани тамоюли манфӣ дар истеҳсолоти аграрӣ, нишондиҳандаҳои асосӣ дар бисёр хочагиҳо паст нагардидаанд, каме ҳам бошад, зиёд шуда истодааст.

Дар ҳақиқат, азнавтаҷҳизонии техникаӣ, таҷдиди маҷмӯи ва барқарорсозии иқтидорҳои истеҳсолии қорхонаҳои амалкунандаи парандапарварӣ бо мақсади баланд бардоштани маҳсулнокии ва сифати маҳсулот, паст намудани арзиши асли ва таъмини рақобатпазирии он мусоидат менамоянд.

Ин ҳолат рушди устувори парандапарвариро мувофиқи талаботи замон таъмин карда наметавонад.

АДАБИЁТ

1. Бобоазизода Ш. Эффективность продукции птицеводства в Республике Таджикистан / Ш.Бобоазизода // ТАУ // Кишоварз, 2015.-№4 (68).-С. 83-85
2. Бобоазизода Ш. Эффективность продукции птицеводства в продовольственной безопасности и экономике АПК Республики Таджикистана / Ш. Бобоазизода // Кишоварз, 2016.-№2 (70).-С.-67-70.
3. Вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.
4. Мадаминов А.А. Масъалаҳои рушди боустувори баҳши аграрии Тоҷикистон / А.А. Мадаминов, Душанбе, 2006.-300 с
5. Мадаминов А.А. Шароити ташкилӣ -иқтисодии ташаккул ва рушди соҳибкорӣ дар баҳши аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон / А.А. Мадаминов, А. Миркамол, Н.И. Амиров.-Душанбе, НПИ Марказ, 2003.-№18.-С. 126.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 21.12.2021

УДК 330.3

Юнусова М.М.

ТАРКИБИ НИЗОМИ ИҶТИМОӢ ВА РУШДИ СИФАТИИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Мақола тағйирёбиҳои таркиби иҷтимоии ҷомеаро дар раванди гузариш аз як низоми иқтисодӣ (нақшавӣ) ба низоми иқтисоди бозорӣ мавриди тадқиқ қарор додаст. Муаллиф қайд менамояд, ки асоси нобаробарӣ ва тафовути даромадо ин дастрасӣ ба сармояи моддӣ ва маънавӣ буда, заминаи воқеии онро моликияти хусусӣ ташкил медиҳад. Дар навбати худ соҳибии моликият ба тағйирёбии таркиби низоми иҷтимоии ҷомеа меварад. Дар ҳама ҳолат усули ба шаклдарони ин табақаи ҷомеавӣ на фақат аломати анъанавии синфӣ, балки имкониятҳои навест, ки бо якҷояшавии ҳуқуқи моликият (пеш аз ҳама ихтиёрдорӣ ва аз худкунӣ) ва аз нав тақсимшавии он дар доираи гуруҳи на он қадар зиёди одамон ба амал меояд.

Калидвожаҳо: мубадалшаванда, моликият, таркиб, иҷтимоӣ, табақа, раванд, ҷаҳонишавӣ, нобаробарӣ, даромад, низоми, имконият, меъёрҳои сифатӣ, муносибатҳои истеҳсолий, ҳосилнокии меҳнат, ба шаклдарой, аломат, талабот.

Юнусова М.М.

**СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ И КАЧЕСТВЕННЫЙ РОСТ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ**

В статье рассматривается происходящее изменение в социальной структуре общества, связанной с переходом с одной экономической системы (плановой) к рыночной экономике. Автор отмечает, что неравенство и различие доходов является доступ к материальному и культурному капиталу, которое основы его составляет частная собственность. В свою очередь владение собственностью приведет к изменению системы социальной структуры общества. В любом случае способ формирования этого социального слоя есть не только традиционный признак класса, но и новые возможности, которые дает сочетание прав собственности (прежде всего, владение и распоряжения) и его перераспределение в кругах, ограниченных группа людей.

Ключевые слова: трансформация, собственность, структура, социальный, слой, процесс, глобализация, неравенства, доход, система, качественные параметры, производственные отношения, производительности труда, формирования, свойства, потребность.

Yunusova M.M.

SYSTEM OF SOCIAL STRUCTURE AND QUALITATIVE GROWTH OF THE NATIONAL ECONOMY

The article discusses the ongoing change in the social structure of society associated with the transition from one economic system (planned) to a market economy. The author notes that inequality and difference in income is access to material and cultural capital, which is the basis of private property. In turn, the possession of property will lead to a change in the system of the social structure of society. In any case, the way in which this social class is formed is not only the traditional feature of a class, but also the new possibilities offered by the combination of property rights (primarily ownership and control) in the hands of limited groups.

Key words: transformation, property, structure, social, layer, process, globalization, inequality, income, system, quality parameters, production relations, labor productivity, formation, properties, need.

Чомеъа сохтори гуногунчабъае мебошад, ки дар он аллакай заминаҳои нобаробарӣ гузошта шудааст. Аз як тараф табақаҳо ва гурӯҳҳои тафовутноки чомеъа манобеъ ва имконияти гуногунро доро мебошанд. Инчунин дастрасӣ ба сармояи моддию маънавий мақоми онҳоро дар чомеъа таъмин намуда, имконият медиҳад одамон талаботи худро қонеъ намоянд. Аз ин ҷо, муҳаққиқон вобастагии маблағгузорӣ ба сармояи инсонӣ, сифату ҳосилнокии меҳнат ва тафовути даромадро таҳқиқ намуда, ба сабабҳои он аҳамияти муҳим медиҳанд. Аз дигар тараф, худи нобаробарӣ барои ба вучуд омадани зертабақаҳо дар чомеъа мусоидат намуда, яке аз хусусиятҳои таркиби иҷтимоии чомеъа мегардад.

Заминаи асосии мавҷудияти таркиби иҷтимоиро тақсимои чомеъавии меҳнат ва муносибатҳои молу мулкдорӣ ташкил медиҳанд. Мавҷудияти моликият бошад, бевосита муҳимтарин ва асоси нобаробарии иқтисодию иҷтимоӣ ва стратификасияи (ба табақаҳо ҷудо шудани аҳоли) иҷтимоӣ гардидааст. Азбаски ислоҳоти иқтисоди бозорӣ, ки баъд аз солҳои 90-уми асри гузашта оғоз шуд, асоси муносибатҳои молумулкдориро дар чомеъаи мо гузошт, аз рӯи ҳайати худ дар кишварамон табақаҳои гуногуни соҳибкорон пайдо шуданд. Инҳо гурӯҳҳои иҷтимоии касбие ҳастанд, ки пештар вучуд надоштанд, пайдо гашта, ба муносибатҳои иқтисоди бозорӣ нигаронида шуда ва мутобиқат менамоянд, аз ҷумла кормандони соҳаи бонкӣ, риелторон, бозоршиносон, менечерон ва ғайраҳо, ки табақаи дигари сохтори иҷтимоиро ба вучуд оварданд. Аз ин ҷо, даромади онҳо асосан бо мавҷудияти моликияти хусусӣ вобастагӣ дорад, ки он ҳам бошад асоси иқтисоди бозориро ташкил медиҳад.

Ҳамзамон қайд намудем, ки асоси низоми иқтисоди бозорӣ моликияти хусусӣ буда, мо ҳоло шоҳиди дигаргуншавӣ ва тағйирёбии таркиби иҷтимоии чомеа мебошем, ки минбаъд ба самтҳои инкишофи иҷтимоию иқтисодӣ таъсир расонида ва бо он вобастагии ноғусастанӣ дорад. Пеш аз он ки ба ин масъалаи ниҳоят муҳим равшани андозем, зарур мешуморем, ба он аз нигоҳи муҳаққиқони гузашта нигарем. Аз ҷумла ёдовар мешавем, ки файласуфи машҳури Юнони Қадим Афлотун, ки солҳои 427-347 пеш аз милод умр ба сар бурда буд, дар асари худ «Сиёсат ва ё давлат» давлати мукамалро тасвир намуд, ки дар он мавҷудияти синфҳои аз қонуни табиат дида баромад. Вай ҳамаи аҳолиро ба се табақа ҷудо намуд. Ду табақаи аввалро – файласуфон, идоракунандаҳои давлатӣ ва ҳарбиён, ки дастгоҳи идораи давлатиро ташкил мекарданд ва онҳо ҳуқуқи соҳибӣ қардани ягон моликиятро

надошта, истеъмолоти онҳо бояд хусусияти чомеавӣ мебошад, гузошта ба табақаи сеюм заминдорон, ҳунармандон ва савдогаронро дохил намуд. Вале ғуломонро шаҳрванд намеҳисобид ва онҳо бояд ҳамроҳи истеҳсолгарони хурд ва савдогарон талаботи номаҳдуди ду табақаи болоиро таъмин менамуданд [3. с.13-14].

Муҳақиқи асри XVIII форсу тоҷик Насриддини Тусӣ дар рисолаҳое, ки то замони мо омада расидаанд, аз ҷумла дар асари «Ахлоқи Носирӣ» дар масъалаҳои баҳо додан ба ҳайату таркиби иҷтимоии омма табақаҳои асосии зерини вайро ҷудо мекунад:

1) табақаи (синфи) «мардумони қаламро» (қаламкашон). Ба ин табақа вай олимон, ҳуқуқдонон, қозӣён, шоирон, нависандагонро мансуб меонад;

2) ба табақаи дуввум вай «мардумони шамшерро» мансуб меонист: Ҷанговарон, муборизони роҳи мазҳаб (дин), сарҳадбонон, кормандони сохтори давлатӣ;

3) табақаи «мардумони ғайриҷиш» (кор). Ба ин табақа вай тоҷирон, ҳунармандон андозситононро мансуб меонист, ки бе ёрмандии онҳо неқӯаҳволии дигарон таъмин шуда наметавонанд;

4) табақаи «хӯҷаинон» номида шудааст. Ба ин табақа Тӯсӣ деҳқонон, меҳнаткашон, кишоварзон, ҳамаи ононро мансуб меонист, ки ба заминкорӣ, дарахтпарварӣ, чорводорӣ ва амсоли онҳо шуғл варзида, барои ҳамаи табақаҳо гурӯҳҳо ғизо муҳайё менамоянд. Насриддини Тусӣ таъкид мекард, ки кишоварзон аз ҳамаи табақаҳои дигар болотар мебошанд, чунки бо ғайриҷишти онон ривочи қору мамлакат тобеъ аст [1. с.236-237].

Мавҷудияти синфҳои ба давраҳои ҷудогонаи таърихи муайяни инкишофи истеҳсолот – дида баромадани К.Маркс ва дигар тадқиқотчиён, аз ҷумла муҳақиқони Ғарб У.Ростоу, Ҷ.Гелбрейт ва дигарон моро водор месозанд аз нигоҳи тағйирёбӣ ба дигаргуншавии вазъияти иҷтимоӣ иқтисодии ин масъаларо дида бароем.

Андешаҳои худро оид ба хусусиятҳои таркиби иҷтимоии чомеаи гузариш меҳомам аз ҷудо намудани хусусиятҳои хоси бавучудӣ ва инкишофи он оғоз намоям, зеро онҳо сифатан, моҳиятан аз чомеаи «устувор» фарқ намуда, тарзу услуби роҳи хосеро барои тадқиқот талаб менамояд.

Аввалан, таркиби иҷтимоии чомеаи гузариш дар шароити набудани пояҳои устувор ва дар асоси он ба вучуд омадани имкониятҳои таркиби устувори чомеа: синфҳо, табақа (страт), шакли бештар маҳдуди иҷтимоӣ иборат аст. Сабаби ин равшану возеҳ аст: ҳам низоми тақсимоии ҷамъиятии меҳнат, ҳам низоми муносибатҳои истеҳсолӣ (пеш аз ҳама, муносибатҳои молу мулкӣ) ва дигар омилҳои ташаккулдиҳандаи синфҳо дар ҷараёни табодул буда, дар раванди аз байн рафтани яке аз низомҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва эҳёи дигаре, ки ин ҷараёнҳо метавонанд на якҷоя ташаккул ёбанд.

Раванди бавучуд омадани сифатан нави ҳаёти иқтисодии чомеа, аз ҷумла ҷараёни ба шаклдароии таркиби нави иҷтимоӣ, метавонад дар худ таърихи воқеии ҳаракати ба қафравӣ, равандҳои барқароркунӣ, равишҳои муайянии «шикастҳои» (бемувафқиятӣ) дар инкишофи иҷтимоӣ иқтисодӣ доро бошад (масалан: мисоли охири омеши баъзе мақомотҳои идоракунӣ ва ё институтҳои буда метавонад).

Сониян, сохтори мубадалшавандаи иҷтимоӣ новобаста аз худ хусусияти ҳаракаткунанда пешраванда, ноустувор, доимо услубҳои ба шаклдароӣ ҳадди меъёрҳои сифатӣ ва миқдорӣ худро тағйир медиҳад. Бо дигар сухан гурӯҳҳои иҷтимоӣ асосан ноустувор, ҳаракаткунанда, бе шакл буда, ҳудуди муайянии худро надоранд. Ин на оқибати таҳлили нокифояии амиқи ҷараёнҳои бавучудодаи чомеавӣ, балки тавсифи объективии хусусиятҳои таркиби чомеавии чомеаи гузариш аст.

Дар интиҳо таркиби хоси иҷтимоӣ дар иқтисоди мубадалшаванда, бисёр вақт аз он ки чи гуна тағйирёбӣ дар ин низоми иҷтимоӣ иқтисодӣ ба амал меояд, вобаста аст. Аз ин рӯ меҳомам муфассалтар оид ба хусусиятҳои қонуниятҳои сабабҳои зухуроти равандҳои гуногуни мубадалшавандаи таркиби иҷтимоӣ, ки ҳоло на танҳо иқтисоди ватанӣ, балки чомеаи ҷаҳонӣ аз сар мегузаронад истода гузарем.

Чараёни аввал – ибтидои ҷаҳиши ҷаҳонишавӣ (глобалӣ), баромадан аз инкори қонуниятҳои (детерминация) иқтисодии ҳаёти ҷомеа, афзоиши таъсири омилҳои баъди иқтисодии инкишофи иҷтимоӣ дар натиҷаи пешрафти баъди индустрии технологӣ, иҷтимоишавӣ, инсондӯстӣ ва экологии ҳаёти ҷомеа. Муносибан таркиби иҷтимоӣ ҳам тадричан ҳудуди вобастагии он аз қонуниятҳои иқтисодӣ коҳиш ёфта, мавқеи омилҳои баъди иқтисодӣ, аниқан ғайрииқтисодӣ – чун фарҳангӣ, маърифатӣ, инсондӯстӣ ва ғ. афзоиш меёбад. Маҳз ин равандҳои доираи фарҳанги иҷтимоӣ, дар доираи муносибатҳои байнишахсӣ, дар доираи якҷояамалкунии ҷомеа ва табиат ибтидои ба шаклдарои табақаи устувори ҷомеаро муайян мекунад. Ба зами ин мавҷудияти ин чараён ба афзудани ҳаракат, чандирӣ ва кушодани таркиби то ҳаде, ки амиқии саҳти синфҳои иқтисодӣ, сабабҳои табақаҳои низоми тақсимои ҷомеавии меҳнат, муносибатҳои молу мулкдорӣ ва мувофиқан институтҳои аз байн мебарад.

Дар охир, ин раванд шартӣ имкониятҳои зиёди ҳаракати фардӣ, «муҳочирати» шахсҳои алоҳидаро аз як табақаи ҷомеавӣ ба дигар табақа мегардад.

Чараёни дуюм, ки ба ҷаҳонишавии иқтисод хос аст – ин тадричан ва қисман аз байн рафтани низоми муносибатҳои иқтисодии буржуазӣ ва мувофиқан ба вучуд омадани табақаи иҷтимоӣ, пеш аз ҳама синфҳои мегарданд. Сохтори синфӣ – ин намунаи таркиби иҷтимоии иқтисоди буржуазист, ки дар давоми инкишофи муносибатҳои нав, баъди бозорӣ, баъди буржуй, ки аҳамияти он дар асрҳои ХХ – ХХІ боло меравад ба вучуд меояд. Инчунин зарур аст, ки қайд намоем, ки ҳамаи ин чараёнҳои ҷаҳонӣ ва таркиби иҷтимоии ҷомеаи буржуазӣ бояд маҳз чун таркиби иҷтимоӣ дар доираи хоҷагии ҷаҳонӣ дида шаванд.

Зиддияти ба вучудии табақаҳои нави иҷтимоӣ, ки қисман инкори – низоми ҳуди буржуазӣ ба вучуд овардааст – самти асосии ин раванд мебошад.

Дар яке аз ин қутбҳо – афзоиши таркиби мураккаби элитарӣ, ки сармояи молиявии ширкатҳои бузург ба амал овардаанд, онҳо дар натиҷаи тавоффути синфҳои буржуазӣ ба олигархияи корпоративӣ ва «синфҳои миёна» ба вучуд меоянд. Аввалия, қисмати зиёди «дастаи» ҳуқуқи моликиятро ба зерӣ даст гирифта, «хуҷаини ҳаёт», яъне субъектҳои ихтиёрдорӣ молу мулк, аз худкунии сарвати ҷомеа, ташаккулдиҳандаи чараёнҳои ҷомеавӣ – иқтисодӣ мегарданд. Ин табақаи нисбатан маҳдуди шахсон, ки бо сармояи молиявӣ ва сохтори идоракунанда ва инчунин бо табақаи моликон, ки бевосита вазифаи идоракунандаро иҷро намекунад, саҳт пайваستاанд.

Дар ҳама ҳолат усули ба шаклдароии ин табақаи ҷомеавӣ на фақат аломати анъанавии синфи буржуазӣ, балки имкониятҳои навест, ки бо якҷояшавии ҳуқуқи моликият (пеш аз ҳама ихтиёрдорӣ ва аз худкунӣ) дар дасти гуруҳи на он қадар зиёд мебошад.

Дар дигар қутби ин зиддият – тавоффути коргарон ва омезиши ҳуқуқи моликият, ки ҷудошавии онро ба вучуд оварда, вобастагии муайяни коргарони кироҷро ба молу мулки ширкатҳо бо мутавозии нигоҳ доштани табақаи зиёди хурди моликон, ки аз «поён» ба «синфи» миёна ҳамроҳ мешаванд, - меистад.

Мулоҳизаи худро дар ин ҷо ба охир расонида, қайд карданием, ки мо дар бораи ба вучуд омадан ва афзоиши дигар табақаҳои таркиби иҷтимоии табдилшаванда, яъне хизматрасонӣ – дар соҳаи молия, тижорат, адвокатҳо, идора ва дигар соҳаҳои фаъолият, ки бевосита ба ин синф хизмат расонида, аз ин соҳиби имкониятҳои зиёд, аз ҷумла моддӣ мегарданд, бозмегардем. Инчунин болоравии мавқеъ ва аҳамияти фаъолияти эҷодӣ, дар ин раванд ба вучуд омадани бо ном «сармояи инсонӣ» - яъне табақаи нави ҷомеавиро зарур медонем, мавриди тадқиқотҳои оянда қарор диҳем.

АДАБИЁТ

1. Бобокалони Исомат. Аз афкори иқтисодии ниёгон.-Д.: «Эр-граф», 2011. – 400с.
2. Бузгалин А.В., Колганов А.И. Теория социально-экономических трансформации. – М.: ТЕИС, 2003.-680с.

3. История экономических учений. – М.: Высш.школа, 1983. – 559с.
4. Марк К. Капитал. Книга 3. Часть 1. –М.: Политиздат, 1985.-IV,- 508с.
5. Шилкина И.С.Социальное неравенство и бедность в России в свете глобальных трансформации: Обзор /И.С.Шилкина; РАН: ИНИОН. Центр науч. информ.исслед. глобал. и регион.пробл. Отд.глобал.проблем. -М., 2019.-50с.
6. Юнусова М.М. Социальные факторы роста национальной экономики.-Д.: «Ирфон», 2007. -138с.

УДК-620.2

Суфиев М.М., Холов М.Х.

ХУСУСИЯТҲОИ СЕНСОРИИ МАҲСУЛОТИ ҒИЗОӢ

Мақола оид ба хусусиятҳои сенсории маҳсулоти ғизоӣ бахшида шудааст. Яке аз усулҳои баҳодихии маҳсулотҳои намуди берунии ранг мебошад, ки хусусиятҳои эстетикӣ онҳоро баланд мекунад. Инчунин истеъмолгарон баландии сифати маҳсулотҳоро дар бозори истеъмолӣ аз рӯи ранги онҳо баҳо дода мешавад. Ранги зебои маҳсулот қобилияти ҷалб кардани харидоронро дорад. Бо ин мақсад мо намудҳои ранги маҳсулот, мақсадт истифодабарии онҳоро мавриди омӯзиш қарор додем.

Калидвожаҳо: хусусият, растанӣ, моддаҳо, рангдиҳандаҳо, хлорофил, антоцианҳо.

Суфиев М.М., Холов М.Х.

СЕНСОРНЫЕ СВОЙСТВА ПИЩЕВЫХ ПРОДУКТОВ

Статья посвящена сенсорным свойствам пищевых продуктов. Одним из методов оценки пищевых продуктов является внешний вид краски, повышающий их эстетические свойства. Потребители при выборе также оценивают высокое качество пищевых продуктов на потребительском рынке по их цвету. Красивый цвет пищевых продуктов имеет свойство привлекать покупателей. Для этого мы изучили виды, красящие вещества продуктов, цель их использования.

Ключевые слова: свойства, растения, вещества, красители, хлорофилл, антоцианы.

Sufiev M.M., Kholov M.Kh.

SENSORY PROPERTIES OF FOOD

The article is devoted to the sensory properties of food products. One of the methods for evaluating food products is the appearance of paint, which enhances their aesthetic properties. When choosing, consumers also judge the high quality of food products in the consumer market by their color. The beautiful color of food products tends to attract buyers. To do this, we studied the species, dyes products and the purpose of their use.

Key words: properties, plants, substances, dyes, chlorophyll, anthocyanins.

Ранги маҳсулотҳои растаниӣ ба моддаҳои рангдиҳанда вобаста аст, ки ба он хлорофилл, каротиноид, фикобилин, антоцианҳо дохил мешаванд. Ин пайвастигиҳо интихобан рангро фуру бурда ба маҳсулот ягон намуди рангро медиҳанд.

Хусусияти оптикии моддаҳои рангдиҳанда бо сохти химиявӣ алоқаманд аст. Ҳамин тавр гемоглобин дар иони оҳан мавҷуд буда ранги сурхчатоби хунро таъмин менамояд. Дар хлорофилли растаниҳо иони магний ранги сабзро таъмин менамояд [1]. Ранги сабзи хлорофилл аз ду пайваस्ताгӣ: сабзи кабутчаранги хлорофилл ва сабзи зардчаранги хлорофилл иборат аст, ки бо дараҷаи турушшавӣ ва хусусияти оптикӣ фарқ мекунад. Хлорофилл ба таъсири гармӣ нисбатан тобовар аст. Хлорофилл ва дигар маҳсули онро аз дарахтони сузанбарг, дигар ашё растанигӣ, баргҳо мегиранд ва барои рангкунии ликёр, нушокиҳои беспирт, маҳсулоти қанноди истифода мебаранд. Хлорофилл ба коркарди гармӣ тобовар нест.

Радифи хлорофилл дар маҳсулотҳои растанигӣ каротиноидҳо ба ҳисоб мераванд, ки ба гурӯҳи калони моддаҳои рангдиҳанда, зард, норинҷӣ ва ранги сурх дохил мешаванд.

Мафҳуми “Каротин” аз калимаи латинии “carot” гирифта шуда маънояш сабзӣ мебошад. Зиеда аз 300 каротиноидҳо маълум карда шудааст. Мисол қаламфури яксола то 100 моддаҳои рангдиҳандаи каротиндор: каротин, капсорубин, капсанти, криптосантин, ва ғайра дорад. Термини каротиноидҳо ба бисёрии моддаҳои рангдиҳандаи зард дохил мешавад, ки дар равшан ва моддаҳои равшанмонанд, ҳал мешаванд. Каротиноидҳо ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: Бехлоридҳо ва оксидшаванда.

Ба моддаҳои рангдиҳандаи каротинҳо ликотин дохил мешаванд. Яке аз каротинҳои васеъпаҳншуда В-каротин ба ҳисоб меравад. Дар маҳсулотҳои растанигӣ ранги зарди норинҷӣ, одатан дар омехтаи изомери каротин вомехӯранд, ки бо хусусияти оптикӣ фарқ мекунад. Дар як литр равшани офтобпараст аз 1 то 15мг каротиноидҳо, дар 1кг сабзӣ 90 -120 мг, дар 1кг помидор 15 -20мг, тақрибан ҳамин қадар дар ангат, зардолӯ мавҷуд мебошад. Манбаи хуби В-каротин таркиби каду, қаланфури ширин, чавҳарӣ, кохӯ, шибит ва гулхор мебошад. каротин ҳамчун ранги ғизой, дар саноати хӯрокворӣ истифода бурда мешавад. Вайро барои ранг кардани равшани маска, маргарин, панирҳо, яхмос, маҳсулоти қаннодӣ, нӯшокиҳо як хел намуди маҳсулоти нонӣ истифода мебаранд. Вай ҳамчун моддаи зидиоксидшавӣ барои беҳтар нигоҳ доштани равшанҳои ғизой ва аз пешгирии оксидшавӣ истифода бурда мешавад. Каротинҳо провитами А буда, барои пешгирии авитаминози А истеъмол карда мешавад. В-каротин назар ба дигар шакли каротинҳо 2 маротиба фаъолтар мебошад.

Моддаи рангкунандаи ликотин дар зардолу, гулхор, тарбуз хурмо мавҷуд мебошад. Ликотин моддаи рангкунандаи асосии помидори сурх мебошад. Ликотин дар саноати хӯрокворӣ ба сифати рангкунанда истифода мешавад. Манбаи истеҳсоли он боқимондаҳои помидори пухтагӣ мебошад.

Каротинҳои оксигендорро ксантофилл меноманд, ки дар пигменти донаҳои чуворимакка ба ғайр аз он дар пӯсти мандарин, меваҳои гулхор ва дигар растаниҳое, ки ранги зард доранд мавҷуд мебошанд.

Антосиантҳои индикаторҳои растанигии рН мебошад. Дар вақти иваз шудани аҳамияти (маъноӣ) рН ранги моддаҳои рангкунанда иваз мешавад. Мисол: Антосианти сурху бунафш аз карами сурх гирифта шуда дар ҳолати рН=4-5 ранги гулобиро мегирад, дар рН=2-3 ранги сурх, рН=7 ранги кабуд, рН=8 ранги сабзро мегирад [3].

Антосиантҳо сабаби ранги шарбатҳои табиӣ, вино, шира, мармеладҳои мевагӣ, мураббо ва ғайра мегардад. Барои гирифтани антосиантҳои рангҳои ғизой шарбати марминҷон, боқимондаҳои винопазӣ ва боқимондаи шарбатҳо истифода бурда мешаванд.

Ранги меваҳои сабзавотҳои тару тоза ин нишондиҳандаи асосии тару тоза буда, босифат будан, дараҷаи пухта расидани онро нишон медиҳад.

Дар вақти нигоҳ доштан ва коркарди сабзавоту меваҳо моддаҳои рангкунанда мумкин вайрон шаванд, ки ин ба тағирёбии ранги онҳо бурда мерасонад. Дар раванди коркарди гарм, моҳияти рН дар он алоқа бо оксигени ҳаво ва металлҳо, аст, ки хусусан ба оҳан ва мис саҳт таъсир мерасонад

Моддаҳое, ки ба маҳсулот ранг медиҳанд. Рангдиҳандаҳои ғизоиро ба 3 гурӯҳ тақсим мекунам.

- рангкунандаҳои табиӣ ҳайвонӣ ва растанигӣ,
- рангкунандаҳои органикии синтетикӣ,
- рангкунандаҳои маъданӣ.

Рангкунандаҳои табиӣро аз нуқтаи назари гигиенӣ ва физиологӣ истифода бурдан хубтар аст. Ҳоло мо дар бораи моддаҳои рангкунандае, ки ба ранги гушти ҳайвонҳо хос аст дида мебароем. Аз рӯи ранг мо дар бораи тару тоза будани гушт маълумот мегирем. Ранги табиӣ гушт ба гемоглобин ва гемоглобин вобаста аст. Ин ду модда вобаста ба табиати худ протеид сафеда мебошанд.

Миглобин ранги равшани сурх дорад, ҳар чӣ қадар дар мушакҳо миглобин зиёд бошад, ҳамон қадар сурхияш равшан мебошад. Дар вақти оксидшудан ба воситаи оксигени ҳаво моддаи оксимоглобин ҳосил мешавад, ки вазифаи миглобин ба узвҳои инсон бурда расонидани оксигенро иҷро мекунад. Дар ин ҳолат вазифаи миглобин ба узвҳои ҳайвонро аз бурда расонидани оксиген иборат мебошад. Оксимоглобин мушакҳои ҳайвони кушташударо бо ранги равшани сурх ду рӯз таъмин мекунад. Баъд аз гузаштани 2-3 рӯз ранги гушт хиратар мегардад. Оксимоглобин ба шакли метилоглобин мегузарад.

Барои сурх будани ҳасибҳои дуддодашуда нитрати натрий ва калий истифода бурда мешавад. Вай дар гушти қимма ҳамроҳ менамоянд. Дар натиҷаи реаксияи мураккаб бо ҳамроҳ намудани намакҳои нитрат миоглобин ба нитрозолмоглобин (моддаи рангаш сурх) табдил меёбад, ки мустақамии рангро устувор мекунад ва ба ғайр аз он вазифаи муайяно барои ташакулёбии мазза ва бӯй иҷро мекунад. Дар баъзе адабиётҳо дар маҳсулоти гушти истифодабарии нитратҳоро боиси пайдошавии касали (рак) меҳисобанд.

Маълумоти умумӣ дар бораи рангдиҳандаҳои ғизоӣ.

Ҳамин тавр рангкунандаҳои табиӣ аз нуқтаи назари гигиенӣ ва физиологӣ беҳтар истифода бурда мешавад. Рангкунандаҳои ғизоӣ табиӣ ноустуворанд. Ба онҳо муҳити турушӣ, ҳарорат, нур ва металҳо таъсир мекунам. Барои ҳамин истифодабарии онҳо маҳдуд аст.

Хлорофили сабз ба гарми тобовар нест. Дар вақти баланд шудани ҳарорат вай ранги зайтун, баъд зард ва зарди хираро мегирад. Дар солҳои пеш барои вайрон нашудани хлорофил дар бочкаи бодиринги намакқардашуда тангаи миссини панҷтина мепартофтанд. Ҳамин тавр дар замони ҳозира низ як хел фирмаҳо барои намуди дилкаш додани консерваҳои сабзавоту мевагӣ намаки мис ҳамроҳ менамоянд ва ранги табиӣ он вайрон намешавад. Намаки мис кислотаи аскарбинро (витами С) вайрон мекунад ва миқдори зиёди он одамро захролуд мекунад. Барои ҳамин намаки мисро дар бисёр давлатҳо барои истифода бари иҷозат намедиҳанд [2].

Рангдиҳандаи синтетикӣ ва маъданӣ бартари зиёде дорад. Нисбат ба ашёи растанигӣ онҳо ба як қатор омилҳо, ки рангкунандаҳои табиӣ ноустуворанд, устувор мебошанд. Синтези онҳо арзон мебошад. Истеҳсоли онҳо ба мавсим бастагӣ надорад. Як қатор таҳқиқотчиҳо ба хулосае омаданд, ки истифода бурдани рангкунандаҳои синтетикӣ сабаби пайдо шудани касалии саратон мегардад. Дар Россия бошад фақат ду намуди рангкунанда индигокормин ва тартазин барои истифодабарӣ иҷозат дода шудааст. Дар солҳои охир воридоти молҳои хоричӣ камтар назорат карда мешавад ва маҳсулотҳои босифате, ки рангкунандаҳои синтетикӣ истифода бурда мешавад, ворид карда мешавад. Лекин ҳолат дигар мешавад: дар шароити ҳозира ба иловакунандаҳои ғизоӣ, рангкунандаҳо на фақат сертификати мувофиқат талаб карда мешавад, балки хулосаи вазорати вазорати тандурустӣ низ зарур мебошад.

Моддаҳои табиӣ сафедкунанда ба қатори моддаҳои рангдиҳанда дохил намешаванд ва онҳо барои беҳтар намудани намуди берунаи маҳсулот хизмат мекунам, як хели он ба дохили маҳсулот таъсир намуда ранг пайдо мекунам, дигараш бошад вайроншавии рангҳо пешгири мекунам ва ё пайвастиҳои нодаркорро беранг мегардонад, ки дар вақти

коркарди гарм кардани маҳсулот пайдо шудааст. Мисол дуоксиди сулфур ва сулфит аз хирашавии сабзавотҳои тару тоза ва коркардашударо пешгирӣ мекунад.

Ин технология дар давлатҳои европаи ғарбӣ васеъ истифода бурда мешавад. Аз он ҷумла дар Германия: картошкаи резакардашударо бо намакҳои сулфит коркард мегузаронанд ва ба ошхонаҳои хурд, қаҳвахонаҳо ва ғайра тақсим мекунанд. Бо дуоксиди сулфур киммаи моҳӣ, чормағз, замбуруғро сафед мекунанд. Дар бисёр давлат аз сабаби ба организми одам хатарнок будани истифодабариаширо маън карданд. Воситаҳои, ки дар таркибашон оксигени фаъол ва ё хлори фаъол доранд дар саноати ордбарорӣ барои сафед кардани навҳои пасти орд истифода мебаранд.

АДАБИЁТ

1. Дубосарова Т.Ю., Колобов С.В. Сенсорный анализ. Лабораторный практикум. Московский университет кооперации 1995. 156с.
2. Пожарникова Е.Н., Феоктистова Н.А., Васильев Д.А. Сенсорный анализ продовольственных товаров. М.: Экономика, 1980. — 336 с.
3. Родина Т.Г. Сенсорный анализ продовольственных товаров. Учебник. М.: Издательский центр «Академия», 2004. — 208 с.

УДК: 336.6

Юсупова Х.Х., Назарова Н.Н., Халилова У.О.

ПУТИ СНИЖЕНИЯ КРЕДИТНЫХ РИСКОВ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Статья посвящена способам снижения кредитного риска коммерческих банков Республики Таджикистан. В статье проанализированы кредиты, выданные и погашенные коммерческими банками страны за первые пять месяцев 2021 года. Авторами предложены способы снижения долгового риска. Авторы придерживаются мнения, что коммерческие банки и небанковские кредитные организации предоставляют краткосрочные и долгосрочные кредиты народному хозяйству и населению, а также оказывают различные банковские услуги клиентам. В связи с тем, что кредиты выдаются на определенный срок с процентами, по истечении установленного срока процентная ставка увеличивается. Представляется, что при увеличении процентной ставки увеличится и прибыль коммерческого банка или небанковской кредитной организации. Авторы предполагают, что одним из основных методов является определение платежеспособности клиента заемщика. Работник кредитного отдела коммерческого банка или небанковской финансовой организации в условиях рыночной экономики должен чаще использовать этот метод. Ведь этот метод позволяет оценить платежеспособность заемщика и обеспечить своевременное погашение кредита.

Ключевые слова: коммерческие банки, кредитные риски, управление кредитным риском, процентные ставки, методы, финансовые учреждения, доходы, расходы, ликвидность.

Юсупова Х.Х., Назарова Н.Н., Халилова У.О.

РОҶҲОИ КАМ КАРДАНИ ХАТАРИ ҚАРЗИИ БОНКҲОИ ТИҶОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақола ба роҳҳои кам кардани хатари қарзии бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар мақола қарзҳои додасуда ва пардохткардашудаи бонкҳои тиҷоратии

мамлакат дар панҷ моҳи соли 2021 таҳлилҳо гузаронида шудааст. Роҳҳои кам кардани хатари қарзи аз ҷониби муаллифон пешниҳод карда шудааст. Муаллифон дар он ақидаанд, ки бонкҳои тичоратӣ ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ба соҳаҳои хоҷагии халқ ва аҳоли қарзҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат медиҳанд ва инчунин ба муштарӣ хизматҳои гуногуни бонкӣ мерасонанд. Бинобар он ки қарзҳо ба як муҳлати муайян бо фоиз дода мешаванд, баъд аз гузаштани муҳлати муқарраршуда фоизи онро зиёд мекунанд. Ба назар чунин менамояд ки, агар фоизи қарз зиёд карда шавад, фоидаи бонки тичоратӣ ё ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ низ зиёд мешавад. Муаллифон пешниҳод менамоянд, ки яке аз усулҳои асосии он муайян кардани пардохтпазирии муштарӣ қарзгиранда аст. Корманди шӯбаи қарздиҳии бонки тичоратӣ ё ташкилоти молиявии ғайрибонкӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ, бояд ин усулро зиёдтар истифода барад. Зеро ин усул имкон медиҳад, ки дар натиҷаи арзёбӣ намудани пардохтпазирии қарзгиранда, баргардонидани қарз дар вақти муқарраршуда таъмин карда мешавад.

Калидвожаҳо: бонкҳои тичоратӣ, хатарҳои қарзӣ, идора кардани хатарҳои қарзӣ, фоиз, усул, ташкилотҳои молиявӣ, даромад, хароҷот, пардохтпазирӣ.

Yusupova Kh.H., Nazarova N.N., Khalilova U.O.

WAYS TO REDUCE CREDIT RISKS IN COMMERCIAL BANKS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article is devoted to ways to reduce the credit risk of commercial banks of the Republic of Tajikistan. The article analyzes loans issued and repaid by the country's commercial banks in the first five months of 2021. The authors propose ways to reduce debt risk. The authors are of the opinion that commercial banks and non-banking credit organizations provide short-term and long-term loans to the national economy and the population, and also provide various banking services to customers. Due to the fact that loans are issued for a certain period of time with interest, after the expiration of the established period, the interest rate increases. It seems that with an increase in the interest rate, the profit of a commercial bank or a non-bank credit institution will also increase. The authors suggest that one of the main methods is to determine the solvency of the borrower's client. An employee of the credit department of a commercial bank or a non-banking financial institution in a market economy should use this method more often. After all, this method allows you to assess the solvency of the borrower and ensure timely repayment of the loan.

Key words: commercial banks, credit risks, credit risk management, interest rates, methods, financial institutions, income, expenses, liquidity.

Банковский сектор является важнейшей составляющей национальной экономики, поэтому именно эта система должна обеспечивать стабильное функционирование национальной экономики, а также создавать условия для ее развития, роста и оптимизации. Современные тенденции в национальной экономике свидетельствуют о наличии высоких рисков в деятельности коммерческих банков, которые в целом поддерживаются цикличностью экономических процессов, а также повышают уровень межбанковской конкуренции, среди участников финансового рынка.

Кредитный риск - вероятность невыполнения заемщиком кредитных обязательств перед банком. Когда кредитный риск высок, банк или другое учреждение может не получить полностью или частично ранее предоставленные заемщику финансовые средства. «Стоит отметить, что этот термин применяется не только к кредитам, но также к покупным долгам, открытым кредитным линиям или гарантиям, поручительствам и аккредитивам» [2, с.-179].

В условиях перехода к рыночной экономике банковская система играет важную роль в развитии национальной экономики и является одним из основных инструментов регулирования финансового рынка государства. Банки, как финансовые институты, могут способствовать экономическому росту. В этом случае они выступают центрами, где начинается и снова

заканчивается сотрудничество. Этому может способствовать создание стабильной банковской системы.

В первую очередь следует отметить, что банку с неблагоприятным уровнем маркетинга необходимо улучшить свою организационную структуру, т.е. усилить уровень управления и создать в своей структуре службу внутреннего аудита. Во-вторых, оцените свой балансовый рынок, рассчитав коэффициенты. В результате анализа можно выявить рост или снижение рыночных показателей. Поэтому банку необходимо в течение месяца привести эти показатели в соответствие с существующими нормативами. Приведение показателей и коэффициентов ликвидности к существующим рыночным ставкам будет достигнуто за счет сокращения межбанковских кредитов, ссудных обязательств и других видов кредитов, а также за счет увеличения собственного капитала. Для коммерческого банка, как и для других предприятий, основным и общим маркетингом является обеспечение рентабельности производственной деятельности (банковских операций). Поэтому необходимо проводить совместный анализ маркетинга и рентабельности.

«Аушев М.Б. отмечает, что практический опыт коммерческих банков показывает, что банки могут получать больше прибыли, когда они находятся в пределах минимально допустимых рыночных показателей» [1]. Также широкое использование возможностей привлечения денежных средств (в качестве кредитных ресурсов) может обеспечить определенный уровень доходности. В настоящее время деятельность банка как организации, основанной на использовании средств клиентов, требует использования рыночных пропорций.

Банковская система является одной из важных структур современной экономики. Рассматривая мировую практику, можно сказать, что с кредитованием связано наибольшая часть доходности коммерческого банка [6, с.-290]. Сумма непогашенных кредитов и количество должников ежегодно увеличиваются, в результате чего, увеличивается количество банкротств как юридических, так и физических лиц, степень кредитного риска повышается. Кредитный риск – это возможность убытка, вызванного невыплатой заемщиком кредита или выполнением договорных обязательств. Этот риск считается главным риском в банковском деле, так как связан напрямую с главной работой всех коммерческих банков. Увеличение кредитного риска конкретного определенного значения, способно привести к не ликвидности и увеличивает риск несоблюдения обязательства перед вкладчиками.

Банковская система имеет многопрофильную структуру. Успешное развитие банков и финансовых институтов как части банковской системы невозможно без наличия ключевых элементов инфраструктуры, к которым относятся:

- структура управления организацией;
- внутренние стандарты;
- нормы законодательства страны;
- подготовка финансовой отчетности.

Информационно-аналитическая база данных.

Банки сталкиваются с усилением не только валютного дисбаланса, но и с проблемами просроченных и проблемных кредитов, что приводит к возрастанию кредитных рисков.

Управление кредитным риском является ключевым вопросом в деятельности коммерческого банка или небанковской кредитной организации. В деятельности банков кредитные операции являются одним из основных источников дохода. Деятельность банков оценивается на основе выдачи и сбора кредитов, так как они несут кредитный риск.

Направления методов и моделей снижения кредитного риска во многом определяются денежно-кредитной политикой государства. Управление кредитным риском достигается за счет хорошо продуманной денежно-кредитной политики, в которой излагаются ключевые методы и модели снижения кредитного риска [3, с.-26].

Денежно-кредитная политика обеспечивает основу для всего процесса управления долгом. Научно разработанная и документированная денежно-кредитная политика является краеугольным камнем надежного управления деньгами и кредитом.

Денежно-кредитная политика – это процесс регулирования и управления денежной массой в экономике, уровнем ликвидности банковской системы и краткосрочными процентными ставками на межбанковском рынке с использованием инструментов денежно-кредитной политики, в первую очередь направленных на достижение ценовой стабильности и стимулирования. . реальный экономический рост.

Национальный банк Таджикистана как центральный банк в пределах своих полномочий, предусмотренных действующим законодательством, самостоятельно несет ответственность за разработку и реализацию денежно-кредитной политики государства. В частности, согласно статье 5 Закона Республики Таджикистан «О Национальном банке Таджикистана» основной целью Национального банка Таджикистана в пределах его полномочий является достижение стабильной внутренней цены и ее поддержание в долгосрочной перспективе [5].

Конечной целью денежно-кредитной политики является обеспечение ценовой стабильности, полной занятости и роста реального производства. Однако текущая денежно-кредитная политика нацелена на более конкретные и достижимые цели. Эти конкретные цели включают в себя тактические цели, которые должны быть достигнуты посредством повседневных операций свободного рынка, а также среднесрочные цели, которые регулируют значение ключевых переменных экономической системы в течение года.

Также Ашуров М.Н. в своей работе он отмечает, что указанные выше задачи, промежуточные и тактические цели образуют иерархическую структуру, на каждом уровне которой регламентируется данная цель для обеспечения приоритетной задачи [3]. Предположим, что проводимая денежно-кредитная политика, тактическая цель которой состоит в поддержании самостоятельных резервов на постоянном уровне и является среднесрочной целью, в данном случае означает контроль за устойчивостью совокупных показателей М1.

При этом желаемый уровень самостоятельных ресурсов корректируется в той мере, в какой это необходимо для обеспечения соответствующего роста количества денег в необходимом объеме и направлении [8]. В это время с периодичностью от нескольких месяцев до года будет контролироваться желаемый темп роста денежной массы и при необходимости корректироваться с учетом конечных целей обеспечения ценовой стабильности, полной занятости и роста реального выпуска.

Научно обоснованная денежно-кредитная политика является результатом применения надежных принципов при гибком сочетании факторов и условий [1].

Содержание основной роли банковского дела заключается в обеспечении сбора и надежности вкладов, умелом использовании кредита на основе осмотрительной политики. Все остальные банковские услуги являются дополнительными и второстепенными. У банков всегда должно быть достаточно средств для удовлетворения желания вкладчиков в получении вкладов, а также желания заемщиков в получении кредитов. И вкладчики, и регуляторы считают, что размещенные в банке средства защищены и всегда доступны за счет необходимого уровня ликвидности и диверсификации рисков.

Страны СНГ выпускают свои национальные валюты с 1993 года. В Республике Таджикистан национальная валюта таджикский рубль была выпущена только 10 мая 1995 года. После выпуска национальной валюты ситуация с ликвидностью банков в стране несколько ухудшилась. В этих случаях денежно-кредитная политика предусматривала промежуточное регулирование ликвидности банков. Национальный банк Таджикистана оказал практическую помощь практически всем банкам в повышении их ликвидности путем предоставления краткосрочных кредитов.

В целях обеспечения стабильности национальной валюты в обращении в Республике Таджикистан денежно-кредитная политика предусматривает применение временных мер по регулированию объема кредитов, выдаваемых коммерческими банками, и по регулированию денежной массы, т.е. долга), что банки не допускают чрезмерного кредитования. С помощью этого инструмента будет поддерживаться растущий рост кредитов, увеличится количество денег в обращении, а правительство прекратит кредитование, будут освобождены процентные ставки,

как по депозитам, так и по кредитам.

В целом денежно-кредитная политика должна быть направлена на поддержание курса национальной валюты, эффективное использование выданных кредитов, финансирование хозяйствующих субъектов, рост ВВП, поддержание инфляции и так далее.

В условиях Республики Таджикистан после реорганизации бывших отраслевых банков в форму акционерных коммерческих банков, начиная с 90-х годов прошлого века, кредиты в основном предоставлялись рыночным структурам. Заемщики занимали деньги в банках и использовали их в основном для покупки и продажи товаров народного потребления. В результате появилось много просроченных долгов. Доступность таких кредитов снизила доходы банков и ухудшила их финансовое состояние.

Как было сказано выше, кредитная политика банка определяет деятельность банка, его целевые рынки и клиентов, а также допустимые и неприемлемые риски.

При этом, как было сказано выше, сотрудник кредитного отдела должен играть двойную роль - и роль продавца, и роль эксперта в процессе предоставления кредита клиенту.

После выбора заемщика кредитный специалист должен начать процесс принятия решения, получив информацию от заемщика, чтобы он или она могли принять решение по заявке на получение кредита в соответствии с текущей политикой банка. Далее сотрудник банка должен определить, зачем клиенту нужны дополнительные средства. Чтобы понять причины этого, ему необходимо определить, какой будет структура кредита в зависимости от срока и есть ли график погашения.

Важным этапом в процессе подачи заявки на кредит является посещение заемщика. Тщательный осмотр позволит кредитору оценить платежеспособность заемщика.

Определение цели кредита и источника его покрытия, если кредит предназначен для приобретения товарно-материальных запасов, которые затем используются в производственном процессе, срок погашения такого кредита зависит от масштабов производства, уровня рынка товаров продано, покупатели зависят от направления быстрой оплаты их покупки [7, с.-15].

Часть выручки от реализации готовой продукции, полученной заемщиком, пойдет на погашение кредита.

Оценка коммерческого риска. Разные виды бизнеса и разные компании имеют разные виды кредитов. Поэтому риск кредитования зависит от формы и вида деятельности заемщика: отрасли, номенклатуры производимых товаров и продукции, рисков, связанных с общим состоянием экономики, интенсивностью конкуренции и так далее. Также важно сделать выводы о периоде работы предприятия.

В следующей таблице перечислены кредиты, выданные различным секторам Республики Таджикистан.

В условиях перехода к рыночной экономике в Республике Таджикистан коммерческие банки в основном направляют свои активы на кредитование бизнеса, в связи с чем сталкиваются с большими рисками. Как видно из таблицы, задолженность перед внешней торговлей намного выше, чем в других отраслях.

Таблица 1. Выданные кредиты банков в разрезе отраслей (тыс. сомони) за последние пять месяцев 2021 года*.

№	Наименование	2021				
		Август	Сентябр	Октябрь	Ноябр	Декабр
1	Сельское хозяйство	61 369,7	72 890,2	68 030,6	72 395,2	83 301,9
2	Промышленность	99 203,7	133 950,0	99 840,3	89 834,3	97 762,1
3	Строительство	30 953,4	34 972,4	29 251,1	28 282,0	107 665,0
4	Транспорт	2 463,8 1	133,7 2	276,0 1	998,9 2	343,0
5	Внешняя торговля	102 681,1	115 201,5	121 396,5	132 232,1	144 928,4
6	Потребление	397 448,8	315 656,6	267 980,5	367 636,7	485 947,2

7	Прочие	103 607,7	85 540,2	58 090,6	64 253,6	111 065,6
	Всего	795 264,40	758 210,90	644 589,60	754 633,90	1 031 013,2

*Источник: Банковский статистический бюллетень-2021 (316), стр. 40.

При оценке коммерческих рисков также следует учитывать конкурентную позицию заемщика. В одной и той же отрасли одни предприятия имеют более устойчивое положение, чем другие, что зависит от состава выпускаемой продукции, ценовой политики и так далее.

Ключевым моментом здесь является качество управления предприятием или компанией, обратившейся за кредитом. Некоторые аспекты и качества менеджмента легко выявить – статистика многих компаний наглядно показывает их положение на рынке. Чем лучше работает предприятие, особенно в разных условиях, тем выше можно оценить качество управления.

В случае конкретных видов кредита анализ должен иметь возможность определить ликвидность компании (ее способность погасить кредит и выплатить проценты по кредиту). Потому что в процессе деятельности компании могут возникнуть проблемы со своевременным погашением кредита и его выплатой.

Таблица 2. Погашенные кредиты по отраслям. (тыс. сомони) за пять месяцев 2021 года*

№	Наименование	2021				
		Август	Сентябрь	Октябрь	Ноябрь	Декабрь
1	Сельское хозяйство	68 242,3	85 512,1	75 670,1	98 726,7	73 495,6
2	Промышленность	69 897,2	90 343,8	77 168,3	77 890,6	82 750,9
3	Строительство	26 084,4	25 082,8	24 802,0	35 394,8	21 311,8
4	Транспорт	3 114,1	978,3 1	694,9 1	314,4 1	431,8
5	Внешняя торговля	171 143,2	102 998,4	109 694,9	147 017,3	116 507,2
6	Потребление	240 769,5	234 319,3	253 916,6	265 653,5	292 608,1
7	Прочие	101 137,8	79 661,5	69 810,1	52 893,7	94 862,0
	Всего	680 388,50	617 917,90	611 062,00	677 576,60	681 967,40

*Источник: Банковский статистический бюллетень-2021 (316), стр. 48.

Из данных таблицы видно, что кредиты, выданные коммерческими банками и небанковскими кредитно-финансовыми организациями в течение года, значительны. Выплата долга в последние годы стала более сложной, чем в предыдущие годы. Поэтому банкам необходимо принимать меры по снижению кредитного риска.

Проблемные кредиты связаны с ухудшением финансового положения клиента. Есть класс заемщиков, которые имеют плохую финансовую дисциплину и называются слабыми плательщиками, потому что они могут, но не хотят погашать свои кредиты. Подобные случаи есть и в Республике Таджикистан.

Представляется, что в отношении таких слабо дисциплинированных заемщиков следует принять ряд мер с вмешательством правоохранительных органов. С помощью этих органов возможно погашение долгов, которые входят в список сомнительных долгов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова М. А. Деньги, кредит, банки и денежно-кредитная система. Тесты, задания, кейсы. Учебное пособие. — М.: КноРус, 2021.
2. Амаханова Ю.В. Кредитный риск и основные методы управления кредитными рисками банков/Ю. Амаханова// В сборнике: Сборник научных статей магистрантов ММА. Сборник научных статей. Москва, 2021. С. 178-183.
3. Ашуров М.Н. Методы уменьшение кредитных рисков/ М.Ашуров//Вестник Таджикского национального университета №2/6 (120) Душанбе: «Сино» 2013. С.24-26.
4. Банковский статистический бюллетень-2021 (316).
5. Закон Республики Таджикистан О Национальном банке Таджикистана (в редакции

Закона РТ от 26.07.2014г.№1112, от 26.07.2014г.№1113).

6. Самсонова И.А. Кредитный риск: методы оценки и регулирования на примере АО "Альфа-банк"/ И.А. Самсонова// Актуальные вопросы современной экономики. 2021. № 6. С. 287-292.

7. Сандалов Х.А. Основы институционального развития кредитных ресурсов в коммерческих банках//Х.А.Сандалов, С.Г.Латипова// Паёми молия ва иқтисод. 2019. № 4 (20). С. 14-20.

8. Хайров Ш.К. Некоторые вопросы формирования исламского банкинга в республике Таджикистан/Ш.К.Хайров//Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2017. № 2-8. С. 179-184.

УДК 334

Наботова П.Ч.

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАХШИ ХУСУСӢ ДАР ХИЗМАТРАСОНИИ ИҶТИМОӢ

Дар мақола таҷрибаи хориҷии шаклҳои ҳамкориҳои соҳторҳои давлатӣ ва хусусӣ дар соҳаи иҷтимоӣ, дар соҳаи хизматрасонӣ, ки ба категорияи шарикии давлат ва бахши хусусӣ дохил мешаванд, таҳлил карда шудааст. Таҷрибаи кишварҳои Аврупо, Ҷопон, ИМА ва ғайра мавриди баррасӣ қарор гирифта, қайд карда мешавад, ки ҳар яки онҳо соҳаи афзалиятноки худро оид ба истифодаи шарикии давлат ва бахши хусусӣ доранд.

Вожаҳои калидӣ: хизматрасониҳои ҷамъиятӣ, хизматрасониҳои иҷтимоӣ, хизматрасониҳои маишӣ, механизм, субъектҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ, шартномаҳо, ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ.

Наботова П.Дж.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ

В статье анализируется зарубежный опыт форм взаимодействия государства и частных структур в социальной сфере, в сфере услуг, которые включаются в категорию государственно-частного партнерства. Рассматривается опыт европейских стран, Японии, США и других, отмечается, что в каждой из них имеется своя наиболее приоритетная отрасль по использованию государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: публичные услуги, социальные услуги, социально значимые бытовые услуги, механизм, субъекты государственно-частного партнерства, контракты, некоммерческие организации.

Nabotova P.J.

FOREIGN PARTNERSHIP EXPERIENCE AND PRIVATE SECTOR IN PUBLIC SERVICES

The authors study world experience in the field of cooperation of state and private enterprises in the sphere of service, which are included in the category of state and private

partnership. The authors analyze the experience of European countries, Japan, and the USA and note that each of them has a foreground industry where state and private partnership is practised.

Key words: public service, social service, socially significant household services, mechanism, subjects of state and private partnership, contracts, non-profit organizations.

Дар амалияи мамлакатҳои ғарбӣ, мафҳуми шарикии давлат ва бахши хусусӣ (ШДБХ) ҳамчун ҷалби соҳаи соҳибкорӣ барои иҷрои вазифаҳои давлатӣ оид ба пешниҳоди хизматрасонии ҷамъиятӣ, рушди инфрасохтори ҷамъиятӣ ва татбиқи лоиҳаҳои калон ва мураккаби технологӣ истифода бурда мешавад.

Дар тӯли 10-15 соли охир кишварҳои Аврупо дар шакл ва усулҳои идоракунии иншооти инфрасохтори саноатӣ, ки ба таври анъанавӣ давлатӣ буданд, тағйиротҳои ҷиддӣ ба амал меоянд: бандарҳои баҳрӣ ва дарёӣ, фурудгоҳҳо, иншооти роҳи оҳан ва роҳҳои нақлиёт, шабакаҳои энергетикӣ ва коммуналӣ [1].

Мавриди зикр аст, ки муносибатҳои бозаргонӣ нақши шарикии давлат ва бахши хусусиро дар хизматрасонии иҷтимоӣ баланд бардошта истодааст, аз ҷумла, дар соҳаи тандурустӣ, маориф ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ.

Дар тадқиқоти худ аз таҷрибаи давлатҳои Аврупо, ИМА ва Русия истифода намуда, хусусиятҳо ва унсурҳои муҳими онро барои кишварҳои рӯ ба инкишоф пешниҳод менамоем.

Таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки шарикии давлатӣ ва бахши хусусӣ роҳи ба таври қонунӣ барои як давраи муайян ба расмият даровардани ҳамгироии захираҳо, тақсимои хавфҳо, ҳамкориҳои мақомоти давлатӣ бо шарикони хусусӣ мебошад. Инчунин, дар асоси шартномаи шарикии давлатӣ ва бахши хусусӣ бо мақсади ҷалби сармоягузориҳои хусусӣ, таъмини мавҷудият ва беҳтар намудани сифати мол, кор ва хизматрасонӣ, ки пешниҳоди онҳо ба истеъмолкунандагон шартан муқаррар карда шуда, бо ваколатҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба роҳ монда мешавад.

Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ аз густариши васеи амалияи шарикии давлатӣ ва бахши хусусӣ шаҳодат медиҳад. Ҳар як давлат консепсияи шарикии давлатӣ ва бахши хусусиро вобаста ба имкониятҳои дохилии худ татбиқ мекунад. Табиист, ки сатҳи рушди бахши шарикии давлатӣ ва бахши хусусӣ аз хусусият, самти он, хусусиятҳои рушди соҳаҳо ва самтҳои рушди иқтисодӣ-иҷтимоӣ он вобастагӣ дорад.

Муносибатҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар асоси шартномаҳои хариди давлатӣ, шартномаҳои иҷораи амволи давлатӣ ва коммуналӣ, созишномаҳои сармоягузорӣ, созишномаҳо дар бораи фаъолияти муштарақ, шартномаҳои консессионӣ, дар доираи муносибатҳои хусусигардонӣ ва ғайра ба вуҷуд меоянд. Аммо, маҳз лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ беҳтарин роҳи ҳамкориҳои дарозмуддат маҳсуб мешаванд, ки манфиатҳои асосии ҳарду ҷонибро қонеъ мегардонанд [2].

Илова бар ин, дар доираи муносибатҳои ШДБХ воситаҳои иҷора, консессия, фаъолияти муштарақ, идоракунӣ метавонанд вобаста ба вазифаҳои, ки ба шарикони хусусӣ дода мешаванд, қисман муттаҳид карда шаванд [3].

Ширкатҳои хусусӣ ба шарикии давлат ва бахши хусусӣ барои рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ҳарчи бештар ҷалб шуда, дар самти таҷрибаи идоракунӣ, кӯмаки техникӣ, кӯмаки молиявӣ ва маблағгузорӣ саҳм мегузоранд. Дар бахшҳои ҳамкориҳои хизматрасонии иҷтимоӣ ҳукуматҳо ва созмонҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ захираҳои худро муттаҳид мекунанд ва барои ҳалли масъалаи иҷтимоӣ ва рушди инфрасохтори иҷтимоӣ якҷоя кор мекунанд.

Мавриди зикр аст, ки барои рушди шарикии давлат ва бахши хусусӣ ҳавасмандии тарафҳо нақши муҳим дорад. Мисол, бахши хусусӣ дар муқоиса бо мақомоти давлатӣ дорад:

- ҳаракати бештар;
- ғавран қабули қарор;

- қобилияти навоарӣ;
 - хоҳиши ҷустуҷӯӣ, тақмили техникӣ ва технологӣ барои таъмини рақобат.
- Мақомоти давлатӣ дар навбати худ метавонад татбиқи бомуваффақияти лоиҳаҳои ҳамкориҳои бахшҳои давлатиро бо роҳи:

ИМА	Лоиҳаҳои шарикии давлатӣ ва бахши хусусӣ асосан дар соҳаҳои ҳифзи муҳити зист ва таъмини ҳаёт татбиқ карда мешаванд.
Канада	Татбиқи лоиҳаҳои ШДБХ дар чунин соҳаҳо равона карда шудааст: энергетика, нақлиёт, муҳити зист, захираҳои обӣ ва таъминкунии аҳоли бо об, энергетика, маориф ва тиб.
Гретсия	Лоиҳаҳои ШДБХ бартарӣ доранд дар соҳаи нақлиёт, асосан дар соҳаи нақлиёти автомобилӣ ва фурудгоҳ.
Австралия	Нақлиёт ва таъмини зиндагии шаҳрҳо ҳамчун самтҳои афзалиятноки ШДБХ махсуб меёбад.
Ирландия	Афзалиятҳои лоиҳаҳои ШДБХ дар соҳаи роҳҳои автомобилгард ва низоми роҳҳои шаҳрӣ дида мешавад.
Нидерландия	ШДБХ дар низоми хизматрасонии кумоналӣ ва таъминоти ҳаёти шаҳр дида мешавад.
Испания	Лоиҳаҳои шарикии давлатӣ ва бахши хусусӣ дар хизматрасонии пулакии нақлиётӣ ва таъминоти ҳаёти шаҳр татбиқ карда мешаванд.
Полша	ШДБХ дар соҳаҳои варзиш, нақлиёт, маориф инфрасохтори муниципалӣ ва обтаъминкунии ба роҳ монда шудааст.
Фаронса	Татбиқи лоиҳаҳои ШДБХ дар самти роҳҳои автомобилгард ва соҳаҳои иҷтимоӣ равона гардидааст.
Британияи Кабир	Соҳаҳои татбиқи лоиҳаҳои ШДБХ: тиб, маориф, объектҳои муҳофизат, роҳҳои автомобилгард.

Расми 1 - Самтҳои маъмултарини татбиқи ШДБХ дар таҷрибаи ҷаҳонӣ

- фароҳам овардани заминаи устувори меъёрии ҳуқуқӣ;
- андешидани тадбирҳои ташкилӣ, аз ҷумла ҳамкорӣ бо ҷомеаи шаҳрвандӣ;
- истифодабарии фишангҳои молиявӣ иқтисодӣ: субсидияҳо, кафолатҳо, имтиёзҳои андозӣ;
- дигар намудҳои дастгирӣ.

Омилҳои номбаршуда барои пешгӯӣ, рушд ва диверсификатсияи шаклҳои ШДБХ асос медиҳанд. Аммо, дар ҳар як мамлакат динамикаи ин раванд аз сийёсати давлат, хоҳиши он оид ба ҳамкорӣ бо бахши хусусӣ барои рушди соҳаҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ ва мавқеи ҷомеаи шахрвандӣ дар идоракунии давлатӣ хело ҳам зарур мебошад.

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ бо ду шакл фаҳмида мешавад [1]:

1. Шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ҳамчун низоми муносибатҳои байни давлат ва бахши хусусӣ, ки ҳамчун воситаи рушди миллӣ, байналмилалӣ, минтақавӣ, шаҳрӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ васеъ истифода мешавад.

2. Шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ҳамчун лоиҳаҳои мушаххасе, ки якҷоя аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва ширкатҳои хусусӣ дар моликияти давлатӣ ва ҷамъиятӣ амалӣ карда мешаванд.

Бо тақия ба маълумотҳои овардашуда таҷрибаи бузурги таърихӣ фаъолияти иқтисодӣ бозорӣ, кишварҳои Иттиҳоди Аврупо дар солҳои 90 -ум ба таъсиси институтҳои идоракунии ва танзими ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ шурӯъ карданд ва ба таҳияи механизмҳои шарикӣ воқеӣ шурӯъ карданд: агентҳо (Бритониё, Ирландия, Нидерланд), ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ва корпоратсияҳои давлатӣ (Италия), ассотсиатсияҳо (Фаронса).

Қобили зикр аст, ки соли 1992 аввалин дастури Иттиҳоди Аврупо пайдо шуд, ки қоидаҳо ва тартиби додани шартномаҳо ба ширкатҳои хусусӣ дар бахши хизматрасонии давлатӣ муқаррар кардааст. Дар соли 1993 боз се дастури Иттиҳоди Аврупо нашр шуд, ки ба додани ҳуқуқ ба бахши хусусӣ дар баъзе бахшҳо, ки монополияи давлатиро ташкил медоданд. Баъзе масъалаҳои марбут ба ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ дар қоидаҳои Иттиҳоди Аврупо оид ба либерализатсияи бозорҳои соҳавӣ: барқ, газ, роҳи оҳан баррасӣ шуданд. Ниҳоят, дар моҳи апрели 2004, Ҳуҷҷати сабз “Шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ва қонунгузори ҷомеа дар бораи шартномаҳо ва консессияҳо” нашр шуд [4].

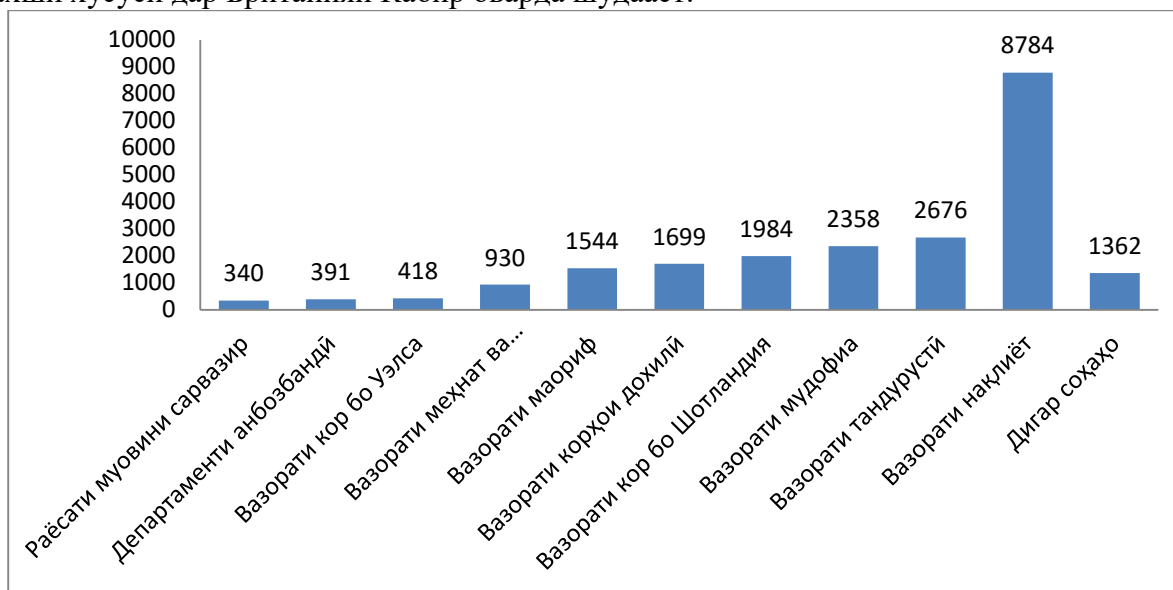
Дар амалияи таҷрибаи мамлакатҳои рушдёфта, самтҳои асосии татбиқи ШДБХ форматҳои зерини ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусиро истифода бурда мебаранд (Расми 1).

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар ҳуҷҷатҳои байналхалқӣ ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ ба таври умумӣ эътироф ва тасдиқ карда нашудааст. Фаҳмиши маъмултари ҳамкориҳои бахшҳои давлативу хусусӣ дар ҷаҳорҷубаи байналмилалӣ ба “Эъломияи Ҳазорсолаи СММ”, ки соли 2000 ва Консенсуси Монтерей “Конфронси байналмилалӣ оид ба маблағгузорӣ барои рушд” соли 2002 гузаронида шуда буд, асос ёфтааст [5].

Дар таҳияи консепсияи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар соҳаи иҷтимоӣ Британияи Кабир аз ҷамаи давлатҳои Аврупо дида пешсаф мебошад. Модели аврупоӣ ба таҷрибаи Британияи Кабир асос ёфтааст, ки дар он ҷо қонуни «Ташаббуси молиявӣ хусусӣ» (PFI) дар ибтидои солҳои 1990 қабул шуда, барои воридшавии бахши хусусӣ ба хизматрасонии давлатӣ ҷама афзалиятҳо пешбинӣ шуда буд. Дар чунин лоиҳаҳо давлат танҳо фармоишгар мебошад, яъне барои сохтмони чунин лоиҳаҳо маблағ пардохт намекунад. Баъди модернизатсия ва (ё) фаъолияти инфрасохтори ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ, ки сармояи зиёд талаб мекунад, давлат объектро ба иҷораи дарозмуддат мегирад (ба шарт ки пудратчӣ идомаи фаъолияти худро пешниҳод кунад). Маблағгузори пудратчӣ бар ивази иҷора баргاردонида мешавад. Пас аз иҷораи мувофиқашуда, объект одатан ба муштарӣ (яъне сохтори давлатӣ) дар шакли ройгон дода мешавад [6].

Дар даҳсолаи охир дар Британияи Кабир зиёда аз 540 шартномаи бахши хусусӣ бо сармоягузори умумии 50 миллиард фунт стерлинг татбиқ гардида аст. Дар байни моликияти ҷамъиятии Британияи Кабир шарикӣ давлат бахши хусусӣ 77 беморхона, 894 лоиҳаи таълимӣ, инчунин, 43 иншооти нақлиётӣ, 300 объект дар соҳаҳои дигари хизматрасонии ҷамъиятӣ (индустрияи фароғатӣ ва фароғатӣ, маданият, манзил, партовҳои истифодаи хочагӣ, мудоғиба). Мухлати шартнома одатан 25-30 солро дар бар мегирад. Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки то соли 2030 ба ин лоиҳаҳо беш аз 90 миллиард фунт стерлинг

сармоягузорӣ карда шавад. Дар маҷмӯъ, ҳиссаи лоиҳаҳои ШДБХ дар ҳаҷми умумии сармоягузорӣ ба 15-17 фоиз мерасад[7]. Дар расми 2 сохтори лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар Британияи Кабир оварда шудааст.

Расми 2- Сохтори лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар Британияи Кабир

Бояд қайд кард, ки таҷрибаи бастанӣ шартномаҳо барои маблағгузориҳои зиёди модернизатсияи соҳаҳо, аз қабилӣ нерӯи барқ, нақлиёт, коммуналӣ ва ғайра, ҳукумат биноҳоро ба иҷораи дарозмуддат ба корхонаҳо ба иҷора медиҳад ва ҳуқуқи назорати фаъолияти худро аз даст медиҳад. Бо мурури замон, чунин моделҳо дар бахши хизматрасонии иҷтимоӣ татбиқ карда шуда истодаанд.

Қонунҳои Испания ду шакли шарикии давлат ва бахши хусусиро пешбинӣ мекунанд – “институтсионалӣ” (таъсиси корхона бо сармояи омехта барои хизматрасониҳои иҷтимоӣ) ва “шартнома” (созишномаҳо оид ба иҷрои кор дар иншооти ҷамъиятӣ, консессияҳо, идоракунии хизматрасонии давлатӣ, таъминот, хизматрасонӣ, шарикии давлат ва бахши хусусӣ) [5].

Дар ИМА шарикии давлат ва бахши хусусӣ ҳанӯз дар марҳилаи аввали худ қарор дорад, аммо дурнамои бузурги рушд дорад.

Яке аз масъалаҳои мубрами татбиқи воситаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар соҳаи маорифи ИМА пешниҳоди хизматрасонӣ дар низоми маориф тавассути модели маблағгузориҳои фардӣ он ва рушди бахши хусусӣ мебошад[8]. Мақсади модели мазкур, баланд бардоштани сифати таълим, васеъ намудани доираи хизматрасонии таълимӣ бо роҳи ҷорӣ намудани маблағгузориҳои фардӣ таълимӣ барои таълимгирандагон мебошад.

Дар Амрико бо афзоиши талаботи ҳама сатҳҳои ҳукумат, мансабдорони интихобшуда дар саросари кишвар роҳҳои маблағгузориҳои лоиҳаҳои азим ва аксаран муҳими ҳукумати ро мечӯянд. Ҷамъияти муҳандисони сохтмони Амрико тахмин мезанад, ки барои пӯшонидани лоиҳаҳои зарурии инфрасохторӣ дар тӯли панҷ соли оянда 1,6 триллион доллари амрикоӣ иловатан лозим мешавад. Албатта, барои бисёре аз ин лоиҳаҳо маблағгузориҳои давлатӣ вучуд надорад.

Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико муваффақиятҳои аввалини шарикии давлат ва бахши хусусӣ бо лоиҳаҳои бузурги инфрасохторӣ алоқаманд буданд. Дар гузориши Шарҳи Мактаби Ҳарвард Кеннеди 48 муомилоти асосии инфрасохтори ҳамкорӣ бахшҳои давлативу хусусии ИМА дар байни солҳои 2007-2016 номбар шудааст, ки ба 61 миллиард доллар баробар аст. Аз ин 40 лоиҳаи пӯшида мебошанд, ки зиёда аз 80%-и маблағи умумӣ 39 миллиард долларро ташкил медиҳад. Дар лоиҳаҳо, ки давлат ва бахши хусусӣ

шартномаи ҳамкорӣ мебанданд, асосан ба тарроҳӣ, сохтмон, маблағгузорӣ, нигоҳдорӣ ва дар дигар намуди хизматрасониҳои иҷтимоӣ равона гардида аст. Соҳаи рушдбанда дар лоиҳаҳои ШДБХ дар ИМА соҳаи тандурустӣ мебошад. Аз соли 2012, хароҷоти соҳаи тандурустӣ дар ИМА зиёда аз 17% маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ афзоиш ёфт ва интизор меравад, ки то соли 2022 тақрибан ба 20% афзоиш ёбад [8].

Таҷрибаи ислоҳоти Федератсияи Русия дар давоми 15-20 соли охир нишон медиҳад, ки яке аз механизмҳои асосии васеъ намудани базаи захиравӣ ва сафарбар намудани захираҳои истифоданашуда барои рушди иқтисодиёт, баланд бардоштани самаранокии ҷаҳонӣ ва давлатӣ ва ҷамъиятӣ шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ мебошад.

Дар Федератсияи Русия самтҳои асосии татбиқи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ба соҳаҳои зерин равона гардидааст [2]:

- нақлиёт (роҳҳо, купрукҳо, гузаргоҳҳо, трамвайҳои баландсуръат, роҳи оҳан, вокзалҳо, фурудгоҳҳо, бандарҳо);

- экология (корхонаҳои коркарди партовҳо, нуқтаҳои интиқоли партовҳо);

- об (низомии обтаъминкунӣ ва канализатсия, стансияҳои насосӣ, шабакаҳои обкашонӣ);

- самаранокии энергия (низомии гармидиҳӣ, шабакаҳои гармидиҳӣ, навсозии биноҳои давлатӣ /мунисипалӣ, низомии равшаникунонии кӯчаҳо);

- омода намудани худудҳо (таъмини инфрасохтори майдонҳо барои рушди комплексӣ, таъмини инфрасохтор барои паркҳои технологӣ);

- рушди иҷтимоӣ (поликлиникаҳо, беморхонаҳо, стансияҳои ёрии таъҷилӣ, мактабҳо, боғчаҳо, меҳмонхонаҳо, майдончаҳои фароғатӣ, варзишгоҳ, театрҳо, осорхонаҳо);

- таъмини амният ва тартиботи ҳуқуқӣ (шӯбаҳои милитсия, шӯбаҳои оташнишонӣ, иншооти ғайриҳарбии Вазорати муҳофизати ҳамаҷониба, бинои судҳо);

- иттилоотонӣ ва идоракунии давлатӣ (марказҳои маъмурии бисёрфункционалӣ, инфрасохтори ҳукумати электронӣ, инфрасохтори дастрасӣ ба Интернет).

Ҳамин тариқ, таҷрибаи мамлакатҳои мутараққӣ ва рӯбатарақӣ нишон медиҳад, ки дар хизматрасонии иҷтимоӣ ҷорӣ намудани ШДБХ самараи бештари иқтисодӣ дорад. Чунки, тадқиқотҳои илмӣ дар ин соҳа зиёд шуда, барои татбиқи он чораҷӯӣ карда мешавад, афзоиши сармоягузорию ба инфрасохтори хизматрасонии иҷтимоӣ зиёд намуда, ба неқӯаҳволии табақаҳои миёнаи аҳолии таъсири бештар мерасонад. Илова бар ин, ҷорӣ намудани ШДБХ як қатор бартариҳо дорад: яқум, хароҷоти бучети давлатӣ барои тамоми муҳлати истифодабарии иншоот кам мегардад; дуҷум, хавфу хатарҳои молиявӣ сохтмонӣ вобаста ба истифодаи биноҳо бо бахши хусусӣ тақсим мегардад.

АДАБИЁТ

1. Бабич А.Ю. Институт государственно частного партнерства как фактор развития социальной инфраструктуры регионов России / А.Ю. Бабич, А.А. Семенов // Проблемы и перспективы экономики и управления: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2017 г.). СПб.: Свое издательство, 2017. С. 186–188.
2. Варнавский В.Г. Концессионный механизм партнерства государства и частного сектора / В.Г. Варнавский. – М., 2008.
3. Международная конференция по финансированию развития, Монтеррей, Мексика, 18–22 марта 2002 года.
4. Немова Л. ГЧП за рубежом – пример для подражания или предостережение / <http://opes.ru/1145472.html>.
5. Пешков В.В. Концессия как инструмент модернизации инфраструктурных объектов / В.В. Пешков, М.В. Матвеева, В.С. Рютин // Вестник ВолГУ. Серия 3: Экономика. Экология. 2016. № 4(37).

6. Рагулина Ю.В. Отраслевые особенности инвестиционного процесса // Вестник Академии. – 2012. – № 4. – С. 49–54.
7. Green Paper on Public-Private Partnerships and Community Law on Public Contracts and Concessions. Brussels. 30.4.2004.
8. 8.Guidebook on promoting good governance in publicprivate partnerships. Sales No. 08. П.Е.1. ISBN: 978-92-1- 116979-9 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/sites/ppp.worldbank.org/files/documents/Promoting%20Good%20Governance%20in%20PPP.pdf> (дата обращения: 26.01.2019).

УДК 330.322

Юнусова Л. З.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАҲИЯИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ ВА САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар шароити имрӯза сармоягузорӣ яке аз самтҳои асосии рушди иқтисодиёти ҳар як давлат ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои тарақи додани иқтисодиёд ва ҷалб намудани сармоягузoronӣ хориҷӣ лоиҳаҳои муҳими аҳамияти стратеги доштaro дар самтҳои афзалиятноки соҳаҳои иқтисодиётро пешниҳод намуда истодааст. Дар баробари ин барои ҷалби сармоягузoronи хориҷӣ дар фаъолиятҳои онҳо аз ҷониби давлат бисёр сабукиҳо ва имтиёзоҳои андозӣ, гумгукӣ ва бонкӣ дода шудааст. Барои ҷалби сармоягузoronи хориҷӣ имрӯзҳо лоиҳаҳои мушаххаси диқатҷалбкунанда аз ҷониби таҳиякунандагони лоиҳаҳо ба сармоягузoron пешниҳод карда шуда истодааст. Дар мақола бештар оид ба давраи ҳаёти лоиҳа ҳамчун пайдарпайии марҳилаҳо, ки бо мурури замон тӯл мекашад, пайдоиши татбиқро аз нуқтаи назар то ба итмом расидани вазифаи лоиҳа ифода мекунад мавриди омузиш қароро додааст. Лоиҳаи сармоягузорӣ маҷмӯи чораҳо, маҷмӯи ғояҳо ва амалҳо мебошад, ки барои ноил шудан ба ҳадафи пешбинишуда дар як муддати маҳдуд тавассути идоракунии сармоягузорӣ равона карда шудаанд. Лоиҳаи сармоягузорӣ ҳам аз ҷиҳати маблағҳои ба он гузошташуда ва ҳам аз ҷиҳати вақт ҳамеша маҳдуд аст. Барои ҷалб намудани сармоягузoronи хориҷӣ дар шароити имрӯза таҳия намудани лоиҳаҳои аҳамияти муҳими стратеги дошта зарур мебошад. Ҳангоми омузиш мавзӯи муаллиф бештар оид ба таҳияи лоиҳа, коркарди лоиҳа, амалӣ кардани лоиҳа, анҷомдиҳии лоиҳа, марҳилаҳои давраи ҳаёти лоиҳа, хавфи муфлисшавӣ, хавфи дастгирии молиявии лоиҳа, хавфи ноустувории молиявии корхона, хавфи андоз, хавфи таваррум, хавфи меъёри фоида, хавфи маркетингӣ, хавфи ҷинояткорӣ ва ғайраҳоро мавриди омузиш ва таҳлилҳо қарор додааст.

Калидвожаҳо: Сармоягузории хориҷи, сармоягузории давлат, ҷалби сармоягузорӣ, корхонаҳо, ташкилотҳо, фазои сармоягузорӣ, имтиёзҳои андозӣ, имтиёзҳои гумрукӣ.

Юнусова Л. З.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ И ЕЕ ПРИОРИТЕТЫ В ТЕКУЩИХ УСЛОВИЯХ

В современных условиях инвестиции являются одним из основных направлений экономического развития любой страны. Поэтому в целях развития экономики и привлечения иностранных инвестиций Правительство Республики Таджикистан предлагает важные проекты, имеющие стратегическое значение в приоритетных сферах экономики. В

то же время, чтобы привлечь иностранных инвесторов в свою деятельность, государство предоставило множество льгот и налоговых, таможенных и банковских льгот. В целях привлечения иностранных инвесторов в настоящее время девелоперы представляют инвесторам конкретные проекты. В статье основное внимание уделяется жизненному циклу проекта как последовательности шагов, происходящих во времени, с точки зрения реализации проекта до завершения проекта. Инвестиционный проект – это совокупность мер, идей и действий, направленных на достижение поставленной цели в короткий срок посредством управления инвестициями. Инвестиционный проект всегда ограничен как по сумме вложенных в него денег, так и по времени. Для привлечения иностранных инвесторов в современных условиях необходимо развивать проекты, имеющие стратегическое значение. В ходе исследования автор акцентирует внимание на развитии проекта, развитии проекта, реализации проекта, завершении проекта, жизненном цикле проекта, риске банкротства, риске финансового обеспечения проекта, риске финансовой нестабильности предприятия, налоговом риске, инфляционном риске, процентном риске, процентной ставке. изучается и анализируется риск, процентный риск., риск преступности и т.д.

Ключевые слова: Иностранные инвестиции, государственные инвестиции, привлечение инвестиций, предприятия, организации, инвестиционное условие, налоговые льготы, таможенные льготы.

Yunusova L. Z.

FEATURES OF DEVELOPMENT OF INVESTMENT PROJECTS AND ITS PRIORITIES IN CURRENT CONDITIONS

In modern conditions of investment there are one of the main directions of economic development of any country. Therefore, in order to develop the economy and attract foreign investment, the Government of the Republic of Tajikistan proposes important projects of strategic importance in priority areas of the economy. At the same time, in order to attract foreign investors to its activities, the state provided many benefits and tax, customs and banking benefits. In order to attract foreign investors, developers present specific projects to investors. The article focuses on the life cycle of a project as a sequence of steps occurring over time in terms of project implementation until project completion. An investment project is a set of measures, ideas and actions aimed at achieving a set goal in a short time through investment management. An investment project is always limited both in terms of the amount of money invested in it and in time. In order to attract foreign investors in modern conditions, it is necessary to develop projects of strategic importance. In the course of the study, the author focuses on project development, project development, project implementation, project completion, project life cycle, bankruptcy risk, project financial security risk, enterprise financial instability risk, tax risk, inflation risk, interest rate risk, interest rate. risk, interest rate risk, crime risk, etc. are studied and analyzed.

Key words: Foreign investment, government investment, attracting investment, enterprises, organizations, investment conditions, tax incentives, customs incentives.

Дар шароити имрӯза ташкили ва таҳияи лоиҳаҳои сармоягузорӣ яке аз принципҳои асосии ҷалби сармоягузори хориҷӣ ба иқтисодиёти ба ҳисоб рафта дар асоси ин лоиҳаҳои тасдиқгардида сармоягузори ба объектҳои сармоягузори менамоянд. Аз рӯи бояд барои ҷалби сармоягузори хориҷӣ лоиҳаҳои мушаххаси диқатҷалбкунанда аз ҷониби таҳиякунандагон лоиҳаҳои сармоягузоришаванда пешниҳод карда шаванд. Имрӯзҳо дар тамоми давлатҳои ҷаҳон лоиҳаҳои сармоягузоришаванда бештар дар самтҳои афзалиятноки соҳаҳои иқтисодиёт таҳия гардида истодааст.

Лоиҳаи сармоягузорӣ - маҷмӯи чораҳо, ғояҳо ва амалҳое, ки барои ноил шудан ба ҳадафи пешбинишуда дар як муддати маҳдуд тавассути идоракунии сармоягузорӣ нигаронида шудаанд мебошад. Лоиҳаи сармоягузорӣ ба тақсимои оқилона, самараноки дороиҳо ва принципҳои асосноки иқтисодӣ асос ёфтааст. Лоиҳаи сармоягузорӣ фоидаи эҳтимолӣ, мӯҳлатҳои бозгаштро тавсиф мекунад. Дар ин сурат даромаднокӣ нақши асосӣ мебозад.

Бо қонун баҳс кардан душвор аст, бинобар ин бисёриҳо боварӣ доранд, ки лоиҳаи сармоягузорӣ ҳуччатест, ки бо мақсади ҷалби сармоягузори таҳия шудааст. Баъзеҳо ҳатто лоиҳаи сармоягузориро бо нақшаи бизнес баробар мекунад. Баъзан, дар соддатарин ҳолатҳо ин аст, аммо аксар вақт ҳама чиз хеле мураккабтар сурат мегирад.

Дар амал на танҳо як бастаи ҳуччатҳо, балки як раванд фаҳмида мешавад. Лоиҳаи сармоягузорӣ маҷмӯи чораҳо, маҷмӯи ғояҳо ва амалҳо мебошад, ки барои ноил шудан ба ҳадафи пешбинишуда дар як муддати маҳдуд тавассути идоракунии сармоягузорӣ равона карда шудаанд. Лоиҳаи сармоягузорӣ ҳам аз ҷиҳати маблағҳои ба он гузошташуда ва ҳам аз ҷиҳати вақт ҳамеша маҳдуд аст. Вақти татбиқи он давраи ҳаёт номида мешавад [5, с 45].

Лоиҳаҳо ҳамчун як фаъолияти системавӣ як қатор ифодаҳои сохторӣ доранд. Ин сохтори иштирокчиёни татбиқ ва сохтори ташкилӣ ва иттилоот аст. Давраи ҳаёти лоиҳа ҳамчун пайдарпайии марҳилаҳо, ки бо мурури замон тӯл мекашад, пайдоиши татбиқро аз нуқтаи назар то ба итмом расидани вазифаи лоиҳа ифода мекунад.

Мафҳуми давраи ҳаёт дар замони муосир васеъ паҳн шудааст. Ҳар як падидаи органикӣ хоҳ маҳсулот, ширкат, бозор ва ё сайёра ба қонуни давраи ҳаёт итоат мекунад. Маблағгузориҳои лоиҳаҳо метавонанд хеле фоидаовар бошад. Бо вучуди ин, пайдо кардани ақидаи хуб осон нест. Бо ин мақсад маълумоти лозимаро бодикқат омӯзхтан хело муҳим аст. Одатан як гурӯҳи пурраи мутахассисони ботачриба дар лоиҳаи сармоягузорӣ кор мекунад Лоиҳаи сармоягузорӣ раванди вақтро талаб мекунад. Он маҷмӯи ҳуччатҳоро аз нав тартиб медиҳад, ки алгоритмҳоро аз таҳияи идея то баровардани маҳсулоти нав тавсиф кунад.

Давраи ҳаёти лоиҳа аксар вақт барои сари вақт қабул кардани қарорҳои оғохонии идоракунии истифода мешавад: хоҳ мо пеш рафта истодаем ё не. Барои ин лоиҳа ба марҳилаҳо тақсим карда мешавад. Дар баромади ҳар як марҳила нуқтаҳои қарор - марҳалаҳо мавҷуданд. Барои онҳо ҳатто концепсияи махсус истифода мешавад - gate (дарвоза, шлюз). Менечерони дар сатҳи оӣ, ки барои гузариш аз як марҳила ба марҳилаи дигар масъуланд таъин карда мешаванд. Онҳо барои гузаштан ба ҳар як марҳилаи оянда иҷозат медиҳанд[1].

Варианти аз ҳама умумишуда чор марҳилаи асосии давраи ҳаёти лоиҳаҳо дар бар мегирад, ки пайдарпай амалӣ карда мешаванд.

Ин марҳилаҳои давраи ҳаёти лоиҳа пеш аз тартиби ба кор андохтани он мебошад ва нуқтаи ниҳой чорабинии хотимавӣ аст. Ин мундариҷаи барномаи давраи ҳаёт барои аксари лоиҳаҳо татбиқ карда мешавад. Дар баъзе минтақаҳо, давраҳои ҳаёт ба соҳа хосанд. Масалан, дорусозон марҳилаҳои асосии давраи ҳаёт доранд, бинокорон хусусиятҳои худро доранд ва ширкатҳои IT низ марҳилаҳои беназир доранд.

Расми 1. Пайдарпайии умумии марҳилаҳои давраи ҳаёти лоиҳа.

Сарчашма: коркарди муаллиф.

Аввалан марҳилаи концептуалӣ меояд, ки дар давоми он пули зиёд сармоягузорӣ намешавад. Моделҳои концептуалӣ дар шакли кам коркард шуда таҳлил мешавад ва баъд вобаста аз натиҷа ба қароре меоянд, ки лоиҳаро давом медиҳанд ё намедиҳанд.

Расми 2. Давраи татбиқи лоиҳа.
Сарчашма: коркарди муаллиф.

Фарз кардем, ки роҳбарон аз мақсаду мазмуни ва натиҷаи чорабиниҳои оянда қаноатманд буда, қарори мусбат қабул карда шудааст. Минбаъд, таҳлили қорӣи самтҳои техникӣ ва таҳияи ҳуҷҷатҳои муфассали лоиҳа гузаронида мешавад.

Омили вақт дар арзёбии лоиҳаи сармоягузорӣ нақши калидӣ мебозад. Таҳия ва татбиқи лоиҳаи воқеии сармоягузорӣ - аз ғояи аввал то фаъолияти корхона ҳамчун давра муаррифӣ кард мумкин аст. Давраи ҳаёти лоиҳа (project lifetime) ин вақт байни таҳияи он ва лаҳзаи барҳамдиҳӣ мебошад [4, с 20].

Давраи ҳаётии лоиҳаи сармоягузорӣ беназир ва беҳамто аст, аммо дар ҳама гуна лоиҳа ҷаҳор марҳилаҳо мекунанд:

- ✓ Марҳилаи пеш аз сармоягузорӣ (омодагӣ)
- ✓ Марҳилаи сармоягузорӣ
- ✓ Марҳилаи истифодабарӣ
- ✓ Марҳилаи барҳамдиҳӣ (ихтиёрӣ)

Расми 3. Давраи ҳаётии лоиҳаи сармоягузорӣ
Сарчашма: коркарди муаллиф дар доираи маълумотҳои.

Марҳилаи пеш аз сармоягузорӣ (омодагӣ). Ҳар як лоиҳа бо фикр (идея) оғоз меёбад. Интихоби дурусти метавонад муваффақияти ниҳии амалҳои минбаъдаро муайян кунад. Барои соҳибкорони навоар муфид аст то дар хотир дошта бошанд, ки дар пешбурди ғояҳои инноватсионӣ хатарҳои чиддӣ вуҷуд доранд. Агар шумо қореро қунед, ки ҳеҷ кас то ҳол анҷом намодааст, ҳисоб кардани тамоми оқибатҳо ва баромадан аз домҳо хеле душвор аст. Муносибати сармоягузoron ба чунин қорҳо мувофиқ аст - бовар қунонидани онҳо ба сармоягузорӣ дар чунин стартапҳо ниҳоят душвор хоҳад буд. Эҷоди фикр (идея) як амали мушкил аст. Он метавонад ҳафтаҳо ва моҳҳо тӯл кашад [3, с 89].

Раванди таҳияи лоиҳа аз ташаккули консепсияи он оғоз меёбад. Таҳияи консепсияи лоиҳа татбиқи марҳилаҳои асосии зеринро дар бар мегирад:

- ✓ таҳияи идеяи лоиҳаи сармоягузорӣ;
- ✓ таҳлили бозори истеъмолӣ ва асосноккунии мақсадҳои лоиҳа дар асоси тадқиқоти бозор ва таҳлили захираҳои истеҳсолот;
- ✓ арзёбии пешакии арзиши лоиҳа ва пешгӯии афзоиши маблағи муомилот;
- ✓ арзёбии давомнокии раванди сармоягузорӣ ва татбиқи воқеии лоиҳа, давраи оғози лоиҳа;
- ✓ пешгӯии афзоиши сармоя аз татбиқи лоиҳа;
- ✓ таҳлили молиявии имконпазирии лоиҳа. Муайян намудани манбаъҳо (сармоягузoron) ва ҳаҷми маблағгузорӣ;
- ✓ муайян кардани хусусиятҳои асосии лоиҳа;
- ✓ ҷалби сармоя ва сармоягузoron;
- ✓ тартиб додани бизнес нақша;

Раванди ташаккули консепсияи лоиҳа одатан ба марҳилаҳои зерин тақсим мешавад:

1. Муайян намудани мақсадҳои, ки ноил шудан ба онҳо тавассути амалӣ гардидани лоиҳа таъмин мегардад.

2. Таҳияи вариантҳои пешакии алтернативӣ (сценарияҳои таҳияи лоиҳа), ки ба ҳадафҳои сармоягузор мувофиқат мекунанд.

3. Интихоби вариантҳои лоиҳа, ки аз рӯи мӯҳлати иҷрои шартҳои дигар қобили қабул мебошанд.

Инчунин, дар ин ҷо бақайдгирии паҳлуҳои ҳуқуқии лоиҳа (ба қайди қорхона, иҷрои шартномаҳо ва ғайра) ва барориши саҳмияҳо ва дигар қоразҳои қиматнокро анҷом додан мумкин аст.

Чун қоида, дар охири марҳилаи пеш аз сармоягузорӣ бояд нақшаи муфассали бизнес барои лоиҳаи сармоягузорӣ гирифта шавад. Ҳамаи амалҳои дар боло зикршуда, албатта на танҳо вақт, балки хароҷотро низ талаб мекунанд. Дар сурати ба даст овардани натиҷаи

мусбӣ ва бевосита ба татбиқи лоиҳа гузаштан харочоти сарфшуда капитализатсия карда шуда, ба ном «харочоти пеш аз истеҳсолот» дохил карда, минбаъд ба арзиши маҳсулот тавассути механизми тарҳи амортизатсия дохил карда мешаванд [7, с 34]. .

Давраи навбатии барои марҳилаи сармоягузорӣ чудо карда мешавад. Фарқи куллии ин марҳилаи таҳияи лоиҳа аз марҳилаҳои қаблӣ ва минбаъда дар он аст, ки аз як тараф дар он аст, ки амалҳои андешида мешаванд, ки харочоти зиёдро талаб мекунанд ва аллакай бебозгашт мебошанд (харидани таҷҳизот ё сохтмон) ва аз тарафи дигар лоиҳа ҳануз аз ҳисоби худ тараққиёти худро таъмин карда наметавонад. Дар ин давра фондҳои доимии корхона ташаккул меёбанд. Баъзе намудҳои харочотҳои алоқаманд (масалан, харочоти таълими кадрҳо, чорабиниҳои пешбарӣ, ба истифода додан ва ғайра) мумкин аст қисман ба арзиши истеҳсолот (ҳамчун харочоти ба таъхир гузошташуда) ва қисман капитализатсия (ҳамчун харочоти пеш аз истеҳсол) шаванд.

Аз лаҳзаи ба кор андохтани таҷҳизоти асосӣ (дар мавриди сармоягузориҳои саноатӣ) ё баъди ба даст овардани амволи ғайриманқул ё дигар намудҳои дороиҳо *марҳилаи сеюми* таҳияи лоиҳаи сармоягузорӣ - марҳилаи истифодабарӣ (operational) оғоз меёбад. Ин давра бо оғози истеҳсоли маҳсулот ё пешниҳоди хизматрасонӣ ва даромадҳои дахлдор ва харочоти амалиётӣ тавсиф карда мешавад.

Давомнокии марҳилаи истифодабарӣ ба иҷрои умумии лоиҳа таъсири чиддӣ мерасонад. Аён аст, ки ҳадди болоии он дар вақташ ҳар қадар зиёд бошад, маблағи умумии даромад ҳамон қадар зиёд мешавад.

Муайян кардани нуқтае муҳим аст, ки гардиши пулии лоиҳа дигар наметавонад мустақиман бо сармояи аввалия алоқаманд бошад (ба истилоҳ “лимити сармоягузорӣ”). Меъёри умумии давомнокии амали лоиҳа ё давраи истифодаи маблағгузорӣ муҳим даромади пулие, ки аз нигоҳи сармоягузор ба даст овардааст, мебошад [6].

Марҳилаи барҳамдиҳӣ (ихтиёрӣ). Охиста-оҳиста, лоиҳа тамом мешавад. Таҷҳизот, биноҳо, иншоот фарсуда мешаванд, ғоида кам шудан мегирад. Дар ин вазъият ба иштирокчиён тавсия дода мешавад он чи ки ба расмиёти молиявӣ ва ҳуқуқӣ алоқаманд аст онро пӯшанд. Барҳам додан асло маънои онро надорад, ки соҳибони он пулро танҳо тақсим карда, пароканда мешаванд. Лоиҳаи нави сармоягузорӣ метавонад оғоз шавад. Масалан, модернизация.

Рӯйхати пурраи амалҳои имконпазир дар чадвали 1. оварда шудааст.

Чадвали 1.

МАЗМУНИ МАРҲИЛАҲОИ ДАВРАИ ҲАЁТИ ЛОИҲА

МАРҲИЛА	МАЗМУНИ МАРҲИЛА
<i>Марҳилаи пеш аз сармоягузорӣ (омодагӣ)</i>	
Ташаккули ғояҳои лоиҳаи ҳаҷми сармоягузорӣ	<ul style="list-style-type: none"> – Интиҳоб ва асосноккунии пешакии консепсия; – Таҳлили инноватсионӣ, патент ва таҳлили экологии ҳалли техникӣ, ки ташкили истеҳсоли он дар лоиҳаи зикршуда пешбинӣ шудааст; – Санчиши зарурати риояи талаботи сертификатсия; – Ҷамоҳангсозии пешакии нақшаи сармоягузорӣ бо афзалиятҳои федералӣ ва соҳавӣ; – Интиҳоби пешакии корхонае, ки метавонад лоиҳаро амалӣ созад;
Тадқиқоти имкониятҳои сармоягузорӣ	<ul style="list-style-type: none"> – Омӯзиши пешакии талабот ба маҳсулот ё хидматҳо; – Арзёбии сатҳи нархҳои базавӣ, қорӣ ва пешгӯии маҳсулот (хизматрасонӣ); – Таҳияи пешниҳодҳо оид ба шакли ташкилию ҳуқуқии лоиҳа ва ҳайати иштирокчиён;

	<ul style="list-style-type: none"> – баҳодиҳии ҳақми пешбинишавандаи сармоягузориҳо ва арзёбии пешакии самаранокии тиҷоратии онҳо; – Тайёр намудани иҷозатномаҳо; – Таҳияи ҳисобҳои пешакии бахшҳои асосноккунии техникӣ-иқтисодии лоиҳа; – Таҳияи пешниҳоди сармоягузорӣ барои сармоягузори эҳтимоли;
Таҳлили муҳити беруна	Гузaronидани тадқиқоти ҳамачонибаи маркетингӣ
Омода намудани асосҳои техникӣ-иқтисодии лоиҳа	<ul style="list-style-type: none"> – Омода намудани асосҳои техникӣ-иқтисодии лоиҳа тартиб додани барномаи истехсолӣ; – Кор карда баромадани қарорҳои техникӣ (таҳлили таркиби таҷҳизот, сохти воситаҳои нақлиёт, бор кардани иқтидорҳои истехсолӣ, тақлифҳо оид ба навсозӣ ва ғайра); – Дастгирии муҳандисӣ; – тадбирҳои ҳифзи муҳити зист; – Тавсифи системаи идоракунии корхона, ташкили меҳнати кормандон; – Хуччатҳои хароҷот ва молиявӣ; – Арзёбии хатарҳои марбут ба татбиқи лоиҳа; – Банақшагирии мӯҳлатҳои лоиҳа; – Арзёбии самаранокии иқтисодии тиҷоратии лоиҳа; – Муайян кардани шартҳо барои қатъи лоиҳа;
Таҳия ва баррасии бизнеси нақшаи лоиҳа. Марҳила бо қабули қарор дар бораи маблағгузори лоиҳа ё рад кардани маблағгузорӣ аз ҷониби сармоягузори мушаххас ба итмом мерасад	
Марҳилаи сармоягузорӣ	
Омодасозии самтҳои ҳукукии татбиқи лоиҳа	<ul style="list-style-type: none"> – Омода намудани (дар ҳолати зарурӣ) шахси ҳукуқӣ; – Таҳияи хуччатҳои шартномавӣ; – Бастани шартномаҳои қарзӣ;
Омодагии илмӣ-техникӣ	<ul style="list-style-type: none"> – Омода намудани хуччатҳои техникӣ барои маҳсулоти нав (маҳсулоти сармоягузоримешуда); – Тартиб додани роҳҳои рушди истехсолот; – Муайян кардани таъминкунандагони таҷҳизот, воситаҳои нақлиёт; – Тағйир додани сохтори истехсолот ва сохтори идоракунии; – Омӯзиш;
Ташаккули талабот ва ҳавасмандгардонӣ барои фурӯш маҳсулот	<ul style="list-style-type: none"> – Ташаккули стратегияи нархгузорӣ, сиёсати тарифӣ; – Ташкили ширкати таблиғотӣ;
Марҳилаи истифодабарӣ	
Ба кор андохтани объект, назорати нишондиҳандаҳои иқтисодӣ	<ul style="list-style-type: none"> – Сертификатсия; – Таъсиси дилер, шабакаи агентӣ; – Мониторинги доимии нишондиҳандаҳои иқтисодии лоиҳа – Таҳлили инҳирофҳои пайдошаванда аз нишондиҳандаҳои пешгӯӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Корхоро оид ба татбиқи лоиҳа гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст. Аз маҷмуи онҳо ду блоки калони корро фарқ кардан мумкин аст.

1. *Фаъолияти асосии лоиҳа*: санҷиши зарурӣ, банақшагирии лоиҳа, таҳияи ҳуҷҷатҳои лоиҳавӣ-сметавӣ, тендер ва бастанӣ шартномаҳо, корҳои сохтмонӣ насб, ба истифода додан, расонидани лоиҳа, истифодабарии лоиҳа (истеҳсол), барқароркунии таҷҳизот (ҳангоми анҷоми лоиҳа).
2. *Фаъолият оид ба дастгирии лоиҳа*: ташкили кор оид ба лоиҳа, омӯзиши ҳуқуқӣ, интиҳоби кадрҳо, тартиб додани нақшаҳои молиявӣ, таъминоти моддию техникаӣ, тадқиқоти маркетингӣ, таъминоти иттилоотӣ.

Ин тақсимои кор бо тақсимои лоиҳа ба марҳилаҳои сикли ҳаёт мувофиқат намекунад, зеро ҳам фаъолиятҳои асосӣ ва ҳам ёрирасон метавонанд бо сари вақт муттаҳид карда шаванд.

Раванди таҳияи консепсияи лоиҳа таҳлили ҳар як варианти таҳияи лоиҳаро аз нуқтаи назари имконпазирии он, инчунин таҳияи меъёрҳоеро дар бар мегирад, ки барои интиҳоби оптималии алтернативаҳо имкон медиҳанд. Дар байни меъёрҳои, ки ба қабули ин ё он вариант барои баррасӣ ва муқоисаи он бо вариантҳои дигар таъсир мерасонанд, арзиши лоиҳа, мӯҳлати татбиқи он ва ғойдаи сармояи ширкат ҷудо карда мешавад.

Барои арзёбии вариантҳои алтернативӣ аз рӯи меъёрҳои арзиши лоиҳаҳо, мӯҳлатҳои татбиқи онҳо ва ғойдаи сармоя, истифодаи арзёбии қобили татбиқи лоиҳа маъмул аст. Дарачаи эътимоди иштирокчиёни лоиҳа, баҳусус сармоягузори он ба татбиқи бомуваффақияти лоиҳа аз он вобаста аст, ки лоиҳа то чӣ андоза қобили ҳаёт аст.

Хавфҳои лоиҳаи сармоягузорӣ - консепсия мураккаб буда, намудҳои гуногуни хавфҳои марбут ба татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорию дар бар мегирад [7, с 70].

Татбиқи ҳар як лоиҳаи сармоягузорӣ табиатан як падидаи савдо аст, ҳатто барои лоиҳаҳои як намуд. Ҳолати мазкур муносибати инфиродиро бо назардошти маълумоти мушаххаси марбут ба омилҳои объективӣ ва субъективӣ пайдоиши хавфҳои ҳангоми татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ тақозо менамояд. Чӣ қадаре ки давомнокии лоиҳа дарозтар бошад, ҳамон қадар номуайяни дар натиҷаҳои ниҳоии татбиқи он меафзояд ва аз ин рӯ, сатҳи хавф ҳамон қадар зиёд мешавад.

Бояд дар назар дошт, ки даромади пулии пешбинишуда аз лоиҳаи сармоягузорӣ аз вазъи ояндаи қисми дахлдори бозор ва самаранокии фаъолияти тижоратии корхона вобаста аст. Ин маънои онро дорад, ки хавфҳои сармоягузорӣ асосан аз ҷониби хавфҳои тижоратии корхона пешакӣ муайян карда мешаванд. Ба ибораи дигар, байни давомнокии давраи ҳаёти лоиҳа ва сатҳи хавфи лоиҳаи сармоягузорӣ робитаи мустақим вучуд дорад. Мукамалӣ ва эътимоднокии маълумоти ҷамъовардашуда дар тамоми марҳилаҳои лоиҳа, сатҳи таҳассуси менечерони сармоягузорӣ асосан дурустии баҳисобгирии омилҳои гуногуни намудҳои муайяни хавфро муайян мекунад.

Биёед намудҳои асосии хавфҳои лоиҳаи сармоягузорию бо назардошти шароити мушаххаси Тоҷикистон номбар кунем.

Хавфи муфлисшавӣ асосан бо иҷрои ӯҳдадориҳои шартномавӣ аз ҷониби шарикони тижоратӣ, инчунин бо паст шудани сатҳи пардохтпазирии сармояи муомилотӣ алоқаманд аст. Далели он, ки қисми зиёди корхонаҳои Тоҷикистон сохтори тавозунии ғайриқаноатбахш дорад, яъне системаи бепардох ҳамчун як аломати доимии муносибатҳои ҳам байни субъектҳои соҳибкорӣ ва ҳам байни субъектҳои хоҷагидорӣ ва давлат амал мекунад.

Хавфи дастгирии молиявӣ лоиҳа бо саривақт нагирифтани захираҳои сармоя аз манбаъҳои муайян, бо хатари кам гузоштани маблағ аз сабаби афзоиши арзиши сармояи зарурӣ барои татбиқи лоиҳа алоқаманд. Аз бисёр ҷиҳат, он бо хатари муфлисшавӣ ва хавфи таваррум алоқаманд аст.

Хавфи ноустувори молиявӣ корхона. Он бо номутавозунии гардиши сармояи саҳомӣ ва қарзи гузошташуда, инчунин ҷараёни воридот ва пардохтҳо аз рӯи лоиҳаи

сармоягузорӣ тавсиф мешавад. Ин намуди таваккал дар баробари хавфи муфлисшавӣ ҳамчун тавлидкунандаи асосии хавфи муфлисшавии корхона баромад мекунад.

Хавфи андоз. Дар шароити муосири Тоҷикистон, хавфи андоз ба равандҳои сармоягузорӣ аз сабаби пешгуинашаванда будани сиёсати андоз на танҳо аз ҷиҳати таркиб, сатҳи меъёрҳо, андозҳо, пардохтҳо, боҷҳо, балки аз ҷиҳати тартиби таҳияи андозҳо, пардохтҳои инфиродӣ (мӯҳлатҳо, шартҳо), инчунин қорӣ кардан ва бекор кардани имтиёзҳои андоз дар соҳаи сармоягузорию воқеӣ таъсири назаррас мерасонад. Омили пешгуинашаванда ин намуди хавфи сармоягузорию дар Тоҷикистон хеле зиёд месозад.

Хавфи таваррум бо эҳтимолияти беқурбшавии даромади пешбинишуда аз лоиҳаи сармоягузорӣ ва афзоиши арзиши хароҷоти асосӣ дар шакли номиналӣ алоқаманд аст. Хавфи таваррум дар шароити муосир доимӣ буда, ба аксари амалиётҳои марбут ба татбиқи лоиҳа таъсир мерасонад. Доимии ин факти таваккал ҳалли масъалаи баҳисобгирӣ ва безарар гардондани онро осон мекунад.

Хавфи меъёри фоизӣ бо хавфи таваррум алоқаманд аст. Дар Тоҷикистон, он дорои хусусиятҳои ба худ хос, суст инкишоф он вобаста ба хусусиятҳои ташаккули бозори молиявӣ мебошад.

Хавфи маркетингӣ ин хатари ба даст наомадани даромади сармоягузорӣ дар марҳилаи амалисозии лоиҳа бо сабабҳои гуногуне мебошад, ки ба ҳаҷми фурӯш ва хароҷоти амалиётӣ таъсир мерасонанд. Чӣ қадаре ки мӯҳлатҳои лоиҳа дарозтар бошанд, эҳтимоли зиёд шудани ин намуди хавф зиёд мешавад.

Хавфи ҷинояткорӣ дар шароити Тоҷикистон пеш аз ҳама ба набудани Ҳимояи дурусти ҳуқуқи моликияти хусусии сармоягузор вобаста аст, ки аксаран вақт ғайриқонунии ҳиссаи оинномавии онҳо даҳҳо маротиба кам карда мешавад, мусодираи зӯрваронаи корхонаҳо ва ба сохторҳои дигар додани моликияти онҳо мушоҳида мешавад.

Дар ҷамбасти мақола қайд кардани ҳастем, ки барои ҷалб намудани сармоягузорию хориҷӣ таҳия намудани лоиҳаҳои аҳамияти муҳими стратеги дошта зарур мебошад. Дар инҷо муаллиф оид ба таҳияи лоиҳа, коркарди лоиҳа, амалӣ кардани лоиҳа, анҷомдиҳии лоиҳа, марҳилаҳои давраи ҳаёти лоиҳа, хавфи муфлисшавӣ, хавфи дастгирии молиявии лоиҳа, хавфи ноустувории молиявии корхона, хавфи андоз, хавфи таваррум, хавфи меъёри фоизӣ, хавфи маркетингӣ, хавфи ҷинояткорӣ ва ғайраҳоро мавриди омузиш ва таҳлилҳо қарор додааст.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи сармоягузорӣ. Бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 феввали соли 2016, № 357 қабул гардидааст (ҚҶТ аз 3.08.2018 № 1547).
2. Бердиев Р.Б., Шохруз М., Майдаева М.С. Сущность и социально-экономическое значение инвестирования экономики//Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2016. -№ 2/10 (219). - с. 140.
3. Идрисов, А. Б., Картышев С.В., Постников А.В. Стратегическое планирование и анализ эффективности инвестиций. - М.: Информационно-издательский дом “Филинь”, 2007. - 272 с.
4. Мартынов, А.Д. Активизация инвестиционной политики // Экономист. 2002. - № 9. - С. 54.
5. Султонзода И.М. Асосҳои назариявии танзими сармоягузорию мустақими хориҷӣ дар иқтисодиёти миллий (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон). - Душанбе – 2020. -172 с.
6. Стратегияи милли рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – С. 6.

7. Шарикова И. В., Дмитриева О. В., Шариков А. В., Фефелова Н. П., Лысова Т. А. Анализ инвестиций в агропромышленный комплекс – от отдельного проекта до отрасли в целом // Экономический анализ: теория и практика. 2014. № 47 (398). С. 57.

УДК-33

Шукуров А.А.

ТАЪСИРИ МУТАҚОБИЛАИ РУШДИ ИҚТИСОДӢ ДАР АМСИЛАСОЗИИ ИҚТИСОДИЮ МАТЕМАТИКӢ

Дар мақола таъсири мутақобилаи рушди иқтисодӣ, амсиласозӣ ва ҳаҷми баҳши молиявӣ дар сатҳи минтақаи шимолии Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯхта мешавад. Муаллиф нақшаи гузарондани ин гуна тадқиқотро дар асоси истифодаи воситаҳои васеи амсиласозии математикӣ тартиб додааст. Аз сабаби набудани нишондиҳандаҳо, ки қобилияти пурраи рушди иқтисодӣ ва ҳаҷми баҳши молиявиро инъикос мекунанд, гузариш ба тағйирёбандаҳои маҷмӯи ҷузъҳои асосӣ сурат гирифтааст. Таҳлил ва амсиласозии минбаъда аз рӯи ин нишондиҳандаҳои ниҳонӣ, ки ҳамчун "таназзули иқтисодӣ" ва "ноустувории молиявӣ" маънидод карда мешаванд, гузаронида шуд. Истифодаи амсилаи FAVAR ва VECM имкон дод, ки ягон таъсири таназзули иқтисодӣ ба ноустувории молиявӣ вучуд надоштааст ва онро метавон бо он шарҳ дод, ки бӯҳронҳои даҳсолаҳои охир сарчашмаи молиявӣ доштаанд. Барои омӯзиши таъсири мутақобилаи рушди иқтисодӣ ва ҳаҷми баҳши молиявӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ маълумот оид ба 76 кишвари ҷаҳон барои солҳои 2015-2020 гирифта шудааст. Регрессия ҳам аз рӯи нишондиҳандаҳои ҷамъшуда ва ҳам дар асоси нишондиҳандаҳо асос ёфтааст. Умуман нишондиҳандаҳо, ки рушди иқтисодии тамоми ҷаҳонро тавсиф мекунанд ва ба нишондиҳандаҳои ҳаҷми баҳши молиявӣ таъсир мерасонанд, инъикос карда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: захираҳои меҳнатӣ, FAVAR, VECM, баҳши молиявӣ, рушди иқтисодӣ, шуғли аҳоли, амсиласозии иқтисодию математикӣ, амсилаҳои арзёбӣ, модулҳои стандартии технологӣ.

Шукуров А.А.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В ЭКОНОМИКО- МАТЕМАТИЧЕСКОМ МОДЕЛИРОВАНИИ

В статье рассматривается взаимодействие экономического развития, моделирования и размера финансового сектора на уровне северного региона Республики Таджикистан. Автор разработал план такого исследования, основанный на широком использовании инструментов математического моделирования. Из-за отсутствия показателей, отражающих весь потенциал экономического роста и размер финансового сектора, произошел переход к набору ключевых компонентов. Дальнейший анализ и моделирование проводились по этим скрытым показателям, которые интерпретируются как «экономический спад» и «финансовая нестабильность». Использование коэффициентов FAVAR и VECM показало, что экономический спад не оказал влияния на финансовую нестабильность, и это можно объяснить тем, что кризисы последних десятилетий имели финансовый источник. Данные по 76 странам за 2015-2020 годы были получены для изучения взаимодействия экономического роста и размера финансового сектора на

глобальном уровне. Регрессия основана как на кумулятивных, так и на неагрегированных показателях. В целом отражены показатели, характеризующие экономический рост всего мира и влияющие на показатели размера финансового сектора.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, FAVAR, VECM, финансовый сектор, экономическое развитие, занятость, экономико-математическое моделирование, модели оценки, стандартные технологические модули.

Shukurov A.A.

INTERACTION OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN ECONOMIC AND MATHEMATICAL MODELING

The article examines the interaction of economic development, modeling and the size of the financial sector at the level of the northern region of the Republic of Tajikistan. The author has developed a plan for such a study, based on the widespread use of mathematical modeling tools. Due to the lack of indicators that reflect the full potential of economic growth and the size of the financial sector, there has been a transition to a set of key components. Further analysis and modeling was carried out on these hidden indicators, which are interpreted as "economic recession" and "financial instability". The use of the FAVAR and VECM coefficients showed that the economic downturn had no effect on financial instability, and this can be explained by the fact that the crises of recent decades had a financial source. Data for 76 countries for 2015-2020 was obtained to explore the interaction between economic growth and financial sector size at the global level. The regression is based on both cumulative and non-aggregate measures. In general, indicators are reflected that characterize the economic growth of the whole world and affect the indicators of the size of the financial sector.

Keywords: labor resources, FAVAR, VECM, financial sector, economic development, employment, economic and mathematical modeling, valuation models, standard technology modules.

Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба се марҳилаҳои асосӣ тақсим карда шудааст: марҳилаи якум солҳои 2016-2020 гузариш ба модели нави рушди иқтисодӣ, марҳилаи дуюм солҳои 2021-2025 рушди босуръати иқтисодиёт, ки ба ҷалби сармоягузориҳо асос меёбад ва марҳилаи сеюм солҳои 2026-2030 ба анҷом расонидани индустриализатсияи суръатнок тавассути баланд бардоштани иқтидорҳо бо назардошти рушди илм ва инноватсияро дарбар мегирад.

Мувофиқи омили Раёсати Хадамоти муҳоҷирати вазорати меҳнат, ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд давоми соли 2021 181 ҳазору 109 нафар ба муҳоҷирати меҳнатӣ рафтаанд, ки аз ин шумора 139079 нафарро занҳо ташкил медиҳанд. Бино ба омили Раёсати Хадамоти муҳоҷират дар вилояти Суғд ин омор дар муқоиса ба соли 2020 - 151,742 ҳазор нафар зиёд аст. Аммо омили расмии хадамот ва шумораи пурсиши сартосарӣ фарқ мекунад. Дар рафти пурсиши сартосарии ҳавлӣ ба ҳавлӣ маълум гардид, ки шумораи умумии муҳоҷирони вилояти Суғд дар соли 2021 ба 219 ҳазору 380 нафар расидааст, яъне фарқи омили расмӣ аз ғайрирасмӣ ба 38271 нафар баробар аст.

Албатта вазъи иқтисодии кишвар тақозо мекунад, ки раванди муҳоҷират на танҳо дар минтақаи Суғд, балки сар то сари кишвар зиёд гардад. Афзоиши бекорӣ, зиёд шудани шумори аҳоли, паст будани миқдори маошу нафақа ва дигар сабабу омилҳо боис мегарданд, ки на танҳо мардҳо, балки шумори муҳоҷирзанон низ меафзояд.

Раванди афзоиши шумори муҳоҷирони меҳнатиро дар омили сафари ҳамасолаи сокинон ба хориҷ дар солҳои 2021 ва 2022 аз кишвар низ пай бурдан мумкин аст. Муҳоҷират дар тамоми дунё мавҷуд аст ва ягон раванди нохуб нест. Вазорати меҳнат, ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд бояд чунин корҳоро роҳандозӣ намоянд:

- ҳамчун объекти амсиласозии иқтисодию математикӣ ва вазъи ҳозираи захираҳои меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (ба сифати намояндаи минтақаи аз ҷиҳати саноат тараққиқардаи Ҷумҳурии Тоҷикистон) таҳлил карда шавад;
- омилҳои иҷтимоию иқтисодие, ки ба ташаккули захираҳои меҳнатӣ таъсир мерасонанд, ошкор карда шавад;
- баёни пурмазмун ва расмӣ муаммои сохтани автоматикунонии амсилаҳои иқтисодию математикӣ, ки баҳо додани таъсири омилҳои иҷтимоию иқтисодиро ба афзоиши захираҳои меҳнати минтақаи баррасишаванда имкон медиҳанд, мураттаб кард [7, с. 126-131].

Захираҳои меҳнатӣ - инҳо қисман аҳолии синну соли қобили меҳнат, ки барои меҳнат қардан дар хоҷагии халқ бо қувваю бозу, дониш ва таҷриба мусаллаҳ аст. Ба захираҳои меҳнатӣ қормандони бо қор машғул ва қувваҳои қорӣ захиравӣ дохил мешаванд. Омори захираҳои меҳнатӣ барои ташаккули заминаи баҳодихӣ, таҳлил ва татбиқи иқтисодии меҳнатӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ бо мақсади муайян намудани сиёсати баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ, таҳияи воситаҳои афзоиши шуғли аҳоли, даромади аҳоли ва рушди бозори рақобати меҳнат [2, с. 219].

Вазифаҳои омори захираҳои меҳнатӣ таҳия ва тақмил додани системаи нишондодҳо, методологияи ҳисоб ва таҳлили онҳо бо мақсади ҳамҷонибаи омӯзиши захираҳои меҳнатӣ, муайян қардани қонуниятҳои ташаккул ва ҳаракати онҳо иборатанд. Аз ҷумла, инҳо дар бар мегиранд:

- характеристикаҳои мавҷудият, таркиб ва сохтори захираҳои меҳнатӣ ва аҳолии аз ҷиҳати иқтисоди фаъл;
- омӯзиши шуғл ва бекорӣ;
- тавсифи тақрористеҳсоли табиӣ захираҳои меҳнатӣ;
- омӯзиши муҳочират ва омилҳои муайянқунандаи он;
- ҳисобқунии миқдори ояндаи захираҳои меҳнатӣ;
- арзёбии вазъият ва рушди бозори меҳнат, талабот ва пешниҳод, қонъюнктура ва ташаннуч дар бозори меҳнат.

Манбаъҳои маълумоти омори ҳисоботи қорӣ оид ба меҳнат, барӯйхатгирии аҳоли, тадқиқоти интихобӣ ва мушоҳидаҳои махсус ташкилшуда оид ба масъалаҳои шуғли аҳоли мебошанд, ки аз қониби мақомоти давлатии омори гузаронида мешаванд.

Барои таҳлил, банақшагирӣ, баҳисобгирӣ ва идорақунии захираҳои меҳнатӣ бо дарназардошти таҷрибаи ватанӣ ва қаҳонӣ таркиби захираҳои меҳнатӣ ҷудо қарда мешавад, ки дар расми 1., нишон дода шудааст.

Расми 1. Таркиби қувваи қорӣ.

Бекорон одамони синну соли қобили меҳнат мебошанд, ки ҳоло қор намеқунанд, дар қустуҷӯи қор ва тайёранд, ки дар ҳар вақт ба қор шуруъ қунанд. Шумораи умумии бо қор

таъмин ва бекорон категорияи аҳолии аз чиҳати иқтисоди фаъолро ташкил медиҳад. Ба гурӯҳи аҳолии аз чиҳати иқтисодӣ ғайрифавол ё ба захира ҷавобшуда аҳолии синну соли қобили меҳнат, мактаббачагон, донишҷӯёни шӯъбаи рӯзона, шахсоне, ки ба тарбияи кӯдакон, кори хона машғуланд, даъватшавандагон дохил мешаванд.

Микдори захираҳои меҳнатӣ бо ду усул ҳисоб карда мешавад: демографӣ (аз рӯи манбаъҳои ташаккул) ва иқтисодӣ (аз рӯи шуғли воқеӣ).

Бо истифода аз усули демографӣ қувваи корӣ бо маблағи шумораи аҳолии синни қобили меҳнат, маъҷубони гурӯҳҳои I, II ва бо илова намудани шумораи наврасони то синни 16-сола ва ашхоси коркунандаи синни нафақа ҳисоб карда мешавад.

Ҳангоми бо усули иқтисодӣ ҳисоб кардани қувваи корӣ, маҷмӯи тамоми аҳолии воқеан бо кор таъминшуда, аз ҷумла онҳое, ки дар хоҷагиҳои ёрирасон, хоҷагиҳои деҳқонӣ, шахсони синну соли қобили меҳнат, дар хоҷагӣ ва нигоҳубини кӯдак машғуланд, хонандагони аз 16 сола боло берун аз кор, бекорон ва дигар шахсони бекор дар синни қобили меҳнат буда мебошанд.

Шумораи захираҳои меҳнатӣ дар зери таъсири ҳаракати табиӣ ва механикӣ тағйир меёбад. Ҳаракати табиӣ захираҳои меҳнатӣ аз инҳо иборат аст:

- 1) аз ҳисоби пурраи захираҳои меҳнатӣ, аз ҳисоби шахсони ба синни 16 расида, инчунин аз ҳисоби аҳолии синни нафақа ва наврасони то 16-сола, ки ба фаъолияти иқтисодӣ ҷалб карда шудаанд;
- 2) ба нафақа баромадани захираҳои меҳнатӣ бо сабабҳои:
 - а) шахсоне, ки ба синни нафақа расидаанд;
 - б) ашхоси синни қобили меҳнат, ки маъҷуб шудаанд;
 - в) шахсоне, ки ба қувваи корӣ тааллуқ доранд ва дар давраи таҳлил фавтидаанд;
 - г) ба шахсони синни нафақа ва наврасоне, ки дар кори ҷамъиятӣ иштирок намудаанд;
- 3) афзоиши (талаф) табиӣ захираҳои меҳнатӣ, ки ҳамчун фарқияти байни пуррашавии табиӣ ва ба нафақа баромадани захираҳои меҳнатӣ ҳисоб карда мешавад.

Таносуби афзоиши механикӣ захираҳои меҳнатӣ ба микдори миёнаи захираҳои меҳнатӣ коэффисиенти афзоиши механикӣ захираҳои меҳнатӣ номида мешавад. Маҷмӯи коэффисиентҳои афзоиши табиӣ ва механикӣ захираҳои меҳнатӣ коэффисиенти афзоиши умумии захираҳои меҳнатӣ мебошад.

Яке аз воситаҳои муҳимтарини таҳлили равандҳои муосир, ки дар бозори меҳнат ташаккул меёбад, тавозуни захираҳои меҳнатӣ мебошад. Он дар асоси материалҳои на танҳо омории меҳнат, балки дигар соҳаҳои омор низ тартиб дода мешавад. Мувозинат манбаъҳои ташаккули захираҳои меҳнатӣ, самти истифодаи захираҳои меҳнатро дар системаи тақсимои ҷамъиятии меҳнат инъикос менамояд. Дар бораи ташаккули нерӯи меҳнатии кишвар, ташкили бозори меҳнат, омӯзиши шуғли аҳоли ва бекорӣ, сохтори шуғли аҳоли аз рӯи бахшҳои иқтисодӣ, шаклҳои моликият, минтақа ва дигар соҳаҳо, ошкор намудани захираҳои меҳнатӣ умуман барои мамлакат, манбаъҳои пур кардани он ва самтҳои азхудкунӣ ва дигар масъалаҳо. Тавозуни захираҳои меҳнатӣ барои омӯзиши сохтори иҷтимоии ҷомеа, пешгӯии талабот ва пешниҳод дар бозори меҳнат аҳамияти калон дорад.

Мувозинати захираҳои меҳнатӣ ду қисмати ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад. Фасли якум мавҷудият ва таркиби тақрористехсолкунии захираҳои меҳнатро тавсиф мекунад. Фасли дуюм мувозинат тақсимои захираҳои меҳнатиро аз рӯи соҳаҳо ва намудҳои фаъолият тавсиф мекунад.

Ин мувозинатҳо имконият медиҳанд, ки як катор нишондиҳандаҳои, ки қобилияти меҳнатӣ ва шуғли аҳолиро тавсиф мекунанд, ҳисоб карда шаванд: коэффисиентҳои қобилияти кори тамоми аҳоли, аҳолии синни қобили меҳнат, дараҷаи бо кор таъмин будани тамоми аҳоли, аҳолии синни қобили меҳнат, дараҷаи бо кор таъмин будани захираҳои меҳнатӣ, коэффисиенти фаъолияти иқтисодии захираҳои меҳнатӣ.

Шумораи захираҳои меҳнатиро дар ягон санаи муайян ё ба ҳисоби миёна дар давраи корӣ, муайян кардан мумкин аст. Шумораи миёнаи захираҳои меҳнатӣ бо истифода аз формулаҳои миёнаи арифметикӣ (ҳангоме, ки маълумот танҳо дар аввал ва охири давраи ҳисоботӣ мавҷуд бошад) ё миёнаи хронологӣ (агар маълумот дар бораи аҳоли дар аввали ҳар як давра барои давраҳои баробар мавҷуд бошад) ҳисоб карда мешавад. Агар барои фосилаҳои нобаробари вақт маълумот мавҷуд бошад, формулаи хронологии миёнавазнишуда истифода мешавад. Мисоли ҳисоб: шумораи захираҳои меҳнати вилоят (ҳазор нафар) то 1 январ 948 ададро ташкил дод; 1 май - 956; 1 сентябр - 958; 1 ноябр - 952; 1 январи соли навбатӣ - 950. Шумораи миёнаи захираҳои меҳнатӣ ба инҳо баробар аст:

$$\bar{m} = \frac{\left(\frac{948+956}{2}\right)4 + \left(\frac{956+958}{2}\right)4 + \left(\frac{958+952}{2}\right)2 + \left(\frac{952+950}{2}\right)2}{12} = \frac{11448}{12} = 954 \quad (I)$$

Шумораи миёнаи захираҳои меҳнати вилоят (ҳазор нафар).

Ба системаи нишондиҳандаҳои омории захираҳои меҳнатӣ ҳисоби коэффисиентҳои қобили меҳнат дохил карда мешаванд. Коэффисиенти қобилияти кори тамоми аҳоли ба таносуби аҳолии қобили меҳнат ба шумораи умумии аҳоли баробар аст. Коэффисиенти қобилияти кори аҳолии синни қобили меҳнат бо роҳи тақсим кардани аҳолии синни қобили меҳнат ба шумораи умумии аҳолии қобили меҳнат ҳисоб карда мешавад. Таносуби сарбории нафақа бо роҳи тақсим кардани аҳолии синни нафақа ба аҳолии синну соли қобили меҳнат муайян карда мешавад, ки натиҷа ба 1000 (ба ҳар ҳазор нафар) зарб карда мешавад.

Коэффисиенти ивазкунии қувваи корӣ ба таносуби аҳолии синни пеш аз меҳнат ба аҳолии синни қобили меҳнат баробар буда, натиҷа ба 1000 (ба ҳисоби ҳазор нафар) зарб карда мешавад. Коэффисиенти умумии сарборӣ (коэффисиенти самаранокии таркиби синну сол) дараҷаи сарбории аҳолии синни қобили меҳнатро аз ҷониби аҳолии тамоми синну соли ғайри қобили кор инъикос мекунад. Он аз рӯи маҷмӯи омили нафақа ва коэффисиенти ивазкунии қувваи корӣ муайян карда мешавад.

Шумораи захираҳои меҳнатӣ одатан дар давраи муайян (масалан, дар аввали сол) муқаррар карда мешавад. Аммо, дар амал мумкин аст, ки онро умуман барои як муддати муайян ҳисоб кардан лозим бошад. Дар ин ҳолат шумораи миёнаи захираҳои меҳнатӣ вобаста ба мавҷудияти маълумоти ибтидоӣ бо истифода аз формулаҳои шабеҳе, ки барои ҳисоб кардани шумораи миёнаи аҳоли, муайян карда мешавад. Омӯзиши омории захираҳои меҳнатӣ ҳамчун объекти мураккаб ва хеле сайёро дар асоси як ё якчанд нишондиҳандаҳои мушаххас сохтан мумкин нест. Бо ин мақсад, системае ҷалб карда шудааст, ки нишондиҳандаҳоро дар бар мегирад:

- миқдори захираҳои меҳнатӣ (шумораи захираҳои меҳнатӣ дар давраи муайян, миқдори миёнаи солони захираҳои меҳнатӣ ва ғ.);
- таркиби захираҳои меҳнатӣ (тақсими захираҳои меҳнатӣ аз рӯи чинс, гурӯҳҳои синну сол, ҷои истиқомат, шаҳр ё деҳа ва ғ.);
- ҷойгиркунии захираҳои меҳнатӣ (ҳиссаи захираҳои меҳнатие, ки дар ҳудуди муайян зиндагӣ мекунад; зичии физикии захираҳои меҳнатӣ; зичии иқтисодии захираҳои меҳнатӣ ва ғ.);
- ҳаракати табиӣ захираҳои меҳнатӣ (қабули мутлақи табиӣ, ба нафақа баромадан ва афзоиши захираҳои меҳнатӣ; коэффисиентҳои қабули табиӣ, ба нафақа баромадан ва афзоиши захираҳои меҳнатӣ ва ғайра);
- ҳаракати муҳочирати захираҳои меҳнатӣ (қабули мутлақи муҳочират, рафтани ва афзоиши захираҳои меҳнатӣ; коэффисиентҳои ҷалби муҳочират, ба нафақа баромадан ва афзоиши захираҳои меҳнатӣ ва ғайра);

- такрористехсолкунии захираҳои меҳнатӣ (комилан афзудани микдори захираҳои меҳнатӣ; коэффисиентҳои пуррашавии умумӣ, ба нафақа баромадан ва афзоиши захираҳои меҳнатӣ; коэффисиентҳои ивазкунии захираҳои меҳнатӣ; давомнокии миёнаи умри аҳолии синни қобили меҳнат ва ғайра);
- истифодаи захираҳои меҳнатӣ (дараҷаи шуғл ва бекорӣ захираҳои меҳнатӣ; хосилнокии меҳнат ва ғайра).

Танҳо истифодаи ҳамаҷонибаи нишондиҳандаҳои тавсифкунандаи ҳолат, ҳаракат, такрористехсол ва истифодаи захираҳои меҳнатӣ имкон медиҳад, ки дар бораи нақш ва мавқеи он дар ҷомеаи муосир тасаввуроти муфассал ва ҳамаҷониба ба даст оварда шавад, ки аз рӯи синну сол ва вазъи саломатӣ, ё воқеан қор мекунад маълумот диҳад. Дар баробари ин дар таҳлили омории динамикаи муҳимтарин нишондиҳандаҳои захираҳои меҳнатӣ ба қисмҳои табиӣ ва муҳочират, ки тағйироти шумора, таркиб, тақсим ва такрористехсоли онҳоро хеле пешакӣ муайян мекунанд, диққати ҷиддӣ дода мешавад [2, с. 220].

Дар ҳама гуна давраи муайяни вақт (моҳ, сол) ҷузъҳои ҳаракати табиӣ ва муҳочирати ҷомеа, ки бо ҳамдигар амал карда, микдори захираҳои меҳнатиро тағйир медиҳанд (Ҷадвали 1.).

Ҷадвали 1. Механизми ташаккули шумораи захираҳои меҳнатӣ.

Шумораи захираҳои меҳнатӣ дар аввали давра			
Шумораи ҳақиқии пуракунии захираҳои меҳнатӣ	Шумораи ҳақиқии камкунии захираҳои меҳнатӣ	Шумораи пуракунии муҳочирони захираҳои меҳнатӣ	Шумораи камкунии муҳочирони захираҳои меҳнатӣ
Афзоиши табиӣ (камшавӣ) қувваи қорӣ		Афзоиши муҳочират (камшавӣ) қувваи қорӣ	
Афзоиши умумии (камшавии) микдори захираҳои меҳнатӣ			
Шумораи захираҳои меҳнатӣ дар охири давра			

Таҳлили ҳолат ва тамоюлҳои асосии ташаккули захираҳои меҳнатӣ нишон медиҳад, ки вазъи иҷтимоию иқтисодии минтақа ба ҳаракати табиӣ ва муҳочирати аҳоли, ки афзоиши захираҳои меҳнатиро муайян мекунанд, ба таври назаррас таъсир мерасонад. Барои он, ки мақомоти минтақавӣ ба афзоиши табиӣ ва муҳочирати аҳоли таъсири танзимкунанда расонида тавонанд, бояд тасаввуроти дақиқ дошта бошанд, ки ин афзоиш аз қадом омилҳои мушаххаси иҷтимоию иқтисодӣ вобаста аст ва баҳодихии микдорӣ аз ин вобастагии доимӣ дошта бошад. Маълумоти бештар объективӣ дар бораи дараҷаи таъсири омилҳо ба равандҳои демографӣ дар минтақа бо амсилаҳои иқтисодӣ ва математикӣ, ки имкон медиҳад баҳои микдорӣ саҳми ҳар як омил ба тағйирёбии арзиши табиат ва афзоиши захираҳои меҳнатӣ (минбаъд - амсилаҳои арзёбӣ) дода шавад [2, с. 218].

Дар натиҷаи таҳлили гузаронидашуда як қатор омилҳои иҷтимоию иқтисодӣ муайян карда шуданд, ки ба ҷузъи табиӣ ташаккули захираҳои меҳнатӣ минтақа таъсир мерасонанд: сатҳи даромад ба ҳар сари аҳоли, таъмини манзил, сифати хизматрасонии тиббӣ, дараҷа ва сифати хизматрасонии таълимӣ, дараҷаи шуғли аҳоли, дараҷаи ифлосшавии муҳити зист, дараҷаи ҷиноятқорӣ. Таҳлил нишон дод, ки ба афзоиши муҳочират омилҳои зерин таъсир мерасонанд: бо ҷойи қор, таъмин бо манзил, ҳифзи иҷтимоии аҳоли.

Ин омилҳо, дар маҷмӯъ, гуногунанд, бинобар ин, афзоиши табиӣ ва муҳочиратро алоҳида таҳқиқ кардан лозим аст. Сабаби дуҷум, ки ин ду ҷузъи демографии қувваи қорӣ алоҳида баррасӣ карда мешавад, дар он аст, ки маълумоти омори оид ба ҳар яке аз ин ҷузъҳо аз ҷиҳати понотизм ва эътимоднокӣ хеле фарқ мекунанд. [3, с. 85-93].

Азбаски мониторинги ҳолати захираҳои меҳнатӣ дар минтақаҳои гуногуни Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд мунтазам гузаронида шавад, вазифаи сохтани автоматикунони амсилаҳои арзёбӣ ба миён меояд. Чунон, ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, ин вазифа бояд

вобаста ба ду қисмати таъсиррасонӣ ба захираҳои меҳнати ҳаракати табиӣ аҳоли ва афзоиши муҳоҷират ҳал карда шавад. Ҳадафҳо барои ҳалли ин масъала ва таҳияи модулҳои технологияи стандартӣ барои сохтани автоматикунонии амсилаҳои баҳодихӣ, ки мақсади таҳқиқоти мазкур мебошад, гузошта шудааст.

Модулҳои технологӣ барои ҳама минтақаҳои аз ҷиҳати саноатӣ рушдёфтаи Ҷумҳурии Тоҷикистон хосанд, ба он маъно, ки тавассути модулҳои таҳияшуда барои ҳар як минтақа маҷмӯи беназири амсилаҳои арзёбӣ дар асоси маълумоти ибтидоии омӯрӣ (ки хусусияти иҷтимоӣ иқтисодии Тоҷикистон, аз ҷумла вилояти Суғдро инъикос мекунад) тавлид мешавад.

Истифодаи модулҳои стандартии технологӣ барои сохтани автоматикунонии амсилаҳои баҳодихӣ таъсири омилҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ба ташаккули қувваи меҳнати вилояти Суғд бо ёрии модулҳои стандартии технологӣ, амсилаҳои арзёбӣ сохта мешаванд, регрессия, истехсолот, ғайрипараметрӣ, ки вобастагии нишондиҳандаҳои мақсадноки демографии вилояти Суғдро аз вазъи иҷтимоӣ иқтисодии он инъикос мекунад.

Татбиқи пайдарпайи усулҳои коррелятсияи ҷуфтӣ, мувофиқи технологияи пешниҳодшуда, таҳлили компонентҳо ва омилҳо имкон дод, ки шумораи регрессияҳо тадриҷан кам карда шавад, ки дар натиҷа барои нишондодҳои таваллуд ва фавт бо истифода аз модулҳои технологияи хос (МТХ), аз шумораи амсилаҳои ба даст оварда шуданд, ки шакли зерин доранд:

$$Y_1 = -0,00084x_2 - 0,00097x_6 + 0,0025x_9 + 0,0005x_{17} + 0,0004x_{24} + 0,0022x_{26} \quad (2)$$

$$Y_2 = 0,00352x_2 + 0,1825x_{10} + 0,00236x_{17} + 0,0057x_{24} + 0,077x_{26} \quad (3)$$

$$Y_3 = 11,632 - 0,0459686 * x_6 + 0,139083 * x_{11} - 0,0388949 * x_{10} - 0,194333 * x_{16} \quad (4)$$

$$Y_4 = -10,6822 - 24,8576 * x_5 + 1,6793 * x_{10} - 0,116526 * x_{11} - 0,4377 * x_{15} - 0,0042 * x_{28} \quad (5)$$

- ки дар он Y_1 - дараҷи умумии таваллуд;
- Y_2 - коэффисиенти умумии таваллуд;
- Y_3 - коэффисиенти фавт бо сабабҳои иҷтимоӣ;
- Y_4 - коэффисиенти умумии фавт;
- x_2 - даромад барои ҳар сари аҳоли;
- x_5 - нафақаи миёнаи моҳона;
- x_6 - таносуби даромади миёна ба ҳар сари аҳоли ва минимуми зиндагонӣ;
- x_9 - шумораи донишҷӯён ба ҳар 100 ҳазор нафар аҳоли;
- x_{10} - бо духтурҳо таъмин намудани аҳоли;
- x_{11} - бо кати беморӣ дар беморхонаҳо, таъмин намудани аҳоли;
- x_{15} - сатҳи бекорӣ;
- x_{16} - таносуби коргарони саноатӣ, ки дар соҳаҳои шароити меҳнати зарарнок ва хатарнок кор мекунад;
- x_{17} - партовҳои моддаҳои зараровар ба атмосфера;
- x_{24} - ба истифода додани биноҳои истиқоматӣ;
- x_{26} - бо мошинҳои шахсӣ таъмин намудани аҳоли;
- x_{28} - шумораи ҷиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир ва ғ.

Ин амсилаҳои коэффисиенти баланди детерминатсия (аз 95,8 то 97,0 фоиз), коэффисиенти баланди детерминатсия (аз 93,2 то 94,5 фоиз) доранд, ҳатогии миёнаи стандартӣ аз 0,0014 то 0,0017 мебошад. Мувофиқи баҳодихӣ сифати амсилаҳо, онҳо барои шарҳ додани фарқияти нишондиҳандаҳои демографии мақсадноки Y_1 - Y_4 ва инчунин барои пешгӯии минбаъда мувофиқ нестанд.

Натиҷаҳои таҷрибаи симулятсия ба мо имкон медиҳанд, ки эҳтимолияти афзоиш/пастшавии таваллуд/фавтро баҳо диҳем: эҳтимолияти афзоиши дараҷаи умумии таваллуд (ДУТ) 89% буд; эҳтимолияти афзоиши сатҳи умумии таваллуд (СУТ) - 96%;

эҳтимолияти камшавии KSSP - 80% эҳтимолияти камшавии синдроми шадиди коронарӣ (СШК) - 50% .

Дар қисмати навбатӣ, мавқеъ ва нақши бахши молиявӣ дар таъмини сармоягузорӣ барои рушди иқтисодии Федератсияи Русия оварда шудааст. Ин вобастагии дучониба на ҳамеша дар амал тасдиқ карда мешавад. Аксари муҳаққиқон алоқаи сабаби байни соҳаҳои баррасишавандаро муайян намуда, ба як қарори асосӣ наомадаанд, ки: молия дар мадди аввал аст ё истеҳсолот ва ё баръақс, сатҳи баланди рушди системаҳои молиявӣ гарави рушди босуръати иқтисодӣ мебошад. Ҳамин тариқ, тадқиқот дар ин соҳа хело, муҳим аст. Далели он, ки афзоиши бахши молия боиси рушди иқтисодӣ мегардад, аз осорҳои Левин ва Кинг [10, с. 24], Руссо ва Вахтел овардан мумкин аст. Аз ҷумла дар байни тадқиқотчиёни хориҷӣ Е.М. Милаева [4, с. 6], М.Ю. Волкова, М.И. Столбов [6, с. 153], Л.Н. Красавина ва бисёре аз дигаронро овардан мумкин аст.

Сарфи назар аз тадқиқоти зиёди робитаи байни бахшҳои иқтисодӣ ва молиявӣ, самти баръақси вобастагӣ, яъне таъсири рушди иқтисодӣ ба рушди бахши молиявӣ ҳанӯз ҳам кам омӯхта шуда истодааст. Бо вучуди он, ки маҷмӯи тағйирёбандаҳои истифодашуда гуногун буданд, дар маҷмӯъ тадқиқоти онҳо норавшан будани таъсири нишондиҳандаҳои рушди иқтисодиро ба бахши молиявӣ нишон медиҳад [1, с. 40; 5, с. 121].

Дар осори Гурвич ва Штулберг [1, с. 40; 8, с. 107] таносуби мусбати коррелятсионии омилҳои бахши молиявӣ ва омилҳои рушди иқтисодӣ ошкор карда шудааст, аммо саволи баҳсноке бар меояд, ки сабаб дар ҷуст ва натиҷа чӣ аст: бахши молиявӣ ё рушди иқтисодӣ.

Дар асарҳои М.А. Егоров, Е.М. Милаева [4, с. 6], М.И. Столбов [6, с. 153] интизории бахши молия дар натиҷаи ҷорӣ намудани инноватсияҳо, аҳамияти назорат, самаранокии идоракунии ва идоракунии бахши молиявӣ, инчунин таъсири содирот ба бахши молиявӣ таҳлил карда шудааст, ки чӣ гуна мавқеъ ва нақши бахши молиявӣ дар таъмини сармоягузорӣ барои рушди иқтисодӣ тавсиф ва пешниҳод карда шудааст.

Ҳамин тариқ, тадқиқотҳое, ки ба мо маълуманд, хусусият ва самти робитаи рушди иқтисодӣ ва ҳаҷми бахши молиявиро ба қадри кофӣ ошкор накардаанд. Ҷунин таҳлил бояд ҳам дар сатҳи ҷаҳонӣ ва ҳам дар заминаи кишварҳои алоҳида аз рӯи динамика гузаронида шавад. Барои омӯзиши таъсири рушди иқтисодӣ ва ҳаҷми бахши молиявӣ дар асоси таҳлили нашрияҳои мавҷуда оид ба ин мавзӯ ва таҳлили пурмазмунӣ маҷмӯи нишондиҳандаҳои зерин ташаққул дода шудааст, ки дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. Феҳристи нишондиҳандаҳо барои баҳодиҳӣ дар мисоли ФР.

CPI_M_CHI	индекси нархҳои истеъмолий, %;
AGR_M_DIRI_SA	индекси истеҳсоли воқеии кишоварзӣ ба мавсим тасҳеҳшуда, %;
HHI_M_DIRI_SA	индекси даромади пули воқеии ба мавсим тасҳеҳшуда, %;
WAG_M_SA	маоши воқеии аз рӯи мавсим тасҳеҳшуда, %;
UNEMPL_M_SH	сатҳи бекорӣ (дар охири моҳ), %;
M0ind_M	таносуби M0 - и давраи ҷорӣ ба давраи қаблӣ, %;
M2ind_M	таносуби M2 - и давраи ҷорӣ ба давраи қаблӣ, %;
IRind_M	индекси захираҳои байналмилалӣ бонки марказӣ, %;
ICRind_M	индекси захираҳои асъории бонки марказӣ, %;
IMind_T_M	индекси умумии воридот, %;
EXind_T_M	индекси умумии содирот, %;
IRind_M	индексҳои захираҳои байналмилалӣ бонки марказӣ, %;
ICRind_M	индексҳои захираҳои асъории бонки марказӣ, %;
RDEXRO_M	қурби расмии доллар (руб/доллар);
RDEXRM_M	қурби доллар дар биржаи байнибонкии асъор;
RTS_M	индекси миёнаи RTS;
IB_M	меъёри байнибонкӣ, %;
DEP_M	меъёри амонатӣ, %;

CR_M	меъёри қарзӣ, %.
------	------------------

Пойгоҳи иттилоотӣ барои Русия маълумоти ҳармоҳаи вебсомонаи Росстат, маълумотҳои навъи панелро (кишварҳо - солҳо) аз вебсомонаи ХБА (ҳазинаи байналмилалӣ асёр) пешниҳод менамояд. Ҳамин тавр, барои чудо кардани як тағйирёбандаи натиҷавӣ, ки рушди иқтисодӣ ё андозаи баҳши молиявиро тавсиф мекунад, душвор аст. Қарор дода шуд, ки андозаи фазои хусусиятҳо бо мақсади муайян кардани нишондиҳандаҳои ниҳонии "афзоиши иқтисодӣ" ва "андозаи баҳши молиявӣ" барои чамъбасти баъзе хусусиятҳо истифода карда шавад. Фазои хусусиятҳо бо усули ҷузъи асосӣ кам карда шуд. Коэффисиентҳои таносуби хусусиятҳои «Индекси даромади пули воқеӣ», «Индекси музди меҳнати воқеӣ» ва ҷузъи якуми асосӣ, манфӣ буда, коэффисиентҳои таносуби хусусиятҳои «Меъёри бекорӣ», «Меъёри қарзӣ» мусбӣ мебошанд, бинобар ин аввалин ҷузъи асосӣ ҳамчун "таназзули иқтисодӣ - "Ес" маънидод карда мешавад. Дар мавриди нишондиҳандаҳои баҳши молиявиро тавсиф мекунад, коэффисиентҳои манфии таносуб бо ҷузъи дууми асосӣ дар аломатҳои M0, M2 мушоҳида мешаванд, аз ин рӯ, он ҳамчун «Ноустувории молиявӣ - «Fi» маънидод карда мешавад.

Интиҳоби ду ҷузъи асосӣ имкон дод, ки мундариҷаи иттилоот дар сатҳи 61,49% нигоҳ дошта шавад. Амсилае, ки робитаи эҳтимолии дучонибаи тағйирёбандаҳоро дар лаҳзаҳои қаблӣ ба назар мегирад ва ба истифодаи нишондиҳандаҳои нави ниҳонӣ асос ёфтааст, FAVAR [9, с. 228-235] мебошад. Аввалин муодилаи FAVAR, ки боқимондаҳои он мутаносиб, статсионарӣ ва маъмулӣ тақсим шудаанд, ин аст:

$$\begin{aligned} \hat{E}c_t = & 1.871_{(0,170247)} + 0,728_{(0,0259204)} E c_{t-1} + 0.099_{(0,01018)} F i_{t-1} \\ & + 0.016_{(0,000836)} RDEXROind_M_t + 0.25_{(0,0232)} dm12_t - 0.073_{(0,036477)} dm1_t \\ & + 0.0887_{(0,023484)} dm4_t + 0.0255_{(0,0233)} dm6_t + 0.007_{(0,001252)} IRind_M_t \\ & - 0.065_{(0,0218288)} crizec_t - 0.003_{(0,000376588)} t \\ \hat{R}^2 = & 0.99 \quad (6) \end{aligned}$$

Тавре, ки мо мебинем, ба таназзули иқтисодӣ ҳам арзишҳои қаблӣ он ва ҳам ноустувории молиявӣ таъсир мерасонад. Илова бар ин, қурби рубл дар баробари доллар ҳар қадар коҳиш ёбад, ҳамон қадар таназзули иқтисодӣ бештар мешавад. Набудани бӯҳрон ба рушди иқтисодӣ таъсири мусбат мерасонад. Дар натиҷаи арзёбии таъсири таназзули иқтисодӣ ба ноустувории молиявӣ коэффитсиентҳои ночиз барои ақибмондаҳои таназзули иқтисодӣ ва ноустувории молиявӣ ба даст омадаанд, баҳодихии дуҷум чунин шакл дорад:

$$\begin{aligned} \hat{F}i_t = & 3.211_{(0,619192)} - 0,10344_{(0,0942732)} E c_{t-1} + 0.049889_{(0,0370255)} F i_{t-1} \\ & - 0.003077_{(0,0003040)} RDEXROind_M_t - 2.655_{(0,0845513)} dm12_t \\ & + 1.894_{(0,132669)} dm1_t - 0.465_{(0,0854118)} dm4_t - 0.384_{(0,0847561)} dm6_t \\ & - 0.023_{(0,004555)} IRind_M_t - 0.170_{(0,07939)} crizec_t - 0.003_{(0,000136966)} t \\ \hat{R}^2 = & 0.88 \quad (7) \end{aligned}$$

Боқимондаҳои амсила статсионарӣ, вале автокоррелятсия мебошанд, аз ин рӯ симулятсияҳои иловагӣ анҷом дода шуданд. Дар асоси таҳлили ACF ва FACF, инчунин ҳисобкунии меъёрҳои иттилоотии амсилаи зерин арзёбӣ карда шуд [9, с. 228-235]:

$$\hat{z}_t = 0.162679_{(0,0679489)} z_{t-2} + 0.138661_{(0,0331931)} z_{t-3} + 0.208995_{(0,0679489)} z_{t-12} \quad (8)$$

Натиҷаи баҳодихии воқуниши импульсӣ нишон дод, ки таназзули иқтисодӣ ба ноустувории молиявӣ воқуниш дорад, ноустувории молиявӣ бошад, ба таназзули иқтисодӣ посух намедихад. Равшан аст, ки муносибати байни ин нишондиҳандаҳо бояд дар муддати дароз мушоҳида карда шавад. Амсилаҳои ислоҳи хатогӣ имкон медиҳанд, ки вобастагии кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат ҳамзамон ба назар гирифта шаванд.

Иқтисодиёти баъзе кишварҳо бо тавсеаи баҳши молиявӣ бо ақибмонии рушди иқтисодӣ тавсиф мешавад. Аз ҷиҳати назариявӣ, ҳаҷми баҳши молия бояд ба дараҷаи тараққиёти иқтисодиёт мувофиқ бошад. Ҳамин тариқ, онҳо бояд дар мувозинати дарозмуддат бошанд. Равшан аст, ки рушди иқтисодӣ бояд аз ҳисоби маблағгузорӣ ва

пасандозҳои молиявӣ таъмин карда шавад ва сатҳи неқӯаҳволии молиявӣ аз рушди иқтисодӣ вобаста бошад.

АДАБИЁТ

1. Гурвич Е.Т. Факторы развития Российской финансовой систем / Е.Т. Гурвич // Серия «Научные доклады: независимый экономический анализ». - Вып. 173. - 2006. - 47 с.
2. Кожевникова Г.П., Мелихова Н.В. Комплексная методика анализа региональных демографических процессов с учетом факторов неопределенности// Сборник статей по материалам Всероссийской научно - практической конференции. - М.: ВЗФЭИ, 2005. - С. 218.
3. Маковецкий М.Ю. Место и роль финансового рынка в инвестиционном обеспечении экономического роста / М.Ю. Маковецкий // Вестник Омского университета. Серия «Экономика». - 2013. - № 3. - С. 85-93.
4. Милаева Е.М. Влияние банковского капитала на экономический рост - Электрон. / Е.М. Милаева. 2011. - С. 6-13.
5. Подкорытова О.А. Долгосрочное влияние нефтяных цен на российскую экономику / О.А. Подкорытова, А.Г. Алексеев, Т.А. Чигвинцева // Финансы и бизнес. - 2011. - № 3. - С. 121-131.
6. Столбов М.И. Финансовый рынок и экономический рост: контуры проблемы - Электрон. дан. - [Электронный ресурс] / М.И. Столбов. - Режим доступа: http://e.lanbook.com/books/element.php_id=58221 - (дата обращения: 12.03.2022).
7. Туктамышева Л.М. Подход к математическому моделированию многомерных временных рядов / Л.М. Туктамышева // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры. Оренбург. ОГУ. - 2014. - С. 126-131.
8. Штульберг Б.М. Анализ влияния кредитования на рост экономики / Б.М. Штульберг, Н.И. Шаршавая // Экономика региона. - 2007. - № 4. - С.107-117.
9. Eickmeier S. Classical time varying factor-augmented vector auto-regressive models - estimation, forecasting and structural analysis / S. Eickmeier, W. Lemke, M. Marsellino // Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society) . - 2015. - Vol. 343. - P. 228-235.
10. King R.G., Levine R. Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right / R.G. King, R. Levine // Quarterly Journal of Economics. - 1993. - Vol. 108. - P. 24-29.

УДК 657.1.012

Рахимов С.Х.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА И КОНТРОЛЯ ДЛЯ ИЗМЕРЕНИЯ ТУРИСТСКИХ УСЛУГ

В работе рассматриваются вопросы усовершенствование теории, организации и методики бухгалтерского учета и контроля туристской деятельности для измерения туристских услуг. Проанализированы нерешенные вопросы теоретического направления бухгалтерского учета и контроля туристской деятельности. Определены основные направления повышения качества обслуживания туристов и снижение стоимости туристского продукта для эффективного управления деятельностью туристских предприятий. Предложены пути автоматизации бухгалтерского учета субъектами туристской деятельности и углубленный анализ взаимосвязи издержек объема

деятельности и прибыли для эффективного контроля их деятельности. С учетом специфики деятельности туристских предприятий и нормативной базы, что имеет тенденцию к постоянным переменам, предложены рекомендации по разработке и усовершенствованию некоторых нормативных документов по бухгалтерскому учету и контролю их деятельности.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, контроль, внутренний контроль, туризм, туристская услуга, туристская деятельность, туристская отрасль, туристское предприятие, туристский продукт, автоматизация, синтетический учет, эффективное управление.

Рахимов С.Х.

ТАКМИЛИ БАҲИСОБГИРӢ ВА НАЗОРАТ БАРОИ ЧЕНКУНИИ ХАДАМОТИ САӢӢӢ

Дар мақола масъалаҳои такмили назария, ташкил ва методологияи баҳисобгирӣ ва назорати фаъолияти туристӣ барои чен кардани хизматрасониҳои туристӣ баррасӣ шудааст. Масъалаҳои халнашудаи самти назариявии баҳисобгирӣ ва назорати фаъолияти туризм таҳлил карда мешаванд. Самтҳои асосии баланд бардоштани сифати хизматрасонии туристӣ ва арзон кардани арзиши маҳсулоти туристӣ барои идоракунии самараноки корхонаҳои сайёҳӣ муайян карда шуданд. Роҳҳои автоматикунони баҳисобгирии субъектҳои фаъолияти туристӣ ва таҳлили амиқи робитаи байни хароҷоти ҳаҷми фаъолият ва фоида барои назорати самараноки фаъолияти онҳо пешниҳод карда шудаанд. Бо дарназардошти вижагиҳои фаъолияти корхонаҳои сайёҳӣ ва заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, ки майли доимӣ тағйирёбанда аст, оид ба таҳия ва такмили баъзе ҳуҷҷатҳои меъёрӣ оид ба баҳисобгирӣ ва назорати фаъолияти онҳо тавсияҳо пешниҳод карда мешаванд.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, назорат, назорати дохилӣ, сайёҳӣ, хизматрасонии сайёҳӣ, фаъолияти сайёҳӣ, корхонаҳои сайёҳӣ, соҳаи сайёҳӣ, маҳсулоти сайёҳӣ, автоматикунонӣ, баҳисобгирии таркибӣ, идоракунии самаранок.

Rakhimov S.Kh.

IMPROVING ACCOUNTING AND CONTROL FOR MEASURING TOURISM SERVICES

The paper deals with the issues of improving the theory, organization and methodology of accounting and control of tourism activities to measure tourism services. The unresolved issues of the theoretical direction of accounting and control of tourism activities are analyzed. The main directions for improving the quality of tourist services and reducing the cost of a tourist product for the effective management of tourism enterprises have been identified. The ways of automating accounting by the subjects of tourism activities and an in-depth analysis of the relationship between the costs of the volume of activities and profits for effective control of their activities are proposed. Taking into account the specifics of the activities of tourist enterprises and the regulatory framework, which tends to be constantly changing, recommendations are proposed for the development and improvement of some regulatory documents on accounting and control of their activities.

Key words: accounting, control, internal control, tourism, tourism service, tourism activities, tourism industry, tourism enterprise, tourism product, automation, synthetic accounting, effective management.

Человечество находится на стадии очередного изменения исторической фазы своего развития. Новый эволюционно-экономический уклад отличается, прежде всего,

интеллектуализацией экономики. Формирование в нашей стране полноценной рыночной экономики невозможно без одновременного переосмысления деятельности практически всех функциональных служб хозяйствующих субъектов. Ибо общество, построенное на информации, в свою очередь требует новых подходов к ее формированию и определению критериев качества. В этом контексте объектом особого внимания становится бухгалтерский учет как основная информационная база как центр информационного обеспечения производственно-финансовой деятельности хозяйствующих субъектов. Зафиксированная информация составляет основу информационного обеспечения управления экономикой как на микро-, так и макроуровне.

Неудивительно, что в процессе реформирования старой системы бухгалтерского учета особое внимание как ученых-экономистов, да и экономистов-практиков была сосредоточена на анализе опыта организации системы учета и контроля в зарубежных странах по развитой рыночной экономикой.

Вместе с тем осмысление направлений трансформации системы бухгалтерского учета должно базироваться не только на автоматическом переносе основных его принципов, действующих стран с устоявшейся рыночной экономикой, а прежде всего, на критическом анализе предложений ведущих ученых-экономистов, а то и тех, научная деятельность которых приходится на досоветский период.

Развитие экономики и техники в Республики Таджикистан и в мире базируется на инновационных технологиях. Инноваций, реализации инновационных проектов и программ требует экономика Республики Таджикистан в т.ч. и сфера туристской деятельности. Прогресс человечества в XXI веке невозможен без развития туризма, как одной из основных составляющих социальной сферы. Развитие туристской отрасли благоприятно влияет на доходную часть бюджета, образованию новых рабочих мест, стабилизации экономики страны в целом.

Определение основных направлений повышения качества обслуживания туристов и снижение стоимости туристского продукта невозможно без эффективного управления деятельностью туристских предприятий, что требует соответствующего информационное обеспечение.

Несовершенство бухгалтерского учета и контроля туристской деятельности препятствует формированию достоверной информации для эффективного управления ею, а, следовательно, и развития отрасли в целом.

Таким образом, особого внимания требуют вопросы усовершенствование теории, организации и методики бухгалтерского учета и контроля туристской деятельности.

Основные проблемные вопросы, требующие усовершенствования можно выделить в следующие группы, а именно:

- нерешенные вопросы теоретического направления;
- нерешенные вопросы по бухгалтерскому учету туристской деятельности;
- нерешенные вопросы контроля туристской деятельности.

Теперь рассмотрим основные проблемные вопросы каждой группы.

По своей природе туризм является разносторонним явлением общественной жизни. В настоящее время существует большое количество подходов к трактовке его сущности, в частности данное понятие характеризуют и как вид экономической деятельности, и как сферу активности людей, и как форму общения. Особую актуальность данный вопрос приобрел за последние 10 лет, что обусловлено быстрыми темпами развития международного туризма.

В связи с отсутствием четкого разграничения сущности понятие «туризм», «туристская услуга» и «туристская деятельность», в трудах исследователей можно встретить отождествление данных категорий, что приводит к неправильному пониманию их сущности и формирование методики бухгалтерского учета.

Так, с юридической стороны, практикующий адвокат Вольвач Я. В. указывает, что «Вопросы оказания и предоставления туристских услуг потребителю все чаще становятся предметом рассмотрения возникших в практике туризма споров в судебном порядке. Одной из причин этого, по мнению автора, является отсутствие законодательного урегулирования как самих понятий «услуга» и «туристская услуга», так и критериев разграничения туристских и иных услуг. Акцентируется внимание на имеющейся возможности искусственного разделения комплексной туристской услуги на отдельные услуги, оказываемые разными лицами с целью «размывания» ответственности организатора путешествия» [3. С.102–110].

Научные исследователи в области права и туризма, особое внимание обращают вопросом использованием общей терминологической базы предоставления услуг в туризме, так как эта проблема непосредственно связана с проблемой международной и национальной безопасности.

Согласно Закона Республики Таджикистан «О туризме»: «Туризм – это вид занятия, который реализует систему организации проведения отдыха с оздоровительной, ознакомительной целью, в целях паломничества (за исключением хаджа), коммерческих, спортивных, профессионально-служебных и иных целях посредством путешествия (тура) и временного пребывания за пределами места жительства, - субъект туристской деятельности - физическое и юридическое лицо, в том числе иностранное юридическое или физическое лицо или лицо без гражданства, предоставляющее туристские услуги в соответствии с установленным законодательством Республики Таджикистан порядком, а также приводятся понятия туроператорской и турагентской деятельности как совокупность туристской индустрии [1].

Следовательно, понятия «туризм» и «туристская деятельность» достаточно разными. Туризм предполагает потребление туристского продукта, а туристская деятельность направлена на его создание и реализацию. Субъектом туризма является турист, потребляющий туристический продукт. Субъектами туристской деятельности являются туристские операторы и туристские агенты, обеспечивающие производство и реализацию туристского продукта. Учитывая указанное, туризм является непосредственным процессом путешествия, а туристская деятельность – это деятельность субъекта хозяйствования для создания и реализации туристского продукта.

Туризм является одной из высокодоходных сфер мировой экономики. Туристская деятельность в нашей стране имеет тенденцию к стремительному развитию. В связи с повышением уровня жизни населения, их покупательной способности, а также ростом спроса на туристские услуги, появлением новых туристских компаний, турагентств и туроператоров, необходимо правильно организовать бухгалтерский учет и контроль в управлении деятельностью индустрии туризма.

В Республики Таджикистан современное состояние учета туристской деятельности и отражение в отчетности результатов финансово-хозяйственной деятельности требует серьезных изменений и доработок. Произошло изменение условий лицензирования туристских агентов, что обусловило необходимость детального контроля над их деятельностью. Для привлечения больших объемов инвестиций возникла необходимость в четком отражении хозяйственных операций и определении денежных результатов туристских компаний.

В связи с развитием международной деятельности страны, а также с переходом на Международные стандарты финансовой отчетности, вопросы организации бухгалтерского учета и контроля на предприятиях туристской сферы требует дальнейшего совершенствования.

Особенности учета туристской деятельности определяются особенностями отрасли и спецификой субъектов туристской деятельности: наличием собственной материальной

базы, определением дохода от предоставления туристских услуг, необходимостью дополнительных расходов по страхованию, операциям с валютными средствами и т.д.

Введение бухгалтерского учета туристских операций являются операции по приему наличных денег за оплату стоимости туров туроператора. Формируемый туроператором турпродукт, включает в себя целый комплекс туристских услуг и одновременно туроператор заключает договора с разными сторонами.

Согласно Закона Республики Таджикистан «О туризме»: «Туристский продукт - совокупность туристских услуг, доступных для удовлетворения потребностей туриста на основании договора с учетом конъюнктуры туристского рынка» [1]. Оно состоит из комплекса туристских услуг, что определяет туроператорам в бухгалтерском учете использовать определенных норм и положений, который регулирует порядок признания доходов и расходов предоставленных услуг. Финансовые ресурсы являются основным объектом формирования и продаж туристского продукта, вложенные в указанные услуги для организации бухгалтерского учета. Отсюда все изменения этих ресурсов, обуславливаемые формированием туристского продукта и его продажей, документируются и отображаются в бухгалтерских регистрах, что дает возможность получать необходимую информацию, для эффективного управления финансово-хозяйственной деятельностью туристской отрасли.

Основными документами по оформлению туристских услуг являются: договор с клиентами на туристическое, гостиничное и экскурсионное обслуживание; туристский ваучер; страховой полис; договор с предприятиями, рекламирующими услуги туроператоров и турагентов [5 С. 12-16].

Синтетический учет в субъектах туристской деятельности в основном представляют по следующим классификационным признакам: в зависимости от субъекта туристской деятельности (учет туроператоров и турагентов) и от вида туризма (учет внутреннего, въездного и выездного туризма), который учитывается.

Синтетический учет всех операций процесса производства и продажи туристского продукта, а также других затрат на его продвижение и реализацию предполагает формирование себестоимости туристских услуг отражается по дебету счета 10730 "Незавершенное производство". Доход от реализации туристского продукта (предоставление туристских услуг) отражается на счете 44010 "Доход от реализации работ и услуг", а себестоимость туристских услуг списывается в дебет счета 55010 "Себестоимость реализованных работ и услуг" [4. С. 28–32].

Суммы поступлений за туристские продукты, подлежащие перечислению туроператора от турагента, накапливаются по дебету счета 10410 "Счета к получению", а в конце отчетного периода списываются на счет 44000 "Доходы от операционной деятельности". Также часто субъекты туристской деятельности совершают операции с применением счетов 10130 "Денежные документы в национальной валюте" и 10250 "Денежные средства на пути в национальной валюте". На счете 10130 ведется учет оплаченных путевок в санатории, пансионаты и дома отдыха, а на счете 10250 учитываются денежные средства в национальной валюте, предназначенные для покупки иностранной валюты. Введение бухгалтерского учета турагентов и туроператоров отличаются. Отличие состоит в том, что для турагента доходом считается только сумма комиссионного вознаграждения и получение денежных средств на приобретение турпродукта отражается записью:

Дебет счета 10210 "Счета в национальной валюте"

Кредит счета 22030 "Авансы полученные".

Учет туристской деятельности очень специфичен, и для реализации функции контроля на каждом предприятии данной отрасли рационально введение автоматизации учетного процесса. На территории республики должна вводиться специализированное программное обеспечение, в частности – Конфигурация "МКМ: Турагент". Данная

программа специализируется на таких операциях, как заказ билетов, бронирование отелей, страхование, организация экскурсий, а также получение финансовой отчетности и оценка эффективности и анализ работы компании.

Помимо автоматизации бухгалтерского учета субъектами туристской деятельности целесообразно на основе своих показателей проводить углубленный анализ взаимосвязи издержек, объема деятельности и прибыли. Такой инструмент управленческого планирования позволяет изучить поведение расходов субъекта туристской индустрии на основании взаимосвязи издержек, размера деятельности и прибыли.

Исходя от специфики деятельности туристской отрасли [2], организация бухгалтерского учета предприятий туризма имеет свои сложности. Введение специализированного программного обеспечения на предприятиях данной отрасли, а также проведение анализа взаимосвязи затрат, объема деятельности и прибыли обеспечит туроператоров и турагентов полной и содержательной отчетностью, что приведет к более эффективному управлению предприятием в целом.

Несмотря на многочисленные разработки по организации бухгалтерского учета и контроля на предприятиях туристской индустрии, с учетом специфики их деятельности и нормативной базы, этот вопрос требует дальнейших исследований, что имеет тенденцию к постоянным переменам.

По результатам проведенного анализа, для дальнейшей эффективной деятельности туристской индустрии предлагаем следующие:

- разработать методическую рекомендацию по бухгалтерскому учету деятельности предприятий туристской индустрии, исходя из основополагающих принципов действующего положения по калькулированию себестоимости продукции (работ, услуг) и выработки методических указаний по введению бухгалтерского учета деятельности туристских компаний с учетом их особенностей;

- усовершенствовать рекомендации процесса калькулирования себестоимости туристского продукта у туроператоров и турагентов (установлен состав и классификацию расходов, включаемых в себестоимости такого продукта), что станет основой для разработки методических рекомендаций по учету и калькулированию себестоимости туристского продукта;

- разрабатывать организационно-методическое положение бухгалтерского учета расходов на создание туристского продукта в части выделения формирования туристского продукта основных калькуляционных статей (расходы на оплату труда работников, занятых созданием туристского продукта; отчисления от заработной платы; материальные издержки; расходы на разработку туристских маршрутов; другие расходы), который позволяет учесть специфику деятельности туристских операторов по ее учетному отображению;

- разработать методическое положение внутреннего контроля по формированию себестоимости туристского продукта у туристских операторов (в два этапа контроля: проверка прямых затрат и распределения косвенных затрат на производство туристского продукта), разработки рабочих документов контроллера (Ведомость контроля расходов деятельности туристских операторов, Ведомость выявленных ошибок и нарушений в калькулировании себестоимости туристского продукта, результатов проверки состава статей калькуляции себестоимости туристского продукта), способствующего установлению отклонений и причин их возникновения с целью устранения последних;

- усовершенствовать организационно-методические положения внутреннего контроля процесса реализации туристской путевки туристским агентом в части выделения направлений контроля (проверка операций с денежными средствами; проверка реализации, туристской путевки в кредит) во избежание нарушений при реализации и недоразумений с покупателями туристской путевки;

– определить порядок осуществления внутреннего контроля, за заключением договоров и исполнением договорных обязательств в туристской сфере, заключающийся в выделении направлений контроля у туристского оператора (контроль договорных отношений с субъектами, оказывающими туристские услуги; контроль договорных отношений с туристическими агентами или с потребителями туристских услуг), что способствует предотвращению нарушений условий договоров и повышению уверенности и доверия со стороны потребителей туристского продукта туристским компаниям;

– классификация субъектов туристской деятельности по отношению к туристскому продукту (потребители и производители), что позволяет систематизировать субъектов туристской деятельности, для разработки методик бухгалтерского учета и контроля их деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Таджикистан «О туризме» (в редакции Закона РТ от 26.12.2005г.№126, от 19.05.2009г.№530, от 28.12.2012г.№922, от 28.12.2013г.№ 1058).
2. Бухгалтерский учет в отраслях народного хозяйства: учеб. пособие. / О. В. Зинкевич, С. А. Левицкая, И. П. Нагавичко и др. – Ровно: НУВГП, 2006. – 268 с.
3. Вольвач Я.В. Услуга, связанная с туристской деятельностью, и туристская услуга // Адвокат. 2008. № 10. С.102–110.
4. Грибова Л. Бухгалтерский и налоговый учет расходов субъекта туристической деятельности / Л. Грибова // Дебет Кредит. – 2009. – № 30. – С. 28–32.
5. Красивый Д. Особенности проверок субъектов туристической деятельности контролирующими и правоохранительными органами / Д. Красивый // Все о бухгалтерском учете – 2010. – № 53. – С. 12-16.

УДК 331.1

Исвалиев Б. Ч.

РОҶҶОИ ТАКМИЛДИҶИИ МЕХАНИЗМИ МОТИВАТСИОНИИ ТАЪМИНОТИ КАДРӢ ДАР МУАССИСАҶОИ ОЛИИ КАСБИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур роҳҳои асосии такмилдиҳии механизмҳои мотиватсионии таъминоти кадрӣ дар муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон дида баромада шудааст. Дар асоси таҳлили назариявӣ ва амалиявӣ муаллиф қайд менамояд, ки дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ шаклҳои ғайрианъанавии мотиватсия ва ҳавасмандгардонии меҳнат вучуд доранд, ки онҳоро метавон ҳамчун яке аз роҳҳои мотиватсия ва ҳавасмандгардонии меҳнат татбиқ намуд. Дар муассисаҳои олии касбӣ шаклҳои зерини ғайрианъанавии мотиватсия ва ҳавасмандгардонии кормандонро метавон истифода намуд: пешниҳоди қарзҳои дарозмудат барои харидории манзил ба омӯзгорони ҷавон, пешниҳоди қитъаи замин барои сохтмони хона, ташкили лагерҳои солимгардонии кӯдакона, пешниҳоди ин ва дигар имтиёзҳо ба аъзоёни оилаи омӯзгорон, таълими ройгон ва пешниҳоди дигар имтиёзҳои таълимӣ ба фарзандони омӯзгорон дар муассисаҳои олии касбӣ. Ба ақидаи муаллиф хусусияти муҳими тавсияҳои таҳияшуда, дар он аст, ки онҳо дорои ҷанбаҳои универсалӣ буда, дар шароити муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ намудан имконпазир аст.

Калид вожаҳо: механизмҳои мотиватсионӣ, мотиватсия, кадр, омӯзгор, донишгоҳ, муассисаҳои олии касбӣ, иқтисодиёт, идоракунии, иқтисоди миллӣ.

Исвалиев Б. Дж.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МОТИВАЦИОННОГО МЕХАНИЗМА КАДРОВ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассмотрены основные пути совершенствования мотивационных механизмов кадрового обеспечения в высших учебных заведениях Республики Таджикистан. На основе теоретического и практического анализа автор отмечает, что в условиях перехода к рыночной экономике возникают нетрадиционные формы мотивации и стимулирования труда, которые можно использовать как один из способов мотивации труда. В вузах могут применяться следующие нетрадиционные формы мотивации и поощрения: предоставление долгосрочных жилищных кредитов молодым преподавателям, предоставление земельных участки для строения домов, организация детских оздоровительных лагерей, предоставление этих и других льгот членам семьи преподавателей, иные образовательные льготы детям преподавателей высших учебных заведений. По мнению автора, важной особенностью разработанных рекомендаций является то, что они имеют универсальный характер и могут быть реализованы в контексте высших профессиональных учебных заведений Республики Таджикистан.

Ключевые слова: механизмы мотивации, мотивация, персонал, преподаватель, вуз, высшие учебные заведения, экономика, управление, национальная экономика.

Isvaliyev B.J.

WAYS TO IMPROVE THE MOTIVATIONAL MECHANISM OF STAFF IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article discusses the main ways to improve the motivational mechanisms of staffing in higher educational institutions of the Republic of Tajikistan. On the basis of theoretical and practical analysis, the author notes that in the transition to a market economy, non-traditional forms of labor motivation and stimulation arise, which can be used as one of the ways to motivate labor. Universities can apply the following non-traditional forms of motivation and encouragement: providing long-term housing loans to young teachers, providing land plots for building houses, organizing children's health camps, providing these and other benefits to members of seven teachers, and other educational benefits for children of teachers of higher educational institutions. According to the author, an important feature of the developed recommendations is that they are universal and can be implemented in the context of higher professional educational institutions of the Republic of Tajikistan.

Keywords: mechanisms of motivation, motivation, personnel, teacher, university, higher educational institutions, economics, management, national economy.

Таҳлил ва омӯзиши механизми мотиватсионии таъминоти кадрӣ дар муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки омилҳои ҳавасмандгардонии моддӣ ба раванди нигоҳ доштан ва ҷалб намудани захираҳои инсонӣ дар ин соҳа ва дигар соҳаҳои иқтисодӣ милли таъсири назаррас дорад. Дар даврони соҳибистиклолии мамлакат дар соҳаи маориф санадҳои меъри-ҳуқуқии зиёде қабул карда шудаанд, ки онҳо ба ислоҳоти соҳа ва ҷори намудани шакли усулҳои нави ташкили раванди таълим мусоидат намуданд.

Дар даҳсолаҳои охир афзоиши маблағгузори дар соҳаи маориф, шиддати мушкilotи молиявии соҳаро коҳиш дода, имкон дод, ки низомии маорифи мамлакат тағйир дода шавад. Мутобиқгардонии низомии таҳсилоти олий ба воқеияти тағйирёбии ҷомеаи ҷаҳонӣ тӯлонӣ буда, бояд зина ба зина мутобиқ қунонида шавад. Мазмун ва мундариҷаи

раванди таълим, сохтори он ва шаклҳои ташкилии раванди таълим дар асоси такмили механизмҳои мотивационии қувваи меҳнати ин соҳа бояд таҳким дода шавад.

Таҳқиқотҳо нишон медиҳад, ки низоми муносири таълим хусусан дар мавриди ҳавасмандгардонӣ ва муқофотони кормандони ин соҳа ба таври зарурӣ мукамал нест. Вазифаҳои асосии марҳилаи кунунии ислоҳоти низоми таҳсилоти олии касбии Тоҷикистон имкон медиҳанд, ки ҳамчун ҳадафҳои афзалиятноки сиёсати кадрӣ муассисаҳои олии касбӣ, таъмин намудани стандартҳои баланди байналмилалӣ таълимӣ, афзоиши рақобатпазирии муассисаҳои олии касбӣ дар бозори ҷаҳонӣ, хизматрасониҳои таълимӣ, рушди фаъолияти тадқиқотӣ, лоиҳавӣ ва ҳамгирӣ ба ҷомеаи ҷаҳонии касбӣ чудо карда шаванд.

Татбиқи ин ҳадафҳо ба вазифаҳои асосии сатҳи стратегӣ дохил шуда, пурзӯр намудани корҳо ҷиҳати фароҳам овардани шароит барои фаъолияти пурсамари омӯзгорон ва кормандони муассисаҳои олии касбӣ, ҳавасмандгардонии фаъолияти таълимӣ ва илмӣ ҳайъати омӯзгорон-профессорон ва баландбардорӣ маҳорати касбии онҳоро дар назар дорад. Вазифаи ташаккул ва навсозии кадрҳо дар муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита бо проблемаҳои ҷалби ҷавонони боистеъдод ва нигоҳ доштани кадрҳои баландсифати илмӣ-педагогӣ алоқаманд аст.

Таҳлили мунтазами таъминоти кадрӣ муассисаҳои олии касбӣ бояд дар зери таваҷҷуҳи доимии роҳбарият ва шӯъбаи кадрҳои муассиса қарор дошта бошад, ки дар навбати худ таҳияи таъминоти методӣ мувофиқро тақозо мекунад.

Тадқиқотҳое, ки дар солҳои охир аз тарафи олимони ватанӣ ва хориҷӣ гузаронида шудаанд, имконият дод, ки таҳлили муқоисавии равишҳои методологии баҳодихии иқтисодии кадрӣ ва хусусиятҳои таҳлили кадрҳоро дар муассисаҳои олии касбӣ муайян намоем.

Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки воситаҳои методӣ дар ин соҳаи мубрами ниҳоят васеъ буда, асосан ба усулҳои дар ҷунин соҳаҳои дониш истифодашаванда, аз қабيلي иқтисоди меҳнат, омор, идоракунии кадрҳо, сотсиология, психология, эргономика, маркетинг, ҳуқуқшиносӣ ва ғайра асос ёфтаанд.

Таҳқиқи роҳҳои такмили механизмҳои мотивационӣ ва ҳавасмандгардонии меҳнат дар муддатҳои тӯлонӣ ҳамчун мавзӯи актуалӣ боқӣ мемонад. Новобаста ба ин, саволе ба миён меояд, ки кадом роҳҳо ва усулҳо метавонанд ба корманд барои ба даст овардани ҳосилнокии баланди меҳнат мусоидат намояд, ки дар натиҷа ба даромади максималии корхона оварда расонад.

Бисёре аз муҳаққиқон ва пажӯҳишгарон ҳангоми таҳқиқи масъалаи мотиватсия дар муассисаҳои олии касбӣ, ба масъалаи мотиватсияи донишҷӯён ба фаъолияти таълимӣ таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, ба масъалаи механизмҳои мотивационии ҳайъати устдону профессорон кам диққат медиҳанд. Новобаста аз ин, як қатор олимони соҳа низ ба монанди Е.П. Косинова, Л.В. Андреева, Нехвядович Е.А., Михалев О.М., Лузакова А.А., Денисов О.А., Павлов Ж.Г., Сафонов О.М. ва дигарон асарҳои илмӣ худро асосан ба мотиватсияи меҳнати ҳайъати устдону профессорони муассисаҳои олии касбӣ, хусусиятҳои мотивационии меҳнати онҳо ва баҳодихии самаранокии методҳои истифодашавандаи ҳавасмандгардонии меҳнат бахшидаанд. Ин таҳқиқотҳо асосан ба масъалаҳои мушаххаси соҳаи илмӣ, ба монанди рафтори одамон дар шароити мушаххаси фаъолияти муассисаҳо, сатҳи ҳавасмандии касбии кадрҳо, моҳият ва самаранокии баҳодихии рейтингии онҳо, идоракунии ҳавасмандгардонии ҳайъати омӯзгорон-профессорон дар самти идоракунии стратегӣ рушди муассисаҳо ва ғайраҳо равшанӣ меандозанд.

Ба ибораи дигар метавон қайд намуд, ки асарҳои илмӣ олимони ватанӣ, ки мо дар ҷараёни ин тадқиқот мавриди омӯзиш қарор додем, бештар ба ҷанбаҳои хурди масъалаҳои мотивационии ҳайъати омӯзгорони муассисаҳои олии касбӣ бахшида шудаанд, ки ин мубрамияти мавзӯи таҳқиқотии моро муайян намудааст. Новобаста аз ин, сарфи назар аз

гуногунии корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар ин самт, равиши ягонаи илмӣ оид ба таҳқиқи ин масъала ҷой надорад.

Аксарияти олимони дар он ақидаанд, ки муассисаҳои олии касбӣ дар ҳоли ҳозир на танҳо иҷрокунандаи хизматрасониҳои таълимӣ, балки ба сифати истеҳсолкунандаи маҳсулоти зеҳнӣ низ фаъолият мекунад. Муассисаҳои таълимие, ки ҳадафи онҳо таъмини сифати баланди таҳсилот ва ба истеъмолкунандагон пешниҳод намудани маҳсулоти зеҳнии ҷавобгӯ ба замони муосир мебошад, метавонанд ба рақобати бозори хизматрасониҳои таълимӣ тоб оранд. Набудани ингуна стратегияи рушд ба паст гардидани раванди фаъолияти самарнокии муассисаҳо оварда мерасонад.

Вобаста ба фаъолияти МОК мамлакат метавон чунин хусусияти муҳимро қайд намуд: афзоиши шумораи ҳайъати омӯзгорон ва профессорон аз ҳисоби ҳамкорон ва кормандони ғайриштатӣ. Дар ин ҳолат чун қоида самарнокии таълим дар муассиса паст мегардад. Чунки ин категорияи кормандони муассисаҳои олии касбии мамлакат танҳо вазифаи меҳнатиро иҷро мекунад, ки ба пеш бурдани раванди таълим ба истиснои фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ ва корҳои тарбиявӣ бо донишҷӯён алоқаманд аст. Аммо ин масъала дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сол то сол дар ҳолати афзуншавӣ қарор дорад (ҷадвали 3.1.1).

Ҷадвали 1. – Ҳайъати омӯзгорони муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2020

Нишондиҳандаҳо	Солҳои таҳсил							2020 /2014 бо %
	2014- 2015	2015- 2016	2016- 2017	2017- 2018	2018- 2019	2019- 2020	2020- 2021	
Ҳамагӣ омӯзгорони муассисаҳои олии касбӣ	10352	10609	11081	10806	11452	12215	12021	116,1
аз он ҷумла:								
<i>Омӯзгорони асосӣ</i>	8507	8707	8857	8724	9061	9417	9406	110,6
<i>Омӯзгорони ҳамкор</i>	1845	1902	2224	2082	2391	2798	2615	141,7

Сарчашма: *Аз тарафи муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои оморӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст. Маҷмӯаи оморӣ соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қисми 2) // Маҷмӯи маълумотҳои оморӣ. - Душанбе, Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. - С.216;*

Чунонки маълумотҳои оморӣ ҷадвали 1 нишон медиҳад, шумораи омӯзгорони муассисаҳои олии касбӣ дар ҷумҳурӣ дар соли таҳсили 2020-2021 нисбат ба соли таҳсили 2014-2015 1669 нафар ё 16,1% зиёд гардидааст. Дар давраи таҳлилӣ, шумораи омӯзгорони асосӣ (штатӣ) 899 нафар ё 10,6% зиёд гардида, дар баробари ин шумораи омӯзгорони ғайриштатӣ низ 770 нафар ё 41,7% зиёд гардидааст, ки ин нигаронкунанда мебошад. Дар асоси таҳлилҳои гузаронида шуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки муҳарриқи асосии пешбарандаи иқтисодии илмӣ-таҳқиқотии муассисаҳои олии касбӣ ин омӯзгорони асосӣ (штатӣ) мебошанд. Аз ин рӯ, дар муассисаҳои олии касбӣ шумораи кормандони асосиро нисбат ба кормандони ҳамкор ва ғайриштатӣ зиёд намудан лозим. Афзоиши шумораи ҳайъати омӯзгорон ва профессорон аз ҳисоби ҳамкорон ва кормандони ғайриштатӣ, чун қоида ба самарнокии раванди илм ва инноватсия [1, с.6] таъсири манфӣ мерасонад, чунки онҳо ба корҳои илмӣ-таҳқиқотии муассиса иштирок намеварзанд ва мақсади асосии ин категорияи кормандон танҳо пеш бурдани раванди таълим мебошад.

Татбиқи самарноки раванди таълимӣ, илмӣ ва корҳои тарбиявии муассисаҳо танҳо дар сурати идоракунии босалоҳияти кадрҳо имконпазир мегардад. Ин гуфтаҳо ба ташкилотҳои тиҷоратӣ низ дахл дорад. Низоми нокифоя инкишофёфтаи мотиватсия ва ё тамоман мавҷуд набудани он боиси ба дигар донишгоҳҳо, аз ҷумла ба донишгоҳҳои ғайридавлатӣ рафтани омӯзгорони соҳибтаҳассус мегардад. Чунки низоми мотиватсия дар донишгоҳҳои ғайридавлатӣ вобаста ба шароити тағйирёбии низоми иқтисоди бозорӣ мунтазам мукаамал гардонида мешавад, ки таваҷҷуҳи бештари омӯзгоронро ба худ ҷалб менамояд. Бояд қайд намуд, ки то ҳол дар донишгоҳҳои ватанӣ мукофотҳои моддӣ яке аз элементҳои муҳими мотиватсия боқӣ мондааст. Шарти муҳими татбиқи он, ин объективият, ҳақиқи будани баҳогузориҳо ва мунтазам додани музд мебошад.

Муаллиф дар асоси маводҳои назариявии дар ғардиши илмӣ мавҷуд буда, таҳия намудааст аст.

Расми 1. – Роҳҳои баландбардории пардохти меҳнат дар муассисаҳои олии касбии ҷумҳурӣ

Яке аз роҳҳои танзими такмилдиҳии механизми мотиватсионии таъминоти кадрӣ муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин такмили низоми пардохти музди меҳнати омӯзгорон, қорӣ намудани механизми сифатан нави ҳавасмандгардонии моддӣ ва мукофотонидани кормандони боистеъдод ва баланд бардоштани масъулият ва саҳми шахсии онҳо дар ташаккули насли наврас мебошад.

Барои такмил додани низоми музди меҳнати омӯзгори муассисаҳои олии касбӣ, масъалаҳои бо қор таъминшавии хатмкунандагон, натиҷаҳои қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва самаранокии муносибатҳои байналмилалиро ба назар гирифтани зарур аст (расми 1).

Бояд қайд намуд, ки айни замон аз рӯи баҳогузори олимони соҳа ҳавасмандгардонии моддӣ тадриҷан бо ҳавасмандгардонии ғайримоддӣ ва ё дохилӣ омезиш ёфта истодааст. Муассисаҳои олии касбии давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон, ки имрӯз ба низоми инноватсионӣ-соҳибқорӣ гузашта истодаанд, ба сифати роҳҳои мотиватсионии ҳайъати омӯзгорону профессорон ҳамасола баҳодихии рейтингии омӯзгорон ва озмуни «Омӯзгори беҳтарини сол»-ро дар сатҳи муассиса ва дар сатҳи мамлакат мегузаронанд. Аммо ин намуди қорабинӣ, ки хусусияти мотиватсионии ҳавасмандгардонии кадрӣ дорад дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо дар сатҳи муассисаҳои томақтабӣ ва муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ гузаронида мешавад. Аз ин рӯ, мо пешниҳод менамоем, ки дар муассисаҳои олии касбии мамлакат ҳамасола бо мақсади мотиватсияи моддӣ ва маънавии ҳайъати омӯзгорон ва профессорон баҳодихии рейтингии омӯзгорон ва озмуни «Омӯзгори беҳтарини сол» дар шакли шаффоф, яъне барои дарёфт ва арҷгузорӣ ба меҳнати омӯзгори арзанда гузаронида шавад. Дар натиҷаи гузаронидани ин гуна қорабиниҳо кормандони муассиса кӯшиш менамоянд, ки на танҳо сарбории вазифавии худро иҷро кунанд, балки барои такмили ихтисос ва иҷрои супоришҳои умумии донишгоҳ фаъолона иштирок намоянд.

Вобаста ба ин, дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки мотиватсияи меҳнати омӯзгори муассисаҳои олии касбӣ аз мазмун ва шароити меҳнатӣ таркиб ёфтааст. Дар ин ҳолат низоми мотиватсияи меҳнати омӯзгори муассисаҳои олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд истифодаи ҳавасмандгардонии моддӣ ва ғайримоддиро дар бар гирад (расми 2).

Яке аз проблемаҳои сиёсати маориф дар шароити муосир ин пиршавии кадрҳои илмӣ-педагогӣ мебошад. Имрӯз синни миёнаи муалिमони муассисаҳои олии касбии ҷумҳурӣ ба 55 сол баробар аст [4, с.26]. Сабаби асосии баланд гардидани ин нишондиҳанда аз паст гардидани ҳавасмандии ҷавонон ба фаъолияти илмӣ-педагогӣ дар муассисаҳои олии таълимӣ мамлакат мебошад. Дар солҳои охир, бинобар сабаби баланд гардидани сатҳи беқурбшавии пул ва ба вучуд омадани бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ маоши кормандони соҳаи маорифи мамлакат барои қонеъ гардонидани талаботҳои иҷтимоии онҳо мусоидат кунанда нест. Чунон, ки сарчашмаҳои оморӣ шаҳодат медиҳад музди меҳнати миёнаи омӯзгори бе унвон (ассистент) дар соли таҳсили 2020-2021 867 сомониро ташкил медиҳад [3, с.223]. Аз ин рӯ, довталабоне, ки имрӯз дар Маркази миллии тести назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дохил шудан ба муассисаҳои олии касбӣ ва миёнаи касбӣ худро ба қайд мегиранд, бештар кӯшиш менамояд, бахшҳои дигари иқтисодиёти миллиро интихоб намоянд.

Муаллиф дар асоси маводҳои назариявии дар гардиши илмӣ мавҷуд буда, таҳия намудааст аст.

Расми 2. - Унсурҳои ҳавасмандгардони меҳнати ҳайати омӯзгорон ва профессорони муассисаҳои олиии касбӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ба гурӯҳи яккуми ҳавасмандгардонӣ ҳамон унсурҳои дохил мешаванд, ки фаъолияти самараноки омӯзгор, худшиносии ӯ ва мубодилаи таҷрибаи худ ба донишҷӯёнро ифода мекунанд. Ба гурӯҳи дуҷуми ҳавасмандгардонӣ дохил мешаванд: вақти кории муносиб, мавҷудияти вақти холигӣ барои омодагӣ ба дарсҳо ва навиштани корҳои илмӣ, пешравии вазифавӣ ва устувории муассисаи олиии касбӣ дар бозори хизматрасониҳои таълимӣ. Коршиносон қайд мекунанд, ки дар муассисаҳои олиии касбии имрӯза татбиқи намудани ингуна ҳавасмандгардонӣ ба монанди ташаккули фазои мусоиди корӣ, ҷоринамоии баҳодихии инфиродии фаъолияти омӯзгорон ва ташкили шароит барои рушди касбият хело суст амалӣ мегардад.

Дар шароити афзуншавии талабот ба таҳсилоти олиии касбии босифат ва баҳодихии меҳнати кормандони он, омилҳои ҳавасмандгардони меҳнат на танҳо нишондиҳандаҳои

ҳавасмандгардони хусусияти моддӣ дошта, балки ҳавасмандгардони маънавӣ, ба монанди худшиносӣ, қаноатмандӣ аз фаъолияти корӣ, эҳтиром нисбат ба коллективи меҳнатӣ ва ифтихор аз кори худ ба ҳисоб мераванд. Ҳаммаи ин нишондиҳандаҳои мотиватсионӣ ва ҳавасмандгардонӣ ба омӯзиши хоҳиш ва эҳтиёҷоти инсон нигаронида шудаанд, яъне ба дарки эҳсоси камбудие асос ёфтаанд, ки мақсад аз он қонеъ гардонидани талабот тавассути низоми мотиватсионӣ ва ҳавасмандгардони меҳнат мебошад.

Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ шаклҳои ғайрианъанавии мотиватсия ва ҳавасмандгардони меҳнат вучуд доранд, ки онҳоро метавон ҳамчун яке аз роҳҳои мотиватсия ва ҳавасмандгардони меҳнат татбиқ намуд. Дар муассисаҳои олии касбӣ шаклҳои зерини ғайрианъанавии мотиватсия ва ҳавасмандгардони кормандонро метавон истифода намуд: пешниҳоди қарзҳои дарозмудат барои харидории манзил ба омӯзгорони ҷавон, пешниҳоди қитъаи замин барои сохтмони хона, ташкили лагерҳои солимгардони кӯдакона, пешниҳоди ин ва дигар имтиёзҳо ба аъзоёни оилаи омӯзгорон, таълими роӣгон ва пешниҳоди дигар имтиёзҳои таълимӣ ба фарзандони омӯзгорон дар муассисаҳои олии касбӣ.

Ҳавасмандгардони меҳнат дар аксарияти муассисаҳои олии касбӣ имрӯза хусусияти моддӣ дорад. Ба ҳавасмандгардони ғайримоддӣ чун қоида эътибори хоса дода намешавад. Меъёрҳои таҳияшудаи муқаррар намудани пардохтҳои ҳавасмандгардонӣ дар асоси низоми рейтингии баҳогузорӣ, бевосита ба баландбардории самаранокии қувваи корӣ равона карда шудааст. Дар баробари ин, бинобар маҳдуд будани захираҳои молиявии муассисаҳои олии касбӣ мунтазам васеъ кардани номгуи пардохтҳои ҳавасмандгардонӣ ва зиёд кардани маблағгузори онҳо ғайри имкон мебошад. Илова бар ин, муқофоти моддие, ки пардохта мешавад, бояд ба сатҳи салоҳияти омӯзгор комилан мувофиқ бошад.

Хулоса, дар рафти таҳқиқот маълум гардид, ки дар барномаҳои рушди муассисаҳои олии касбӣ бояд тадбирҳои беҳтар намудани амалияи мавҷудаи ҳавасмандгардони кадрҳо пешбинӣ карда шавад. Мо дар натиҷаи ин таҳқиқот пешниҳод менамоем, ки такмилдиҳии механизмҳои мотиватсионии кормандони муассисаҳои олии касбӣ дар асоси унсурҳои зерин ба роҳ монда шавад: пешниҳоди қарзҳо, хизматрасонии роӣгони тиббӣ, маблағгузорӣ оид ба хароҷоти нақлиёт, маблағгузорӣ ба таҳсилоти давомдор, маблағгузорӣ барои нашри монографияҳо, васоитҳо, дастурҳо ва дигар корҳои илмӣ-таълимӣ, пардохт барои истироҳат ва табобат, маблағгузорӣ барои таҳияи рисолаҳои номзадӣ ва докторӣ, пардохти хароҷот вобаста ба сафар ба таҷрибаомӯзӣ, пардохти хароҷоти алоқа, пардохт барои тамринҳои варзишӣ, ҷудо намудани хонаҳои истиқоматӣ аз фондҳои ғайрибуҷетӣ ва м.и. Хусусияти муҳими тавсияҳои таҳияшуда, дар он аст, ки онҳо дорои ҷанбаҳои универсалӣ буда, дар шароити муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ намудан имконпазир аст.

АДАБИЁТ

1. Бобомуродов П.У., Исвалиев Б.Ҷ. Ҳолати муосири рушди инноватсионии муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. 2021. Т. 89. № 4. С. 5-12.
2. Курбонов А.К., Бобомуродов П.У. Региональные аспекты формирования инновационной подсистемы / А.К. Курбонов, П.У. Бобомуродов // Вестник Таджикистан и современный мир. – Душанбе, 2019. №5(68). – С.79-88.
3. Маҷмӯаи омори соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қисми 2) // Маҷмӯи маълумотҳои оморӣ. - Душанбе, Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. – 702с.
4. Научно-технический потенциал Республики Таджикистан в 20188 году. Аналитический сборник. – Душанбе, 2020. – 90с.

5. Послание Президента Республики Таджикистан к Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – Душанбе, 26.12.2019. www.president.tj.

УДК 331

Кармышева М.Н.

ТАФСИРИ ИҚТИМОЙ-ИҚТИСОДИИ ЗАХИРАҶОИ МЕҲНАТӢ

Мақолаи мазкур оид ба тавсифи иҷтимоӣ-иқтисодии захираҳои меҳнатӣ дар иқтисодиёти милли ба ҳисоб меравад. Захираҳои инсонӣ ҳамчун маҷмӯи нишондодҳои миқдорӣ ва сифатӣ (махсусан, иқтисодии инсон, вазъи саломатӣ, сатҳи донишандӯзӣ, қобилият ва маданият, донишҳои касбӣ, сифатҳои шахсӣ ва ғайраҳо) дар сатҳи минтақаҳо ва мамлакат тавсиф карда мешаванд. Аз рӯи таснифоти аҳоли мутобиқи ташкилоти байналмилалӣ меҳнат, тамоми аҳолии мамлакатро ба аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол ва аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрифаъол ҷудо менамояд. Захираҳои меҳнатӣ дар ҷорҷӯбаи миқдорӣ ва иҷтимоӣ-демографӣ тавсиф карда шуда, категорияи “қувваи корӣ” чунин ҷорҷӯбаро надорад. Захираҳои меҳнатӣ бештар ба сифати нишондоди ҳисобии қувваи корӣ баромад менамояд.

Вожаҳои калидӣ: захираҳои меҳнатӣ, аҳолии ғайрифаъол, қувваи корӣ, қобилияти ҳисмонӣ.

Кармышева М.Н.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ

В данной статье речь идет о социально-экономических характеристиках рабочей силы в национальной экономике. Человеческие ресурсы описываются как совокупность количественных и качественных показателей (в частности, человеческий потенциал, состояние здоровья, уровень знаний, способностей и культуры, профессиональные знания, личностные качества и др.) на региональном и национальном уровнях. Согласно классификации населения по данным Международной организации труда, она делит все население страны на экономически активное население и экономически неактивное население. Трудовые ресурсы описываются в количественном и социально-демографическом разрезе, а категория «рабочая сила» - нет. Рабочая сила является скорее индикатором рабочей силы.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, неактивное население, рабочая сила, работоспособность, физические способности.

Karmysheva M.N.

SOCIO-ECONOMIC SIGNIFICANCE OF LABOR RESOURCES

This article talks about the socio-economic characteristics of the labor force in the national economy. Human resources are described as a set of quantitative and qualitative indicators (in particular, human potential, health status, level of knowledge, skills and culture, professional qualities, personal knowledge, personal qualities, personal knowledge. According to the classification of the population according to the International Labor Organization, it divides the entire population of the country into economically active population and economically inactive

population. Labor resources are described in quantitative and socio-demographic terms, while the category "labor force" is not. The labor force is rather an indicator of the labor force.

Key words: labor resources, inactive population, work force, performance, physical abilities.

Дар сохтори омилҳои истеҳсолот ба захираҳои меҳнати дар ҳақиқат ҳам нақши ҳалқунанда мансуб доништа мешавад. Маълум аст, ки омилҳои меҳнат аз дорандаи он – инсон ҷудонашаванда аст. Дар давраҳои пайдоршавии илми иқтисодӣ ақидае маъмул буд, ки мувофиқи он меҳнат бо худ сарчашмаи боигарии ҷамъиятиро ифода карда, ҳамчун асоси тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии ҳама низомҳои иқтисодӣ баромад мекунад. Оид ба ин гуфтаҳо асосгузор ва намояндаи номдори мактаби физиократҳо Ф. Кенэ хулосаи бешубҳаро баён кардааст “қувваи асосии давлатро одамон ташкил мекунад: бо шарофати эҳтиётҳои онҳо боигарӣ зиёд мешаванд, ҷӣ қадаре ки халқҳо маҳсулоти ба он эҳтиёт доштаро афзоиш кунанд, ва ҷӣ қадаре ки онҳо бисёртар истеъмол намоянд, ҳамон қадар онҳо сарватмандтар мегарданд”[3].

Дар аксарияти ҳолатҳо захираҳои инсонӣ бо захираҳои меҳнатӣ ҳаммаъно дарк карда мешаванд, ки охири он ҳамчун омилҳои асосии истеҳсолот маънидод карда мешавад[1]. Бо баробари ин қувваи корӣ, ки аз тарафи соҳбони он дар бозор пешкаш карда мешавад. ба сифати захираи инсонӣ мушоҳида карда мешавад. Чунин ақида дар ҳолате ҷой дорад, ки агар суҳан оид ба истифодаи рақибонаи он дар бозори омилҳои истеҳсолот рафта, баҳамвобастагӣ ва ивазшавии онҳо бо дигар омилҳои истеҳсолот (замин, сармоя, соҳибкорӣ) ба назар расад[1]. Дар ин росто Одегов Ю.Г. ва Карташова Л.В. қайд мекунад, ки “дар даҳсолаҳои охир истиллоҳои захираҳои инсонӣ дар ҳама сатҳҳои идоракунии истифода шуда, ҳамзамон диққати махсус ба нақши инсон дар ҷараёни хоҷагидорӣ зоҳир карда мешавад”[6]. Ба ақидаи онҳо захираҳои инсонӣ ҳамчун маҷмӯи нишондодҳои миқдорӣ ва сифатӣ (маҳсусан, иқтисодии инсон, вазъи саломатӣ, сатҳи донишандӯзӣ, қобилият ва маданият, донишҳои касбӣ, сифатҳои шахсӣ ва ғайраҳо) дар сатҳи минтақаҳо ва мамлакат тавсиф карда мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки категорияи захираҳои инсонӣ бештар барои тавсиф ва баҳодиҳии сатҳи инкишофи шахсият, хоҷагии хонавода, корхонаҳо, ҳудудҳои муайян, бахшҳои мухталифи иқтисодӣ ва мамлакат дар умум истифода шуданаш мумкин аст. Истифодабарии захираҳои инсонӣ бо зарурати барасмиятдорӣ институтсионалии истифодаи амалии қобилият ба меҳнат дар фаъолияти ҷамъиятӣ ва мавҷудияти низоми муносири самараноки идоракунии онҳо алоқамандӣ дорад.

Чунин маънидодкуниҳоро дар корҳои дигар олимони дарёфт кардан мумкин аст. Масалан, Моргунов Е. қайд мекунад, ки “дар сатҳи микроиқтисод захираҳои инсонии корхона ҳамчун категорияи иқтисодӣ, қисми захираҳои истеҳсолии корхона баромад карда, дар ташаккулёбии ва инкишофи онҳо инвеститсияҳои муайян бо мақсади ба даст овардани манфиатҳои иқтисодӣ амалӣ карда мешаванд, яъне захираҳои инсонӣ дороии маҳсули корхона мебошанд”[5].

Кибанов А.Я. низ чунин ақидаро дастгирӣ карда қайд менамояд, ки “захираҳои инсонӣ дар сатҳи корхонаҳо ва ширкатҳо ин кормандоне мебошанд, ки қобилият ва донишҳои муайяно дошта, дар ҷараёни меҳнат истифода шуда метавонанд”[4].

Дар чунин маънидодкунии захираҳои меҳнатӣ ва ҳаммаъно дарк кардани он бо захираҳои инсонӣ номувофиқати методологӣ ба назар мерасад. Бешубҳа меҳнат танҳо ба инсон хос буда, аз ҳамдигар ҷудонашаванда ҳастанд. Меҳнатро аз инсон ҷудо намудан, ва инсонро бе меҳнат дарк намудан ғайриимкон аст. Агар асоси захираҳои меҳнатиро ҳамчун маҷмӯи одамони таърихан ташаккулёфта, дар манотиқи кишвар зиндагӣ мекарда ва такрористеҳсол дар ҷараёни ивазшавии наслҳо (бодарназардошти таваллуд ва фавт) дарк намоем, он гоҳ сохтори захираҳои инсониро мувофиқи танзими давлатии шуғл аз мавқеи се нишондод мушоҳида намудан мумкин аст:

- аҳолии синну соли то меҳнатӣ (кӯдакон);
- аҳолии қобилияти меҳнат дошта;
- аҳолии қобилияти меҳнат надошта (нафағирони кор намекарда, маъубон, шахсони дар муассисаҳои маҳдудкунанда қарор дошта).

Бо баробари ин бояд дар назар дошт, ки синну соли меҳнатӣ ин мафҳуми умумикардашуда мебошад, бинобар ҳамин дар ҳар як мамлакат захираҳои меҳнатӣ мутобиқи меъри-ҳуқуқӣ муайян карда мешавад.

Мувофиқи қонунгузори Чумхурии Тоҷикистон ба шумораи захираҳои меҳнатӣ мардҳо аз синни 15 сола то 62 сола ва занҳо аз синни 15 сола то 57 сола дохил карда мешаванд[13]. Инчунин ба ҳаёти захираҳои меҳнатӣ қисми аҳолиро дохил менамоянд, ки аз ҳудуди синну соли меҳнатӣ берун ҳастанд (наврасони 14-15 сола ва нафақахӯрони кор мекарда). Шумораи захираҳои меҳнатӣ ҳаёти меҳнати зиндари ифода мекунад, ки дар марҳилаи додашуда дар ҷамъият қарор доранд. Аз рӯи таснифоти аҳоли мутобиқи ташкилоти байналмилалӣ меҳнат, тамоми аҳолии мамлакатро ба аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол ва аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрифавол ҷудо менамояд.

Захираҳои инсонӣ тамоми аҳолии кишварро дар бар гирифта, захираҳои меҳнатӣ танҳо он қисми аҳолии кишварро фаро мегирад, ки қобилияти ҷисмонӣ ва маънавӣ дошта, барои истеҳсолоти неъматҳои моддӣ ва маънавӣ равона карда мешаванд. Чунин ақидаро Рофе А.Н. низ пайгирӣ карда, чунин қайд менамояд “захираҳои меҳнатӣ ин қисми аҳолии мамлакат мебошад, ки шахсони воқеъиро ифода менамояд, ки дорои қобилиятҳои ҷисмонӣ ва маънавӣ, омодагии касбӣ ва тахассуснокӣ буда, дар ҷараёни истеҳсолоти ҷамъиятӣ иштирок менамоянд”[9]. Чунин тавсири захираҳои меҳнатиро Тоҳирҷонов Б.Т. низ дастгирӣ карда чунин қайд менамояд “захираҳои меҳнатӣ – ҳамчун қисми аҳолии мамлакат мебошад, ки қобилияти иштирокро дар меҳнат дар фосилаи давраи муайян ифода карда, нишондодҳои миқдорӣ ва сифатӣ баҳодиҳиро дорад”[12]. Ба чунин маънидодкунӣ инчунин одамони қобилияти меҳнатӣ доштаре шомил намудан мумкин аст, ки дар ҷараёни истеҳсолоти ҷамъиятӣ бо сабабҳои гуногун иштирок намекунанд.

Дар адабиёти иқтисодӣ аксар вақт захираҳои меҳнатиро ҳамчун аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол баҳо медиҳанд, ки табиатан пешниҳоди қувваи кори барои истеҳсоли мол ва хизматҳо таъмин менамоянд.

Бинобар ҳамин дар луғати муосири иқтисодӣ категорияи захираҳои меҳнатӣ ҳамчун “аҳолии аз қобили меҳнатдошта, қисми аҳоли, ки дорои қобилияти ҷисмонӣ ва маънавӣ буда, дар фаълияти меҳнатӣ иштирок менамоянд”[8].

Як гурӯҳ олимони гумон доранд, ки “захираҳои меҳнатӣ қисми аҳолиро ифода менамоянд, ки дорои инкишофи ҷисмонӣ зарурӣ, саломатӣ, таҳсилот, маданият, қобилият, тахассуснокӣ ва донишҳои касбӣ буда, барои фаъолият дар тақрибистеҳсолоти ҷамъиятӣ омода ҳастанд. Захираҳои меҳнатӣ маҷмӯи қувваи кори функционалӣ ва ҷамъиятӣ мебошанд, ки дорои хислати тақрибистеҳсолӣ мебошанд (ташаккулёбӣ, таҷкимот ва истифодабарии қувваи корӣ”[14]. Дар чунин маънидодкунӣ захираҳои меҳнатӣ, омезиши он бо категорияи “қувваи корӣ” ба назар мерасад. Бояд қайд намуд, ки категорияи “қувваи корӣ” ва “захираҳои меҳнатӣ” фарқи назаррас доранд. Захираҳои меҳнатӣ дар қорҷӯбаи миқдорӣ ва иҷтимоӣ-демографӣ тавсиф карда шуда, категорияи “қувваи корӣ” чунин қорҷӯбаро надорад. Яъне захираҳои меҳнатӣ бештар ба сифати нишондоди ҳисобӣ қувваи корӣ баромад менамояд. Дар ин васила олим-иқтисодчии рус Качан Е.П. захираҳои меҳнатиро ҳамчун маҷмӯи дорандагони қувваи корӣ мушоҳида карда, қайд менамояд, ки “ захираҳои меҳнатӣ одатан аз рӯи сохтори демографии аҳоли муқаррар карда шуда, ҳудудҳои қобилият ба меҳнати иштирокчиёни ҷараёни меҳнат, таъсиси арзишҳои истеъмоли ва иҷтимоӣ-маданӣ,

инчунин одамони қобилият ба фаъолияти ғоиданоки чамъиятӣ доштаро фаро мегирад”[2].

Вобаста ба ҷиҳати сохтори демографии аҳоли қайд кардан а маврид аст, ки афзоиши аҳоли ҳамчун ҳодисаи зиёдшавии захираҳои меҳнатӣ мушоҳида карда мешавад. Муаллифи китоби машҳур “Тараққиёти иқтисодӣ” М.П. Тодаро, оид ба ин масъала қайд мекунад, ки аҳолии нисбатан зиёд талаботи истеъмолии зиёдро баён мекунад, ки сарфаро аз ҳисоби ҳаҷми истеҳсолот ва паст шудани хароҷоти истеҳсолӣ, инчунин пешниҳоди меҳнати арзонро барои таъмини ҳаҷми зиёди истеҳсолот, таъмин менамояд[10]. Мувофиқан, афзоиши шумораҳои захираҳои меҳнатӣ имкониятҳои истеҳсолии иқтисодӣ миллӣ ва минтақаҳои онро васеъ мегардонад.

Бояд дар назар дошт, ки захираҳои меҳнатӣ аз рӯи дараҷаи иштироки онҳо дар фаъолияти хоҷагидорӣ ба қисмҳои фаъол ва ғайрифаъол ҷудо мешаванд. Захираҳои меҳнати фаъол аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъолро дар назар дорад, ки дар тақрибистеҳсоли чамъиятӣ ҳамчун омил асосӣ иштирок менамоянд. Захираҳои меҳнати ғайрифаъол аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъолро ифода мекунад, ки дар тақрибистеҳсоли чамъиятӣ бо сабабҳои гуногун иштирок намекунанд (шумораи ҳама намудҳои бекорон).

Боиси тазаккур аст, ки дар назария ва амалия иқтисодӣ, ҳолатҳои ба назар мерасанд, ки мувофиқи он категорияи “захираҳои меҳнатӣ” бо ҳаммаъногии “иқтидори меҳнатӣ” истифода мешавад. Аз ин ҷиҳат захираҳои меҳнатӣ, ки аз нуқтаи назари сифатӣ баҳо дода мешаванд, иқтидори меҳнатиро ифода мекунанд. Гумон карда мешавад, ки иқтидори меҳнатӣ ин тавсифи сифатии миқдор, сифат ва ҷораҳои маҷмӯъавӣ ба меҳнат мебошад, ки шахсиятҳои алоҳида, гурӯҳҳои муайян, аҳоли қобили меҳнат дар сатҳи додасудаи иқтисодӣ, инкишофи техника ва илм доро мебошанд[1]. Дар ин ҷода Райзберг Б.А. чунин қайд менамояд “иқтидори меҳнатӣ ин имкониятҳои меҳнати мавҷудбуда, ки бо сатҳи маълумоти касбӣ баҳо дода мешаванд”[7].

Ҳангоми тавсифи иқтидори меҳнатӣ, бояд дар назар дошт, ки он миқдоран бо давмонокии вақти корӣ ва имкониятҳои ҷисмонии иштироки инсон дар ҷараёни меҳнат бодарназардошти шиддатнокии меҳнат тавсиф карда мешавад. Иқтидори меҳнати чамъият маҷмӯи имкониятҳои захираҳои меҳнатиро ифода мекунад, ки ба тариқи шумораҳои онро ҳамчун ҳосили зарби шумораи захираҳои меҳнати истифодашаванда ба вақти корӣ муайян намудан мумкин аст, ки коргари миёна метавонад дар давоми сол иҷро намояд.

Категорияи “захираҳои меҳнатӣ бо қисми аҳолии қобили меҳнатдошта, ки дорои инкишофи ҷисмонӣ ва маънавӣ буда, қобилияти истеҳсоли неъматҳои моддӣ ва ғайримоддӣ тавсиф карда шавад, “иқтидори меҳнатӣ” ҳамчун иқтидори ҳақиқӣ дарк карда мешавад, яъне қобилиятҳои дар фосилаи вақти муайян мавҷудбуда ва истифодабарии онҳо, инчунин қобилияти доимии кормандро барои инкишофи малақаҳои меҳнатӣ дар назар дорад. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки иқтидори меҳнатӣ ҳамчун ченкаи маҷмӯи қобилиятҳо барои амалигардонии фаъолияти ғоидовари чамъиятии аҳолии қобили меҳнат, инчунин малакаи корӣ ва имкониятҳо дарк карда мешавад, ки дар ҷараёни хоҷагидорӣ истифода шуда метавонанд. Бинобар ҳамин қайд намудан мумкин аст, ки мафҳуми иқтидори меҳнатӣ на танҳо захираҳои меҳнати мавҷудбуда, инчунин қобилияти меҳнатиро дар назар дорад, ки дар оянда мутобиқи эҳтиёҷоти истеҳсолоти самъиятӣ истифодашуда метавонанд. Бо баробари ин тафовут байни категорияҳои “захираҳои меҳнатӣ” ва “иқтидори меҳнатӣ” дар муносибати миқдорӣ ба назар мерасад, зеро захираҳои меҳнатӣ танҳо бо аҳолии қобилияти меҳнат дошта тавсиф карда шуда, иқтидори меҳнати бошад бо нишондодҳои ҳосилнокии меҳнат, фонди вақти корӣ шумораи аҳолии дар синну соли меҳнат қарор дошта ифода меёбад. Лекин дар ҳар ду категория аҳолии қобилияти меҳнат дошта нишондоди асосӣ баромад мекунад. Аз ин лиҳоз гутан мумкин аст, ки иқтидори меҳнатӣ бештар ҳислати

сифатии истифодабарии захираҳои меҳнатиро ифода карда, ҳамчун чузъи таркибии он баромад карда метавонад. Ҳамзамон категорияи “иқтидори меҳнатӣ” бештар дар сатҳи микроиқтисод истифода шуданаш мумкин аст, зеро дар доираи корхона нишондоди шуморагии он бодарназардошти вақти корӣ муайян карда мешавад.

Омузиши тадқиқотҳои олимони доир ба захираҳои меҳнатӣ дар солҳои охир нишон медиҳад, ки дар шароити муосир бештар истиллоҳи “сармояи инсонӣ” истифода мешавад. Ба гуфти олими рус Горбунова О.Н. “захираҳои меҳнати муосир дар шакли сармояи инсонӣ вучуд доранд”[1].

Дар адабиёти иқтисодӣ сармояи инсонӣ одатан ҳамчун захираи дар инсон мавҷудбудаи саломатӣ, донишҳо, малака, таҷриба, қобилият ва дигарҳо дарк карда мешавад, ки дар истеҳсолот бо мақсади ба даст овардани даромади ҳадди аксар истифода бурда мешавад. Зарурати ворид намудани мафҳуми сармояи инсонӣ ба гардиши иқтисодӣ барои баҳогузории сатҳи маълумотнокӣ дар бозори меҳнат вобаста карда мешавад. Қобилияти бавҷуд овардани даромад аз тарафи инсон дар истиллоҳи сармояи инсонӣ ифода ёфтааст. Бояд дарк намуд, ки сармоягузори ба сармояи инсонӣ ба монанди сармояи шайъӣ аз даромади ба вучуд меовардаи он вобастагӣ дорад. Намояндагони номдори консепсияи сармояи инсонӣ Туроу Л. ва Боуман А.М. қайд менамоянд, ки “сармояи инсонӣ дар таҳлили муосири иқтисодӣ нақши калидӣ дорад”. Ба гуфти ин олимони-иқтисодчиён “сармояи инсонӣ аз як тараф маҷмӯи қобилиятҳои истеҳсолии корманди муосирро ифода карда, аз тарафи дигар хароҷоти давлат, корхона ва ҳуди инсонро барои ташаккулёбӣ ва тақомули мутасили ин қобилиятҳоро дар назар дорад”[16].

Пайдоиш ва ташаккулёбии консепсияи сармояи инсонӣ дар намуди муосири он ба шарофати интишороти иқтисодчиёни амрикоӣ Т.Шултс ва Г.Беккер ба миён омадааст, ки ба ин олимони дар адабиёти иқтисодӣ нақши кашфкунандагони консепсияи мазкур вобаста карда шудааст[18].

Боиси қайд аст, ки то нимаи асри XX консепсияи мукаммали сармояи инсонӣ мавҷуд набуд. Новобаста ба ин аз тарафи иқтисодчиён давраи қайд шуда, самтҳои асосии инкишофи сармояи инсонӣ, пеш аз ҳама таъсири он ба рушди иқтисодӣ муқаррар шуда буданд. Ба ақидаи мо айнан дар ҳамина давра асосҳои методологии назарияи сармояи инсонӣ пойягузори шуда буданд. Чунин муносибат пурзӯр намудани муносибатро ба иқтидори инсонӣ тақозо намуд. Зеро дар ин давра низомҳои иқтисодӣ ба технологияҳои пешқадам гузашта, мутобикати дигар омилҳои истеҳсолотро ба он тақозо намуд. Ин давра бо шиддатёбии пешрафти илму техника, дигаргуниҳои ҷаҳонишавии истеҳсолот ва шароитҳои нави истеҳсолоти ҷамъиятӣ тавсиф карда мешавад. Вобаста ба ҳислатҳои пешрафти истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва тағйироти сифатӣ дар қувваҳои истеҳсолкунанда, нақши меҳнати баландихтисос баланд шуд. Бо ибораи дигар дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI сатҳи умумии маълумотнокии коргарон, омодагии илмӣ-интеллектуалии онҳо ба омилҳои зарурии рушди иқтисодӣ мубаддал гардид. Дар шароити шиддатёбии рақобат инкишофи на танҳо муносибатҳои истеҳсолӣ, балки пешрафти техника ва технологияи истеҳсолӣ ба миён омад, ки тақомули қобилияти меҳнати инсонро талаб менамояд. Ҳамин тавр дар охири асри XX дар аксарияти кишварҳои дунё мантиқи тараққиёти соҳаҳои хоҷагии халқ ба сӯи технологияҳои нав ва таҳассуснокӣ ва эҷодкории баланди одамон ба миён омад. Дар назария ва амалияи иқтисодӣ ақидаи паҳн гардид, ки мувофиқи он сармояи инсонӣ захираи зарурии тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҳамроҳи захираҳои табиӣ ба ҳисоб меравад.

Аз сабаби бисёрпаҳлӯгӣ ва мураккабии истиллоҳи “сармояи инсонӣ”, байни иқтисодчиён ақидаи гуногун ба назар мерасад. Одатан зери истиллоҳи “сармояи инсонӣ” маҷмӯи сифатҳои корманд дарк карда мешавад, ки имкониятҳои маҳсулнокии онро муайян менамояд.

Л. Туроу гумон дорад, ки “сармояи инсонӣ ин қобилияти шахс барои истехсоли мол ва хизматҳо, қобилияти маҳсулноқӣ, дониш ва малакаи он мебошад”[11]. У. Боуен истиллоҳи “сармояи инсониро ҳамчун дониш, малака, рағбат ва қувва маънидод мекунад, ки одамон ба даст овардаанд ва барои истехсоли мол ва хизматҳо дар давраи муайян истифода мебаранд” [19]. Долан Э.Ч. ва Линдсей Д. сармояи инсониро ҳамчун “қобилиятҳои маънавии одамон дарк менамоянд, ки ба воситаи таълим ва ё таҷрибаи амалӣ ба даст овардашудаанд” [20]. Бегг Д. гумон дорад, ки “сармояи инсонӣ захираи таҷрибаи касбиро ифода мекунад, ки аз тарафи коргар чамъ карда шудааст”[17]. Ба ақидаи Дорнбуш Р., Фишер С. ва Шмалензи К. “сармояи инсонӣ ин қобилиятҳои дар инсон ифодаёфтаи ба даст овардани даромад буда, қобилият, малака, маълумотноқӣ ва ташассуснокии ба даст овардашударо фаро мегирад”[15].

Нисбат ба ин олимони Махлуп Ф. маънидодкунии васеи истиллоҳи “сармояи инсониро” пешкаш менамояд. Мувофиқи тавсири Махлуп Ф. “дар маънидодкунии сармояи инсонӣ ба монанди захираҳои инсонӣ бояд меҳнати тақомулёт ва меҳнати тақомулнаётро аз ҳам ҷудо намуд, зеро меҳнати тақомулёт қобилияти ҷисмонӣ ва маънавии инсонро афзоиш медиҳад”[20].

Бо вучуди ҳамаи ин дарк намудан зарур аст, ки қобилияти инсон, имкониятҳои интеллектуалии ӯ, дониш, малака ва таҳассусноқӣ ҳамчун шакли махсуси сармоя баромад мекунад. Бояд дар назар дошт, ки дастовардҳои шахсии одамон барои ӯ даромади баландро дар оянда таъмин менамояд. Сармояи инсонӣ аз рӯи тавсири олимони дар боло номбаршуда имконият медиҳад, ки чунин хулосабарорӣ намоем. Сармояи инсонӣ ба соҳиби худ, яъне инсон на танҳо даромади пулӣ дар намуди музди меҳнат, инчунин даромади маънавию дар шакли психологӣ ва иҷтимоӣ таъмин менамояд. Боиси қайд аст, ки дониш, таҳассусноқӣ, малака ва ғайраҳо қобилияти чамъшавӣ дошта, ташаккулёбии онҳо харочоти муайяно аз ҳуди шахс, корхона ва ҷамъият талаб менамояд.

Аз маънидодкунии мухталифи истиллоҳи “сармояи инсонӣ” маълум мегардад, ки сармояи инсонӣ ҳамчун намуди махсуси сармоягузорӣ, маҷмӯи харочот барои тақористехсоли иқтидори инсонӣ, баланд намудани сифат ва беҳтаргардонии истифодабарии қувваи корӣ, баромад мекунад.

Вобаста ба самти тадқиқоти мо сармояи инсонӣ ҳамчун захираҳои муайяни саломатӣ, донишҳо, малакаҳо, қобилиятҳо, рағбатҳо баромад мекунанд, ки аз тарафи шахс андӯхт карда шуда, дар ҷараёни истехсолоти ҷамъиятӣ ҳаматарафа истифода мешавад ва баҳри баланд намудани ҳосилнокии меҳнат мусоидат менамояд. Ба воситаи рағбати ба даст овардани даромади зиёдтарӣ, одамон кӯшиш менамоянд, ки сатҳи қобилият ба меҳнат ва малакаҳои худро ба воситаи мабалағгузорӣ баланд намоянд. Яъне сармояи инсонӣ пеш аз ҳама ҳамчун натиҷаи сармоягузорӣ ба захираҳои меҳнатӣ баромад карда, харочот барои инкишофи қобилиятҳо ва малакаҳои корӣ, баланд намудани таҳассусноқӣ, мустақамгардонии вазъи саломатӣ ва ғайраҳо дар назар дорад. Шакли харочоти чунин сармоягузориҳо пеш аз ҳама харочот барои таълим, омӯзиш дар ҷои корӣ, хизматрасонии тиббӣ ба ғайраҳо баромад мекунад.

Таҳлили истиллоҳҳои “захираҳои меҳнатӣ”, “захираҳои инсонӣ”, “иқтидори меҳнатӣ” ва “сармояи инсонӣ” нишон медиҳад, ки байни онҳо фарқият (тафовут) ва ягонагӣ ба назар мерасанд.

Ягонагии ин истиллоҳҳо дар он ифода меёбад, ки ҳамаи онҳо аз дорандаи худ – инсон ҷудонашаванда мебошанд. Захираҳои инсонӣ бе шубҳа ҷамъи шумораи аҳолии мамлакатро дар назар дорад, ки боигарии миллатро инъикос менамояд. Иқтидори меҳнатӣ бо дорандаи қобилияти меҳнат, яъне инсон алоқамандӣ дошта, аксар вақт дар сатҳи корхонаи алоҳида муқаррар карда мешавад, зеро ин мафҳум ҳосили зарби шумораи меҳнати истифодашаванда ва вақти кориро ифода менамояд. Сармояи инсонӣ бевосита бо ташаккулёбии қобилиятҳои гуногуни одамон алоқаманд аст. Таркиби

сармояи инсонӣ маблағгузории муайяно барои такмили сатҳи тахассуснокӣ, донишандӯзӣ, малакаи корӣ ва қобилиятҳои гуногун тавсир карда мешаванд. Захираҳои меҳнатӣ шумораи аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъоли мамлакатро ифода карда, ҳамчун нишондиҳандаи захиравӣ (дар лаҳзаи муайяни вақт) муқаррар карда мешаванд. Бо иборати дигар захираҳои меҳнатӣ ҳамчун қисми аҳолии мамлакат баромад мекунад, ки қобилияти иштирок дар ҷараёни такрористеҳсоли ҷамъиятӣ дар фосолаи давраи муайян доранд ва ё бо сабабҳои гуногун муваққатан иштирок намекунанд (дар шароити муайян тайёранд ба истеҳсолоти ҷамъиятӣ ҷалб карда шаванд), инчунин бо нишондодҳои миқдорӣ ва сифатии тавсиф карда мешаванд.

Нишондодҳои захираҳои меҳнатӣ бо хислати такрористеҳсоли онҳо дар шароити муосир муайян карда мешаванд. Дар ҷараёни инкишофи худ, захираҳои меҳнатӣ якҷанд марҳилаҳои такрористеҳсолро аз сар мегузаронанд: ҷараёни истеҳсолот (ташаққулбӣ), тақсимот (азнавтақсимкунӣ), мубодила ва истеъмолот (истифодабарӣ). Дар ҷараёни такрористеҳсолоти захираҳои меҳнатӣ ба марҳилаи ташаққулбӣ диққати махсус зоҳир карда мешавад, зеро нишондоди асосии ин марҳила аз мавқеи хоҷагии милли қонеғгардонии эҳтиёҷоти истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва соҳаҳои он бо миқдори зарурӣ ва сифати хоси захираҳои меҳнатӣ ба ҳисоб меравад. Бо баробари ин қисмати ибтидоии марҳилаи ташаққулбӣ захираҳои меҳнатӣ такрористеҳсоли муқаррарии аҳоли, яъне ҷараёни мутасили барқароркунии наслҳо баромад мекунад.

Ба ақидаи мо мафҳуми захираҳои меҳнатӣ якҷоя бо захираҳои табиӣ, истеҳсоли, иттилоотӣ, молиявӣ ва дигарҳо унсури асосии истеҳсоли неъматҳои ҷамъиятӣ мебошад. Дар умум захираҳои меҳнатӣ ин қисми аҳолии мамлакат мебошад, ки дорои хислатҳои сифатии муайян аст ва дар ҷараёни истеҳсолоти ҷамъиятӣ ҳаматарафа истифода шуда, қисми он бо сабабҳои гуногун муваққатан дар ҷараёни истеҳсолоти мол ва хизматҳо иштирок намекунад.

АДАБИЁТ

1. Горбунова О.Н. Генезис категории «трудовые ресурсы» // Социально-экономические явления и процессы. М. № 3-4 (025-026). 2011 С. 62-69.
2. Качан Е.П. Управление трудовыми ресурсами. М.: Издательский дом «Юридическая книга», 2005. 358с. С.126.
3. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения – М.: 1960 – с361.
4. Кибанов А.Я. Система управления персоналом. М.: Проспект, 2012. С. 115.
5. Моргунов Е. Управление персоналом. Исследование, оценка, обучение. 3–е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2011. С. 114.
6. Одегов Ю.Г., Карташова Л.В. Управление персоналом, оценка эффективности: Учебное пособие для вузов. М.: Экзамен, 2004. С. 256.
7. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. Изд. 4-е, перераб. и доп. М., 2005. С. 410
8. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. Изд. 6-е, перераб. и доп. М.: ИНФАР-М, 2022. 512с. С. 438.
9. Рофе А.И. О содержании понятий «трудовые ресурсы» и «рабочая сила» // Человек и труд. 1997. №3. С. 14.
10. Тодаро М.П. Экономическое развитие: учебник /М.: МГУ, Юнити, 1997. С. 191
11. Токарева В. В. Развитие человеческого капитала на субрегиональном уровне (в малых городах России): дис. канд. экон. наук. Мичуринск, 2004. С. 18.
12. Тохирджонов Б.Т. Совершенствование управления воспроизводством и использованием трудовых ресурсов в сельской местности. Дисс. на соис. уч. Степени канд. эконом. наук. По спец. 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством (экономика труда). Бохтар, 2020. С. 27.

13. Тоҷикистон: 30 соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон душанбе, 2021. С. – 23-24
14. Травин В.В. Кадровая политика в современных условиях. М., 2006, С. 364.
15. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи К. Экономика. М., 1993. С. 303.
16. Экономическая энциклопедия / гл. ред. Л. И. Абалкин. М., 1999. С. 76.
17. Эренбергер Р. Дж., Смит Р.С. Современная экономика труда: теория и государственная политика. М., 1996. С. 34.
18. Ben-Porath Y. The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earning // The Journal of Political Economy. 1967. Aug. 1967. P. 363.
19. Bowen H. R. Investment in Learning. San Francisco, 1978. P. 362.
20. Machlup F. The Economics of Information and Human Capital. Princeton, 1984. P. 419.

УДК: 32 (575.3)

Каримова З.Х., Абдуллозода Н.А.

НАҚШИ ПЕШВО ДАР ПЕШРАФТИ ҲАЁТИ ИҚТИСОДӢ

Дар мақолаи мазкур нақши пешво оид ба баланд бардоштани вазъи иқтисодии кишвар вобаста ба дараҷаи донишҳои касбӣ, маҳорату малакаи онҳо дар бозори ҳаҷонӣ ва рақобатпазирии касбӣю илмӣю аҳоли дар бозори меҳнати ҳаҷонӣ зикр шудааст. Яъне, дар раванди ҳаёти иҷтимоӣ бо таъсири омилҳои сиёсӣю иқтисодӣ таърих нафаронеро сари қудрат меорад, ки дар ҳалли ин масъалаҳо нақши калидӣ мебозанд. Аз зумраи ҷунини шахсиятҳои нодир, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мебошанд, ки бо нерӯи созанда, ақли солим, далерии ҳаҷонӣ, матонат қордонии ҳеш тавонистанд, ки миллатро аз вартаи ҳалокат начот диҳанд.

Вожаҳои калидӣ: пешвои сиёсӣ, сиёсат, захираҳои инсонӣ, иқтисодӣ-иҷтимоӣ, мардумсолорӣ, сулҳу субот

Каримова З.Х., Абдуллозода Н.А.

РОЛЬ ЛИДЕРА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

В данной статье освещается ведущая роль Основателя мира и национального единства, Лидера нации Эмомали Рахмона в создании современного развитого общества. Авторами отмечается, что Лидер нации видит улучшение социально-экономического положения страны через повышение уровня профессиональных знаний, навыков и умений населения, чтобы быть конкурентоспособным на мировом рынке труда.

Ключевые слова: политический лидер, политика, человеческие ресурсы, социально-экономическая ситуация, демократия, мир и стабильность.

Karimova Z.H., Abdullozoda N.A.

THE ROLE OF A LEADER IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY

Article is highlighted the leading role of the Founder of Peace and National Unity, the Leader of the Nation Emomali Rahmon in the creation of a modern developed society. The authors note that the Leader of the Nation sees an improvement in the socio-economic situation of the

country through an increase in the level of professional knowledge, skills and abilities of the population in order to be competitive in the global labor market.

Keywords: political leader, politics, human resources, socio-economic situation, democracy, peace and stability

Пешрафти ҳар як миллат пеш аз ҳама ба сифати захираҳои инсонӣ; а) ба ашхоси роҳбарикунандае, ки ин захираҳо бо самар барои кори созандагӣ сафарбар карда метавонад; б) шароити табиӣ ва боигарӣҳои зеризаминӣ, ки оқилона ба қор дароварданашон боиси пайдоиши ҷойҳои нави қорӣ ва ғанигардонии бучаи давлат мегардад вобаста аст.

Дар зери сифати захираҳои инсонӣ мо дараҷаи донишҳои касбӣ, маҳорату малакаи онҳо дар истеҳсоли маҳсулоти босифат дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазир ва инчунин рақобатпазирии касбию илмӣ аҳоли дар бозори меҳнати ҷаҳонӣ, дараҷаи баланди маданияти сиёсӣ ҷаҳонбинӣ илмӣ шаҳрвандонро мефаҳмем.

Таърихи башарият қаҳрамонони замонро ба ин ё он тарз ба вуҷуд овардааст. Дар давраҳои мухталиф ҳар як тоифа кишваркушоён, лашкаркашон, саркардаҳо, арбобони сиёсӣ, сарони давлат ба дунё омада, дар қаламрави мамлакатҳои худ сиёсати хоса ва тартиботи навинро ҷорӣ намуда, тибқи интиҳоби роҳҳои замонавӣ тараққиёт ба пешрафти ҷаҳон таъсири бузург расонидаанд. Онҳо дар соҳаи давлатдорӣ ва сиёсат соҳиби андеша ва роҳу равиши худ будаанд. Заковату донишмандӣ ба онҳо имкон дод, ки воқеоту ҳаводисро амиқан дарк карда, моҳияти онҳоро сари вақт матраҳ сохтаву баҳо диҳанд ва гардиши замонро зиракона пайсипарӣ намуда, мушкилоту муаммоҳои сарбастаро гиреҳкушоӣ кунанду машҳури олам гарданд [5, с.4-5]. Аммо ин сифатҳо худ ба худ ташаккул наёфта, балки онҳо дар натиҷаи сиёсати дурнамои роҳбарӣ давлат ва институтҳои ташаккулдиҳандаи маданияти сиёсӣ, шуури миллӣ, шинохти манфиатҳои миллӣ, таблиғу ташвиқи ғояҳои созандаи ҳокимияти сиёсии давлат имконпазир мегардад. Яъне ҳама ниҳодҳои давлатӣ дар сухан не, балки дар амал бояд ба сиёсати шахси аввал дар давлат воқеан содиқ бошанд.

Ҳаёти сиёсии аксари давлатҳо воқеан нишон медиҳад, ки агар субъектҳои аввали давлатдори ҳангоми фаъолиятшон дар мақомотҳои, ки ба он роҳбарай менамоянд наовару эҷодкор набошанд, қобияти хуби идоракунӣ надошта бошанд, зуд аз байн мераванд. Аз рӯи қоида раҳбари нав бояд дар он дастгоҳ ё ниҳод қизи наве ворид созад, ки боиси пешрафти он муассиса гашта ҳам эътибори худ, ҳам корхона ва ҳам роҳбари аввалро боло бардорад. Ба хусус меҳнати ҳалол ва нияти неки ҳар як роҳбар, ки он аз ҷониби Пешвои миллат таъин карда мешавад.

Ба сари қудрат омадани Эмомалӣ Раҳмон намунаи равшани воқеиятҳои ҳақиқӣ мардум ба ҳокимият аст, ки бунёдитарин меъёри демократия ва Эъломиёи ҳуқуқи башар ба ҳисоб меравад. Маҳз бархӯрдории миллати тоҷик аз фарҳангу фалсафаи ҳамбастагӣ ва рафтори иҷтимоии дар тӯли асрҳо ташаккулёфтаи мушорикат дар ҳаллу фасли масоили мубрами ҳаёти умумӣ имкон дод, ки дар замони кӯтоҳтарин пас аз поён бахшиндан ба ҷанги дохилӣ бинои мухташами давлатдорӣ навинро поягузорию устувор намоем ва дар тамоми ҳавзаҳои ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ фарҳангӣ ба пешрафтҳои беназир даст ёбем [1, с. 10-11]. Яъне сифати роҳбар, қору амали намуна, ки аъзои ҷомеа мебошад ва дар маҷмӯъ сифати қорию касбии на танҳо роҳбарӣ, балки қули аъзоёни ҷомеа сифати иҷтимоӣ сиёсӣ, илмӣ фарҳангии ҷомеаро акс қунонида пешрафти ҷомеаро таъмин менамоянд.

Пешвои миллат ҳаминро ба эътибор гирифта барои беҳтар шудани сифати касбии аҳоли ба душвориҳои ба сари миллат овардаи ҷанги шаҳрвандӣ нигоҳ накарда дар ҳар минтақаҳои Тоҷикистон қоллечу литсеҳо, мактабҳои олии ташкил намуданд, ки гирифтани маълумоти миёна ва олии касбӣ барои аҳолии ҳама минтақаҳои мамлакат осон гардид. Ин ғамхорӣ сарвари давлат на танҳо дар ҳақи ҷавонон ҳамчун ояндаи миллат, балки ғамхорӣ дар ҳақи волидайнӣ онҳо низ мебошад, зеро тавассути ин сиёсат хароҷотӣ оила барои таҳсили фарзанд қамтар мегардад.

Бо ташкили муассисаҳои гуногуни таълимӣ ва ихтисосҳои гуногун, на танҳо сифати касбии аҳоли тағйир ёфт, балки дараҷаи саводнокии аҳоли афзуда дараҷаи дарки манфиатҳои миллӣ, ҳифзи арзишҳо ва ғанигардонии онҳо, дараҷаи масъулиятшиносии шахсии миллии миллат низ тағйир ёфт.

Озодагӣ, ростӣ ва мардумсолорӣ дар сиришти мо, тоҷикон аст. Корномаи сиёсии Эмомалӣ Раҳмон, ки миллати тоҷик унвони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллатро ба ин сиёсатмадори беназири таърихи дерини миллати тоҷик эҳдо намуд, намунаи равшани бархӯрдории миллати тоҷик аз ҳунари волои давлатдорӣ ва фарҳанги сиёсии ниёгонамон мебошад [1, с.14-15].

Хирадмандии Пешвои миллат дар тули роҳбарияшон дар он зоҳир гаштанд, ки сохтани роҳҳо ва аз бумбасти коммуникатсионӣ баромадан ва бо ҳамин васила васеъсозии фазои муошират, содироту воридот бо давлату миллатҳои дигарро муҳаё сохт. Сохтани роҳ ва васеъсозии фазои муошират, доду гирифтӣ давлату миллатро на танҳо васеъ менамояд, балки роҳҳо муддатҳои тулонӣ ба мардум хизмат хоҳанд намуд. Тоҷикистон ки дар доираи манфиатҳои чунин давлатҳо чун Чину Россия, Ҳинду Эрон ва Амрикои дур қарор дорад. Дар сурати ба давлати саноатӣ-аграрӣ табдил наёфтаниш мутеи ин манфиатдорон шуданаширо Пешвои миллат дарк намуда, истиқлолияти энергетикиро чун раҳои аз бунбасти коммуникатсионӣ ба он хотир ҳадафи стратегӣ қарор доданд, ки тавассути соҳибистиқлолии энергетикӣ давлат имконияти тараққи додани соҳаҳои гуногуни саноатро аз саноати кӯҳхӣ то сохтани саноати вазнин муҳаё мешавад. Агар онро ба этибор бигирем, ки Пешвои миллат ба хотири амалисозии ҳамин ният соли 2020-2048-ро соли ривочи илмҳои табиатшиносӣ ва дақиқ эълон намуданд. Бояд дарк кунем, ки чомеа ҳамон вақт устувор ва босуръат ба қуллаҳои баланди тараққиёт мерасад, ки он ҳатто хоҷагии қишлоқашро дар асоси саноатӣ ба роҳ менамояд. Ин бошад ҳамон вақт имконпазир мегардад, ки чамъият бо илмҳои аҳамияти амалӣ-истеҳсолшуда мусаллаҳ аст. Онҳо тавассути чунин илмҳо: математика, физика, кимиё, генетика, механика қонуниятҳои дар табиат амалкунандаро амиқ аз худ намуда, онҳоро дар амалияи истеҳсолӣ ба қор барад.

Пешвои миллат хуб дарк кардаанд, ки имрӯз давлатҳо барои забт намудани Моҳу Миррих байни ҳам мубориза бурда истодаанд. Қадом давлате дар азхуднамоии онҳо иштирок намояд, ҳуқуқи аз захираҳои табиӣ он истифода бурданро пайдо менамояд. Аз ин рӯ донишҷӯи қонунҳои табиат инчунин барои амалисозии ҳадафи сеюми стратегияи истиқлолияти озуқаворӣ ёрӣ мерасонад.

Истиқлолияти Тоҷикистон барои таҳкими ҳокимияти давлатӣ, муайян намудани самти чараёни инкишофи чомеа дар солҳои баъдӣ ва пайгирӣ аз принципҳои талаботи бунёди чомеаи демократӣ, дунявӣ ва ҳуқуқбунёду ягона асос ва заминаи воқеӣ ба вучуд овард [5, с.19-20].

Дар ҷаҳони муосир се намуди озуқаворӣ дар гардиш аст. Навъи аъло, навъи якум ва навъи дуюм, ки он ба се қишри аҳоли. а) ашхоси роҳбару сарватмандон; б) табақаи миёнаи аҳоли; в) табақаи поёни аҳоли ва ё халқҳои қафоманда рост меояд.

Аз ин тақсимот маълум мегардад, ки давлатҳо ва ташкилотҳои гуногуни байналмилалӣ фаъолиятшонро дар ҳамин самт дар ҳар давлат вобаста ба дараҷаи руштан роҳандозӣ менамояд. Аз ин рӯ дар заминаи донишҳои амиқи илмӣ ташкил намудани истеҳсолоти ғизоӣ ягона роҳи амалисозии истиқлолияти озуқаворист.

Бо дастгирии истиқлолияти озуқаворӣ имконият фароҳам омад, ки таваккали аз ҷониби давлатҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ воридшавии маҳсулоти пастсифат кам карда шуда, маҳсулоти аз ҷиҳати санитарӣ-эпидемиологӣ тозаӣ худӣ таъмин карда шавад. Дар сурати баланд бардоштани ҳосилнокии замин, афзуннамоии саршумори чорво, истеҳсоли гӯшту шири солим давлат метавонад на танҳо худро пурра таъмин намояд, балки шири гушт, меваю сабзавоти тару тоза ба хориҷа барорад. Ин ҳадаф воқеан ҳам хирадмандона ва дурнамоӣ на танҳо иқтисодӣ, балки сиёсӣ низ мебошад.

Бо истифода аз роҳҳои сохтасуда, ба қор даровардани иқтидорҳои нави энергетикӣ ва ба хусус ба истифода додани ду агрегати истгоҳи барқии Роғун, ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ ва бо мардум додани замин аз ҷониби Президент, сохтани садҳо корхонаҳои нав, ба таври кулӣ тағйир ёфтани на танҳо симои пойтахт шаҳри Душанбе, инчунин шаҳрҳои Хучанду Истаравшан, Хоруғу Кулоб ва Бохтар, балки тағйири сифати марказҳои ҳама ноҳияву шаҳракҳо натиҷаи роҳбарии босамари Пешвои муаззами миллат, Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон аст. Дигаргуниҳои азими дар Тоҷикистон таҳти роҳбарии ин марди хирад ба вучуд омада, аз 70-соли Иттиҳоди Шуравӣ даҳҳо баробар бештаранд.

Дар бист соли охир рушди миёнаи иқтисодиёт дар сатҳи 7,5 фоиз таъмин гардида, маҷмӯи маҳсулоти дохилии мамлакат аз 1,8 миллиард сомонӣ, соли 2000-ум то 95 миллиард сомонӣ, дар соли 2021 даромади бучети давлатӣ аз 252 миллион сомонӣ ба 28 миллиард сомонӣ расонида шуд.

Яъне маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ қариб 53 баробар ва бучети давлатӣ 111 баробар зиёд гардида, ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар нафар аҳоли беш аз 30 баробар афзоиш ёфт.

Дар ин давра дар кишвар зиёда аз 2000 корхонаи истеҳсоли бунёд гардида, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ нисбат ба солҳои аввали соҳибистиклоли қариб чор баробар афзоиш пайдо кард.

Бо ҳамин роҳ афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ таъмин гардида, аз 11 миллиарди соли 1992 ба 40 миллиард сомонӣ дар соли 2021 расонида шуд, яъне қариб 4 баробар афзоиш ёфт.

Ҳиссаи саноат дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишвар ба 26 фоиз расонида, дар ин раванд гуногунсамтии истеҳсолоти саноатӣ таъмин карда шавад.

Бинобар аҳаммияти бузурги соҳаи саноат дар рушди минбаъдаи мамлакат, ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои стратегии миллий, аз ҷумла раванди саноатикунони босуръати кишвар пешниҳод менамоям, ки солҳои 2022–2026, яъне то чашни 35-солагии истиклолияти давлатии Тоҷикистон «Солҳои рушди саноат» эълон карда шаванд.

Дар ин давра бояд беш аз 500 ҳазор ҷойҳои нави қорӣ таъсис ёфта, даромади пулии аҳоли беш аз 2 баробар зиёд гардад ва ҳиссаи табақаи миёнаи аҳоли ба 45 фоиз расонида, дар натиҷа сатҳи камбизоатӣ то 15 фоиз коҳиш дода шавад [3].

Сабаби ин муваффақиятҳо дар чист? Сабаби асосиаш дар он аст, ки Пешвои миллат тавонистанд, тавассути сафарҳои ҳамешагиашон ба минтақаҳои гуногуни кишвар мардумро ба созандагӣ, бунёдқорӣ ҳамдигарфаҳми даъват намояд. Шахсан таъқид намуданд, ки Ватани тоҷиконро танҳо ҳуди тоҷикон обод месозанд. Бо ин суханони ҳикматангезашон мардумро фаҳмониданд, ки рақобати бозор, рақобати миллиро низ ба вучуд меорад. Аз ин рӯ ҳеч як давлати нисбатан пешрафта, пешравии давлати дигарро намехоҳад, чунки бо ҳамин васила бозори ҳешро танг менамояд.

Файласуфи бузург Фридрих Нитше дар замони худ қайд карда буд, ки «одами оянда ҳамонест, ки ҳофизаи аз ҳама тўлониро дорост». Ин маънии онро дорад, ки ҳофиза одамро комил мекунад. Одаме, ки ҳофиза надорад, ба манқурт мубаддал мегардад ва аз он омма касоне, ки гузаштаре назорат мекунанд, метавонанд чизеро, ки хоҳанд, бисозанд. Вой бар ҳоли он халқе, ки ба манқурт табдил меёбаду на гузаштаи худро ёд дорад, на ҳозираи худро дарк мекунад ва наредонад, ӯ кист, қай ва аз кучо пайдо шудааст [2, с. 4-5].

Миллат бояд ҳудаш дарк кунад, ки пешравии чомеааш ба меҳнати бунёд кардаи ҳудаш вобаста аст. Барои ҳамин ҳам Пешвои миллат мардумро барои созандагӣ, ҳифзи яқпорчагии Ватан, ҳамдигарфаҳмию ҳамдилӣ даъват менамоянд.

Тантанаву ваҳдати миллиро барҷастатарин дастоварди сиёсии Пешвои миллат арзёбӣ намудан мумкин аст. Маҳз ҳамин ваҳдати миллий боис гашт, ки ҳама ҳизбҳо ва ҳаракатҳои сисёсӣ дар замиран ҳалқро на танҳо ҷисман, балки рӯҳан пайвастан намуда, Тоҷикистонро ба қатори осудатарин давлатҳои ҷаҳон шомил намоянд.

АДАБИЁТ

1. Абдуқаҳҳор Холов, Зафар Сайидзода. Эмомалӣ Раҳмон-асосгузори давлатдорӣ муосири тоҷик. Бахшида ба 25-умин солгарди иҷлосияи таърихӣ XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: Контраст, 2017, С.10-11 (1-1).
2. Абдуфаттоҳ Шарифзода, Абдулло Ғафуров, Бахшида ба 20-умин солгарди Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Наҷотбахши миллат. – Душанбе - 2012, С. 4-5.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ ҷумҳурӣ» 21 декабри 2021, шаҳри Душанбе. <http://www.president.tj/node/27417>.
4. Тоштемиров М., З.Саидов. Ҳомии сулҳу ваҳдат. Душанбе-1997, С.4-5.
5. Шарифзода Абдуфаттоҳ, Шамсиддинов Садриддин, Қосимӣ Заробиддин. Президент.Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими ҳокимияти давлатӣ ва истиқлолияти миллӣ. Душанбе: «Ирфон», 2011, С.19-20.

УДК 36.1/5

Маъмуров А. М.

**МАЪМУРИКУНОНИИ ҚАРЗИ АНДОЗИ МИНТАҚА ВА САБАБҲОИ ПАЙДОИШИ
ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР**

Дар мақолаи илми мазкур мазмуну мундариҷаи маъмурикунонии қарзи андозӣ минтақавӣ ва сабабҳои пайдоиши он дар шароити муосир мавриди омӯзиш қарор гирифта, хусусиятҳои фарқкунандаи он шарҳ дода шудааст. Муаллиф кӯшиш ба харҷ додааст, ки ба муаммоҳои баландбардории самаранокии маъмурикунонии қарзи андозӣ минтақавӣ аз мавқеи бучети минтақа муносибат намоянд. Аз ин рӯ, мақолаи мазкур ҷанбаҳои таҳлилий дошта, бо таври воқеию санаду маълумотҳои ҳақиқӣ ба таври мушаххас таҳлил намуда, андешаҳои худро дар хусуси ин мавзӯ ҳеле саҳеҳу асоснок овардааст. Муаллиф, вазъи маъмурикунонии қарзҳои андоз дар минтақа, аз ҷумла ҳолати бақияҳои қарзи андоз дар вилояти Суғд, динамикаи қарзи андоз бо назардошти қарзи андозӣ иҷтимоӣ дар вилояти Суғд, бақияи қарзи андозӣ дар натиҷаи санҷиш муайянкардашуда, ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ҳаматарфа баррасӣ намуда, дар асоси он роҳҳои тақмили маъмурикунонии қарзҳои андоз ва сабабҳои пайдоиши онро бо тариқи мушаххас пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: мақомоти андоз, маъмурикунонии қарзи андоз, минтақа, бақияпулии андоз, ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ, санҷиши андоз, назорати андоз андозӣ иҷтимоӣ.

Маъмуров А. М.

**АДМИНИСТРИРОВАНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ НАЛОГОВЫХ
ЗАДОЛЖЕННОСТЕЙ И ПРИЧИНЫ ИХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ
В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

В данной научной статье рассматривается содержание администрирования региональной налоговой задолженности, причины ее возникновения в современных условиях и объясняются ее отличительные черты. Автор попытался рассмотреть проблему повышения эффективности администрирования региональной налоговой задолженности с позиций регионального бюджета. Поэтому данная статья имеет аналитический аспект,

подробно анализируются факты и даётся очень точное и обоснованное мнение по данной теме. Автор, ситуацию с администрированием налоговой задолженности в области, в том числе состояние налоговой задолженности по Согдийской области, динамика налоговой задолженности с учетом социальной задолженности по Согдийской области, остаток налоговой задолженности, определенный по результатам проверок, административных правонарушений на основании чего предложены пути совершенствования администрирования налоговой задолженности и причины ее возникновения.

Ключевые слова: налоговые органы, администрирование налоговой задолженности, регион, налоговая недоимка, административные правонарушения, налоговая проверка, налоговый контроль, социальный налог.

Mamurov A. M.

REGIONAL ADMINISTRATION OF TAX DEBT AND THE REASONS FOR THEIR APPEARANCE IN MODERN CONDITIONS

This scientific article discusses the content of the administration of regional tax debt, the reasons for its occurrence in modern conditions and explains its distinctive features. The author tried to consider the problem of increasing the efficiency of the administration of regional tax debt from the standpoint of the regional budget. Therefore, this article has an analytical aspect, the facts are analyzed in detail and a very accurate and well-founded opinion on this topic is given. The author of the situation with the administration of tax debt in the region, including the state of tax debt in the Sughd region, the dynamics of tax debt, taking into account social debt in the Sughd region, the balance of tax debt, determined by the results of inspections, administrative offenses, on the basis of which ways to improve the administration of tax debt are proposed and the reasons for its occurrence.

Keywords: tax authorities, tax debt administration, region, tax arrears, administrative offenses, tax audit, tax control, social tax.

Механизми маъмурикунонии қарзи андозро ҳамчун як усули ташкили ситонидан ва танзими қарзи андоз меҳисобем, ки аз ҳисоби бемасулияти андозсупорандагон ва вазъи номусоиди фаъолият зиёд шудааст мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор медиҳем. [1, С. 46-48]. Вобаста ба объекти омӯзиши мо метавонем таъкид намоем, ки баланд бардоштани самаранокии назорати андоз ва сифати фаъолияти мақомоти андоз омили афзоиши даромади низоми бучет ба ҳисоб меравад. Ба андешаи мо қарзи андоз ҳамчун умумии ҳатмии ӯҳдадориҳои иҷро накарда оид ба пардохти андоз ва ҷаримаҳои ҳисобкардашуда барои саривақт пардохт накардани андоз ва пардохт, ҳамчунин ҷаримаҳои муқаррарнамуда барои вайрон намудани қонунгузориҳои андоз ба ҳисоб меравад.

Яке аз муҳаққиқони ин соҳа чунин қайд намуданд, ки дар баҳисобгирии таҳлили мақомоти андоз қарзи андоз ҳамчун ҳамчун ҳамчун қарзҳо оид ба пардохти андоз ба бучет ва қарздорӣ дар назди бучет оид ба ҷаримаҳои муқарраршудаи андозӣ фаҳмида мешавад [2, С.-21].

Дар кори илми Д.В. Крылова нишондиҳандаҳо дар асоси «иктидори андози минтақа» истифода шудааст, ки ҳамчун маҷмӯи имкониятҳои андозбандишаванда, қари назорати мақомоти андоз, ҷаримаҳо ва ғоизҳои андозсупорандагони дар минтақа фаҳмида мешавад. Дар ин заминаи муаллиф истилоҳи нишондиҳандаи фарқияти андозро таҳия намуд, ки он ҳамчун таносуби ҳаҷми воридоти андоз ба арзиши иқтидори андози минтақа муайян карда мешавад [7, С. 22].

Дар шароити муосир яке аз масъалаҳои мушкил аз нуқтаи назари методӣ ин баҳодиҳии қарзи андозии субъектони хоҷагидорӣ ба ҳисоб меравад, зеро асоси институтсионалии ин масъала то ҳол шакли дурусти худро дар мамлакат пайдо

накардааст. Ин масала аз ҷониби иқтисодшиносони тоҷик хосатан Р.С. Шокиров, Х.Х. Исмаилов ва дигарон мавриди таҳқиқи қарор дода шудааст [16,С. 313-222]. Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон [5, 395]. механизми арзёбии маъмурикунонии қарзи андозро инкор намудааст, аммо дар таҷрибаи реалӣ ин механизм чандон самаранокии худро таъмин карда натавонистааст. Маъмурикунонии қарзи андоз раванди идоракунии муносибатҳои андоз мебошад, ки дар давоми он коҳиш додани қарзи андоз тавассути истифодаи шакл ва усулҳои махсуси танзим ва иҷрои он таъмин карда мешавад

Самтгирии стратегияи ин тағйирот дар маҷмӯъ барои ноил шудан ба ҳадафи баланд бардоштани самаранокии фаъолияти низоми миллии андоз дар умум нигаронида шудааст, умуман пай дар пай кам кардани сарбории андоз ва ташаккули низоми самаранокии маъмурикунонии андозро дар назар дорад [9,С. 36-44].

Тавре ки мо дар боло зикр намудем, механизми маъмурикунонии қарзҳои андоз як роҳи ташкилу ҷамъоварӣ ва танзими қарзҳои андоз баҳисоб рафта, маҷмӯи мураккаби унсурҳои низомҳои гуногун мебошад, ки ҳамчун зернизомҳои механизми андоз фаъолият мекунанд.

Лозим ба ёдоварист, ки аҳамияти арзиши самаранок намудани маъмурикунонии андоз, ҳамчунин дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон махсусан чунин таъкид шудааст, «Дар Кодекси андоз дар таҳрири нав, ки амали он аз 1 январи соли 2022 оғоз мегардад, бо мақсади саноатикунонии босуръати кишвар, рушди соҳибкориву сармоягузорӣ ва ба ин васила ташкил кардани ҷойҳои нави корӣ аввалин маротиба дар даврони соҳибистиклолӣ на танҳо имтиёзу сабукиҳои зикргардида нигоҳ дошта шуданд, балки бо вучуди таъсири манфии онҳо ба қисми даромади буҷети давлатӣ боз иловатан сабукиҳои зиёд пешниҳод гардидаанд» [12].

Гуфтаи ҷоиш аст, ки самаранокии судманди маъмурикунонии андоз нишондиҳандаи маҷмӯи муносибатҳои низомӣ буда, муайянгари пуррагӣ, устуворӣ, молиявӣ ва иқтисодии он мебошад. Дар робита ба ин масъала, дар моддаи 45 – и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои иҷрои ихтиёрии ҳатмии ӯҳдадорӣ ҳар як фард чунин омадааст: «Супоридани андоз ва пардохт, ки қонун муайян кардааст, ҳатмист. Қонуне, ки андози навро муқаррар мекунад ва ё шароити андозсупорандагонро вазнин менамоянд, қувваи бозгашт надоранд» [6].

Мувофиқи моддаи мазкур ӯҳдадорӣ ҳатмии андозӣ бояд дар замони муқарраршуда аз ҷониби шахси қонунгузор иҷро карда шавад. Шуруъ аз замони муқарраршуда андозсупор ҳуқуқ надорад он қисмати маблағи ба ӯ дахл надоштаро, ки бояд дар шакли андоз ба буҷет ворид карда мешуд, худсарона идора намояд. Зарур мешуморем, ки пардохт накардани андоз бояд дар шакли ҷаримабандӣ ва рӯёнидани маблағ дар ҳаҷми баландтар мучозот карда шавад. Мавҷуд будани чораҳои маҷбуркунӣ ва ҷабронӣ дар қонунгузории андоз аз нуқтаи назари қонунгузорӣ тавозуни манфиатҳои ҷамъиятӣ ва давлатии бо қонун ҳифзшавандаро дар замони муосир таъмин мекунад.

Шуруъ аз соли 2005 дар соҳаи қонунгузории андози Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироти сифатӣ ба амал омад, сиёсати андозро ба ислоҳоти институтсионалии иқтисодӣ кишвар мутобик намуд [4].

Дар оғози солҳои 2000-ум саркашӣ аз пардохти андоз бисёр ба назар мерасид ва чунин ҳолат сабаби ворид нашудани андоз ба буҷет гардид. Аз нуқтаи назари мо ва вобаста ба таҷрибаи ҷаҳонӣ институти муфлисшавӣ метавонад чунин нақшҳои муҳим дошта бошад:

- аввалин, он ҳамчун абзори аз байнбарии маҷбурии фаъолияти бесамари тижоратӣ хизмат мекунад;

- дуввум, истифодаи равишҳои муфлисшавӣ, беҳбудбахшии молиявӣ ва идораи берунӣ ба корхона имконият медиҳад дар заминаи мораторияи эълоншуда барои рӯёнидани ҳамагуна қарзҳо дар асоси қарори судӣ, тамоми захираҳои дохилиро барои дар минбаъда пардохт намудани қарзҳои мавҷуда сафарбар намояд;

– сеюм, равиши истехсолоти имтиёзӣ имконият медиҳад, ки андозаи озмуни ташаккул ёбад ва мувофиқ ба он талаботи қарздиҳандагон таъмин гардад, аз он ҷумла мақомоти андоз, ки маблағи муайяно ҳамчун қарзи андоз муқаррар намудаанд ва ғайраҳо.

Баъзе муаллифон номукамалии институти муфлисшавиро сабаби афзоиши қарзи андоз медонанд. [17, С.156]. Дар ҳаёти воқеии хоҷагидорӣ мавҷуд будани қарзи андоз дар миёни субъектҳои хоҷагидорӣ яке аз мушкилоти ҳалталаб мебошад. Таҳлили амалияи кунунии пешбурди соҳибдорӣ дар Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ташаккули қарз ва оғози аломатҳои муфлисшавӣ, боиси зиёд шудани хавфҳо дар идоракунии чараёни молиявии корхона ва хоҷиши ғаврии гирифтани ғоидаи баланд аз ғайриқарз мегардад [3, С. 720-723]. Дар баробари ин, субъектҳои хоҷагидорӣ аксаран қонунҳои андозро вайрон карда, қарзи андозро ташкил медиҳанд.

Ба андешаи мо чунин мушкилот аз омилҳои қиддии бесуботи иҷтимоӣ иқтисодӣ шинохта шуда, ҳаҷми захираҳои молиявии давлатро ба таври назаррас маҳдуд мекунад. Ҳамчун мисол, мо маълумотро дар бораи вазъи қарзи андоз дар вилояти Суғд ва алахусус дар намудҳои андоз пешниҳод менамоем (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1

Бақияи қарзи андоз дар вилояти Суғд ба ҳолати 01.01.2020 [15]

р/ т	Номгӯи андоз	Солҳо				таъғ. нисбат ба соли 2019 2018 %
		ба 2016	2017	2018	2019	
1	Андози аз даромад	187 119	164416	194211	0	-
2	Андози аз ғоида	7 189 667	8113 973	3 471697	7 060475	103, 37
3	Андози арзиши иловашуда	35 862 389	22 034752	16 401434	19 077229	16, 31
4	Андози иҷтимоӣ:	46 297 365	41 693589	36 944525	34 392506	- 6, 91
-	аз он ҷумла: бучети	4 356 968	2 085174	253055	49 589	- 80, 4
-	ғайрибучетӣ	41 940 397	39 608415	36 691470	34 342917	- 6, 4
5	Аксизҳо	504 874	174944	231055	226 626	- 1,91
6	Андоз аз замин:	622 482	991124	937034	815278	- 12,99
7	Андоз барои истиф. каъри замин	2 673 186	3 485121	2 017325	3 956264	96, 11
8	Андоз аз истифодаи роҳҳои автом.	6 329 574	5904 054	5742 509	4 068 422	- 29,15
9	Андозе, ки тибқи низоми соддакараршуда. пардохта мешавад	8 817 843	7734 911	6 424 054	5 431379	- 15,45
10	Андози ягона	1 4289 892	12 949425	11 923 103	11 203208	- 6,04
11	Андози ҳадди ақали даромади корхона	1 806 591	1 889477	1 316798	571155	- 56,63
12	Пардох. дигар ба бучети ҷумхуриявӣ	15 637 501	13 610216	12 441843	11 264092	- 9,47
13	Андоз аз молу мулк ғайриманкул	6 924 633	7 031278	7 154193	5 298851	- 25,93
14	Андоз аз воситаи нақлиёт	1 232 445	1 259040	1 080080	904913	- 16,22

15	Андоз аз фурӯши чакана	2 202 424	1 302194	98 445	991107	0,57
16	Пардох. дигар ба буҷети маҳаллӣ	1 142 64	109785	111005	93170	- 16,06
	Ҳамагӣ дар вилоят	15 046372 1	128 448299	107376 311	105354 675	- 1,88

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси ҳисоботи № 2А бақияи андози Раёсати андози в. Суғд дар солҳои 2015-2019

Аз маълумотҳои овардашуда чунин меояд, ки дар вилоят новобаста аз он, ки дар панҷ соли охир тамоили пастравӣ дар самти қарзи андозӣ мушоҳида мегардад, аммо ҳаҷми он дар марҳилаи мавриди таҳлили мо баланд боқӣ мемонад. Агар қарзи андозро аз рӯи намудҳои андоз дида бароем, ҳиссаи асосиро дар сохтори умумии қарзи андозии вилоят андозии иҷтимоӣ - 34, 4 млн. сомонӣ, андоз аз арзиши иловашуда (ААИ) 19, 1 млн. сомонӣ, андози ягона 11, 2 млн. сомонӣ ва пардохтҳои дигари буҷети ҷумҳуриявӣ - 11, 26 млн сомонӣ ташкил менамояд. Дар ин замина чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки асоси мушкilot дар самти андозбандии иҷтимоӣ, ААИ ва дар низоми содакардашудаи соҳаи кишоварзӣ ба вуҷуд меояд, ки баррасии маъмурикунонии ин андозҳоро талаб менамояд.

Таснифи қарзи андози субъектҳои хоҷагидорӣ, ки дорои чунин қарздориҳо мебошанд баррасии назариявӣ муҳим мебошад. Дар амалия қарздоронро вобаста ба сабаби пайдоиши қарз ва ҳамчунин муносибати онҳо ба зарурати пардохти қарз ба якҷанд гурӯҳ тақсим мекунад. Ба таври муфассал чӣ гуна субъектҳои хоҷагидорӣ дорои қарзи андоз гурӯҳбандӣ мешаванд, баррасӣ менамоем.

Ба масъалаҳои маҷмӯикунонии сабабҳои зуҳури қарзи андозӣ қорҳои начандон зиёде бахшида шудаанд. Чӣ гунае ки зикр намудем заминаҳои объективии зуҳури ҳифзи андозӣ дар ҳуди табиати фаъолияти соҳибкорӣ, ки дар шароитҳои хатарзо таҳминӣ (таваккалӣ) ва номуайяни амалӣ мегарданд, гузашта шудаанд.

Дар асоси ин фарзияи ҳолати иқтисодӣ моро зарур аст омилҳои хатарзоро гурӯҳбандӣ намоем ва ба саволҳои зерин ҷавоб гӯем: Сабабҳои қарздорӣ андоз кадомҳоянд? Чӣ гуна қонунгузори андоз ин сабабҳоро ба назар мегирад? Хосиятҳои ҳудудии ташаккул ва таркиби қарздорӣ андозӣ кадоманд?

Пардохт намудани андоз метавонад паёмдҳои ногувор ва нохубии иҷтимоӣ дошта бошанд, зеро манфиатҳои ҳамаи аъзоёни ҷомеаро дарбар мегирад. Дар натиҷаи вайрон гардидани қонунгузори андоз ва рушди қарзи андозӣ зарурати боло бурдани ҳиссаи андоз ба андозсупорандагони қонунмехвар ба миён меояд, ки дар натиҷа боиси зуҳури натиҷаҳои А. Лаффер мегардад, ки дар қорҳои ӯ оид ба андоз ба таври муфассал навиштааст.

Мавҷудияти қарзи андоз монеаи пардохти музди меҳнати қормандони на танҳо соҳаи буҷетӣ, балки ҳуди андозсупоранда мегардад. Новобаста аз чораҳои андешидашуда дар бобати кам намудани қарзи андоз, дастрасӣ ба рушди назаррас дар ин соҳа то ҳанӯз ба амал наомадааст [18, С.120-124]. Ба андешаи мо ташаккули қарзи андоз ҳам аз омилҳои объективӣ ва ҳам аз омилҳои субъективӣ бармеояд. Лозим ба ёдоварист, ки ин омилҳо вобаста ба минтақаҳо, таркиб ва сохтори иқтисодӣ, ҳамчунин шакли фаъолияти иқтисодӣ метавонад фарқ кунанд.

Гурӯҳбандии сабабҳои зуҳури қарзи андоз имкон медиҳанд, ки чораҳои рафъи онҳо муайян карда шаванд. Ин чораҳо худ ба худ боиси аз байн рафтани қарзи андоз намегарданд, аммо дар маҷмӯъ бо дигар чораҳои маъмурию ҳуқуқӣ ва хосияти иқтисодӣ дошта метавонанд сатҳи қарздориро паст намоянд. Пеш аз ҳама зарур мешуморем, ки сабабҳои иқтисодии ташаккули қарзи андозӣ дур карда шаванд, ки аз боиси яқрағ набудани шароитҳои хоҷагидорӣ, хатарҳои соҳибкорӣ, ғайриқаноатбахши пардохтнамӣ зуҳур мекунад.

Бо ибораи дигар банизомдарории сабабҳои ташаккули қарзи андоз хосияти минтақавӣ доранд. Аз ин сабаб, тавсияҳои пешниҳодшуда (таҳияшуда) оид ба боло бурдани самаранокии маъмурикунонии қарзи андоз дар як минтақа метавонад дар минтақаи дигар паёмадҳои дигарро ба вучуд оварад.

Мавҷудияти қарзи андоз дар субъектҳои хоҷагидорӣ метавонад ҳамчун яке аз омилҳои назарраси маҳдудкунандаи имкониятҳои молиявии субъектҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва маъмурикунонии бесамари андоз бошанд.

Ҷадвали 2.

Омилҳои асосие, ки мақомоти минтақавии андоз дар ҳисоботи идоравӣ оид ба қарзи андоз истифода мебаранд

Қарзҳо аз пардохти андоз	Маблағи қарзи ба тамдид гузошташуда ва пардохтхое, ки барои ситонидан боздошта шудаанд/
Бақияпулӣ	Маблағи андоз ё маблағи пардохте, ки дар мӯҳлати муқаррарнамудаи қонунгузории андоз ва пардохтҳо пардохт нашудааст.
Пардохти ба таъхир гузошташуда (мӯҳлатдодашуда)	Пардохт (маблағи умумии ўҳдадорихои иҷронашудаи аз ҷониби қонунгузории пардохти андоз пешбинишуда), ки мӯҳлати пардохташон тағйир дода шудааст, яъне ба санаи дертар дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва субъектҳо, қарорҳои мақомоти молия ва судҳо мавқуф гузошта шудааст/
Пардохти барои ситонидан боздоштшуда	Пардохт (маблағи умумии ўҳдадорихои иҷронашуда аз ҷониби қонунгузории пардохти андоз пешбинишуда), ки ситонидани онҳо барои як давраи муайян мутобиқи қонунгузорӣ ё қарори суд қатъ карда мешавад/
Қарз ба буҷет барои ҷаримаҳо ва фоизҳои андоз.	Ўҳдадорихои иҷронашудаи андозсупоранда оид ба пардохт ба буҷет, ҷаримаҳои ҳисобкардашуда оид ба саривақт напардохтани андоз ва пардохт ва ҷаримаҳо (дар суд) барои ҳуқуқвайронкунии андоз/
Ҷаримаҳо ва фоизҳои андозии ба таъхир гузошташуда.	Ўҳдадорихо оид ба пардохти ҷаримаҳои ҳисобшуда ва фоизи андози таъиншуда, ки мӯҳлати пардохт барои онҳо тағйир дода шудааст, яъне ба санаи дертар дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, қарорҳои мақомоти молия ва суд мавқуф гузошта шудааст.
Аз ситонидани ҷазоҳо ва ҷаримаҳои андоз боздошта шудааст.	Ўҳдадори оид ба пардохти ҳатмии ҷаримаҳои ҳисобшуда ва таҳримҳои андозбандишаванда, ки ситонидан барои онҳо ба мӯҳлати муайян мутобиқи қонунгузорӣ ё қарори суд боздошта мешавад.
Қарзи ташкилотҳои барҳамхӯрда	Маблағи умумии ўҳдадорихои иҷронашуда оид ба пардохти андоз, ҷарима барои саривақт напардохтани андоз ва пардохт ва ҷаримаҳое, ки барои вайрон кардани ҳуқуқвайронкунии андоз ба корхонаҳои барҳамхӯрда дода шудаанд
Қарзи андози иҷтимоӣ	Маблағи умумии ўҳдадорихои иҷронашуда оид ба супоридани андози иҷтимоӣ, ҷаримаҳо барои сари вақт пардохт накардани ин андоз ва ҷаримаҳо барои ҳуқуқвайронкунии андоз/
Қарзи пардохт ба фонди мақсадноки буҷетӣ ва ғайрибуҷетии давлатӣ	Ҳаҷми умумии ўҳдадорихои иҷронашуда оид ба пардохт ба фонди мақсадноки буҷетӣ ва иҷтимоии ғайрибуҷетии давлатӣ, ҷарима барои сари вақт пардохт накардан ва ҷаримаҳое, ки то ҷорӣ шудани андози ягонаи иҷтимоӣ таъин карда шудаанд.

Таҳия ва коркарди муаллиф

Таснифоти додашуда, ба назари мо, хеле муфассал аст. Бо вучуди ин, сухан танҳо дар мавриди иҷро накардани андоз меравад. Мафҳуми қарзи андоз, ба назари мо, аз мафҳуми напардохтани андоз ба кулӣ фарқ мекунад ва аз ин рӯ, бинобар ин, он бояд хусусиятҳои гурӯҳӣ ва таснифотии худро таҳия кунад. Натиҷаҳои муқоисавии қарзи андозро дар минтақа мутобиқи ин таснифотҳо таҳлил менамоем.

Аз нуқтаи назари маъмурикунонии андоз, қарзи андоз сохтори нисбатан мураккаб дошта мафҳумҳои асосие, ки вобаста ба қарзи андоз ба миён меоянд, аз ҷониби Раёсати андоз дар вилояти Суғд доимо истифода мешаванд. Зикр кардан ба маврид аст, ки ба назари мо, онҳо дар шароити муосир омилҳои асосии муайянкунандаи сохтори қарзи андоз мебошанд.

Ҷадвали 3.

Қарзи андоз бо дар назардошти қарзи андози иҷтимоӣ дар ҳудудҳои вилояти Суғд солҳои 2015 - 2019 [15]

Солҳо/ Шаҳр ва ноҳия	2015	2016	2017	2018	2019	таъғ.нис бат ба соли 2019
						%.2018
Исфара	15179905	11632126	11070074	10209376	9884172	-3,2
Гулистон	461797	1527688	860720	855887	535212	-37,5
Конибодом	4979397	4030033	3840607	3772171	3621606	-3,9
Хучанд	25275685	24091705	21704433	18310221	17992827	-1,7
Панҷакент	8540188	8435266	8025970	7375995	7175080	-2,7
Истаравшан	12707710	12072019	11610370	8661998	8544049	-1,4
Бӯстон	5923709	7891898	6202063	3825369	3555219	-7,1
Истиклол	1317550	1308809	949846	859243	762048	-11,3
Айнӣ	924878	797138	554368	430485	401654	-6,7
Ашт	4873523	4672149	4211849	3956994	3086920	-21,9
Деваштиҷ	1649957	1622068	1269176	1230060	1205185	-2,1
Зафаробод	14249160	13631629	12373248	10718820	9897685	-7,7
Мастҷоҳ	15848151	13981079	12892260	10890740	9198447	-15,5
Спитамен	7527155	5545286	4233545	3459672	3701797	-17,2
Х. Расулов	7604254	6984025	5887080	5222306	4426803	-15,2
Б. Гафуров	10930802	10080469	9096404	5000584	4688940	-6,2
Шаҳристон	2237560	2457978	2393271	2278390	1835169	-19,5
Мастҷоҳи куҳӣ	217561	210931	205635	199496	194111	-2,7
Ҷамъи маблағ	14044894 2	13097229 6	11738091 9	97257807	90706924	-1,1
Мониторинг	16394604	19491425	11067380	10118504	14647751	-1,5
Ҷамағӣ	15684354 6	15046372 1	12844829 9	10737631 1	105354675	-1,1
НАМ	28120915	37471990	32815632	23431061	-23431061	-

Сарчама: таҳия ва ҳисоби муаллиф аз ҳисоботи № 2 А, 7-б оид ба маҷбуран ситонидани бақияи қарзи андоз Раёсати андози в. Суғд дар солҳои 2014-2019

Бақияи қарзи андоз дар аксари ҳудудҳои маъмурии вилоят дар ҳаҷми гуногун кам гардида бошад ҳам, мутаассифона, дар мақомотҳои ҳудудии андоз, яъне дар ш.Хучанд 1,2 млн. сомонӣ, ш.Истаравшан 34,1 ҳазор сомонӣ, дар Шуъбаи нозироти андозсупорандагони

миёна дар вилояти Суғд, бахшҳои Бўстон 73,4 ҳаз. сомонӣ, Спитамен 441,6 ҳаз. сомонӣ, Б. Фафуров 326,4 ҳаз. сомонӣ ва Шуъбаи Суғдии андозсупорандагони калон 4,5 млн. сомонӣ зиёд гардидааст [11].

Инак маблағи бақияи қарзи андоз дар соли 2019 дар ҳудудҳои маъмурии вилояти Суғд 1510,4 ҳазор сомонӣ ё 14,8 фоиз, зиёд шуда, бақияи қарзи андозҳо то 31.12.2019 ҳаҷман 105,4 млн. сомони ро ташкил дода, ки ин нишондод нисбат ба соли 2018 ба андозаи 2,0 млн. сомонӣ кам шудааст [13].

Миқдори камшавии бақияи қарзи андозҳо ба шуъбаи НАМ дар минтақа 1,3 млн. сомонӣ ва Нозиротҳои андоз дар ҳудудҳо 5,2 млн. сомонӣ рост меояд. То ба ҳол бақияи қарзи андози итимоӣ яке аз масъалаи ташвишовар боқӣ монда, мувофиқи омили Раёсати андоз дар вилояти Суғд то санаи 31.12.2019 бо назардошти шуъбаҳои НАК ва НАМ маблағи 34,4 млн. сомони ро дарбар гирифта, нисбати аввали соли 2019 ҳамагӣ 2,5 млн. сомонӣ кам карда шудааст. Зиёдшавии бақияи қарзи андози иҷтимоӣ аз ҳисоби шуъбаҳои НАК-21,3 ҳазор сомонӣ, НАМ-1,5 млн. сомонӣ, нозиротҳои андоз дар ҳудудҳои Истаравшан - 72,7 ҳазор сомонӣ, Хучанд - 252,6 ҳазор сомонӣ ва Гулистон- 80,1 ҳазор сомони ро ташкил додааст. Дар ин замина, қарзи андози иҷтимоӣ дар Нозироти андози ш. Исфара ба маблағи 179,7 ҳазор сомонӣ, Панҷакент - 24,3 ҳазор сомонӣ, Зафаробод - 2,1 млн. сомонӣ, Ашт - 536,6 ҳазор сомонӣ, Мастҷоҳ - 967,2 ҳазор сомонӣ ва Спитамен - 161,1 ҳазор сомонӣ кам карда шудаанд [10].

Бақияпулии қарзи андоз аз ҳисоби санҷишҳои гузаронидашудаи солҳои 2013-2019 то санаи 31-уми декабри соли 2019 маблағи 44,8 млн. сомони ро ташкил додааст. Он нисбат ба 1.01.2019 ба маблағи 5,0 млн. сомонӣ зиёд гардидааст.

Зарур мешуморем, ки аз миён бурдани таҳкимҳои ҷаримавии бесубот, аз он ҷумла, он ки мӯҳлати рӯнидааш гузаштааст ба таври қонунӣ ҳал карда шавад. Аз ин рӯ, зарур мешуморем, ки аз миён бурдани (хат задани) қарзҳои андозии барои рӯнидан номувофиқ (носубот) ҷарима ва таҳкимҳои ҷаримавӣ тезонида шуда, масъалан барҳам додани шахсони ҳуқуқии ўҳдадорҳои худро иҷро накарда мувофиқ ба қонунгузори андозӣ, бучетӣ ва шахравандии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардад.

Нисбати андозсупорандагоне, ки ба қонунвайронкунии андозӣ ва пинҳонкунии андоз ба маблағҳои калон роҳ додаанд ва аз ҳисоби санҷишҳои яқоя гузаронидашуда барои чораҷуии минбаъда ва қабул намудани қарорҳои дахлдор ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, дар маҷмӯъ, 18 маводи санҷишӣ ба маблағи 7,9 млн. сомонӣ фиристода шудааст.

Ҷадвали 4.

Ҳуқуқвайронкунии маъмури дар Раёсати андози вилояти Суғд солҳои 2014 - 2019 [8]

Нишондод ва сол	2014	2015	2016	2017	2018	2019	таъғ.нисба т ба соли 2019
							2018%
Шумораи ҳуқуқвайронкун ии маъмури: аз ҷумла:	5 364	7 693	7 721	8 211	8 923	9 198	3, 08
Ашхоси оқеӣ	1 406	1 815	1 694	1665	2 306	2 401	4, 12
Ашхоси ансабдор	2 315	3 616	3 699	4138	3 966	4 092	2, 42
Соҳибқорони инфироӣ	972	1 438	1 643	1493	1 844	1 914	3, 79
Шахси ҳуқуқӣ	671	822	683	911	805	791	- 1, 74

Шаҳрвандрн хориҷа	0	2	2	4	2	0	
Маблағи ҷаримаи таъбиқкардашуда (сомонӣ)	13 602200	13 873115	14 852301	19 232831	21 399497	18 482241	- 13, 63
Маблағи ҷаримаи ситонидашуда	8 984321	11 700000	12 941529	17 077798	19 282547	17 413832	- 9, 69
Ҷоизноқӣ	66	84,3	87,1	88,7	90,1	94,2,1	85, 07
Бақияи ҷаримаи дар муҳлаташ ситониданашуда	461787 9	217311 5	191077 2	215503 3	211695 0	106840 9	- 49, 53

Сачашма: таҳияи муаллиф дар асоси маводҳои суратчаласаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурии Раёсати андозии в. Суғд дар солҳои 2014-2019.

Аз ин ҷадвал маълум аст, ки ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ аз ҷониби андозсупорандагон сол аз сол чандин маротиба афзуда истодааст. Агар аз рӯи ҷадвал ҳисоб кунем ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ нисбати шахсони воқеӣ соли 2014 5 364 ададро ташкил карда бошад, ин нишондод нисбат ба соли 2019 ба 9 198 адад боло рафтааст, ки 1, 5 маротиба зиёд мебошад. Тамоили дигаре, ки мо таҳлил кардем ин нисбати шахсони мансабдор мебошад, ки соли 2014 аз ҷониби онҳо 2 315 ҳуқуқвайронкунии ошкор карда шудааст, ин нишондодҳо соли 2019 ба 4092 расидааст.

Натиҷаи (нишондиҳандаи сифатӣ) санҷишҳои андоз, маблағи андозҳои барилова ошкоргардида, ки ба буҷети давлатӣ супорида мешаванд. Барои ин маълумотҳои ҷадвали 5. - ро, инчунин бақияи қарзи андозии дар натиҷаи санҷиш ҳисоб ва муайянкардашударо истифода мебарем.

Маълумоти дигарро зикр намудан бамаврид аст, ки дар соли 2019 тибқи нақша ва дарҳости мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар фаъолияти 1 410 шахси ҳуқуқӣ ва соҳибкори инфиродӣ санҷиши риояи қонунгузории андоз гузаронида шуда, дар натиҷа он, ба маблағи 49,9 млн. сомонӣ кам ҳисоб кардан ва пинҳонкунии андоз ошкор ва аз он зиёда аз 41,7 млн. сомонӣ ба буҷет барқарор шудааст [10].

Ҷадвали 5.

Натиҷаҳои санҷиши андозсупорандагон дар вилояти Суғд солҳои 2014-2019 [14]

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	таъғ. нисбат ба соли 2019 2018 %
Шумора/сол							
Миқдори санҷиши ҳуҷҷати гузаронандагон (бо дар назардошти шахру ноҳияҳои вилоят)	51	53	54	52	53	55	-
Шумораи умумии санҷиши маҷмӯӣ	1 883	1 705	2 863	2 625	1 698	1 410	-16,96
Аз ҷумла :							
- шахсони ҳуқуқӣ	634	489	4 54	657	462	386	- 16, 45
- хоҷагиҳои деҳқонӣ	612	760	1 068	709	413	359	-13, 08

- соҳибкорони инфиродӣ	637	456	1 364	1 241	823	665	- 19, 19
Хароҷоти умумии бучетӣ барои санчиш	3881,4	3 492,6	4 460,8	4 715,5	5 012,1	6313,9	25, 97
Ҳисоби миёнаи рӯзи санчиши маҷмӯӣ	9	10	8	10	11	10	-
Маблағи андози бариловаи дар рафти санчиш ошкоршуда (ҳаз. сомонӣ)	62 111,5	45 404,0	53 529,9	54 664,1	53 643,1	49 943,1	- 6, 9
Ба ҳисоби миёна ба ҳар як андозсупорандаи санчидашуда (ҳаз. сомонӣ)	32,9	25,9	18,7	20,8	31,6	26,9	- 14, 87
Маблағи андози рӯёнидашуда ё барқарор кардашуда (ҳаз. сомонӣ)	3 8795,1	3 8075,8	44 058,3	50 792,1	48 722,5	41 265,8	- 15, 3
Ҳисоби миёнаи андози ситонидашуда ба ҳар як андозсупорандаи санчидашуда (ҳаз. сомонӣ)	20,6	22,3	15,3	19,4	28,7	31,1	8, 36
Ҷоизнокии маблағи ситонидашуда нисбати маблағи дар натиҷаи санчиш ошкоршуда	62, 4	83 ,8	82, 3	92 ,9	90, 8	83 ,6	- 7, 93

Сачашма: таҳияи муаллиф дар асоси ҳисоботи № 5 А –и Раёсати андози в. Суғд дар солҳои 2014-2019

Бо истифода аз методи маъмули таҳлили омилӣ сабабҳои қарзи андозро дар доираи омилҳои берунӣ ва дохилӣ бо ҷудо намудани ҷиҳатҳои умумӣ ва хоса дар онҳо баррасӣ менамоем. Чунин муносибат аз нуқтаи назари мо барои асоснок гардонидани фаъолияти мақомоти андози Ҷумҳурии Тоҷикистон хосиятҳои махсуси минтақа бояд ба эътибор гирифта шавад. Бояд хотиррасон намоем, ки гап сари аз нав дида баромадани санадҳои меъёрҳои ҳуқуқӣ ва амалисозии онҳо дар ҳар як минтақаҳои мушаххас не, балки сухан оид ба истифодаи амалӣ ва интиҳоби усул ва василаҳои бадастории мақсадҳои дар меъёрҳои мустақамнашуда меравад.

Ба андешаи мо чунин омилҳо метавонад боиси қарзи андоз гарданд. Ба ҷумлаи омилҳои берунӣ мо метавонем омилҳои зеринро ном барем:

- нокомилӣ ва носуботии қонунгузори андоз;
- пурра маблағгузорӣ нашудани фармоишҳои давлатӣ;
- сарбории нисбатан баланди андоз;
- низоми бесамари ҳифзи судӣ;
- нишондодҳои баланди таҳкимҳои андозӣ ва ғайра;

Ба омилҳои хосаи берунии қарзи андоз метавонем чунин омилҳоро зикр намоем:

- фаъолият ва нисбатан камфаъолиятии бесамари мақомотҳои ҳокимият ва худидораи маҳаллӣ дар ҳалли мушкилоти қарзи андозӣ;

– сохтор ва таркиби иқтисодии минтақа, сатҳи баланди инҳисори он аз рӯи фаъолиятҳои иқтисодӣ;

– бесуботии иҷтимоию сиёсӣ ва фазои номусоиди сармоягузорӣ ва ғайра;

Хатари нисбатан қиддиро омилҳои дохилӣ доранд, ки аз таназзули иқтисодиёт ва қафомонии иқтисодӣ бармоянд. Ба омилҳои умумии дохилӣ метавонем, номбар кунем:

– сатҳи пасти фарҳанги андозӣ, интизом ва саводнокии андозӣ;

– сиёсати аз ҷиҳати иқтисодӣ беасоси роҳбарияти корхонаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ арзишманд;

– истифодаи қарзи андоз ба сифати сарчашмаи манбаъҳои арзони қарзӣ барои пур намудани манбаъҳои гардон;

– камбудии калони бучети ҷумҳуриявӣ ва вобастагии пурраи молиявӣ аз марказ ва ғайра.

Ба омилҳои хосаи дохилии ҷамъшавии қарзи андозӣ чунин омилҳо дахл доранд:

– баргарӣ пайдо намудани муносибатҳои ғайрирасмии байнифардӣ аз қонунҳо, ки боиси зуҳури алоҳидаи коррупсионӣ дар ҳамон зинаҳои ҳокимиятӣ мегардад;

– сатҳи пасти ҳаёти инсон, ки бо бекорӣ доимӣ пайвандӣ дорад;

– рақобатпазир набудани маҳсулоти саноатӣ ва хочагии кишлоқ, сатҳи баланди хӯрдашавии ахлоқӣ (маънавӣ) ва физикии фондҳои асосӣ ва ғайра.

Сабабҳои зиёдшавии қарзи андозро хулосабардорӣ намуда, мехостем чунин зикр намоем, ки таҳқиқи ин мушкилотҳо коркарди нисбатан амиқро металабад ва ба андешаи мо зарур мешуморем, ки дар сатҳи поёнии мақомоти андоз қорҳои таҳлилӣ бо истифода аз усули пешниҳоднамудаи мо васеъ ба роҳ монда шаванд. Танҳо тавассути баррасии маҷмӯи ва дар асоси он таҳияи тавсияҳои ягона бо баҳисобгирии ҳосиятҳои минтақа иттилооти объективиро оид ба сабабҳои зуҳур ва ҷамъшавии қарзи андоз медиҳад. Чунин ҳолат ба мақомоти андоз имкон медиҳад то дар якҷоягӣ бо мақомоти минтақавӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва бо ҷалби сохторҳои бонкӣ маҷмӯи чораҳо оид ба аз ба паст намудани қарзи андоз ва кам намудани паёмадҳои манфии он таъмин намоянд.

Ҳамин тариқ, ҷамъбасти таҳлили фаъолияти раёсати андози вилоят дар маъмурикунонии қарзҳои андоз, самтҳои зерини такмили онро пешниҳод кардан мумкин аст.

Лозим ба ёдоварист, ки пешниҳодҳои овардашуда дар асоси таҳлили гузаронидаи мо ва ҳамчунин бо тавачҷӯх ба таҷрибаи шахсӣ дар соҳаи маъмурикунонии қарзии андоз таҳия шудаанд. Дар маҷмӯъ мақсади асосии ин пешниҳодҳо барои паст намудани қарзи андоз ва пешгирии зуҳури он дар оянда равона карда шудаанд. Аз рӯи ҳисобҳои пешакии мо амалӣ намудани маҷмӯи пешниҳодҳои зикршуда имконият медиҳад, то самаранокии умумии низоми амалкунандаи назорати андоз боло равад, ҷамъовариҳои андоз дар умум 10-15% рушд ёбад ва қарзи андоз дар бучети Ҷумҳурии Тоҷикистон то 20-25% паст гардад.

Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии ситонидани қарз, мо пешниҳод менамоем, ки боби 2 мод. 72 Кодекси андоз бо додани ҳамзамон ҳуқуқ ба мақомоти андоз барои мустақилонаи ҳабси молу мулкӣ қарздорон. Ба андешаи мо чунин иқдом имкон медиҳад, самаранокии қарзи андоз оид ба рӯёнидани қарзи андоз аз ҳисоби кам намудани қарзҳои мухталиф, гардиши ҳуҷҷатҳо, беҳтар шудани алоқа ва муносибати миёни мақомотҳои дохили идоравӣ ва тезҳаракатии мақомот дар умум ба маротиб баланд бардорад. Барои амалӣ сохтани ин андеша зарур аст, ки шумораи нозирони андоз бо андозсупорандагони бемасъулият ва ба таври маҷбурӣ ситонидани (рӯёнидани) қарз зиёд карда шавад ва ҳамчунин ба таври қонунӣ ба ин нозирон ҳуқуқи ҳабси амволи қарздорҳо дода шавад.

Ҳангоми таҳлили фаъолияти мақомоти андоз дар вилояти Суғд оид ба сабабҳои кам кардани қарзи андоз, субъектҳои хочагиҳои минтақа бо миқдори калон, назаррас ва ками қарз муайян карда шуданд. Ин ба хусусиятҳои рушди иқтисодиёти минтақа вобаста аст, ки

самаранокии мақомоти андозии вилоят дар қоҳиши қарзи андоз мебошад. Танҳо муносибати судманди шарикӣ ва дар заминаи танзими ягона бо назардошти хусусиятҳои минтақа дар бораи сабабҳои қарзи андоз иттилоот, объективӣ барои таҳлил ва банақшагири замина мегузоранд.

АДАБИЁТ

1. Александрова Ж. Проблема снижения налоговой задолженности и пути ее решения / Ж. Александрова, З. Сташ, А. М. Ужвенко // Казанская наука, - №12, -2012. – С.46 - 48.
2. Аушев Т.А. Организационно-экономические предпосылки возникновения налоговой задолженности и пути ее сокращения: автореф. дис. ...канд. экон. наук: 08.00.10 / Т.А. Аушев// - Москва, 2004 - С. 21.
3. Дадоматов Д.Н. Инвестиции как основной элемент для развития регионального промышленного предпринимательства Таджикистана конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии / Д.Н. Дадоматов, Б.М. Кузубаева // Душанбе, 2017. - №11 (58). - С. 720-723.
4. Дар таърихи Тоҷикистон бори аввал аз 1 январи соли 1999 Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди амал қарор гирифт. Ин барои ба эътидол овардани муносибатҳои миёни мақомоти андоз ва андозсупорандагон дар асоси принципҳои навин аҳамияти калон дошт.
5. Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2021, № 1844.– Душанбе: - «Шарқи озод», 2022. - 395с.
6. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6.11.1994 дар раёйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. Аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо тариқи раёйпурсии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. – Душанбе, 2016. – 201 с.
7. Крылов Д.В. Экономическая оценка организации налогового администрирования: автореф. дис...канд. экон. наук: 08.00.05 / Д.В. Крылов// – Ижевск, 2000. – С. 22.
8. Маводи сурагчалоаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурии Раёсати андозии в. Суғд дар солҳои 2014-2019.
9. Маъмуров А.М. Налоговое администрирование в системе налоговых отношений // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. - Худжанд, 2019. - № 1(78) - С. 36–44.
10. Масъалаи ташвишовар. Нашрияти Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҳафтаномаи «Бочу хироч» -№4.(1205).–Душанбе,2020-С.-6. URL: [https://andoz.tj/docs/boju_hiroj/%E2%84%964\(1205\)%2023.01.2020.pdf](https://andoz.tj/docs/boju_hiroj/%E2%84%964(1205)%2023.01.2020.pdf) (санаи мурочиат: 11.01.2022).
11. Монеаҳо барои иҷрои нишондиҳандаҳо. Нашрияти Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҳафтаномаи «Бочу хироч» -№3.(1204).–Душанбе,2020-С.-6. URL:[https://andoz.tj/docs/boju_hiroj/%E2%84%963\(1204\)%2016.01.2020.pdf](https://andoz.tj/docs/boju_hiroj/%E2%84%963(1204)%2016.01.2020.pdf) (санаи мурочиат: 01.02.2022).
12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21.12. 2021,- [Манбаи электронӣ]. URL: <https://mfa.tj/tg/main/view/9389/pajomi-prezidenti-tojikiston-peshvoi-millat-dar-borai-samthoi-asosii-sijosati-dokhili-va-khorijii-jumhuri> (санаи мурочиат 11.01.2022).
13. Чораандешӣ баҳри қоҳиши қарзи андоз. Нашрияти Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҳафтаномаи «Бочу хироч» -№5.(1206).–Душанбе,2020-С.-12. URL:[https://andoz.tj/docs/boju_hiroj/%E2%84%965\(1206\)%2030.01.2020.pdf](https://andoz.tj/docs/boju_hiroj/%E2%84%965(1206)%2030.01.2020.pdf) (санаи мурочиат: 14.03.2022).
14. Ҳисоботи № 5 А –и Раёсати андозии в. Суғд дар солҳои 2014-2019.
15. Ҳисоботи № 2 А, 7-б оид ба маҷбуран ситонидани бақияи қарзи андозҳо Раёсати андозии в. Суғд дар солҳои 2014-2019.

16. Шокиров Р.С. Необходимость трансформации механизма налогового контроля в условиях формирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан // Р.С. Шокиров, Х.Х. Исмаилов/ Вестник ТГУ. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2020.- №4. - С. 213-222.

17. Шумяцкий Р.И. Урегулирование налоговой задолженности организаций: дисс...канд. экон. наук. – / Р.И. Шумяцкий // – Новосибирск, 2007. – С. 156.

18. Яъқуб Ҳ. Асосҳои методологии танзими низоми андоз / Ҳ. Яъқуб, И.Р. Иброҳимзода // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - Душанбе: «Дониш», 2020. №2 - С.120-124.

УДК 631

Муминов Ф.Ш., Юнусов Б.Д.

САМАРАНОКИИ ИДОРАКУНИИ СТРАТЕГИИ СУБЪЕКТҲОИ АГРОБИЗНЕС ВА РУШДИ ОН ДАР ИҚТИСОДИЕТИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола муаллифон бештар ба масъалаҳои самаранок идоракунии стратегии хоҷагиҳои деҳқонӣ дар шароити рақобат таҳқиқ карда мешавад. Паҳлуҳои гуногуни фаъолияти хоҷагиҳои деҳқонӣ, аз ҷумла таърихи ташаккул, афзалиятҳо, омилҳои рушд, ислоҳот ва самтҳои инкишофи фаъолияти агробизнес мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор дода шудааст. Ҳамчунин ҳамбастагии соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ, ки ба истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии кишлоқ, таъмини шароити рушди он, ҳамчунин расонидани маҳсулоти ниҳой ба истеъмолкунандагон алоқаманд, дастгирии давлатӣ ва додани қарзҳои имтиёзнок ташкили иттиҳодияҳои якҷоя амалкунандае, ки барои дар сатҳи лозима фаъолият намудани хоҷагиҳои деҳқонӣ заминаи мусоид фароҳам орад дида шудааст. Заминаҳои рушди агробизнес, аҳамияти хоҷагиҳои деҳқонӣ, рушди минбаъдаи бахши аграрии кишвар мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ хулосаҳои мушаххас оид ба саҳми фаъолияти хоҷагиҳои деҳқонӣ дар рушди иқтисодиёти Тоҷикистон пешниҳод карда мешаванд. Нақш ва аҳамияти хоҷагиҳои деҳқонӣ дар афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва функсияҳои муҳимми иқтисодӣ ва аҳамияти иҷтимоӣ доштаи хоҷагиҳо таснифи онҳо дар замони ҳозира мавриди баррасӣ қарор гирифта роҳҳои ҳалли муаммоҳои рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ, хулосаву пешниҳодҳои мушаххас оиди рушди самаранокӣ субъектҳои агробизнес ташкили базавии бурдани ҳисоботҳои молиявӣ, тайёркунии мутахассисони касбии соҳавӣ, андешаи мутахассисон дар масъалаи монетаҳои ҷой дошта дида мешавад. Инчунин проблемаҳои банақшагирии стратегии субъектҳои агробизнес, надоштани иттиҳоди зарурии хоҷагиҳои деҳқонӣ фермерӣ, таъминоти иттиҳодии онҳо баландбардории самаранокӣ идоракунии кадрӣ хоҷагиҳои деҳқонӣ, рақобатбодоварии онҳо дар шароити иқтисоди бозорӣ, дарёфти шабакаҳои нави фуруши молу маҳсулоти кишоварзӣ дида шудааст.

Вожаҳои калидӣ: рақобат, идоракунии стратегӣ, субъектҳои агробизнес, хоҷагиҳои деҳқонӣ, иқтисоди бозорӣ, самаранокӣ идоракунии, меҳнат, менечмент, дастгирии давлатӣ, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, амалигардонии иқтисодӣ фуруш, бозори истеҳсолӣ, хоҷагии кишлоқ, иқтисодиёти миллӣ, муносибатҳои бозоргонӣ.

Муминов Ф.Ш., Юнусов Б.Д.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ ТАДЖИКИСТАНА

В данной статье авторы сосредоточатся на вопросах эффективного стратегического управления фермерскими хозяйствами в условиях конкуренции. Различные аспекты деятельности дехканского хозяйства, в том числе, история формирования, приоритеты, факторы роста, производства и основные направления роста деятельности агробизнеса научно рассмотрено. Также взаимосвязь сфер национальной экономики, направленные производством продукции сельского хозяйства, обеспечение условия его развития, также предоставлении конечной продукции потребителям, государственной поддержки и кредитные льготы, организации кооперативов совместного взаимодействия для эффективного функционирования дехканских хозяйств отражено. Предпосылки развития агробизнеса, роль дехканского хозяйства дальнейшего развития аграрного сектора страны обсуждено с разных точки зрения. В результате научного исследования даны конкретные выводы и предложения по вкладу дехканских хозяйств на развитие экономики Таджикистана. Роль и значение дехканских хозяйств в развитии объема производства сельскохозяйственных продукции и общей функции экономики имеющей социальное значение хозяйств, их классификации в современных условиях развития дехканских хозяйств, выводы и предложения по эффективному развитию субъекта агробизнеса, базовой организации введения финансового отчета, подготовка отраслевых специалистов и их мнение по существующим барьерам. В конце проблемы стратегического планирования субъектов агробизнеса, отсутствие необходимых информации дехканско-фермерского хозяйства, информационное обеспечение и повышения эффективности управления кадрами дехканских хозяйств, конкурентоспособность в условиях рыночной экономики и выход на новые сегменты реализации сельскохозяйственных продукции анализируется.

Ключевые слова. Конкуренции, стратегического управления, субъекты агробизнес, дехканских хозяйств, рыночной экономики, эффективности управления, труда, менеджмента, государственная поддержка, производство сельскохозяйственной продукции, реализация потенциала продаж, производственный рынок, местный сельского хозяйства, национальной экономики, рыночные отношения.

Muminov F.Sh., Yunusov B.D.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE CONDITIONS OF THE MARKET ECONOMY OF TAJIKISTAN

In this article, the authors will focus on the issues of effective strategic management of farms in a competitive environment. Various aspects of the dekhkan economy, including the history of formation, priorities, growth factors, production and the main directions of growth of agribusiness are scientifically considered. It also reflects the relationship of the national economy, aimed at the production of agricultural products, ensuring the conditions for its development, as well as the provision of final products to consumers, state support and credit benefits, the organization of cooperatives of joint cooperation for the effective functioning of dekhkan farms. The prerequisites for the development of agribusiness and the role of the dekhkan economy for the further development of the agricultural sector of the country were discussed from different points of view. As a result of the research, specific conclusions and proposals on the contribution of dekhkan farms to the development of the economy of Tajikistan are given. The role and importance of dekhkan farms in the development of agricultural production and the General function of the economy of social importance of farms, their classification in modern conditions of development

of dekhkan farms, conclusions and proposals for the effective development of the subject of agribusiness, the basic organization of the introduction of the financial report, training of industry professionals and their opinion on the existing barriers. At the end of the analyzed problems of strategic planning of the subjects of agribusiness, the lack of necessary information dekhkan farms, information support and increase efficiency of personnel management, the farms, the competitiveness in the conditions of market economy and entry into new segments marketing of agricultural products.

Keyword. Competition, strategic management, agribusiness entities, dekhkan farms, market economy, management efficiency, labor, management, government support, agricultural production, sales potential realization, production market, local agriculture, national economy, market relations.

Ташаккулёбии иқтисоди бозорӣ ва рушди устувори соҳаи кишоварзӣ дар минтақаҳои кишвар зарурияти самаранок истифодабарии захираҳои табиӣ, хусусан, захираҳои замин ва беҳдошти муҳити зистро тақозо менамояд. Ноил шудан ба ҳадафҳои стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2030 дар баҳши кишоварзӣ ва таъмини беҳатарии озуқаворӣ аз бисёр ҷиҳат аз ҳолат, тақрористеҳсол ва ҳифзи захираҳои замин дар минтақаҳои ҷумҳурӣ вобастагӣ дорад. Аз дигар ҷониб, дуруст амал накардани механизми ташкилӣ-иқтисодӣ, ҷорабиниҳои дастаҷамъонаи экологӣ-мелиоративӣ ва коҳиш ёфтани самаранокии заминҳои обӣ дар минтақаҳо тайи даҳсолаҳои охир ба пастшавии ҳосилхезии зироатҳои кишоварзӣ, баланд шудани сатҳи обҳои зеризаминӣ, шӯршавии заминҳои қорами обӣ, сафолакбандӣ ва дигар равандҳои номатлуб оварда расонидаст [1, с.220].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи беҳатарии озуқаворӣ яке аз масъалаҳои мубрами рӯз ба шумор меравад. Аз ин рӯ, дар доираи иҷрои сиёсати давлатии иқтисодӣ ин масъала самтҳои афзалиятнок мебошад.

Истеъмоли озуқаворӣ муҳимтарин нишондиҳандаи сатҳи зиндагӣ ва беҳбудии иҷтимоии аҳоли ба шумор меравад. Таъмини кафолатноки дастрасии аҳоли ба озуқаворӣ дар миқёси тамоми ҷаҳон хосияти аввлиндараҷаро доро гашта, дар доираи «масоили озуқаворӣ» баҳо дода мешавад.

Дар натиҷаи кам шудани ҳаҷми маҳсулот дар солҳои ислоҳот дар минтақаҳои вилояти Хатлон ва инфрасохтори таъминоти озуқаворӣ, воридот ва нархи маҳсулоти хӯроқворӣ ба таври назаррас афзоиш ёфтааст, дар натиҷа дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сабабгори барзиёдӣ сунъии озуқаворӣ ҳангоми коҳиши истеъмом ба сари аҳоли гаштааст.

Вазъи таъминоти озуқаворӣ дар мамлакат бо дараҷаи пасти уҳдадорӣ ҳуқуқии субъектҳои хоҷагидор, мавҷуд набудани инфрасохтори зарурӣ, дараҷаи баланди инҳисори савдо аз ҷониби гурӯҳҳои муайян дар бозорҳо, вайрон кардани тавсифоти сифатии маҳсулоти хӯроқвории фурухташаванда, дараҷаи пасти маданияти муносибатҳои бозорӣ муайян мешавад. Дар ҳолати наандешидани ҷораҳои таъхирнопазир соҳаи иҷтимоии деҳот вайрон гардида, ҳавасмандгардонии меҳнат аз байн меравад, тамоюли манфии рафторӣ меафзояд, ки бунёд ва афзалиятҳои муайяни аҳолинишини деҳотро ҳамчун мавзеи зиндагӣ ва маданияти қисми назарраси аҳолии мамлакат аз байн мебарад.

Ҳоло Ҷумҳурии Тоҷикистон кишвари аграрӣ-саноатӣ буда, соҳаи кишоварзӣ яке аз самтҳои афзалиятнок иқтисодӣ мамлакат ба шумор меравад ва ҳиссаи он дар ММД то 20 Ҷумҳурии Тоҷикистон тақрибан намуда, зиёда аз 60 ҳиссаи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шуғл ва 20 Ҷумҳурии Тоҷикистон содироти мамлакатро таъмин менамояд. Дар солҳои сипаригардида бо идома додани таҷдиди субъектҳои кишоварзӣ, ки бо ислоҳоти аграрӣ ва амалӣ намудани раванди хусусигардонӣ вобаста буданд, баҳши аграрӣ амалан ба иқтисодӣ бисёршакла табдил дода шуд.

Таҷдиди кулии баҳши кишоварзӣ ва гузариш ба муносибатҳои бозоргонӣ дар маҳалҳо таҷдиди намудани сохторҳои мақсадноки таҷкиро, ки мақсад ва мазмуни ислоҳотро инъикос менамоянд, тақозо менамояд. Ҳоҷагиҳои деҳқонӣ чун шакли

бозоргони хочагидорӣ дар маҳалҳо муҳимияти худро нишон дода ба истифодабарии дарозмудати замин ва ҳуқуқи меросӣ асос ёфтаанд.

Мувофиқи муқарароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хочагии деҳқонӣ (фермерӣ)” - хочагии деҳқонӣ (фермерӣ) (минбаъд – хочагии деҳқонӣ) – субъекти соҳибкорӣ, ки дар он истеҳсол, нигоҳдорӣ, коркард ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ ба фаъолияти шахсии як нафар ё фаъолияти якҷояи гурӯҳи шахсони воқеӣ дар қитъаи замин ва молу мулки ба онҳо тааллуқдошта асос ёфтааст [3,с.3].

Хочагиҳои деҳқонӣ асоси воқеии рушди минбаъдаи бахши аграрии мамлакатро ташкил менамоянд ва саҳми онҳо дар маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ тамоюли рушдбанда дорад.

Ҷадвали 1. Суръати инкишофи хочагиҳои деҳқонӣ фермерӣ. Шумораи хочагиҳои деҳқонӣ расман дар Феристи давлатӣ аз қайд гузашта

№	Вилоятҳо	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	ВМКБ	131	131	134	178	145	15471	16059	16007
2	Сугд	1551 5	1988 5	30835	54166	57868	61591	64615	65174
3	Вилояти Хатлон	3949 1	4641 5	52570	47540	57219	57609	60212	58704
4	НТЧ	1866 9	2116 3	24496	25282	29875	29960	31782	32090
5	Ҳамагӣ дар ҷумҳурӣ	7380 6	8759 4	10803 5	123379	145107	164631	17266 8	171975

Сарчашма: Маҷмӯи оморӣ кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Саҳ 324.

Ҳамин тавр, новобаста ба афзоиши воқеии шумораи хочагиҳои деҳқонӣ фермерӣ ва ҳамаи тағйироти мусбӣи он бо табдил ёфтани ба моликият дар муҳити аграрӣ, ташаккули соҳибмулки комёб, ташкил ва бунёди воқеии табақаи синфи миёна – бахши асосии ислоҳоти бозоргонӣ ва азнавсозӣ ба таври демократӣ ба вучуд наомад.

Хочагиҳои деҳқонӣ бисёр функцияҳои муҳими иқтисодӣ ва аҳамияти иҷтимоидоштаро иҷро менамоянд, ки мумкин аст онҳоро чунин тасниф намуд:

- истеҳсолӣ – онҳо дар истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ, таъминоти истеҳсолии хонаводаҳои деҳот, ташкили пешниҳодҳо ба бозори истеҳсолӣ нақши муҳим мебозанд;
- иҷтимоӣ – хочагиҳои деҳқонӣ бо шуғл фарогирии аҳолиро таъмин намуда, даромадҳои аҳолии деҳотро бо воситаи паст намудани шиддати иҷтимоӣ дар деҳот дастгирӣ менамояд;
- ҳифзи тарзи ҳаёти деҳот, анъана ва оинҳои мардумӣ;
- ҳифзи маҷмӯи васеи зироатҳои хочагии кишлоқ ва ҳайвонот, бо ин восита, гузоштани саҳми баланд дар нигоҳдошт ва ҳифзи гуногунии биологӣ, таъмини устувории онҳо, беҳтарсозии вазъи экологӣ дар деҳот [11,с.129].

Қайд кардан ба маврид аст, ки рушди устувори соҳаи кишоварзӣ дар минтақаҳои кӯҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз амалкарди низоми зироаткорӣ лалмӣ ва самаранок истифодабарии заминҳои лалмӣ кишоварзӣ вобастагии калон дорад. Татбиқи амалии ҳадафҳои Стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дар бахши кишоварзӣ ва таъмини беҳтарии озуқаворӣ аз ҳолат, тақрористеҳсол ва истифодаи самараноки заминҳои лалмӣ кишоварзӣ дар минтақаҳои кӯҳӣ манша мегирад. Илова бар ин, истифодаи самараноки иқтисодии захиравӣ-табӣӣ ва экологии минтақаҳои кӯҳӣ барои таъмини амнияти озуқаворӣ ва экологӣ мусоидат менамояд. Ба андешаи иқтисодчиёни машҳури классик А.Смит ва Д.Рикардо «масъалаи рушди муносибатҳои заминдорӣ ва

истифодаи самараноки захираҳои замин дар истеҳсолоти соҳаи кишоварзӣ нақши созгор дорад...» [9]. Аз ин рӯ, рушди соҳаи кишоварзиро дар минтақаҳои кӯҳӣ бидуни ташаккул ва рушди зироаткории лалмӣ тасаввур кардан ғайриимкон аст.

Раванди ислоҳоти замин дар низоми заминдорӣ лалмӣ низ тағйироти куллиро ворид намуда, миёни заминистифодабарандагон аз нав тақсим намудани заминҳои кишти кишоварзиро ба вучуд меорад. Дар заминаи он шаклҳои гуногуни моликиятдорӣ ва хоҷагидорӣ ба замин: корхонаҳои давлатӣ, кооперативӣ, коллективӣ-ҳиссагии моликият ба замин эътироф гардида, пешрафту равнақи ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ: коллективӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ), кооперативҳо ва ассотсиатсияи онҳо мусоидат карда мешавад.

Рушди зироаткорӣ лалмӣ аз шаклҳои хоҷагидорӣ ба замин ва заминистифодабарӣ, махсусан, хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) саҳт вобаста буда, ҳиссаи ин шакли хоҷагидорӣ дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар минтақаҳои кӯҳӣ хеле назаррас мебошад (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2.

Соҳтори заминистифодабарӣ дар соҳаи кишоварзӣ минтақаи Хатлон аз рӯи шаклҳои хоҷагидорӣ, бо %*

Категорияи заминистифодабарандагон	Варианти мавҷудбуда				Пешниҳоди варианти муаллиф
	Солҳо				
	1995	2005	2010	2019	
Ҳамаи категорияи хоҷагидорӣ	100	100	100	100	100
Колхозҳо ва кооперативҳо	41,5	33,5	25,1	11,1	8,0
Хоҷагиҳои давлатӣ	30,1	23,3	18,0	9,6	10,5
Хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ)	0,4	8,4	15,0	38,2	65,9
Хоҷагиҳои иҷоравӣ	16,4	13,7	11,5	8,2	6,5
Ҷамъиятҳои саҳомӣ	1,9	2,1	2,3	2,2	2,0
Хоҷагиҳои инфиродӣ	6,3	15,5	24,5	25,0	15,0
Хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ	3,4	3,5	3,6	5,7	4,1

*Сарчашма: Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои Кумитаи заминсозӣ ва геодезии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мушоҳидаҳои муаллиф (2005-2019с.).

Агар дар солҳои 1995 шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ва инфиродии оилавӣ қариб 5-6%-и истифодаи заминҳои кишти лалмӣ кишоварзиро ташкил меод, ин рақам солҳои 2005-2019 аллақай ба 65,9% баробар мебошад ва минбаъд ҳам ҳиссаи бахши хусусӣ дар истифодаи заминҳои лалмӣ минтақаҳои кӯҳӣ назаррас боқӣ мемонад.

Айни замон хоҷагиҳои деҳқонӣ новобаста ба тамоили болоравӣ ва рушди қиёсан устувориашон ҳоло ҳам ба ҳалли мушкилоти озуқаворӣ муваффақ нагаштаанд. Дар бахшҳои хусусӣ айни замон беш аз 80 фоизи маҳсулоти кишоварзӣ истеҳсол мегарданд, аз ҷумла, дар хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ наздики 60 фоиз ва дар хоҷагиҳои деҳқонӣ 20 фоиз.

Ҳамин тавр, қайд кардан мумкин аст, ки бо ҳалли проблемаҳои дар боло зикргардида дар муддати солиҳои минбаъда ҳиссаи хоҷагиҳои деҳқонӣ дар истеҳсоли маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ зиёд гардида тавонанд дар ҳалли мушкилоти озуқаворӣ муваффақ ва таъмини аҳоли муваффақ шаванд.

АДАБИЁТ

1. Бабаджанов Д.Д. Формирование органического сектора сельского хозяйства / Д.Д. Бабаджанов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 346 с.
2. Государственная программа развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2018-2023 годы // URL: <http://>

//www.rshb.rn/goprograms/now/agro.

3. Закон Республики Таджикистан о дехканском (фермерском) хозяйстве. (Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2016 год, №3, ст.142). С.3.
4. Ильин, С.С., Бабаков, А.М. Крестьянское (фермерское) хозяйство и рынок (20-е годы и современность): учебное пособие/ С.С. Ильин, А.М. Бабаков. М.:, 1995. 268 с
5. Зубков, В. Фермерство - бизнес с большим потенциалом развития /В.Зубков // Экономика сельского хозяйства России. -2009. -№ 3. С. 7-8.
6. Маҷмӯаи оморӣ Тоҷикистон: 30 - соли истиқлолияти давлатӣ 2021 саҳ. 419, 451.
7. Мадаминов А.А. Роль подготовки и переподготовки управленческих кадров агропромышленного комплекса республики на современном этапе / А.А. Мадаминов Исломов Г.Х., Юнусов Б.Д.// Финансово-экономический вестник- 2018. -№ 4 - С. 13-20.
8. Сельское хозяйство Республики Таджикистан в цифрах: стат.сб.-Душанбе, 2020. -270 с.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. /А. Смит. -М.: Изд-во Социально-экономической литературы. -М.: 1962. -С.23.
10. Шодиев К.К. Организационно-экономические основы развития малого и среднего предпринимательства в сельском хозяйстве: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Шодиев К.К. – Душанбе, 2019.
11. Юнусов Б.Д. Самаранокии идоракунии стратегии субектҳои агробизнес ва рушди он дар Тоҷикистон /Юнусов Б.Д // Вестник Таджикского национального университета.2019. №9. С. 128-130.

УДК 657.22

Низомов С.Ф., Рахимов Г.М.

ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И АУДИТА В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Во всех сферах экономики активно используют информационные технологии, в том числе в бухгалтерском учете. Совершенствование современных ИТ-технологий в условиях цифровой экономики создает новые возможности для ведения бухгалтерского учета, что способствует повышению конкурентоспособности экономических субъектов. Следует отметить, что развитие цифровых технологий неизбежно скажется на изменении подходов к организации бухгалтерского учета, особенно, это коснется его технологий, инструментов и задач. Следовательно, мы можем рассуждать о формировании нового вида учета, основанного на цифровых технологиях.

В Республике Таджикистан с 2002 года власти создавали систему независимого аудиторского контроля: готовили аудиторов, формировали аудиторские организации, определяли пречень их деятельности, регламентировали профессиональные обязанности, права и ответственность аудиторов в соответствии с принятыми законодательными нормативными актами, в том числе правилами (стандартами) аудита. Однако до сих пор остаются проблемные вопросы теории, методологии и методики, в том числе определения сущности аудита, объектов контроля, предмета познания, принципов и функций. Требуют обоснования также вопросы развития методологии и институциональные основы аудита путем уточнения его требований, постулатов и элементов данной системы.

Ключевые слова: цифровая экономика, ИТ-технологии, бухгалтерский учет, составление финансовой отчетности, программные продукты, 1С-Бухгалтерия,

автоматизация бухгалтерского учета, аудит, дистанционный аудит, аудиторская деятельность, технологии проведения дистанционного аудита.

Низомов С.Ф., Раҳимов Г.М.

МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМОИ ТАКМИЛИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ВА АУДИТ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Технологияҳои иттилоотӣ дар ҳама соҳаҳои иқтисодиёт, аз ҷумла баҳисобгирии муҳосибӣ фаъолона истифода мешаванд. Такмили технологияҳои муосири иттилоотӣ дар иқтисодиёти рақамӣ барои баҳисобгирии муҳосибӣ имкониятҳои нав фароҳам меоварад, ки ба баланд намудани рақобатпазирии субъектҳои хоҷагидор мусоидат менамояд. Бояд гуфт, ки рушди технологияҳои рақамӣ ҳатман ба тағйир ёфтани муносибатҳои иқтисодӣ ва ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ, махсусан технологияҳои замонавии иттилоотӣ, инчунин вазифаҳои он таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, мо метавонем дар бораи ташаккули намуди нави ҳисобдорӣ дар асоси технологияҳои рақамӣ сухан гӯем.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2002-юм низоми назорати мустақили аудиторӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдор таъсис дода шуд. Мақомоти ваколатдор аудиторҳоро тайёр намуданд, ташкилоти аудиториро ташкил доданд, номгӯи фаъолияти онҳоро муайян намуданд, вазифаҳои касбӣ, ҳуқуқ ва ӯҳдадорихои аудиторҳоро дар асоси санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ, аз ҷумла стандартҳои аудит тасдиқ карда шуданд. Бо вучуди ин ҳанӯз масъалаҳои мубрами назария, методология ва методика, аз ҷумла муайян намудани моҳияти аудит, объектҳои назорат, принципҳо ва вазифаҳои аудит ҳалли худро наёфтаанд. Масъалаҳои таҳияи методология ва асосҳои институтсионалии аудит ҳанӯз ҳам дар доираи ин низоми назорат асоснок карда нашудааст.

Вожаҳои калидӣ: иқтисодиёти рақамӣ, технологияҳои иттилоотӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳисоботи молиявӣ, барномаҳо, 1С-Муҳосибот, автоматикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ, аудит, аудити фосилавӣ, фаъолияти аудиторӣ, технологияҳои аудити фосилавӣ.

Nizomov S.F., Rakhimov G.M.

PROBLEMS AND WAYS TO IMPROVE ACCOUNTING AND AUDIT IN THE DIGITAL ECONOMY

Information technologies are actively used in all spheres of the economy, including accounting. The improvement of modern IT technologies in the digital economy creates new opportunities for accounting, which helps to increase the competitiveness of economic entities. It should be noted that the development of digital technologies will inevitably affect the change in approaches to the organization of accounting, especially its technologies, tools and tasks. Therefore, we can talk about the formation of a new type of accounting based on digital technologies.

In the Republic of Tajikistan, since 2002, the authorities have been creating a system of independent audit control: they trained auditors, formed an audit organization, determined the list of their activities, regulated the professional duties, rights and responsibilities of auditors in accordance with the adopted legislative acts, including the rules (standards) of audit. However, there are still problematic issues of theory, methodology and methodology, including the definition of the essence of the audit, objects of control, the subject of knowledge, principles and functions. The issues of development of the methodology and institutional foundations of the audit also require justification by clarifying its requirements, postulates and elements of this system.

Keywords: digital economy, IT technologies, accounting, financial reporting, software products, IC-Accounting, accounting automation, audit, remote audit, auditing, remote audit technologies.

Цифровая экономика - это новое социально-экономическое явление, развивающееся столь высокими темпами, что современная наука далеко не всегда не всегда поспевает в ее изучении. Различные цифровые продукты и технологии все в большей степени внедряются во все сферы окружающего нас мира, безусловно побуждает к изменениям и такую сферу профессиональную деятельности как бухгалтерский учет и аудит.

Цели. Нами в данном исследовании поставлены следующие цели:

- исследовать направления развития бухгалтерского учета в условиях цифровой экономики;
- рассмотреть аудит с позиции объекта методологического анализа состояния цифровой экономики;
- обоснование теоретических положений и определение рекомендаций по развитию методологии, метода и методики аудита в условиях цифровой экономики.

Задачи. Для достижения вышеуказанной цели были поставлены и решены следующие задачи:

- выявлены преимущества и недостатки процесса цифровизации бухгалтерского учета;
- определены новых концепций обработки и передачи информации;
- обоснование сущности и содержания классификация основных проблем аудита в условиях цифровой экономики.

Методология. Методологической основой настоящей работы являются научные труды отечественных и зарубежных специалистов по бухгалтерскому учету и аудиту. В процессе исследования использованы следующие методы: моделирование, абстагирование приемы систематизации, обобщения теоретических аспектов и практических рекомендаций по совершенствованию учета и аудита в условиях цифровой экономики.

Результаты. Дано понятие цифровой экономике, определена роль и значение ИТ-технологии при составлении и представлении финансовой отчетности экономического субъекта. Сформулирована сущность дистанционного аудита, определены его предмет и объекты контроля уточнены теоретические и методические основы развития дистанционного аудита как организованной системы и практического осуществления проверок.

Область применения. Результаты исследования могут быть применены для развития теории, методологии и практики бухгалтерского учета и аудита, совершенствования учебного процесса в высших учебных заведениях.

Выводы. Следует отметить, что дистанционный аудит предоставляет возможность аудиторам использовать технологии и адаптироваться к изменяющейся информационной среде. В то время как непрерывный аудит удаляет ограничение по времени аудита, дистанционный аудит устраняет ограничение местоположения. В будущем совершенствование бухгалтерского учета и аудита уже невозможно представить без использования современных технологических решений, направленных на повышения скорости и качества обработки информации, объем которой непрерывно увеличивается. При этом задача аудитора состоит в регулярном совершенствовании профессиональных знаний, а также в обучении знаниям и навыкам в области использования информационных технологий и обеспечения информационной безопасности на всех этапах аудиторской деятельности. Безусловно, следование по инновационному пути развития как в области бухгалтерского учета, так и в аудиторской деятельности требует серьезных изменений

нормативно-правовой базы, требований к профессиональной подготовке кадров и принципов организации трудовой деятельности в целом.

Развитие цифровых технологий обязательно скажется на изменении подходов к организации бухгалтерского учета и аудита в деятельности экономических субъектов. Следовательно, можно рассуждать о формировании нового вида учета, основанного на цифровых технологиях. Кроме того, в электронно-цифровой технологии формирования информации традиционные классификации учета не отражают новую сущность порядка получения информации. Данная точка зрения, конечно, не является окончательной и будет исследоваться по мере развития новых технологий учета.

Следует отметить, что для обоснования содержания определения «бухгалтерский учет» рассмотрим его классификации в экономической литературе, где были выявлены такие виды учета как: статистический, оперативно-технический и бухгалтерский, финансовый, налоговый, управленческий. При этом у разных авторов представлен различный набор видов учета. Так, например, В.П. Астахов описывает «хозяйственный учет как включающий в себя оперативный, статистический, налоговый и финансовый. Финансовый учет является частью системы бухгалтерского учета» [4, с.56]. Похожая точка зрения у Е.В. Лупиковой, которые отмечает, что «система хозяйственного учета представляет собой совокупность статистического, бухгалтерского и налогового учета» [9, с.103]. Другой ученый Т.В. Воронченко указывает на то, что «хозяйственный учет включает три самостоятельных вида учета, т.е., статистический, оперативно-технический и бухгалтерский, каждый из которых имеет свой объект, адекватный предмету» [11, с. 86]. Данную точку зрения поддерживает О.А. Агеева, Л.С. Шахматова и определяют, что «хозяйственный учет подразделяется на статистический, налоговый, управленческий и бухгалтерский учет. Бухгалтерский учет является единственным системным видом учета, а именно сплошным, непрерывным и документально обоснованным» [9, с. 104].

Рассматривая различные мнение на виды учета, нельзя не согласиться, с позицией ведущего ученого Я.В. Соколова, считающего, что «...вместо одной теории советского учета появилось множество самых разных теоретических и практических концепций» [6, с.196].

Однако в условиях развития цифровых технологий, по меньшей мере произойдет изменение в содержание видов учета, и возможно, что вопрос о видах учета будет заменен видами формируемой информации, которая необходима для решения задач определённых экономических субъектов, т.е. пользователей информации.

Таким образом, в условиях применения ИТ-технологии, а также внедрения международных стандартов финансовой отчетности (МСФО), и изменение технологий получение информации, на основе использования цифровых технологий, бухгалтерский учет и аудит должен измениться полностью, так как создается автоматизированная учетно-аналитической и контрольной система. Создаваемая на основе цифровых технологий прогнозная аналитика, направленная на предсказание будущего путем анализа данных, позволяет качественно изменить характер бухгалтерской деятельности [10, с. 98].

Здесь мы попробуем выделить факторы, которые влияют на изменение учета в условиях цифровой экономике и создадут условия для создания электронной учетно-аналитической системы формирования информации для пользователей.

1. Учет становится частью производственной системы предприятие на базе электронной учетно-аналитической системы.

В цифровой экономике основным продуктом является информация, формируемая на базе цифровых технологий. Информация является нематериальным активом, имеющим ценность, оцениваемую по несколько критериев. Формируя, накапливая и сохраняя информацию, можно получать определенный информационный продукт. Однако потребность в информации определяется целями субъекта, потребляющего информацию, поэтому в электронной бухгалтерско-аналитической системе нужно формировать не

законченный информационный продукт, а возможность получения конкретного под запросы пользователя информационного ресурса на основе инструментария цифровой электронной системы учета. При этом потребитель информации становится самостоятельным участником формирования конкретного под заданные цели информационного продукта. Это в свою очередь размывает границы между видами учета (т.е., финансовый, статистический, управленческий).

2. Трансформируются требования к задачам формирования информации для пользователей.

В условиях цифровизации экономики, задачи бухгалтерского учета и отчетности изменялись в направлении предсказания будущего и оценку рисков. При использовании средств автоматизации появилась возможность формировать и обрабатывать большие массивы информации. При этом внимание нацелено на прогнозирование будущего и выработку конкретных решений, учитывающих взвешенные риски. Возможность преобразовывать массивы накопленных данных автоматически в управленческие решения основана на использование алгоритмов анализа, роботизации производственных процессов и применение искусственного интеллекта.

3. Появляются новые виды технологии формирования и передачи информации пользователям.

Здесь, например, в финансовой сфере стартовал проект электронного формата XBRL представления финансовых отчетов экономического субъекта. XBRL расшифровывается как Extensible Business Reporting Language (т.е., расширяемый язык деловой отчетности). Этот формат отчетности представляет возможность усовершенствовать процесс формирования, распространения и использования данных в бизнес-отчетах субъекта. Отчетность формируется автоматически в электронном формате, валидируется и обрабатывается посредством компьютера по таксономии, обеспечивающей единое смысловое значение передаваемых бизнес-фактов. Мы считаем, что формирование в XBRL отчетности позволяет разделять формы отчета и его содержания. Состав фактов, включенный в шаблон преднастроенной формы отчёта, создается получателем в зависимости от его потребностей на основе передаваемых фактов, которые были включены в содержание при формировании формы. Это позволяет пользователю самостоятельно определять форму в зависимости от нужных фактов. Формат XBRL позволяет не только формировать и представлять отчетность, но и проводить анализа деятельности экономического субъекта на основе доступных сложных таксономий (IFRS, FINREP, COREP, Basel, Solvency), средств их доработки и анализа данных. Необходимо отметить, что первый опыт применения XBRL выявил, что ее применение позволяет избежать дублирование и избыточность данных в отчетности, повышает прозрачность, достоверность, надежность и открытость информации для пользователей.

4. Автоматизация учета на базе цифровизации экономики (создание цифровой учетно-аналитической системы) повышает прозрачность, достоверность и доступность информации.

Сокращается количество операций, совершаемых в результате посещения клиентами офисов, особенно кредитных организаций и других финансовых посредников. Расширяется масштаб распространения проведения нового типа финансовых операций между устройствами без участия человека. Активно изменяются сами участники финансового сектора и появляются новые типы его участников.

5. Увеличивается скорость и объемы обрабатываемых хозяйственных операций и информации для пользователей.

Повышает возможность обработки больших объемов информации, составить и обработать которые без применения автоматизации практически невозможно. Автоматически повышается оперативность, достоверность и прозрачность информации. Сводятся на нет арифметические неточности и ошибки. Следовательно, мы считаем, что в

этих условиях изменяется контрольная функция учета, переходя в область анализа и интерпретации данных.

б. В современных условиях изменяется характер и формы информации, определяя тем самым новые объекты учета.

Наравне с материальными объектами учета приобретают существенную ценность интеллектуальные ресурсы работников, которые следует оценивать и учитывать. По-видимому, это вызовет расширение объектов и инструментов бухгалтерского учета, а также определит появление и увеличение состава показателей финансовой отчетности в интересах всех групп пользователей.

Необходимо отметить, что развитие учетно-аналитической системы в условиях цифровизации экономики сопровождается рисками. Список рисков постоянно пополняется, так как появляются новые и изменяются старые. К таким рискам относятся:

- проблему обеспечения прав человека в цифровом мире;
- сохранность цифровых данных пользователя;
- нарушение авторских прав на интеллектуальную собственность (здесь мы считаем, что информационный продукт является интеллектуальной собственностью);
- угрозы технических сбоев; мошенничество при дистанционном доступе;
- различные компьютерные вирусы и угрозы;
- зависимость от иностранных технологий и технических средств в условиях жесткой конкуренции и политических процессов;
- недостаточная проработка технологий, основанных на современных цифровых разработках, а также низкий уровень их внедрения.

Мы считаем, что стремительные изменения в технических и технологических подходах к процессам сбора и обработки информации часто опережают теоретическую и практическую подготовленность работников. Это также тормозит внедрение современных технологий и вызывает потребность в переподготовке кадрового потенциала, определяя необходимость изменения в образовательных программах.

Необходимо отметить, что развитие и совершенствование учетно-аналитической системы возможно только при технологических инновациях и изменении всех процессов учета при наличии методологической и методической поддержки процессов учета. Однако, несмотря на активную пропаганду внедрения цифровых технологий уделяет недостаточно внимания научно-методической обеспеченности информационных решений. Поэтому очень часто элементы цифровой модификации опираются на традиционные методики учёта и регистры или действующие учетные формы просто изменяются в аналогичные электронные формы и таблицы [3, с. 354].

Проведенное нами исследование показало, что автоматизированные системы бухгалтерского учета (далее АСБУ) прошли большой исторический путь становления и развития. Они изменялись параллельно с изменениями программных и технических средств обработки информации, методов и средств разработки, концепцией построения информационной системы. На сегодняшний день существует большое число различных программных средств автоматизации бухгалтерского учета, т.е., от средств автоматизации локальной задачи бухгалтерского учета до полнофункциональных автоматизированных систем бухгалтерского учета в составе информационной системы (далее ИС) предприятия. Многообразие программного обеспечения, различия в методологических подходах к их практической реализации, порядок адаптации к работе пользователей делают необходимой классификацию программ бухгалтерского учета.

Классификация программных продуктов дает возможность систематизировать применяемые системы бухгалтерского учета, определить дальнейшие пути развития и приоритетные направления рынка АСБУ. Таким образом, классификация необходима как пользователям, так и разработчикам программного обеспечения (ПО) АСБУ [5, с. 824].

Как показал проведенный нами анализ АСБУ, в первую очередь они отличаются в зависимости от назначения и отраслевой ориентации. Отраслевая специфика бухгалтерского учета находит отражение в моделях и алгоритмах учета, элементах учетной политики. Вследствие того, что одной из наиболее устойчивых тенденций развития автоматизированных систем является тенденция расширения функций программ, то наиболее значимой, с нашей точки зрения, представляется классификация АСБУ по полноте и интеграции учетных функций.

По нашему мнению, по степени охвата учетных функций можно выделить:

- АСБУ для отдельных участков бухгалтерского учета;
- комплексное АСБУ для всех участков бухгалтерского учета;
- АСБУ с расширением функций бухгалтерского учета;
- АСБУ, полностью интегрированные с функциями управления компанией.

Исследование показало, что программные продукты АСБУ чаще всего имеют модульную архитектуру, которая позволяет автономно использовать отдельные функциональные модули. Технические и программные решения АСБУ могут быть открытыми или замкнутыми, не подлежащими модификации. Анализ использования информационных технологий показывает, что более перспективными оказываются гибкие ИС, имеющие возможности адаптации к особенностям учетной работы конкретных предприятий, ориентированные на многоплатформенность, допускающие замену компонент базового и общего программного обеспечения, обладающие не слишком сложными средствами настройки и модификации. На основании выше изложенного, мы предлагаем следующую классификацию программного обеспечения АСБУ, которые показано в следующей таблице.

Таблица 1. Классификация бухгалтерских программ на основании функциональных возможностей*

№ п/п	Программный продукт	Функции системы		
		Бухгалтерский учет	универсальные (бухгалтерский и оперативный учет)	комплексные (учет, планирование, управление, анализ)
1.	1С:Бухгалтерия	+	-	-
2.	1С:Предприятие	+	+	-
3.	БЭСТ	+	-	-
4.	Лука Pro	+	+	-
5.	ТСВ Бухгалтерия	+	-	-
6.	Шаг	+	+	-
7.	1С:ИТРП	+	+	+
8.	Парус	+	+	+
9.	Галактика	+	+	+
10.	Монолит	+	+	+
11.	Флагман	+	+	+

*Источник: составлено авторами на основе анализа программных продуктов

Ряд фирм-разработчиков создает программные продукты единой серии под общей торговой маркой. Они предназначены для фирм различных масштабов или предметных областей имеют типовые элементы, используют типовые информационно-технологические решения. Бесспорным лидером среди разработчиков программного обеспечения бухгалтерского учета является фирма 1С. Мы считаем, что одним из факторов обеспечивающим лидерство фирмы «1С» на рынке бухгалтерских программ, является правильно выбранная стратегия. Эта стратегия направлена на соединение науки, практики и образования. «1С» давно поняла важность взаимовыгодного сотрудничества и взаимодействия с учебными заведениями, она постоянно совершенствует методы и осуществляет поиск новых форм партнерской работы с ведущими вузами.

Это не только предоставление льгот на программные продукты учебным заведениям, но и оказание методической поддержки, проведение аттестации партнеров «1С», создание базовых кафедр при университетах, где студенты из разных вузов могут проходить обучение дисциплинам, связанным с новыми информационными технологиями на базе программных продуктов «1С». Фирма ежегодно проводит научно-практическую конференцию «Использование программных продуктов фирмы «1С» в учебных заведениях», которая вызывает большой интерес участников и дает новый импульс развития науки, образования и практики применения информационных технологий в экономической сфере [2, с. 86].

Корпорация «Галактика», так же активно сотрудничает с учебными заведениями. Сегодня в программе «Галактика и вузы» участвует несколько ведущих вузов стран СНГ. Такое сотрудничество будет способствовать формированию потенциала для развития будущего рынка электронных услуг, подготовке квалифицированных кадров для дальнейшей взаимной работы [2, с. 86].

Этап выбора программы для системы управления является одним из самых важных и ответственных работ. При этом в первую очередь должны быть определены функциональные требования к системе, аппаратная платформа для их использования. Следовательно, той или иной программные продукты в сфере АСБУ имеет преимущества и недостатки, которые нами показано в таблице 2.

Таблица 2. Преимущества и недостатки программного обеспечения*

Форма организации	Программное обеспечение	Преимущества	Недостатки
Малые и средние	1С:Бухгалтерия, 1С:Предприятие, ТСВ Бухгалтерия, Лука-Pro	Невысокая стоимость, низкие требования к аппаратному обеспечению, пониженные требования к квалификации специалистов, быстрота и простота внедрения.	Наличие верхнего предела для количества узлов автоматизации. Малое количество автоматизируемых функций, слабая степень защиты информации.
Средние и крупные	1С: ИТРП, Галактика, Флагман, Scala, Монолит	При умеренных ценах имеют высокие функциональные возможности, хорошо работают в организациях с разветвленной структурой	Внедрение может занять от нескольких месяцев до года.
Особо крупные	SAP R/3, Oracle application, Baan ERP, MPG/PRO, MBS Ахapta Navision iRenaissance	Позволяют решать любые задачи управления, самый высокий уровень защиты. Имеют сертификаты международного качества.	Очень высокая цена, как продукта, так и внедрения. Внедрение только одного модуля может занять от бмес. до года, всего комплекса - несколько лет.

*Источник: составлено авторами на основе: Fanning K., Cogger K., Srivastava R. Detection of management fraud: a neural network approach. Intelligent Systems in Accounting, Finance and Management, 2015. vol. 4, pp. 113-126.

На основании выше изложенного можно сделать вывод, что каждые проекты в области информатизации должны рассматриваться, как стратегическое вложение средств, которым предстоит окупиться за счет совершенствования управленческих процессов, повышения эффективности производства, сокращения издержек.

Проекты в области информатизации должны рассматриваться, как стратегическое вложение средств, которым предстоит окупиться за счет совершенствования управленческих процессов, повышения эффективности производства, сокращения

издержек. Этап выбора программы является одним из самых важных и ответственных. При выборе программного продукта для автоматизации бухгалтерского учета необходимо учитывать множество факторов, главными из которых являются размер фирмы, специфика его работы, функциональные возможности программы [8, с. 1155].

В современных условиях выделяют три этапа внедрения цифровых технологий в учетно-аналитической системе, которые показано в следующей таблице.

Таблица 3. Этапы внедрения цифровых технологий в учетно-аналитической системе*

№	Этапы	Обоснование
1.	Подготовительный этап	Определение общей цели и локальных задач, оценка масштабов и ограничений по внедрению
2.	Этап внедрения	Получение синергетического эффекта от применения организационной структуры и документооборота, детализация
3.	Этап применения	Сочетание профессиональных аспектов учета и ИТ-инфраструктуры, с целью решения проблем мошенничества, искажения информации, удовлетворение интересов пользователей в качественной информации относительно внутренних и внешних процессов субъекта управления.

***Источник:** составлено авторами на основе: Лабынцев Н.Т., Чухрова О.В. Развитие бухгалтерского учета в условиях цифровой экономики// Вестник Чебоксарского кооперативного института. 2020. №2 (70). - С. 24-32.

Исследование теории и практики хозяйственного учета и экономического анализа позволяют сделать вывод, что в последнее время резко возрос интерес к вопросам учета, анализа и аудита, повышение их роли в системе управления организацией. Активное внедрение передовых форм и методов управления требуют от учета не просто отражения тех или иных хозяйственных процессов, а также их фиксации, которая максимально удовлетворяет нужды управления [9, с. 103].

Для рационализации процесса автоматизации ведения учета при условии использования традиционной формы учета следует четко определить круг решаемых задач и описать массив необходимой информации, используемой на входе и формируемой по базе данных и алгоритмов, с четким описанием формируемых регистров учета, файлов, форм, состав и наполнение документов и справочников. Помимо этого, необходимо описать необходимые устанавливаемые взаимосвязи между документами, содержащими первичную информацию и формируемыми регистрами, и формами. Это позволит не только четко формировать информацию, но и при необходимости вносить коррективы получить измененную комплексно информацию во всех формах учета.

При автоматизированной форме бухгалтерского учета должен быть обеспечен полный цикл формирования информации в системе бухгалтерского учета - от низового уровня до сформированных аналитических регистров и финансовой отчетности.

Следует подходить к созданию цифровой учетно-аналитической системы с позиции комплексной и полной автоматизации процессов формирования информации в учете, её передаче заинтересованным пользователя, соблюдения конфиденциальности и законных интеллектуальных прав и сохранности информационных продуктов.

За последние десятилетия мы стали свидетелями цифровизации нашей среды, которая прогрессирует и совершенствуется. Создание и использование данных стало повседневным аспектом нашей жизни, в том числе и для аудиторов. Поэтому по поводу директор отдела профессиональных исследований Ассоциации присяжных сертифицированных бухгалтеров (АССА) Майк Саффилд “объясняет, как изменяющаяся аудиторская среда под влиянием технологий формирует аудиторскую профессию, и определяет, какие навыки необходимы аудиторам, чтобы быть готовыми к будущему” [12, с. 29].

Роль и значение цифровых технологий в жизнедеятельности каждого индивида огромная, особенно это касается аудиторам. Это относится как к аудиту и аудиторскую деятельность, которые в настоящее время переживают быструю цифровую трансформацию.

Как и во всех технологических разработках, существует несколько ключевых факторов, указывающих на необходимость технологических изменений в аудите. К таким факторам относятся быстрое увеличение объема информации, изменение бизнес-процессов, переход к автоматизации учета-аналитической системе, а также потребность применение дистанционного аудита на практике [14, с. 102].

Это относится и к новым цифровым способам предоставления государственных услуг, а также к тем, с помощью которых государственные органы взаимодействуют с налогоплательщиками, пользователями услуг и более широкими заинтересованными сторонами. Измерение стоимости государственных услуг, предоставляемых с помощью технологий, ставит новые задачи перед государственными аудиторам, занимающимися аудитом эффективности. Эти изменения означают, что аудиторы должны быть технически подкованы, чтобы они могли продолжать работать и проводить высококачественные аудиторские проверки [1, с. 77].

К основным цифровым технологиям применяющимися при аудите относятся:

- технология распределенного реестра (DLT);
 - аналитика данных;
 - роботизированная автоматизация процессов (RPA);
 - технология дронов;
 - искусственный интеллект (AI) и машинное обучение (ML);
 - обработка естественного языка (NLP) и глубокое обучение (DL).
- смарт-контракты и облачные технологии [13].

Поведенный нами исследование показало, что аудиторам необходимо адаптироваться к трансформациям бизнес-процессов своих клиентов, которые используют различные технологии. Следует отметить, что аналитика данных является инновационной технологией, применяемых в большинстве аудиторских фирм, в то время как машинное обучение все еще не находится на стадии, когда оно внедряется в повседневную аудиторскую практику.

В рамках этого исследования мы также изучили, какие компетенции и навыки потребуются аудиторам в будущем, чтобы управлять цифровыми этими технологиями и справляться с ними. Технологические возможности при применении цифровых технологий в аудите имеет несколько критериев, которые нами показаны в следующем рисунке.

Рисунок 1. Критерии дистанционного аудита

Справедливости ради отметить, что ключевым навыком для аудиторов, в будущем будет гибкость, позволяющая адаптироваться к рабочей среде, которая будет продолжать развиваться. Аудиторы при дистанционном аудите должны иметь следующие основные критерии и мы охарактеризуем каждого из них:

1. Технические навыки и этика (TEQ) - навыки и способности последовательно выполнять действия в соответствии с определенным стандартом, сохраняя при этом самые высокие стандарты честности, независимости и скептицизма;

2. Интеллект (IQ) - способность приобретать и использовать знания, мышление, рассуждение и решение той или иной проблем;

3. Креативность (CQ) - способность использовать имеющиеся знания в той или иной ситуации, устанавливать связи, определять результаты и генерировать новые идеи;

4. Цифровой (DQ) - осведомленность и применение существующих и новых цифровых технологий, возможностей, методов и стратегий в деятельности экономических субъектов;

5. Эмоциональный (EQ) - способность идентифицировать свои собственные эмоции и эмоции других людей, использовать их к задачам, а также регулировать их и управлять ими;

6. Видение (VQ) - способность точно предвидеть будущие тенденции путем экстраполяции существующих тенденций и заполнения пробелов в знаниях путем новаторского мышления;

7. Опыт (XQ) - способность и навыки понимания ожиданий клиентов, достижения желаемых результатов и создания ценности [15, с. 1151].

Коммуникативные навыки будут одними из самых важных компетенций во всех областях специализации аудитора или бухгалтера, как область, в которой существует большой пробел в навыках. Профессиональный скептицизм и независимость также останутся важными, несмотря на существенные изменения роли аудитора [7, с. 346].

Будущие аудиторы должны обладать техническими знаниями, отличными навыками управления проектами, способностью адаптироваться к изменениям, умело излагать свои аудиторские повествования и быть в курсе технологических разработок, которые могут помочь им выполнять свою работу. Здесь, мы считем, что роль меняется, и этот момент, т.е., шанс для профессии аудитора использовать цифровые технологии, чтобы возглавить эту метаморфозу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бадалов Х.Х., Низомов С.Ф., Мирзоалиев А.А. Концепция развития аудита в условиях цифровой экономики: теория и практика. Монография. Душанбе, «Графика Принт», 2021. - 218 с.
2. Белина Д.А. Новации в бухгалтерской (финансовой) отчетности в условиях цифровизации / Д. А. Белина // Вестник науки. - 2020. - Т. 3, № 5. - С. 85-92. - URL: http://www.elibrary.ru/download/elibrary_42833319_27965066.pdf (Дата обращения: 09.06.2022 г.).
3. Василенко М.Е. Цифровизация в бухгалтерском учете и аудите / М.Е. Василенко, П.С. Терновая // Азимут научных исследований: экономика и управление. - 2020. - Т. 9, № 3. - С. 354-356. - URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_43861059_52645852.pdf (Дата обращения: 09.06.2022 г.).
4. Диалектика развития учетно-аналитических и контрольных инструментов: тренды цифровой экономики / Р.П. Булыга, О.В. Рожнова, И.В. Сафонова [и др.]. - Душанбе: ООО «График Принт», 2020. - 310 с.
5. Кривошеева А.О. Роль цифровых технологий в учете и аудите / А.О. Кривошеева, И. О. Юрасова, Ю. Х. Махмуд // Экономика и предпринимательство. - 2019. - № 8. - С. 824-827.

6. Мирзоалиев А.А. Бухгалтерский учет в эпоху цифровизации: перспективы и реалии / А.А. Мирзоалиев // Известия Иссик-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2020. - № 3. - С. 195-200. - URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_44185807_46356179.pdf (Дата обращения: 10.06.2022 г.).
7. Низомов. С.Ф., Мирзоалиев А.А., Калемуллоев М.В., Рахимов С.Х. Аудит и выражение мнение: учебное пособие /под общей редакции М.Шобекова и А.А. Мирзоалиева. - Душанбе: ООО «Илм», 2020. - 364 с.
8. Петух А.В. Современный аудит в условиях цифровизации экономики: проблемы и перспективы развития / А. В. Петух, М.Ф. Сафонова // Международный бухгалтерский учет. - 2019. - Т. 22, № 10. - С. 1154-1169.
9. Расширение границ учетно-аналитической информации и контрольных процедур в условиях цифровизации экономики: монография / кол. авторов; под ред. И.В.Сафоновой, Х.Ш. Нурмухамедовой, А.А. Мирзоалиева. - Душанбе: ООО «График Принт», 2019. - 212 с.
10. Селезнева И.П., Ситнов А.А. Аудит в условиях цифровизации экономики России: риски, возможности и ограничения. Проблемы экономики и юридической практики, 2020. №4. - С. 98-103.
11. Учет, анализ и аудит в эпоху цифровой экономики в постсоветском пространстве: инновационные перспективы развития: монография/ кол. авторов; под ред. И.В. Сафоновой, Х.Ш. Нурмухамедовой, А.А. Мирзоалиева - Душанбе: ООО «Графика Принт», 2018. - 265 с.
12. Appelbaum D., Kogan A., Vasarhelyi M., & Yan, Z. Impact of business analytics and enterprise systems on managerial accounting. International Journal of Accounting Information Systems, 2019, № 25, P. 29-44.
13. Audit for Robotics [Электронный ресурс]. - URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/public-sector/us-fed-audit-for-robotics.pdf> (Дата обращения: 13.06.2022 г.).
14. Gepp A., Linnenluecke M.K., O'Neill T.J., Smith T. Big Data Techniques in Auditing Research and Practice: Current Trends and Future Opportunities. Journal of Accounting Literature, 2018. vol. 40, pp. 102-115.
15. Greenman C. Exploring the Impact of Artificial Intelligence on the Accounting Profession. Journal of Research in Business, Economics and Management, 2017. vol. 8, no. 3, pp. 1451-1454.

УДК 574.6:477.63/64

Саидзода И.М.

АМСИЛАСОЗИИ МАТЕМАТИКИИ ПОПУЛЯТСИЯИ ОИЛАИ ЗАНБҶҶРИ АСАЛ

Дар мақолаи мазкур амсиласозии математикии марҳилаҳои ҳаёти популятсияи оилаи занбӯри асал мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор гирифтааст. Аз ҷумла зикр шудааст, ки барои рушд додани соҳаи занбӯриасалпарварӣ шароит ва иқлими Тоҷикистон хеле мусоид буда, пойгоҳи мувофиқи ғизо барои парвариши занбӯри асал басанда аст. Тибқи маълумотҳои омӯри майдони заминҳои занбӯриасалпарварӣ имрӯз дар ҷумҳурӣ тақрибан 5 миллион гектарро ташкил медиҳад. Ин миқдор замин ва теъдоди зиёди дарахтону гиёҳҳои шахдбор имкон медиҳанд, ки дар кишвар аз 500 то 600 ҳазор оилаи занбӯри асал парвариш карда шуда, истеҳсоли асал дар як сол то ба 30-40 ҳазор тонна расонида шавад. Мо тасмим

гирифтем, ки дар қадами аввал бо истифода аз амсиласозии концептуалӣ ва математикӣ танҳо марҳилаҳои ҳаёти популятсияи оилаи алоҳидаи занбӯри асали навъи маҳаллиро тарҳрезӣ намоем. Тибқи амсилаи концептуалӣ вазъи (марҳилаҳои инкишофёбии) популятсияи оилаи (системаи) занбӯри асал дар ҳар як лаҳзаи вақти додашудаи t бо миқдори тухми баборовардаи модарзанбӯр (E), шумораи кирминаҳо (K), пешаззочаҳо (P), зочаҳо (Z) ва занбӯрҳо (M) баҳо дода мешавад. Дар қадами мазкур ҳайати функционалии занбӯрҳо (занбӯрони корӣ, занбӯрони парастор) ва тақсимои меҳнат байни аъзои оилаи занбӯри асал ба ҳисоб гирифта нашудааст. Агарчӣ фаъолнокии занбӯри асал аз омилҳои таъсиррасони беруна, хусусан ҳарорат ва намнокии ҳаво, дараҷаи ҷангу ғубори муҳити атроф, суръати шамол ва ғайра вобастагии ноғусастанӣ дошта бошад ҳам, дар ин қадам ин омилҳо низ ба ҳисоб гирифта нашудаанд. Амсилаи математикии популятсияи оилаи занбӯри асал аз системаи 5 муодилаи дифференсиалии одӣ иборат аст. Бо системаи муодилаҳо дар ҳолатҳои статсионарӣ ва динамикӣ таҳлилҳои математикӣ гузаронида шуда, барои тағйирёбандаҳои амсила таносубҳои аналитикии мувофиқ ва барои коэффитсиентҳои он шартҳои мувофиқи қиматқабулкунӣ ёфта шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: амсиласозии математикӣ, системаи муодилаҳои дифференсиалӣ, популятсияи оилаи занбӯри асал, марҳилаи ҳаёт, модарзанбӯр, занбӯри корӣ, занбӯри парастор, зоча, кирмина, асал.

Саидзода И.М.

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПОПУЛЯЦИИ МЕДОНОСНОЙ ПЧЕЛИНОЙ СЕМЬИ

Статья посвящена математическому моделированию этапов жизни популяции медоносной пчелиной семьи. В частности, говорится, что условия и климат Таджикистана, где имеется достаточная пищевая база, очень благоприятны для развития пчеловодства. По статистическим данным, площадь пчеловодческих угодий в стране сегодня составляет около 5 миллионов гектаров. Такой объем земли и большое количество цветущих деревьев и растений позволят вырастить в стране от 500 до 600 тысяч пчелиных семей и увеличить производство меда до 30-40 тысяч тонн в год. Вначале мы решили с использованием методов концептуального и математического моделирования, смоделировать только этапов жизни популяции отдельного семейства местного вида медоносных пчел. Согласно концептуальной модели, состояние (стадии развития) популяции семейства пчел (системы) в каждый момент времени t определяется количеством яиц (E), отложенных маткой, количеством личинок (K), предкуколок (P), куколок (Z) и пчел (M). Этот шаг не учитывает функциональный состав пчел (рабочие пчелы, пчелы-трутни) и разделение труда между членами пчелиной семьи. Хотя активность пчел тесно связана с внешними факторами, особенно с температурой и влажностью, уровнем пыли в окружающей среде, скоростью ветра и т.д., на этом шаге эти факторы также не принимаются во внимание. Математическая модель популяции пчелиной семьи состоит из системы 5 простых дифференциальных уравнений. С системой уравнений в стационарном и динамическом состояниях были проведены математические анализы, и были найдены соответствующие аналитические соотношения для переменных модели и соответствующие условия принятия значений для ее коэффициентов.

Ключевые слова: математическое моделирование, система дифференциальных уравнений, популяция пчелиной семьи, жизненный цикл, пчела-мать, рабочая пчела, пчела-трутень, куколка, личинка, мёд.

Saidzoda I.M.

MATHEMATICAL MODELING OF THE HONEYBEE COLONY POPULATION

The article is devoted to mathematical modeling of the life stages of the population of the honey bee colony. In particular, it is said that the conditions and climate of Tajikistan, where there is a sufficient food base, are very favorable for the development of beekeeping. According to statistics, the area of beekeeping in the country today is about 5 million hectares. Such a volume of land and a large number of flowering trees and plants will allow the country to grow from 500 to 600 thousand bee colonies and increase the production of honey to 30-40 thousand tons per year. At the beginning, we decided, using the methods of conceptual and mathematical modeling, to simulate only the life stages of population change for a separate family of a local species of honey bees. According to the conceptual model, the state (stages of development) of the population of a family of bees (systems) at each moment of time t is determined by the number of eggs (E) laid by the queen, the number of larvae (K), prepupae (P), pupae (Z) and bees (M). This step does not take into account the functional composition of the bees (worker bees, drone bees) and the division of labor between the members of the bee colony. Although the activity of bees is closely related to external factors, especially temperature and humidity, the level of dust in the environment, wind speed, etc., these factors are also not taken into account in this step. The mathematical model of the population of a bee colony consists of a system of 5 simple differential equations. Mathematical analyzes were carried out with the system of equations in stationary and dynamic states, and the corresponding analytical relations for the variables of the model and the corresponding conditions for the acceptance of values for its coefficients were found.

Keywords: math modeling, system of differential equations, population of a bee colony, life cycle, mother bee, worker bee, drone bee, pupa, larva, honey.

Гузориши масъала. Дар шароити иқлимии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳ мондани соҳаи занбӯриасалпарварӣ хеле саривақтӣ ва мақсаднок мебошад. Барои расидан ба ин ҳадафҳо вақти он расидааст, ки муҳаққиқон ба амсиласозии математикии соҳаи занбӯриасалпарварӣ ва марҳилаҳои ҳаёту тарзи фаъолияти занбӯри асал (*Apis Mellifera*) тавачҷуҳи махсус зоҳир намоянд.

Аз ин лиҳоз, пеш аз ҳама, мебошад бо роҳи амсиласозии математикию компютерӣ ба таҳқиқи динамикаи афзоиши оилаҳои занбӯри асал ва дигар ҷабҳаҳои пурсамари ҳаёти оилаҳои он машғул шавем.

Таҳқиқотҳои математикӣ набояд танҳо бо ҳисобкуниҳои одии шумораи умумии занбӯрони асал, миқдори тухми баборвардаи модарзанбӯр ва муқоисаи онҳо бо маълумоти мавҷудаи аз адабиёт дастрасшуда маҳдуд гардаду бас, балки онҳо бояд ба амсиласозии мукаммали математикии ҳаёти функционалию синнусолии оилаҳои занбӯрони асал бахшида шаванд.

Барои расидан ба ин ҳадафҳо, дар навбати аввал мо бо истифода аз усулҳои амсиласозии концептуалӣ ва математикӣ танҳо марҳилаҳои ҳаёт ва ҳисобкуниҳои динамикаи популятсияи оилаи алоҳидаи занбӯри асалро аз ҷиҳати биологӣ тарҳрезӣ ва асоснок намудем [5,11].

Ба нақша гирифта шудааст, ки дар заминаи натиҷаҳои амсилавӣ, оид ба қонуниятҳои умумии рушди популятсияи оилаҳои занбӯри асал (хусусан таркиби функционалию синнусолии онҳо) муҳокимарониҳо ба роҳ монда мешавад. Аз ҷумла, пешбинӣ шудааст, ки бо усули амсиласозӣ тарзи тухмгузорию оптималии модарзанбӯр, ташкили биологии пайдарпайии тақсмоти синнусолии меҳнат байни аъзои оилаи занбӯри асал, рушди босуръати занбӯрони қорӣ, шароити беҳтарини зиндамонии занбӯрон, ҳадди аксари (максимуми) ҳосили асал ва шумораи оптималии занбӯрҳои ба зимистон гуселшаванда муайян карда мешаванд. Натиҷаҳои компютерию бадастоянда метавонанд дар тавсеа

додани имкониятҳои маърифатию таҷрибагузарониҳои мустақими биологӣ муфид бошанд ва ба рушди минбаъдаи технологияи амсиласозии математикӣ дар соҳаи занбӯриасалпарварӣ мусоидат намоянд [5].

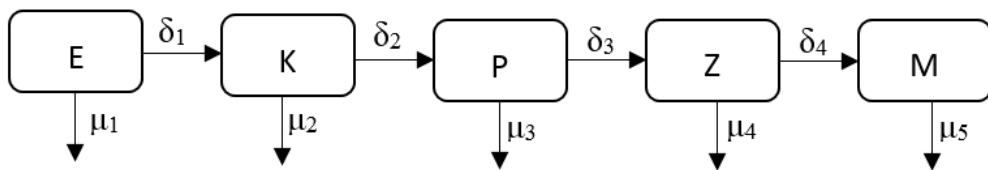
Бояд қайд намуд, ки тибқи таҳқиқҳои олимони соҳа ҳар қадар растаниҳои шахддиҳанда ба қуттии оилаи занбӯри асал наздиктар ҷойгир бошанд, ҳамон қадар ҷамъовариҳои ҳосили асал беҳтар амалӣ мешавад. Гарчанде занбӯри асал ба ҳисоби миёна то 20-30 км масофаро парвоз карда тавонад ҳам, парвози дуртарини он аз назди қуттии оила набояд аз 3-4 км зиёд бошад, вагарна маҳсулнокии ҷамъовариҳои он кам мегардад. Масофаи оптималии шахдғункунии занбӯри асал аз назди қуттии оила 2 километрро ташкил медиҳад [5-11,15].

Амсилаи концептуалӣ. Яке аз масъалаҳои марказии раванди амсиласозӣ – интихоби тағйирёбандаҳои амсила ва баҳисобгирии омилҳои таъсиррасони дохилию берунаи он доништа мешавад. Азбаски дар шароити иқлимии Тоҷикистон якҷанд навъи занбӯри асал (зотҳои маҳаллӣ, карпатӣ, итолиёвӣ ва ғайра)-ро парвариш намудан мумкин аст, мо дар раванди амсиласозии марҳилаҳои ҳаёти занбӯри асал тавсифҳои физиологӣ занбӯри асали навъи карпатиро ба асос гирифтаем.

Ҳангоми амсиласозӣ вазъи популятсияи оилаи занбӯри асал, рушду инкишофи он дар ҳар як лаҳзаи вақти додашудаи марҳилаи ҳаёташ $t \in [t_0; t_n]$, $n \in N$ ва гузариши популятсия аз як марҳилаи инкишофи ҳаётӣ ба марҳилаи дигар бо ёрии тағйирёбандаҳои зерин муайян, таҳқиқ ва баҳо дода мешавад: миқдори тухми баборовардаи модарзанбӯр – $E(t)$, шумораи кирминаҳои занбӯри оила – $K(t)$, шумораи пешаззоҷаҳои он – $P(t)$, шумораи зоҷаҳои – $Z(t)$ ва шумораи занбӯрҳои болиғ – $M(t)$ [5].

Асоси амсилаи концептуалии (алгоритми) гузариши вазъи популятсияи оилаи занбӯри асалро аз як марҳилаи инкишоф ба марҳилаи дигари инкишофи ҳаёташ, ки дар расми 1 тасвири графӣкии он пешниҳод гардидааст, танҳо равандҳои афзоиш ва ғайри табиӣи он ташкил медиҳанду бас. Дар масири марҳилаи мушаххаси ҳаёти занбӯри асал дар натиҷаи ғайри табиӣи як ҳиссаи муайяни популятсияи ҳамон синну сол – μ_i ($i = 1,2,3,4,5$) оламро падруд гуфта, ҳиссаи боқимондаи он – δ_i ($i = 1,2,3,4$) ба марҳилаи навбатии инкишофи синнусолӣ мегузарад.

Гарчанде амсилаи концептуалии таҳияшуда (расми 1) бисёр сода намояд ҳам, вале он бо қадри кофӣ алоқамандӣ ва робитаҳои байни ҳар як марҳилаи синнусолии ҳаёти занбӯри асалро пурра ва дуруст инъикос карда метавонад.

Расми 1 – Тасвири графӣкии амсилаи концептуалии марҳилаҳои ҳаёти занбӯри асал

Дар қадами аввали амсиласозӣ мо тасмим гирифтаем, ки дар амсилаи математикии оянда таҳияшаванда, сохтори функционалии занбӯрҳоро вобаста ба ҷинсият ва тақсимоли мехнатро дар байни аъзои оилаи занбӯрони асал ба ҳисоб намегирем. Инчунин, гарчанде ҷамъовариҳои занбӯри асал аз омилҳои таъсиррасони беруна, хусусан ҳарорати ҳаво, дараҷаи намнокии он, шиддат ва самти шамол, вазъи экологӣ муҳити атроф вобастагии ногузастанӣ дошта бошад ҳам, дар қадами мазкур ин омилҳо низ ба ҳисоб гирифта намешаванд. Масъалаҳои зикршудаи болоӣ мавзӯи таҳқиқоти минбаъдаи мо хоҳанд шуд.

Амсилаи математикӣ. Технологияи сохтани амсилаи математикии популятсияи оилаи занбӯри асал, ки бар пояи амсилаи концептуалии таҳияшуда (расми 1) асоснок гардонид шудааст, чандон мураккаб нест. Асоси амсилаи математикиро низ равандҳои афзоиши миқдор, ғайри табиӣ ё биологӣ (дар ҳолати умумӣ аз рӯи синну сол, сироят аз

бемориҳо, вирусу бактерияҳо, канаҳо, шикор аз тарафи парандагон ва ғайра) ва инчунин гузариши популятсияи оилаи занбӯри асал аз як марҳилаи инкишоф ба марҳилаи дигар ташкил додааст.

Умуман, амсилаи математикии популятсияи оилаи занбӯри асал аз системаи хаттии 5 муодилаи дифференсиалии одӣ иборат буда, барои тасвири динамикаи тағйирёбии миқдори популятсияи занбӯр ҳангоми гузариши он аз як марҳилаи инкишофи синнусоли ба марҳилаи дигар пешбинӣ шудааст. Намуди муодилаҳои система чунинанд:

$$\begin{cases} \frac{dE}{dt} = E(t) - \delta_1 E(t) - \mu_1 E(t) \\ \frac{dK}{dt} = \delta_1 E(t) - \delta_2 K(t) - \mu_2 K(t) \\ \frac{dP}{dt} = \delta_2 K(t) - \delta_3 P(t) - \mu_3 P(t) \\ \frac{dZ}{dt} = \delta_3 P(t) - \delta_4 Z(t) - \mu_4 Z(t) \\ \frac{dM}{dt} = \delta_4 Z(t) - \mu_5 M(t) \end{cases} \quad (1.1)$$

Дар қадами навбатии таҳқиқот ҳар як муодилаи системаи болоии (1.1)-ро дар алоҳидагӣ бо таври муфассал баён мекунем.

1. Муодилаи ҳисобкунии динамикаи тағйирёбии лаҳзавии миқдори популятсияи марҳилаи якуми синнусолии занбӯри асал, яъне тухмчаҳои бордоршудаи модарзанбӯр (эмбрионҳо):

$$\begin{aligned} \frac{dE}{dt} &= E(t) - \delta_1 E(t) - \mu_1 E(t); \\ t &\in [t_{0E}; t_{nE}], n_E \in N; E_0 = E(t_{0E}). \end{aligned} \quad (1)$$

2. Муодилаи ҳисобкунии динамикаи тағйирёбии лаҳзавии миқдори популятсияи марҳилаи дууми синнусолии занбӯри асал – кирминаҳои оила:

$$\begin{aligned} \frac{dK}{dt} &= \delta_1 E(t) - \delta_2 K(t) - \mu_2 K(t); \\ t &\in [t_{0K}; t_{nK}], n_K \in N; K_0 = K(t_{0K}) = E(t_{nE}). \end{aligned} \quad (2)$$

3. Муодилаи ҳисобкунии динамикаи тағйирёбии лаҳзавии миқдори популятсияи марҳилаи сеюми синнусолии занбӯри асал – пешаззоҷаҳои оила:

$$\begin{aligned} \frac{dP}{dt} &= \delta_2 K(t) - \delta_3 P(t) - \mu_3 P(t); \\ t &\in [t_{0P}; t_{nP}], n_P \in N; P_0 = P(t_{0P}) = K(t_{nK}). \end{aligned} \quad (3)$$

4. Муодилаи ҳисобкунии динамикаи тағйирёбии лаҳзавии миқдори популятсияи марҳилаи чоруми синнусолии занбӯри асал – зоҷаҳои оила:

$$\begin{aligned} \frac{dZ}{dt} &= \delta_3 P(t) - \delta_4 Z(t) - \mu_4 Z(t); \\ t &\in [t_{0Z}; t_{nZ}], n_Z \in N; Z_0 = Z(t_{0Z}) = P(t_{nP}). \end{aligned} \quad (4)$$

5. Муодилаи ҳисобкунии динамикаи тағйирёбии лаҳзавии миқдори популятсияи марҳилаи панҷуми синнусолии занбӯри асал – занбӯрҳои болиғи оила:

$$\begin{aligned} \frac{dM}{dt} &= \delta_4 Z(t) - \mu_5 M(t); \\ t &\in [t_{0M}; t_{nM}], n_M \in N; M_0 = M(t_{0M}) = Z(t_{nZ}). \end{aligned} \quad (5)$$

Дар системаи муодилаҳои дифференсиалии одии овардашудаи (1)-(5) бо бузургҳои $E_0 = E(t_{0E})$, $K_0 = K(t_{0K}) = E(t_{nE})$, $P_0 = P(t_{0P}) = K(t_{nK})$, $Z_0 = Z(t_{0Z}) = P(t_{nP})$, $M_0 = M(t_{0M}) = Z(t_{nZ})$ – шартҳои аввалии масъалаи Коши (яъне, қиматҳои аввалии тағйирёбандаҳои амсила $E = E(t)$, $K = K(t)$, $P = P(t)$, $Z = Z(t)$, $M = M(t)$), бо ёрии

коэффитсиенти μ_i ($i = 1,2,3,4,5$) – ҳиссаи хохишбандаи миқдори популятсияи марҳилаи i -юми синнусоли оилаи занбӯри асал тавассути ғавти табиӣ фардҳои он, бо ёрии коэффитсиенти δ_i ($i = 1,2,3,4$) – ҳиссаи афзояндаи популятсияи марҳилаи $(i+1)$ -уми синнусолӣ аз ҳисоби гузариши ҳамин миқдор популятсияи марҳилаи i -юми синнусолӣ ба он, ишора шудаанд.

Дар ибтидо системаи муодилаҳои дифференсиалии одии (1.1)-ро дар ҳолати статсионарӣ таҳқиқ ва ҳал менамоем. Яъне, ҳолати

$$\frac{dE}{dt} = 0, \frac{dK}{dt} = 0, \frac{dP}{dt} = 0, \frac{dZ}{dt} = 0, \frac{dM}{dt} = 0$$

-ро дида мебароем, ки аз ин чо мувофиқан чунин бармеояд:

$$\begin{cases} E - \delta_1 E - \mu_1 E = 0 \\ \delta_1 E - \delta_2 K - \mu_2 K = 0 \\ \delta_2 K - \delta_3 P - \mu_3 P = 0 \\ \delta_3 P - \delta_4 Z - \mu_4 Z = 0 \\ \delta_4 Z - \mu_5 M = 0. \end{cases} \quad (6)$$

Системаи муодилаҳои алгебравии (6)-ро дар мавриди $E = E_0$, будан ҳал намуда, қимати тағйирёбандаҳои боқимондаи амсиларо меёбем:

$$\begin{aligned} K &= \frac{\delta_1 E_0}{\delta_2 + \mu_2}, \\ P &= \frac{\delta_1 \delta_2 E_0}{(\delta_2 + \mu_2)(\delta_3 + \mu_3)}, \\ Z &= \frac{\delta_1 \delta_2 \delta_3 E_0}{(\delta_2 + \mu_2)(\delta_3 + \mu_3)(\delta_4 + \mu_4)}, \\ M &= \frac{\delta_1 \delta_2 \delta_3 \delta_4 E_0}{\mu_5 (\delta_2 + \mu_2)(\delta_3 + \mu_3)(\delta_4 + \mu_4)}. \end{aligned}$$

Тавре аз раванди ҳалли системаи муодилаҳо ва чараёни ҳисобкуниҳои амсилави маълум гашт, дар ҳолати статсионарӣ (оромӣ) барои тағйирёбандаҳои амсила таносубҳои мувофиқи математикиро бе душворӣ ҳосил намудан имконпазир будааст.

Дар ҳисобкуниҳои амсилави иҷрои шартҳои

$$E_0 > 0, E \geq K \geq P \geq Z \geq M, \delta_i > 0 \ (i = 1,2,3,4), \mu_i \geq 0 \ (i = 1,2,3,4,5), \delta_i + \mu_i = 1, \ (i = 1,2,3,4), \delta_1 < \delta_2 + \mu_2, \delta_2 < \delta_3 + \mu_3, \delta_3 < \delta_4 + \mu_4, \delta_4 < \mu_5, \mu_5 = 1$$

ҳатмӣ доништа мешаванд, зеро дар раванди барномарезии минбаъдаи амсила (таҳияи амсилаи компютерӣ), ҳангоми идентификатсия намудани қимати коэффитсиентҳо ва параметрҳои он, ба иҷроиши ин шартҳо ва истифодаи онҳо дар барнома зарурат ба миён меояд.

Акнун, аз сабаби ҳатмӣ будани системаи муодилаҳои дифференсиалии (1.1) мо тасмим гирифтем, ки ёфтани ҳалли аналитикии онро дар ҳолати динамикӣ масъалагузорӣ кунем. Барои ин мо таҳқиқи ҳар як муодилаи системаро дар алоҳидагӣ дида мебароем.

Муодилаи якуми система хеле одӣ ҳал карда мешавад:

$$\frac{dE}{dt} = E(t) - \delta_1 E(t) - \mu_1 E(t),$$

ё

$$\frac{dE}{dt} = (1 - \delta_1 - \mu_1)E(t),$$

$$E(t) = E_0 e^{(1 - \delta_1 - \mu_1)t}.$$

Ҳалли ёфташудаи муодилаи якумро ба муодилаи дуҷуми система гузошта, онро ба намуди зерин меорем:

$$\frac{dK}{dt} = \delta_1 E(t) - \delta_2 K(t) - \mu_2 K(t),$$

ё

$$\frac{dK}{dt} = \delta_1 E(t) - (\delta_2 + \mu_2)K(t),$$

ки аз ин ҷо:

$$\frac{dK}{dt} + (\delta_2 + \mu_2)K(t) = \delta_1 E(t)$$

ҳосил мешавад. Акнун аз усули вариатсияи доимӣ истифода бурда, ҳалли муодилаи мазкурро дар намуди зерин ҷустуҷӯ мекунем:

$$\frac{dK}{dt} + (\delta_2 + \mu_2)K(t) = 0,$$

$$K_*(t) = K_0 e^{-(\delta_2 + \mu_2)t},$$

$$K_{**}(t) = K_0(t) e^{-(\delta_2 + \mu_2)t},$$

$$K_0'(t) e^{-(\delta_2 + \mu_2)t} - (\delta_2 + \mu_2)K_0(t) e^{-(\delta_2 + \mu_2)t} + (\delta_2 + \mu_2)K_0(t) e^{-(\delta_2 + \mu_2)t} = \delta_1 E_0 e^{(1 - \delta_1 - \mu_1)t},$$

$$K_0'(t) = \delta_1 E_0 e^{(1 - \delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2)t},$$

$$K_0(t) = \frac{\delta_1 E_0 e^{(1 - \delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2)t}}{1 - \delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2},$$

$$K_{**}(t) = \frac{\delta_1 E_0 e^{(1 - \delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2)t}}{1 - \delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2} e^{-(\delta_2 + \mu_2)t},$$

$$K_{**}(t) = \frac{\delta_1 E_0 e^{(1 - \delta_1 - \mu_1)t}}{1 - \delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2},$$

$$K(t) = K_*(t) + K_{**}(t) = K_0 e^{-(\delta_2 + \mu_2)t} + \frac{\delta_1 E_0 e^{(1 - \delta_1 - \mu_1)t}}{1 - \delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2} = e^{-(\delta_2 + \mu_2)t} \left(K_0 + \frac{\delta_1 E_0 e^{(1 - \delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2)t}}{1 - \delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2} \right).$$

Муодилаҳои боқимондаи системаи (1)-(5)-ро низ бо ҳамин тарз таҳқиқ намуда, ҳалҳои аналитикии онҳоро меёбем.

Ҳалли муодилаи сеюми система:

$$\frac{dP}{dt} = \delta_2 K(t) - \delta_3 P(t) - \mu_3 P(t),$$

ё

$$\frac{dP}{dt} = \delta_2 K(t) - (\delta_3 + \mu_3)P(t),$$

$$\frac{dP}{dt} + (\delta_3 + \mu_3)P(t) = \delta_2 K(t),$$

$$P(t) = P_0 e^{-(\delta_3 + \mu_3)t} + \frac{\delta_2 K_0 e^{-(\delta_2 + \mu_2)t}}{\delta_3 - \delta_2 + \mu_2 + \mu_3} + \frac{\delta_1 \delta_2 E_0 e^{(1 - \delta_1 - \mu_1)t}}{(1 - \delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2)(1 + \delta_3 - \delta_1 - \mu_1 + \mu_3)}.$$

Ҳалли муодилаи чоруми система:

$$\frac{dZ}{dt} = \delta_3 P(t) - \delta_4 Z(t) - \mu_4 Z(t),$$

$$\frac{dZ}{dt} + (\delta_4 + \mu_4)Z(t) = \delta_3 P(t),$$

$$Z(t) = Z_0 e^{-(\delta_4 + \mu_4)t} + \frac{\delta_3 P_0 e^{-(\delta_3 + \mu_3)t}}{\delta_4 - \delta_3 + \mu_3 + \mu_4} + \frac{\delta_2 \delta_3 K_0 e^{-(\delta_2 + \mu_2)t}}{(\delta_3 - \delta_2 + \mu_2 + \mu_3)(\delta_4 - \delta_2 + \mu_2 + \mu_4)} +$$

$$+ \frac{\delta_1 \delta_2 \delta_3 E_0 e^{(1-\delta_1-\mu_1)t}}{(1-\delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2)(1-\delta_1 + \delta_3 - \mu_1 + \mu_3)(1-\delta_1 + \delta_4 - \mu_1 + \mu_4)}.$$

Ҳалли муодилаи панҷуми система:

$$\frac{dM}{dt} = \delta_4 Z(t) - \mu_5 M(t),$$

$$\frac{dM}{dt} + \mu_5 M(t) = \delta_4 Z(t),$$

$$M(t) = M_0 e^{-\mu_5 t} + \frac{\delta_4 Z_0 e^{-(\delta_4 + \mu_4)}}{\mu_5 + \mu_4 - \delta_4} + \frac{\delta_3 \delta_4 P_0 e^{-(\delta_3 + \mu_3)}}{(\delta_4 - \delta_3 + \mu_3 + \mu_4)(\mu_5 + \mu_3 - \delta_3)} +$$

$$+ \frac{\delta_2 \delta_3 \delta_4 K_0 e^{-(\delta_2 + \mu_2)t}}{(\delta_3 - \delta_2 + \mu_2 + \mu_3)(\delta_4 - \delta_2 + \mu_2 + \mu_4)(\mu_5 + \mu_2 - \delta_2)} +$$

$$+ \frac{\delta_1 \delta_2 \delta_3 \delta_4 E_0 e^{(1-\delta_1-\mu_1)t}}{(1-\delta_1 + \delta_2 - \mu_1 + \mu_2)(1-\delta_1 + \delta_3 - \mu_1 + \mu_3)(1-\delta_1 + \delta_4 - \mu_1 + \mu_4)(1-\delta_1 - \mu_1 + \mu_5)}.$$

Ҳамин тариқ, ҳалли аналитикии системаи ҳатти муодилаҳои дифференсиалии одии (1.1) ба пуррагӣ ёфта шуд.

Хулоса. Дар раванди таҳқиқи масъалаи додашуда, имконият ба мо даст дод, то бо роҳи амсиласозии концептуалӣ ва математикӣ марҳилаҳои биологии ҳаёти популятсияи оилаи занбӯри асалро мавриди омӯзиш ва баҳодихӣ қарор диҳем. Амсилаи математикӣ аз системаи 5 муодилаи дифференсиалии одӣ иборат аст. Бо системаи муодилаҳо дар ҳолатҳои статсионарӣ ва динамикӣ таҳлилҳои математикӣ гузаронида шуда, барои тағйирёбандаҳои амсила таносубҳои аналитикии мувофиқ ва барои коэффитсиентҳои он шартҳои мувофиқи қиматқабулкунӣ ёфта шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Аветисян, Г. А. Итоги работ по селекции пчел на базе колхозных пасек и очередные задачи племенного дела в области пчеловодства. Труды ВАСХНИЛ [Текст] / Г.А. Аветисян // Пчеловодство. – М.-Л.: «Колос», 1937. – 27 с.
2. Занбӯриасалпарварӣ // Соҳаҳои афзалиятнок: саноати кишоварзӣ [Захираи электронӣ] <https://www.tajinvest.tj/tj/priority-sectors/agrarnaya-promyshlen> post (Санаи мурочиат: 03.10.21).
3. Затолокин, О. А. Пчеловодство. Практическое руководство [Текст] / О.А. Затолокин. – М.: «Сталкер», 2003. – 352 с.
4. Земскова, Н. Е. Численность популяции медоносных пчел в Самарской области [Текст] / Н.Е. Земскова, В.Н. Сатаров, В.Р. Туктаров // Пчеловодство. – 2014. – № 8. – С. 12-22.
5. Комилиён, Ф. С. Амсиласозии математикии марҳилаҳои ҳаёти популятсияи оилаи занбӯри асал [Матн] / Ф.С. Комилиён, И.М. Саидзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2022. – №2/1 (96). – С. 5-14.
6. Комилиён, Ф. С. Амсиласозии компютери динамикаи популятсияи моҳиҳои экосистемаи обанбори пастоб [Матн] / Ф.С. Комилиён, И.М. Саидов. – Душанбе: «Меҳроҷ Граф», 2019. – 154 с.
7. Комилиён, Ф. С. Тарҳрезии концептуалии популятсияи моҳиҳои экосистемаи обанбори пастоб [Матн] / Ф.С. Комилиён, И.М. Саидов // Пайёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои табиӣ. – 2017. – № 1/3. – С. 99-104.
8. Комилов, Ф. С. Обменная энергия прудовой рыбы и её зависимость от внешних факторов водной среды [Текст] / Ф.С. Комилов, И.М. Саидов // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2015. – № 1-4 (168). – С. 157-163.
9. Лаврехин, Ф. А. Биология медоносной пчелы / Ф.А. Лаврехин, С.В. Панкова. – М.: «Колос», 1983. – 303 с.

10. Меншуткин, В. В. Искусство моделирования (экология, физиология, эволюция) / В.В. Меншуткин. – СПб.: «Петрозаводск», 2010. – 416 с.
11. Саидов И.М. Тадқиқи компютери динамикаи популятсияи занбӯри асал / Саидов И.М., Ёров М.Р., Қосимӣ А.Қ. // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Бахши илмҳои физика ва математика. №1(10-11). Душанбе, 2021. С. 78-83. ISSN 2707-9996.
12. Толчинский, С. П. Семьи должны быть сильными круглый год [Текст] / С.П. Толчинский // Пчеловодство. – 1938. – № 4. – С. 30-31.
13. Шарипов, А. Занбӯриасалпарвар. Барои таълими касбии калонсолон [Матн] / А. Шарипов, М. Давлатов, А. Оташехов. – Душанбе, МД «Маркази таълимии калонсолони Тоҷикистон», 2020. – 194 с.
14. Шарипов, А. Р. Хусусиятҳои биологиро хоҷагидорӣ зотҳои занбӯрони асал дар шароити Тоҷикистони шимолӣ: дисс... номз. илмҳои кишов. [Матн] / А.Р. Шарипов. – Душанбе, 2019. – 150 с.
15. Шарипов, А. Сравнительное изучение биологических и хозяйственных признаков пчел различных пород в условиях Таджикистана: дисс... канд. сельскохозяйств. наук [Текст] / А. Шарипов. – Душанбе, 1997. – 125 с.

УДК 631.162:657.633.5

Хукматов Д.Қ.

ТАКМИЛИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ ДАР АСОСИ НАЗОРАТИ ДОХИЛӢ

Дар мақола ҳолати муосири ташкил ва пешбурди назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ карда шудааст. Дар асоси таҳлили ҳолати имрӯзаи соҳаи кишоварзии мамлакат, омӯзиши равандҳои идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ, ташкил ва роҳандозӣ намудани назорати дохилӣ, инчунин таҷрибаи хориҷии ташкили низоми назорати дохилӣ оид ба ташаккули низоми назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзии мамлакат пешниҳодҳо ва тавсияҳои дахлдор таҳия карда шудаанд.

Калидвожаҳо: корхонаҳои кишоварзӣ, низоми идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ, назорати дохилӣ, муҳити назоратӣ, сиёсати баҳисобгирӣ, баҳисобгирии идоракунии.

Хукматов Д.Дж.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМИ ПРЕДПРИЯТИЯМИ НА ОСНОВЕ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ

В статье исследовано современное состояние организации и осуществления внутреннего контроля на предприятиях сельского хозяйства Республики Таджикистан. На основе анализа современного состояния отрасли сельского хозяйства в стране, изучения процессов управления сельскохозяйственными предприятиями, организации и осуществления внутреннего контроля, а также зарубежной практики организации системы внутреннего контроля разработаны соответствующие предложения и рекомендации по формированию системы внутреннего контроля на предприятиях сельского хозяйства страны.

Ключевые слова: сельскохозяйственные предприятия, система управления сельскохозяйственными предприятиями, внутренний контроль, контрольная среда, учетная политика, управленческий учет.

Hukmatov D.J.

IMPROVING THE MANAGEMENT OF AGRICULTURAL ENTERPRISES ON THE BASIS OF INTERNAL CONTROL

The article examines the current state of the organization and implementation of internal control at agricultural enterprises of the Republic of Tajikistan. Based on the analysis of the current state of the agricultural sector in the country, the management of agricultural enterprises, the organization and implementation of internal control, as well as foreign practice of organizing an internal control system, relevant proposals and recommendations have been developed on the formation of an internal control system at agricultural enterprises in the country.

Key words: agricultural enterprises, agricultural enterprises management system, internal control, control environment, accounting policy, management accounting.

Дар шароити иқтисодии муосир, ки дар он аломатҳои хавф ва номуайянии нишондиҳандаҳои пешомади фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ, аз ҷумла корхонаҳои кишоварзӣ возеҳ мебошанд, роҳбарони корхонаҳои кишоварзӣ водор мешаванд, ки ҳамеша ба ҷустуҷӯ ва дарёфти шаклҳо ва усулҳои нави идоракунии, таҳия ва роҳандозӣ намудани навоариҳо дар фаъолияти идоракунии мутаваҷҷеҳ бошанд, фаъолияти худро ба ҳар гуна ҳолатҳои фавқуллода, дигаршавии муҳити дохилӣ ва берунии фаъолияти хоҷагидорӣ мутобиқ намоянд. Акнун такмили низоми идоракунии ҷун омили муҳимтарини муборизаи рақибонаи субъектҳои иқтисодӣ дар бозор баромад менамояд ва маҳз аз ин сабаб зарурати татбиқи тарзҳои босамараи иҷрои вазифаҳои идоракунии, аз ҷумла роҳандозӣ намудани низоми назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ба миён омадааст.

Мусаллам аст, ки имрӯз шартҳои асосии такмили идоракунии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ дигаргун намудани низоми идоракунии равандҳои истеҳсолӣ, рушди намудҳои нави фаъолияти соҳибқорӣ кишоварзӣ дар асоси ислоҳоти низоми идоракунии ва татбиқи имкониятҳои назорати дохилӣ мебошад. Ҳамзамон дар миқёси корхонаҳои кишоварзӣ амалкунии босамараи низоми назорати дохилӣ аз рушди ҳуди низоми идоракунии ва сатҳи касбияти кормандони идоракунанда ва фарҳанги касбии кор дар шароити нав вобаста мебошад [2, с. 42].

Барои татбиқи босамараи назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ҳаматарафа таҳқиқ намудани шароити фаъолияти онҳо зарур аст. Хусусияти асосии соҳаи кишоварзӣ ин аст, ки фаъолияти истеҳсолӣ он ҷо дар вобастагии қавӣ аз шароити иқлимӣ ва муносибатҳои истифодабарии замин ва дигар сарватҳои табиӣ қарор дорад. Кишоварзӣ нисбат ба дигар соҳаҳои иқтисодӣ аз шароити табиӣ вобаста мебошад; дар раванди истеҳсоли корхонаҳои кишоварзӣ маҳсулоти истеҳсоли худӣ, ҷун тухмӣ, хуроки ҷорво ва дигарҳо истеъмол мешаванд. Номбар намудани дигар соҳа, ки ба иқтисодиёти миллӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ ва вазъи муҳити атроф таъсири бузурге ҷун кишоварзӣ расонад, мушқил аст.

Хусусияти дигари муҳим барои фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин аст, ки мутобиқи моддаи 13 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон замин, сарватҳои зеризаминӣ, об, фазои ҳавой, олами набототу ҳайвонот ва дигар боигариҳои табиӣ моликияти истисноии давлат мебошанд ва давлат истифодаи самараноки онҳоро ба манфиати халқ кафолат медиҳад [1]. Вобаста ба ин дар сарзамини мо захираҳои табиӣ, конҳои маъданҳои минералӣ ва дигар сарватҳои табиӣ моликияти корхонаҳо буда

наметавонанд ва чун дороиҳои онҳо ҳисобида намешаванд, ки ин таъсири худро ба муносибатҳои иқтисодии онҳо мерасонад.

Имрӯз аксари корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳолати ногувори иқтисодӣ қарор доранд. Сатҳи баланди вобастагӣ аз шароити табиӣ, таъмин набудан бо воситаҳои асосии нав, мавҷуд набудани мутахассисони кордон аз сабаби сатҳи пасти музди меҳнат дар соҳаи кишоварзӣ, нокифоягии дастгирии давлатӣ, даромаднокии начандон баланди истеҳсолот, инчунин пастшавии самаранокии низоми назорати молиявии дохилӣ – ҳамаи ин омилҳои асосие мебошанд, ки ба рушди соҳаи кишоварзӣ монеаҳо эҷод менамоянд.

Вобаста ба ин, иқтисодии таъмин намудани аҳолии мамлакат бо маҳсулоти кишоварзӣ бо нархҳои дастрас мушкилоти устуворгардонӣ ва рушди истеҳсолоти кишоварзиро боз ҳам муҳим ва мубрам намудаанд. Назорат ба таъмини баҳодихии боэътимодонаи ҳолати воқеии корҳо дар соҳаи кишоварзӣ мусоидат намуда, пояҳои муносибро барои ислоҳдорӣ ба нишондиҳандаҳои нақшавии рушди ҳам воҳидҳои сохтории алоҳида ва ҳам умуман хоҷагӣ бунёд менамояд. Бинобар ин, назорат чун оломи асосии таҳия намудани нақшаҳои рушд, асосноккунӣ ва қабул кардани қарорҳои идоракунии натиҷаноки ба таъмини рушди босуботи корхона ва ноилгардии ҳадафҳои муқарраршуда ҳам дар пешомади дарозмуҳлат ва ҳам дар пешомади кӯтоҳмуҳлат мусоидаткунанда баромад менамояд.

Бешубҳа, кишоварзӣ чун соҳаи муҳимтарини иқтисодиёти миллӣ баромад намуда, аз сатҳи рушди он фаъолияти корхонаҳои саноати коркардкунанда ва умуман амнияти озуқаворӣ мамлакат вобаста мебошад.

Нишондиҳандаҳои иқтисодии асосии соҳаи кишоварзӣ (ҷадвали 1) аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар охири соли 2020 дар мамлакат 179164 воҳид корхонаҳои кишоварзӣ (аз ҷумла хоҷагиҳои деҳқонӣ – 179005 воҳид, корхонаҳои кишоварзии давлатӣ – 159 воҳид) мавҷуд буданд, ки ин аз нишондиҳандаи соли 2014 ба андозаи 165,4% зиёд аст. Шумораи корхонаҳои кишоварзӣ аз соли 2014 то ба охири соли 2020 ба миқдори 70815 воҳид (165,4%) зиёд шудааст.

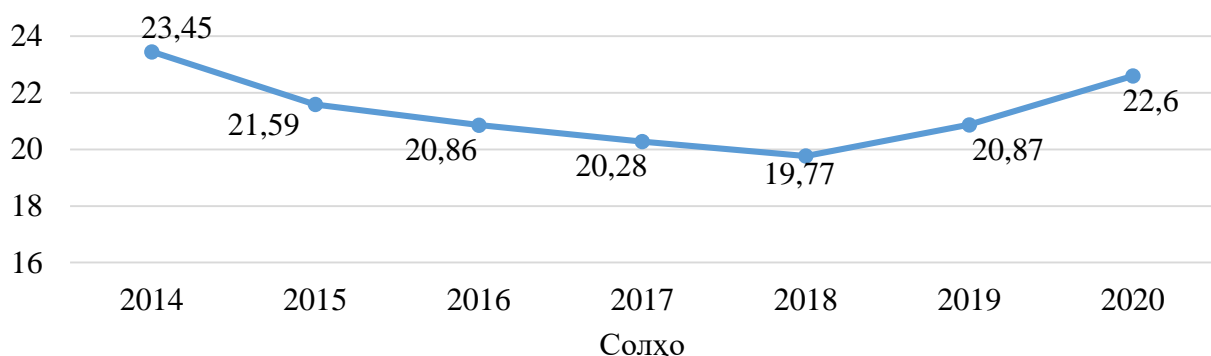
Ҷадвали 1. - Нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ

Нишондиҳандаҳо	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Шумораи корхонаҳои кишоварзӣ дар охири сол, воҳид	108349	123562	145239	164760	172815	172123	179164
аз ҷумла: хоҷагиҳои давлатӣ	314	183	132	129	147	148	159
хоҷагиҳои деҳқонӣ	108035	123379	145107	164631	172668	171975	179005
Маҳсулоти умумии кишоварзӣ, млн. сомонӣ (бо нархҳои қиёсии с. 2020)	26772	27628,9	29054	310230	32257	34559	37617
аз ҷумла: растанипарварӣ	19849	20204	21224	22761	23546	25356	27447
чорвопарварӣ	6923,4	7425,3	7830,0	8268,5	8710,8	9203,0	10169
Майдони кишт, ҳаз. гектар	828,4	830,6	837,3	837,2	826,7	847,0	856,7
аз ҷумла:							
ғалла ва ғалладона	412,6	422,9	423,5	411,6	374,9	383,8	391,5
зиёати техника	207,7	188,6	190,6	203,3	214,6	215,5	213,4
картошка	35,5	39,8	41,6	40,6	49,6	51,8	52,7
сабзавот	48,5	55,4	58,2	59,7	68,3	67,0	70,4
полизӣ	19,4	21,4	20,0	20,3	19,9	21,9	22,8
кишти хуроки чорво	104,6	102,4	103,2	101,5	99,2	107,0	105,9
замини ниҳолҳои мева ва буттамева	135,4	140,3	145,3	150,3	158,9	160,5	161,8
тоқзорҳо	36,1	38,7	37,1	37,8	38,1	38,6	39,8
Саршумори чорво, ҳазор сар							
аз ҷумла: чорвои калони шохдор	2128,2	2209,2	2278,1	2317,3	2327,5	2361,9	2391,4
хук	0,5	0,4	0,3	0,2	0,2	0,1	0,9
гӯсфанд	3226,9	3364,2	3490,0	3635,7	3666,7	3737,4	3824,5
буз	1829,6	1915,1	1966,2	1945,7	1953,5	1948,9	1972,9
асп	77,6	78,3	79,7	80,4	80,8	81,3	82,5

парранда	5248,0	5143,0	5051,5	5217,0	6636,5	9036,5	9782,7
Истеҳсол, ҳаз. тонна							
ғалла	1317,8	1392,7	1435,8	1447,6	1296,2	1414,6	1561,4
пахтаи хом	372,7	270,0	284,7	386,5	300,3	403,0	396,0
нахи пахта	105,0	98,4	84,9	112,7	98,2	102,7	101,6
картошка	853,7	887,4	898,1	782,9	964,6	994,4	1022,5
сабзавот	1549,5	1667,8	1748,3	1859	2119,4	2182,6	2479,4
полизӣ	545,7	529,4	594,2	631,4	641,7	701,2	756,9
мева ва буттамева	341,3	299,2	364,1	405,0	447,9	473,8	467,8
ангур	188,8	203,8	214,7	228,3	241,9	247,2	239,1
гӯшт	99,4	108,8	116,7	124,4	131,0	136,3	150,1
шир	854,7	888,9	918,0	950,0	983,0	1000,6	1020,9
тухм, млн. дона	350,0	357,2	337,1	341,4	450,0	725,7	983,1
пашм, тонна	6776	7033	7304	7522	7638	7771	8017

Сарчашма: муаллиф дар асоси [4, с. 434] ҳисоб ва таҳия намудааст

Соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи муҳими иҷтимоӣ-иқтисодиро ба ҷо меорад. Ҳиссаи он (якҷоя бо хоҷагии ҷангал, моҳипарварӣ ва шикор) дар истеҳсоли маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) дар давраи таҳлилӣ (солҳои 2014-2020) ба ҳисоби миёна тақрибан 23%-ро ташкил медиҳад. Қимати ин нишондиҳанда дар соли 2020 – 22,6%-ро ташкил додааст (расми 1), ки нисбат ба соли 2014 ба андозаи 3,6% паст аст (қимати ин нишондиҳанда дар соли 2014 – 23,45%-ро ташкил меод).

Расми 1. - Вазни қиёсии соҳаи кишоварзӣ дар истеҳсоли ММД

Сарчашма: муаллиф дар асоси [4, с. 344-345] ҳисоб ва таҳия намудааст

Дар давраи таҳлилӣ сатҳи баландтарини вазни қиёсии кишоварзӣ дар истеҳсоли ММД дар соли 2014 (23,45%) ва сатҳи пастарини он дар соли 2018 (19,77%) ба назар мерасад. Аз натиҷаи омӯзиш бармеояд, ки нишондиҳандаи мазкур дар давраи таҳлилӣ тамоюл ба пастшавӣ дорад.

Тибқи маълумоти омили расмӣ ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар соли 2020 андозаи 37616,6 млн. сомониро ташкил додааст (аз он 27447,3 млн. сомонӣ ё 73,0% ба растанипарварӣ ва 10169,3 млн. сомонӣ ё 27,0% – ба соҳаи чорвопарварӣ рост меояд) (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. – Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, млн. сомонӣ, бо нархҳои қиёсии соли 2020

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Растанипарварӣ	19849,0	20203,6	21223,9	22761,1	23546,4	25355,7	27447,3
Чорвопарварӣ	6923,4	7425,3	7830,0	8268,5	8710,8	9203,0	10169,3
Ҳамагӣ	26772,3	27628,9	29053,9	31029,6	32257,2	34558,7	37616,6

Суръати пешравӣ, %							
Растанипарварӣ	-	1,78	5,05	7,24	3,45	7,68	8,25
Чорвопарварӣ	-	7,25	5,45	5,6	5,35	5,65	10,50
Ҳамагӣ	-	3,20	5,16	6,80	3,96	7,13	8,85

Сарчашма: Муаллиф дар асоси [4, с. 437] ҳисоб ва таҳия намудааст

Ҳамасола аз соли 2014 то соли 2020 афзоиши бемайлони ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ ба назар мерасад (расми 2).

Давраи аз соли 2014 то соли 2020-ро таҳлил намуда мебинем, ки дар самти истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар мамлакат тамоюли мусбат нигоҳ дошта шудааст. Қимати нишондиҳандаи истеҳсоли маҳсулоти кишоварзиро дар соли 2014 бо қимати ҳамин нишондиҳанда дар соли 2020 муқоиса намуда, мебинем, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар ин давра ба андозаи 10844,3 млн. сомонӣ, ё 40,5% зиёд шудааст. Афзоиши мусбат дар истеҳсоли маҳсулоти ҳам растанипарварӣ ва ҳам чорвопарварӣ ба назар мерасад: растанипарварӣ – 7628,3 млн. сомонӣ ё 38,43%; чорвопарварӣ – 3245,9 млн. сомонӣ ё 46,88%. Мебояд қайд кард, ки гарчанде дар мамлакат дар давраи таҳлилий сатҳи таваррум баланд бошад ҳам, дар зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ саҳми таваррум бартараф карда шудааст: ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ бо нархҳои қиёсӣ – нархҳои соли 2020 оварда шудааст (бо бартарафкунии омили таваррум).

Расми 2. – Ҳаҷми маҳсулоти умумии кишоварзӣ

Сарчашма: муаллиф дар асоси [4, с. 437] таҳия намудааст

Ҳолати имрӯзаи корхонаҳои кишоварзӣ зарурати татбиқ намудани назорати дохилро дар низомии идоракунии онҳо тасдиқ менамояд. Бино бар ин, барои татбиқи босамараи назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ таҳқиқ ва арзёбии умумии шароити фаъолияти корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ басанда нест. Ба ин хотир, барои ҳаматарафа таҳқиқ намудани шароити фаъолияти корхонаҳои мушаххас, мо дар таҳқиқоти худ усули пурсиш (анкета)-ро ба кор бурдем.

Дар асоси гузаронидани пурсиши мутахассисони зинаҳои мухталифи 18 адад корхонаҳои кишоварзиро дар ноҳияи Рӯдакӣ (хоҷагии деҳқонии «Отаҷон», «Содик-Сиддик»), шаҳри Ҳисор (хоҷағиҳои деҳқонии «Файзи Ҳочӣ», «Файзи Деҳқон», ЧДММ «50-солагии Октябр»), шаҳри Турсунзода (хоҷағиҳои деҳқонии «Ҳочӣ Неъмат», «Боғи Сомон», «Ғайрат-2020», ЧДММ «Агросаноат», кооперативи тичоратии «Дӯстӣ»), ноҳияи Данғара (хоҷағиҳои деҳқонии «Фатҳиддин», «Барно», кооперативҳои истиеҳсолии «Сомонҷон», «Муҳсинҷон»), ноҳияи «Ҷайхун» (хоҷагии деҳқонии «Ҳақдод»), ноҳияи Кӯшонӣён (кооперативҳои тичоратии «Беҳбудӣ», «Имоми Аъзам»), ноҳияи Қубодиён (кооперативи тичоратии «Авесто»), мо чиҳатҳои гуногуни фаъолияти корхонаҳои кишоварзиро, ки ба раванд ва натиҷаҳои татбиқи назорати дохилӣ таъсир расонида метавонанд, таҳқиқ

намудем. Корхонаҳои кишоварзии мазкур ба таври тасодуфӣ барои омӯзиш хостагирӣ карда шудаанд. Пурсиш дар соли 2020 гузаронида шудааст.

Таҳқиқоти мо нишон дод, ки дар корхонаҳои кишоварзии ба таҳқиқ фарогирифташуда хадамоти назорати дохилӣ чун воҳиди сохтории махсус таъсис дода нашудааст. Аз ҷавобҳои пурсидашавандагон, ки дар рафти таҳқиқот гирифта шуд, маълум гардид, ки сабабҳои асосии дар корхонаҳои кишоварзӣ фаъолият накардани хадамоти назорати дохилӣ инҳо мебошанд:

- набудани санадҳои меъёрии қонунгузорӣ ва стандартҳо вобаста ба ташкили назорати дохилӣ дар корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ ва номукамал будани санадҳои қонунгузории умумии танзимкунандаи соҳаи кишоварзӣ (30%-и пурсидашавандагон);

- набудани хадамоти назорати дохилӣ дар шакли воҳиди сохтории алоҳида (70%-и пурсидашавандагон);

- набудани рағбати роҳбарони корхонаҳо барои таъсиси хадамоти назорати дохилӣ (15%);

- дарк накардани моҳияти назорати дохилӣ аз ҷониби роҳбарияти корхонаҳои кишоварзӣ (10%);

- надоштани мутахассисони соҳибмаълумот барои пешбурди фаъолият ва рушди аудити дохилӣ (35%);

- то ҳол мавҷуд будани унсурҳои низоми идоракунии маъмурӣ-фармонфармой дар корхонаҳои кишоварзӣ, хусусан дар кооперативҳои истеҳсолӣ (10%).

Омӯзиши низомҳои идоракунии аксари корхонаҳои кишоварзӣ тасдиқ намуд, ки дар онҳо назорати дохилӣ танҳо бо гузаронидани санчиши солонаи фаъолияти молиявӣ-хоҷагидорӣ онҳо, ки ҳадафи асосии он баҳодихии натиҷаҳои амалиёти хоҷагидорӣ дар давоми соли ҳисоботӣ баҷоовардашудаи корхона (назорати минбаъда) мебошад, маҳдуд мешавад. Ин ҳолат самаранокии назоратро дар раванди омодакунӣ ва иҷрои амалиёти хоҷагидорӣ ба андозаи назаррас паст мекунад. Вале амалкунии корхонаҳои кишоварзӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунӣ иқтисодиёт талаб менамоянд, ки равишҳои анъанавии ташкили назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ бозбинӣ карда шаванд. Дар шароити зуддигаршавандаи муҳити бозорӣ объектҳои нави назорат ба миён меоянд, сохтор, ҳаҷм, таъиноти иттилооти баҳисобгирӣ-назоратӣ ва ҳайати истифодабарандагони он дигар мешаванд, талаботи онҳо афзун гардида, дигаргун мешаванд [3, с. 229].

Барои татбиқ намудани назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия медиҳем, ки таҷрибаи дар ин самт ғункардаи корхонаҳои кишоварзии хориҷӣ ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ ба инобат гирифта шавад, имконияти ташкил ва амалисозии низоми назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қорбурди таҷрибаи хориҷӣ баррасӣ карда шавад.

Таҳқиқоти мо инчунин нишон дод, ки бо вучуди шаклҳои сершумор ва гуногуни намудҳо ва аҳамияти худ дар арсаи ҷаҳонӣ, назорати дохилӣ дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз мавзӯҳои нисбатан рушднакардаи низоми идоракунии махсуб меёбад, ки ин ҳолат азбоисии ҷунин омилҳо ба миён омадааст:

- номукамал будани пояҳои меъёрии танзимкунандаи фаъолияти идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ, аз ҷумла дар самти баҳисобгирии идоракунии ва назорати дохилӣ;

- мансуб будани аксари корхонаҳои кишоварзӣ ба намудҳои хурд ва миёна (вобаста ба шумораи қормандон, муҷаҳҳазии моддӣ-техникӣ, нишондиҳандаҳои молиявӣ, низомҳои андозбандӣ ва ғ.);

- муносибати расмии роҳбарияти корхонаҳои кишоварзӣ ба ташкили низоми назорати дохилӣ ва таҳия намудани санадҳои меъёрии дохилӣ (низомномаҳо, сиёсати баҳисобгирӣ, дастурамалҳои вазифавӣ, тарҳҳои сохтори ташкилии идоракунии ва ғ.);

- мавҷуд набудани шаклҳои ҳуҷҷатҳои инъикоскунандаи раванди дарёфт намудани тамоилот ва қоидавайронкунии ошкоршуда, ба истиснои натиҷаҳои барӯйхатгирӣ

(хуччатҳое, ки бояд корхона худ мустақилона таҳия кунад, вале онҳо ба таври муносиб нигориш карда намешаванд);

- нарасидани кормандони баландхатисоси соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва назорати дохилӣ, обуруи пасти кори мутахассисони соҳибмаълумот дар шароити деҳот.

Асос барои чунин хулосабарорӣ омӯзиши як қатор хоҷагиҳои деҳқонӣ ва корхонаҳои кишоварзии минтақаҳои марказӣ ва вилояти Хатлон мебошад. Ҳангоми таҳқиқот асосан иттилооти дохилии корхонаҳои номбурда – тарҳҳои сохтори идоракунии ва сиёсати баҳисобгирӣ ба омӯзиш фаро гирифта шуданд, ҳамчунин пурсиши анкетавии кормандони субъектҳои хоҷагидорӣ аз рӯи саволномаи таҳиянамудаи муаллиф гузаронида шуд.

Бояд қайд кард, ки кормандони муҳосиботи баъзе корхонаҳои таҳқиқшуда оид ба сиёсати баҳисобгирӣ чун санади асосие, ки пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхона дар асоси он роҳандозӣ мешавад, тасаввурот надоранд. Муҳосибон асосан ба масъалаҳои ҳисобузам ва пардохт кардани андозҳо тавачҷуҳ менамоянд. Натиҷаҳои пурсишҳои кормандони хадамоти муҳосибии корхонаҳои кишоварзии таҳқиқшуда нишон медиҳанд, ки аксари муҳосибон дар бораи баҳисобгирии идоракунии ва низоми назорати дохилӣ тасаввурот надоранд, ки ин ҳолат нигаронкунанда мебошад.

Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамкорӣ бо Вазорати молия, Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, маъмурияти корхонаҳои кишоварзӣ, инчунин олимони ва муҳаққиқони соҳа бояд дар самти ташаккули асосҳои назариявӣ, методологӣ, таҳияи санадҳои меъёрӣ ва ҷиҳатҳои амалии ташаккули низоми назорати дохилӣ корҳои заруриро ба анҷом расонад. Пеш аз ҳама таҳия намудани тавсияҳои методӣ оид ба сиёсати баҳисобгирӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ зарур аст.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj>
2. Концевая С.Р., Карасев В.А., Костенкова Н.К. Развитие внутреннего контроля в системе управления сельскохозяйственным производством / С.Р. Концевая, В.А. Карасев, Н.К. Костенкова // Международный бухгалтерский учет – 2014. - № 2 (296). – С. 42-50.
3. Крайнова В.В. Анализ зарубежного законодательства по организации внутреннего контроля / В.В. Крайнова // Вестник Вольжской государственной академии водного транспорта. – 2014. - № 41. – С. 228-234.
4. Тоҷикистон: 30-соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ / Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. – 702 с.

УДК 65.264.21

Ҳўчамкулов Р.Б., Қосимова М. И.

БОЗОРИ САРМОЯҲОИ ВОҶЕИИ АСОСӢ: ХУСУСИЯТҲОИ АМАЛКУНАНДА ВА МУАММОҲО

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои фаъолият ва рушди бозори сармоияи воқеӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раванди гузариш ба шаклҳои бозорӣ идоракунии баррасӣ гардида, мушкилоти бозори сармоия ба онҳо дар соҳаи иқтисодиёт муайян карда шудааст. Муаллиф нишондиҳандаҳои муайян, ки ба рушди бозори воқеии сармоия таъсир мерасонанд, таҳлил намуда, вазъи бозори сармоиягузори сармоияро аз рӯи нишондиҳандаҳои асосии зерин арзёбӣ намудааст: афзоиши сармоиягузори дар ҳаҷми

умумии ММД; ҳиссаи маблағгузорӣ ба соҳаҳои хочагии халқ; тағйир додани сохтори манбаъҳои маблағгузорию фондҳои асосӣ. Муаллиф дар асоси таҳқиқи илмии маълумотҳои аниқ ва ҷамъбасти мулоҳизаҳои назариявӣ хулосаю таклифҳои дахлдореро, ки ба шароити Тоҷикистон дар шароити амиқ шудани шаклҳои бозорӣ хочагидорӣ мувофиқанд, ҷамъбаст намудааст.

Вожаҳои калидӣ: бозори сармоя, хусусигардонӣ, моликияти давлатӣ, сармоягузорӣ.

Худжамкулов Р. Б., Косимова М. И.

РЫНОК РЕАЛЬНЫХ КАПИТАЛЬНЫХ АКТИВОВ: ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ

В статье рассмотрены особенности функционирования и развития рынка реальных капитальных активов в экономике Республики Таджикистан в процессе перехода к рыночным формам хозяйствования, а также выявлены связанные с ними проблемы в области рынка капитала. Автор статьи осуществила анализ показателей, влияющих на развитие рынка реального капитала и дала оценку состоянию рынка капитальных вложений посредством следующих основных индикаторов: рост инвестиций в общем объеме ВВП; доля инвестиций в отраслях национального хозяйства; изменение структуры источников финансирования капитальных активов. На основе проведенного научного исследования фактических данных и обобщения теоретических взглядов, автор резюмирует соответствующие выводы и предложения, адекватные к условиям Таджикистана в условиях углубления рыночных форм хозяйствования.

Ключевые слова: рынок капитала, приватизация, государственная собственность, инвестиции.

Khudzhankulov R.B., Kosimova M.I.

THE MARKET FOR REAL CAPITAL ASSETS: FEATURES OF FUNCTIONING AND PROBLEMS

The article discusses the features of the functioning and development of the market of real capital assets in the economy of the Republic of Tajikistan in the process of transition to market forms of management, and also identifies related problems in the field of the capital market. The author of the article analyzed the indicators influencing the development of the real capital market and assessed the state of the capital investment market through the following main indicators: investment growth in total GDP; share of investments in sectors of the national economy; change in the structure of sources of financing of capital assets. On the basis of a scientific study of factual data and a generalization of theoretical views, the author summarizes the relevant conclusions and proposals that are adequate to the conditions of Tajikistan in the context of deepening market forms of management.

Key words: capital market, privatization, state property, investments.

Бо ба даст овардани истиқлолият дар Тоҷикистон тамоми замина ва шароити зарурӣ барои рушди бозори сармоя фароҳам оварда шуд, чунки аз ин пеш дар шароити ҳукмронии муносибатҳои фармоишию маъмури чунин бозорҳо мавҷуд набуд. Дар ин ҷо суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олиро мисол овардан ба маврид аст, ки дар он таъкид шудааст “вазъи низоми пулии кишвар, хусусан фишор овардан ба асъори миллӣ, ноустувории сармояи бонкӣ, сатҳи нокифояи сармоягузорӣ ба иқтисоди миллӣ ва ҷалби сармоя

моро водор мекунад, ки чихати рушди бозори воқеии сармоя чораҳои таъхирнопазир андешем...”.

Раванди хусусигардонӣ ва ғайридавлатикунонии моликият, ки бо ислоҳоти бозорӣ алоқаманд буда, мақсади ташкили гуногунандешӣ ва ташаккули шакли хусусии моликият ба воситаҳои истеҳсолот дар хоҷагии халқи Тоҷикистонро пеш гирифта буд, ба дигаргуниҳои кулӣ дар сохторҳои хоҷагии халқи кишвар боис гардид.

Қайд кардан зурур аст, ки раванди хусусигардонӣ дар ҳар як кишвари алоҳидаи давраи гузариш ба таври гуногун пеш рафт ва дар аксар ҳолатҳо на хусусияти созандагӣ, балки бештар хусусияти мусодиракунандаро дошт. Дар ин бора дар илми иқтисодии ватанӣ бисёр навишта шудааст ва аз ин сабаб мо онро баррасӣ нахоҳем кард. Аз ҷумла, хусусигардонии фондҳои асосии истеҳсолӣ дар Тоҷикистон дар қорҳои илмӣ-таҳқиқотии академики АИТ Назаров Т.Н. [6] ба таври саҳеҳ навишта шудааст, ҳамзамон доир ба ҳамин мавзӯ дар таҳқиқотҳои доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор Ризоқулов Т.Р. масъалаҳои оид ба парадоксҳои моликияти хусусӣ дар иқтисодиёти Тоҷикистон баррасӣ гардидаанд.

Вобаста ба ин қайд менамоем, ки маҳз ба шарофати хусусигардонӣ ва ғайридавлатӣ гардонидани моликият дар ҷумҳурӣ ба мисли дигар кишварҳои давраи гузариш чунин намудҳои бозорҳои дорониҳои воқеӣ, ба монанди бозори амволи ғайриманқул, сохтмони асосӣ ва дигар объектҳои фондҳои воқеии сармояҳои дарозмуддат ташаккул ёфтанд.

Тибқи баъзе ҳисобҳо дар давраи то ислоҳот (яъне то соли 1991) қариб 97% қорхонаҳои ҷумҳурӣ моликияти давлатӣ буданд. Дар натиҷаи хусусигардонӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи ташкили муносибатҳои бозорӣ дигаргуниҳои кулӣ дар ҳиссаи моликияти давлатӣ ва хусусӣ ба амал омад. (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1.

Шумораи қорхонаҳо аз рӯи шакли моликият

	Солҳо									
	2010-2011		2013-2014		2015-2016		2017 – 2018		2019-2020	
Ҳамагӣ, аз ҷумла	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Давлатӣ	21,7	23,6	22,2	21,4	21,6	22,1	21,7	20,7	21,2	21,3
Хусусӣ ва коллективӣ	76,6	74,8	76,3	77,0	76,8	75,9	76,6	77,2	76,6	76,4
Дигар намуд, аз ҷумла шаклҳои омеҳда	1,7	1,6	1,5	1,6	1,6	2,0	1,7	2,1	2,0	2,2

Аз тарафи муаллиф дар асоси сарчашмаҳои зерин таҳия карда шудааст: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018. – 209с.; Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатии омори солона. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 2021. – 353 с.

Чӣ хеле, ки аз маълумотҳои ҷадвали 1 бармеояд, ғайридавлатикунонии фароҳ ва хусусигардонии моликияти давлатӣ боиси кам шудани ҳиссаи он дар сохтори умумӣ гардид. Бо иборати дигар, агар дар солҳои 2010-2011 ин нишондод 21,7% - 23,6%-ро ташкил диҳад, пас дар соли 2020 вай 21,3%-ро ташкил дод, яъне қариб 1,10 маротиба коҳиш ёфтааст. Дар баробари ин, нақш ва аҳамияти моликияти хусусӣ мунтазам тамоюли болоравиро дошт ва дар соли 2020 ҳиссаи он дар сохтори умумии шаклҳои мавҷудаи моликият 76,4 фоизро ташкил дод. Яъне бахши хусусӣ нисбат ба соли 2011 қариб 0,9 мартиба афзоиш ёфтааст. Аммо соли 2010 якбора кам шудани ҳиссаи моликияти давлатӣ ба назар расид, лекин дар марҳилаи минбаъда он ба самти баръакс тағйир ёфт ва дар соли 2013 ҳиссаи он дар сохтори умумии моликият 22,2%-ро ташкил дод. Пас аз ин, боз ҳам коҳишёбии бахши давлатӣ ба мушоҳида расид ва дар соли 2020 он ҳамагӣ 21,3% -ро ташкил дод. Қайд намудан зарур аст, ки ин раванд муддати дароз давом карда наметавонад, зеро моликияти давлатӣ дар он бахшҳое, ки дар рушди кишвар аҳамияти стратегӣ доранд, бояд нигоҳ дошта шавад. Новобаста ба ин, гуфтан мумкин аст, ки пешниҳоди сармояи воқеӣ дар иқтисодиёти ватанӣ дар шакли фондҳои асосии истеҳсолӣ дар умум тамоюл ба афзоиш

дорад, аммо ин рушд хислати ноустувори ро доро аст, яъне дар баъзе солҳо афзоиш меёбад ва дар баъзе солҳо кам мешавад (ҷадвали 2.).

Аз ин ҷо ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар даҳсолаҳои аввал ва баъдӣ дар сохтори бозори сармоя бозори арзишҳои воқеии сармоя бартарӣ дошт. Дар байни онҳо бозори фондҳои асосии истеҳсоли нақши афзалиятнок ва ҳукмронро дорад. Дар ин самт мо зарур мешуморем, ки тамоюли тағйирёбии фондҳои асосиро дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил карда шавад, ки он дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2.

Ба истифода дода шудани фондҳои асосӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон

Нишонданда	Воҳиди ченак.	Солҳо									
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Фондҳои асосӣ	млн. сомони	2371,5	3842,0	4019,0	7615,9	4129,5	5406,6	6678,5	4859,3	7033,3	7266,8
	дар % нисбат ба соли гузашта	-	162,0	104,6	189,4	54,2	130,9	123,5	72,7	144,7	103,3

Дар асоси сарчашмаи зерин таҳия карда шудааст: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018. – 312 с.; Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатии омори солона. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 2021 – 469 с.

Таҳлили ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки фондҳои асосӣ дар иқтисодиёти ҷумҳурӣ нисбат ба соли 2011 ба таври назаррас зиёд шудаанд. Масалан, агар соли 2011 фондҳои асосӣ тақрибан 2371,5 миллион сомони ро ташкил дода бошанд, пас дар соли 2020 7266,8 миллион сомони ро таъсис додааст, ба ибораи дигар зиёда аз 3,1 маротиба афзудааст. Аммо, дар муқоиса бо соли 2014, онҳо 1,8 коҳиш ёфта, 144,7 фоизро ташкил додааст.

Ин тамоюлро ба таври зерин шарҳ дода мумкин аст:

- Дар замони гузаштаи таърихӣ, ки Тоҷикистон дар ҳаёти собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ буд, аз ҳудудҳои хусусии фондҳои асосии истеҳсоли қатъиян манъ буд ва дар шароити нав имкониятҳои иштиқовари соҳибшавӣ ба чунин воситаҳо ба миён омад. Ҳамзамон, дар натиҷаи таъсироти сахти беруна доир ба гузариш ба бозор, хусусигардонии маҷбурӣ, инчунин сарфи ноқилонаи моликияти давлатӣ ба бозор сели зиёди фондҳои асосӣ ва амволи ғайриманқул ворид шуд. ҳамаи ин зарурати ташаккули бозори воқеии сармоя ва ҳукмронии онро дар давраи ташкили муносибатҳои бозорӣ муайян намуд;

- Таҷрибаи кишварҳои ҷаҳон нишон медиҳад, ки дар кишварҳои давраи гузариш ва кишварҳои рӯ ба тараққӣ бозори сармоягузориҳои воқеӣ назар ба шаклҳои дигари он дар соҳаи истеҳсолот ва муомилот самараноктар инкишоф меёбад. Зеро дар ин шароит татбиқи ғаразнокӣ унсурҳои алоҳидаи муносибатҳои бозорӣ, ки боиси рушди нокифояи инфрасохтори дахлдор мегарданд, бартариҳои усулҳои маъмурии таъсиррасонӣ, тайёр набудани субъектҳо дар сатҳи микро ба муносибатҳои нави истеҳсоли дар маҷмӯъ ба рушди бозори сармояи молиявӣ монеъ мешаванд.

Қабл аз он, ки дар бораи баъзе хусусиятҳои фаъолияти бозори воқеии сармоя сухан ронем, онро аз рӯи нишондиҳандаҳои моликияти захираҳо ба се гурӯҳ таснифот кардан мумкин аст:

1) Захираҳои капитали (сармоявӣ), ки аз тарафи давлат ба бозори сармоя пешниҳод мешавад. Ба ин захираҳо дохил кардан мумкин аст: моликияти давлатӣ, ки нишондодҳои гуногуни истеҳсоли ва ғайриистеҳсолиро доранд, фондҳои асосӣ ва гардишии корхонаҳои

давлатӣ, техника ва технология, воситаҳои истеҳсолот, ки бо самтҳои давлатӣ ба бозори ҷумҳурий дохил мешаванд ва ғайраҳо.

2) Захираҳои озод ё воситаҳои аз истеҳсолот дур карда шуда, субъектҳои чудагонаи хусусигардонидашуда ё субъектҳои хоҷагирдорӣ ғайридавлатӣ аз сари нав таъсисдодашуда. Ба он метавон захираҳои корхонаҳои тичоратӣ ва ғайритичоратӣ, ташкилотҳо, муассисаҳо, шахсони алоҳида, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ғайраҳоро шумил намуд.

3) Захираҳои аз берун пешниҳодшуда, ки ба он фондҳои асосии истеҳсолӣ ё амволи ғайриманқули ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ қарзӣ ва сармоягузорӣ, кишварҳои хориҷӣ, корхонаҳои алоҳидаи хориҷӣ, бонкҳо ва ташкилотҳои қарзиро дохил кардан мумкин аст.

Барои баҳодихӣ ба ҳолат ва рушди бозори маблағгузории асосӣ дар илми иқтисодӣ нишондиҳандаҳои зиёде вучуд доранд. Дар рафти таҳқиқот муайян гардид, ки аз байни онҳо нишондиҳандаҳои зерин бештар истифода мешаванд: афзоиши маблағгузорӣ дар ҳаҷми умумии ММД; ҳиссаи маблағгузорӣ дар соҳаҳои хоҷагии халқ; дигаргуншавии сохтори сарчашмаҳои маблағгузории фондҳои асосӣ. Пеш аз он, ки нишондиҳандаҳои қайдшудро таҳлил намоем, лозим аст, ки тарҳи умумии бозори объектҳои сармояи воқеиро дар иқтисодиёти Тоҷикистон муайян намоем.

Дар асоси маълумотҳои ҷадвали 3 қайд намудан мумкин аст, ки дар сохтори хусусигардонии моликияти давлатӣ тамоюли пастшавӣ ба мушоҳида мерасад, яъне дар соли 2020 ва солҳои минбаъда объектҳои моликияти давлатӣ дар ҳаҷми нисбатан кам хусусӣ гардони шудааст. Ин қомилан табиӣ мебошад, қуллай баланди ин равандро мо дар охири асри гузашта ва ибтидои асри нав паси сар карда, аз эълони расмии самти хусусигардонӣ вақти хеле зиёд гузаштааст ва аксари объектҳо аллакай ин равандро аз сар гузаронидаанд.

Ҷадвали 3.

Тамоюлҳои пешниҳод дар бозори воқеии сармоя дар иқтисоди Тоҷикистон

№	Нишондиҳандаҳо	Воҳ. ченак	Солҳо							
			2011	2012	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Хусусигардонии моликияти давлатӣ	воҳид.	252	297	201	180	106	84	57	77
2	Хусусигардонии манзил	ҳазор. воҳид.	264,2	267,4	277,5	279,9	283,5	288,5	292,6	300,0
3	Ба истифодадиҳии фондҳои асосӣ аз рӯи соҳаҳои иқтисодиёт – ҳамагӣ	млн. сомони	2371,5	3842,0	4129,5	5406,6	6678,8	4859,3	7033,3	7266,8
	Аз рӯи соҳаҳои нишондоди истеҳсолӣ	млн. сомони	574,8	1784,3	1103,9	1704,6	3074	3590,7	3674,4	2783,7
	Аз рӯи соҳаҳои нишондоди ғайриистеҳсолӣ	млн. сомони	1796,7	2057,7	3025,6	3702	3604,5	1268,6	3358,9	2852,6
4	Ба истифодадиҳии манзилҳои истиқоматӣ – ҳамагӣ	Ҳазор м ²	908	950	1263,2	1185,3	1162,4	1159,6	1456,1	1463,4
	- аз ҳисоби корхонаҳо ва ташкилотҳои дигар	ҳазор м ²	108,7	103,4	240,8	311,8	258,8	325,3	536,7	554,2
	- аз ҳисоби аҳоли	ҳазор м ²	799,4	846,4	1022,4	873,5	903,6	819,1	919,4	900,4
5	Шумораи хучраҳои сохташуда	Ҳазор воҳид	17,9	12,5	14,4	13,1	12,4	12,0	14,2	14,2

Аз тарафи муаллиф дар асоси сарчашмаҳои зерин сохта шудааст: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018. – 217, 313 – 316 сс.; Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатии омили солона. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 2021. – 17, 363, 471, 477сс.

Аммо, дар тамоми дигар соҳаҳо, аз ҷумла, дар соли 2019 афзоиши хусусигардони манзил 13,7 %; дар соли 2020 дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёт фондҳои асосӣ нисбат ба соли 2011 тақрибан 3 баробар зиёд ба истифода дода шуданд. Ҳарчанд дар ин масъала сектори ғайриистеҳсоли бартарӣ дошта бошад ҳам, сухан дар бораи афзоиши муомилот дар бозори воқеии сармоя, яъне дар мавриди бозори фондҳои асосӣ меравад. Хусусан бозори амволи ғайриманқул дар робита ба бозори манзил бо суръати хеле баланд афзоиш меёбад. Ин бахши бозори воқеии сармоя дар шароити марҳилаи бозорӣ дар Тоҷикистон, хусусан дар солҳои охир, ба яке аз самтҳои зудгардиш ва баланддаромади тичорат табдил ёфтааст.

Соҳибони калони хусусии сармояи ватанӣ имрӯз ҷорикунии маблағҳои худро маҳз дар бахши сохтмони манзил беҳтар медонанд. Далелҳои гувоҳӣ медиҳанд, ки соли 2020 барои 1463,4 ҳазор метри мураббаъ биноҳои истиқоматӣ ба истифода дода шудааст, ки нисбат ба соли 2011-ум 1,6 баробар зиёд мебошад. Тамоюли рушд дар сохтмони хучраҳо умуман дар тамоми хоҷагии халқи мамлакат ба мушоҳида мерасад. Дар сохтори маблағгузори сохтмони биноҳои истиқоматӣ мавқеи асосиро бахши хусусӣ ишғол мекунад, ки 70,6%-и ҳаҷми умумиро ташкил медиҳад, қисми боқимондаи маблағ бошад аз тарафи корхонаю ташкилотҳо ҷудо мешавад.

Дар умум, дар Тоҷикистон рушди баландсуръатро маблағгузорӣ ба бахши ғайриистеҳсоли ва сохтмони манзил соҳиб шуда истодааст. Зимни ин, дар сохтмони манзил ҳиссаи давлат хеле кам шуда, воситаҳои пулии капитали хусусӣ ва аҳоли бехад афзуда истодааст. Аммо дар бисёр ҳолат аҳоли дар масъалаи сохтмони биноҳои истиқоматӣ ба хизматрасонии бонкӣ муроҷиат намуда истодааст, яъне қарзи бонкҳо низ дар инкишофи сохтмони хусусӣ нақши муайянро бозида истодааст.

Чӣ хеле, ки дар боло қайд гардид, ҳиссаи сармоягузориҳо дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишвар яке аз нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти иҷтимоию иқтисодии кишвар ба ҳисоб меравад. Агар ба маълумоти омили назар андозем, дар Тоҷикистон ин нишондиҳанда дар солҳои охир хеле кам аст, яъне дар соли 2013 10,1%, соли 2018 8,8% ва соли 2020 8,6%-ро ташкил дода буд. Аз ин ҷо, гуфтан мумкин аст, ки ҳиссаи сармоягузорӣ дар ММД - и кишвар айни ҳол паст боқӣ мондааст. Ба сифати далел нуқтаи назари яке аз олимони русро мисол меорем: «...чи хеле ки таҷрибаи ҷаҳонӣ гувоҳӣ медиҳад, на кам аз 20%-и ММД-ро ғун кардан лозим аст, ҳаҷми умумии маблағгузориҳо бо назардошти фарсудашавӣ бошад, набояд аз 30%-и ММД кам бошад» [4, саҳ.47]. Вобаста ба ин барои он ки бозори сармояи воқеӣ ба як бахши мукаммали иқтисодиёти миллӣ табдил ёбад, ҳанӯз бисёр корхоро ба анҷом расонида лозим аст. Айни ҳол, далелҳои шаҳодат медиҳанд, ки баъзе солҳо беҳбудии ҳолат ба назар расида, дар солҳои дигар пастравӣ ба назар мерасад ва ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки бахши мазкур дар муҳити ноустувор вобаста аз тағйирёбиҳо дар иқтисоди ҷаҳонӣ мебошад.

Қайд намудан зарур аст, ки аз ибтидои соҳибшавӣ ба истиқлолияти давлатӣ то соли 1997 ҳиссаи асосии маблағгузорӣ ба татбиқи афзолҳои иқтисодӣ бозорӣ, истиқрори сулҳу ваҳдат дар кишвар, нигоҳдории қурби асъори миллӣ, татбиқи ислоҳоти пулию қарзӣ ва ҳалли мушкилоти таваррум равона карда шуда буд.

Сармоягузориҳо ба соҳаҳои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тотористон (дар фоиз)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо													
	2011		2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %
Ҳамагӣ	2371,5	100	4129,5	100	5406,6	100	6678,5	100	4859,3	100	7033,3	100	7666,8	100
Саноат	443,2	18,6	825,0	19,9	1212,5	22,4	1649,4	24,6	1410,1	29,9	1685,7	23,9	1278,9	17,5
Ҳоҷагии кишоварзӣ	15,0	0,6	34,3	0,8	32,0	0,5	88,6	1,3	52,4	1,0	13,4	0,1	11,7	0,1
Нақлиёт	116,6	4,9	244,6	5,9	460,1	8,5	1336	20,0	350,1	7,2	1134,7	16,1	1319,8	18,1
Соҳтмон	1330,3	56,1	434,4	10,5	1218,1	22,5	1399,5	20,9	2128,2	43,7	1975,3	28,1	173,3	2,3
Савдо ва хӯроки омма	48,9	2,0	284,7	6,8	194,8	3,6	132,6	1,9	109,1	2,2	328,2	4,6	584,2	8,0
Соҳтмони манзил	77,4	3,2	1655,0	40,0	1133,3	20,9	656,2	9,8	182,1	3,7	1092,7	15,5	1761,7	24,2
Ҳоҷагии коммуналӣ	315,4	13,2	141,9	3,4	3,0	0,05	6,6	0,09	22,7	0,4	40,9	0,6	135,8	1,8
Маориф	308,0	12,9	286,5	6,9	455,5	8,4	1231,1	18,4	337,2	6,9	421,0	5,9	317,0	4,3
Тандрустӣ	5,8	0,2	223,1	5,4	697,3	12,8	178,5	2,6	267,4	5,5	341,4	4,8	53,9	0,7

Аз тарафи муаллиф дар асоси сарчашмаҳои зерин таҳия шудааст: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018. – 313 с.; Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатии омили солона. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 2021. – 471 с.

Аммо дар солҳои минбаъда ба иқтисодиёти Тоҷикистон маблағҳои зиёди сармоягузорӣ барои соҳтмон, васеъкунӣ, мусаллаҳшавии техникӣ, азнавсозии коммуникатсияҳои нақлиётӣ ва дигар самҳои иқтисодиёт равона шуда буд. Дар ин бобат ҳолатии маблағгузорӣ ба фондҳои асосиро аз рӯи соҳаҳои иқтисодиёт дар солҳои охир баррасӣ менамоем (ҷадвали 4).

Таҳлили маълумотҳои ҷадвали 4 нишон медиҳад, ки дар соҳтмони маблағгузорию ба сармояи асосӣ равона шуда, нисбат ба дигар соҳаҳо ҳиссаи саноат бештар аст, ки ин натиҷаи сармоягузорӣ ба бахшҳои воқеии иқтисодиёт мебошад. Саҳми он дар солҳои охир як тамоюли бесарумсонӣ дорад, яъне дар баъзе солҳо афзоиш меёбад, дар баъзеи дигар коҳиш ва боз афзоиш. Масалан, дар соли 2011 маблағгузорӣ ба фондҳои асосии саноат 18,6%-и ҳаҷми умумиро ташкил дода, баъд тадриҷан афзоиш ёфт ва дар соли 2018 29,9%-ро ташкил дод, вале дар солҳои минбаъда кам шуда, дар соли 2020 17,5%-и ҳаҷми умумии сармоягузорию ташкил дод. Дар баробари саноат дар соҳтмони умумии бозори воқеии сармоя инчунин нақлиёт (18,1 % дар соли 2020), соҳаи соҳтмон ва соҳтмони саноатӣ (дар соли 2020 2,3 %) мавқеҳои пешсафиро доранд. Қайд кардан зарур аст, ки ҳиссаи назарраси маблағгузорӣ ба соҳтмони маҷмӯҳои нав ва тақмилдиҳии маҷмӯҳои мавҷудаи энергетикӣ равона карда шуда буд. Агар дақиқтар карда гуем, дар тӯли солҳои соҳибхитӣ то ҳол 235 нерӯгоҳи хурди барқӣ сохта шуда, нерӯгоҳҳои азим, ба монанди Сангтӯда-1 ва Сангтӯда-2 ба истифода дода шуд, НБО Норак таҷдид карда шуда, соҳтмони НБО-и Роғун бошиддат идома дорад ва ғайра. Илова бар ин, тибқи ҳуҷҷатҳои давлатӣ, то соли 2020 бунёди боз 190 нерӯгоҳҳои барқӣ-обии хурд ва миёна пешбинӣ шудааст [6]. Дар навбати худ, маблағгузорӣ ба соҳаҳои нақлиёт ва коммуникатсия 14,3%-и ҳаҷми умумии сармоягузорию азхудшударо ташкил дод, ки он пас аз бахши энергетика дар ҷои дуюм аст.

Зимни ин таъкид намудан зарур аст, ки дар робита ба таъмини амнияти озуқаворӣ дар солҳои охир дар бозори сармоягузорӣ ҳиссаи муайян ба дастгирии комплекси агросаноатии

кишвар равона карда шудааст. Аммо, нисбат ба дигар соҳаҳо ба ин бахш сармоягузорию хеле кам равона карда мешавад, ки аз 0,1 то 2%-и ҳаҷми умумиро ташкил медиҳад. Дар солҳои соҳибистиклолӣ дар сохтори сармоягузорӣ чунин субъектҳои баҳши иҷтимоӣ, аз қабилӣ маориф ва тандурустӣ мавқеи намоёнро ишғол намуданд. Солҳои охир ҳиссаи ин соҳаҳо дар сохтори маблағгузорӣ ба фондҳои асосӣ мутаносибан 5,9% ва 4,8%-ро ташкил медиҳад. Ҳарчанд бахшҳои иҷтимоии иқтисодӣ фоида ҳадди ақал доранд, аммо ҳаҷми сармоягузорӣ хеле баланд аст. Масалан, агар дар соли 2011 сармоягузорӣ ба соҳаи маориф ва тандурустӣ 308,0 ва 5,8 миллион сомонино ташкил дода бошад, пас дар соли 2020 317,0 ва 53,9 миллион сомонино ташкил дод. Ҳаҷми хеле ками сармоягузорӣ дар иқтисодиёти ватанӣ ба саноати сабук, хӯрокворӣ ва нафту кимиё равона карда шудааст, ки мутаносибан 2,9%, 0,6 % ва 0,2 %-и ҳаҷми умумии ба баҳши саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон равонашударо ташкил дод.

Вобаста ба ин, мувофиқи мақсад аст, ки сохтори тақрористехсолкунии маблағгузорию асосӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистонро, ки дар ҷадвали 5 оварда шудааст, таҳлил намоем.

Чӣ тавре, ки аз ҷадвали 5 дида мешавад, дар вақтҳои охир нишондиҳандаҳои алоҳидаи сохтори тақрористехсолкунии маблағгузорию асосӣ, аз ҷумла, барои аз нав мусаллаҳ гардонии техникӣ ва тақмилдиҳӣ хеле кам шудааст. Ҳамин тариқ, агар дар соли 2015 ҳаҷми сармоягузорӣ 1722,5 миллион сомонино ташкил дода бошад, пас дар соли 2020 693,8 миллион сомонино ташкил додааст, ки тақрибан 40,2 фоиз кам аст.

Ҷадвали 5

Сохтори тақрористехсолкунии маблағгузорию асосии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Солҳо	2011		2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %	млн. сомони	дар %
Ҳамагӣ	2664,9	100	5760,0	100	7458,2	100	7560,4	100	9259,4	100	7549,7	100	6938,3	100
Мусаллаҳ-гардонӣ ва тақмилдиҳии техникӣ	749,9	28,1	1722,5	29,9	1829,3	24,5	1874,7	24,7	587,0	6,3	791,8	10,4	693,8	9,9
Васеъкунии корхонаҳои амалкунанда	257,6	9,6	67,7	1,1	95,7	1,2	97,9	1,2	6,1	0,06	76,7	1,0	2081,5	30,0
Ба сохтмони нав	1493,8	56,0	3731,0	64,7	4761,7	63,8	4804,7	63,5	7548,5	81,5	5871,1	77,6	4163,0	60,0
Ба объектҳои алоҳида	163,6	6,1	238,8	4,1	771,5	10,3	783,1	10,3	1118,3	12,0	810,1	10,7	-	-

Аз тарафи муаллиф дар асоси сарчашмаҳои зерин сохта шудааст: Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018. – 320 с.; Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатии омили солони. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 2021. – 485 с.

Ҳолати мазкур бо маблағгузорӣ дар васеъкунии истеҳсолот аст, ки дар ҳамин давра аз 257,6 миллион сомони ба 2081,5 миллион сомони афзудааст. Ҳарчанд ҳаҷми умумии маблағгузорию асосӣ қариб 2,6 баробар афзудааст, яъне аз 2664,9 миллион сомони соли 2011 то 6938,3 миллион сомони дар соли 2020-ро ташкил дод. Рушди маблағгузорию асосӣ дар сохтмон ва дигар объектҳо ба мушоҳида мерасад. Масалан, дар ин давра сохтмон аз 1493,8 миллион сомони ба 4163,0 миллион сомони, объектҳои дигар аз 163,6 миллион сомони ба 810,1 миллион сомони афзоиш ёфтаанд.

Дар умум, дар асоси мулоҳизаҳои боло қайд кардан лозим аст, ки масъалаҳои азнавсозӣ, тақмилдиҳӣ ва аз ҷиҳати техникӣ мусаллаҳ гардонидани иқтидорҳои истеҳсолии корхонаҳои саноатии пештар бомуваффақият амалкунанда, ки барои азнавсозии сохтори

иктисодиёт хеле заруранд, аз татбики ислохоти иктисодӣ вобаста буда, дар шароити имрӯза рушди заруриро соҳиб нашудаанд ва дар ниҳояти қор вай ба рушди сабукгардонии иқтидорҳои истеҳсоли, ҳалли худро наёфтани муаммои саноатикунонӣ дар иктисоди миллии Ҷумҳурии таъсир расонд. Чунин муносибати безътиноӣ ба масъалаи рушди бозори воқеии сармоя, ки барои сармоягузорӣ ба қорхонаҳои дар кишвар фаъолияткунанда ва мавҷудбуда зарур аст ба афзоиши шумораи бекорон ва зиёдшавии муҳочирати аҳоли зоҳир гардид.

АДАБИЁТ

1. Абалкин Л.И. Назарияи иқтисодӣ ва Экономическая теория и хозяйство. – М., Экономика. – 2006, №11.
2. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег // Антология экономической классики. - Т.2. - М., - 1992г.- С. 196.
3. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Прогресс, 1978.
4. Лычкин Ю., Костецкий Н. Капитальное развитие и перспективы развития. // Экономист. №2, 2000, - С.47.
5. Назаров Т.Н. Некоторые проблемы развития рыночной экономики и повышения её эффективности. // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2006, № 2.
6. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018.
7. Ризокулов Т.Р. Дастовардҳои иқтисодии Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият// Материалы научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава ИЭТ ТГУК. – Худжанд; ИЭТ ТГУК, 2014. – С.7.
8. Ризокулов Т.Р. К вопросу исследования кризисов переходного периода в странах СНГ: общие контуры и выводы. // Известия Института экономики Академии Наук РТ. – Душанбе; 2008, №2.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Антология экономической классики. — Т. 1.
10. Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатии омори солони. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 2021.
11. Теория переходной экономики: учебное пособие / Под ред. Николаевой И.П. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – С. 326.

УДК 33:796.51 (575.2) (043.3)

Амонатова М.А., Кармышева М.Н.

НАҚШИ ОСОРҲОИ ТАЪРИХӢ - ФАРҲАНГӢ ДАР РУШДИ САӢӢҲИИ ТОҶИКИСТОНИ МАРКАЗӢ

Дар мақолаи мазкур истифода аз ёдгориҳои таърихӣ, фарҳангӣ, меъморӣ Тоҷикистони Марказӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор гирифтааст. Ёдгориҳои мазкурро объектҳои антропогенӣ-рекреатсионӣ низ меноманд, ки ҷойгиршавии онҳо ҳамчун иқтидорҳои таърихӣ, фарҳангӣ, ки барои ташкил ва рушди соҳаҳои саӢӢҲӣ дар ин минтақа афзалиятнок мебошанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон миқдори чунин ёдгориҳои таърихӣ зиёд буда, онҳо дар минтақаҳои мухталифи мамлакат ҷойгир шудаанд. Дар мақола муаллиф дар бораи аҳамият, ҷойгиршавӣ ва имкониятҳои истифодабарии онҳо дар Тоҷикистони Марказӣ маълумотҳои муфид овардааст.

Вожаҳои калидӣ: бозёфтҳои қадима, ёдгориҳои таърихӣ, захираҳои сайёҳӣ, объектҳои табиӣ, таърихӣ, фарҳангӣ, меъморӣ, объектҳои антропогенӣ.

Амонатова М.А., Кармышева М.Н.

РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКО-КУЛЬТУРНЫХ ДОСТОПРИМЕЧАТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА

В статье изучается и исследуется использование памятников истории, культуры и архитектуры Центрального Таджикистана. Эти памятники еще называют антропогенно-рекреационными объектами, расположение которых является историко-культурным потенциалом, что является приоритетным для организации и развития туризма в регионе. Таких исторических памятников в Республике Таджикистан много, и они расположены в разных регионах страны. В статье автор приводит полезную информацию об их значении, местонахождении и возможностях использования в Центральном Таджикистане.

Ключевые слова: древние находки, исторические памятники, туристические ресурсы, природные, исторические, культурные, архитектурные объекты, антропогенные объекты.

Amonatova M.A., Karmysheva M.N.

ROLE OF HISTORICAL AND CULTURAL ATTRACTIONS IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN CENTRAL TAJIKISTAN

The article studies and explores the use of historical, cultural and architectural monuments of Central Tajikistan. These monuments are also called anthropogenic and recreational objects, the location of which is a historical and cultural potential, which is a priority for the organization and development of tourism in the region. There are many such historical monuments in the Republic of Tajikistan, and they are located in different regions of the country. In the article, the author provides useful information about their meaning, location and potential use in Central Tajikistan.

Key words: ancient finds, historical monuments, tourist resources, natural, historical, cultural, architectural objects, anthropogenic objects.

Омӯзиши таъриху фарҳанги халқи тоҷик аз ибтидои тамаддуни инсоният оғоз меёбад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 1894 ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ муайян гардидааст, ки аз ин миқдор 1268-тоаш асари бостонӣ, 327-тоаш асари таърихӣ ва 299-тоаш асари меъморӣ мебошад [4]. Иқтидорҳои таърихӣ, фарҳангӣ, меъморӣ бостоншиносӣ яке аз захираҳои рекреатсионӣ низ маҳсуб ёфта барои рушди сайёҳии омӯзишӣ дар ин минтақа бисёр мувофиқ мебошад. Ин осорҳо яке аз омилҳои иқтимоӣ иқтисодӣ барои пешрафти кишвари азизамон буда, инчунин заминаҳои мусоидро барои ташкил ва рушди тараққиёти соҳаи сайёҳӣ ва рекреатсияро дар ҷумҳурӣ ба вуҷуд меорад. Маҷмӯи объектҳои табиӣ, таърихӣ, фарҳангӣ, меъморӣ шаҳрсозӣ, ки омилҳои таркиби марбут ба фарҳангу фароғат дошта хоси тавачҷӯҳи сайёҳони дохилию хориҷӣ мебошад. Ҳамчунин захираҳои сайёҳӣ мероси миллии шинохта шудааст. Ин гуна захираҳои рекреатсионӣ антропогенӣ дар рушди тараққиёти соҳаи сайёҳӣ ва рекреатсия ба зиёдшавии даромад ва баланд шудани сатҳи зиндагӣ бо пайдо шудани вақти холии аҳоли вобастагии зич дорад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ қайд намудаанд: «Сайёҳӣ яке аз соҳаҳои муҳими бо шуғл фаро гирифтани аҳолии қобили меҳнат, баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум, рушди дигар соҳаҳои хизматрасонию истеҳсолӣ, инчунин, муаррифкунандаи таъриху фарҳанг, табиат ва анъанаҳои миллии ба ҳисоб меравад. Бо мақсади тараққи додани соҳаи сайёҳӣ, муаррифии шоистаи имкониятҳои сайёҳии мамлакат ва фарҳанги миллии дар

арсаи байналмилалӣ, инчунин, чалби сармоя ба инфрасохтори сайёҳӣ пешниҳод менамоям, ки соли 2018 дар кишвар Соли рушди сайёҳӣ ва хунарҳои мардумӣ эълон карда шавад»[2].

Бояд қайд намуд, ки дар тамоми минтақаҳои Тоҷикистон, махсусан дар Боми ҷаҳон ва Хатлонсайёҳати фаҳмишию омӯзиширо низ ба роҳ мондан мумкин аст. Сайёҳат ба ҷойҳои, ки ёдгориҳои таърихӣ, меъмории, зиёратгоҳҳо, аз қабилҳои шаҳраки Мунк, Тоилиёт, Чолтов, Сайёд, Хулбук, Кӯлоб, Масҷиди Шохӣ Хомӯш, «Чилдухтарон»-и Мӯъминобод, «Чилчанор»-и Ховалинг, мамнуъгоҳи Сари Хосор, мавзеи таърихии Эмом Аскарӣ ноҳияи Шамсиддини Шохин, зиёратгоҳи Мирсаид Алиӣ Ҳамадонӣ, мақбараҳои Домулло Иқром, Мавлоно Обиддин, Мавлоно Точиддин, Хоҷа Исҳки Хатлонӣ, Шох Неъматуллоҳи Зарроб, Хоҷаи Нур, Хоҷа Мӯъмин, Хоҷа Сартез, Шайх Муҳаммадамони Валӣ, Шақиқи Балхӣ низ хеле ҷолиб мебошанд. Инчунин муҳимтарини онҳо шаҳрҳои бостонии Саразм, Ачинатеппа, Қалъаи Ҳисор, мақбараи Шайх Муслиҳиддин, мадрасаи Хоҷа Машҳад, мақбараи Муҳаммад Башоро ва ғайра мебошад, ин бозёфтҳои таърихиро фарҳангӣ яке аз соҳаҳои маъруфи сайёҳии омӯзишӣ низ ба ҳисоб рафта ба худ якҷанд намуди гуногунро ифода менамояд аз қабилҳои ёдгориҳои таърихӣ, ҷойҳои меъмории, мақбараҳо, осорхонаҳо, яъне бо ҳам омезиши фарҳангӣ моддӣ ва маънавӣ доранд[4].

Ёдгориҳои таърихиро фарҳангӣ ва меъмории, аз қабилҳои Бобо Тағо, Сари Мазор дар шаҳри Ҳисор инчунин дигар осори таърихии мутааллиқ ба асри XVI мақбараи Мавлоно Яҳуби Чархӣ, ки ба ин гуна ёдгориҳо дохил мешаванд. Таназули минбаъдаи иқтисодӣ ва сиёсӣ дар Осиёи Марказӣ, ки ба санъатӣ меъмории низ таъсири манфӣ росонд. Сохтори биноҳо ҳаҷман хурд гашта, ороиш фақат дар иншоотҳои нисбатан бузург мушоҳида гардид. Мақбараи Нурмаҳмад дар шаҳри Кофарниҳон, мадрасаи Кӯҳна дар шаҳри Ҳисор ва ғайра ба ин давра хос мебошад. Асрҳои XVIII-XIX дар бисёр ноҳияҳои Тоҷикистонӣ Марказӣ сохтмони қалъаҳо, қасрҳо, осорхонаҳо, манораҳо, шаҳрҳои бостонӣ, мадрасаву масҷидҳо хеле ривож ёфта буд. Объектҳои табиӣ таърихӣ ва фарҳангии Тоҷикистони Марказӣ аз нигоҳи илмиву эстетикӣ ва аҳмияти таърихӣ як ҷӯзӣ ҷудоинопазири дастоварди маънавии халқи тоҷик маҳсуб меёбад [3].

Иқтидорҳои таърихиро фарҳангӣ:

Ёдгориҳои фарҳангӣ – ин ёдгориҳои рушди таърихи тамаддун, ки дар қаламрави мазкур мавҷуд аст. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар байни тамоми ёдгориҳои фарҳангӣ онҳоро ба ин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

- ёдгориҳои меъмории;
- зехнӣ ва меъмории шаҳрвандӣ;
- ёдгориҳои меъмории фароғатӣ;
- шаҳрҳои таърихии хурд ва бузург;
- осорхонаҳо, театрҳо, толорҳои намошӣ ва дигар объектҳои зерсохтори иҷтимоӣ-фарҳангӣ;
- маҷмааҳои техникӣ ва иншоотҳо.

Бояд қайд намуд, ки таърихи пайдоиши объектҳои табиӣ (манзараҳои зебои табиат, қулу дарёҳо, кӯҳҳо); антропогенӣ (ҷойҳои таърихӣ, фарҳангӣ, меъмории, муҷассамаҳо, осорхонаҳо, манораҳо, қалъаҳо, мақбараҳо, шаҳрҳои бостонӣ), ки таърихи объектҳои нодир дар Тоҷикистони Марказӣ бақайд гирифта шуда, дорои меросӣ бузурги маданӣ, таърихӣ, фарҳангӣ, меъмории, маданияти хоса, мавқеи географӣ, ландшафтҳои гуногуни табиӣ, ҷойҳои сайёҳӣ ба ҳисоб мераванд. Бозёфтҳои қадима, ки дар миқёси Тоҷикистони Марказӣ муайян шуда, шаҳодат аз он мебошад, ки дар ҷадвали зер оварда шудааст.

Чадвали 2.- Осорҳои таърихӣ - фарҳангӣ дар рушди сайёҳии
Тоҷикистони Марказӣ[1]

№ т/р	Самтҳои афзалиятноки сайёҳӣ аз рӯи тақсимоги минтақавӣ дар Тоҷикистони Марказӣ	Иқтидорҳои таърихию фарҳангӣ
1.	Водии Зарафшон	Қисмати фарҳангию таърихии водии Зарафшон аз Саразми Панҷакент (охири ҳазорсолаи IV-аввали ҳазорсолаи II пеш аз мелод) дар водии Зарафшон яке аз ёдгориҳои қадимтарини энеолит ва аввали асри биринҷии Осиёи Миёна мебошад, ки 31 июли соли 2010 Саразм ба феҳристи мероси фарҳанги умумибашарии ЮНЕСКО дохил шудааст. Ёдгории Саразм ҳамчун пойгоҳи омешиш ва тақомули чандин маданияти қавми ҳиндуаврупой ба назар мерасад. Маҳз ҳамин махсусияти Саразм боиси тавачҷуҳи сайёҳон аст. Инчунин боғи табиӣ ва этнографияи Яғноб низ ҷойгир шудааст.
2.	Водии Ҳисор	Мамнуъгоҳи таърихию маданияти Ҳисор барои рушди сайёҳӣ иқтидори воқеи дорад.
3.	Ноҳияи Турсунзода	Ноҳияи мазкур дорои ёдгориҳои зиёди таърихӣ, аз ҷумла катибаи “Санги бузургвор”, мазори “Ғафворасанг”, мазори “Дарвоза”, зиёратгоҳи Эшони Ҳидоятulloҳи Офокчоҷа, воқеъ дар деҳоти Қаратоғ, зиёратгоҳи ҳазрати Баҳовуддини Балогардон воқеъ дар деҳоти 10-солагии Истиқлолият, мақбараи Ҳоҷа Нақшрон, воқеъ дар деҳоти ба номи Турсун Туйчиев мебошад. Инчунин изи динозаврҳо дар мавзеи “Ширкент”, деҳаи қадимаи кӯҳии “Пашми кӯҳна”, осорхонаи Мирзо Турсунзода ва ғ.
4.	Шаҳри Душанбе	Ба рушди соҳаи сайёҳии пойтахт, мавҷудияти войҳои таърихӣ, ёдгориҳои бостонӣ ва меъмории мусоидат менамоянд. Айни замон дар ҳудуди шаҳр: 10 боғи фарҳангу фароғатӣ, 3 ёдгории бостонӣ (қалъаи Мир(Боғи Ирам), димнаи Шишахона, шаҳраки Чормағтеппа, қалъаи Искандартеппа, 4 ёдгории монументалӣ, аз қабилӣ маҷмааи меъмории Ваҳдат ва эҳёи Тоҷикистон бо муҷассамаҳои Исмоили Сомонӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, маҷмааи меъмории монументалии Садриддин Айний ва 12 ёдгории меъмории муайян гардидааст, ки дар ин замина тамоми иншооти таърихию фарҳангии шаҳр ба хатсайрҳои сайёҳӣ ворид карда шудааст.
5.	Ноҳияи Рӯдакӣ	Сарчашмаҳои таърихию бостоншиносӣ шаҳодат медиҳанд, ки аксари минтақаҳои ноҳия ба мисоли масҷиди Мавлоно Якуби Чархӣ, Тепаи Самарқанд, Чоргултеппа, Тоҷхон, Бачамазорсой, Масҷиди

		Кампирқалъа, Эсанбой, Хочабулбулон, Қалъаи Кофарниҳон, Хоча бехоб ва Намозгоҳ мавҷудияти ҳазорсолаҳо ва таърихи бою қадима доранд.
6.	Ноҳияи Файзобод	Мавҷудияти бозёфтҳои таърихӣ дар осорхонаи ноҳия аз асрҳои V-VI мелодӣ нигоҳдорӣ карда мешавад ва ҷойгиршавии Вашигриди бостонӣ яке аз қадимтарин ва калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна маҳсуб меёфт.
7.	Ноҳияи Нуробод	Таърихи бостонӣ дорад, ин шаҳри бостонии Дарбанд, ки муаррихон таърихи мавҷудияти онро беш аз 3000 сол медонанд, ки байни ду водӣ Қаротегин ва Дарвоз буда, макони тичорату савдо, косибую ҳунармандӣ ва илму фарҳанг маҳсуб меёфт.
8.	Ноҳияи Рашт	Дорои 3 осорхона, маркази эҳёи расму оинҳои миллӣ, маркази иттилоотӣ барои сайёҳон, мавзёҳои муқаддаси зиёратӣ, рушди ҳунарҳои мардумӣ мебошад, дар ноҳияи мазкур 13 мавзё ва ёдгории таърихӣ ба қайд гирифта шудаанд.
9.	Ноҳияи Сангвор	Дорои маконҳои муқаддаси зиёратӣ, ёдгориҳои таърихӣ, фарҳангӣ аз қабилӣ мазори Ҳазрати Бурхи Валӣ ҷойгир шудааст.
10.	Ноҳияи Лахш	Дорои 2 осорхона, петроглифҳои Очилқалъа, Кушағба, Қалъаи Чоргул, маконҳои муқаддаси зиёратӣ, 20 мавзеи таърихиву фарҳангӣ аз ҷумлаи зиёратгоҳҳои Қиз-терек, Чил-тан, мазори Шоҳтолиб, мазори Арал, мазори Нонбой, Тоқамазор, мазори Бурга, Майдони мазор, Қучқорсанг, мазори Назармерген, теппаи Шаҳидон, Қизқорғон ва дигар осорҳои таърихӣ, расмҳои болои санг, мазори Чоргул, ёдгориҳои таърихии Хочаи тавоф, ҳазрати Хочааҳмади Алӣ ва Гӯри Манас воқеъ мебошанд.

Чи тавре, ки дар чадвали 1 иқтидорҳои таърихиву фарҳангии Тоҷикистони Марказӣ оварда шудааст, ки дар заминаи ин осорҳои гаронбаҳои таърихӣ ташкил ва сохтани иншоотҳои сайёҳӣ- рекреатсионӣ барои рушд ва ташкили сайёҳати маърифатӣ ва омӯзиши бисёр қулай мебошад.

Сатҳу сифати маҷмуаи фарҳангӣ бо давраи давомнокӣ муайян гардида, сайёҳон метавонанд дар натиҷаи гирифтани маълумоти ҷойдошта ва аз ду омил истифода намоянд: объектҳои ҷолиб ва аз назаргузаронӣ имкониятҳои психофизиологии инсон, ки бо хусусияти фарди фарқ менамоянд ва сарҳади маҳсуси худро дорад муайян менамоянд. Олимон мутахассисон «Ҷумҳурии Тоҷикистонро» осорҳои зерин осмони мусаффо меноманд, ки барои ин ҳама гуна осорҳои мардумӣ мавҷудааст. Объектҳои таърихиву фарҳангӣ ва табиӣ Тоҷикистони Марказиро барои омӯхтан ва шиносои пайдо намудани онҳо роҷеъ ба саҳми ин мардуми кӯҳанбунёд дар рушдӣ тамаддуни ҷаҳонӣ, каме ҳам бошад, тассавуроте пайдо кардан мумкин аст.

Маълум аст, ки ҳифз, эҳё ва эҳтироми объектҳои сайёҳӣ-рекреатсионӣ аз қабилӣ ёдгориҳои табиӣ таърихӣ, фарҳангӣ, меъморӣ ва маданӣ як заминаи боэътимоди бақои давлату миллат воситаи муҳими муаррифии дастовардҳои миллӣ миёни ҷаҳониён

мебошад. Бо дарки ин маъни ва бархурдори аз таҷрибаи пешқадами кишварҳои ҷаҳон ҷиҳати ба маҳсулоти сайёҳӣ табдил додани дастовардҳои фарҳангӣ-таърихӣ ва табиӣ зарур мебошад. Ҳифз ва истифодабарии объектҳои рекреатсионӣ - таърихӣ табиӣ дар сиёсати давлати роҷеъ ба фарҳанг ва муҳити зист мақоми арзишманд доранд. Сохтори марбути давлат ва ҳукумат пайваста кушиш менамоянд, ки объектҳои фарҳангу таърих ва меросӣ табиӣ ҳамчун арзиши миллий ва омили муҳими тақвияти ҷаҳонбинию дониши таърихӣ - фарҳангии ҷомеа аҳмияти ҳудро гум накарда баръакс минбаъд тақмил дода шаванд.

АДАБИЁТ

1. Амонатова М.А. Эко-туристско-рекреационный ландшафтный потенциал Центрального Таджикистана // Автореф. дисс. канд. геог. наук. - Душанбе, 2021. С. - 35.
2. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе 22 декабри соли 2017.
3. Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Душанбе 2018. - Саҳ. 24-34.
4. Қодирова М. Асосҳои туризм: - Душанбе, 2010, саҳ. 56-74.

УҚД338

Саидова М.Ҷ.

МЕХАНИЗМҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ВА РУШДИ КЛАСТЕРҲОИ ИНОВАТСИОНИИ САНОАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Кластерҳои саноатӣ иттиҳодияи ғайрирасмӣ корхонаҳои истеҳсолии ҷомеаи тичоратӣ, институтҳои инфрасохторӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва мақомоти давлатӣ мебошанд, ки дар он бартариҳои ду роҳи ҷамоҳангсозии системаҳои иқтисодӣ, иерархияи дохили фирма ва механизми бозор амалӣ карда мешаванд. Ин имкон медиҳад, ки донишҳо ва технологияҳои нав пурратар ва самараноктар паҳн карда шаванд, кашфиёт ва ихтирооти илмӣ татбиқ карда шаванд. Дар мақола самтҳои асосии маблағгузори ташаккулёбӣ ва рушди кластерҳои инноватсионии саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Инчунин муқарраротҳои илмӣ равиши методӣ дар ҷамъбаस्तсозӣ ва низомноксозии натиҷаҳои таҳқиқи татбиқгардида асоснокгардида нишон дода шудааст. Дар қисми хулосаву пешниҳодҳо омили муваффақияти сиёсати кластери миллий дар минтақа нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: кластер, минтақа, сармоягузори, инноватсия, методология, саноат, иқтисодиёти минтақа, механизмҳо, содирот, содиротивазкунанда.

Саидова М.Дж.

МЕХАНИЗМЫ ИНВЕСТИЦИОНИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОМЫШЛЕННЫХ КЛАСТЕРОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Промышленные кластеры - это неформальные объединения производственных предприятий коммерческого общества, инфраструктурных институтов, общественных организаций и государственных органов, которые реализуют преимущества двух способов гармонизации экономических систем - иерархии внутри фирмы и рыночного механизма. Это позволит более полно и эффективно распространять новые знания и технологии,

применять научные открытия и изобретения. В статье обозначены основные направления финансирования формирования и развития инновационных промышленных кластеров в Республике Таджикистан. Также показаны научные положения методологического подхода, основанного на обобщении и систематизации результатов прикладного исследования. Выводы и рекомендации показывают фактор успеха национальной кластерной политики в регионе.

Ключевые слова: кластер, регион, инвестор, инновации, методология, отрасль, экономика региона, механизмы, экспорт, экспортзамещение.

Saidova M.J.

MECHANISMS OF INVESTMENT AND DEVELOPMENT OF INNOVATIVE INNOVATIVE INDUSTRY CLUSTERS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Industrial clusters are informal associations of manufacturing enterprises of a commercial society, infrastructure institutions, public organizations and government agencies, which implement the advantages of two ways of harmonizing economic systems, the hierarchy within the firm and the market mechanism. This will allow new knowledge and technologies to be more fully and effectively disseminated, and scientific discoveries and inventions to be applied. The article outlines the main directions of financing the formation and development of innovative industrial clusters in the Republic of Tajikistan. The scientific provisions of the methodological approach based on the summarization and systematization of the results of the applied research are also shown. The conclusions and recommendations show the success factor of the national cluster policy in the region.

Keywords: cluster, region, investor, innovation, methodology, industry, region economy, mechanisms, export, export substitute.

Натиҷаҳои таҳлили ҷанбаҳои назариявӣ, таҳқиқи таҷрибаҳои беҳтарини ҳориҷӣ ва таҷрибаи ватанӣ дар маблағгузорию ташкил ва рушди кластерҳои саноатӣ, хусусиятҳои муайяншудаи ҳуқуқӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ ва институтсионалии татбиқи сиёсати кластерӣ имкон медиҳанд, ки маҷмӯи муқаррароти ба ҳам алоқаманди илмӣ ва тавсияҳои методологӣ таҳия карда шаванд, ки ба назари мо, асоси усули методологӣ тақмили механизми маблағгузорию ташаккул ва рушди кластерҳои саноатӣ дар Тоҷикистон мебошанд (Расми 1). Он ду самти стратегиро дар бар мегирад.

Аввалан бо дастгирии методологӣ ташаккули сиёсати бисёрсатҳагии кластерӣ ва татбиқи стратегияҳои кластерӣ дар робита бо кластерҳои ғайримарказӣ ва фазоии саноатӣ ва дастгирии ташаббусҳои кластерӣ алоқаманд аст. Самти дуввум тавсияҳои методологиро оид ба татбиқи навоариҳои ташкилию иқтисодӣ ва тағиротҳои институтсионалӣ дар сатҳи микроиқтисодӣ муттаҳид менамояд, ки ба андешаи мо, барои рушди самараноки кластерҳои рақобатпазир заруранд.

Кластерҳои саноатӣ иттиҳодияи ғайрирасмии корхонаҳои истеҳсолии ҷомеаи тичоратӣ, институтҳои инфрасохторӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва мақомоти давлатӣ мебошанд, ки дар он баргариҳои ду роҳи ҳамоҳангсозии системаҳои иқтисодӣ, иерархияи дохили фирма ва механизми бозор амалӣ карда мешаванд. Ин имкон медиҳад, ки донишҳо ва технологияҳои нав пурратар ва самараноктар паҳн карда шаванд, кашфиёт ва ихтирооти илмӣ татбиқ карда шаванд.

Дар шароити муосири иқтисодӣ, сохтори истеҳсолии кластер назар ба сохтори иттиҳодияҳо ғайриравбар мешавад, зеро дар он робитаҳои наздики байнидорӣ ба вучуд омадаанд. Муносибатҳои ташкилӣ ва иқтисодӣ дар кластер иқтисоди микёсиро ба вучуд меоранд. Вақте ки ширкатҳо ба гурӯҳҳои кластерӣ гурӯҳбандӣ карда мешаванд, таъсири

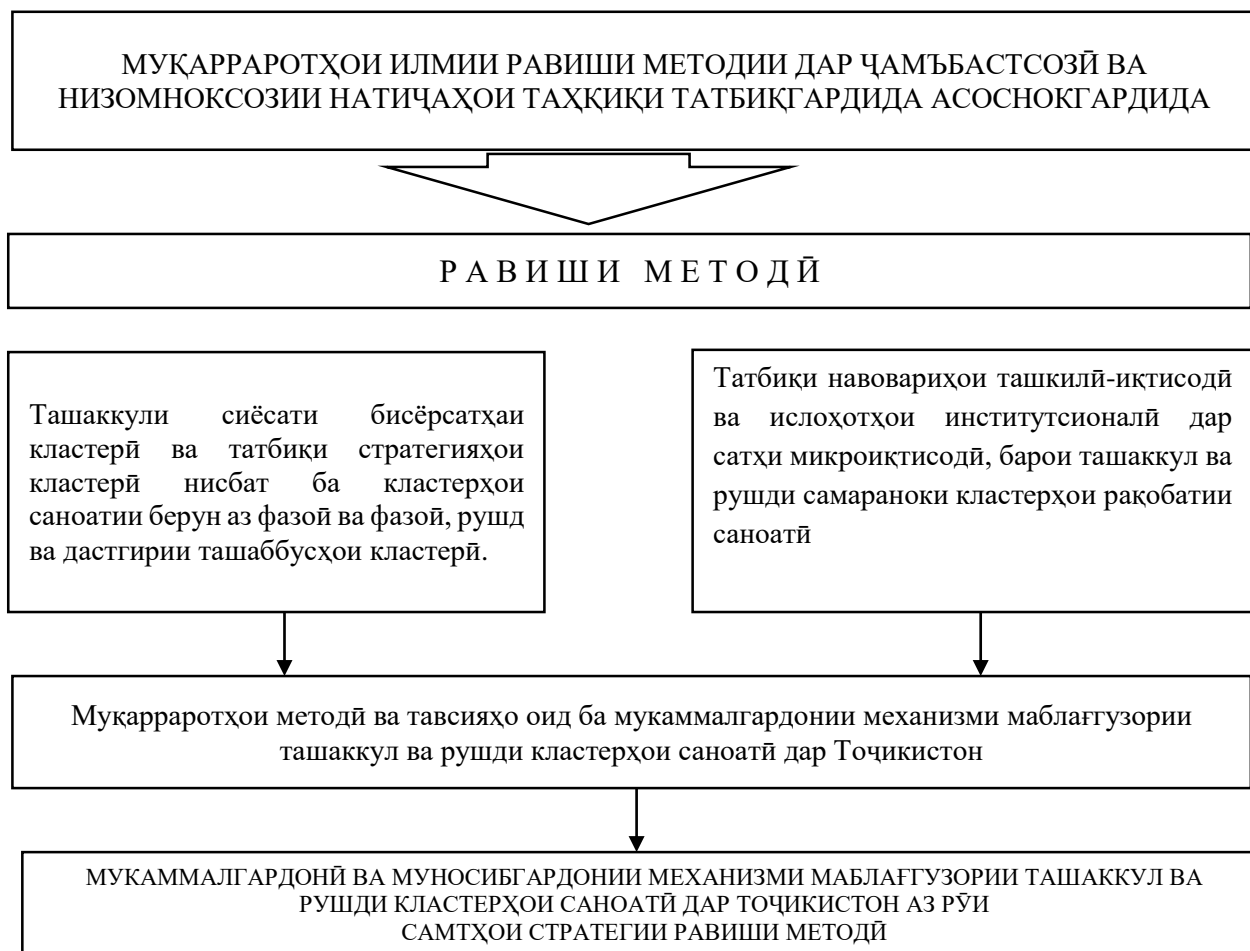
фарогирӣ баланд мешавад. Сохтори истеҳсолии кластерҳо таъсири синергияро синтез мекунад.

Таркиб ва сохтори муносибати методологӣ оид ба такмили механизми рушди кластерҳои саноатӣ дар Тоҷикистонро баррасӣ намуда, мебинем, ки ҳамаи аъзоёни кластерҳо дар зери таъсири фарогирии эффектҳои микросӣ ва синергия бартариҳои иловагии рақобатӣ ба даст меоранд. Сохтори кластери саноатӣ ба коҳиш додани хароҷоти умумии тадқиқоти амалӣ ва татбиқи навоариҳо аз ҳисоби таъсири оптимизатсияи истеҳсолот мусоидат мекунад, ки ин ба кластерҳо имкон медиҳад, ки муддати тӯлонӣ фаъолияти инноватсионӣ анҷом диҳанд. Ҳамин тариқ, кластерҳои саноатӣ шаклҳои муассиртарини ба даст овардани сатҳи баланди рақобатпазирии сохторҳои истеҳсолӣ мебошанд ва рушди онҳо ҳамчун системаи инноватсионии истеҳсолот раванди табиӣ ва объективӣ мебошад.

Дар байни кластерҳои саноатӣ ва маҷмуаҳои ҳудудии саноатӣ (МҲС) як қатор фарқиятҳои калидӣ ҳамчун усули ташаккули маҷмӯи саноатӣ мавҷуданд, аммо дар таъмини механизми идоракунӣ ва рушди консентратсияи ҳудудии истеҳсолоти саноатӣ умумияти зиёде мавҷуд аст: мувофиқати наздики объектҳои, ки ба таркибҳо дохил карда шудаанд, бо назардошти ҷанбаҳои саноатӣ ва фазои ташкили истеҳсолот, омилҳои рақобатии маҳаллӣ ва стратегӣ, афзалиятҳо, зарурати фаъолияти самараноки соҳаҳои дастгирӣ ва институтҳои инфрасохторӣ. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки аксари минтақаҳои саноатии Тоҷикистон дар доираи усули МҲС сохта шудаанд ва баъзе гурӯҳҳои эҳтимолӣ дар заминаи истеҳсолӣ ё ҳамчун як қисми МҲС ташаккул ёфтаанд ва имрӯз асоси рақобатпазирӣ ва иқтисодии содиротии саноати ватанӣ мебошанд.

Аз ин рӯ, ҳангоми ташкили кластерҳои саноатӣ бо истифода аз усулҳо ва воситаҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ, лоиҳа ва идоракунӣ барномавии маблағгузории рушди ҳудудии саноат бояд як қатор муқаррароти концепсияи хусусияти татбиқшавандаи МҲС Статбик карда шаванд. Мазмуни сиёсати кластери давлатӣ дар робита бо кластерҳои саноатӣ аз ҷониби мақомоти ҳокимият дар таҳияи принципҳои ҳадафҳо ва усулҳои ҳавасмандгардонии корхонаҳо ва ҳамкориҳои шабакавии онҳо барои маблағгузории ташаккул ва рушди кластерҳо бо мақсади баланд бардоштани рақобатпазирии соҳаҳои миллӣ ва минтақавӣ тавсиф карда мешавад.

Сиёсати кластерӣ роҳи инноватсионии ташкил ва татбиқи сиёсати микроиктисодӣ дар робита бо кластерҳо, аз ҷумла ҳалли мушкилоти рақобат ва сиёсати саноатӣ мебошад. Дар шароити амалӣ, сиёсати кластерӣ дар таҳияи стратегияи кластер амалӣ карда мешавад, ки афзалиятҳо ва самтҳои ифода мекунад, ки тадбирҳои мушаххаси ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсати кластериро муайян мекунад. Сохтор, таркиб, иҷрокунандагон, истилоҳҳо, манбаъҳо ва воситаҳои татбиқи онҳо дар маҷмӯъ стратегияи кластериро ташкил медиҳанд.

Расми 1. – Таркиби механизми маблағгузории рушди кластерҳои саноатӣ дар Тоҷикистон*

*Сарчашма: муаллиф таҳия намудааст.

Стратегияи кластерӣ қисми таркибии стратегияи рақобатпазирӣ дар сатҳҳои гуногуни ҳукумат мебошад. Ташаббускорони сиёсати кластер аз боло ба поён мақомоти марказӣ (минтақавӣ) мебошанд. Объекти он кластерҳои ғайримазҳабӣ мебошанд, ки занҷирҳои арзиши молхоро дар сатҳи миллӣ ташкил медиҳанд. Ҳангоми гузаронидани сиёсати кластерии "аз боло ба боло" ташаббусҳо чун қоида аз ҷониби мақомоти маҳаллӣ ва ассотсиатсияҳои ҷомеаи тичорӣ пайдо мешаванд.

Объекти чунин сиёсат кластерҳои фазой (минтақавӣ, ҳудудӣ-истеҳсолӣ, маҳаллӣ) мебошанд. Дар натиҷаи омӯзиш маълум шуд, ки хусусиятҳои объективии таҳия ва ташаккули сиёсати миллии кластерӣ ва қолабҳои умумии стратегияҳои кластерӣ (ҷор намунаи асосӣ: мавҷудияти муассисаҳои грантдиҳанда (фондҳо, агентҳо), ки ташаббусҳои кластерро дар шаклҳои гуногун дастгирӣ ва маблағгузорӣ мекунанд, мавҷудияти якҷанд шаклҳои агентҳои институтсионалӣ ва инфрасохторӣ, ки қодиранд функцияҳои ҳамгириро дар сатҳи микро самаранок иҷро мекунанд, иштироки давлат дар ташкил ва рушди инфрасохтори ҷисмонӣ, маъмурӣ, иттилоотӣ ва илмӣ-технологии кластерҳои саноатӣ, аз ҷониби мақомоти миллӣ ва минтақавӣ иҷро шудани як қатор вазифаҳо ва ҷорабиниҳои умумӣ барои татбиқи стратегияи кластерӣ), аммо воситаҳо ва усулҳои татбиқи онҳо дар таркиб умумият вучуд надорад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки айни замон дар Тоҷикистон як намуди омехтаи сиёсати кластерӣ бидуни тавачҷӯҳи возеҳ ба соҳаҳои алоҳида ва афзалиятҳои минтақавӣ ташаккул меёбад. Ҳамзамон, ба андешаи мо, на як модели либералии стратегияи кластерӣ,

балки дирижистӣ ба нақша гирифта мешавад. Ба андешаи мо, сиёсати кластерӣ дар Тоҷикистон бояд бо назардошти хусусиятҳои сохтори фазоии саноат ва дар яқҷоягӣ бо дигар равишҳо, ки дар иқтисоди нақшавӣ таҳия ва бомуваффақият татбиқ карда мешаванд, ташаккул ёбад. Илова бар ин, азбаски сиёсати кластерӣ танҳо яке аз якҷанд равишҳо барои баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ мебошад, самараи бештари мусбат аз татбиқи он бо истифодаи Ҳамоҳангшудаи он дар яқҷоягӣ бо дигар фишангҳо ба даст оварда мешавад.

Омили муваффақияти сиёсати кластери миллий бояд татбиқи он нисбат ба кластерҳои ғайримарказӣ ва фазой ва рушди ташаббусҳои кластер бошад. Ғайр аз он, як самти алоҳидаи сиёсати инноватсионии саноатӣ, ки бевосита ба кластер алоқаманд аст, бояд рушди МҲС-ҳои мавҷуда ва таъсиси навро дар асоси принципҳои нави таҳсилот ва истифодаи оқибатҳои ҷойгиркунӣ ва концентратсияи омезиш ва ҳамкорӣ баррасӣ кард. Ҳамин тариқ, нақши мақомоти давлатӣ дар тарзи нави ташкили сиёсати иқтисодӣ дар робита бо кластерҳои саноатии ватанӣ метавонад ҳамчун нақши катализатор ва ташкилотчи муқоламаи байни иштирокчиёни онҳо, ташаббуси лоиҳаҳои нави инфрасохторӣ ва барномаҳои минтақавӣ (байниминтақавӣ) истеҳсоли ва сармоягузорӣ муайян карда шавад. Дар системаи инноватсионии Тоҷикистон ташкилотҳои дорой шаклҳои гуногуни моликият фаъолият мекунанд, аммо сохторҳои давлатӣ нақши калидӣ доранд, зеро онҳо дар оянда сиёсати кластери давлатиро ташаккул медиҳанд ва тавассути онҳо стратегияҳои кластери минтақаро амалӣ мекунанд. Онҳо ба андозаи зиёд характери институтсионалӣ ва намуди зоҳирии ташкилии системаҳои инноватсионии истеҳсолиро, ки ба рушди кластер равона карда шудаанд, эҷод мекунанд.

Дар навбати худ, онҳо таҳти таъсири омилҳои зерин, ки мақомоти давлатӣ ва менеҷмент муайян мекунанд, ташаккул меёбанд [1].

- усули фаъолияти муҳити соҳибкорӣ барои ташаккул ва рушди кластерҳо; - стратегияи ҳамгирии муносибати кластерӣ ба сиёсати инноватсионии саноатӣ дар сатҳи макро ва микро;

- шаклҳо ва усулҳои татбиқи стратегияҳои кластер, вобаста аз модели интихобшудаи сиёсати кластерӣ ва намуди он;

- усулҳо ва воситаҳои дастгирии институтҳои инфрасохтор дар яқҷоягӣ бо ташаккул ва рушди кластерҳо;

- сатҳи таҳқиқоти амалӣ ва диққати он ба талабот аз сохторҳои саноатӣ ва соҳибкории ба кластерҳо дохилшуда;

- ҳавасмандгардонии фаъолияти тадқиқотӣ бо самти ба ниёзҳои истеҳсолии бизнеси кластерӣ;

- системаи ташкили таълими касбӣ ва бозомӯзии кадрҳо бо самтгирии худ ба талабот аз корхонаҳои саноатии кластерҳо.

Дар натиҷа, ташаккули модели ташкилии сиёсати дохилии кластер ва пуррагии функционалии он, ки дар асоси он татбиқи стратегияҳои кластерӣ, ки ба рушди инноватсионии саноатӣ нигаронида шудаанд, бештар аз омилҳои, ки мақомоти давлатӣ ва менеҷмент муайян мекунанд, вобаста аст.

Равандҳои ҷаҳонишавӣ ва тағироти сифатӣ дар сохтори ташкилии саноат ба шароити пешбурди тичорат дар Тоҷикистон торафт бештар таъсир мерасонанд. Ширкатҳои саноатӣ имрӯзҳо бояд қобилияти истеҳсоли молҳои рақобатпазирро бо қобилияти ҳарчи зудтар навоарӣ кардани онҳо тавлид кунанд. Муваффақияти иқтисодии тичорат бештар аз қобилияти ба бозор баромадани маҳсулоти инноватсионӣ бештар вобаста аст.

Барои баланд бардоштани рақобатпазирӣ, ширкатҳо бояд ба салоҳиятҳои асосии худ диққат диҳанд, ки ин онҳоро ба дониши иловагии дар дигар ширкатҳо истеҳсолшаванда вобаста мекунанд. Ҳангоми татбиқи равандҳои инноватсионӣ сохторҳои истеҳсоли наметавонанд дар канор бошанд. Баръакс, дониши нав ва истифодаи он дар молҳо ва хидматҳои нав дар шабакаҳои инноватсионӣ ва кластерӣ сурат мегирад.

Наздикии чуғрофӣ дар назария ва амалия ҳамчун бартарии рақобатӣ ба ҳисоб меравад, зеро он табудули донишро дар байни ширкатҳо осон мекунад. Сохторҳои кластерии истеҳсоли аз ҳудуди чуғрофӣ ва милли мегузаранд. Барои навоариҳои муассир робитаи устувор бо чараёнҳои инноватсионии ҷаҳонӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад. Ин пайвастиҳои аз ҷониби институтҳои инфрасохторӣ, агентҳои иттилоотӣ таҳлилӣ, марказҳои дастрасии дастаҷамъӣ, ширкатҳои машваратӣ шабакавӣ, марказҳои таҷрибаомӯзӣ, марказҳои таҷриба ва ғайра амалӣ ва дастгирӣ карда мешаванд. Мусаллам аст, ки дар шароити муосир, ҳангоми ташаккули кластерҳо аҳамияти институтҳои инфрасохторӣ, ки бо чараёни донишҳои техникӣ ва навигарии технологӣ иртиботдоранд, афзоиш меёбад.

Тағирёбии шароити иқтисодӣ боиси тағирёбии сиёсати саноатӣ ва инноватсионӣ дар Тоҷикистон мегардад. Стратегияи таъсири умумӣ ба равандҳои инноватсионӣ тадриҷан ба сиёсати рушди қутбӣ ва ҳамгироии усули кластерӣ ба сиёсати саноатӣ иваз мешавад. Ҳангоми татбиқи онҳо, зарур аст, ки сарчашмаҳои маблағгузорӣ барои ташкили сохторҳои институтсионалӣ, ки кластерҳои саноатиро дастгирӣ мекунанд, мутамарказонида шаванд.

Қоҳиш ёфтани қобилияти идоракунии равандҳои инноватсионӣ дар сатҳи макроиқтисодӣ, ба андешаи мо, бо он алоқаманд аст, ки ҳудуди миллии равандҳои инноватсионӣ дар натиҷаи фаъолияти сохторҳои соҳибкорӣ занҷирҳои арзиширо аз ҳам мепоянд. Сохторҳои соҳибкорӣ марҳилаҳои онро дар он ҷо мегузоранд, ки манфиатҳои маҳаллӣ барои истеҳсолот ва тичорат пайдо кунанд.

Кластерҳои саноатӣ, ки дар заминаи онҳо рушд мекунанд, субъектҳои пешқадами хоҷагии мебошанд, ки дар минтақаҳо амал мекунанд. Аз ин рӯ, дар айни замон, тавачҷӯҳи фаъолияти иқтисодӣ бештар ба онҳо рӯ меорад, зеро афзалиятҳои рақобатӣ дар сатҳи минтақавӣ ба вучуд оварда ва истифода мешаванд. Дар робита ба ин, имкони ҷалби ширкатҳои хориҷӣ аз он ҷумла, Узбекистон, Покистон, Русия барои иштирок дар ташкили кластерҳо дар минтақаҳо, тавассути ташкили фазои мусоиди сармоягузорӣ ва шароити рушди маҷмуъӣ тақозо, рушди омилҳои истеҳсоли ва таъсиси муассисаҳои махсус мавҷуд аст.

Дар шароити муосир иқтисодӣ вазифаҳои мақомоти давлатӣ нисбат ба кластерҳо тағир меёбанд. Ба фарқ аз сиёсати саноатӣ, ки барои татбиқи он якҷанд соҳаҳои ояндадори иқтисод интихоб карда мешаванд, объекти сиёсати кластерӣ ба вазъи воқеии ҳамкориҳои ширкатҳои саноатӣ бо маблағгуздорон, таъминкунандагон, харидорони маҳсулот, институтҳои инфрасохторӣ ва мақомоти давлатӣ мувофиқат мекунад. Барои баланд бардоштани рақобатпазирии кластерҳо ва барои зудтар тичоратикунонии маҳсулоти онҳо, ҳамкорӣ байни донишгоҳҳо, кормандони давлатӣ ва соҳибкоронро ташкил кардан лозим аст [3].

Таҳлили таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ҳуди усули кластерӣ василаи расидан ба ҳадафҳои сиёсати инноватсионӣ (аз ҷумла тағироти сохторӣ дар иқтисодиёти минтақа, баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳо, тақвияти диққати инноватсионии истеҳсолоти саноатӣ ва ғайра), ҳамчун воситаи муассири ҳавасмандгардонии рушди минтақа мебошад.

Дар ниҳояти қор, он ба афзоиши ҳаҷми умумии маҳсулоти минтақавӣ, баланд бардоштани тавозуни савдои минтақа, афзоиши шуғл, музди меҳнат ва баланд бардоштани устуворӣ ва рақобатпазирии системаҳои иқтисодии минтақавӣ нигаронида шудааст. Истифодаи технологияҳои кластерии ташкилӣ имкон медиҳад, ки механизми самарабахши афзоиши саҳми соҳибкорӣ ба рақобатпазирии қаламравҳо, рушди ташаббуси соҳибкорӣ дар соҳаи истеҳсолот татбиқ карда шаванд. Ин ногузир бо талаботи нав нисбати захираҳои инсонӣ, зарурати навсозӣ ва рушди онҳо ҳамроҳӣ мекунад.

Мавқеи ибтидоии муносибати кластерӣ дар ин соҳа, ба андешаи мо, бояд фаҳмиши зарурати афзоиши ҳиссаи ҷузъи зеҳнӣ дар маҳсулоти кластерҳо, афзоиши шумораи ҷойҳои

корию баландхитисос ва навигариҳои истифодашудаи намудҳои гуногун (ташкилӣ, маҳсулотӣ, технологӣ, равандӣ ва ғайра) бошад.

Ҳамзамон, васеъ кардани имкониятҳои истифодаи усули кластерӣ дар тайёр кардани кадрҳо барои кластерҳои саноатӣ қарори маҷбурӣ шуда наметавонад. Он бояд ба мониторинги талабот ва имкониятҳои рушди захираҳои инсонии кластер, муайян кардани мушкилот ва дурнамои он асос ёбад. Қабули қарорҳо дар ин соҳа бояд барои соҳибкорон, мақомот, муассисаҳои илмӣ, таълимӣ ва дастгирӣ мутобиқ ва баробар фаҳмо бошад.

Дар натиҷаи омӯзиш як қатор вазифаҳои умумӣ оид ба такмили механизми маблағгузории ташақкул ва рушди кластерҳои саноатӣ дар Тоҷикистон муайян карда шуданд. Ин, пеш аз ҳама, соҳаи ҳамгирии муносибати кластерӣ ба сиёсати инноватсионии саноатӣ ва пайвастании онҳо бо хусусиятҳои макроиктисодӣ ва микроиктисодии механизми маблағгузории ташақкул ва рушди намудҳои гуногуни кластерҳои саноатӣ мебошад. Ҳалли ин вазифаҳо, ба андешаи мо, дар ташкил ва татбиқи сиёсати кластери давлатӣ дар робита бо кластерҳои фазой, ғайримарказии саноатӣ ва ташаббусҳои кластерӣ мебошад.

Мақомоти ҷумҳуриявӣ ва минтақавӣ метавонанд маҷмӯи вазифаҳоро оид ба татбиқи сиёсати кластери ба саноати инноватсионӣ воридшуда самаранок иҷро кунанд. Он ҳам усули ҳавасмандкунии ғайримустақими рушди кластерҳо ва ҳам тадбирҳои идоракунии мустақими равандҳои кластеризатсияро дар бар мегирад. Ҳангоми татбиқи стратегияи кластер, мақомоти ҷумҳуриявӣ бояд вазифаҳои таҳлилӣ, ташаббускорӣ, машваратӣ, маблағгузорӣ, дастгирӣ, ҳамоҳангсозиро иҷро кунанд ва вазъи умумии рушди кластерро назорат кунанд. Мақомоти минтақавӣ бояд вазифаҳои дастгирии иттилоотӣ, сафарбаркунӣ, ташхис, ҳавасмандгардонӣ ва мониторингро иҷро кунанд.

Якчанд намудҳои стратегияи кластер мавҷуданд, ки татбиқи онҳо дар Тоҷикистон ба ташақкул ва рушди ташаббусҳои кластер мусоидат хоҳад кард:

- стратегияи кластери "брокер" - сиёсати ташкили платформа барои муколама байни ташаббускорон ва омилҳои кластери саноатӣ;
- стратегияи диверсификатсияи талаботи маҳаллӣ тавассути ҷойгиркунии фармоишҳои давлатӣ ба ширкатҳои маҳаллӣ;
- стратегияи такмили ихтисоси қувваи кори маҳаллӣ тавассути татбиқи барномаҳои таҳсилоти иловагӣ ва бозомӯзии кадрҳо;
- стратегияи ташақкул ва рушди "бренд" -и минтақа барои ҷалби сармояи хориҷӣ.

Ҳангоми истифодаи ин стратегияҳо дар таҷрибаи тоҷикон, бояд вазифаҳои умумии мақомоти давлатӣ ба назар гирифта шаванд, ки бояд инъикос ёбанд:

- дар афзоиши сармоягузорӣ ба инфрасохтори инноватсионӣ ва истеҳсолии кластерҳо;
- дар ҳавасмандгардонии кластерҳо дар марҳилаҳои аввали рушд тавассути истеъмоли маҷмӯии маҳсулоти онҳо дар асоси фармоишҳои давлатӣ;
- дар дастгирии ҳамаҷониба барои рушди захираҳои меҳнатии соҳибхитисос;
- дар рушди ташаббусҳои маркетингӣ ва иттилоотии кластерҳо, ташкили агентҳои ва марказҳои маҳсус барои тақсмоти онҳо;
- дар иҷрои давлат ҳангоми ташаққули кластерҳои вазифаи пешбаранда дошта барои барномаҳои тадқиқотӣ, ки иштироқи донишгоҳҳо ва институтҳои илмӣ дар кластерҳоро таъмин мекунад;
- дар ҷамъоварии иттилооти оморӣ аз ҷониби мақомоти давлатӣ дар бораи фаъолияти кластерҳо ва таҳлили он.

Ҳалли доираи васеи масъалаҳои мушаххас бояд баргараф намудани мушкилоти микроиктисодии таҳсилот ва маҳдудиятҳои институтсионалӣ оид ба рушди кластерҳои саноатӣ бошад, бо назардошти зарурати ташкили сохторҳои институтсионалӣ ва ташкилии ба системаҳои минтақавӣ истеҳсолӣ ва инноватсионӣ воридшуда.

Дар асоси муқаррароти илмии баёншуда, мо самтҳои стратегияи муносибати методологиро бо тавсияҳо оид ба такмили механизми маблағгузории ташақкул ва рушди

кластерҳои саноатӣ муфассал баён менамоем. Асосҳои самти аввал, ба андешаи мо, инҳоянд:

- истифодаи таҷрибаи байналмилалӣ ва таҷрибаҳои беҳтарини хориҷӣ дар таҳияи сиёсати кластерӣ ва татбиқи стратегияҳои кластерӣ нисбат ба кластерҳои фазой, ғайримарказии саноатӣ ва ташаббусҳои кластерӣ;

- ҷуфт кардани вазифаҳои мақомоти давлатӣ дар ҳалли масъалаҳои ташкили шабакавии сохторҳои истеҳсолӣ бо кластерсозии соҳибкории хурд ва миёна;

- ташаккули шароити ташкилию иқтисодӣ барои ҳамгирии усули кластерӣ ба усулҳо ва воситаҳои татбиқи "Концепсияи рушди саноати сармои венчурӣ дар Тоҷикистон" (дар асоси омӯзиши таҷрибаи хориҷӣ ва ватанӣ);

- гузаронидани таҳқиқоти объективӣ ва мунтазам оид ба муайян ва арзёбии ҳолати кунунӣ ва дурнамои рушди кластерҳои саноатӣ;

- ташкили заминаи иттилоотию оморӣ, ки фаъолияти воқеии иқтисодӣ ва истеҳсолии кластерҳои потенциалӣ ва мавҷудаи саноатиро инъикос мекунад.

Муқаррароти асосии методологии самти дуюми стратегӣ, ба назари мо, инҳоянд:

- истифодаи таҷрибаи ҷаҳонӣ ва таҷрибаи пешқадам барои ташаккул ва рушди самараноки кластерҳои минтақавии рақобатпазир;

- рафъи мушкilotи микроиқтисодии таҳсилот ва маҳдудиятҳои институтсионалӣ оид ба рушди кластерҳои саноатӣ, бо дарназардошти мундариҷаи омилҳои асосии муайяншуда;

- истифодаи мунтазами таҷрибаи муваффақонаи ташкили ноҳияҳои саноатӣ дар Тоҷикистон;

- беҳтар намудани муҳити институтсионалии соҳибкории саноатӣ тавассути ташаккул ва дастгирии рушди унсурҳои иттилоотӣ, зерпудратӣ ва инфрасохтори институтсионалӣ (масалан, тавассути ташкили системаи марказҳои ҳамгирии, марказҳои таҷдид ва пудратчии иловагии саноатӣ, агентҳои иттилоотӣ ва таҳлилий оид ба технологияҳои кластерӣ);

- ҳавасмандгардонии ширкатҳо барои ташкили кластерҳои минтақавии саноатӣ тавассути ташаккули фазои мусоиди сармоягузорӣ ва муҳити институтсионалӣ барои пешбурди тичорат, таҳияи шароит барои талаботи маҳаллӣ, афзалиятҳои рақобатии маҳаллӣ ва омилҳои истеҳсолот;

- рушди ҳамкорӣ байни гурӯҳҳои тичорӣ ва ширкатҳои пешбар дар минтақаҳои Тоҷикистон дар асоси ҳамроҳсозии манфиатҳои корпоративӣ;

- баланд бардоштани устувории сохтори кластерҳои потенциалии саноатӣ ва ҷалби ширкатҳои нав ба соҳаи салоҳияти худ тавассути амалисозии пурраи функцияҳои коммуникатсионӣ ва иттилоотӣ аз ҷониби сохторҳои институтсионалӣ;

- навсозии пешрафтаи ташкилотҳои пудратӣ бо дарназардошти дурнамои ҳалли мушкilotи муайяншуда дар бозори дар самти татбиқи стратегияҳои кластерӣ (масалан, тавассути ташкили системаҳои марказҳои таҷдид ва субпудратҳои саноатӣ);

- тақвияти ҷузъи коммуникатсионии дастгирии истеҳсолии корхонаҳои саноатӣ барои ташаккули системаҳои тичоратӣ, ки ба ташкили кластерҳо тавассути рушди пудратчии иловагӣ, аутсорсинг ва институтҳои ба бозор нигаронида шудаанд;

- ташкили муассисаҳои нав ва ҳамкориҳои кооперативӣ, ки дар онҳо мавҷуданд (масалан, МОИ, саноатӣ ва технопаркҳо, унсурҳои системаи зерпудратӣ) дар минтақа барои рушди бозори пудратчии иловагии саноатӣ ва ташаккули мутамаркази кластерҳои саноатӣ;

- татбиқи лоиҳа оид ба ташкили агентҳо, ки қобилияти самаранок иҷро кардани вазифаҳои таъмин намудани иттилоотро ба корхонаҳо ва ҷомеаи тичоратиро оид ба технологияҳои кластерӣ доранд (масалан, дар сатҳи миллӣ - агентии иттилоотӣ ва маркетингӣ, дар сатҳи минтақавӣ - системаи марказҳои иттилоотӣ);

- дастгирии ташкилию ҳуқуқӣ ва ҳавасмандгардонии иқтисодии рушди паркҳои саноатӣ ва технологӣ, боғҳои таъминкунандагон, МОИ, ҳамчун пешбарандаҳои ташаккули кластерҳои саноатӣ;

- ҳамоҳангсозии пайдарпайии тақмили механизми рушди кластерҳои саноатӣ бо марҳилаҳои ташаккул ва рушди онҳо;

- бо назардошти нақши омилҳои сифатии стратегияҳои корпоративӣ дар таъмини рақобатпазирии устувори кластерҳои саноатӣ.

Самтҳои стратегӣ, ки бо муқаррарот ва тавсияҳои методологӣ мушаххас шудаанд, ба назари мо, асоси усули методологиро барои тақмил ва оптимизатсияи механизми маблағгузори ташаккул ва рушди кластерҳои рақобатпазирӣ саноатии ватанӣ дар намудҳои мухталиф ҳам дар сатҳи макро ва ҳам микро ташкил медиҳанд. Як қатор мавқеъҳои асосӣ ба ҳавасмандгардонӣ ва дастгирии ташаббусҳои кластерӣ дар саноат равона карда шудаанд. Аммо, натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки ҳамгироии амиқ ва густариши ҳамкориҳои корхонаҳои саноатӣ ва ширкатҳои истеҳсолкунандаи кластерҳо дар иқтисоди бозаргонӣ бештар ба назар мерасад. Дар марҳилаи иқтисоди гузариш, ки Тоҷикистон дар он қарор дорад, ин ҳамкориҳо дар муддати кӯтоҳ ба сатҳи зарурӣ намерасанд[4].

Чи тавре қайд карда мешавад "...ба бахшҳои воқеии иқтисодии минтақа чалби ҳарчи бештари сармоягузори дохилию хориҷӣ, суръати тези рушди иқтисодиро таъмин менамояд"[2].

Механизми маблағгузори ташаккули кластерҳо ва макротехнологияҳо муайян карда шуд, ки тибқи он барои ташкили як кластери саноатии инноватсионӣ тибқи таҷрибаи Федератсияи Россия ба 154 млн. сомонӣ ваё 1 млрд. рубли Россия, тибқи таҷрибаи ИМА барои ташкили як макротехнология 20 млрд. долл. ИМА зарур аст.

АДАБИЁТ

1. Афанасьев М.К. Рақобати ҷаҳонӣ ва кластеризатсияи иқтисод // «Масъалаҳои иқтисодӣ», 2005, № 4, с. 75-86; «Кластерҳо дар Русия» // Маводҳои лоиҳа - М.: Инноватсия Бауман, 2006; Печаткин В.В., Гаймалова С.М. Ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ташаккули кластерҳои саноатӣ дар минтақаҳои Русия // Сиёсати саноатӣ дар Федератсияи Россия, 2006, № 11, с. 27-33; Пилипенко И.В. Сиёсати кластерӣ дар Русия // Ҷомеа ва иқтисод, 2007, № 8, с. 28-64; Маводҳои Конфронси умумирусиягии «Стратегияи рушди минтақавии Русия» - М.: КГ «ROEL Consulting», 2007; Воробьев П.В. "Ташаккули кластерҳои рақобатпазирӣ саноатӣ дар минтақа: моделҳои ташкил ва воситаҳои сиёсат" // Маводҳои Конфронси илмӣ умумирусиягии "Проблемаҳои сиёсати давлатии рушди минтақавии Русия" - Екатеринбург: Маркази тадқиқоти иқтисодии минтақавии УрГУ, 2008.
2. Шарипов У.А. Некоторые факторы повышения инвестиционной привлекательности энергетического сектора в регионе / У.А. Шарипов, А.У. Хомидов // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе, 2020. -№9. –С.67-71.
3. Solv'd 1 0, Lindqvist G., Ketels Ch. The Cluster initiative Greenbook. The Competitiveness Institute / VINNOVA, Gothenburg, 2003, p. 46.
4. C. Ketels, G. Lindqvist, O. SOlvell. Cluster Initiatives in Developing and Transition Economics // Center for Strategy and Competitiveness - Stockholm, 2006; Best M.H. Cluster Dynamics in Theory and Practice. - Singapore: Johor and Penang Electronics, 2008.

Соҳибов Ф.Х., Халилова У.О.

ТАЪМИНОТИ ИТТИЛООТӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ЗАМИНАВИИ ҚАБУЛИ ҚАРОРҲОИ ИДОРАКУНӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Рушд ва инкишофи босуръати равандҳои рақамикунонӣ, ки имрӯз ҳамчун омилҳои муҳими ба мураккабгардии қабули қарорҳои идоракунӣ боисшаванда шинохта мешавад, тақозо менамояд, ки дараҷаи аҳамиятнокии омилҳои дигари ба қабули қарорҳои идоракунӣ таъсиркунанда ба таври амиқ мавриди омӯзиш қарор дода шаванд. Бинобар ин, дар мақола таваҷҷӯҳи асосӣ ба муайян намудани нақш ва аҳамияти таъминоти иттилоотӣ дар самаранокии қабули қарорҳои идоракунӣ зоҳир карда мешавад.

Калидвожаҳо: иттилоот, технологияи рақамӣ, қабули қарори идоракунӣ, таъминоти иттилоотӣ, иқтисодиёти рақамӣ, амсила, усул, нишондиҳандаҳо, таҳлил.

Соҳибов Ф.Х., Халилова У.О.

ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАК БАЗОВЫЙ ФАКТОР ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Стремительное развитие процесса цифровизации, который в настоящее время признается важным фактором, усложняющим принятие управленческих решений, требует углубленного изучения значимости других факторов, влияющих на принятие управленческих решений. Поэтому в статье основное внимание уделяется определению роли и значения информационного обеспечения в эффективности принятия ведомственных решений.

Ключевые слова: информация, цифровая технология, принятия управленческое решение, информационное обеспечение, цифровая экономика, модель, метод, индикаторы, анализ.

Sohibov F.H., Khalilova U.O.

INFORMATION SUPPORT AS THE BASIC FACTOR OF MANAGEMENT DECISION-MAKING IN THE CONDITIONS OF THE DIGITAL ECONOMY

The rapid development of the digitalization process, which is currently recognized as an important factor complicating managerial decision-making, requires an in-depth study of the significance of other factors influencing managerial decision-making. Therefore, the article focuses on determining the role and importance of information support in the efficiency of departmental decision-making.

Key words: information, digital technology, making a management decision, information support, digital economy, model, method, indicators, analysis.

Дар шиरोити рушд ва инкишофи босуръати равандҳои идоракунӣ, ки ба истифодаи ҳамаҷонибаи технологияҳои муосири иттилоотӣ вобастагии зич доданд, ҳалли мушкилоти таъминоти иттилоотӣ дар ҳоли гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ боз ҳам мураккабтар мегардонад, зеро имрӯз, масъалаи татбиқи технологияҳои рақамӣ дар арсаи ҷаҳон ҳамчун яке аз масъалаҳои аввалиндараҷа дар назди ҳукумати кишварҳо қарор гирифта, таҳқиқи ҷанбаҳои алоҳидаи масъалаи қабули қарорҳои идоракунӣ диққати олимони ва коршиносони соҳаҳои мухталифро ба худ ҷалб намудааст. Чунин вазъият таъминоти иттилоотиро ҳамчун

чузъи муҳимтарини фаъолияти идоракуни муаррифӣ намуда, дар айни замон он мавқеи махсуси стратегиро ишғол менамояд ва дарки нақш, мазмун, сохтори дохилӣ ва тамоюли рушди онро тақозо мекунад.

Дар доираи таҳқиқи ин масъала Катрин С.В. ақидаеро пешниҳод намудааст, ки тибқи он: таъминоти иттилоотӣ ҳамчун маҷмуи маълумот дар бораи ҳадафҳо, ҳолат, самтҳои рушди объект ва муҳити он шинохта мешавад, ки дар асоси селай иттилооти бо ҳам алоқаманд ташкил карда шудаанд. Ин система усулҳои бадастоварӣ, нигоҳдорӣ, ҷустуҷӯ, коркард ва интиқоли маълумот ба корбарро дар бар мегирад.[2] Олимони ватанӣ дар асари худ доир ба менечменти инноватсионӣ ҳангоми таҳқиқи технология ва усулҳои идоракунии инноватсияҳо, бо дарки аҳамияти таъминоти иттилоотӣ дар қабули қарорҳои идоракуни, чунин қайд намудаанд: технологияи идоракунии равандҳои инноватсионӣ усулҳои коркарди иттилоот, усулҳои қабули қарорҳои идоракуни, усулҳои тавлиди ғояҳои инноватсионӣ, таҳияи пайдарпайии раванди эҷоди маҳсулоти нав ё раванди нав, усулҳои таъсиррасонӣ ба истеъмолкунандагони маҳсулоти навро дар бар мегирад.[1] Мушаххасоти мазкур аз дарки аҳамиятнокии таъминоти иттилоотӣ ҳамчун омили заминавӣ дар раванди қабули қарорҳои идоракуни дарак медиҳад.

Чунин муқаррарот бо он асоснок меёбад, ки тавре аз таҳқиқоти олимони қарни гузашта бар меояд, то 60-80% меҳнати идоракуни барои коркарди иттилоот, аз ҷумла 30-40% барои дастрас намудани он, 10-14% барои интиқол ва зинаи аввали коркарди иттилоот ва 20-25% барои коркарди таҳлилӣ ва ҳисобкунӣҳо равона карда мешавад. [4] Бояд қайд кард, ки новобаста аз тақсимои хароҷоти вақтӣ, самаранокии қарорҳои қабулшуда аз рӯи хислати саривақтӣ, пуррагӣ ва бозътимодии маълумоти аз ҷониби шахси қабулкунанда қарор ба даст овардашаванда вобаста мебошад. Дар робита ба ин муқаррарот метавон қайд кард, ки дар рафти қабули қарорҳои идоракуни иттилоот воситаи муҳимтарини муайян кардани роҳҳои алтернативии ҳалли мушкилот маҳсуб меёбад, зеро он ба мушаххас намудани самтҳои фаъолияти минбаъда мусоидат мекунад. Албатта, рушд ва инкишофи илмӣ техника агар аз як тараф ба ташаккули роҳи усулҳои нави ҳалли мушкилоти идоракуни мусоидат намуда бошад, пас аз ҷониби дигар он ба пайдоиши омилҳои манфии ба самаранокии қабули қарорҳо таъсиркунанда боис гардидааст, ки ин ҳам дар ҳадди аксар бо таъминоти иттилоотӣ алоқаманд мебошад.

Дар шароити муосир вобаста ба технологияҳои иттилоотии истифодашаванда ва воситаҳои интиқолдиҳандаҳои иттилоотие, ки дар низоми идоракуни истифода бурда мешаванд, таъминоти иттилоотиро метавон ба анъанавӣ ва автоматӣ ҷудо кард.

Тавре аз натиҷаи таҳқиқот бар меояд, усулҳои таҳия ва қабули қарорҳо чузъи муҳимтарини раванди идоракунии фаъолияти дилхоҳ ташкилот буда, онҳо бояд вобаста ба вазифаҳо ва шароити нави, ки иқтисодиёт дар асоси он тараққӣ мекунад, мунтазам тақмил ёбанд, вале тақмили ин раванд бе таҳқиқ ва татбиқи роҳҳои муассири илман асоснокшуда имконнопазир мебошад. Бинобар ин, дар шароити ташаккулёбии равандҳои идоракуни нақши қарорҳои идоракунии муассир, ки аз иттилооти бозътимод замина мегирад, тадриҷан меафзояд. Дар ҳалқаи идоракуни раванди қабули қарор унсурҳои асосие мебошад, ки аз як тараф, вобаста ба иҷрои қарори қабулшуда ва арзёбии натиҷаҳои бадастомада, ба дигар унсурҳои раванди идоракуни таъсири назаррас мерасонад ва аз тарафи дигар бошад, худӣ он таъсири онҳоро дар натиҷаи фикру мулоҳизаҳо эҳсос мекунад. Бинобар ин, аз лиҳози он, ки назарияи қабули қарорҳо ҳамчун як соҳаи илм мафҳумҳо ва усулҳои математикӣ, омӯрӣ, иқтисодӣ, идоракуни ва равониро дар бар гирифта, тарзу усулҳои интиқоби инсониятро дар ҳалли мушкилоти мухталиф меомӯзад, олимони ва мутахассисон дар доираи ин мушаххасот ҷиҳати дарёфти роҳҳои ҳалли босамари мушкилоти мазкур аз амсилаҳои мухталифи ба ин самт тааллуқдошта истифода мебаранд. Аслан сухан дар бораи ду амсилаи қабули қарорҳо меравад: классикӣ ва маъмурӣ.

Асоси амсилаи классикии қабули қарорҳо таҳминҳои иқтисодӣ ташкил медиҳанд, ки дараҷаи мувофиқати қарорҳои идоракуниро бо имкониятҳои иқтисодии корхона муайян

менамояд. Албатта дар сохтори қарор омили заминавиरो иттилоот ташкил медиҳад ва инкишофи ин равиши классикии қабули қарорҳо бештар ба фаъолияти низомҳои иттилоотии корпоративӣ вобаста аст. Дар амсилаҳои маъмури равандҳои воқеии қабули қарорҳо дар ҳолатҳои душворе ифода мегарданд, ки дар ин гуна ҳолатҳо роҳбарон ҳатто наметавонанд қарори аз нуқтаи назари иқтисодӣ оқилонро интихоб намоянд. Ҳамин тариқ, амсилаи маъмурии қабули қарор асосан ба фаъолияти интуитсияи нафари идорақунанда (менечер) вобаста мебошад. Тавре мушоҳида мегардад, дар қатори омилҳои ба қабули қарорҳои идорақунӣ таъсиррасон масъалаи таъминоти иттилоотӣ дар мадди аввал қарор мегирад, зеро қабули қарор маҳз аз коркарди маълумоти мавҷудбуда ва дар ин асос муқаррар намудани фаъолияти минбаъда иборат мебошад.

Олими рус Хайруллина А.Р. масъалаи таъминоти иттилоотии қабули қарорҳои идориро дар соҳибқорӣ хурду миёна дар шароити иқтисодиёти рақамӣ таҳқиқ намуда, раванди гузариш ба технологияи рақамии қабули қарорҳои идорақунӣ дар тичорати хурд ва миёнаро ба таври дар расми 1 овардашуда тасвир намудааст [5]. Ба ақидаи ӯ рақамикунонии равандҳо ва амалиётҳои дохилии ширкат метавонад таъсири омилӣ инсониро ба натиҷаҳои қабули қарорҳои идорақунӣ ба таври назаррас коҳиш диҳад. Дар баробари ин, ҳангоми интиқоли маълумот дар байни шӯъбаҳо ҳамоҷиҳо бартараф карда шуда, вақти роҳбар барои назорати сифати кор ва сари вақт иҷро шудани фармоишҳо сарфа мегардад. Дар ҳақиқат, агар дар солҳои қаблӣ диққати асосӣ ба муайян намудани хароҷотҳои коркарди мошинии иттилоот равона карда шуда бошанд, ҳоло бошад диққати асосӣ ба қабули фаврии қарорҳои идорақунӣ равона карда шудаанд [3].

Зеро дар рафти қабули қарорҳои идорақунӣ маълумотҳои воқеии фавран дастрасшуда, ҷиҳати беҳгардонии ҳолатҳои молиявӣ истеҳсолии объект, бо истифода аз амсилаҳои риёзию иқтисодӣ мавриди таҳлилҳои дақиқ қарор дода мешаванд.

Расми 1. Қабули қарорҳои идорӣ дар раванди гузариш ба иқтисоди рақамӣ

Тавре аз расми 1 ба назар мерасад марҳилаҳои гузариш дорой хусусиятҳои хоси худ мебошанд, масалан дар ибтидо гардиши ҳуччат ба таври муқаррарӣ бидуни таъсири технологияҳои муосир амалӣ гардида, дар рафти қабули қарорҳои фаврии монеаҳо вучуд

доштан. Бинобар ин, чувтҷӯи дарёфти роҳҳои бартарафсозии ингуна мушкилот инсонро ба автоматикунони раванди қабули қарорҳои идоракунии водор намуд, ки асоси онро технологияҳои электронии қабули қарорҳои идоракунии ташкил медиҳанд. Сипас ҷаҳонишавии равандҳои рақамикунонӣ омӯзиши роҳҳои муассири қабули қарорҳои идоракуниро ба миён овард. Вале имрӯз бархе аз нафарон технологияҳои автоматонидашуда ва технологияҳои рақамиро дар як мафҳум дарк мекунанд, ки ин нодуруст аст. Заро мавҷуд будани воситаҳои техникую барномавӣ дар ҷойи кори мутахассисон наметавонад ба самаранокии фаъолияти кории корманд ва натиҷанокии қабули қарорҳои идоракунии ба таври комил мусоидат намояд. Тафовути автоматикунонӣ ва рақамикунонии равандҳо дар он аст, ки автоматикунони равандҳо агар ба худкор намудани раванди коркард ва интиқоли маълумот нигаронида шуда бошад, пас рақамикунонии равандҳо ин татбиқи амсилаҳои тичоратӣ дар раванди қабули қарорҳои идоракунии мебошад, ки дар ин ҳангом таъминоти иттилооти дақиқ ва фаврӣ яке аз омилҳои муҳимтарин маҳсуб меёбад.

Қарорҳои идоракунии дар фаъолияти ташкилот аз маълумоти нақшавӣ, меъёрӣ, технологӣ, баҳисобгирӣ ва таҳлили асос ёфта, қарорҳои қабулшуда, бо назардошти ҳамаи омилҳои ба қабули қарорҳо таъсиркунанда ва таҳлили оқибатҳо, бояд аз маълумоти боэътимод, саривақтӣ ва пешгӯинашаванда асос ёфта бошанд. Бинобар ин, дар амалия одатан барои таъмини дараҷаи назардошти самаранокии қарорҳои қабулшаванда аз низоми нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва сифатии арзёбии иттилоот низ истифода менамоянд.

Хуллас, бидуни эҳсоси шубҳа метавон қайд кард, ки иттилоот ҳамеша дар раванди қабули қарорҳои идоракунии нақши муҳимро мебозад ва дар шароити рақамикунонии кулли равандҳо ва афзоиши бемайлони ҳаҷми иттилоот аҳамияти таҳминоти иттилоотӣ дар раванди қабули қарорҳои идоракунии босуръат меафзояд. Зеро воридшавии фаъол ва истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ дар сохтори фаъолияти соҳаҳо ба дигаргуниҳои кулӣ боиси мегардад ва дар чунин раванд яке аз самтҳои асосии рақамикуниро масъалаи баланд бардоштани суръати қабули қарорҳои идоракунии ташкил медиҳад, ки ин на танҳо ба қонеъ гардонидани талаботи афзоюндаи шахсони қабулкунандаи қарор, балки ба зуд мутобиқ гардидани соҳа ба тағйироти дар муҳити он ба вучуд оянда мусоидат мекунад. Ҳамин тариқ, дар асоси натиҷаҳои таҳқиқоти гузаронидашуда асоснок мегардад, ки қарор ҳар қадар мураккабтар бошад, нақши таъмини иттилоотӣ дар раванди қабули қарорҳои идоракунии ҳамон қадар баландтар арзёбӣ мегардад.

Таҳқиқот нишон дод, ки дар рафти қабули қарорҳои идоракунии таъминоти иттилоотӣ ҳамчун маҷмӯи маълумот дар бораи ҳадафҳо, ҳолат, самтҳои рушди объект ва муҳити он баромад намуда, он дар асоси селани иттилооти бо ҳам алоқаманд ташаккул меёбад ва яке аз омилҳои муҳими муайянкундаи самаранокии натиҷаи қарорҳои идоракунии қабулшаванда маҳсуб меёбад. Бинобар ин, дар шароити ҷаҳонишавии равандҳои рақамикунонӣ омодагии кадрҳои баландихтисоси дорандаи дараҷаи кофии дониши техникӣ, ки ҳамзамон аз истифодаи усулҳои муосири таҳлилҳои иқтисодию риёзӣ бархурдор мебошанд, яке аз масъалаҳои мубрами рӯз шинохта шуда, таҷдиди нақшаҳои таълимиро дар макотиби олии кишвар тақозо менаояд.

АДАБИЁТ

1. Базаров Ш.Ш., Ашуров М.Н., Назарамонова Д.М. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов под редакцией профессора Базарова Ш.Ш. — Душанбе: Таджикский государственный финансово-экономический университет – 228с. С.21.
2. Катрин С.В. Процесс принятия решений и АСУ. М., 1980. С. 171.
3. Комилов Ф.С. Технологии иттилоотӣ. - Душанбе, Бахт LTD, 2016. – 256 с.
4. Мазур Л. Н. Информационное обеспечение управления: Основные тенденции развития: Учеб. пособие. Екатеринбург: УрГУ, 1999. 188 с.

5. Хайруллина А.Р. Информационное обеспечение принятия управленческих решений в малом и среднем предпринимательстве в цифровой экономике. Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия экономика. № 4 (30), 2019. С. 141-149.

УДК 338.48

Машокиров Ч.Н., Шаропов Ф.Р.

ТАЪСИРИ СИФАТИ ХИЗМАТРАСОНИИ САЙЁҲӢ БА САТҲИ ЗИНДАГОНИИ АҲОЛӢ

Имрӯзҳо сайёҳӣ яке аз самтҳои пешрафтаи ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии бисёр аз давлатҳо ва минтақаҳои ҷаҳон табдил ёфтааст. Инчунин саноати сайёҳӣ - унсури ҳатмии намунаҳои истеъмоли ва рафтори иҷтимоии қисми зиёди аҳоли мебошад. Дар Тоҷикистон бар্তарии рақобат як моликияти миллии сайёҳӣ мебошад - объектҳои беназири мероси меъморӣ, фарҳангӣ, таърихӣ ва табиӣ, инчунин иқтисодии рекреатсионӣ. Танҳо дар сурати дуруст ва самаранок истифода бурдани онҳо, соҳаи сайёҳӣ метавонад оғози рушди иҷтимоию иқтисодӣ бошад, ки ба рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавии минтақаҳои Тоҷикистон ва дар маҷмӯъ кишвар мусоидат хоҳад кард.

Вожаҳои калидӣ. Сайёҳӣ, стратегия, иқтисодиёт, хизматрасонӣ, модел, сайёҳ, саноати сайёҳӣ, шугли аҳоли.

Машокиров Дж.Н., Шаропов Ф.Р.

ВЛИЯНИЕ КАЧЕСТВА ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ НА КАЧЕСТВО ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

Сегодня туризм стал одним из ведущих направлений социально-экономической и культурной жизни большего числа государств и регионов мира, а туриндустрия – обязательным элементом потребительских моделей и социального поведения значительной части населения. В Таджикистан конкурентным преимуществом является национальное туристское достояние – уникальные объекты архитектурного, культурного, исторического и природного наследия, а также рекреационный потенциал. Только при их правильном и эффективном использовании туриндустрия может стать началом социально-экономического развития страны, которая будет способствовать экономическому, социальному и духовному развитию регионов Таджикистана и страны в целом.

Ключевые слова: туризм, услуга, качество обслуживания, уровень жизни населения, экономика.

Mashokirov J.N., Sharopov F.R.

INFLUENCE OF QUALITY OF TOURIST SERVICES ON QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION

Today, tourism has become one of the leading areas of socio-economic and cultural life of many States and regions of the world, and tourism industry - a mandatory element of consumer patterns and social behavior of a large part of the population. In Tajikistan, the competitive advantage is a national tourism property – unique objects of architectural, cultural, historical and

natural heritage, as well as the recreational potential. Only when they are correct and effective used, tourism industry could be the beginning of socio-economic development that will contribute to economic, social and spiritual development of Tajikistan regions and the country as a whole.

Key words. Tourism, quality of life, economics, services, model, tourist, tourism industry, population, finance.

Сайёҳӣ дар асри XXI ҳамчун як соҳаи муътадил рушдбандаи иқтисодиёт ворид гашта, ба яке аз бахшҳои калонтарин ва суръатбахши савдои байналхалқии хизматрасонӣ табдил ёфтааст. Суръати баланди рушди он, ҳаҷми зиёди даромадҳои асбӯрӣ ба бахшҳои гуногуни иқтисодиёт фаъолона таъсир мерасонанд, ки он ба ташаккули соҳаи ҳуди сайёҳӣ мусоидат мекунад.

Сайёҳӣ соҳаи муҳими иқтисодиёти ҷаҳон аст. Дар баъзе кишварҳо, рушди соҳаи сайёҳӣ солҳои охир барои иқтисодиёти онҳо нақши ҳалкунанда дорад. Ҳамасола садҳо миллион нафар одамон аз марказҳои сайёҳии саросари ҷаҳон дидан мекунад.

Дар даҳсолаҳои охир, алоқамандии омӯзиши мафҳуми сифати зиндагӣ ва нишондиҳандаҳои он торафт меафзояд. Таваҷҷӯҳ ба ин масъала на танҳо дар байни олимони муҳаққиқон, балки дар байни сиёсатмадорон меафзояд. Ин таваҷҷӯҳ, пеш аз ҳама, равандҳои бебозгашти интернационализатсия ва ҷаҳонишавӣ, ки дар он ҳамаи давлатҳо ва қавмҳо иштирок мекунад, кӯшиш мекунад, ки на танҳо барои оянда, балки барои аҳоли шароити хуби зиндагиро фароҳам оваранд [1, с. 209].

Дар солҳои охир аҳамияти сайёҳӣ дар ҳаёти ҷомеаи муосир тақвият ёфт, ки ин ба афзоиши даромади аҳоли, зиёд шудани истифодаи вақти истироҳат, боз ҳам рушд кардани минтақаҳо ва дигар омилҳои мусоидат менамояд. Имрӯзҳо одамон ба мақсадҳои гуногун аз ҷумла: таълимӣ, динӣ, тичоратӣ, фароғатӣ сафар мекунад. Беҳтар кардани сатҳи зиндагии аҳоли ва тавсеаи имкониятҳои ҳаракати озод дар саросари ҷаҳон ба пайдоиши сайёҳони нав мусоидат мекунад.

Сайёҳиро метавон ҳамчун яке аз омилҳои таъмини ҳалли масъалаҳои муҳимтарини иҷтимоӣ иқтисодӣ, баланд бардоштани сифати зиндагии мардум баррасӣ кард. Сифати зиндагӣ ин қонеъгардонии эҳтиёҷоти ҳаётан муҳими одамон ба тандурустӣ, таҳсилот, кор, фароғат, рушди фарҳангӣ, беҳбудии оила, беҳбудии иҷтимоӣ ва муҳити солим мебошад.

Тибқи маълумоти Созмони умумиҷаҳонии сайёҳӣ дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ сайёҳӣ қисми муҳим ва ҷудонопазир аст. Ҳиссаи сайёҳӣ дар ММД-и ҷаҳонӣ тақрибан 9% ва тақрибан 30% -ро дар ҷаҳон ташкил медиҳад, 6% савдои ҷаҳонӣ ба содироти хидмат рост меояд.

Мувофиқи маълумоти Шӯрои ҷаҳонии сайёҳӣ, даромади ғайримустақими соҳаи сайёҳӣ 3 трлн. долл. ИМА ва даромади ғайримустақим 22800 млрд. долл. ИМА ташкил медиҳад. Даромад аз соҳаи сайёҳӣ аз даромади саноати мошинсозӣ зиёдтар шуд. Шумораи коргарон дар соҳаи хизматрасонӣ аз 260 миллион нафар зиёд мебошад.

Ҷузъи муҳими таъмини шароити шоистаи зиндагӣ истироҳат аст, ки ба барқарорсозии нерӯи инсонӣ мусоидат мекунад. Ва дар ин ҷо сайёҳӣ ҳамчун яке аз роҳҳои ташкили истироҳат амал мекунад.

Саноати сайёҳӣ барои кишвар аҳамияти бузурги иқтисодиву иҷтимоӣ дорад:

✓ Он яке аз бахшҳои пешбари комплекси иқтисодии ҷаҳон аз рӯи нишондиҳандаҳои иқтисодӣ баъд аз саноати нафт дар ҷои дуюм қарор дорад ва дар миқдори ҷойҳои корӣ мавқеи асосиро ишғол мекунад зиёда аз 20 миллион нафар дар ҷаҳон дар соҳаи сайёҳӣ кор мекунад;

✓ Дар шакли маҳсулоти сайёҳӣ ва хизматрасонӣ мавҷуд нест, ки онро ҷамъоварӣ ва интиқол додан мумкин аст. Сайёҳӣ тақрибан 10% тамоми хароҷоти истеъмолиро ташкил медиҳад.

✓ Ҷойҳои нави корӣ ба вучуд меояд ва аксар вақт ҳамчун пешрав дар рушди соҳаҳои нав баромад мекунад. Имрӯзҳо дар ҷаҳон ҳар як ҳаштумин ҷойҳои нави корӣ аз ҷониби

ташкilotҳои сайёҳӣ ва саноати меҳмондорӣ сохта мешаванд, ки тақрибан 3 миллион ҷойи кориро ташкил медиҳад;

✓ Вай механизми тақсими даромади миллӣ барои кишварҳои дар соҳаи сайёҳӣ махсусгардонидашуда мебошад. Сайёҳоне, ки ба кишвар дар рухсатӣ мераванд, як қисми маблағҳои дар соҳаҳои гуногун ба даст омада, инчунин ҷойҳои нави кориро ташкил мекунанд;

✓ Омили муҳими катализатор барои рушди иқтисодӣ дар бисёр кишварҳо мебошад (Кореяи Ҷанубӣ, Таиланд ва ғайра);

✓ Он дорой сатҳи баланди самаранокӣ ва бозгашти зуд ба сармоягузорӣ мебошад (сайёҳӣ тақрибан ба ҳисоби 10% тамоми сармоягузориҳои ҷаҳонӣ рост меояд);

✓ Сарчашмаи афзоиши даромади миллӣ, рушди инфрасохтори маҳаллӣ ва шуғл буда, инчунин нишондиҳандаи муҳими афзоиши сатҳи зиндагии аҳолии маҳаллӣ мебошад (барои баъзе кишварҳо даромад аз 70-90% меорад);

✓ Ҳамчун як омилест, ки доир ба ҳифзи табиат ва мероси фарҳангӣ ба назар мерасад, зеро маҳз ҳамин унсурҳо, ки заминаи манбаи онро ташкил медиҳанд;

✓ Моҳиятан ба ҳамаи намудҳои фаъолияти инсон ва ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт мувофиқ аст.

Рушди саноати сайёҳӣ ба чунин соҳаҳои калидии иқтисодиёт, ба монанди савдо, сохтмон, нақлиёт, кишоварзӣ, алоқа, истеҳсоли молҳои истеъмолӣ таъсири ҳавасмандкунанда дорад ва бо назардошти таъсири мултипликатсия яке аз самтҳои пешомадноки азнавсозии сохтории иқтисодиёт мебошад.

Ҳамин тарик, соҳаи сайёҳӣ метавонад ба иқтисодиёти кишвар дар маҷмӯъ ба асосҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, ҳуқуқӣ ва гуманитарӣ таъсири назаррас расонад.

Бо вучуди ин, Тоҷикистон дорой имкониятҳои фаровони беназири рушди соҳаи сайёҳӣ буда, аз тамоюлҳои глобалии рушди худ фарқ мекунад. Дар як вақт, гузариши иқтисодиёт ба иқтисоди бозаргонӣ, ки воқеан тағироти куллиро дар шароити рушд ва фаъолияти соҳаи сайёҳӣ таъмин намуд, бо вучуди ин, ҳам дар равишҳои консептуалии рушди сайёҳӣ ва ҳам дар қарорҳо ва амалҳои мушаххаси мақомоти давлатӣ тағироти зарурӣ ба вучуд наовардаанд. Сарфи назар аз он, ки модели бозаргонии иқтисодиёт ҳалли пурраи масъалаҳои ташаккули механизми фаъолият, ва рушди бахши сайёҳии иқтисодиёт, таҳия ва татбиқи системаи зарурии молиявӣ, иқтисодӣ, қонунгузорӣ, сохторӣ ва ташкилӣ ва дигар тадбирҳо, инчунин чораҳои танзими давлатӣ ва дастгирии давлатро талаб мекунад. Чунин механизм дар сатҳи зарурӣ таҳия карда нашудааст. Дар натиҷа, бисёре аз он чизе, ки соли 1991 дар ин самт ба даст оварда шуд, аз даст рафт, ки ин ба нишондиҳандаҳои сатҳи саломатии аҳолии кишвар ва дар маҷмӯъ вазъи демографӣ таъсири манфӣ гузошт.

Ҷадвали I. Нишондиҳандаҳои асосии оморӣ ташрифи сайёҳон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2013-2018.

№	Номгӯй	Солҳо						Дурнамо 2030
		2013	2014	2015	2016	2017	2018	
1	Ҷамъи шаҳрвандони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти сарҳади давлатӣ ба ҷумҳурӣ ворид шудаанд. ҳаз. наф.	320	246	463	420	490	1154	30427

	Фарқият нисбат ба соли гузашта (бо %)	100	76	188	90,7	116	235	26,37 маротиба
2	Теъдоди шаҳрвандони хориҷие, ки мутобиқи маълумоти мақомоти сарҳади давлати (СУС) ба чумхурӣ ба ҳайси сайёҳ ворид шудаанд, ҳаз.нафар.	208	213	413	344	431	1038	2401
	Фарқият нисбат ба соли гузашта (бо %)	100	102	193	83,2	125	240	2,31 маротиба
3	Теъдоди сайёҳонӣ дохилие, ки тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ба хориҷа сафар намудаанд, нафар.	15443	29589	16363	19549	14420	9167	35438
	Фарқият нисбат ба соли гузашта (бо %)	100	52,1	55,3	119,4	73,7	63,5	3,87 маротиба
4	Теъдоди сайёҳони хориҷие, ки тавассути ширкатҳои сайёҳӣ ба чумхури ворид шудаанд, нафар.	2728	3577	3080	3630	4413	6699	13512
	Фарқият нисбат ба соли гузашта (бо %)	100	131	86,1	117,8	121,5	151,8	2,02 маротиба
5	Даромад аз пешниҳоди хизматрасониҳои сайёҳӣ (бе назардошти андоз аз арзиши изофа, ҳаз сомонӣ.	6225,1	10989,6	9582,8	8422,1	9076,3	16928,1	295,00

Фарқият нисбат ба соли гузашта (бо %)	100	176,5	87,1	87,8	107,7	186,5	1,74 маротиба
---------------------------------------	-----	-------	------	------	-------	-------	----------------------

Сарчашма: Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омери солони Ҷумҳурии Тоҷикистон 2019. Саҳ. 170-172

Масъалаи пешниҳоди хидматҳои босифат универсалӣ мебошад. Вобаста аз ҳалли бомуваффақияти он соҳаи сайёҳӣ рушд мекунад, гарчанде ки нишондиҳандаҳои сифат дар соҳаи сайёҳӣ ва мушкилоти вобаста ба пешниҳоди хидматҳои сифатӣ мушаххас мебошанд. Вазъият бо он мураккаб аст, ки имрӯзҳо мафҳумҳои «сифат» хеле зиёданд ва ҳар кадоми онҳо ҷойгоҳи худро доранд. Барои дуруст баҳо додан ба сифати хидматҳои пешниҳодшаванда, мафҳуми «Сифат» -ро таҳия кардан лозим аст, ки дар асоси он таҳлили фаъолияти корхонаҳои сайёҳӣ гузаронида мешавад ва инчунин бо кадом параметрҳо муайян кардани сифати зиндагии аҳоли ва пайдо кардани нуқтаи оптималии он. Сифати хизматрасонӣ дар соҳаи сайёҳӣ бо афзалиятҳои истеъмолкунандагон мувофиқат мекунад.

Сифати ҳаётро ҳамчун як хусусияти маҷмӯии ҳолати ҷисмонӣ, равонӣ, моддӣ, ва маънавии инсон ва ҷомеа муайян кардан мумкин аст, ки як навъ дастури башардӯстона барои рушд ва беҳбудии онҳо мебошад. Беҳтарин мафҳуми сифат: «Сифат ин чараёни муқоисаи нархи талабот ва нархи пешниҳод бо ҳадди аққал яке аз иштирокчиёни мубодила барои муайян кардани кадом шартест, ки ӯ барои мубодила омода аст». Барои муқоисаи дурусти сифат ва сифати зиндагӣ, таҳлили амиқи таъсири хизматрасонӣ ба сифати зиндагии аҳоли, вазъи ҷисмонӣ ва равонии он зарур аст. Гузашта аз ин, сифати ҳаёт бояд ҳамчун категорияи доимо рушдбанда баррасӣ карда шавад, ки он метавонад бо мундариҷаҳои гуногун мувофиқи идеалҳои иҷтимоии ҷомеаи мушаххас, давраи таърихӣ вақт ва равиши муайян кардани моҳият пур карда шавад [2, с. 59].

Бояд ба назар гирифта шавад, ки баъзе шартҳои бунёди хизматрасонии босифат дар корхонаи сайёҳӣ ҳамчун унсурҳои муҳимтарини баланд бардоштани сифати ҳаёти аҳоли ба назар гирифта мешаванд:

- 1. Риояи принципҳои асосӣ ва муҳим барои соҳаи сайёҳии хизматрасонии муосир:*
 - ✓ мутобиқати ҳадди аксари хизматрасониҳо бо назардошти хусусияти истеъмол ба талаботи истеъмолкунандагон;
 - ✓ мустақиман пайваст кардани хизматрасонӣ бо маркетинг, принципҳо ва вазифаҳои асосии он;
 - ✓ тағйирпазирии хизматрасонӣ ва самтгирии он бо назардошти талаботҳои тағйирёбандаи бозор ва афзалиятҳои истеъмолкунандагони хизматрасонии сайёҳӣ;
- 2. Фароҳам овардани шароити зарурӣ барои кормандон, ки дар асл хизматрасонии босифатро таъмин хоҳанд кард. Ин шартҳо иборатанд аз:*
 - ✓ эргономикаи ҷойҳои корӣ;
 - ✓ шарҳи дақиқи қоидаҳое, ки барои ҳар як корманд ҳатмӣ мебошанд;
 - ✓ системаи дақиқи баҳодихӣ ба сифати кори ҳар як корманд, ки имкон медиҳад миқдор ва сифатнокии самаранокии хидмат ба таври объективӣ чен карда шавад, аз ҷумла чунин унсурҳои суғурӯи ҳисоботдиҳанда ба монанди ҳусни ният ва хушмуомилагӣ;
 - ✓ ҳавасмандкунии кормандон, тавачҷӯҳи самимиаш ба шукуфоии тамоми корхона, хоҳиш ва қобилияти иҷроӣ ҳама корҳо то ҳадди имкон самаранок, инчунин рӯҳияи худмухторӣ;
 - ✓ системаи такмили ихтисоси кадрҳо.
- 3. Оптимизатсияи сохтори ташкилии корхона, ки хизматрасонии сайёҳиро пешниҳод мекунад:* ҷӣ қадаре, ки занҷири фармоиш зиёд аст, эҳтимолияти хато зиёдтар аст, бинобар ин сохтори оптималии ташкилии идорақунӣ, ки дар он шумораи унсурҳо ниҳоят кам аст (вале бе вайрон кардани сифати хизматрасонӣ). Яке аз шартҳои муҳимтарини таъмини муттасилии раванд бо дараҷаи яхелаи сифати хизматрасонӣ самаранокии мутақобилаи

ҳамаи унсурҳои сохтор мебошад, ки ба шумо имкон медиҳад ҳатоҳои дар ҳар сония пайдошударо ислоҳ кунед ва имконияти такрори онҳоро истисно кунед; [2, с. 58].

4.Мониторинги ҳамаҷониба, мукамал, объективӣ ва ҳатмии доимии сифати хизматрасонӣ, ки:

- ✓ Иштироки меҳмонон дар арзёбии сифат ва назорати он;
- ✓ Коркарди усулу меъёрҳо барои мутобиқати талаботи стандартҳо бо ҳолати воқеии корҳо;
- ✓ Ташкили системаи худидоракунии кадрҳо;
- ✓ Кори доимӣ бо гурӯҳҳои сифат;
- ✓ Истифодаи меъёрҳои миқдори аниқ муайяншудаи баҳогузори сифати хизматрасонӣ;
- ✓ Иштироки кормандон дар ташкили система ва меъёрҳои сифат;
- ✓ Истифодаи воситаҳои техникий назорати сифат;
- ✓ Ташкили ҳадамоти назоратӣ (аз ҷумла намояндагони ҳадамоти гуногун: дирексия, шуъбаи молиявӣ, шуъбаи амният, ҳадамоти кадрҳо, роҳбарон ё кормандони ҳама ҳадамоти функционалӣ.).

Ҳангоми эҷоди системаи назорат, принсипи ҳатмист. Низоми назорати сифати хидмат, воқеан, назорати ҳар сонияро дар тамоми марҳилаҳои технологӣ ва дар ҳама ҷиҳатҳо таъмин мекунад. Ғайр аз он, функсияи назорат, ки баргардонидани мешавад, бояд мустақилият ва тасҳеҳи ҳама амалҳои дигарро барои расонидани хидматҳои босифат таъмин намояд.

Дар натиҷа, ду меъёрҳои асосии системаи сифатро метавон фарқ кард:

1. Он бояд сатҳи баланди сифатро таъмин кунад;
2. Мутобиқати онро ба стандартҳои умумиэтирофшуда ва инчунин эҳтиёҷоти сайёҳон таъмин намояд.

Аммо, дар як қатор минтақаҳои индустриалӣ рушди сайёҳӣ метавонад ба тағироти назаррас дар сохтори иҷтимоӣ ва муҳити зист оварда расонад. Табиати муносибати байни сайёҳон ва аҳолии маҳаллӣ аз он вобаста аст, ки ҳардуи онҳо интиқолдиҳандагони фарҳангҳои гуногун мебошанд, иртиботи онҳо дар замоне руҳ медиҳад, ки сайёҳон истироҳат мекунанд ва аҳолии маҳаллӣ кор мекунанд ва муваққатӣ мебошанд. Таъсири сайёҳӣ ба ҳаёти аҳолии маҳаллӣ ҳам мусбат ва ҳам манфӣ буда метавонад [3, с. 25].

Ҷиҳатҳои мусбат инҳоянд: ташкили ҷойҳои корӣ; афзоиши даромад, ки ба баланд шудани сатҳи зиндагии аҳолии маҳаллӣ оварда мерасонад; суръат бахшидан ба раванди урбанизатсия, рушди хизматрасониҳои шахрӣ, инфрасохтор, ташкилотҳои фарҳангӣ; суръатбахшии равандҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ; эҳёи арзишҳои фарҳангии маҳаллӣ, рушди санъати халқӣ, расму оинҳо; зиёд шудани талабот ба молҳои ватанӣ; ҳифз ва барқарорсозии ёдгориҳои фарҳангии маҳаллӣ; баланд бардоштани ҷолибияти минтақа; таҷдиди ҳаёти фарҳангии маҳаллӣ.

Ҷанбаҳои манфӣ иборатанд аз: тичоратикунони манфиатҳои гурӯҳҳои мухталифи аҳоли; зиёд шудани ҳиссаи меҳнати беихтисос; тичоратикунони фарҳанг; аз даст додани шахсияти як макони муайяни сайёҳӣ; низоъ байни аҳолии маҳаллӣ ва сайёҳон. Таъсири манфии сайёҳӣ метавонад пеш аз ҳама ба стихиявӣ, набудани омодагии пешакӣ ва назорат оварда расонад.

Дар чунин шароит, аҳолии маҳаллӣ имкони мутобиқ шудан ба дигаргуниҳои ҷориро надоранд.

Ҳамзамон, сайёҳӣ ҳамчун нишондиҳандаи сифати зиндагии аҳоли доираи васеи проблемаҳоеро дар бар мегирад, ки бо ҳам алоқаманданд ва ба таҳқиқу ҳалли минбаъда ниёз доранд [4, с. 73].

Дар соли 2030 Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари соҳаи сайёҳиаш устувор ва дар минтақаи сатҳи ҷаҳонӣ эътирофшуда хоҳад шуд. Саҳми сайёҳӣ дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ назаррас буда, сайёҳӣ меҳвари таъсиси ҷойҳои корӣ дар шаҳру минтақаҳои дурдасти мамлакат нақши муҳим дорад. Ҷалби сармояи хориҷӣ ва дохилӣ, имтиёзҳои

махсуси андозию гумрукӣ ба рушди инфрасохтори сариҷӯӣ, меҳмонхонаҳо, осоишгоҳҳо, маҷмааҳои сайёҳӣ мақсаднок равона шуда, инчунин шароит ва инфрасохтори нақлиётно логистикӣ барои ташаккулёбӣ ва рушди истеҳсоли маҳсулоти хунароҳои дастӣ, соҳибкории саноатӣ ва сайёҳӣ дар деҳот ва дар ноҳияҳои дурдасти кишвар, дорои иқлим ва табиати беназир мебошанд, фароҳам оварда шудааст.

**Нишондиҳандаҳои мақсадноки стратегияи сайёҳӣ дар
Ҷумҳурии Тоҷикистон**

Р/т	Номгӯи нишондиҳандаҳо	2017	2020	2025	2030
1	Шумораи сайёҳони ба ҷумҳурӣ ташрифоваранда (ҳазор нафар)	430,9	1000,0	1600,0	2500,0
2	Саҳми сайёҳӣ дар ММД (%)	1,2	5,0	6,5	8,0
3	Саҳми сайёҳӣ дар содирот (%)	6,2	8,0	12,0	15,0
4	Саҳми сармоя ба соҳаи сайёҳӣ дар маҷмуи сармоягузориҳо (%)	0,07	2,0	5,0	10,0
5	Саҳми сайёҳӣ дар қисми даромади буҷети давлатӣ (%)	0,046	1,0	1,6	3,0
6	Миқёси хизматрасониҳо дар соҳаи сайёҳӣ (млн. сомонӣ.)	1906,8	4425,0	7080,0	11862,6
7	Шумораи субъектҳои бақайдгирифташудае, ки дар соҳаи истироҳат ва таъбиат хизматрасонӣ мекунанд	230	300	410	500
8	Шуғли аҳоли дар соҳаи сайёҳӣ (бо %)	0,6	2,0	5,0	10,0
9	Мавқеи Тоҷикистон дар раҷабандии кишварҳои меҳмоннавоз, ки аз ҷониби Форуми ҷаҳонии иқтисодӣ гузаронида мешавад	107/136	90/136	75/136	50/136

Эзоҳ: Нишондиҳандаҳои бандҳои 2,3,4,5, ва 8 дар соли 2017 аз рӯи маълумоти арзёбишуда пешниҳод гардидаанд.

Солҳои охир муҳочирати меҳнатӣ то андозае коҳиш ёфтааст ва ҷойҳои кори таъсисдодашуда ташаккул ёфтани табақаи миёнаи аҳолиро дар деҳот таъмин мекунад, инчунин таъсири сифати хизматрасонии сайёҳӣ ба сатҳи зиндагии аҳоли таъсир мерасонад.

Таъсири сифати хизматрасонии сайёҳӣ ба сатҳи зиндагонии аҳоли дар ҳалли мушкилоти иқтисодию иҷтимоӣ, таъмини шуғл ва баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардум мавқеи марказӣ дошта, барои рушди иқтисодиёти миллӣ мусоидат мекунад. Умуман, сифат бояд ҳамчун воситаи таъмини технологияҳои махсус барои идоракунии оқилонаи корхона хизмат кунад. Ҳамаи инҳо аҳамияти масъалаи таъсиррасонии сифати хизматрасониҳо ба сифати ҳаёти аҳоли муайян менамояд.

Сайёҳӣ ба ҳаёт дар сатҳҳои гуногун таъсир мерасонад, аҳолии маҳаллӣ фаъолияти моддӣ ва маънавии он, низоми арзиш, манфиатҳои он. Дар минтақае, ки сайёҳӣ табиӣ аст

ва шумораи сайёҳон аз аҳолии маҳаллӣ камтар аст ва сатҳи фарҳангии онҳо тақрибан якхела аст, таъсири хос ба сайёҳӣ вучуд надорад.

Ҳамин тавр, тибқи маълумоти Шӯрои умумичаҳонии сайёҳӣ ва ҷаҳонгардӣ (WTTC), сайёҳӣ дар панҷ мавқеи аввал аз содироти умумии 80% кишварҳои ҷаҳон, хусусан Аврупо, Шарқи Наздик ва ИМА ҷой гирифтааст.

Дар таснифоти Созмони умумичаҳонии сайёҳӣ кишварҳои муайян карда мешаванд, ки асосан сайёҳонро таъмин мекунанд ва кишварҳои, ки мизбон, сайёҳонро қабул мекунанд.

Кишварҳои таъминкунандаи сайёҳон иборатанд: ИМА, Белгия, Дания, Олмон, Ҳолланд, Зеландияи Нав, Шветсия, Канада, Англия.

Кишварҳои мизбони сайёҳон иборатанд: Австралия, Италия, Швейтсария, Фаронса, Кипр, Юнон, Мексика, Португалия, Испания, Туркия.

Дурнамоҳои нишон медиҳанд, ки шумораи одамоне, ки дар соҳаи сайёҳӣ кор мекунанд, 8,6 % шумораи аҳолии машғули ҷаҳонро ташкил медиҳанд. Дар ИМА, тибқи омори миллӣ, соҳаи сайёҳӣ беш аз 16,7 миллион ҷойҳои кориро таъмин мекунад, ки ин 11,9% шумораи умумии ҷойҳои корӣ дар тамоми кишвар мебошад.

Нишондиҳандаҳои Шӯрои сафар ва сайёҳати ҷаҳонӣ

Т/р	Нишондиҳандаҳои асосӣ	Саҳми мустақим	Саҳми умумӣ
1	Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ	Саҳми мустақим аз ҳисоби сафар ва саёҳат ба ММД дар соли 2017 маблағи 2,364.8 млрд. доллари ИМА (3,1% -и умумии ММД)-ро ташкил дод. Ин нишондиҳанда дар солҳои 2015 – 2025 ба андозаи 3,9% рушд карда, дар соли 2025 маблағи умумии 3,593.2 млрд. доллари ИМА баробар шуда 3,3% ММД ҷаҳонро ташкил хоҳад дод.	Саҳми умумии сафар ва сайёҳат дар ММД ҷаҳон дар соли 2017 маблағи 7,580.9 млрд. доллари ИМА (9,8% ММД ҷаҳон)-ро ташкил дод. Тибқи дурнамо ин нишондиҳанда 3,8% устувор рушд карда, дар соли 2025 маблағи 11,381.9 млрд. доллари ИМА (10,5% ММД ҷаҳонро) ташкил хоҳад дод.
2	Ҷойҳои корӣ	Дар соли 2017 сайёҳат ва сафар омили таъсиси 105,408,000 ҷойҳои корӣ (3,6% ҷойҳои умумии кори ҷаҳон). Ин нишондиҳанда 2,0% рушд карда, ба 130,694,000 ҷойҳои кори таъсисёфта, 3,9% -и шуғли меҳнатро дар соли 2025 ташкил хоҳад дод.	Дар соли 2014 саҳми умумии сафар ва саёҳат ба шуғли меҳнат, бо дарназардошти ҷойҳои кори гайримустақими соҳа 9,4%-и шуғли меҳнат (276,845,000 ҷойҳои кори)-ро ташкил дод. Ин нишондиҳанда 2,6 % рушд карда, дар соли 2025 356,911,000 ҷойҳои кори – 10,7% шуғли меҳнатро ташкил хоҳад дод.
3	Содироти сайёҳон	Маблағҳои аз ҳисоби сафарҳои сайёҳон ба даст омада, 1, 383.8 млрд. (5,7% содироти ҷаҳон)-ро дар соли 2014 ташкил дод. Ин нишондиҳанда дар солҳои 2015-2025 ба андозаи 4,2% рушд карда, маблағи 2,140.1 млрд. доллари ИМА ё 5,6%-и содироти ҷаҳонро ташкил хоҳад дод	
4	Сармоягузорӣ	Сармоягузорӣ дар сайёҳат ва сафар дар соли 2014, 814,4 млрд. доллари ИМА-ро ташкил дод, ки он ба 4,3% сармоягузорӣ дар ҷаҳон баробар аст. Ин нишондиҳанда бояд	

		ба 4,8% боло рафта, ҳаҷми умумии маблағгузориҳо дар соҳа 4,6% дар даҳ соли оянда ба нақша гирифта шавад. Ҳаҷми маблағгузориҳо 1,336.4 млрд. доллари ИМА ва ё 4,9 %-и ҳаҷми умумии сармоягузориҳо дар соли 2025 ташкил диҳад.
5	Шумораи сайёҳон	Дар соли 2014 зиёда аз 1 млрд. нафар сафар ва саёҳат намуданд. Дар соли 2018 сафари 1,322 млн. Ба қайд гирифта шудааст. Ин нишондиҳанда дар соли 2020 ба 1,4 млрд. нафар ва дар соли 2030 ба 1,8 млрд. сайёҳ баробар хоҳад шуд. Дар маҷмӯъ, шумораи сайёҳон аз 25 млн. Дар соли 1950 устувор ва бомайлони рушд карда, новобаста ба бухронҳои молиявии ҷаҳонӣ ба 1,8 млрд. сайёҳ дар соли 2030 баробар хоҳад шуд.

Ҳамин тавр сифати хизматрасонии сайёҳӣ дар маҷмӯъ ба пешрафти иҷтимоию иқтисодӣ таъсири назаррас расонида метавонад. Бинобар ин, дар соли 2018 бахшида ба соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ 104 –намуни фаъолият вобаста ба ҳунарҳои мардумӣ аз пардохти андоз озод шудаанд. Он барои Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо сарчашмаи даромад хизмат менамояд, гарчанде, ки ин ҳам манфиати назаррас аст, инчунин имкониятҳои барои такмили тарафҳои дигари ҳаёти иҷтимоии кишвар, аз ҷумла ташкили ҷойҳои кори нав, мусоидат намудан ба болоравии шуҳрати байналмиллалӣ, баланд гардидани шароити зист ва устувории иқтисодӣ ва густариши муносибатҳои байналмиллалӣ, аз ҷумла дар бахши сармоягузори фароҳам меорад.

Натиҷаҳои интизори таҳқиқот чунинанд:

1. Аҳамияти таҳлили сиёсӣ ва иқтисодии мушкилоти сайёҳӣ дар системаи муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ нишон дода шавад. Муайян кардан, ифшо ва систематизатсия кардани сабабҳои, ки сатҳи нисбатан пасти рушди сайёҳиро муайян мекунад, омилҳоеро, ки ба рушди он монеъ мешаванд. Аҳамияти рушди босуръат дар соҳаи сайёҳӣ ва сифати хизматрасонӣ ҳамчун омилҳои муҳими такмил додан ва баланд бардоштани сифати ҳаёти аҳоли асоснок карда шавад; [5, с. 32].
2. Муайян кардани меъёрҳои арзёбии сифати ҳаёти аҳоли ҳам дар сатҳи моддӣ ва ҳам маънавӣ, муайян кардани дараҷаи таъсир ба хизматрасониҳои туристӣ;
3. Таҳияи равишҳои методологӣ оид ба таҳияи барномаҳои рушди соҳаи сайёҳӣ ва пешниҳод кардани критерияҳо барои арзёбии ҳолати объективии сифати таълим. Барои такмил додани заминаи методологӣ барномасозӣ пешниҳодҳо таҳия карда шавад. Асоснок кардани шароит барои татбиқи самарабахши барномаҳои таҳия ва ба истифода додани барои беҳтар кардани сифати соҳаи сайёҳӣ тавассути мувофиқаи қарорҳои идоракунӣ ва афзоиши захираи он [6, с. 253].
4. Таҳия намудани дастуралалҳо ва пешниҳодҳои амалӣ оид ба беҳтар кардани сифати хизматрасонӣ дар соҳаи сайёҳӣ, бо истифодаи маълумоти таҳлили сифати ҳаёти аҳоли ва муайян кардани нишондиҳандаҳои муҳимтарини такмили он;
5. Пешниҳоди мушаххас оид ба такмили заминаи институтсионалии рушди соҳаи сайёҳӣ, ки ба такмили муносибатҳо дар соҳаи сайёҳӣ нигаронида шудаанд, инчунин фароҳам овардани шароити мусоид барои сармоягузори ба соҳаҳои асосии сайёҳӣ ва тағир додани механизми фаъолияти он. Аз ҷумла, таҳия кардани тавсияҳо оид ба муайянсозии дақиқи ваколатҳо дар татбиқи барномаҳо, баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ дар корхонаҳои сайёҳӣ.

АДАБИЁТ

1. Машокиров Дж.Н. Современное состояние и основные направления развития рынка туристских услуг в Республике Таджикистан // Вестник Технологического университета Таджикистана – Душанбе, 2021. – № 4 (47). – С. 209-218.
2. Шаропов Ф.Р., Машокиров Дж.Н. Развитие рынка туристских услуг в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – Душанбе, 2021. – № 3 (37). – С. 52-60.
3. Машокиров Дж.Н., Шаропов Ф.Р. Исследование спроса и предложения на рынке туристских услуг // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. Научный журнал. Душанбе: ТГУК, 2020. - №4/1 (33). С. 20-27.
4. Машокиров Дж. Н., Синяк. Н.Г. Туризм и его воздействие на экономики Республики Таджикистан // Научный журнал «Экономика Таджикистан» Институт экономики и демографии Академии наук Республики Таджикистан. Душанбе: ИЭДАНРТ, 2018. - №1. С. 70-80. (0,62 п.л.). (в соавторстве, автором – 0,2 п.л.).
5. Машокиров Дж.Н. Опыт Испании на мировом рынке туристских услуг // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики (научно-теоретический журнал). Серия общественных наук. - Худжанд: 2016. - №2. (67) С. 32-41.
6. Машокиров Дж.Н. Некоторые проблемы развития рынка туристских услуг в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия экономических наук. Часть 1. Душанбе: «Сино», 2014. - № 2/10 (152). С. 252-257.

УДК 338.1

Усмонова Т.Дж., Джурахонзода Саодат

**РАЗВИТИЕ ТЕХНОЛОГИЙ И ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ КАК ФАКТОР
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ УСЛУГ СЛУЖБ ЗАНЯТОСТИ**

В статье рассматривается влияние формирования цифровизации экономики Таджикистана и развитие информационных технологий на деятельность служб занятости. Представлена Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан. Выполнен сравнительный анализ деятельности онлайн платформ Республики Таджикистан, предлагающие услуги трудоустройства на рынке труда Таджикистана и за рубежом и представлены выводы и предложения на основе опыта ряда государств.

Ключевые слова: цифровизация экономики, информационные технологии, онлайн платформа, трудоустройство, службы занятости, работодатель, открытая деятельность.

Усманова Т.Ч., Чурахонзода Саодат

**РУШДИ ТЕХНОЛОГИЯҶО ВА РАҚАМИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ ҲАМЧУН
ОМИЛИ БЕҲТАР НАМУДАНИ ХИЗМАТРАСОНИИ ШУҒЛИ АҶОЛИ**

Дар мақола таъсири ташаккули рақамикунонии иқтисоди Тоҷикистон ва рушди технологияҳои иттилоотӣ ба фаъолияти хадамоти шуғли аҷоли баррасӣ гардидааст. Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муаррифӣ карда мешавад. Таҳлили муқоисавии фаъолияти платформаҳои маҷозии (онлайнии) Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки хизматрасонии шуғли аҷоли дар бозори меҳнати Тоҷикистон ва хориҷи кишварро

пешниҳод мекунанд, гузаронида шуда, дар асоси таҷрибаи як қатор давлатҳо хулосаву пешниҳодҳо арзёбӣ карда шудаанд.

Калидвожаҳо: рақамикунонии иқтисодиёт, технологияҳои иттилоотӣ, платформаи маҷозӣ (онлайнӣ), шуғл, хадамоти шуғли аҳоли, корфармо, фаъолияти ошкор.

Usmanova T.J., Jurakhonzoda Saodat

THE DEVELOPMENT OF TECHNOLOGIES AND THE DIGITALIZATION OF THE ECONOMY AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE PROVISION OF EMPLOYMENT SERVICES

The article examines the impact of the formation of digitalization of the economy of Tajikistan and the development of information technologies on the activities of employment services. The concept of the digital economy in the Republic of Tajikistan is presented. A comparative analysis of the activities of online platforms of the Republic of Tajikistan offering employment services in the labor market of Tajikistan and abroad is carried out and conclusions and proposals based on the experience of a number of states are presented.

Keywords: digitalization of the economy, information technology, online platform, employment, employment services, employer, open activity.

Цифровизация экономики и развитие технологий, это неизбежный процесс в современном мире. В период формирования и развития цифровой экономики в Республике Таджикистан большое внимание нужно уделяться проблемам занятости и безработицы в трудоизбыточном регионе.

Цифровая экономика - это часть совокупности экономических отношений, которая опосредована ИКТ, сотовой связью, интернет. Вполне естественно, что ее формирование повлечет коренные изменения в самой структуре производственных отношений, в том числе социальных отношениях, главными из которых выступают трудовые отношения.

В ежегодном Послании Маджлиси Оли Президент Республики Таджикистан, Лидер нации, уважаемый Эмомали Рахмон отметил, что «С учетом современных процессов, мы должны усилить работы по реализации цифровой экономики и внедрению цифровых технологий в социально-экономические сферы» [2]. «На основе послания и постановления Республики Таджикистан от 31 января 2019 года, №39 "Об итогах социально-экономического развития Республики Таджикистан в 2018 году и задачах на 2019 год" была разработана и утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 декабря 2019 года, №642 Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан. Концепция основывается на Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года и представляет собой общее видение использования современных цифровых технологий в целях достижения высшей цели долгосрочного развития Таджикистана» [1]. Для создания устойчивого экономического развития и повышения конкурентоспособности Республики Таджикистан востребовано широкое внедрение использование цифровых технологий, особенно "прорывных". Цифровизация экономики даст возможность разработать и внедрить современную модель экономического роста, привлечь международные инвестиции, изменению существующих и созданию инновационных современных производств, обеспечить внутренней рынок и увеличить экспорт. Концепция ориентирована достижения поставленных стратегических целей таких как создание новых рабочих мест, развитие предоставляемых услуг, валового внутреннего продукта (далее-ВВП) и повышение качества жизни населения.

Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан «предусматривает укрепление цифровых основ, как создание современной цифровой инфраструктуры и

обеспечение повсеместного широкополосного доступа, развитие современных систем связи, создание дата центров и цифровых платформ» [1].

На данный период времени существуют множество проблем для реализации концепции, это такие как слабо развитой законодательной и нормативной базы в области цифровой экономики, проблемы разработки и внедрения цифровой инфраструктуры и доступного по цене интернета, отсутствия возможностей у государственных предприятий и организаций приобретения новых технологий, проблемы и отсутствия знаний и навыков в использовании инновационных технологий, низкие возможности вложений в процесс цифровизации, низкие возможности частного сектора, практически отсутствием институциональной основы, слабые возможности для предпринимательской деятельности и использования предпринимателями новых цифровых технологий в своей деятельности, для разработки и внедрения цифровых проектов не достаточно развитая система управления.

Хотелось отметить, что одной из приоритетных целей Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. это продуктивная занятость. На наш взгляд, для успешного достижения цели в качестве первоочередных задач необходимо обеспечить развитие онлайн-услуг в области трудоустройства, обучения, переобучения и повышения квалификации.

Пандемия COVID-19 отразила, важность развития цифровизации в формате государственных услуг и особенно услуг служб занятости. Единая цифровая платформа ее разработка и внедрение в сфере занятости дает возможность усилить и поднять возможности трудоустройства для граждан, так же расширить и облегчить поиск востребованных кадров работодателем. Это большая возможность к созданию более прозрачного и открытого рынка труда и расширяет возможности в поиске вытребованного рабочего места молодежи не имеющего профессионального опыта, инвалидам, гражданам предпенсионного возраста.

Повысить эффективность деятельности служб занятости на рынке труда на современном этапе даст внедрения цифровых технологий, так же разработка и внедрение более современных цифровых коммуникационных каналов расширяет возможности предоставления услуг при трудоустройстве и делает их более прозрачными и доступными. Цифровые платформы позволяют разрабатывать более понятные для кандидатов на трудоустройство системы поиска и подбора вакансий. По данным Международной организации труда, около 66% ГСЗ во всём мире перешли на дистанционную форму обслуживания клиентов: перенесли свои услуги и программы на рынок труда в интернет-пространство или предоставляют услуги по телефону.

Службе занятости Республики Таджикистан, в лице Агентства по труду и занятости населения Министерства труда и занятости населения РТ, необходимо уделить внимание внедрение информационных технологий при предоставлении услуг гражданам, что даст возможность поднять уровень предоставления услуг, прозрачность деятельности служб и свободное обращение граждан.

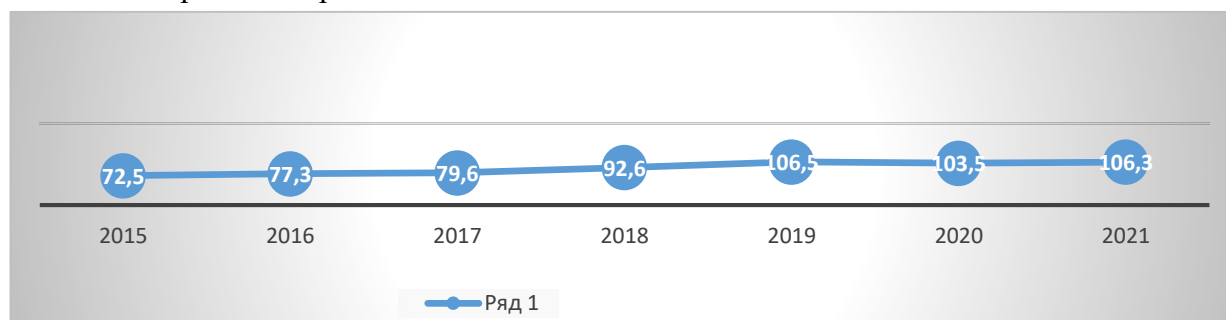

Рисунок 1. Численность лиц, обратившихся по вопросу трудоустройства в службы занятости [4] (тыс. человек)

В последние годы заметна положительная тенденция в получении услуг через службы занятости, обусловлено активной деятельностью службы занятости на рынке труда страны (Рис. 1).

Таким образом анализ численности граждан обратившихся по вопросу трудоустройства в службы занятости показывает, что с 2015-2019 годы вырос на 46,9%, в 2020 году по причине Пандемия COVID-19 численность обратившихся снизилось на 2,8%, но в 2021 году отмечается увеличение на 2,7%. За последние 5 лет отмечается рост на 33,5%, тем самым отражает увеличение потребности в услугах служб занятости.

В связи с этим количество граждан за последние годы, охваченные мероприятиями государственной программы содействия занятости населения, такими как трудоустройство, профессиональной ориентации, получении пособий и направленных на общественные работы имеют тенденцию к увеличению. (Рис. 2)

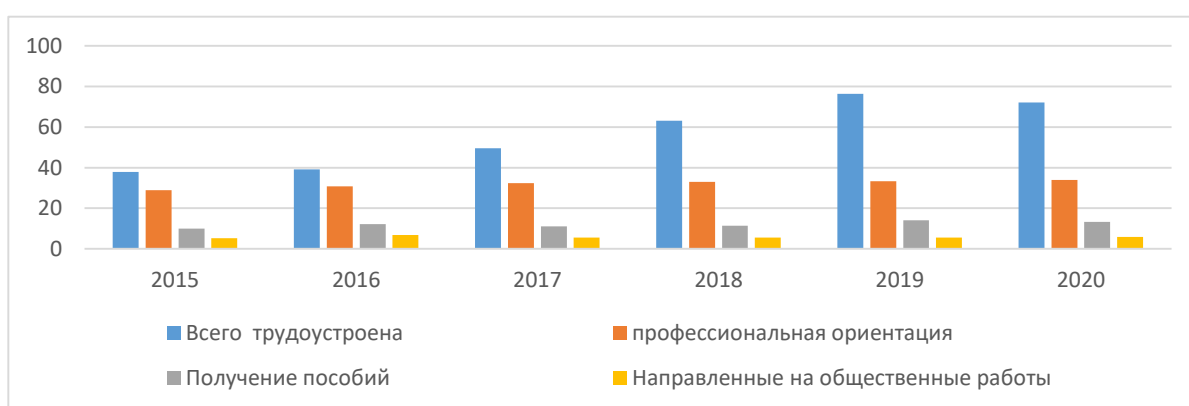

Рис. 2. Динамика численности граждан получивших услуги служб занятости. (тыс. человек) [3]

Анализ динамики показывает не однозначность предоставляемых услуг службой занятости, так за анализируемый период количество трудоустроенных увеличилось на 95,5%, прошедших профессиональную ориентацию увеличилось на 17,3%, получение пособий увеличилось на 33,3%, направленные на общественные работы незначительное увеличение на 11,3%.

Так же хотелось бы отметить увеличение заинтересованности работодателей в совместной деятельности со службой занятости. (рис. 3)

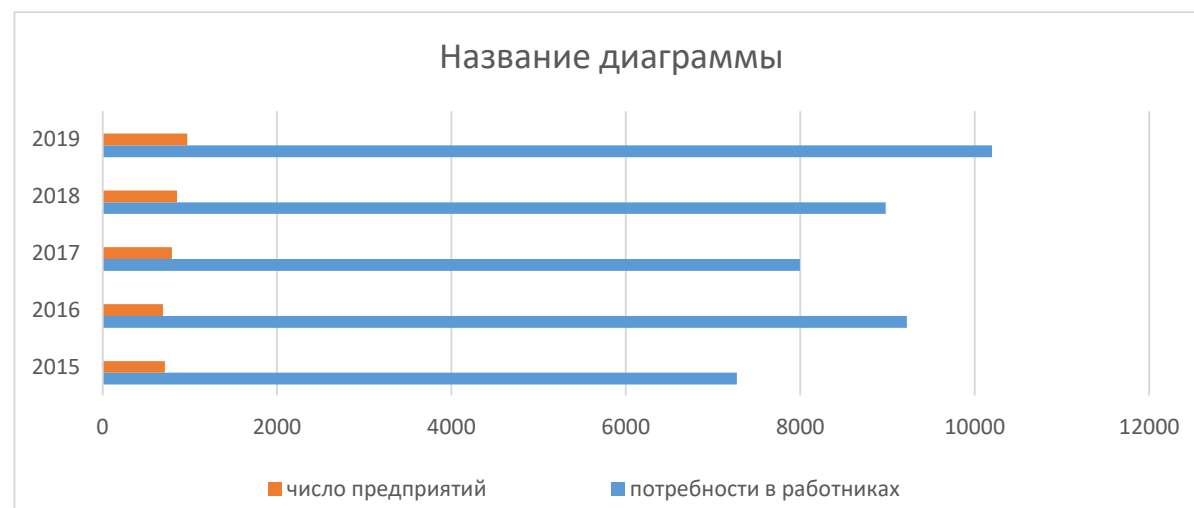

Рис.3. Численность работодателей, обратившихся в службы занятости [4]

Анализ данных численности работодателей, обратившихся в службы занятости показал их увеличение с 2015 по 2019 года на 35,7%, в 2020 году по сравнению с 2019 годом отмечается снижение на 14,2% и причиной этому пандемия COVID-19. Потребность работодателей в работниках за анализируемый период увеличилась на 29,4%.

В данный период времени в Республике Таджикистан используется две платформы трудоустройства, это сайт Агентства по труду и занятости населения KOR.tj и частная интернет платформа SOMON.tj. Анализируя деятельность платформ можно сделать выводы, о том, что SOMON.tj более эффективна чем KOR.tj по количеству вакансий, по отраслевой разбивке, по графику работ и информированности населения о деятельности платформы. Так на SOMON.tj представлено до 5000 вакансий не только по стране, но и за рубежом, а KOR.tj представляет до 300 вакансий по республике. Но хотелось подчеркнуть: KOR.tj предоставляет равные возможности как для работодателей, так и ищущих работу в виде предоставления резюме, когда в SOMON.tj предоставляет информацию только работодатель. При увеличении подачи заявок вакансий работодателей (рис. 3) мы отмечаем, что на интернет платформе не отмечено свыше 9000 вакансий, что говорит о том, что работодатель или не заинтересован в раскрытии вакансий, или не информирован об онлайн подаче заявления вакансий.

Таким образом интернет платформе KOR.tj необходимо отражать требования работодателя по вакансии, активно привлекать и отражать информацию о вакансиях частных платформ, как реализуется на электронной бирже Казахстана Elnbek.kz, тем самым увеличить объём вакансий, отражать потребность работодателей по регионам страны, взаимодействовать с Агентством по трудоустройству за рубежом Министерства труда, миграции и занятости населения отражая вакансии за пределами страны для информированности населения об организованном наборе по трудоустройству трудовых мигрантов, изучить опыт служб занятости стран СНГ и предоставлять информацию о вакансиях через социальные сети такие как facebook, instogram и одноклассники, расширить взаимодействие и информированность деятельности платформы среди работодателей и населения для эффективной деятельности.

Платформа KOR.tj на данный период времени предоставляет информацию только о вакансиях и резюме, а на деле должна быть более широкая информация о предоставляемых услугах, таких как:

- предоставления информации о состоянии рынка труда Республики Таджикистан;
- о специальностях и времени проведения курсов по профессиональной подготовке, переподготовке и повышении квалификации безработных граждан, включая обучение в регионах;
- информировать о состоянии списке работ и о времени где будут проводиться оплачиваемые общественные работы;
- правила подачи и список документов по признанию гражданина безработным;
- место, время и кем проводится профессиональная ориентация тех граждан, которые обратились в службы занятости, а также психологическая поддержка безработных граждан;
- информирование о правилах и условия получения кредита на предпринимательскую деятельность;
- об организации ярмарок вакансий и учебных рабочих мест.

Большая часть населения республики понимает на сколько необходима владеть цифровыми компетенциями, хотелось бы подчеркнуть, что уровень использования персональных компьютеров и информационно-коммуникационной сети интернет в Республике Таджикистан намного ниже, чем во многих других странах Содружества Независимых Государств, и существует серьезный разрыв в цифровых навыках между

отдельными группами населения, особенно в возрасте выше 40 лет. Это объясняет низкую активность граждан на онлайн платформе службы занятости. При увеличении обращения за услугами служб занятости офлайн на платформе подали всего 4 резюме.

На современном этапе, где информационные технологии приходят на помощь человеку, службы занятости должны стать основным помощником работодателя в поиске работников. С новым этапом развития экономики Таджикистана, переходом на индустриально – аграрный тип экономики, создание новых предприятий и использованием современных технологий на рынке труда появляются новые профессии. Работодатель становится более требовательным и разборчивым в вопросе компетенций работников и поэтому использование информационных технологий и платформ при предоставлении услуг службы занятости могут получить информацию о работнике более расширенно и глубоко, что ускорит процесс трудоустройства.

Хотелось подчеркнуть, что процесс цифровизации услуг служб занятости может притормозить, то что не все представительства Агентства по труду и занятости населения в регионах оснащены современными технологиями и даже интернетом. Так же необходимо повысить уровень компетенций сотрудников служб занятости в использовании современных информационных технологий и платформ.

Таким образом с развитием цифровизации экономики Республики Таджикистан использование интернет платформ облегчит предоставление вакансий для работодателей, обращение граждан в службы занятости, информированность и получение государственных услуг на рынке труда, а также открытость деятельности служб занятости.

Для достижения цифровизации услуг востребовано:

- создание правовой базы предоставления услуг с использованием новых информационных технологий и онлайн платформ;
- расширенный поиск финансирования процесса цифровизации с привлечением международных организаций, привлечением инвестиций работодателей и диаспор;
- повысить уровень компетенций сотрудников в использовании информационных технологий и интернет платформ;
- повысить информированность граждан и работодателей о деятельности интернет платформы службы занятости и ее возможностях.
- гибкость службы занятости, ее способность быстро реагировать на изменения на рынке труда, а также в вопросах обучения, переобучения и профессиональной ориентации граждан.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан. от 30 декабря 2019 года, №642
2. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона парламенту Республики Таджикистан "О направлениях внутренней и внешней политики Республики Таджикистан" (г. Душанбе) от 26.12.2018.
3. Рынок труда в Республике Таджикистан. 30 лет независимости статистический сборник - Душанбе: 2021. – С. 229. Рынок труда в Республике Таджикистан. Душанбе: 2016.
4. Рынок труда в Республике Таджикистан. 30 лет независимости статистический сборник - Душанбе: 2021. – С. 298, 324.
5. Социально-экономическое положение Республики Таджикистан- Душанбе: 2022. – С. 212. Рынок труда в Республике Таджикистан. 30 лет независимости статистический сборник - Душанбе: 2021. – С. 229.
6. Enbek.kz.
7. KOR.tj.
8. SOMON.tj.

Ҳочиев Ҷ.Н.

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ НИЗОМИ МОЛИЯИ КОРХОНАҲОИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКӢ

Мақола ба омӯзиши як қатор масъалаҳои ташкили идоракунии молияи корхонаҳои соҳаи электроэнергетика, сарчашмаҳои пайдоиши воситаҳои молиявӣ, чараёни тақсим ва азнавтақсимкунии молияи корхона ва самтҳои асосии истифодаи мақсадноки онҳо бахшида шудааст. Идоракунии молияи корхонаҳои соҳаи электроэнергетика, ки чараёни мураккаб ва меҳнатталаб аст, дар қори ҳаррузаи корхонаҳои соҳаи электроэнергетика нақши хеле калон мебозад. Инчунин муаллиф дар мақола ҳолати имрузаи идоракунии молиявиро дар корхонаҳои электроэнергетикӣ таҳлилу баррасӣ намуда, моҳияти молияви корхона, омӯзиши нишондиҳандаҳои таҳлили вазъи молиявии корхонаҳо, мушкилоти мавҷуда дар самти идоракунии самараноки молия ва роҳҳои тақмили идоракунии молиявиро зикр менамояд.

Калидвожаҳо: корхонаҳои электроэнергетикӣ, идоракунии молиявӣ, хавфи молиявӣ, маблағгузорӣ, фаъолияти молиявӣ, воситаҳои пулӣ, вазъи молиявӣ, уҳдадориҳои молиявӣ

Ходжиев Дж.Н.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМОЙ ПРЕДПРИЯТИЙ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКИ

Статья посвящена исследованию ряда вопросов, связанных с организацией управления финансами предприятий электроэнергетики, источников финансовых ресурсов, процесса распределения и перераспределения финансов предприятий и основных направлений их целевого использования. Финансовый менеджмент энергетических компаний, представляющий собой сложный и трудоемкий процесс, играет значительную роль в повседневной деятельности энергетических компаний. Также автор анализирует современное состояние финансового управления на энергетических предприятиях, финансовую природу предприятия, изучение показателей анализа финансового состояния предприятий, существующие проблемы в области эффективного финансового управления и пути совершенствования финансового управления.

Ключевые слова: электроэнергетические предприятия, финансовый менеджмент, финансовый риск, финансирование, финансовая деятельность, денежные средства, финансовое состояние, финансовые обязательства.

Hojiev J.N

IMPROVEMENT OF THE MANAGEMENT MECHANISM OF THE FINANCIAL SYSTEM OF ELECTRICAL ENTERPRISES

The article is devoted to the study of a number of issues related to the organization of financial management of enterprises in the electricity sector, the sources of financial resources, the process of distribution and redistribution of enterprise finances and the main directions of their intended use. Financial management of power companies, which is a complex and labor-intensive process, plays a significant role in the day-to-day operation of power companies. The author also analyzes the current state of financial management in power enterprises, the financial nature of the enterprise, the study of indicators for analyzing the financial condition of enterprises, the existing

problems in the field of effective financial management and ways to improve financial management.

Keywords: power companies, financial management, financial risk, financing, financial activity, cash, financial condition, financial liabilities.

Электроэнергетика соҳаи муҳими иқтисоди миллии мо буда, дар тараққиёти хоҷагии халқ нақши ивазнашаванда мебозад. Бо дарназардошти рушди босуръати иқтисоди бозорӣ, системаи энергетикӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон пайваста ислоҳотро аз сар мегузаронад ва тадричан хусусиятҳои ба монанди худидоракунии ва худтакмилдиҳиро ба худ касб мекунад. Имрузҳо дар бисёр мамлакатҳои дар шароити иқтисоди бозорӣ қарордошта соҳаи електроэнергетика ба соҳаи худмаблағгузор табдил ёфтааст. Дар иқтисодиёти мо бо баробари равона шудани намудҳои гуногуни сармоягузориҳо ба соҳаи електроэнергетика барои тадричан рушд қардани ин соҳа таъсири калон расонд. Барои афзалиятҳои худро дар ин самт нигоҳ доштан корхонаҳои електроэнергетикӣ бояд даромаднокӣ, қобилияти пардохтпазирӣ ва иқтидори амалиётӣи худро беҳтар созанд, то арзиши сармояро нигоҳ доранд. Маълум аст, ки дар давраи ҳозира мукамал намудани идоракунии молиявии корхонаҳо аҳамияти калони амалӣ дорад.

Идоракунии молиявии корхона ин идоракунии муташаккили фаъолияти молиявӣ ва ба роҳ мондани муносибатҳои молиявии корхона бо воситаи қонунҳо, қоидаҳо, дастурҳо ва сиёсати молиявӣ мебошад. Инчунин ин чараён тибқи қонунҳои объективӣи рушди иқтисоди миллий ва талаботи корхона ба сармоя амалӣ мешавад. Идоракунии молияи корхонаҳои соҳаи електроэнергетика қисми муҳими системаи идоракунии он, аз ҷумла истеҳсолот ва амалиётӣи корхона ба ҳисоб меравад. Идоракунии молиявии корхона қисми таркибии фаъолияти он ба шумор рафта бо мақсади ҷамъоварии сармоя ва назорат қардани ин чараён амалӣ қарда мешавад. Инчунин сиёсати молиявии корхона бо тавачҷӯх ба ҳадафҳои тичоратӣи ширкат, яъне ба ҳадди аксар расонидани фоида ва қардани хатарҳо тадбиқ мегардад. Дарачаи идоракунии молиявӣ дар корхонаҳо бевосита ба фаъолияти минбаъда ва инкишофи корхонаҳои соҳаи електроэнергетика дар оянда вобаста аст.

Вазифаи асосии идоракунии молиявии корхона таъмини муносибатҳои молиявии ташкилот ба ҳисоб рафта, самти асосии идоракунии молиявии корхонаро муайян менамояд ва нуқтаи ибтидоии идоракунии молиявии корхона мебошад [9, с.214]. Дар шароити иқтисоди бозаргонӣ корхонаҳо ҳамчун ташкилоти фоидаовар бояд барои зиёд қардани фоида кушиш намоянд ва як қатор уҳдадорӣҳои ҷамъиятиро ба зиммаи худ гиранд. Инчунин корхонаҳо манфиатҳои дигар тарафҳоро ба инобат гирифта, барои ба ҳадди аксар расонидани натиҷаҳои молиявӣ, беҳтар қардондани вазъияти молиявӣ ва самаранок тақсим қардани захираҳои дар ихтиёрдошта кушиш кунанд.

Вазъи молиявии корхонаҳо бояд мунтазам назорат, таҳлил ва қардида, ташаккул дода шавад. Вазъи молиявӣ маҷмӯи нишондиҳандаҳои мебошад, ки қобилияти пардохти уҳдадорӣҳои қарзии корхонаро нишон медиҳад.

Мақсадҳои асосии таҳлили вазъи молиявии корхона аз инҳо иборат мебошад:

1. Баҳодиҳии тағйирёбии таркиб ва сохтори дороӣҳои, инчунин вазъ ва ҳаракати онҳо.
2. Баҳодиҳии тағйирёбии таркиб ва сохтори сармояи худӣ ва қарзӣ, вазъ ва ҳаракати онҳо.
3. Таҳлили нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбии устувории молиявии корхона ва баҳодиҳии тағйироти дараҷаи он.
4. Таҳлили пардохтпазирӣи корхона ва қобилиятнокӣи дороӣҳои тавозуни он [2, с.192].

Бо назардошти рушди минбаъдаи ислоҳоти бозаргонӣ ва махсусан ислоҳоти ба бахши електроэнергетика нигаронидашуда имруз ҳолати молиявии корхонаҳои ин соҳа торафт шадидтар мешавад. Азбаски сатҳи идоракунии молиявӣ бевосита ба сатҳи идоракунии корхона таъсир мерасонад, корхонаҳоро зарур аст, ки барои фаъолияти минбаъда ва рушди

устувор бояд ба идоракунии дурусти корхона аҳамият диҳанд. Идоракунии самараноки корхона бевосита ба манфиатҳои кутоҳмуддат ва дарозмуддати иқтисодии корхонаҳо таъсир мерасонад. Идоракунии дурусти молияи корхонаҳои соҳаи электроэнергетика дар мусоидат ба рушди дарозмуддати корхонаҳо нақши беандоза дорад, аз ин ру ба идоракунии молиявии корхона бояд аҳамияти чиддӣ дода шавад. Дар шароите, ки дар соҳаи электроэнергетика имруз ширкатҳои монополияи фаъолият мекунанд, онҳоро зарур аст, ки ҳамеша ба чараёни бефосилаи истеҳсолот, бехатарӣ ва даромади иқтисодӣ аҳамият диҳанд. Вазъияти имрузаи молиявии ширкатҳои электроэнергетикӣ нишон медиҳад, ки системаи идоракунии молия дар ин корхонаҳо мукамал нест. Аз маълумотҳои «Ҳисобот оид ба натиҷаи фаъолияти ШСХК «Барқи Тоҷик» дар соли 2021», ки дар истифодаи озод қарор дорад бармеояд, ки уҳдадорихоӣ молиявии ширкат тамоюли зиёдшавӣ дорад.

Ҷадвали 1.

Кредиторони ШСХК «Барқи Тоҷик» дар солҳои 2019-2020 (млн. сомонӣ).

Нишондодҳо	Ба ҳолати 01.12.2020	Ба ҳолати 31.12.2021	Афзоиш
Вазорати молия	22 013,3	24 113,5	2 100,2
ҶСК "Ориёнбанк"	2 190,1	2 159,6	-30,5
ҶСК "НБО-и Сангтӯда-1"	1 595,2	2 091,6	496,4
ҶСК "НБО-и Сангтӯда-2"	2 277,6	2 699,1	421,5
ҶСК "НБО-и Роғун"	437,9	630,5	192,6
ҶСК «Тоҷиктрансгаз»	276,5	361,7	85,2
Конҳои ангишт	191,7	215,2	23,5
Ҷамағӣ:	28 982,3	32 271,2	3 288,9

Сарчашма: «Ҳисобот оид ба натиҷаи фаъолияти ШСХК «Барқи Тоҷик» дар соли 2021»

Аз маълумотҳои ҷадвали 1 бармеояд, ки динамикаи уҳдадорихоӣ молиявии ШСХК «Барқи Тоҷик» ҳамасола дар ҳоли афзоиш аст. Ба ҳолати 31. 12. 2021 қарзи молиявии ширкат 32271,2 млн. сомониро ташкил медиҳад, дорихоӣ умумии ширкат бошад ба ҳолати 31. 12. 2021. 22025,7 млн сомонӣ мебошад. Қарзи молиявии ширкат аз дорихоӣ он 10245,5 млн. сомонӣ зиёд аст [10].

Бояд қайд намуд, ки дар раванди идоракунии корхона, махсусан идоракунии молияи корхона роҳбари корхона бояд масъулияти баландро дар худ эҳсос намояд. Баъзан фаъолияти идоракунии дар корхонаҳо бо фаъолияти истеҳсоли амалиётӣ маҳдуд шуда, идоракунии фаъолияти молиявӣ ба эътибор гирифта намешавад. Ин раванд дар корхонаҳои соҳаи электроэнергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мушоҳида мешавад. Аксарияти тадқиқотҳои илмӣ ва бахши истеҳсоли бар ин назаранд, ки шӯъбаи идоракунии молиявии корхонаҳои соҳаи электроэнергетикӣ танҳо ҳангоми ҷуброни хароҷот метавонанд арзишро инъикос намоянд. Кормандони идоракунии молиявӣ аксаран фаъолияти самаранокии паст дошта, корҳои дигарро иҷро мекунанд, ки ба қори идоракунии молиявӣ кам алоқаманд мебошанд. Албатта шӯъбаи идоракунии молиявӣ сохтори таркибии ташкилии корхона ба ҳисоб меравад. Роҳбарияти корхонаи энергетикӣ барои тадқиқоти илмӣ маблағ ҷудо менамояд, инчунин барои ба қор қабул кардани ходимони илмӣ низ маблағ харҷ карда мешавад. Аммо дар шӯъбаи идоракунии молия талабот ба ҷобаҷогузори кадрҳо саҳт нест. Талабот ба кадрҳои роҳбарикунандаи молиявӣ аз талаботи умумии корхонаҳои энергетикӣ дур аст ва он ба мавқеи корхонаҳои энергетикӣ дар бисёр ҳолатҳо мувофиқ нест.

Яке аз масъалаҳои дигаре, ки дар фаъолияти корхонаҳои соҳаи электроэнергетика ба назар мерасад ин номукаммалии сохти системаи идоракунии молияи корхонаҳо мебошад.

Дар айни замон идораи маблағҳои дар ихтиёрдоштаи корхонаҳои электроэнергетикӣ ғайримаксаднок ба роҳ монда шудааст ва то андозае нодуруст идора кардани бучети молиявӣ мушоҳида карда мешавад. Шакли интиқоли маълумот дар корхонаҳои энергетикӣ бо тартиби аз сатҳи боло ба поён ва марҳила ба марҳила сурат мегирад. Суръати интиқоли иттилоот наметавонад ба рушди корхонаҳои энергетикӣ баробар бошад, ки дар натиҷа азхудкунии бучет дар муҳлати дертар сурат мегирад. Бояд раванди идоракунии бучет ба таври қатъӣ назорат ва таҳти санҷиш қарор гирад. Аз сабаби набудани рақобат муддати тӯлонӣ корхонаҳои энергетикӣ дар идоракунии молиявӣ таҳти назорати қатъӣ қарор надоштанд, Мақоми роҳбарикунанда дар ширкатҳои электроэнергетикӣ аз ваколатҳои дар ихтиёрдошта барзиёд истифода мебаранд, ки дар раванди идоракунии молияи корхона ҳалал эҷод мекунад. Механизми аз ҷиҳати моддӣ ҳавасмандгардонӣ дар корхонаҳои электроэнергетикӣ мукамал нест. Системаи масъулияти менечер дар корхонаҳои электроэнергетикӣ кишвар суғурта татбиқ мешавад ва менечерони ширкатҳои электронергетикӣ майл доранд ба лоиҳаҳои «таҳқиқот бо сармоягузори кам, вале натиҷаи зуд» сармоягузорӣ кунанд, на лоиҳаҳои сармоягузори дарозмуддат.

Дар идоракунии молияи корхонаҳо, идоракунии хавфҳои молиявӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад. Идоракунии хавфҳои молиявӣ дар корхонаҳои электроэнергетика таъмини рушди устувор ва доимии онро муайян менамояд. Дар фаъолияти корхона хавфи молиявӣ дар ҷараёни мносибатҳои он бо муассисаҳои молиявӣ (бонкҳо, ташкилотҳои молиявӣ, фондҳои сармоягузорӣ, ширкатҳои суғуртавӣ ва ғайраҳо) ба вучуд меояд [4, с.212]. Ба ақидаи Амиров М.С., вазифаҳои асосии идоракунии хавфи молиявӣ дар корхона инҳоянд:

- муайян кардани хавфҳои имконпазири молиявии корхона;
- таҳлил ва баҳодиҳии хавфҳои молиявӣ дар марҳилаҳои гуногуни фаъолияти молиявӣю хочагии ташкилот;
- таҳияи принципҳо ва усулҳои идоракунии хавфи молиявӣ;
- гурӯҳбандии кадрҳои тахассусӣ ва муайян кардани уҳдадорихо байни онҳо барои татбиқи технология;
- татбиқи чораҳои идоракунии хавфҳо дар асоси усулҳо ва технологияи интихобшуда;
- таҳия ва таъсиси назорати доимӣ аз болои фаъолият. [1, с.222]

Ба фикри Содиқов Р.Х. тақмили усулҳои кам кардани хавфҳои молиявӣ дар корхонаҳои саноати Чумхурии Тоҷикистон муҳимтарин ҷузъи марҳалаи ҳозираи ислоҳоти иқтисодӣ ва таъмини амнияти иқтисодии онҳо мебошад. [8, с.105]. Ҳамин тариқ бо роҳи паст кардани хавфҳои молиявӣ, имконияти беҳатарии иқтисодии корхонаҳоро аз ҷумла корхонаҳои соҳаи электроэнергетикаро баланд бардоштан мумкин аст.

Масъалаи дигаре, ки дар раванди идоракунии корхонаҳои электроэнергетикӣ ба назар мерасад ин набудани истеъдодҳои барҷаста дар шӯбаи идоракунии молиявии ширкатҳо ба шумор меравад.

Азбаски ширкатҳои электроэнергетикӣ муддати дуру дароз дар вазъияти нисбатан пушида буд, системаи илмӣ муосири идоракунии молиявӣ ба механизми самаранокӣ идоракунии корхонаҳои энергетикӣ мамлақати мо дохил карда нашудааст. Гузашта аз ин, корхонаҳои электроэнергетикӣ ба оmodасозии кадрҳои баландсифати идоракунии молиявӣ аҳамияти кам медиҳанд, ки ин ба он оварда мерасонад, ки корхонаҳои электроэнергетикӣ ба шароити муосири идоракунӣ мутобик нашаванд. Илова бар ин, талаботи менечерони молиявӣ дар корхонаҳои энергетикӣ нисбат ба пешниҳод бештар аст. Бо назардошти хусусияти корхонаҳои энергетикӣ талаботи корхонаҳои электроэнергетикӣ нисбат ба кадрҳои идоракунии молиявӣ аз талаботи корхонаҳои умумии идоракунии молиявӣ фарқ

мекунад. Бо назардошти он, ки коллечҳо ва донишгоҳҳои, ки ба омӯзиши баҳисобгирии молиявӣ таҳассус доранд вучуд доранд, аммо мутахассисонро ки махсус барои баҳисобгирии молиявии корхонаҳои энергетикӣ таҳассус доранд, назар ба дигар намудҳои корхонаҳо камтаранд. Аксари шӯъбаҳои идоракунии молиявие, ки аз ҷониби ширкатҳо ба кор ҷалб шудаанд, аз таҳассуси заруриро доир ба баҳисобгирии молиявии корхонаҳои электроэнергетикӣ надоаранд, ки донишашон дар бораи баҳисобгирии молиявӣ дар соҳаи энергетика нисбатан кам аст ва таҳкурсии нисбатан заиф аст. Зимнан, кадрҳои мавҷудаи идоракунии молияи корхонаҳои электроэнергетикӣ огоҳии зарурӣ доир ба навгониҳо дар ин соҳаро надоранд. Бояд кадрҳои идоракунии молияи корхонаҳо сатҳи дониши худро худро бо талаботи замони мутобиқ намоянд. То ҳол дар раванди баҳисобгирии молиявӣ дар корхонаҳои электроэнергетикӣ маълумотҳои гуногун бо маълумотҳои ҳаҷман калон нодуруст муттаҳид карда мешаванд. Баҳисобгирии молиявӣ баҳши асосии идоракунии молияи корхонаҳои электроэнергетикӣ ба ҳисоб меравад. Ба ақидаи Бобоев М.У баҳисобгирии молиявӣ дар корхона хусусиятҳои зеринро дорад:

- инъикоскунандаи амалиёти хоҷагидорӣ воқеӣ;
- иттилооти бо ҳуҷҷати аввалия тасдиқшуда;
- манбаи асосии таҳлили молиявӣ;
- асос барои пешгӯӣ кардани нишондиҳандаҳо;
- яке аз манбаи ташаккули нишондиҳандаҳои макроиктисодӣ;
- асос барои тақсими маблағи дивиденд барои саҳомдорон;
- асос барои таҳияи бучети амалиёти ташкилот; ва ғ [3, с. 126].

Вазифаи асосии баҳисобгирии молиявӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар корхонаҳо ин таъмин намудани шахсони манфиатдор бо иттилооти пурра ва дақиқ оид ба ҳолати молиявӣ, натиҷаи фаъолият ва тағйироти вазии молиявии ташкилотҳо ба шумор меравад [5]. Аз инру ташаккули низомии баҳисобгирии молиявӣ ва ба талаботҳои ҷаҳонӣ мутобиқ гардонидани он дар корхонаҳои электроэнергетикӣ амри зарурист.

Сабитова Л.Р дар таҳқиқоти худ муаммоҳои идоракунии молиявиро аз рӯи сатҳи муҳимият ба тариқи зерин тақсим кардаст:

- идоракунии воситаҳои пулӣ (норасоии воситаҳои пулӣ) – 25 %;
- таҳияи нақшаи молиявии ташкилот, бучетикунонӣ – 17 %;
- азхудкунии низомии баҳисобгирии идоравӣ – 14 %;
- идоракунии зиддибуҳронӣ – 10 %;
- таҳияи стратегияи молиявиро иқтисодӣ – 5 %;
- идоракунии харочот – 4 %;
- сохтори идоракунии шӯъбаи молиявӣ – 3 %;
- дигар масъалаҳо – 22 % [6, с. 107].

Аз сӯи дигар, ба далели ҳузури тӯлонии кормандони мудирияти молӣ дар ширкатҳои электроэнергетикӣ иртибот бо ҷаҳони беруна зич нест ва ҳамгирӣ бо низомҳои пешрафтаи мавҷуда дар самти идоракунии молиявӣ кам ба назар мерасад. Гузашта аз ин, бинобар хусусияти корхонаҳои энергетикӣ, дар шӯъбаҳои идоракунии молиявии корхонаҳои энергетикӣ системаи қатъии аз кор озодкунии кадрҳо вучуд надорад, ба шарте ки кормандони раёсати идоракунии молиявӣ ба хатогиҳои махсусан ҷиддӣ роҳ надиданд ва ё ташаббуси тарк кардани онҳо набоянд. Ин имкон медиҳад, ки онҳо метавонанд дар ин вазифа муддати зиёд кор кунанд ва то ба нафақа баромадан дар ин вазифа бимонанд. Маҳз ба ҳамин далел ҳам бештари шӯъбаҳои идоракунии молияи корхонаҳои электроэнергетикӣ пас аз ба кор омадан, талаботи худро сабуктар мекунанд, ки дар натиҷа дониши худро менечерони молия нисбатан паст мешавад. Дар айни замони раванди идоракунии гардиши маълумотҳои нисбатан калон босуръат инкишоф меёбад. Кормандони идораи молиявии корхонаҳои электроэнергетикӣ аз сабаби надоштани майлу хоҳиш ва ҳавасмандии технологияи иттилоотии мувофиқ кор бо маълумотҳои калонро фаъолон намеомӯзанд.

Роҳбарияти корхонаҳои электроэнергетикӣ фақат дар сатҳи ҳисобу китоб мемонанду ба идоракунии молия аҳамияти чиддӣ намедиханд. Омузиши дахлдори технологияи иттилоотӣ сари вақт гузаронида намешавад ва системаи иттилоотӣ сари вақт такмил дода намешавад. Ҳамин тавр, менечерони молиявӣ имкони камтар истифода бурдани системаи иттилоотиро барои иҷрои кори ҳаррӯзаи худ доранд.

Дар такмили низоми идоракунии молияи корхонаҳои электроэнергетикӣ қайд намудан лозим аст, ки пеш аз ҳама бояд концепсияи идоракунии молиявӣ тағйир дода шавад. Инчунин мустаҳакам намудани саводнокии молиявии кормандон амри зарурӣ ҳисобида мешавад. Роҳбарони корхонаҳои электроэнергетикӣ бояд муносибати байни фаъолияти истеҳсолӣ ва фаъолияти идоракунии молиявиро дуруст ба роҳ монда, аҳамияти идоракунии молиявии корхонаҳоро пурра дарк кунанд, ба инкишофи идоракунии молиявии корхонаҳо эътибори чиддӣ диҳанд. Барои дуруст ҷо ба ҷо гузоштани идоракунии молиявии корхонаҳо фаъолияти идоракунии корхонаҳои соҳаи электроэнергетикӣ набояд танҳо бо идоракунии фаъолияти истеҳсолию истифодабарӣ маҳдуд карда шавад. Дар ҳамин ҳол, роҳбарони корхонаҳои электроэнергетика бояд идоракунии молияро ба тамоми ҷанбаҳои сохтори идоракунии корпоративӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ ворид кунанд ва ба ислоҳоти идоракунии анъанавии молиявӣ мусоидат кунанд, то бо раванди ислоҳоти бозорӣ нигаронидашудаи системаи корхонаҳои энергетикӣ мувофиқат кунанд [7, с. 243]. Албатта, баланд бардоштани маърифати менечменти молиявӣ ва тавачҷуҳ ба рушди менечменти молиявӣ на танҳо кори роҳбарияти корхонаҳои энергетикӣ, балки тамоми кормандони ширкат аст. Тадқиқотчиён ва кормандони истеҳсолии корхонаҳои энергетикӣ арзиши кори идоракунии молиявӣ ва саҳми кормандони менечменти молиявиро ба корхонаҳои энергетикӣ бо сабаби муҳим будани мавқеи худ инкор карда наметавонанд. Роҳбарияти корхонаҳои электроэнергетикӣ низ бояд идеяҳои мустаҳаками худро амалӣ намоянд, чараёни дурусти қабули қарорҳои идоракунии молиявиро омузанд, дониши молиявии худро дар идоракунии фаъолияти молиявӣ дар фаъолияти ҳаррӯзаи идоракунии корхонаҳои электроэнергетикӣ истифода баранд. Ҳамзамон, ширкатҳои электроэнергетикӣ бояд аз дигар соҳаҳо омузанд ва таҷрибаи пешқадами идоракунии фаъолияти молиявии дигар соҳаҳоро дар фаъолияти худ татбиқ намоянд.

Мустаҳакам намудани назорати идоракунии молиявӣ, солимгардонии системаи идоракунии молиявӣ дар корхонаҳои электроэнергетикӣ амри зарурист. Роҳбарони корхонаҳои электроэнергетикӣ бояд концепсияи идоракунии мақсадноки бучетро риоя кунанд. Бо ташкили шӯъбаи махсуси идораи бучет, мақсади идоракунии бучети корхона бояд то ҳадди имкон такмил дода шавад, то ки дарки назорати бучетӣ баланд бардошта шавад. Инчунин, пурзур намудани назорати дохилии корхонаҳои электроэнергетикӣ бояд ба роҳ монда шавад. Дар робита бо вазъи воқеии корхонаҳои электроэнергетикӣ, тибқи талаботи назорати дохилӣ, корхонаҳои электроэнергетикӣ бояд ба навоариҳои идоракунӣ диққат диҳанд, то системаи назорати дохилии барои корхонаҳои мо мувофиқро таъсис диҳанд, то ин ки нақши аудити дохилӣ пурзӯр карда шавад. Корхонаҳои электроэнергетикӣ бояд ҳадафҳои молиявии худро ба нишондиҳандаҳои арзиши амалӣ ва ғайриарзишӣ тақсим кунанд. Бо баргардонидани ин нишондиҳандаҳо ба системаи иттилоотии идоракунӣ, корхонаҳои электроэнергетикӣ бояд системаро боз ҳам навсозӣ кунанд ва қобилияти баҳодихии ҳамачонибаи индексатсияи системаи иттилоотии идоракуниро мунтазам такмил диҳанд. Илова бар ин, ширкатҳои энергетикӣ бояд пешрафти системаи иттилооти молиявии корхонаҳоро тавассути ҳамкорӣ бо ширкатҳои баландтехнологии берун аз он суръат бахшанд, системаҳои иттилоотии молиявиро такмил диҳанд ва кормандони берунаи техниро барои омузиши технологияҳои иттилоотӣ барои шӯъбаи идоракунии молиявӣ ҷалб кунанд.

АДАБИЁТ

1. Амиров М.С. Усулҳои самаранокии идоракунии хавфҳои молиявии корхонаҳои саноати дар шароити муосир. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2020. №8. С. 221-231.
2. Ашуров К.Р., Забиров З.Б., Сабуров Д.А. Анализ финансового состояния предприятия и его показатели. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2019. № 5-1. С. 190-196.
3. Бобоев М.У., Файбуллоева Д.А. Баҳисобгирии молиявӣ ҳамчун манбаи иттилоотии низоми менечменти молиявӣ. Вестник Технологического университета Таджикистана. 2021. № 1 (44). С. 125-135.
4. Бланк И.А. Управление финансовыми рисками. - М.: Ника-Центр, 2005. - 600 с.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии молиявӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 март соли 2011 №702
6. Сабитова Л.Р. Современные проблемы финансового менеджмента на предприятии и пути их решения // Инновационная наука. 2016. №10-1. С. 107-109
7. Светлов Е.Е. Разработка системы управления финансами на основе ключевых показателей эффективности в энергетических компаниях // Вестник университета ГГУ – М.: 2007. – с. 244-250.
8. Содиков Р.Х. Методы минимизации финансовых рисков при обеспечении экономической безопасности промышленных предприятий республики таджикистан Вестник Технологического университета Таджикистана. 2013. № 2 (21). С. 104-108.
9. Хикматов У.С. Саводнокии молиявӣ: васоити таълимӣ. /– Душанбе.: Ирфон, 2021. – 340 с.
10. Ҳисобот оид ба натиҷаи фаъолияти ШСХК «Барқи Тоҷик» дар соли 2021 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.barqitojik.tj/tj/info/news/> (санаи мурочиат 12.05.2022).

УДК 657.1

Ҳочиева Ш.А.

ТАЪМИНОТИ БАҲИСОБГИРӢ-ТАҲЛИЛӢ ЧУН УНСУРИ МУҲИМИ НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНА

Барои амалисозии ҳадафҳои рушди иқтисодии корхонаҳои муосир қабули қарорҳои идоракунии муносиб аҳамияти муҳим доранд. Асоси қабули ингуна қарорҳо иттилооти саҳеҳ ва саривақтӣ мебошад, ки он дар низоми таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили идоракунии корхона ташаккул меёбад. Дар доираи низоми баҳисобгирӣ-таҳлилий пеш аз ҳама масъалаи истифодаи ҳарчӣ бештари иттилооти иқтисодӣ барои таҳия, асосноккунӣ ва қабули қарорҳои идоракунии муносиб гузошта мешавад.

Омӯзиши адабиёт нишон медиҳад, ки масъалаи ташаккул ва амалкунии низоми баҳисобгирӣ-таҳлилий яке аз ҷиҳатҳои номукаммали таҳқиқоти илмии муосир мебошад. Мақолаи мазкур ба таҳқиқи шароити ташаккули таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили ҷараёнҳои қабули қарорҳои идоракунии бахшида шудааст.

Калидвожаҳо: низоми иттилоотӣ, низоми баҳисобгирӣ-таҳлилий, таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилий, баҳисобгирӣ ва таҳлили молиявӣ, баҳисобгирӣ ва таҳлили идоракунии, баҳисобгирӣ ва таҳлили андоз, зернизомии назорат, иттилооти ғайримуҳосибӣ.

Ходжиева Ш.А.

УЧЕТНО-АНАЛИТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАК ВАЖНЫЙ ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Принятие адекватных управленческих решений имеет важное значение для реализации целей экономического развития современных предприятий. Основой для принятия таких решений является достоверная и своевременная информация, которая формируется в системе учетно-аналитического обеспечения управления предприятием. В рамках учетно-аналитической системы в первую очередь ставится вопрос использования как можно большего объема экономической информации для разработки, обоснования и принятия соответствующих управленческих решений.

Изучение литературы показывает, что вопрос формирования и внедрения учетно-аналитической системы является одним из малоизученных аспектов современных научных исследований.

Ключевые слова: информационная система, учетно-аналитическая система, учетно-аналитическое обеспечение, финансовый учет и анализ, управленческий учет и анализ, налоговый учет и анализ, подсистема контроля, неучетная информация.

Hojieva Sh.A.

ACCOUNTING AND ANALYTICAL SOFTWARE AS AN IMPORTANT ELEMENT OF THE ENTERPRISE MANAGEMENT SYSTEM

The adoption of adequate management decisions is important for the implementation of the goals of economic development of modern enterprises. The basis for making such decisions is reliable and timely information, which is formed in the system of accounting and analytical support for enterprise management. Within the framework of the accounting and analytical system, first of all, the question of using as much economic information as possible for the development, justification and adoption of appropriate management decisions is raised.

A study of the literature shows that the issue of the formation and implementation of an accounting and analytical system is one of the little-studied aspects of modern scientific research.

Key words: information system, accounting and analytical system, accounting and analytical support, financial accounting and analysis, management accounting and analysis, tax accounting and analysis, control subsystem, non-accounting information.

Рушди муносибатҳои бозорӣ имрӯз масъалаи барои субъектҳои иқтисодӣ мубрами ташаккули низоми иттилоотиро ба миён мегузорад, ки ҳайати роҳбарикунандаҳо бо иттилооти саривақтӣ, саҳеҳ, пурра ва шаффоф таъмин намояд. Дар амалияи идоракунии корхонаҳо дар шароити суботи иқтисодӣ низоми иттилоотии эътирофшуда, ки эҳтиёҷоти менеҷментро барои таҳия ва қабули қарорҳои идоракунии асоснок қонеъ намояд, низоми баҳисобгирӣ-таҳлилии идоракунии мебошад.

Яке аз вазифаҳои асосии низоми баҳисобгирӣ-таҳлилӣ дар корхонаҳои муосир гирифтани иттилоот, коркард ва омодакунии он барои қабули қарорҳои идоракунии тактикӣ ва стратегӣ мебошад. Дар ин маврид иттилоот ҳамчун асоси амалкунии низоми баҳисобгирӣ-таҳлилӣ ва ҳам маҳсули фаъолияти он баромад мекунад. Сарбории асосӣ ҳангоми омода намудан ва гирифтани иттилооти иқтисодӣ ба дӯши баҳисобгирии муҳосибӣ воғузур мешавад, зеро тавре олимони рус М.А. Баканов, М.В. Мелник ва А.Д. Шеремет қайд мекунанд, «баҳисобгирии муҳосибӣ таъминкунандаи асосии иттилоот оид ба фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаҳо буд ва мебошад. Ҳиссаи иттилооти иқтисодии тавассути

низомии баҳисобгирии муҳосибӣ гирифташаванда дар корхонаҳо ва иттиҳодияҳо ба 70% ва аз он зиёд мерасад» [3, с.28].

Иттилооти дар низомии баҳисобгирии муҳосибӣ ташаккулёбанда дорои сифатҳои беназир аст, чунки хосиятҳои асосии низомии мазкур назораи саросарӣ ҳангоми гирифтани маълумот, беистӣ ва робитаи байниҳамдигарии амалиёти хоҷагидорӣ инъикосшаванда мебошад. Хосияти муҳими иттилооти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ арзишнокии ҳукукии он мебошад, ки бо тасдиқи ҳуҷҷатии ҳар як амалиёти бақайдгирифташуда асос меёбад.

Ба ақидаи олимони рус Я.В. Соколов, Ф.Ф. Бутинетс ва дигарон, баҳисобгирии муҳосибӣ низомии иттилоотӣ мебошад, «зеро яке аз вазифаҳои асосии баҳисобгирии муҳосибӣ бунёд намудани иттилооте мебошад, ки тавонад ба роҳбарони корхона, соҳибмулкони, соҳомон, сармоягузoron, кредиторҳои он ва дигар истифодабарандагон барои қабули қарорҳои идоракунии асоснок оид ба фаъолияти корхонаи мушаххас ёрӣ расонад» [5, с.23]. Аммо баҳисобгирии муҳосибӣ худ дар алоҳидагӣ тамоми эҳтиёҷоти менеҷментро барои идоракунии корхона қонеъ карда наметавонад. Барои баланд бардоштани самаранокии қарорҳои идоракунии қабулшаванда, албатта робитаи баҳисобгирии муҳосибӣ бо дигар унсурҳои муҳими низомии идоракунии иқтисодӣ, пеш аз ҳама таҳлил ва назорат (аудит) зарур аст. Робита ва таъсири байниҳамдигарии ин унсурҳо тавасути низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ зоҳир мешавад.

Тавре муҳаққиқ И.Н. Кирилов қайд мекунад, «вазифаҳои муҳимтарини амалияи муосири баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва идоракунии таҳия ва амалисозии қарорҳои ба ноилгардии устувории молиявӣ-иқтисодӣ ва самаранокии амалкунии корхона нигаронидашуда мебошанд» [11, с.170]. Бинобар ин, масъалаи фаъолияти босамараи низомии истифодабарандаи тамоми имкониятҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва таҳлил мубрам мегардад ва ҳалли он имкон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои гуногуни фаъолияти корхона ба қайд гирифта ва таҳлил карда шаванд, бо истифодаи олооти банақшагирӣ ва назорат тамоилҳои номатлуб дар фаъолияти молиявӣ-хоҷагидорӣ корхона ошкор ва бартараф карда шаванд, таҷзия ва қабули қарорҳои идоракунии муносиб ва таъсирбахш ба ҷо оварда шаванд ва дар ниҳоят дурномаи рушди иқтисодии корхона муайян карда шаванд.

Омӯзиши адабиёти иқтисодӣ нишон медиҳад, ки масъалаи ташаккул ва амалкунии низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ яке аз ҷиҳатҳои номукаммали таҳқиқоти илмии муосир мебошад. Олимони ва муҳаққиқони соҳа дар таҳқиқ ва шарҳдиҳии мафҳуми низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ, таҳлили сохтор ва амалкунии он ба ақидаи ягона наомадаанд.

Таҳлили муҳтавои адабиёти соҳа ба мо имкон дод, ки гуногунии мафҳумҳои бо низомии баҳисобгирӣ-таҳлилии идоракунии корхона алоқамандро ошкор намоем. Дар адабиёт дар баробари мафҳуми «низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ» [4; 16] инчунин мафҳумҳои «таъминоти баҳисобгирӣ-иттилоотӣ» [1], «механизми баҳисобгирӣ-таҳлилӣ» [13], «муҳити баҳисобгирӣ-таҳлилӣ» [10] ва «таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ» [7; 8; 9; 11; 14; 15; 17] дучор меоянд, ки дар аксар ҳолатҳо чун мафҳумҳои аз ҷиҳати маъно бо ҳам наздик баррасӣ мешаванд.

Дар интишороти номбаршуда олимони ва муҳаққиқони соҳаи иқтисодиёт нуктаҳои назари гуногунро оид ба моҳият, сохтор ва қисмҳои таркибии низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ, мавқеъ ва нақши он дар низомии идоракунии корхонаҳо изҳор менамоянд.

Дар ҷадвали 1 тарзҳои мухталифи шарҳдиҳии мафҳуми «низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ» оварда шудааст.

Ҷадвали 1. – Тарзҳои шарҳдиҳии мафҳуми «низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ»

Муаллиф	Шарҳдиҳии мафҳуми «низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ»
Э.А. Аткинсон [2, с.546]	Низомии идоракунии баҳисобгирӣ ва назорат (MACS – management accounting and control system - ифодаи мафҳуми «низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ» дар мамлакатҳои англисизабон) иттилоотро барои ёрӣ расонидан ба шахсони қабулкунандаи қарорҳо омода ва коркард менамояд, ноилгардии ҳадафҳои корхонаро арзёбӣ мекунад.

Е.А. Боброва [4, с.20]	Ба иттилооти баҳисобгирии муҳосибӣ асос ёфта, маълумоти фаврӣ, оморӣ, техникӣ, иҷтимоӣ ва дигар намудҳоро дар бар мегирад.
Е.Н. Домбровская [6, с.222]	Қисми таркибии низоми идорақунӣ, ки ҷамъоварӣ, коркард ва истифодаи иттилооти муҳосибӣ ва ғайримуҳосибиро барои идорақунии стратегӣ ва тактикӣ дар бар мегирад.
Е.М. Евстафева [7, с.59]	Маҷмуи ботартиби ҷузъҳои бо ҳам таъсиррасон ва алоқаманд, ки барои ташаккули таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили равандҳои тичоратии корхона тавассути ҷамъоварӣ, бақайдгирӣ, ҷамъбастанӣ, таҳлили иттилоот ва баҷоории амалҳои назоратӣ бо мақсади баҳодихии хавфи таҳрифи муҳими он имкон медиҳанд.
М.М. Файзализода [15, с.181]	Дар таркиби низоми баҳисобгирӣ-таҳлили корхона мақоми калидиро бояд зернизомии баҳисобгирӣ дошта бошад, чунки маҳз дар асоси он таҳлил ва назорати дохилии фаъолияти хоҷагидорӣ корхона ба ҷо оварда мешаванд. Зернизомии баҳисобгирӣ ташаккул, ҷамъоварӣ, тасниф ва ҷамъбастании иттилооти барои идорақунии фаъолияти истеҳсолию молиявии корхона заруриро таъмин менамояд.
Н.Н. Хахонова [16, с.234]	Зернизомҳои баҳисобгирӣ, таҳлилӣ ва назоратиро дар бар гирифта, ба иттилооти баҳисобгирии муҳосибӣ ва ғайримуҳосибӣ асос меёбад ва имкон медиҳад, ки на танҳо идорақунии фаврӣ, инчунин идорақунии стратегӣ корхонаи тичоратӣ бо иттилооти зарурӣ таъмин гардад.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт

Таҳлили таърифҳои асосии дар адабиёт овардашуда ба мо имкон дод, ки се самти асосии шарҳдиҳии мафҳуми «низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ»-ро ҷудо кунем:

1) низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ чун низомии ба маълумоти баҳисобгирии муҳосибӣ ва ғайримуҳосибӣ таъминунанда (Е.А. Боброва, Н.Н. Хахонова);

2) низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ чун як қисм (зернизом)-и низомии идорақунии корхона (Е.Н. Домбровская, М.М. Файзализода);

3) низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ чун низомии иттилоотӣ ва таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили корхона, ки ҳадафи он дастгирии қарорҳои идорақунии қабулшаванда мебошад (Э.А. Аткинсон, Е.М. Евстафева).

Аз таҳлили мафҳумҳо ва самтҳои асосии шарҳдиҳии онҳо бармеояд, ки муаллифон ҷиҳатҳои алоҳида ва баъзан умумии низомии баҳисобгирӣ-таҳлили корхонаро маънидор мекунад. Ҷамъбасти ҳар се самти шарҳдиҳии мафҳуми низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ ба мо имкон медиҳад, ки тарзи худии таърифи мазкурро пешниҳод кунем: низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ баҳши низомии умумии идорақунии корхона буда, бо истифода аз маълумоти баҳисобгирии муҳосибӣ ва дигар намудҳои иттилооти ба фаъолияти хоҷагидорӣ корхона алоқаманд таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили қабули қарорҳои идорақунии тактикӣ ва стратегиро дар корхона бунёд менамояд. Низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ дар корхона ба ташаккули таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили идорақунии ҷараёнҳои қабули қарорҳои идорақунӣ дар асоси истифодабарии методика ва воситаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва назорат мусоидат менамояд.

Дар корхона бунёд намудани низомии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ ва муқаррар намудани таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ чун унсури асосии он имкон медиҳад, ки пойгоҳи ягонаи иттилоотӣ, ки дар он иттилооти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ мақоми асосиро дорад, барои оморасозӣ ва асосноккунии қарорҳои идорақунӣ ба кор бурда шавад. Дарвоқеъ, олимони муҳаққиқон низ бештар масъалаҳои ташаккул ва амалкунии таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилиро чун манбаи иттилоотии аввалиндараҷаи низомии идорақунии корхонаҳои муосир таҳқиқ мекунад: «онҳо дар асарҳои худ лаҳзаҳои калидии табодули маълумоти баҳисобгирӣ ва таҳлилиро ба низомии иттилоотии ягонаи идорақунии корхона баррасӣ менамоянд» [12, с.55].

Нисбат ба мафҳуми «таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ» низ дар адабиёт ақидаи ягона вучуд надорад ва муҳаққиқон онро бо тарзҳои мухталиф шарҳ медиҳанд. Дар ҷадвали 2 тарзҳои шарҳдиҳии мафҳуми «таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ» оварда шудааст.

Ҷадвали 2. – Тарзҳои шарҳдиҳии мафҳуми «таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ»

Муаллиф	Шарҳдиҳии мафҳуми «таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ»
Е.М. Евстафева [7, с.60]	Низоми идоракунии равандҳои тичоратӣ дар асоси истифодабарии методикаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва аудит; татбиқи вазифаҳои асосии идоракунии, аз ҷумла баҳисобгирӣ, таҳлил, банақшагирӣ, назорат, ангежа ва танзимкуниро барои қабули қарорҳои идоракунии босамара таъмин менамояд.
И.В. Калнитская [9, с.27]	Маҷмуи таъминоти иттилоотӣ, ки зернизоми баҳисобгирӣ-таҳлилии молиявӣ, идоракунии, андозӣ, иҷтимоӣ ва экологиро дар бар мегирад.
Н.А. Тичина [14, с.102]	Ягонагии низоми баҳисобгирӣ, таҳлил ва аудит, ки барои идоракунии равандҳои иқтисодӣ бо ҷараёнҳои иттилоотӣ ҳамгиро шудаанд.
М.М. Файзализода [15, с.181]	Раванди беисти ташаққул ва коркарди иттилооти бо баҷоории фаъолияти истеҳсоли молиявии корхона алоқаманд ва пешниҳод кардани натиҷаҳои он барои қабули қарорҳои идоракунии асоснок.
Н.Н. Хахонова [16, с.234]	Низоми баҳисобгирии муҳосибӣ амалиёти баҳисобгирӣ ва таҳлиро дар як раванд ҳамгиро месозад. Дар ин маврид ҳам методологияи умумӣ ва ҳам муқаррароти меъёрии баҳисобгирии муҳосибӣ ва таҳлил барои истифодабарии оқилона дар низоми ягонаи баҳисобгирӣ-таҳлилӣ тақдир меёбанд.
Т.В. Шимоханская [17, с.346]	Низоми иттилоотӣ, ки аз ҷунин зернизоми бо ҳам алоқаманд тартиб ёфтааст: баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ, идоракунии (истеҳсолӣ), баҳисобгирии андоз; ҳисоботи барои эҳтиёҷоти гуногуни истифодабарандагон тартибдодашаванда; таҳлили фаъолияти молиявӣ-хоҷагидорӣ ва таҳлили молиявии ҳисобот.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт

Дар асоси ҷадвали 2 тарзҳои мухталифи шарҳдиҳии мафҳуми «таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ»-ро ҷаъбааст намуда, инчунин шарҳдиҳии мафҳуми «низоми баҳисобгирӣ-таҳлилӣ»-ро ба инбат гирифта, ба хулоса омадан мумкин аст, ки таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии ҷараёнҳои қабули қарорҳои идоракунии унсури муҳими низоми баҳисобгирӣ-таҳлилӣ дар низоми умумии идоракунии корхона буда, аз зернизоми ҳамгирошудаи намудҳои бо ҳам алоқаманди баҳисобгирии муҳосибӣ (молиявӣ, идоракунии, андоз), таҳлил (молиявӣ, идоракунии, андоз) ва назорат (аудит) иборат аст ва менеҷменти корхонаро барои қабули қарорҳои идоракунии бо иттилооти зарурӣ таъмин мекунад. Дар ин маврид, таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии ҷараёнҳои қабули қарорҳои идоракунии иттилооти воқеии баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ, баҳисобгирии идоракунии, маълумоти меъёрӣ (танзимкунанда) ва банақшагирӣ, иттилооти баҳисобгирии андоз, инчунин иттилооти ғайримуҳосибиро оид ба мизочон ва шарикони тичоратии корхона дар бар мегирад. Ин гуна алоқамандӣ ва ҳамгироии тамоми намудҳои баҳисобгирӣ, таҳлил, назорат ва вазифаҳои дигари идоракунии имкон медиҳад, ки дар корхона низоми иттилоотии босамара барои асосноккунии қабули қарорҳои идоракунии тактикӣ ва стратегӣ ташаққул ёбад ва ба рушди иқтисодии он мусоидат кунад.

Барои ташаққули иттилооти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ таҳия намудани механизми муносиби ҷамъоварӣ, коркард ва додугирифтӣ маълумот дар байни кормандони ҳадамоти муҳосибӣ, таҳлил, назорат ва истифодабарандагони он зарур аст. Низоми таъминоти

баҳисобгирӣ-таҳлилӣ, ки баҳши муҳими низоми идоракунии корхона мебошад, чамъоварӣ ва гурӯҳбандии иттилоотро ба ҷо оварда, онро барои ҳадафҳои идоракунии корхона дар шакли ҳисобот ба истифодабарандагон пешниҳод менамояд.

Ҳалли мушкилоти таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии ҷараёнҳои қабули қарорҳои идоракунӣ дар корхона бояд ҳосияти маҷмӯӣ дошта, ба таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ-методологӣ ва ташкилии бунёди иттилооти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ дар қаринаи чунин унсурҳои вазифавии фазои иттилоотии идоракунӣ асос ёбад [8, с.3]:

- низоми баҳисобгирӣ-таҳлилии баҳисобгирии молиявӣ;
- низоми баҳисобгирӣ-таҳлилии баҳисобгирии идоракунӣ;
- низоми баҳисобгирӣ-таҳлилии баҳисобгирии андоз.

Ҳамин тавр, низоми таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии ҷараёнҳои қабули қарорҳои идоракунӣ дар корхона чунин унсурҳоро дар бар мегирад:

- 1) зернизомии баҳисобгирӣ ва таҳлили молиявӣ;
- 2) зернизомии баҳисобгирӣ ва таҳлили идоракунӣ (бо ҷалби маълумоти меъёрӣ ва нақшавӣ);
- 3) зернизомии баҳисобгирӣ ва таҳлили андоз;
- 4) зернизомии назорат (аудит);
- 5) иттилооти ғайримухосибӣ аз манбаъҳои дохилӣ ва берунӣ.

Вобаста ба ин дар амсилаи таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии ҷараёнҳои қабули қарорҳои идоракунӣ дар корхона дар доираи низоми баҳисобгирӣ-таҳлилӣ зернизомҳои гуногун амал мекунанд (расми 1).

Маълумоти аввалӣ барои дигар зернизомҳои таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ маҳз дар доираи баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ тавлид мешавад. Аз нигоҳи низоми идоракунии корхона зернизомии баҳисобгирӣ ва таҳлили молиявӣ баҳши асосии таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилӣ буда, рисолати он дар таъмин намудани тамоми зинаҳои идоракунӣ бо иттилоот дар бораи вазъи воқеии фаъолияти молиявӣ-хоҷагидории корхона ва тамоилоти муҳим аз нишондиҳандаҳои пешбинишуда ифода меёбад. Зернизомии баҳисобгирӣ ва таҳлили молиявӣ зинаи пайваस्तкунандаи байни фаъолияти хоҷагидорӣ ва низоми идоракунӣ мебошад, зеро он: а) фаъолияти хоҷагидориро бо роҳи бақайдгирӣ ва минбаъд истифода бурдани маълумот ҷен мекунад; б) маълумотро коркард мекунад ва онро ба шакли иттилооти чамъбастии барои идоракунии фаъолияти хоҷагидорӣ муфид табдил медиҳад; в) маълумоти чамъбастиро дар шакли ҳисобот ба шахсони қабулкунандаи қарорҳои идоракунӣ пешниҳод мекунад.

Ингуна равиш ҷиҳати ташаккули зернизомии баҳисобгирӣ ва таҳлили молиявӣ имкон медиҳад, ки бартарии асосии он, ки дар самари ҳамгирӣ ифода меёбад, муайян карда шавад: натиҷаи амалкунии зернизомии баҳисобгирӣ ва таҳлили молиявӣ барои ҳадафҳои қабули қарорҳои идоракунӣ дар корхона аз ҷамъи натиҷаҳои дар алоҳидагӣ амалкунии тамоми унсурҳои он бештар аст.

Таҳлили пурмуҳтавои таркиби унсурҳои зернизомии баҳисобгирӣ ва таҳлили молиявӣ имкон медиҳад, то ҳулоса барорем, ки дар низоми баррасишаванда иттилоот оид ба дороиҳо ва уҳдадорихои корхона, вазъи молиявӣ ва натиҷаҳои молиявии фаъолияти он ва дигар иттилооти барои аз ҷониби доираи васеи истифодабарандагон қабул кардани қарорҳои идоракунӣ зарурӣ ташаккул меёбад. Тавре аз амсилаи таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии ҷараёнҳои қабули қарорҳои идоракунӣ ба назар мерасад, дар асоси маълумоти баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ ҳисоботи молиявӣ тартиб дода мешавад, ки дар навбати худ чун манбаи иттилоотӣ барои ба ҷо овардани таҳлили молиявӣ хизмат мекунад.

Иттилоот оид ба амалиёти хоҷагидории дар корхона руҳдода дар ҳисобҳои таркибӣ ва таҳлилии низоми ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ инъикос карда мешавад. Дар натиҷаи инъикоси иттилоот дар ҳисобҳои муҳосибии молиявӣ амсилаи иттилоотии ба гирдгардиши воқеии воситаҳои корхона мувофиқ ташаккул меёбад. Низоми ҳисобҳои таркибии баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ тарзи беҳтарини банизомдарорӣ ва таснифи

иттилоот барои гирифтани нишондиҳандаҳои чамъбасти тавсифдиҳандаи ҳаракати воситаҳо, натиҷаҳои ҷаъолияти хоҷагидорӣ ва дигар зухуроти хоҷагидорӣ мебошад, ҳисобҳои баҳисобгирии таҳлилий бошанд, низоми гурӯҳбандиро аз рӯи аломатҳои муайян барои ҳисоби таркибии алоҳида ифода мекунанд.

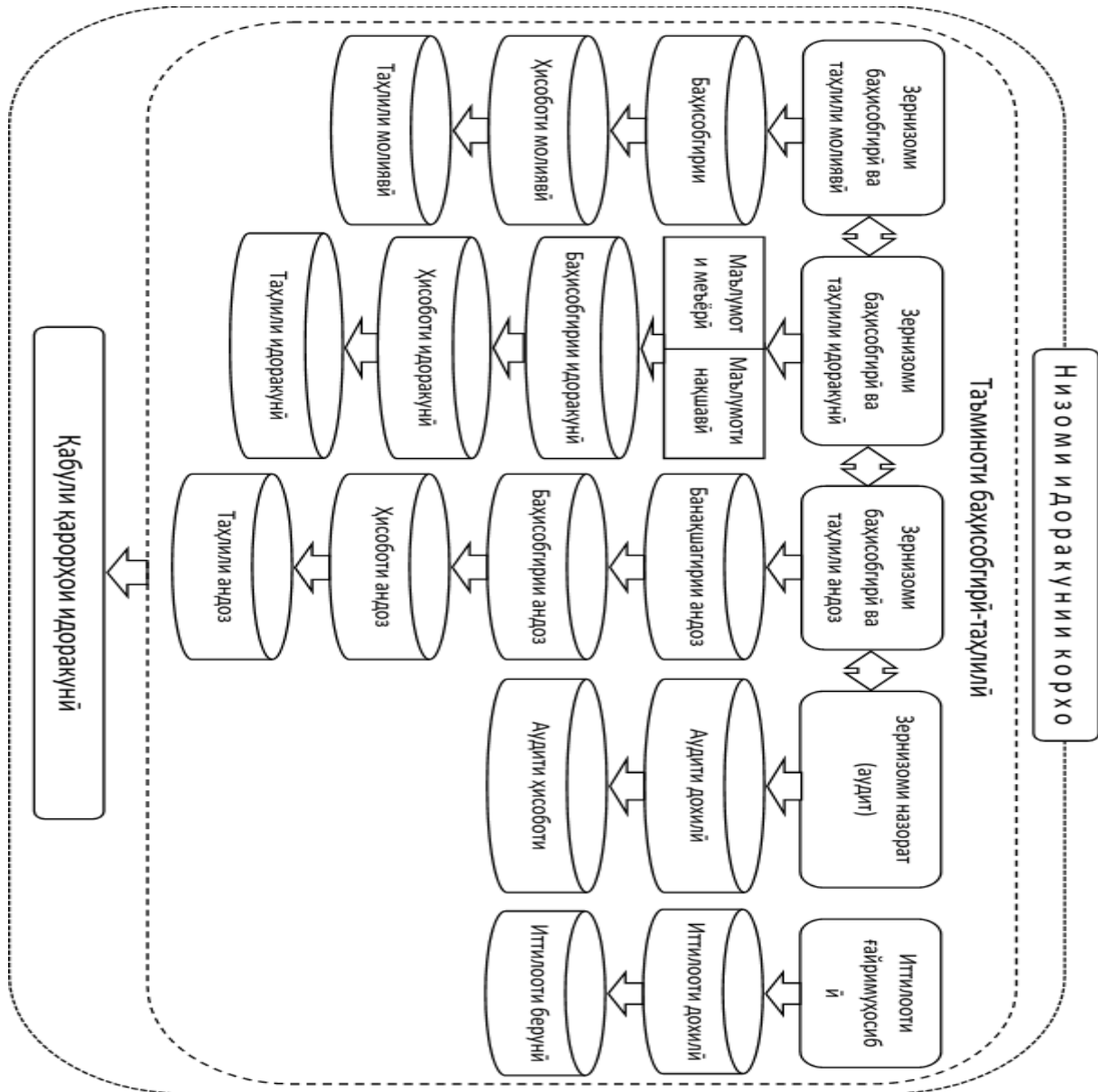
Дар анҷоми давраи ҳисоботӣ барои ҳар як ҳисоби таркибӣ гардишҳо ҳисоб карда бақияҳо барои санаи охири давра бароварда мешаванд. Дар асоси ин нишондиҳандаҳо ҳисоботи молиявии корхона тартиб дода мешавад, ки он манбаи асосии иттилоотӣ барои гузаронидани таҳлили молиявӣ ба ҳисоб меравад. Маҳз аз натиҷаи таҳлили молиявӣ иттилоот барои ҳадафҳои идоракунии корхона ташаккул меёбад. Аз нигоҳи амалияи идоракунии корхона таҳлили молиявӣ чун олооти асосноккунии қарорҳои иоракунӣ, воситаи баҳодиҳии натиҷанокӣ ва самаранокии идоракунӣ, тарзи таҳияи дурнамои ҷараёнҳои молиявии оянда баррасӣ мешавад.

Дар мавриди ташкили тарзи ҳамгирии пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхона, ки ба амсилаи таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии ҷараёнҳои қабули қарорҳои идоракунӣ мувофиқ аст, маълумоти баҳисобгирии молиявӣ манбаи иттилоотии асосӣ барои баҳисобгирии идоракунӣ ба ҳисоб меравад, масалан: дар асоси маълумот оид ба хароҷоти давра, ки дар ҳисобҳои таҳлилии баҳисобгирии молиявӣ оварда шудааст, имконияти гурӯҳбандии маълумоти мазкур барои ҳадафҳои баҳисобгирии идоракунӣ дастрас аст.

Тафовути асосии иттилоот дар баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ дар он ифода меёбад, ки баҳисобгирии молиявӣ ба инъикос ва гурӯҳбандии воқеии маълумоти дар замони гузашта руҳдода нигарон аст, дар ҳоле ки дар баҳисобгирии идоракунӣ иттилоот барои роҳбарияти корхона аз нигоҳи оянда ташаккул меёбад. Хосияти умумии баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ ин аст, ки онҳо манбаи иттилоотии асосиро барои гузаронидани таҳлили молиявӣ, таҳлили идоракунии ҷорӣ ва стратегӣ бунёд менамоянд.

Таҳлили умумии адабиёт нишон медиҳад, ки зернизоми баҳисобгирӣ ва таҳлили идоракунӣ барои ҳар як соҳаи ҷаъолияти истеҳсоли беназир аст, зеро он хусусиятҳои хоси ҳар як соҳаро, ки ба равандҳои банақшагирӣ, ояндабинӣ, бучетикунонӣ, баҳисобгирии масрафҳо ва интиҳоби усули ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот, методикаи ташаккули ҳисоботи идоракунии дохилӣ таъсир мерасонанд, ба инбат мегирад.

Зернизоми баҳисобгирӣ ва таҳлили андоз ба маълумоти баҳисобгирии молиявӣ асос ёфта, он баҳши ҷаъолияти корxonаро фаро мегирад, ки ба ҳисобкунии андозҳо дахл намуда, барои мақомоти андоз нигаронида шудааст. Вале он ҳамчунин таъминкунандаи иттилоот барои истифодаи дохилӣ низ мебошад. Ҳадафи баҳисобгирии андоз истифодаи иттилоот барои ҳисобкунии дурусти пардохтҳои андозӣ ва банақшагирии андоз мебошад. Иттилооти баҳисобгирӣ ва таҳлилий татбиқи вазифаҳои асосии идоракунӣ, аз ҷумла назоратро таъмин менамояд. Зернизоми назорат (аудит) дар асоси методикаҳои барои гузаронидани санҷиши маҷмӯӣ ва назораи ҷорӣ тамоми низоми таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии корхона таъингардида амал намуда, ба ислоҳ намудани камбудихо ва роҳ надодан ба онҳо ҷангоми пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисобкуниҳои молиявӣ мусоидат менамояд. Бо ёрии зернизоми назорат хулоса оид ба саҳеҳии таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии корхона ва мувофиқати пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ба талаботи қонунгузории амалкунанда таҳия карда мешавад.

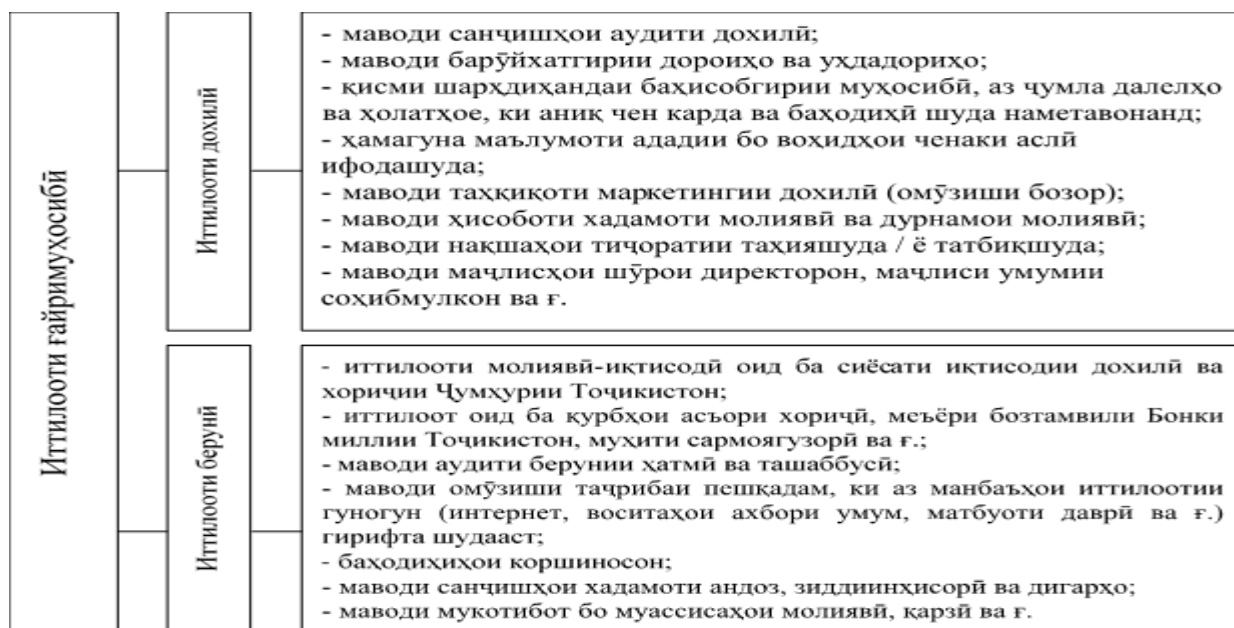
Расми 1. – Амсилаи таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили чараёнҳои қабули қарорҳои идоракунӣ/Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт

Дар таркиби зернизоми назорат аудити дохилӣ механизми дастраси назорати саҳеҳии маълумоти ба муҳосибот пешниҳоднамудаи воҳидҳои сохтории корхона ва ҳам воситаи назорати фаъолияти ҳуди воҳидҳои сохторӣ мебошад. Азбаски ҳулосаи аудитории аудити берунӣ – аудити ҳисоботи молиявӣ низ ба роҳбарияти корхона барои қабули қарорҳои идоракунӣ истифода мешавад, дар таркиби зернизоми назорат унсури аудити ҳисоботи молиявӣ низ муқаррар карда шудааст.

Унсури иттилооти ғайримӯҳосибӣ дар таркиби таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили аз ду бахши асосӣ иборат аст: а) иттилооти дар дохили корхона - дар ҳадамот ва шӯъбаҳои маркетинг, фурӯш, молия, сармоягузорӣ, муҳосибӣ бунёдшаванда ва б) иттилооти аз берун ба корхона воридшаванда (расми 2).

Ҳамин тавр, низомии ҳамгиروي таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили чараёнҳои қабули қарорҳои идоракунӣ барои ҳадафҳои идоракунӣ корхонаҳои муосир маҷмуи муайяни унсурҳои бо ҳам алоқаманд ва аз ҳамдигар вобастабударо, ки ба хоҳири ноил шудан ба

ҳадафи ягонаи амалкунии худ – таъмини эҳтиёҷоти иттилоотии низоми идоракуни бо сифати нисбатан баландтар ҳамгиро шудаанд, ифода менамояд.

Расми 2. – Манбаъҳои иттилооти ғайримуҳосибӣ (таҳияи муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёт)

Лаҳзаи аввалӣ дар ташаккули низоми ҳамгирои таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлили чараёнҳои қабули қарорҳои идоракуни муайян кардани эҳтиёҷоти иттилоотии идоракуни, ки стратегияи рушди корхонаро пурра инъикос кунад, мебошад. Ҳадафи амалкунии низоми мазкур аз ҳадафҳои низоми идоракунии корхона вобаста аст. Низоми ҳамгирои таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилий бояд бо низоми идоракунии корхона мувофиқ бошад ва дар ҳамоҳангӣ бо он амал кунад.

АДАБИЁТ

1. Архипова Э.Л., Богуслав Е.Н., Климина К.В. Цифровая экономика в системе учетно-информационного обеспечения управления экономическими субъектами / Э.Л. Архипова, Е.Н. Богуслав, К.В. Климина // Экономика и экология территориальных образований. – 2021. – Т. 5. - № 2. – С. 17-24
2. Аткинсон Э.А. Управленческий учет: пер. с англ. / Э.А. Аткинсон, Р.Д. Банкер, Р.С. Каплан, М.С. Янг. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 879 с.
3. Баканов М.И., Мельник М.В., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебник / М.И. Баканов, М.В. Мельник, А.Д. Шеремет / Под ред. М.И. Баканова / 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2005, - 536 с.
4. Боброва Е.А. Учетно-аналитическая система учета затрат на производства: виды учета и аудита / Е.А. Боброва // Аудиторские ведомости. – 2007. - № 2. – С. 20-26
5. Бухгалтерский учет в зарубежных странах: учебник / Я.В. Соколов, Ф.Ф. Бутынец, Л.Л. Горецкая, Д.А. Панков. - М.: Проспект, 2005. – 664 с.
6. Домбровская Е.Н. Особенности формирования учетно-аналитической системы на государственных предприятиях / Е.Н. Домбровская // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2010. - № 3 (13). – С. 222-224
7. Евстафьева Е.М. Методология формирования учетно-аналитического обеспечения управления собственным капиталом коммерческой организации / Е.М. Евстафьева // Экономические и гуманитарные науки. – 2011. - № 1 (228). – С. 59-66

8. Кальницкая И.В. Совершенствование учетно-аналитического обеспечения управления производственной деятельностью организации / И.В. Кальницкая // Международный бухгалтерский учет. – 2014. - № 29 (323). – С. 2-12
9. Кальницкая И.В. Учетно-аналитическое обеспечение управления устойчивым развитием организации / И.В. Кальницкая // Экономический анализ: теория и практика. – 2015. - № 17 (416). – С. 21-32
10. Карпова И.Ф. Формирование учетно-аналитической среды инновационной деятельности организации / И.Ф. Карпова // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2021. – Т. 4. - № 4 (112). – С. 214-219
11. Кирилов И.Н. Теоретические аспекты развития системы учетно-аналитического обеспечения управленческих решений на предприятии / И.Н. Кирилов // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. – 2012. - № 2. – С. 170-176
12. Озеран В.А., Бойчук Т.Н. Модель учетно-аналитического обеспечения системы управления расходами периода / В.А. Озеран, Т.Н. Бойчук // Международный бухгалтерский учет. – 2014. - № 15 (309). – С. 54-61
13. Омельченко И.А. Учетно-аналитический механизм как функция управления предприятием / И.А. Омельченко // Вестник Академии / ростовский государственный экономический университет «РИНХ». – 2000. - № 2 (12). – С. 38-44
14. Тычинина Н.А. Теоретическое обоснование содержания учетно-аналитического обеспечения устойчивого развития предприятия / Н.А. Тычинина // Вестник Оренбургского государственного университета. - 2009. - № 2 (96). - С. 102–107
15. Файзализода М.М. Ташаккули таъминоти баҳисобгирӣ-тахлили идоракунии корхона / М.М. Файзализода // Идоракунии давлатӣ. – 2021. - № 4-2 (54). – С. 175-186
16. Хахонова Н.Н. Теоретико-методологическое исследование категории «учетно-аналитическая система» управления коммерческой организации / Н.Н. Хахонова // Фундаментальные исследования. – 2012. - № 9. – С. 213-234
17. Шимоханская Т.В. Концепция учетно-аналитического обеспечения устойчивого развития организаций / Т.В. Шимоханская // Экономические науки. – 2011. - № 5 (78). – С. 346-354

УДК:631.1 (575.3)

Холиков Д.Ф.

МУШКИЛОТИ НОРАСОИҲОИ ЗАХИРАҲОИ ОБӢ ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗӢ

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои иқтисодии истифодаи захираҳои обӣ ва ирригатсионӣ дар рушди соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Диққати асосӣ ба тақсимои об ҳамчун роҳи ҳалли комплекси масъалаҳои идоракунии об равона гардидааст. Истифодаи захираҳои обӣ дар кишвар ба суботи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва муайян намудани самтҳои рушд робитаи диалектикӣ дорад, зеро захираҳои об дар соҳаҳои саноат, энергетика, нақлиёт, истеҳсолоти кишоварзӣ, хоҷагии манзилию коммуналӣ ва умуман тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ истифода мешаванд. Мушкилоти норасоии оби тоза айни замон ҳамчун мушкилоти дорои аҳамияти байналмилалӣ эътироф шудааст, ки ба тамоми ҷанбаҳои фаъолияти ҷомеаи инсонӣ, аз ҷумла ба саломатӣ ва шароити иҷтимоии инсон таъсир мерасонад. Нуқтаи асосии ин мақола татбиқи натиҷаҳои мебошад, ки тавассути истифодаи устувори захираҳои обӣ дар Тоҷикистон ба даст оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: Захираҳои обӣ, обҳои зеризаминӣ, нишондиҳандаҳои истифодаи об, самаранокӣ, минтақаҳои хушк, азнавсозии системаҳои обёрӣ.

Холиков Д.Ф.

ПРОБЛЕМА ДЕФИЦИТА ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

В данной статье рассматриваются экономические аспекты использования водных и ирригационных ресурсов в развитии сельского хозяйства Республики Таджикистан. Основное внимание уделяется водо-распределению как комплексному решению водохозяйственных вопросов. Использование водных ресурсов в стране имеет диалектическую связь с социально-экономической стабильностью и определением направлений развития, так как водные ресурсы используются в промышленности, энергетике, на транспорте, в сельском хозяйстве, жилищно-коммунальном хозяйстве и во всех сферах общественной жизни. Проблема нехватки чистой воды в настоящее время признана проблемой международного значения, которая затрагивает все стороны человеческой деятельности, здоровье человека и социальные условия. Основным пунктом данной статьи является внедрение результатов, достигнутых за счет устойчивого использования водных ресурсов в Таджикистане.

Ключевые слова: Водные ресурсы, подземные воды, показатели водопользования, эффективность, засушливые районы, модернизация оросительной системы.

Kholikov D.F.

MUSHKILOTI NORASOIOI ZAKHIRAGOI OB DAR SOMAI KISHOVARZĪ

This article discusses the economic aspects of the use of water and irrigation resources in the development of agriculture in the Republic of Tajikistan. The main focus is on water distribution as a comprehensive solution to water management issues. The use of water resources in the country has a dialectical connection to socio-economic stability and the definition of development directions, as water resources are used in industry, energy, transport, agriculture, housing and communal services and in all spheres of social life. The problem of lack of clean water is currently recognized as a problem of international importance, which affects all aspects of human activity, human health and social conditions. The main point of this article is the implementation of the results achieved through the sustainable use of water resources in Tajikistan.

Keywords: Water resources, groundwater, water use indicators, efficiency, arid areas, irrigation system upgrades.

Бо суръати баланди афзоиши аҳоли ва дар ин радиф зиёдшавии ҳаҷми талаботи аҳоли ба маҳсулоти озукаворӣ, афзоиши тақозои соҳаи саноат ба ашёи хоми кишоварзӣ, инчунин маҳдудияти заминҳои қорами обӣ, истифодабарии оқилонаи заминҳои обии қорами кишоварзиро тақозо менамояд. Бо вучуди он ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи хусусиятҳои табиӣ ва географии худ дар Осиёи Миёна яке аз минтақаҳои калонтарини дорои захираҳои об ба шумор меравад, қоршиносон бар он ақидаанд, ки дар даҳсолаҳои оянда бо афзоиши оқибатҳои тағйирёбии иқлим ва бад шудани вазъи экологӣ дар ин минтақа мушкилоти норасоии обро ба бор меорад. Мавриди қайд аст, ки истифодаи об дар соҳаи кишоварзӣ (75%-и захираи обӣ дар ҷаҳон ба соҳаи кишоварзӣ рост меояд) барои баланд бардоштани амнияти озукаворӣ дар сатҳи миллии ва ҷаҳонӣ саҳми муҳим мегузорад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози боигарии захираҳои обӣ мавқеи мустақкам дорад. Асоси захираҳои обии Тоҷикистонро пирахҳо ташкил медиҳанд. «...Микдори пирахҳо зиёда аз 145 адад буда, масоҳати онҳо 111,46 км² баробар аст. Захираи умумии пирахҳо ба

845 км³ баробар аст ки 13 маротиба аз миқдори яксолаи оби чоришавандаи дарёҳои Тоҷикистон зиёд мебошад» [3, с.23]. Истифодаи оқилонаи захираҳои об боиси рушди устувори иҷтимоию иқтисодии кишвар ва ҳам минтақаҳои алоҳидаи он мегардад.

Таҳлили нишондиҳандаҳои чадвали 1 аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар соли 2018 истифодабарии об дар соҳаҳои иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон 9774 млн.м³ фаро гирифтааст, ки беш аз ҳама истифодаи об дар соҳаи кишоварзӣ, бахусус барои обёрии заминҳои кишоварзӣ равона шудааст. Агар дар ҳолати истифодаи захираҳои об дар миқёси ҷумҳурӣ 100%-ро фаро гирад, дар соҳаҳои кишоварзӣ бошад, вобаста ба шароити табиӣ, кишти замин ва обёрӣ то 75,5%-и захираҳои об барои обёрӣ сарф мешавад, ки боқимонда 16,5%-и он дар соҳаҳои саноати истихроҷ, коркард, истеҳсол ва тақсими нерӯи барқ, 16,5%-и он ба хоҷагии хонавода ва 8,0%-и он ба дигар намуди фаъолияти иқтисодӣ сарф мешавад. “Сабаби аз ҳама зиёд истифода бурдани захираҳои об дар соҳаи кишоварзӣ нисбат ба дигар соҳаҳои иқтисоди миллии дар он аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мисли дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар минтақа барои обёрикунонӣ эҳтиёҷдошта («минтақаи аридӣ») ҷойгир шудааст ва аз ҳама хотир зиёда аз 90 % маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ аз заминҳои обӣ ба даст меояд» [5, с.6-7]. Аз ин бармеояд, ки соҳаи кишоварзӣ бузургтарин истеъмолкунандаи об дар ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад.

Чадвали 1

Истифодабарии об дар соҳаҳои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон (млн.м³)

№	Нишондиҳанда	2000	2014	2015	2016	2017	2018	2018 / 2000 бо%
1	Ҳамагӣ обҳои истифодашаванда	12609	8844	8913	8749	7988	9774	77,5
2	Кишоварзӣ, хоҷагии чангал, шикор ва моҳипарварӣ	8559	7231	7840	7094	5186	7378	86,2
		67,9%	81,8%	88,0%	81,1%	64,9%	75,5%	
3	Барои обёрӣ дар соҳаи кишоварзӣ	8459	6826	7264	6972	5128	7378	87,2
		67,1%	77,2%	81,5%	79,7%	64,2%	75,5%	
4	Саноати истихроҷ, коркард, истеҳсол ва тақсими нерӯи барқ	341	350	364	339	2084	1610	472,1
		2,7%	4,0%	4,1%	3,9%	26,1%	16,5%	
5	Хоҷагии хонавода	208	230	280	257	1831	1610	774,0
		1,6%	2,6%	3,1%	2,9%	22,9%	16,5%	
6	Дигар намуди фаъолияти иқтисодӣ	299	330	386	326	576	786	262,9
		2,4%	3,7%	4,3%	3,7%	7,2%	8,0%	

Сарчашма: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ. Ҳифзи муҳити зист дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. АОНПҶТ-2019. с. 19

Таҳлили вазъи истифодабарии об дар соҳаҳои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки дар солҳои таҳлилшаванда (2018 нисбат ба соли 2000) истифодабарии об дар ҷумҳурӣ 22,5% кам шуда, ки ин барои обёрӣ дар соҳаи кишоварзӣ 12,8% кам шуд ва дар дигар соҳаҳо саноати истихроҷ, коркард, истеҳсол ва тақсими нерӯи барқ 4,7%, хоҷагии хонавода 7,7%, дигар намуди фаъолияти иқтисодии ҷумҳурӣ 2,6% афзудааст.

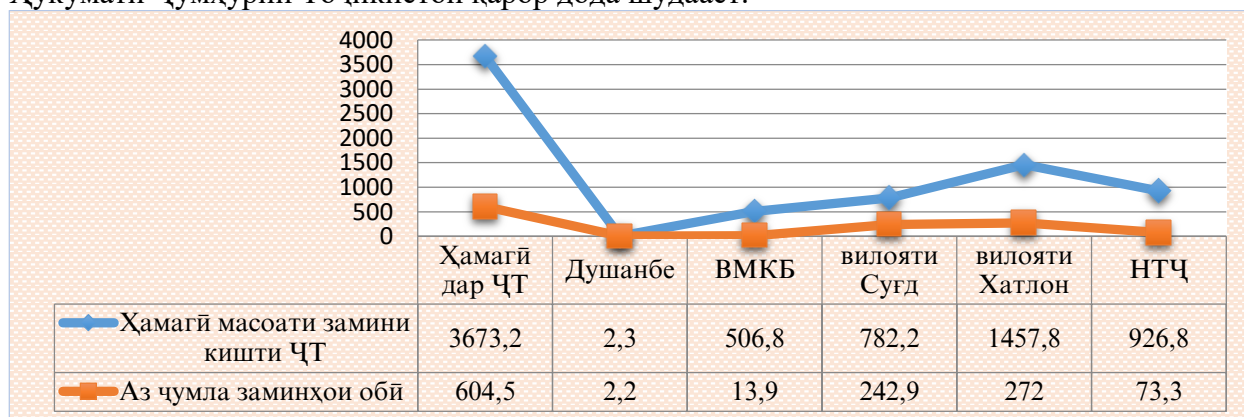
Қайд кардан ба маврид аст, ки кишоварзии обёришаванда самарабахштарин соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Бахши агросаноати иқтисодиёт соҳаи муҳим дар таъмини амнияти озуқаворӣ ва шуғли аҳоли ба ҳисоб рафта, тақрибан 70% аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол дар ҷумҳурӣ дар соҳаи кишоварзӣ кор мекунанд [3, с.15-16] ва ба ҳисоби миёна ҳаҷми ин соҳа 25% ММД-ро ташкил медиҳад.

Таҳлили вазъи заминҳои обёришаванда нишон медиҳад, ки ҳосилнокии маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ дар Тоҷикистон паст мебошад. Масалан, ҳосили зироатҳои асосӣ (гандум 2,2 тонна/га, пахта 1,7 тонна/га). Ин нишондиҳанда дар Ўзбекистон (гандум 4,5 тонна/га, пахта 2,3 тонна/га) мебошад, ки нисбатан хеле паст аст. Ҳосилнокии об барои обёрӣ дар Тоҷикистон низ паст аст. Дар ҳоле ки ҳосилнокии об барои гандуми пурра обёришаванда (бидуни маҳдудияти об) бо намнокии мувофиқ бояд аз 0,8 то 1,0 кг/м³ бошад, дар соли 2015 он камтар аз 0,5 кг/м³ дар ҳар чор ҳавзаи дарёҳо ҳисоб карда шудааст. Ҳосилнокии пасти заминҳои обёришаванда ва мушкилоти обёрӣ барои хочагиҳо маҳдудияти молиявӣ барои сармоягузори ба бор меоварад [9, с.585].

Миқдори умумии заминҳои барои обёрӣ мувофиқ дар ҷумҳурӣ 1,6 миллион гектарро ташкил медиҳад, ки аз ин 751 ҳазор гектараш аз худ карда шудааст. Аммо вазъи маҷмааи хочагии оби ҷумҳурӣ нишон медиҳад, ки аз соли 2015 инҷониб истифодаи об дар соҳаи кишоварзӣ тамоюли камшавӣ дорад. Сабаби асосии он дар солҳои охир, бинобар имкониятҳои маҳдуди буҷаи давлатӣ, сатҳи пасти пардохтии истеъмолкунандагони об, маблағгузори соҳаи об, масалан дар давраи солҳои 1992-2014 якбора коҳиш ёфта, он аз 6 то 15% маблағҳои стандартиро ташкил дод [7, с.148].

Дар баробари коҳиш ёфтани маблағгузори дар соҳаи об, инчунин «...дар бист соли охир 138 ҳазор гектар замин, аз ҷумла 52 ҳазор гектар аз ҳисоби заминҳои обӣ ба 1 миллиону 400 ҳазор оила барои бунёди манзили истиқоматӣ ҷудо карда дода шуд» [8, с.4] ки ин бевосита таъсири худро мерасонад.

Гузашта аз ин вобаста ба минтақаи кӯҳӣ будан ва ҳиссаи ками заминҳои ҳамвор доштани ҷумҳурӣ, масъалаи танзим ва истифодаи фонди замин пайваста зери назорати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дода шудааст.

Расми 1. Масоҳати киштзорҳои кишоварзӣ ва обёришавандаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2020 (ҳазор га.)

Аз расми 1 бармеояд, ки дар соли 2020 дар ҷумҳурӣ масоҳати киштзорҳои кишоварзӣ 3673,2 (ҳазор га)-ро ташкил мекунад, ки аз ин 604,5 (ҳазор га) ё 16,5 %-ро киштзорҳои обёришавандаи кишоварзӣ ташкил медиҳад. Ин нишондиҳанда дар ВМКБ 2,7%, вилояти Суғд 31,1%, вилояти Хатлон 18,7% ва НТҶ 7,9% -ро ташкил медиҳанд. Новобаста аз он ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷиҳати захираҳои обӣ дар Осиёи Марказӣ мавқеи мустақамро ишғол мекунад, мутаассифона дар солҳои охир масоҳати киштзорҳои обёришавандаи кишоварзӣ кам шуда истодааст.

Таҳлили маълумоти ҷадвали 2 аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар соли 2020 нисбати соли 1991 майдони замини обии дорои аҳамияти кишоварзӣ, дар ҳама категорияи хочагиҳои кишоварзии ҷумҳурӣ ба миқдори 36700 гектар ё (5,7%) кам шудааст. Тайи солҳои таҳлилшаванда масоҳати заминҳои обёришавандаи дорои аҳамияти кишоварзии вобаста ба ноҳияҳо гуногун буда, дар шаҳри Душанбе 2,2% ва дар вилояти Суғд 3 % масоҳати

заминҳои киштзорҳои обёришавандаи кишоварзӣ зиёд шуда, дар ВМКБ 35,3%, вилояти Хатлон 8,8% ва НТЧ 15,6% кам шудааст.

Чадвали 1.

**Масоҳати киштзорҳои обёришавандаи кишоварзӣ
дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳазор га.)**

№	Нишондиҳанда	1991	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020 / 1991 бо%
1	Ҷумҳурии Тоҷикистон	641,2	593,8	594,4	598,5	602,5	604,1	604,5	94,3
2	ш. Душанбе	0,01	0,18	0,18	0,07	0,07	0,07	2,2	2200
3	ВМКБ	21,5	13,5	13,6	13,6	13,8	13,8	13,9	64,7
4	Вилояти Суғд	234,7	236,8	237,4	238,9	240,6	242,0	242,9	103
5	Вилояти Хатлон	298,1	267,5	267,5	270,0	272,1	272,2	272,0	91,2
6	НТЧ	86,8	75,8	75,7	75,7	75,9	75,9	73,3	84,4

Сарчашма: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи омили Кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. АОНПҚТ-2021. с. 63.

Тибқи таҳлилҳои ояндабинии олимони дар 10 солаи охири (2020-2030) дар ҷумҳурӣ барои азхудкунии заминҳои обӣ «...аз ҳама бештар минтақае, ки метавонад обёрӣ карда шавад, ин вилояти Хатлон бо 462,2 ҳазор гектар (бо амали намудани лоиҳаи дуомили обёрӣ канали водии Данғара), вилояти Суғд - 312,7 ҳазор гектар (дар 93%-и ҳудуди Шаҳристон ва водии Қизилин, водии калони Ашт (БМ)), НТЧ - 13,7 ҳазор гектар ва ВМКБ - 22,8 ҳазор гектар» [10, с.94].

Дар натиҷаи бад шудани вазъи инфрасохтори хоҷагии об ҳолати мелиоративии заминҳои обӣ ба назар мерасад [4]. Дар ин баробар вайрон шудани насосҳо ва каналҳои обёрӣ ба назар мерасад, ки ин на аз ҳисоби истифодаи оқилонаи об аст. «...Дар айни замон, мувофиқи маълумоти Агентии беҳдошти замин ва обёрӣ назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, зиёда аз 65% системаҳои насосӣ корношоям мебошанд, ки ин боиси 40% кам шудани истифодаи об ва сатҳи ғайри қобили қабул ба сатҳи пасти зиндагии мардуми деҳот гардид» [1, с.107].

Аз сабаби он ки 93 %-и масоҳати Ҷумҳурии Тоҷикистонро кӯҳҳо ташкил медиҳад, вай бо бисёр хатарҳои табиӣ, аз ҷумла таъсири тағйирёбии иқлим ба захираҳои об ва экосистемаҳои кӯҳӣ хосанд, таъсири худро дар баъзе минтақаҳои ҷумҳурӣ ҳамасола мерасонанд, ки боиси талафоти зиёд мегардад. Таназзули хок, истифодаи бесамари захираҳои обу замин ва таъсири манфии тағйирёбии иқлим монеаҳои асосии расидан ба рушди босуботи иқтисодиёти ҷумҳурӣ мегардад. «Ҷамин тариқ, обхезиҳои ҳамасола дар дарёи Панҷ ба иқтисодиёти ноҳияҳои Ҷамадонӣ ва Фархори минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон зарари калони иқтисодӣ иҷтимоиро пеш меорад. Ҷамин тавр, танҳо дар моҳи июли соли 2005 дар натиҷаи обхезӣ 5 км роҳҳои магистралӣ қисман ё пурра хароб карда шуда, 3,5 км сарбандҳои сохилӣ ва 3 системаи обтаъминкунии ноҳиявӣ аз гардиши кишоварзӣ бароманд, ки чараҳои ислоҳи ин камбудӣҳо то ҳанӯз ҳалли худро пайдо накардаанд. Ҷамбулҷамъ, дар ин минтақаҳо зиёда аз 4 ҳазор гектар замин зерин об мондааст ва зарари иқтисодӣ аз ин, маблағи беш аз 50 миллион долларро тахмин кардан мумкин аст» [6, с.157].

Илова бар ин, сарфаи захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон барои васеъ кардани обёрӣ ва мелиоративии замин, инчунин баланд бардоштани ҳосилнокии заминҳои обӣ дар шароити истифодаи оқилонаи «...захираҳои оби Тоҷикистон талаботи хоҷагии халқро ҳам дар марҳалаи ҳозира ва ҳам оянда қонеъ мегардонад. Аммо аз сабаби нобаробар тақсим шудани он чи дар минтақа ва дар баъзе минтақаҳои Тоҷикистон аст, камбудии зиёди об

мушоҳида мешавад. Инак, мувофиқи ҳисобҳои институти «Тоҷикгипроводхоз» дар фасли тобистон, дар давраи максималӣ захираҳои обӣ 90 %-и маҷрои ҳавзаи дарёро ташкил дода, норасоии оби Амударё 465,5 миллион метри мукааб аст» [2, с.153].

Чадвали 2

Шабакаҳои обёрӣ ва мелиоративӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 01.01.2022

№	Номгӯи ноҳияҳо	Заминҳои тобеи каналҳо, га	Шабакаҳои обросони, км			Захбуру захкашҳо, км (Дренаж)		
			Ҳамагӣ	Байниҳо чағӣ	Доҳилиҳ очағӣ	Ҳамагӣ	Байниҳо чағӣ	Доҳилиҳ очағӣ
1	Ҳамагӣ дар ҷумҳурӣ	757842	31561	6 213	25348	12663	3 027	9 636
2	Вилояти Суғд	291473	14437	1762	12675	3515	576	2939
3	Вилояти Хатлон	341037	11631	3189	8442	7935	1688	6247
4	Мин.Кӯрғонтеппа	254819	8 004	1762	6242	6240	1286	4954
5	Мин. Кӯлоб	86 218	3 627	1427	2200	1695	402	1293
6	Ҳамагӣ дар НТҶ	1106723	3 063	1 127	1 936	1 133	739	394
7	РБЗО Душанбе	67 597	2253	624	1629	290	250	40
8	РБЗО Ҳисор	39 126	810	503,2	306,5	843	489	354
9	ВМКБ	18609	2 430	135	2295	80	24	56

Сарчашма: Вазорати мулиоратсия ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон=

Тибқи маълумоти чадвали 2 иқтидори обёрии шабакаҳои обёрӣ ва мелиоративии ҷумҳурӣ 757 842 гектар ҳисоб шудааст, ки аз ин 291473 гектар ба вилояти Суғд, 341037 гектар ба вилояти Хатлон, 106723 гектар ба НТҶ ва 18609 гектар ба ВМКБ рост меояд. Бо вучуди ин, мушкilotе вучуд дорад, ки ба рушди минтақаҳои обёрӣ дар натиҷаи корношоямии техникӣ шабакаҳои ирригатсионӣ ва обёрӣ, қисман коҳиш ёфтани инфрасохтори системаи обёрӣ, шӯршавӣ, ботлоқшавӣ ва ҳолати техникӣ монеа эҷод мекунад.

Истеъмоли обҳои зеризаминӣ қисми нисбатан ками истеъмоли умумии об буда, асосан барои бо об таъмин намудани обёрикунонии замин, маҳалҳои аҳолинишин, барои эҳтиёҷоти истеҳсоли ва маишию нӯшокӣ истифода мешавад. Дар ҷумҳурӣ дар бобати истифода бурдани усулҳои пурсамари обёрӣ, аз қабili обёрии катрагӣ таҷрибаҳои мусбат мавҷуданд. “Истифодаи обҳои зеризаминӣ дар шароити ҳозира дар ҳаҷми 6468,7 ҳазор метри кубӣ дар як шабонарӯзро ташкил медиҳад. Баровардани онҳо бо воситаи 600 чоҳи пармашуда ва 4000 чоҳи амудӣ иҷро мешавад. Тақсимои обҳои зеризаминӣ аз рӯи таъинот чунинанд:

- таъминоти аҳоли 2169,54 ҳазор м³;
- истеҳсоли техникаи 447,89 ҳазор м³;
- обёрикунонии замин 3591,30 ҳазор м³” [11, с.94].

Дар шароити ҳозира яке аз роҳҳои кам кардани ҳаҷми обёрӣ истифода бурдани обҳои зеризаминӣ барои обёрӣ мебошад. Истифодаи обҳои зеризаминӣ имконият медиҳад, ки меъёрҳои обёрӣ ва мувофиқи он миқдори обёрӣ вобаста ба дараҷаи пайдо шудан ва шӯр будани онҳо кам карда шавад.

Афзалиятнокии истифодабарии обҳои зеризаминӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки:

– захираҳои обҳои зеризаминӣ хеле назаррасанд ва ба таври кулӣ метавонанд тамоми ниёзҳои кишоварзиро бартараф кунанд;

– маълум аст, ки ҳаҷми истеъмоли об дар соҳаи кишоварзӣ ба 75,5 фоиз рост меояд. Истифодаи захираҳои обҳои зеризаминӣ мушкilotи сохтани обанборҳои рӯизаминиро

коҳиш медиҳад ва бо афзоиши равандҳои барқарорсозии ҳавзаи об шиддат мегиранд;

– дар минтақаҳои камоб, истифодаи обҳои зеризаминӣ метавонад самарани назарраси иқтисодӣ ба бор орад, зеро нигоҳдорӣ ва истифодаи иншооти гидротехникӣ ва шабакаи васеи каналҳо бинобар зарурати таъмир, тоза кардани лой ва қум гарон аст.

Умуман, ҳалли ҳамаҷонибаи чорабиниҳои дар боло зикршударо бе дастгирии молиявӣ аз ҷониби давлат ва пурзӯр намудани нақши он дар нигоҳдорӣ, истифода ва фаъолияти минбаъдаи нерӯи обёрӣ имконнопазир аст. Бинобар ин се манбаи маблағгузорӣ пешниҳод карда мешавад: аз ҳисоби маблағгузориҳои асосии давлатӣ, аз ҳисоби хоҷагиҳо ва корхонаҳо ва аз ҳисоби ҷалб намудани сармояи хориҷӣ ба иҷрои ин тадбирҳо.

АДАБИЁТ

1. Арабов Ф.П. Захираҳои обӣ дар заминҳои обёришавандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: / Арабов, Ф.П., Холиқов Д.Ф., Гулбекова С. Дж. Д // Кишоварз. – 2021. - №:1.С.107.
2. Арабов Ф.П. Механизм инвестиционного обеспечения сферы водопользования в сельском хозяйстве: от теории к практике [Текст] / Ф.П. Арабов, С. Дж. Гулбекова // Вестник университета Российско-Таджикский Славянский университет. - 2020. - №:3 (71). - С. 153-166.
3. Изатуллоев Р.И. Фарҳанги истифодабарии об. «Тоҷикистон кишвари пешсаф дар ҳалли масъалаҳои глобалӣ вобаста ба об», [Матн] / Эргашева Р. А. Р Мамадқулова. - Душанбе: Контраст, 2018.- 23 с
4. Исайнов Х.Р. Земельно-водные ресурсы сельскохозяйственного назначения республики Таджикистан: эколого-экономические и инвестиционные аспекты [Текст]: / Х.Р Исайнов, Ф.П Арабов / Вестник Таджикского национального университета серия экономических наук. –Душанбе. - 2019. -№8 /1. - С.15-22.
5. Исайнов Х.Р. Масъалаҳои тамоюли истифодаи захираҳои обию озукаворӣ ва таъсири он ба рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ (Фермерӣ) / Р. Х. Исайнов, Д.Т. Расулов// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, бахши иқтисодӣ. - Душанбе: Сино, 2019. -№5. - Қ.2 -С. 6-7.
6. Нуралиев К.Н., Абдусаматов М.А., Хасанов Х.У. Воздействие природных явлений и процессов на водные объекты и меры по уменьшению влияния стихийных бедствий, связанных с водой. //Мелиорация и водные ресурсы: проблемы и пути их решения (материалы научно-практической конференции, 25 декабря 2010 г.). Душанбе, 2010. - С. 157.
7. Пулатов Я.Э., Пулатова Ш.С. –ТАСХН фундаментальные аспекты мелиорации орошаемых земель и интегрированное управление водными ресурсами «Илм ва амал: об барои рушди устувор» [Матн]: Маҷмӯи мақолаҳо бахшида ба 75-умин солгарди Корманди шоистаи Тоҷикистон, доктори илмҳои техникаи Носиров Набӣ Қосимович. - Душанбе, 2015, 148 С.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 21 декабри 2021.
9. Содиков К.А. Место водно-ирригационного потенциала в ресурсном обеспечении производства аридного региона [Текст] //в сборнике: национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства. сборник научных трудов. - Симферополь, 2020. - С. 584-587.
10. Фозилов Р.Ш. Ташаккул ва рушди идоракунии иқтидорҳои обию ирригатсионӣ дар доираи рушди устувор [Матн]: мисоли кишварҳои Осиёи Марказӣ. - Душанбе, 2020. - 94 С.
11. Фозилов Р.Ш. Ташаккул ва рушди идоракунии иқтидорҳои обию ирригатсионӣ дар доираи рушди устувор [Матн]: дар мисоли кишварҳои Осиёи Марказӣ. - Душанбе, 2020. - С. 94.

Холов М.Х.

МАҲСУЛОТҲОИ ФИЗОИИ ТРАНСГЕНӢ: АФЗАЛИЯТ ВА КАМБУДҲОИ ОНҲО

Мақола оид ба *самтҳои актуалии амнияти озуқавори дар замони муосир* бахшида шудааст. Яке аз роҳҳои баландбардории ҳосилнокии маҳсулоти кишоварзӣ, усулҳои беҳтар намудани нигоҳдорӣ ва кам кардани талафёбӣ бо маҳсулотҳои аз ҷиҳати трангенӣ таъғирёта, аз як тараф ва аз тарафи дигар Ҳимояи саломатии инсон вазифаи давлат мебошад. Бо ин мақсадҳо барои таъмини аҳоли бо маҳсулоти озуқаворӣ кофӣ ва Ҳимояи саломатӣ ва ҳаёти инсон таҷриба ақидаҳои олимони ҷаҳони тахти омӯзиш қарор дода шудааст. Айни замон дар тамоми давлатҳои тараққикардаи дунё истеҳсоли маҳсулотҳои трангениро ба роҳ мондаанд, ки таъминоти аҳоли бо маҳсулотҳои физои беҳтар шудааст.

Калидвожаҳо: растанӣ, гинетикӣ, таъғирёфта, сифат, муқовимат.

Холов М.Х.

ТРАНСГЕННЫЕ ПИЩЕВЫЕ ПРОДУКТЫ: ИХ ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ

Статья посвящена актуальным вопросам продовольственной безопасности в современное время. Одним из способов повышения урожайности сельскохозяйственной продукции, улучшение хранения и снижение потерь является выращивание трансгенной продукции, с одной стороны, и одно временно защита здоровья человека, с другой стороны считается задача каждого государства. С этой целью для обеспечения населения достаточным продуктом питанием и для защиты здоровья и жизни людей были изучены идеи мировых ученых в области гения инженерия. В настоящее время во всех развитых странах мира налажено производство трансгенной продукции, что позволило улучшить снабжение населения продуктами питания.

Ключевые слова: растение, генетическое, модифицированное, качество, устойчивость.

Kholov M. Kh.

TRANSGENIC FOODS: THEIR ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

The article is devoted to topical issues of food security in modern times. One of the ways to increase the yield of agricultural products, improve storage and reduce losses is the cultivation of transgenic products, on the one hand, and at the same time protecting human health, on the other hand, is considered the task of each state. To this end, in order to provide the population with sufficient food and to protect the health and life of people, the ideas of world scientists in the field of engineering genius were studied. Currently, in all developed countries of the world, the production of transgenic products has been established, which has improved the supply of food to the population.

Key words: plant, genetic, modified, quality, resistance.

Физои аз ҷиҳати генетикӣ таъғирёфта - маҳсулоти хӯрокворӣ, ки аз организмҳои аз ҷиҳати генетикӣ таъғирёфтаи (ГМО) - растаниҳо ё ҳайвонот гирифта шудаанд

Он намудҳои растаниҳо, ки дар онҳо як ген (ё ген), ки аз дигар намудҳои растанӣ ё ҳайвонот трансплантатсия шудаанд, метавонанд трансгенӣ номида шаванд [3].

Маҳсулоти аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта он аст, ки ген аз як организм, ки дар лаборатория ҷудо карда шудааст, ба ҳуҷайраи дигараш интиқол дода мешавад.

Инҳо мисолҳо аз амалияи амрикоӣ ҳастанд: барои тобовартар кардани помидор ва кулфинай, онҳо бо генҳои "моҳии шимолӣ" шинонда мешаванд"; то ки ҳашароти зараррасон ҷуворимаққаро нахӯранд, як гени хеле фаъол аз захри мор ба он "пайванд карда мешавад"; барои тезтар фарбеҳ шудани чорво ба онҳо гормони тағйирёфтаре бо воситаи сузандору ворид мекунанд (аммо дар айни замон шир бо гормонҳои пур карда мешавад, ки ин боиси сарзании касалии саратон мешаванд); барои он, ки лубиё аз таъсири гербицидҳо нобуд нашавад, ба он генҳои петуня, инчунин баъзе бактерияҳо ва вирусҳо ворид карда мешаванд.

Аввалин маҳсулоти ба таври сунӣ тағйирёфта помидор буд. Хосияти нави он қобилияти дар моҳҳои камол дар ҳарорати 12 дараҷа хобидан буд. Аммо ҳамин ки помидорро дар гармӣ гузоранд, он дар давоми чанд соат пухта мерасад.

Муҳандисии генетикӣ имкон медиҳад, ки як қатор камбудҳои зотпарварии анъанавӣ баргараф карда шаванд ва давомнокии рушди навҳои нав маҳсулот ба роҳ монда шаванд.

Мунаққидони муҳандисии генӣ баҳс мекунанд, ки ҳуди табиати ин технология ба зуҳури ба истилоҳ пешгӯинашаванда дар растаниҳои трансгенӣ мусоидат мекунад. Муҳандисии генетикӣ ба туфайли резонанси оммавӣ, ки аз қадамҳои аввал ба вучуд овардааст, таърихи ҷолиб дорад. Ин чорабиниҳо бо паёми иштирокчиёни Конфронси Гордон (1973) ба Раёсати Академияи илмҳои ИМА оғоз ёфт, ки дар бораи хатаррасонии эҳтимолии технологияҳои рекомбинатии ДНК барои саломатии инсон сухан меронд.

Аввалин интиқоли устувори генҳои бегона дар растаниҳои тамоку соли 1983 намоиш дода шуд. Ин аввалин растани аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта буд. Соли 1987 озмоишҳои саҳроӣ нисбати маҳсулотҳои трансгенӣ дар ИМА ва Фаронса гузаронида шуданд. Соли 1994 аввалин иҷозатнома барои истеҳсоли тичоратии навӣ помидори бо таври трансгенӣ истеҳсолшуда дар ИМА гирифта шуд.

Дар ҳаҷон соли 2000, бозори маҳсулоти аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта 3,0 миллиард доллар, дар соли 2001 - 3,8 миллиард доллар ташкил дод. Дар соли 2002 он ба 4,25 миллиард доллар ва дар соли 2005- 5,25 миллиард доллар афзоиш ёфт. Дар соли 2015 шумораи кишварҳои, ки зироатҳои аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта парвариш мекунанд, ба 28 адад расид. Зиеда аз 90% тамоми майдонҳои кишти зироатҳои трансгенӣ дар панҷ кишвар: ИМА, Аргентина, Канада, Бразилия ва Чин ҷойгир шудаанд.

Навҳои асосии зироатҳои трансгенӣ, ки дар миқёси саноатӣ парвариш карда мешаванд, лубиё, ҷуворимаққа, рағған, рапс, инқунин зироатҳои папая ва каду мебошанд. Дар Чин зироати асосии трансгенӣ пахта ва дар Канада – рапс мебошанд. Имрӯз, танҳо Иёлоти Муттаҳида ва Аргентина истеҳсолкунандагони асосии хӯрокҳои трансгенӣ ва зироатҳои ғалладонагӣ мебошанд.

Аз соли 2015, ҳама зироатҳои трансгенӣ парваришшавандаро аз рӯи намудҳои тағйироти генетикӣ тақсим кардан мумкин аст:

- муқовимат ба гербицидҳо (69%);
- муқовимат ба ҳашарот (19%);
- муқовимат ба гербицидҳо ва ҳашаротҳо (12%);
- муқовимат ба вирусҳо ва ғайра (<1%);

Дар айни замон, тақсмоти бозори ашёи хоми озуқаворӣ ба зироатҳои аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта ва зироатҳои "муқаррарии" аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта вучуд дорад. Ин тақсмот бо ташаббуси воридкунандагони Ҷопон сурат гирифт, яъне минбад дар нуқтаҳои фурӯш бояд маҳсулотҳои бо таври муқаррарӣ истеҳсолшуда аз маҳсулотҳои трансгенӣ ҷудогона ба фурӯш бароварда шаванд.

Афзалияти маҳсулоти трансгенӣ

Олимон дар он замон фавран хабар доданд, ки инсон бори аввал қудрати пурраи табиатро ба даст овард, ки парвариши растаниҳои трансгениро “офариниши мавҷудоти комилан нав” номиданд.

Имкониятҳо танҳо афсонавӣ буданд: табобат кардани бемориҳо, раҳой аз олами гуруснагӣ, парвариши зироатҳо дар шароити душвор ва ҳатто клон кардани ҳайвонҳоро дар назди худ олимони соҳаи илмӣ гинетикӣ вазифа гузоштаанд [1].

Бо вучуди ин, ин технологияҳо танҳо дар миёнаҳои солҳои 80-ум бо баровардани тухмии маҳсус, ки аз он растаниҳои дорой хосиятҳои беҳтаршуда ба воя мерасанд, дар амал истифода мешаванд.

Гени каждум ба силсилаи генҳои картошка "илова карда шуд", пас аз он гамбӯсаки Колорадӣ аз хӯрдани картошка даст кашид ва гени камбағали қутбӣ ба помидор ва кулфинай ворид карда шуд - ин зироатҳо ба таъсири хунуки тобовар шуданд.

Олимон инчунин дар зироатҳои асосӣ: чуворимакка, гандум, лӯбиё, пахта ва биринҷ таҷрибаҳои гузарониданд. Пас аз тағир додани генҳо, онҳо ба таъсири алафҳои бегона тобовар шуданд ва ин маънои онро дорад, ки онҳо дигар ба истифодаи гербицидҳо, фунгицидҳо ва дигар маводи кимиёвӣ ниёз надоранд, мутаносибан арзиши истеҳсоли ин гуна растаниҳо ба таври назаррас коҳиш ёфт.

Мувофиқи олимони соҳаи генетикаи муҳандисӣ ин дурнамо ба комилан наҷот додани сокинони замин аз гуруснагӣ аст ва имрӯз, тибқи ҳисобҳои СММ, 950 миллион нафар дар саросари ҷаҳон аз ғизо танқисӣ мекашанд, мусоидат мекунад.

Мубориза бар зидди ҳашароти зараррасони зироатҳои кишоварзӣ.

Зарари ҳосили зироатҳо аз тарафи ҳашароти зараррасон метавонад хеле бузург бошад, ки боиси талафоти харобиовари молиявӣ барои кишоварзон ва гуруснагӣ дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ мегардад. Одатан деҳқонон ҳар сол ҳазорҳо тонна пестисидҳоро истифода мебаранд. Истеъмолкунандагон аз хӯрдани хӯрокҳои, ки бинобар хатари эҳтимолии саломатӣ бо пестисидҳо табобат карда мешаванд, худдорӣ мекунанд ва ҷараёнҳои партовҳои кишоварзӣ аз ҳад зиёд пестисидҳо ва нуриҳо метавонанд обро заҳролуд кунанд ва ба муҳити зист зарар расонанд.

Парвариши зироатҳо ба монанди чуворимакка метавонад ба барҳам додани истифодаи пестицидҳо ва кам кардани хароҷоти ҳосил кумак расонад.

Муқовимати гербицид. Барои баъзе зироатҳо, нест кардани алафҳои бегона бо роҳҳои ҷисмонӣ, ба монанди хишова, аз ҷиҳати иқтисодӣ харчи зиёд ва меҳнатталаб аст, аз ин рӯ деҳқонон барои нест кардани алафҳо аксар вақт ба миқдори зиёд гербицидҳои гуногун (кимиёи алафҳои бегона) мепоянд.

Зироатҳои аз ҷиҳати генетикӣ тарҳрезӣшуда, ки ба як гербицид хеле тавоност, метавонанд бо кам кардани миқдори гербицидҳои зарурӣ ба пешгирии зарари экологӣ мусоидат кунанд.

Масалан, Monsanto як навъи лӯбиёгии аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфтаре ба вучуд овард, ки ба гербицидҳои Roundup тобовар мебошанд. Кишоварзе, ки ин лӯбиёро парвариш мекунад, ба ҷои якчанд гербицид фақат як намуди онро истифода барад, ки боиси кам шудани хароҷоти истеҳсолот ва кам шудани партовҳои хатарноки кишоварзӣ мегардад.

Муқовимат ба бемориҳо. Бисёр вирусҳо, занбӯруғҳо ва бактерияҳо мавҷуданд, ки боиси бемориҳои растани мешаванд. Олимони биологӣ барои сохтани растаниҳои тобовар ба ин бемориҳо, ки аз ҷониби муҳандисии генетикӣ корҳои илмию тадқиқотиро анҷом медиҳанд. Муқовимат ба хунукӣ. Сардиҳои ногаҳонӣ метавонанд ниҳолҳои ҳассосро нобуд созанд. Гени антифриз барои тобовари аз хунук, ки аз моҳӣ гирифта шудааст, ба растаниҳо ба монанди тамоку ва картошка ворид карда мешаванд. Бо ёрии генаи зидди яхбандӣ, ин растаниҳо метавонанд ба ҳарорати пастро тобовар шаванд, ки одатан ҳарорати паст ба ниҳолҳои аз ҷиҳати генетикӣ бетағйирро мекушанд.

Муқовимат ба хушкӣ ва муқовимати намак. Хангоме ки шумораи аҳолии ҷаҳон афзоиш меёбад ва заминҳои ҳосилхез бештар аз барои манзил истифода мешавад деҳқонон маҷбуранд, ки зироатҳоро дар минтақаҳои, ки қаблан барои парвариши растаниҳо мувофиқ нестанд, кишт кунанд. Эҷоди растаниҳои, ки ба хушксолии тӯлонӣ ё шӯршавии баланд дар ҳок ва обҳои зеризаминӣ тоб оварда метавонанд, ба одамон дар парвариши зироат дар минтақаҳои қаблан "номусоид" кумак мекунад.

Сифати ғизо. Ғизои нокифоя як тамоюли маъмул дар кишварҳои Ҷаҳони Сеюм аст, ки дар он ҷо мардуми камбизоат ба зироати ягонаи кишоварзӣ, аз қабилҳои биринҷ, ҳамчун ғизои асосии худ таъян мекунад. Бо вучуди ин, биринҷ аз ҳама маводи ғизоии асосӣ кофӣ нест. Биринҷи аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта метавонад дорои витамини минералҳои иловагӣ бошад ва бинобар ин норасоии ғизоро ҷуброн мекунад.

Масалан, нобиноӣ аз сабаби норасоии витамини А дар кишварҳои ҷаҳони сеюм як ҳалталаб аст. Олимони ботаникаи Донишқадаи федералии технологияи Швейтсария навъи биринҷи "тиллоӣ" -ро ба роҳ мондаанд, ки дар таркиби миқдори ғайриоддии зиёди бета-каротин (витамини А) маъҷуд мебошад. Олимон нақшаи коркарди биринҷи тиллоӣ доранд, ки дар таркиби миқдори оҳан низ маъҷуд [2].

Фармасевтӣ. Доруҳо ва вакцинаҳо аксар вақт барои истеҳсол гарон ҳастанд ва баъзан шароити махсуси нигоҳдорӣ талаб карда мешаванд, ки баъзе кишварҳои аз ҷиҳати техника ва технология муосир рушд наёфта шароити нигоҳдории онҳоро надоранд.

Муҳаққиқон барои сохтани вакцинаҳои ғизоӣ дар помидор ва картошка кор мекунад. Интиқол додан ва нигоҳдорӣ ин вакцинаҳо нисбат ба вакцинаҳои анъанавии хангоми хеле осон мешавад.

Камбудии истифодаи маҳсулотҳои трансгенӣ.

То ҳол олимони соҳаҳои гуногун оид ба истифодаи маҳсулотҳои гуногун бо ягон ақидаи машахас наоманд. Тибқи ақидаи олимони зидди ин равия дар айни замон, технологияи муҳандисии генетикӣ нокомил аст, зеро он наметавонад дар организм раванди воридкунии як гени навро танзим кунад. Аз ин рӯ, макони воридшавӣ ва таъсири самаранокии генҳои иловашударо пешгӯии қардан ғайриимкон аст. Дар натиҷа ба таври сунъӣ илова қардани генҳои бегона моддаҳои хатарнок алергенҳо ё токсинҳо ва дигар моддаҳои ба саломатӣ зараровар ногаҳон метавонанд ба вучуд оянд. Маълумот дар бораи ин гуна оқибатҳо ҳоло ҳам нопурра мебошанд.

Масалан, вақте ки ширкати Ҷопони "Шова Денко" сохтори як бактерияи табииро аз ҷиҳати генетикӣ тағйир дода, ба таври муассир истеҳсоли иловагии ғизо бо номи "Триптофан" -ро ба вучуд овард, ин амалҳои генетикӣ ба он оварда расониданд, ки ин бактерия дар таркиби триптофан, истеҳсоли як моддаи хеле захрнок ҳосил шуд, ки баъди ба фуруш баровардани он ошкор карда шуд. Дар натиҷа зиёда 5000 истеъмогар ба бемори дучор шуд, ки аз он 1500 нафар яқумра маъҷуб шудаанд ва 57 фавтиданд.

Профессори Канада Чон Фаган чунин ақида дорад: "Истифодаи маҳсулоти трансгенӣ барои ғизо имрӯз ба монанди бозии рулетӣ русӣ бо тамоми ҷаҳон аст". Хусусан барои онҳое, ки аллергия доранд, тамғакоғазҳои бодикқат хондан лозим аст. Масалан, агар шахс моҳӣ истеъмомол накунад, вай бояд огоҳ карда шавад, ки хангоми хӯрдани сабзавот, ки дар он генаи моҳии кампал интиқол дошудааст. Хангоми беҳабар истеъмомол қардан шахс метавонад гирифтори аллергия шавад.

Бағайр аз ин истеъмоли маҳсулотҳои трансгенӣ нигарониҳои биологӣ, нигарониҳои ахлоқӣ, ахлоқӣ, фалсафӣ ва маъҷабӣ дорад.

Оқибатҳои манфии истифодаи маҳсулотҳои трансгенӣ.

1. Иловаи сунъии генҳои бегона метавонанд танзими генетикии дақиқ танзимшудаи ҳуҷайраи муқаррариро ба таври қиддӣ халалдор мекунад. Генҳо сунъӣ интиқолшуда аз генҳои табиӣи хромосомаҳои модару падар ба кулӣ фарқ мекунад.

2. То ҳол усули гузаронидани санҷиш барои муайянкунии беҳатар будани маҳсулотҳои трансгенӣ муқаррар карда нашудааст.

2. То ҳол аз ҷиҳати илмӣ таъсири мусбӣ ё манфӣ расонидани маҳсулоти трангенӣ ба организми инсон дақиқ баҳо дода нашудааст.

3. То ҳанӯз исбот нашудааст, ки организмҳои аз ҷиҳати генетикӣ сохташуда ба насли оянда таъсири зараровар мерасонанд ё не (аз ҳамин сабаб истеъмоли маҳсулотҳои трангенӣ ба занони ҳомила тавсия дода намешавад).

4. Олимон имкониятҳои геномро пурра наомӯхтаанд: дар илми муосир танҳо се фоизи функцияҳои ДНК омӯхта шудааст. Коркарди системаҳои мураккаби муҳсулотҳои хӯрокворӣ, ки аз ҷиҳати илмӣ нопурра аст, метавонад хатарнок бошад.

5. Истеъмоли хӯрокҳои аз маҳсулот трангенӣ истеҳсолшуда метавонад ба аксуламалҳои аллергӣ оварда расонад, илова бар ин, тамоман безарар нестанд. Масалан дар ИМА, ки озодона маҳсулотҳои трангенеро истеъмоли мекунанд 70 аҳоли ба касали алергенӣ дучор шудаанд.

6. Ҳангоми тадқиқоти гурӯҳи генетикҳои бритониёӣ таҳти роҳбарии Ҷ.Гилберт маълум шуд, ки ДНК аз ҳуҷайраҳои ғизоӣ аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта эҳтимолан метавонад ба бактерияҳои табиӣ микрофлораи рӯдаи инсон гузарад ва боиси мутацияи онҳо гардад.

Хулоса то имрӯз парвариш растаниҳои трангенӣ ва маҳсулоҳои ғизоӣ, ки аз онҳо истеҳсол карда мешаванд ба низоми муайяне дароварда нашудааст. Аз тарафи олимон ба ин мушкилот ҷавоби аниқ дода нашудааст.

АДАБИЁТ

1. Балиев А. Генетика спасет от голода. Но продлит ли она жизнь? // Молодая гвардия, 2001, №4, с.48–50.

2. Бляхера Л.Я., Ванюшкин Б.Ф. История биологии. – М., 1997.

3. Красовский О.А. Генетически модифицированная пища: возможности и риски // Человек, 2002, № 5, с. 158–164.

УДК 338.2: 004 (082)

Ҳомитов Д.Ш., Бабаҷанова Д.Ш.

ТЕХНОЛОГИЯИ БЛОКЧЕЙН ВА ХУСУСИЯТҲОИ ТАТБИҚИ ОН ДАР ИҚТИСОДИЁТ

Дар мақола асосҳои назариявии технологияи блокчейн ва криптоасъор ба риштаи таҳлил қашида шудааст. Инкишоф ва рушди технологияҳои мазкур баён карда шуда, нақши он дар иқтисодиёт мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Аз ҷониби муаллифон раванди татбиқи технологияи блокчейн дар соҳаи иқтисодиёт дида баромада шуда, таъриф ва мӯҳтавои он оварда шудааст. Инчунин мушкилот ва марҳилаҳои рушди технологияҳои навоарона ба таври муфассал тавсиф карда шуда, сабабҳои пастравӣ ва пешравии онҳо баррасӣ карда шудааст. Қайд карда шудааст, ки ба рушди технологияи блокчейн рушди интернет ва хизматрасониҳои он нақши муҳим бозидоаст. Дар асоси таҳлили технологияҳои блокчейн, криптоасъор ва воқеияти виртуалӣ, собит карда шудааст, ки блокчейн яке аз воситаҳои асосӣ барои ташаккули иқтисодиёти рақамӣ мебошад. Муаллифон пешниҳод намудаанд, ки ба технологияҳои нав ва татбиқи онҳо дар соҳаи иқтисодиёт хеле бодикқат муносибат кардан лозим аст. Чунки ин технологияҳо аз як тараф, агар имкониятҳои бозорро васеъ кунанд, аз тарафи дигар аз ҳисоби мавҷуд набудани қоидаҳои умумии истифодаи ин технология таҳдидҳо ва хавфҳоро ба вуҷуд меоранд.

Калидвожаҳо: технологияи блокчейн, криптоасъор, иқтисодиёти рақамӣ, рамзгузорӣ, марҳилаҳои инкишоф, интернет, амсила, рушди бозори хизматрасониҳои электронӣ.

Хомитов Д.Ш., Бабаджанова Д.Ш.

БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯ И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ ПРИМЕНЕНИЯ В ЭКОНОМИКЕ

В статье рассматриваются теоретические основы технологии блокчейн и криптовалюты. Обсуждается развитие этих технологий, а также их роль в экономике. Авторы рассматривают процесс применения технологии блокчейн в сфере экономики и дают ее определение и содержание. Также подробно описываются проблемы и этапы развития инновационных технологий, обсуждаются причины их упадка и прогресса. Было отмечено, что развитие Интернета и его сервисов сыграло важную роль в развитии технологии блокчейн. На основе анализа технологий блокчейн, криптовалют и виртуальной реальности доказано, что блокчейн является одним из основных инструментов построения цифровой экономики. Авторы предлагают очень осторожно относиться к новым технологиям и их применению в области экономики. Потому что эти технологии, с одной стороны, если и расширяют возможности рынка, то с другой стороны, создают угрозы и риски из-за отсутствия общих правил использования данной технологии.

Ключевые слова: технология блокчейн, криптовалюта, цифровая экономика, шифрование, этапы развития, интернет, модель, развитие рынка электронных услуг.

Homitov D.Sh., Babajanova D.Sh.

BLOCKCHAIN TECHNOLOGY AND FEATURES OF ITS APPLICATION IN THE ECONOMY

The article discusses the theoretical foundations of blockchain technology and cryptocurrencies. The development of these technologies, as well as their role in the economy, is discussed. The authors consider the process of applying blockchain technology in the economy and give its definition and content. The problems and stages of development of innovative technologies are also described in detail, the reasons for their decline and progress are discussed. It was noted that the development of the Internet and its services played an important role in the development of blockchain technology. Based on the analysis of blockchain technologies, cryptocurrencies and virtual reality, it has been proved that blockchain is one of the main tools for building a digital economy. The authors propose to be very careful about new technologies and their application in the field of economics. Because these technologies, on the one hand, if they expand market opportunities, on the other hand, create threats and risks due to the lack of general rules for using this technology.

Key words: blockchain technology, cryptocurrency, digital economy, encryption, stages of development, internet, model, development of the electronic services market.

Дар шароити имрӯза ҷаҳонишавии иқтисоди рақамӣ дар якҷоягӣ бо воситаҳо ва операторони беноқили алоқа, имкониятҳои интернет, логистика, бонкҳои рақамӣ ва робототехника босуръат ба амал омада истодааст. Додугирифтӣ мол ва хизматрасонӣ дар иқтисоди дилхоҳ, новобаста аз он ки вай чи гуна номбарӣ карда мешуд, драйвери муҳими пешбар буд. Истеъмолкунанда, харидор ва қобилиятҳои ӯ дар ҷомеаи рақамӣ мавқеи ҷиддири гирифт.

Дар шароити ҳозира дар натиҷаи таъсири ҷаҳонишавӣ ва рақамишавии иқтисодиёт гузариши системаҳои иқтисодӣ ба амал омада истодааст. Аз нуқтаи назари мо, иқтисоди рақамӣ ин иқтисодиётест, ки дар асоси технологияҳои рақамӣ, иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва шабакаи Интернет ташкил шудааст. Дар зери таъсири дастовардҳои технологияҳои рақамӣ дигаргуншавии бизнес-моделҳо, стратегияҳои корӣ, бамиёноии самтҳои нави фаъолият ба назар мерасад, ки он ба таври объективӣ рақобатпазирии минтақаҳо, соҳаҳо ва субъектҳои хоҷагидориро баланд мебардорад [9].

Интернет ба наздикшавии харидор ва фурушанда, оптимизатсияи хароҷот, зиёдшавии гардиши мол мусоидат менамояд, аммо вай тасвири пурраи онеро намедихад, ки харидорон ба чи гуна молҳо ва дар кадом вақт талаботашонро пешниҳод менамоянд.

Дар баробари ин, дар шароити рақамикунонӣ тарзи нави соҳибшавӣ ба баробарвазнии бозорӣ дар иқтисодиёт имконияти пешниҳод намудани ҳам имкони васеи интиҳоб ва ҳам пешниҳоди ба мизочнигаронидашуда ба ҳисоб меравад.

Бо пайдоиши Интернеташёҳо объектҳои рӯзмарра метавонанд оид ба ҳолати худашон маълумотро додугирифт намоянд ва аз сабаби он, ки ин иттилоот бо дигар сарчашмаҳои иттилоотӣ вобаста аст, ширкатҳо метавонанд фаҳмиши пурратари занҷири таъминот ва хоҳиши мизочро соҳиб шаванд.

Намунаҳои технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионие, ки бо ёрии онҳо ҷараёни гузариши рақамиро иҷро намудан мумкин аст, хеле бисёр аст, аммо ба фикри мо, ин пеш аз ҳама технологияҳои интернетии мобилӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ, сервисҳои абрӣ, маълумотҳои абарҳаҷм, технологияи блокчейн, криптоасъор ва ғайраҳо мебошанд[5]. Дар навбати худ, ин технологияҳо ба ташкил шудани сервисҳои нави иттилоотие, ки дар оянда ба қисми таркибии инфрасохтори глобалӣ дохил мешаванд, оварда расониданаш мумкин аст, ки бе онҳо ҳамкориҳои иқтисодии доираи иштирокдоронаш васеъро тасаввур карда намешавад.

Қайд намудан зарур аст, ки дар иқтисоди рақамӣ мавқеи муҳимро яке аз технологияҳои пешрафта – технологияи блокчейн ишғол менамояд. Ин технология асосан баъд аз соли 2010 инкишоф ёфта, бо суръати баланд татбиқ шуд. Лозим ба ёдоварист, ки аксари кишварҳои пешрафта имкониятҳои хеле калонро аз даст доданд, зеро ба бозори криптоасъор бояд дар соли 2018 ворид мешуданд. Дар солҳои 2008-2010 дар криптоасъор ҳеч арзиши кирой надошт надошт. Он вақт технологияи блокчейн нава дар фаъолияти соҳаҳо барои истифода ворид шуда истода, кӯшиш мекард, ки чунин бозигаронро ба мисли бонк ва давлат аз бозии молиявӣ берун кунад. Аммо бонкҳо низ тамоми қувваҳои худро барои боздоштани ин технология равона намуданд ва дар муддати 5-7 соли аввал дар ин кор муваффақ ҳам шуданд. Тараққиёти технологияҳои хизматрасонӣ дар фазои Интернет ба истифодаи криптоасъор барои савдои мол оварда расонд. Дар натиҷа аз соли 2017 шуруъ намуда, инкишофи бошиддати бозор оғоз ёфт ва шумораи криптоасъор, арзиши онҳо ва тавачҷӯҳи асосӣ ба ин технология баланд шуд. Дар натиҷа, марҳилаи танзими технологияи блокчейн дар сатҳи қонунгузориҳои бисёр кишварҳо ва умуман, дар сатҳи байналмилалӣ оғоз шуд. Қайд намудан зарур аст, ки дар ин марҳила технологияи блокчейн ба дараҷаи нави татбиқи худ баромада, соҳиби нерӯи бузург гашт. Технологияи блокчейн соҳаҳоро ба ҳам мепайвандад, онҳоро ба соҳаи нава меорад, тақвият ва такмил медиҳад, фазои навро ташкил мекунад, ки дар он шаффофияти мутлақ, суръат, эътимодият ва боварӣ мавҷуд аст.

Зикр намудан зарур аст, ки то пайдоиши криптоасъорҳо барои ба даст овардани сифатҳои дар боло номбаршуда, барои мизочон миёнарави музнок ва гарон лозим буд, ки аз ҳар як ҳаракати пул фоиз мегирифт, технологияи блокчейн бошад ба таври ройгон ин хидматҳоро пешкаш мекунад. Дар айни ҳол се намуди бозор фаъолият доранд:

1. Фондӣ
2. Молӣ
3. Ашёи хом

Бозори фондӣ аз бозори қоғазҳои қиматнок иборат аст, ки феҳристи онҳо дар расми 1 оварда шуда, дар маҷмӯъ дорои сармоияи 600 трлн.доллар аст, маҷмӯи бозорҳои криптоасъор бошад, тақрибан 200 млрд.доллар мебошад [4]. Аз ин ду нишондиҳанда, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ҳиссаи бозори криптоасъор дар бозори ҷаҳонии молия 0,03%-ро ташкил медиҳад.

Расми 1. Сармоияи бозори фондӣ

Дар асоси гуфтаҳои боло, бояд малака ва қобилияти сармоиягузори венчурӣ, сармоиягузореро, ки аз технологияҳои пешрафта ва инноватсионӣ даромад мегирад, омӯختан лозим аст. Албатта, чунин сармоиягузор дорои воситаҳои таҳлилии худ барои дарки бозор мебошад. Яке аз онҳоро ширкати амрикоии “Гартнер” таҳия кардааст, ки дар таҳияи ҳама гуна технологияи инноватсионӣ бисёр корҳои илмӣ-тадқиқотӣ анҷом додааст. Дар асоси ин таҳқиқот, ширкат моделеро сохтааст, ки имкон медиҳад марҳилаҳои рушди дилхоҳ технологияи инноватсиониро шарҳ диҳад[1].

Моделҳои мазкур аз панҷ марҳила иборат буда, онро “хайп-доира” меноманд.

Консепсияи ин модел чунин аст: ҳар як инноватсияҳои технологӣ дар ҷараёни камолот аз якҷанд марҳила мегузаранд, ки ҳар яке онҳо бо манфиатҳои мухталифи ҷомеа ва мутахассисон тавсиф мешаванд:

- Ҷорикунии технология, (триггери технологӣ – аз калимаи англисии technology trigger) - пайдоиши навоарӣ, аввалин нашрияҳо дар бораи технологияи нав;
- Қуллаи мунтазириҳои аз ҳад зиёд (Peak of Inflated Expectation) - аз технологияи нав хосиятҳои инқилобӣ интизоранд, технология ба шарофати инноватсия маъмул ва мавзӯи баҳси васеъ дар ҷомеа мегардад;
- Раҳой аз фиреби назар (Trough of Disillusionment) - камбудииҳои технология ошкор карда мешаванд, талафи инноватсияҳо ба пайдоиши рағбати баланди истеъмолкунандагон мусоидат намекунад, дар ҷомеа нобоварӣ аз технологияи нав ба миён меояд;
- Баргараф кардани камбудииҳо (Slope of Enlightenment) - камбудииҳои асосӣ баргараф карда мешаванд, шавқу ҳавас ба технологияи нав охишта-охишта бармегардад, технология ба лоиҳаҳои тичоратӣ ворид мешавад;
- Зинаи маҳсулнокии (Plateau of Productivity) - фарорасии камолоти технологӣ, ҷомеа технологияи навро ба қадри қой қабул карда, афзалиятҳо ва маҳдудиятҳои онро дарк мекунад.

Бисёр технологияҳои мавҷуда вучуд доранд, ки инкишофи онҳоро метавон бо ин модел муқоиса карда, боварӣ ҳосил намудан мумкин аст, ки он қомилан қор мекунад. Бо дарназардошти графикаи сармоияи криптоасъор, яъне қачхатгаи арзёбии пул, технологияҳои нав тавассути ҷорӣ кардани “хайп-доира” бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки ҳулосаҳои қайдшуда дар бораи нуқтаи муваффақи воридшавӣ қомилан дурустанд [3].

Ҳангоми баррасии сабабҳои пайдоиш ва ташаккули технологияи блокчейн аз нуқтаи назари гуногун ва нақши он дар низоми муносири муносибатҳои мутақобилаи пулӣ ошкор карда шуда, пешрафти он дар дурнамо таъкид карда шуд. Дар робита ба ин, барои сармоиягузор маҳдудиятҳои хеле муҳим мавҷуданд. Чунончи, бо технологияҳои

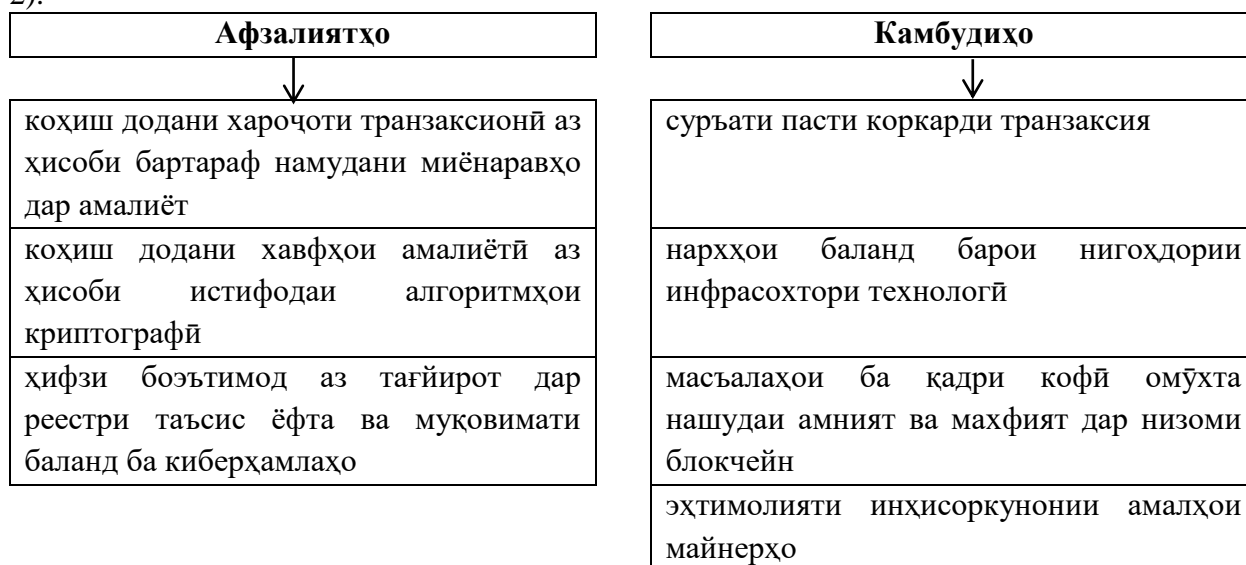
инноватсионӣ, аз чумла, технологияи блокчейн кор карда, ба сатҳи даромаднокии аз 5 то 25% даромади солона соҳиб шудан мумкин аст [2].

Агар таҳаввулоти пулро ба назар гирем, мушоҳида намудан мумкин аст, ки аз мубодилаи мол ба мол то криптоасъор оғоз карда, кадом марҳилаҳо паси сар шудааст. Чаҳони имрӯза аз табодули табиӣ ба криптоасъор гузашт. Таърихи начандон кӯтоҳи блокчейнро ҳамчун асоси криптоасъор бо истифода аз андозаи дирӯз, имрӯз ва фардо ба таври муфассал баррасӣ кардан мумкин аст. Технологияи блокчейн - ин воситаи нигоҳдории маълумот мебошад, яъне вай реестри рақамии транзаксия, созишномаҳо ё шартномаҳо мебошад. Вазифаи умумии блокчейн осон кардани равандҳои савдо ва мубодилаи пул мебошад. Бо назардошти он, ки блокчейн дар асоси алгоритмҳои математикӣ кор мекунад, ҳама маълумот дар як блок нигоҳ дошта мешаванд, ки ба таври криптографӣ ба занҷири хронологӣ пайванд аст. Ин раванд аз ҷониби шумораи зиёди компютерҳое, ки дар як шабака кор мекунанд, ба иҷро мерасад. Агар, мувофиқи ҳисобҳои онҳо, натиҷаи якхела ба даст оварда шавад, пас ба блог имзои беназир таъин карда мешавад, ки онро хэш меноманд.

Азбаски блокчейн шабакаи ғайримутамаҷуз аст, ҳамаи захираҳо ва иқтидорҳо аз ҷониби худи иштирокчиёни он таъмин карда мешаванд, онҳо бошанд нусхаҳои ҳама занҷирҳои реестро нигоҳ медоранд.

Тибқи гуфтаи олими канадагӣ, профессори менечменти Донишгоҳи Торонто Дон Тапскотт: “Ихтирои блокчейн ба механизме, ки чаҳони молиявӣ ва чаҳонро дар маҷмӯъ, то абад тағйир хоҳад дод, оварда расон. Дигар транзаксияҳои аз даст рафта, хатогихои инсонӣ ё ҳатто тағйироте, ки бидуни ризоияти тарафҳо ворид карда мешаванд, нахоҳанд чой дошт...” [7].

Ба андешаи мо, технологияи мазкур афзалиятҳо ва камбудихои худро дорад (расми 2).

Расми 2. Афзалиятҳо ва камбудихои технологияи блокчейн [6]

Доир ба технологияи блокчейн ва татбиқи он дар маблағгузори тичорат нуқтаи назари гуногун вучуд дорад. Андешае бартарӣ дорад, ки оянда аз блокчейн аст. Аз чумла, дар Форуми байналмилалӣ иқтисодии Петербург дар моҳи июли соли 2017 дар мавзӯи “Блокчейн - таваллуди нави иқтисод” ташкил шуда буд, баҳсу мунозираи иҷтимоӣ гузароида шуд. Дар маркази баҳс чунин муаммоҳои воқеӣ чой доштанд, ба монанди, истифодаи ин технология дар идентификатсияи (муайянкунии) шахрвандон, дар муомилоти амволи ғайриманқул, эҷоди аккредитиви рақамӣ, баҳисобгирии депозитии амонатҳои электронӣ, мубодилаи ҳуҷҷатҳо ва ғайра. Дар ин форум вазири алоқа ва

коммуникатсияи Федератсияи Русия Н.А.Никифоров ба таври махсус қайд кард, ки “блокчейн драйвери табдилдиҳии рақамӣ дар ҳама бахшҳои иқтисоди Русия ва ҷаҳон хоҳад буд” [8].

Таҳлили нуқтаҳои назари блокчейн нишон медиҳад, ки ба технологияҳои нави молиявӣ бояд хеле бодикқат муносибат кард. Технологияҳои блокчейн аз як тараф, имкониятҳои бозорро васеъ мекунад. Аз тарафи дигар, мавҷуд набудани қоидаҳои умумии истифодаи ин асбобҳо ба бозорҳо таҳдидҳо ба вучуд оварданишон мумкин аст.

Дар умум, ба хулосае омадан аст, ки технологияҳои рақамӣ, аз ҷумла технологияи блокчейн соҳаҳои мухталифро фаро гирифта истодааст ва дар ояндаи наздик суръати он боз ҳам баланд хоҳад шуд.

АДАБИЁТ

1. Айбазова, М. Ю. Формирование информационной компетентности выпускников вузов как условие подготовки кадров для цифровой экономики [текст]/ М. Ю. Айбазова, А. А. Карасова // Alma Mater (Вестник высшей школы). – 2018. - № 9. - С. 58-63. - <https://elibrary.ru/item.asp?id=35705828>
2. Амелин, А. А. Криптовалюты и система блокчейн как средство инвестирования при выборе долгосрочной финансовой стратегии [текст]/ А. А. Амелин // Российский экономический интернет-журнал. – 2018. - № 2. - <http://www.e-rej.ru/Articles/2018/Amelin.pdf>
3. Багаутдинова, Н. Г. Новые конкурентные преимущества в условиях цифровизации [Текст] / Н. Г. Багаутдинова, Р. А. Никулин // Инновации. - 2018. - № 8. - С. 80-83
4. Баранов, Д. Н. Сущность и содержание категории «цифровая экономика» Д. Н. Баранов // Вестник Московского университета им. С.Ю. Витте. Сер. 1, Экономика и управление. – 2018. – № 2 (25). – С. 15- 23. doi: 10.21777/2587-554X-2018-2-15-23. - https://www.muiiv.ru/vestnik/pdf/eu/eu_2018_2_25_15_23.pdf
5. Блокчейн (рынок Европы) // TAdviser: портал. – 2019. – 12 марта. - [http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Блокчейн\(рынокЕвропы\)](http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Блокчейн(рынокЕвропы))
6. Большаков, С. В. Актуальные проблемы корпоративных финансов в цифровой экономике [Текст] / С. В. Большаков // РИСК: Ресурсы. Информация. Снабжение. Конкуренция. - 2018. - N 4. - С. 197-203
7. Исследование технологии блокчейн и практики её применения в индустрии туризма / М. В. Кобяк [и др.] // Российский экономический интернет-журнал. – 2018. - № 1
8. Исмоилов Ш. Цифровые технологии в образование // наука и образование в эпоху цифровизации: монография / Петрозаводск: МЦНП «Новая наука», 2021
9. Лутфулоев М.Д. Зарурати татбиқи технологияҳои рақамӣ барои баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳои савдои чакана// Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – Душанбе.- 2020. - №4/1 (33). – С. 170-174.

УДК 336

Орзуода Сайтоҷиддин, Озодаи Сафар

ЗАМИНАҲОИ РУШДИ НИЗОМИ БОНКӢ БО ИСТИФОДАИ УНСУРҲОИ МЕНЕҶМЕНТИ БОНКӢ

Дар мақолаи пешниҳодшуда заминаҳои асосии рушди низоми бонкӣ бо истифодаи унсурҳои менеҷменти бонкӣ дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти мамлакат мавриди омӯзиш

қарор дода шудааст. Ҳамчунин бонкҳо дар низоми бонкӣ ҳамчун қувваи пешбарандаи низоми қарзии дилхоҳ давлат ба ҳисоб рафта, дар навбати худ Бонки миллии Тоҷикистон бошад дар низоми номбурда ҳамчун бонки эмиссионӣ, захиравӣ ва марказӣ баромад менамояд. Бояд қайд намуд, ки нақши ташкилотҳои қарзӣ дар таъмини рушди иқтисодиёти кишвар хеле назаррас буда, дар гардиши воситаҳои пулӣ нақши калидиро иҷро менамоянд, ки дар мақолаи мазкур ба таври бояду шояд мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Вожаҳои калидӣ: низоми бонкӣ, бонки эмиссионӣ, бонкҳои тичоратӣ, идорақуни, менечменти бонкӣ, ташкилоти амонатии қарзии хурд, ташкилоти қарзии хурд, ташкилотҳои қарзӣ, идорақунии захираҳои меҳнати.

Orzuzoda Saitojiddin, Ozodai Safar

ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЕМЕНТОВ БАНКОВСКОГО УПРАВЛЕНИЯ

В представленной статье рассматриваются основные основы развития банковской системы с использованием элементов банковского менеджмента в современных условиях экономики страны. Банки в банковской системе являются движущей силой кредитной системы любой страны, а Национальный банк Таджикистана, в свою очередь, выступает в этой системе как эмиссионный, резервный и центральный банк. Следует отметить, что роль кредитных организаций в обеспечении развития экономики страны очень значительна и играет ключевую роль в обращении денежных средств, что надлежащим образом изучено в данной статье.

Ключевые слова: банковская система, банк-эмитент, коммерческие банки, менеджмент, банковский менеджмент, микрокредитная депозитная организация, микрокредитная организация, кредитные организации, управление трудовыми ресурсами.

Orzuzoda Saitojiddin, Ozodai Safar

BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM USING THE ELEMENTS OF BANKING MANAGEMENT

The presented article discusses the main foundations for the development of the banking system using elements of banking management in the current conditions of the country's economy. Banks in the banking system are the driving force behind the credit system of any country, and the National Bank of Tajikistan, in turn, acts in this system as an issuing, reserve and central bank. It should be noted that the role of credit organizations in ensuring the development of the country's economy is very significant and plays a key role in the circulation of funds, which is properly studied in this article.

Key words: banking system, issuing bank, commercial banks, management, bank management, microcredit deposit organization, microcredit organization, credit organizations, labor resources management.

Низоми бонкӣ бояд ба рушди соҳаҳои воқеии иқтисодиёт, фаъолнокии бахши хусусӣ ва гардиши савдои хориҷӣ мусоидат намояд ва сарчашмаи асосии дастгирии молиявии ҳадафҳои давлат бошад [4].

Инкишофи ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъият, аз ҷумла соҳаҳои иқтисодиёт, сиёсат, иҷтимоӣ, маорифу илм, инчунин беҳтаршавии зисту зиндагонии одамон ба пуррагӣ аз қобилият, қордонӣ, дониш ва эҷодкории мутахассисон вобаста мебошад. Таъмини самаранокии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ дар шароити муносири Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз дараҷаи дониш ва қордонии қормандони соҳа вобастагӣ дорад.

Бонкҳои тичоратӣ дар низоми бонкӣ ҳамчун қувваи пешбарандаи низоми қарзӣ ба ҳисоб рафта, Бонки миллии Тоҷикистон дар ин низом ҳамчун бонки эмиссионӣ, захиравӣ ва марказӣ баромад мекунад. Нақши ташкилотҳои қарзӣ дар таъмини рушди иқтисодии кишвар хеле калон аст, чунки дар гардиши воситаҳои пулӣ нақши калидиро иҷро менамоянд. Яъне ташкили дурусти низоми бонкӣ барои фаъолияти мусоиди хоҷагии мамлакат зарурият дорад.

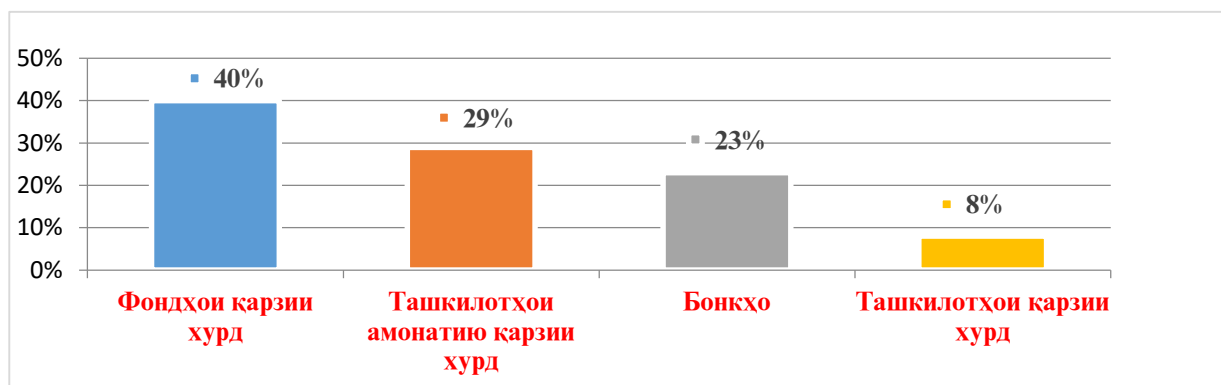
Дар шароити имрӯза, асосан бонкҳо дар чорчубаи талаботҳои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ» фаъолият менамоянд.

Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси ин қонунҳои номбурда, фаъолият менамоянд ва иҷрои вазифаҳою уҳдадорихоии онҳо аз рӯи талаботҳои ин санадҳои ҳуқуқӣ ҳатмӣ мебошад [3]. Масалан Бонки миллии Тоҷикистон аз рӯи уҳдадорихоии Ҳукумати мамлакат, ки бе розигии Бонки миллии қабул шудаанд, масъулият надорад.

Бонкҳои тичоратӣ - ташкилотҳои қарзие мебошанд, ки мақсади гирифтани фойдари аз натиҷаи фаъолияти худ доранд. Дароӣ сармояи оинномавии муқарраркардаи Бонки миллии Тоҷикистон ва ҳуқуқи иҷроӣ нақамтар аз се амалиёт: ҷалби амонат ва пасандозҳо, додани қарз, кушодан ва пешбурди суратҳисобҳои бонкӣ мебошад.

Ин ҷо пеш аз он, ки ба тавсифи пурраи вазифаҳои бонкҳои тичоратӣ дар шароити имрӯза гузарем, ба таҳқиқи вазъи низоми бонкӣ ва муайян намудани ҳиссаи бонкҳои тичоратӣ дар ин сохтор мепардозем, ки ин маълумот барои мо аз диаграммаи № 1 беҳтар аён мегардад.

Дар қаламрави кишвари мо ба ҳолати 01 январи соли 2020 дар маҷмӯъ 75 ташкилотҳои қарзӣ, аз ҷумла 16 адад бонки анъанавӣ, 1 бонки исломӣ, 22 адад ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, 6 ташкилотҳои қарзии хурд ва 30 фондҳои қарзии хурд фаъолият менамоянд.

Диаграммаи № 1. Сохтори низоми бонкӣ ба ҳолати 01. 01. 2020

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои Бюлетени омили бонкӣ Декабр 2019 (293) сах. аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст [2].

Ҳиссаи зерсохторҳои низоми бонкиро аз рӯи нишондиҳандаҳои диаграммаи № 1 дар соли 2019 ба таври зерин метавон муайян намуд, аз ҳисоби фондҳои қарзии хурд – 30 адад ё ин ки 40 дарсади сохтори низоми бонкӣ, ташкилотҳои амонатии қарзии хурд – 22 адад ё ин ки 29 дарсад, шумораи бонкҳо – 17 адад ё ин ки 23 дарсад ва ташкилотҳои қарзии хурд – 6 адад ё ин ки 8 дарсади сохтори низоми бонкиро ташкил медиҳад.

Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун бонки эмиссионӣ ва захиравии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар моликияти Ҳукумати мамлакат қарор дорад, инчунин дар назди Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоботдиҳанда мебошад.

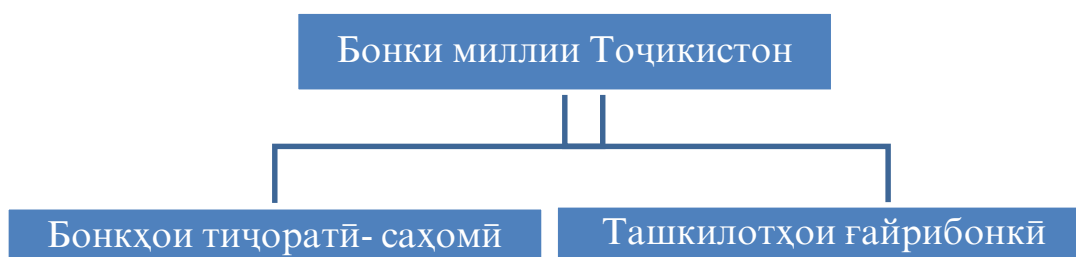
Ташкилоти амонатии қарзии хурд - шахси ҳуқуқие, ки бо мақсади ҷалби амонату пасандоз ва пешниҳод намудани қарзҳои хурд бо тартиби муқаррарнамудаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкилотҳои маблағгузории хурд» таъсис дода шудааст.

Ба ҳолати 01.01.2020 шумораи ташкилотҳои амонатии қарзии хурд 22 ададро ташкил медиҳад, ки нисбати ҳамин давраи соли гузашта се адад кам мебошад.

Ташкилоти қарзии хурд - шахси ҳуқуқие, ки бо мақсади пешниҳод намудани қарзҳои хурд бо тартиби муқаррарнамудаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Ташкилотҳои маблағгузории хурд» таъсис дода шудааст.

Фаъолият намудан дар шароити иқтисодиёти бозорӣ дар назди бонкҳо масъалаҳои зиёдро оид ба назорат, танзими муомилоти пулиро қарзӣ ва хизматрасонии бонкӣ мегузорад. Бонкҳо бояд ҷиҳати болоравии иқтисодиёти мамлакат, пешгирӣ кардани болоравии сатҳи таваррум ва беҳтар шудани сатҳи зиндагии мардум мусоидат намоянд.

Ташкили низоми бонкии ҳозиразамон аз ду зина иборат аст, яъне бонки захиравӣю эмиссионӣ (Бонки миллий ё марказӣ) ва бонкҳои саҳомӣю тижоратӣ ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ. Имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Бонки миллий ҳамчун бонки эмиссионӣ, захиравӣ ва назораткунанда, инчунин шумораи зиёди бонкҳои тижоративу ташкилотҳои ғайрибонкӣ фаъолият менамоянд, дар шакли расми № 1 боз беҳтар намоён мегардад.

Расми № 1. Таркиби низоми бонкии мамлакатро шартан чунин тасвир менамоем

Сарчашма: дар асоси омӯзиши адабиёти илмӣ ва санадҳои меъёриро ҳуқуқӣ аз ҷониби муаллиф таҳия гардидааст.

Низоми бонкии имрӯзаи Тоҷикистон аз Бонки миллий ва дигар бонкҳо, ки дар шакли бонки давлатӣю ғайридавлатӣ бонк бо иштироки сармояи хориҷӣ бонки байнидавлатӣ бунёд ёфтаанд, иборат буда, ба системаи бонкҳои дар ғарб ҷой дошта мувофиқат менамояд.

Бонки миллии Тоҷикистон бонки марказӣ бароришгар ва захиравӣю Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, барои нигоҳ доштани қобилияти харидории пули миллий - сомонӣ ҷораҳои зарурӣ меандешад.

Механизми молиявии бонкӣ дар низоми таъсири фишангҳои молиявӣ, ки ҷараёни ташкил, банақшагирӣ ва истифодабарии захираҳои молиявиро дар бар мегирад зоҳир мегардад. Ҳамин тавр менечменти молиявии бонкӣ қисми асосии менечменти бонкиро меомӯзад, фаъолияти молиявии бонкро бо механизму усулҳои худ идора мекунад.

Мақсади асосии идоракунӣ ин гирифтани фоида бо роҳи истифодаи оқилонаи кувваи коргарӣ мебошад, яъне менечменти бонкӣ асос меёбад аз мутахассисони баландихтисос. Барои ҳамин дар бонкҳои тижоратӣ зарурияти истифодабарии менечменти кормандон ба вучуд меояд, ки асоси менечменти кормандони бонкро ҷобачогузории кормандон барои фаъолият намудан ва ҳавасмандгардонии онҳо, барои боз ҳам самарабахш фаъолият кардани кормандони бонк ташкил медиҳад.

Дар таҷрибаи кори бонкҳои ҷаҳонӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҳар бонке, ки дар он мутахассисони босалоҳият фаъолият менамоянд, фаъолияти онҳо пешрафта мебошанд, аз ҳамин сабаб бонкҳои тижоратиро зарур аст, ки барои рушди фаъолияти

пурсамарро ба роҳ мондан мутахассисони худро вобаста ба талаботҳои замони имрӯзаи бонкдорӣ тайёр намоянд.

Яке аз вазифаҳои асосии бонкҳои тиҷоратӣ сохтани низоми ягонаи муносибатҳои расмӣ ва идора кардани захираҳои меҳнатӣ вобаста ба роҳу усулҳои вучуддошта, ки барои ташкили сохтори бонк ва пешниҳоди хизматрасонии сифати баланд мебошад, ба ҳисоб меравад. Истифодаи таҳлили системавӣ имкон медиҳад, ки тадқиқоти дохилии низоми идоракунии захираҳои меҳнатӣ, сифати сохтори он, омилҳои ба он таъсиррасонанда ва алоқамандии онҳоро аниқ намоем.

Идоракунии захираҳои меҳнатиро дар бонкҳо ҳамчун системаи мураккабе, ки зерсистемаҳои он ба ҳам алоқаманд ва аз ҳам вобаста ташаккулёфта мебошанд, меҳисобанд. Ба сифати омилҳои системавӣю масъулиятнок кулли донишҳо, малакаву таҷрибаи корӣ ҳисоб карда мешавад.

Мақсади зерсистемаи идоракунии ташаккулёбии захираҳои меҳнатӣ таъминоти саривақтии таъмини нақшаҳои стратегии ташкили сифати захираҳо мебошад. Зерсистемаи идоракунии захираҳои меҳнатӣ, яъне касбӣ дар бонк вазифаҳои зеринро иҷро менамояд:

- банақшагири ва ояндабинии талабот ба захираҳои касбӣ;
- ташкили маркетинги захираҳои касбӣ;
- гузаронидани мониторинги кормандон ва аудит;
- таъмини талабот бо роҳи ҷалб намудан ва интихоби кормандон бо сифатҳои махсус;
- мувофиқати касбӣ ва вазъи иҷтимоии коргарони бонк;

Зерсистемаи истифодаи захираҳои касбӣ дар фаъолияти бонкӣ маҷмӯи чорабиниҳоеро дарбар мегирад, ки барои таъмини шароити самраноки амалигардонии қобилияти зеҳнӣ, маҳорати касбӣ, маҳорати эҷодӣ барои ба мақсадҳои фаъолияти бонкӣ расидан равона шудааст.

Менеҷменти кормандони соҳаи бонк дорои чунин зерсистемаҳо мебошад:

- маълумоти касбӣ, тайёркунӣ ва бозомӯзии кормандон;
- баландбардории дараҷаи тахассусии кормандон;
- нишонагирии касбӣ ва банақшагирии вазифаҳо;
- ҷобачогузори кормандон;

Асоси омӯзиши ташаккули истифодабарӣ ва инкишофи захираҳои касбӣ дар менеҷменти кормандон ин усули системавӣ мебошад.

Мақсади асосии менеҷменти бонкӣ - ин гирифтани фоида бо роҳи истифодаи оқилонаи қувваи коргарӣ аст, менеҷменти бонкӣ нисбати дигар намудҳои менеҷменти соҳаҳои иқтисодӣ як қатор хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунад [1].

Хусусиятҳои хоси менеҷменти бонкӣ инҳоянд:

- тамаркузи (концентратсия) диққати асосӣ ба идоракунии селаро ва захираҳои молиявӣ дода мешавад;
- нигоҳ доштани сатҳи баланди рақобат дар бозори бонкӣ;
- хусусияти маҳсулоти бонкӣ ва хизматрасониҳои молиявӣ;
- таъмини кори фойданокии бонк дар шароити бозори молиявӣ;
- ташкили низоми таълимӣ ва ҷобачогузори мутахассисон.
- идоракардани хавфҳои бонкӣ дар фаъолияти бонкӣ;
- танзим ва назорати берунӣ аз тарафи бонки миллӣ;
- сатҳи баланди иттилоткунони фаъолияти бонкӣ.

АДАБИЁТ

1. Ашуров Н., Лалбеков И. Муомилоти пулӣ, қарз ва бонк. –Душанбе, ҶСШК «Матбуот», 2012.-271с.
2. Бюллетени оморӣ бонкӣ январ , декабр 2019. С.293.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», ш. Душанбе, 19.05.2009. № 524.

4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Душанбе, 21 декабри соли 2021.

УКД 336.7

Халимов Л.М, Рустамова Рухина

САМТҲОИ АСОСИИ ТАКМИЛДИҲИИ НИЗОМИ ҚАРЗӢ

Дар мақолаи пешниҳодшуда сохтори низоми қарзӣ ва заминаҳои ҳуқуқии фаъолияти онҳо дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти мамлакат мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода шудааст. Ҳамчунин дар мақолаи мазкур оварда шудааст, ки низоми қарзӣ ба муомилот маблағҳои пулиро ворид намуда, гардишу мубодилаи онҳоро таъмин менамоянд, барои нигоҳдории қурби пули милли, ҳаҷм ва суръати гардиши он чораҳои зарурӣ андешида, ҳаракати онро ба танзим медарорад ва маблағҳои муваққатан озоди аҳоливу корхонаҳоро чамъ намуда, дар навбати худ муносибатҳои молиявии мамлакатро ба миён оварда, дар рушди иқтисодиёти милли нақши калидиро мебозад.

Вожаҳои калидӣ: низоми қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, низоми бонкӣ, асёр, бозори асёр, устувории молиявӣ, низоми бонкӣ, Бонки миллии Тоҷикистон, бонкҳои тичоратӣ.

Халимов Л.М., Рустамова Рухина

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ

В представленной статье проводится анализ и исследование структуры кредитной системы и правовых основ их функционирования в современных условиях экономики страны. В статье также говорится, что кредитная система вводит в обращение деньги, обеспечивает их обращение, принимает необходимые меры для поддержания обменного курса, объема и скорости их обращения, регулирует их движение и собирает временно свободные денежные средства населения и предприятий. она создает финансовые отношения в стране и играет ключевую роль в развитии народного хозяйства.

Ключевые слова: кредитная система Республики Таджикистан, банковская система, валюта, валютный рынок, финансовая устойчивость, банковская система, Национальный банк Таджикистана, коммерческие банки.

Khalimov L.M., Rustamova Rukhina

MAIN DIRECTIONS FOR IMPROVING THE CREDIT SYSTEM

The presented article analyzes and studies the structure of the credit system and the legal foundations for their functioning in the current conditions of the country's economy. The article also states that the credit system puts money into circulation, ensures its circulation, takes the necessary measures to maintain the exchange rate, the volume and speed of their circulation, regulates their movement and collects temporarily free funds of the population and enterprises. it

creates financial relations in the country and plays a key role in the development of the national economy.

Key words: credit system of the Republic of Tajikistan, banking system, currency, foreign exchange market, financial stability, banking system, National Bank of Tajikistan, commercial banks.

Дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагидорӣ чамъият ва самтҳои гуногуни фаъолияти самаранокӯ пурмаҳсули мамлакатҳои муттараққӣ тамоми қорҳои марбутаи истеҳсолӣ, хизматрасонӣ, тичоратӣ ва соҳибқорӣ танҳо ба воситаи низоми қарзӣ амалӣ мегарданд [2]. Дигаргуниҳои куллие, ки дар ду даҳсолаи охир дар соҳаи сиёсат ва иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амал омаданд, ба ташаккули низоми қарзӣ низ таъсир расонданд.

Имрӯз дар дунё амалан давлат ва соҳае нест, ки аз таъсири буҳрон эмин монда бошад. Мувофиқи арзёбии қоршиносони байналмилалӣ, чунин буҳрони шадиду фарогир дар сад соли охир бори аввал ба миён омада, боиси таназзули қиддии иқтисодиёти ҷаҳон гардид [4].

Расми №1

Манбаъ: Аз ҷониби муаллиф дар асоси маълумотҳо аз сомонии интернетии www.google.ru/ сохта шудааст.

Низоми қарзӣ ба муомилот маблағҳои пулиро ворид намуда, гардишу мубодилаи онҳоро таъмин менамоянд, барои нигоҳдории қурби пули миллий, ҳаҷм ва суръати гардиши он ҷораҳои зарурӣ андешида, ҳаракати онро ба танзим мебарорад ва маблағҳои муваққатан озоди аҳоливу қорхонаҳоро чамъ намуда, дар навбати худ муносибатҳои молиявии мамлакатро ба миён меорад.

- *ширкатҳои факторингӣ*. Ширкатҳои факторингӣ дар асоси шартнома соҳиби ҳуқуқи баргардонидани маблағҳои пулии корхонаю ташкилотҳои мегарданд, ки мӯҳлати пардохти қарзҳои дигарон аз онҳо фаро нарасидааст ва ҳоло ба пул эҳтиёҷ доранд;

- *ҷамъиятҳои суғуртавӣ*. Ин ташкилотҳо бо роҳи фурӯши полиси суғуртавӣ ё дар асоси шартнома маблағҳои пулии шахсони ҳуқуқӣ ва воқеиро ҷамъ оварда, барои пӯшонидани зарари суғурташудагон дар ҳолатҳои суғуртавӣ истифода мекунанд;

- *ширкатҳои молиявӣ*. Ба ин гурӯҳ биржаҳои фондӣ, ширкатҳои брокерӣ, ширкатҳои ба интиқоли маблағҳо, хизматрасонии қортоҳои пардохтӣ, чекҳо ва ғайра машғулбуда ворид мешаванд. Онҳо дар асоси иҷозатномаҳои ниҳодҳои дахлдори давлатӣ фаъолият намуда, қисме аз вазифаҳои бонкҳоро иҷро мекунанд;

- *марказҳои ҳисоббаробаркунӣ (клирингӣ)*. Дар кишварҳои бозори қоғазҳои қиматнокшон рушдкарда бо мақсади ташкили самараноки ҳисоббаробаркунииҳои байниҳамдигарӣ палата, марказ ё ширкатҳои клирингӣ фаъолият мекунанд, ки вазифаҳои ҷунинанд: ҷамъ кардани маълумот оид ба қарордодҳои басташуда, бақайдгирии онҳо, муайян намудани уҳдадориҳои байниҳамдигарӣ ва ташкили ҳисоббаробаркунииҳо, расонидани қоғазҳои қиматнок аз фурӯшанда ба харидор ва ташкили ҳисобу китоб байни онҳо, пешниҳоди гарави иҷроӣ қарордодҳои басташуда ва ғайра. Дар давоми рӯз маблағи рӯйнавишти қоғазҳои қиматнок мизочони як бонк нисбат ба мизочони бонки дигар ва баръакс бо ҳам муқоиса гардида, фарқи он муайян ва пардохта мешавад. Дар дунё ниҳодҳои номдори клирингӣ, ба монанди Euroclear, LCH Clearnet, European Multilateral Clearing Facility, Eurex Clearing ва ғайра фаъолият мекунанд;

- *кассаҳои амонатӣ*. Дар давраҳои аввали пойдоршавии низоми бонкӣ ҳукуматҳо бо мақсади ҷалби маблағҳои пулии аҳоли ва истифодаи онҳо барои рушди иқтисодиёт кассаҳои амонатиро ташкил намуданд;

- *гаравхонаҳо (ломбардҳо)*. Ломбард ташкилоти махсуси тичоратиест, ки дар асоси ба гарав қабул кардани амволи манқули шахрвандон, захирасозии ҷавохирот ё нигоҳдории лавозимоти майшӣ, нақлиёт ва ғайра ба онҳо қарз медиҳад;

- *иттифоқҳои қарзӣ*. Иттифоқҳои қарзӣ бо мақсади ҷамъ кардан ва истифодаи маблағҳои шахсони дар мавзеи муайян фаъолияткунанда барои қонеъ гардонидани талаботашон ба қарз таъсис меёбанд. Қарзҳо дар асоси замонат ё гарав танҳо ба аъзоёни иттифоқ дода мешаванд;

- *ташкилотҳои қарзии ғайрибонкии ҳисоббаробаркунӣ*. Шахсони ҳуқуқиеанд, ки амалиётҳои бонкиро оид ба кушодану пешбурди суратҳисобҳои бонкии шахсони ҳуқуқӣ, ташкили интиқоли маблағҳо бо супориши онҳо, инкассатсияи маблағҳои пулӣ, қоғазҳои қиматнок, хизматрасонии кассавӣ, хариду фурӯши асъор, интиқоли маблағҳо бе кушодани суратҳисоби бонкӣ, фаъолият дар бозори қоғазҳои қиматнок иҷро менамоянд. Онҳо ҳуқуқи қабули пасандозҳо, кушодану пешбурди суратҳисобҳои бонкии шахсони воқеӣ ва иҷроӣ амалиётҳои дигари бонкиро надоранд.

- *ташкилотҳои қарзии ғайрибонкии пардохтӣ*. Шахсони ҳуқуқиеанд, ки ба интиқолҳои воситаҳои пулӣ бе кушодани суратҳисоби бонкӣ ва амалиётҳои дигари бонкии ба ин алоқаманд машғуланд.

- *ташкилотҳои қарзии ғайрибонкии қарзӣ - пасандозгункунӣ*. Шахсони ҳуқуқии дорои иҷозатнома барои иҷроӣ ҷунин амалиётҳои бонкӣ мебошанд: ҷалби пасандозҳои шахсони ҳуқуқӣ ва ҷойгиркунии онҳо аз ному ҳисоби худ, хариду фурӯши асъори ғайринақдӣ аз ному ҳисоби худ, додани кафолати бонкӣ.

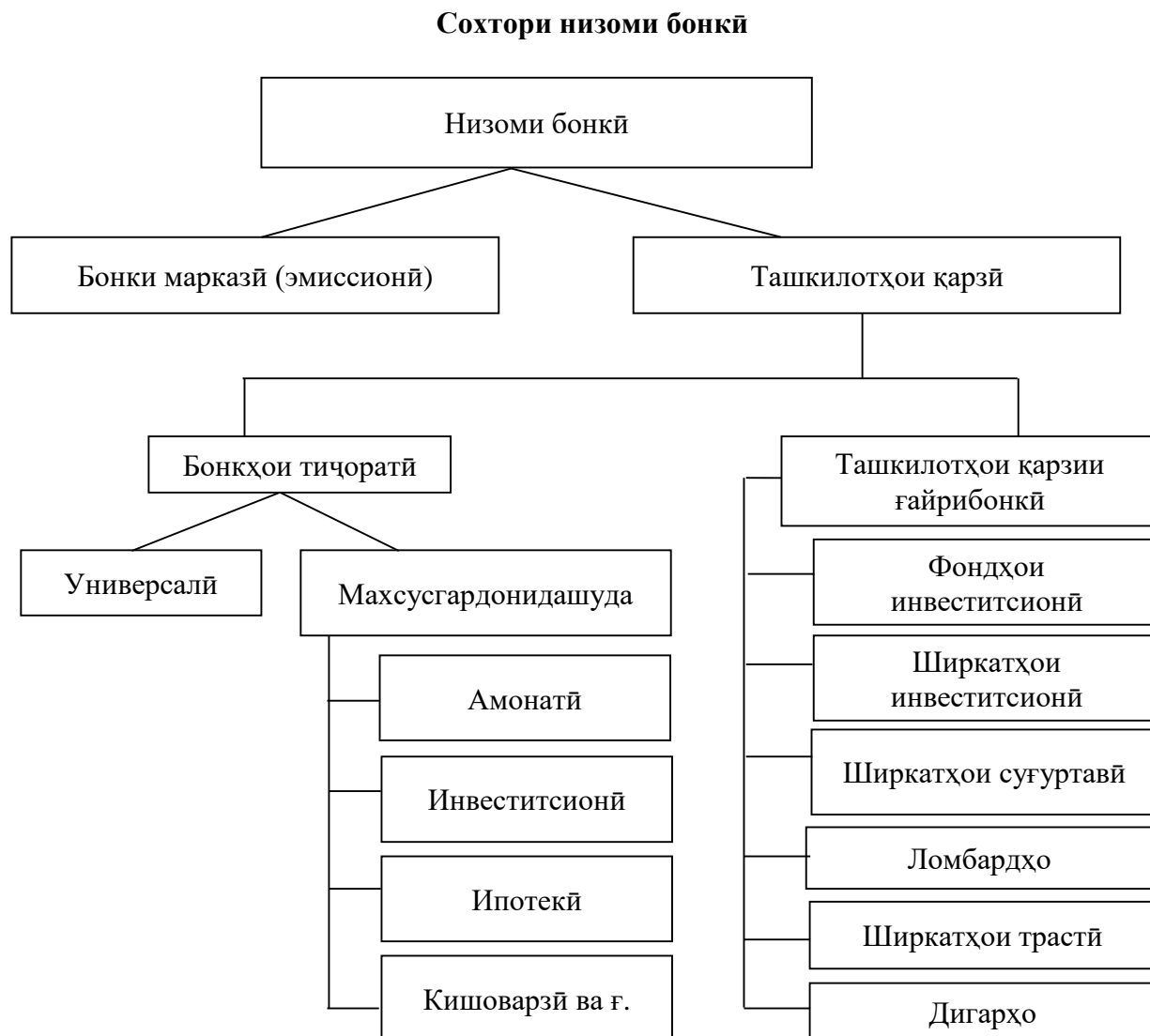
- *ташкилотҳои маблағгузории хурд (ташкилоти амонатии қарзии хурд, ташкилоти қарзии хурд ва фонди қарзии хурд)*. Ташкилотҳои қарзиеанд, ки дар асоси иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон ба фаъолияти маблағгузории хурд (додани қарзҳои хурд) машғуланд;

Ташкилотҳои қарзӣ:

1. Бонки марказӣ ё Бонки миллӣ;

2. Бонкҳои тичоратӣ;
3. Ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ;
4. Ташкилотҳои маблағгузори хурд:
 - а) Ташкилотҳои қарзии хурд;
 - б) Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд;
 - в) Фондҳои қарзии хурд.

Расми 2

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои адабиёти иқтисодӣ аз ҷониби муаллиф таҳия карда шудааст.

Аз рӯи мазмун мафҳуми «низоми бонкӣ» хеле васеъ мебошад[1]:

1. Маҷмӯи унсурҳо;
2. Кифоятии унсурҳое, ки бутунияти муайяно ташкил медиҳанд;
3. Алоқамандии унсурҳо.

Унсурҳои анъанавии низоми бонкӣ ташкилотҳои қарзӣ, зерсохторҳои бонкӣ ва қонунгузори бонкӣ мебошанд.

Тавсифи унсурҳои низоми бонкӣ. Ба унсурҳои низоми бонкӣ бонкҳо ва ташкилотҳои дигари ғайрибонкӣ дохил мешаванд. Дар таҷриба бонкҳои гуногун фаъолият менамоянд. Вобаста аз ин ё он меёр онҳоро ба тарзи зайл тасниф мекунанд:

1. Аз рӯи шакли моликият;
2. Аз рӯи шакли ташкилӣ-ҳуқуқӣ;
3. Аз рӯи таъиноти функционалӣ;
4. Аз рӯи хусусияти амалиётҳои иҷрошаванда;
5. Аз рӯи самти соҳа;
6. Аз рӯи минтақаи фаъолият.

Аз рӯи шакли моликият чудо мешаванд: давлатӣ, саҳомӣ, хусусӣ, муштарак ва омехта чудо мешаванд. Бонкҳои давлатӣ бонкҳои марказӣ мебошанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бонкҳои давлатӣ Бонки давлатии амонатгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон «Амонатбонк» ва Бонки миллии Тоҷикистон мебошанд[3]. Бонкҳои омехта шакли омехтаи моликият, яъне давлат бо шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ дорад. Чунин бонкҳо қисман аз тарафи давлат назорат карда мешаванд, ки ба воситаи онҳо сиёсати пулию қарзии барои ҳавасмандгардонии соҳаи муайяни иқтисодиёт ва соҳаҳои фаъолият раवонакардашуда гузаронида мешавад. Ба сифати бонки омехта Бонки Чопон, Бонки Австрия мисол шуда метавонанд. Бонкҳои хусусӣ сиёсати мустақилонаи қарзӣ мегузаронанд, афзалияти он манфиатҳои моликони хусусӣ мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Бонқдорӣ Тараққиёт Чаҳонишавӣ, маҷаллаи Бонки миллии Тоҷикистон январ-март 2021.
2. Исайнов Ҳ.Р. Иқтисоди миллий. Китоби дарсӣ.- Душанбе: “Ирфон”, 2018. - 648с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», ш. Душанбе, 19.05.2009. № 524.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Душанбе, 21 декабри соли 2021.

УДК 336

Рустамова Рухина

РОҲҶОИ АСОСИИ ТАЪМИНИ УСТУВОРИИ НИЗОМИ БОНКӢ

Дар мақолаи пешниҳодшуда масъалаҳои марбут ба низоми бонкӣ, бонк ва фаъолияти бонкӣ, ҳиссаи зерсохторҳои он ва ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода шудааст. Инчунин дар мақола оварда шудааст, ки низоми бонки кишвар маҳаки асосии иқтисодиёти ҳар як давлати дунё ба шумор меравад. Ҳамзамон дар мақола роҷеъ ба таҳлили нишондиҳандаҳои молиявии ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон маълумотҳои саҳеҳ оварда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, пули миллий, аъзори хоричӣ, устувории молиявӣ, ҳиссаи қарзҳо, Бонки миллии Тоҷикистон, бонкҳои тичоратӣ.

Рустамова Рухина

ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

В представленной статье анализируются и исследуются вопросы, связанные с банковской системой, банков и банковской деятельностью, долей ее инфраструктуры и долей кредитов в банковской системе. В то же время в статье представлена достоверная

информация по анализу финансовых показателей кредитных организаций Республики Таджикистан.

Ключевые слова: банковская система Республики Таджикистан, национальная валюта, иностранная валюта, финансовая устойчивость, доля кредитов, Национальный банк Таджикистана, коммерческие банки.

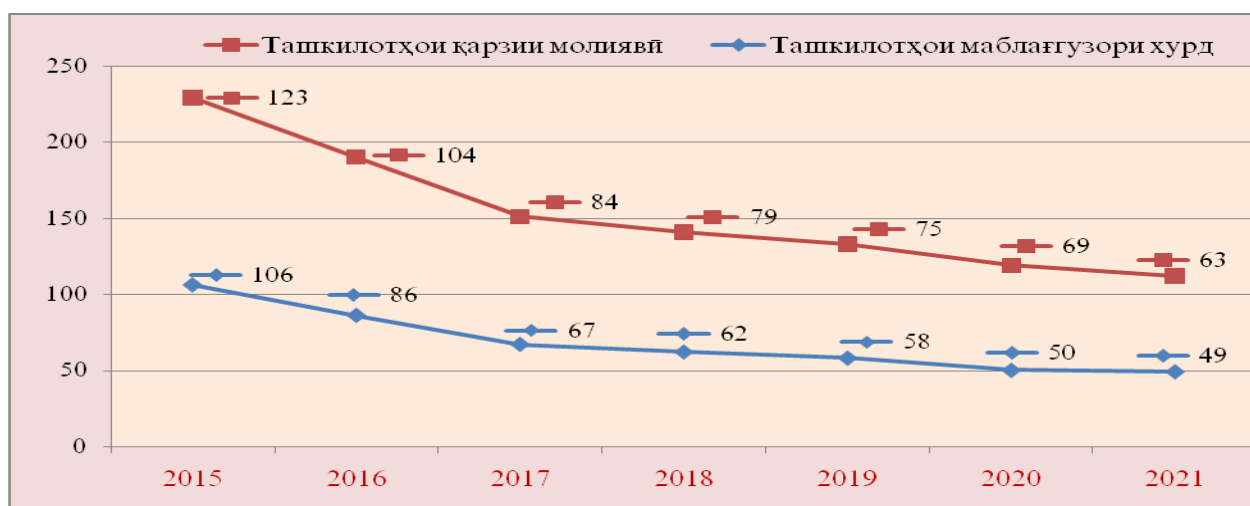
Rustamova Rukhina

MAIN WAYS TO ENSURE THE STABILITY OF THE BANKING SYSTEM

This article analyzes and explores issues related to the banking system, banking and banking activities, the share of its infrastructure and the share of loans in the banking system. At the same time, the article provides reliable information on the analysis of financial indicators of credit institutions of the Republic of Tajikistan.

Keywords: banking system of the Republic of Tajikistan, national currency, foreign currency, financial stability, share of loans, National Bank of Tajikistan, commercial banks.

Бонк - ташкилоти қарзие, ки мақсади асосиаш гирифтани фоида буда, дорои сармоҷи оинномавии барои он муқарраркардаи Бонки миллии Тоҷикистон ва ҳуқуқи иҷроӣ на камтар аз се амалиёти зерин: ҷалби амонат ва пасандозҳо, додани қарз, кушодан ва пешбурди суратҳисобҳои бонкӣ мебошад [4].

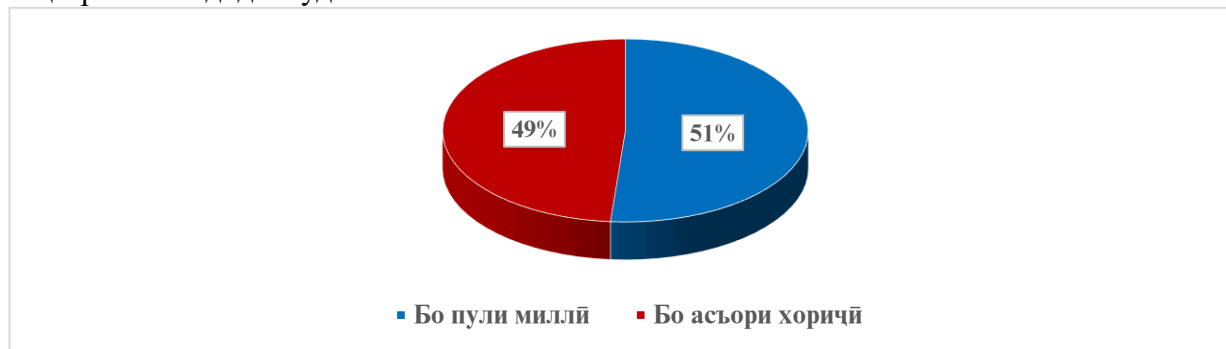
Диаграммаи № 1. Ҳиссаи ташкилотҳои маблағгузори хурд дар низоми бонкии кишвар давоми солҳои 2015 – 2021

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ декабр 2018, Бюллетени омили бонкӣ декабр 2020 (305) саҳ. 78., Бюллетени омили бонкӣ 2021 (316) саҳ. 18 ва истифодаи сомонии расмии Бонки миллии Тоҷикистон www.nbt.tj тартиб дода шудааст [1;2].

Аз рӯи маълумотҳои диаграммаи №1 дида мешавад, ки дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 01 январи соли 2022 дар маҷмӯъ 63 адад ташкилотҳои қарзӣ, аз ҷумла 14 адад бонк, 18 адад ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, 4 адад ташкилотҳои қарзии хурд ва 27 адад фондҳои қарзии хурд фаъолият менамоянд.

Дар ибтидои соли 2022 бошад дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 14 бонк, аз ҷумла 13 адад бонки анъанавӣ, 1 бонки исломӣ, 49 ташкилотҳои маблағгузори хурд, 18 адад ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, 4 ташкилотҳои қарзии хурд ва 27 фонди қарзии хурд фаъолият доранд.

Миқдори ташкилотҳои қарзии хурд дар соли 2015 бошад 31 ададро ташкил меод, фарқияти миқдории онҳо дар соли 2021 ба 26 адад расид. Ташкилотҳои қарзии хурд дар низоми бонки мамлакат аз ҷумлаи сохторҳои молиявие ба ҳисоб мераванд, ки коҳишбӯии миқдории онҳо давоми солҳои 2015–2021 аз ҳама ҳиссаи бештарро ташкил намудааст. Дар давоми соли 2019 ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ бо пули миллӣ 51,3 фоиз ва бо асъори хориҷӣ 48,7 фоизро ташкил намудааст, ки ин нишондиҳанда дар шакли диаграммаи №2 беҳтар нишон дода шудааст.

Диаграммаи №2. Ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ бо пули миллӣ ва бо асъори хориҷӣ дар соли 2019

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ декабр 2019 (293) саҳ. 41-43 аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст [2].

Ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ дар давоми соли 2019 бо пули миллӣ 51,3 дарсад ва бо асъори хориҷӣ 49,7 дарсади маблағи умумии қарзи низоми бонкиро ташкил намудааст.

Зикр бояд кард, ки ҳанӯз ҳам нокифоя будани ҳаҷми қарздиҳӣ ба соҳаҳои иқтисоди миллӣ, низоми сусти идоракунии корпоративӣ, зиёд будани хавфҳои амалиётӣ ва қарзӣ, боқӣ мондани қарзҳои ғайрифайол, кофӣ набудани ҷалби сармоя ба низоми бонкӣ ва таъсиси намояндагии бонкҳои хориҷӣ чихати беҳтар намудани маблағгузорию корхонаҳои истеҳсоли аз ҷумлаи камбудихоёе мебошанд, ки бояд ҳар чӣ зудтар бартараф карда шаванд [5].

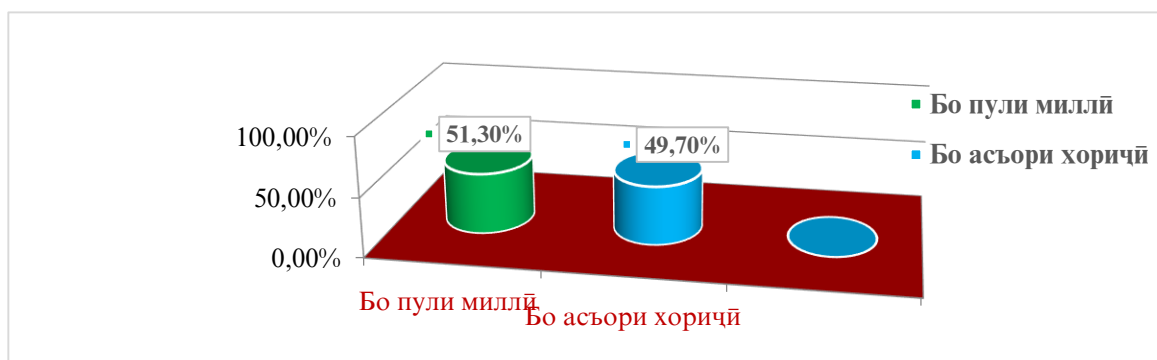
Диаграммаи №3. Ҳиссаи қарзҳои бонкҳо бо пули миллӣ ва бо асъори хориҷӣ дар соли 2020

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ декабр 2020 (303) саҳ. 37-38 аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст [2].

Аз нишондиҳандаҳои диаграммаи №3 мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар соли 2020 ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ бо пули миллӣ нисбат ба асъори хориҷӣ зиёд мебошад, яъне ин нишондиҳанда 4 486240 ҳаз. сомонӣ ё ин ки 50,4%-и маблағи умумиро ташкил намудааст. Ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ бо асъори хориҷӣ дар давраи ҳисоботӣ, яъне дар соли 2020 ба 4 768422 ҳаз. сомонӣ ё ин ки 49,6% баробар гардидааст, ки қариб ба ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ бо пули миллӣ баробар мебошад.

Дар давоми соли 2020 ҳиссаи қарзҳои бонкӣ бо пули миллӣ 50,4%-и маблағи умумӣ ва бо асъори хориҷӣ 49,6%-ро ташкил намудааст, ки ин нишондиҳанда дар шакли диаграммаи №4 беҳтар нишон дода шудааст.

Мақсади асосии танзими иқтисодӣ мӯътадил нигоҳ доштани вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Муҳим он аст, ки бояд ҳар як фишанги сиёсати иқтисодӣ дар алоҳидагӣ аз дигараш амал накарда, ба таври комплексӣ ба ин соҳаҳо таъсири якҷояи худро расонанд[3].

Диаграммаи №4. Ҳиссаи қарзҳои бонкӣ бо пули миллӣ ва бо асъори хориҷӣ дар соли 2020

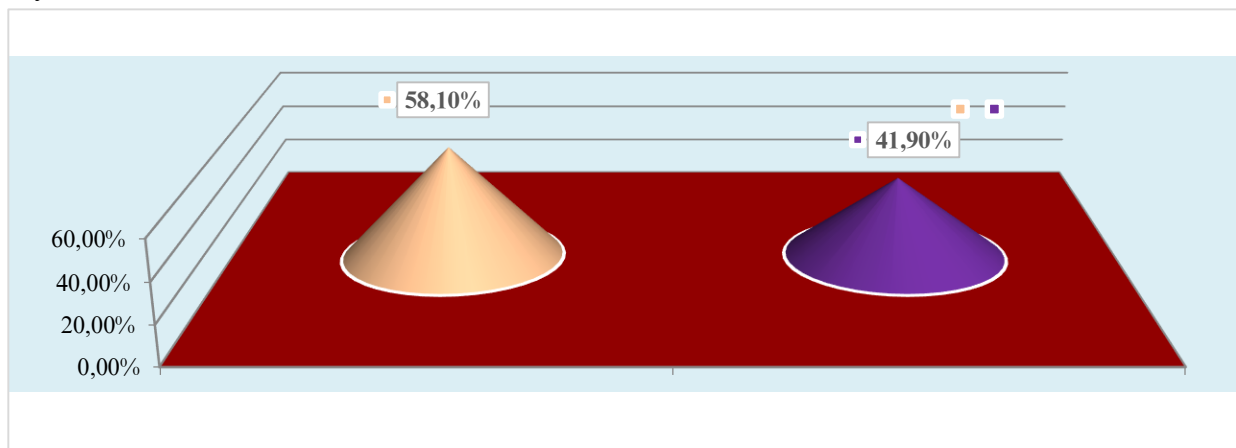
Манбаъ: дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ декабр 2020 (303) саҳ. 37-38 аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст [2].

Аз рӯи нишондиҳандаи диаграммаи №4 мушоҳида карда мешавад, ки ҳиссаи қарзҳои бонкӣ дар давоми соли 2020 бо пули миллӣ 51,3 дарсад ва бо асъори хориҷӣ 49,7 дарсади маблағи умумии қарзи бонкӣро ташкил намудааст.

Ҳиссаи қарзҳои бонкӣ бо асъори хориҷӣ дар соли 2021 ба 4 594817 ҳаз. сомонӣ ё ин ки 41,9 фоиз баробар гардидааст, аз рӯи таҳлили нишондиҳандаҳои дар боло овардашуда, давоми се соли охир, яъне солҳои 2019, 2020 ва 2021 ин хеле зиёд мебошад.

Бонки миллӣ ва ташкилотҳои қарзӣ барои ба низоми бонкӣ бештар ҷалб намудани сармояи дохиливу хориҷӣ бо роҳандозии технологияҳои молиявӣ инноватсионӣ, васеъ намудани хизматрасониҳои бонкӣ ва дар ин замина якҷо бо вазорату идораҳои дахлдор пурра ҷорӣ кардани амалиёти ғайринақдӣ, аз ҷумла ҷиҳати аз байн бурдани омилҳои инсонӣ ҳангоми ҳисоббаробаркунии пулӣ бо аҳоли ҳамаи ҷораҳои заруриро амалӣ намоянд[5].

Ба ҳар яки мо маълум аст, ки солҳои охир бинобар таъсири фишорҳои қурбӣ ва низоҳои сиёсӣ зуд-зуд тағйирёбии қурби асъорҳои хориҷӣ нисбати пули миллий мушоҳида мегардад. Бинобар ҳамин дар давоми соли 2021 ҳиссаи қарзҳои бонкҳо бо пули миллий нисбати солҳои қаблӣ хеле бештар ба 58,1 фоиз расидааст ва бо асъори хориҷӣ бошад 41,9 фоизро ташкил намуд, ки ин нишондиҳанда дар шакли диаграммаи № 5 беҳтар нишон дода шудааст.

Диаграммаи №5. Ҳиссаи қарзҳои бонкҳо бо пули миллий ва бо асъори хориҷӣ дар соли 2021

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ 2021 (316) саҳ. 35-36 аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст [2].

Ҳиссаи қарзҳои бонкҳо дар давоми соли 2021 бо пули миллий 58,1 дарсад ва бо асъори хориҷӣ 41,9 дарсади маблағи умумии қарзи бонкҳо ташкил намудааст.

Тавсифи қарзҳои қолабӣ, ғайри қолабӣ, шӯбҳанок, хатарнок ва беъътимодро мо аз тавсифи сандуқи қарзии бонкҳо дар давоми соли 2020 дар алоҳидагӣ баҳо дода метавонем, ки онро мо ба шакли диаграммаи дигар сохта, таҳлил менамоем.

Аз рӯи ақидаи олими соҳа, Исайнов Ҳ.Р. зиёдшавии ҳаҷми пули дар муомилотбуда (аз рӯи ақидаи олимони ва коршиносони соҳа, зиёдшавии ҳаҷми пули дар муомилотбуда ба афзоиши нишондиҳандаҳои макроиктисодӣ, аз ҷумла афзоиши Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ва вазъи сиёсати пули қарзии ҳукумат (эмиссияи барзиёди пул) вобаста мебошад. Низомии бонкии дилхоҳ давлат вазифадор аст, ки сиёсати пули қарзиро тавре таҳия намояд, ки ба афзоиши беасоси миқдори пул замина нагузорад, балки роҳҳои танзими самараноки ин нишондиҳандаро бо афзоиши сатҳи нархҳо, сатҳи монетизация ва воридоти ғайриқонунии воситаҳои пулӣ дар амал татбиқ намояд), яке аз сабабҳои бавучудоии таваррум гардида, усули мубориза бар зидди он иборат аст аз: “сиёсати пурзӯри пули қарзӣ, маҳдудияти вазни пул дар муомилот, баланд бардоштани дараҷаи фоизҳо” [3].

АДАБИЁТ

1. Бюллетени омили бонкӣ январ , декабр 2018 (270) саҳ. 72 - 73, 86.
2. Бонкдорӣ Тараққиёт Ҷаҳонишавӣ, маҷаллаи Бонки миллии Тоҷикистон январ-март 2021.
3. Исайнов Ҳ.Р. Иқтисоди миллий. Китоби дарсӣ.- Душанбе: “Ирфон”, 2018. - 648с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», ш. Душанбе, 19.05.2009. № 524.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Душанбе, 21 декабри соли 2021.

Халимов Л.М., Орзуода Сайтоҷиддин

ИДОРАКУНИИ САНДУҚИ ҚАРЗӢ ВА УСТУВОРГАРДОНИИ НИЗОМИ БОНКИИ ЧУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи пешниҳодшуда зарурати идоракунии низоми бонкӣ, таҳлили қарзҳои низоми бонкӣ бо пули миллӣ ва асъори хориҷӣ дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти мамлакат мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Ҳамзамон имкониятҳои идоракунии сандуқи қарзӣ, ки яке аз масъалаҳои асосӣ ва рузмаъраи ташкилотҳои қарзӣ ба шумор меравад, ки метавонад дар устуворгардони низоми бонкии кишвар мусоидат намояд аз ҷониби муаллифони мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст.

Вожаҳои калидӣ: бонк, ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ, ҳиссаи қарзҳои бонкҳои тичоратӣ, амалиёти қарзӣ, сармоягузорӣ, пули миллӣ, асъори хориҷӣ, идоракунии сандуқи қарзӣ.

Халимов Л.М., Орзуода Сайтоҷиддин

УПРАВЛЕНИЕ КРЕДИТНЫМ ПОРТФЕЛЕМ И СТАБИЛИЗАЦИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В представленной статье рассматривается необходимость управления банковской системой, анализа кредитов банковской системы в национальной и иностранной валютах в современных условиях экономики страны. При этом авторами проанализированы возможности управления кредитным портфелем, что является одним из основных и актуальных вопросов кредитных организаций, что может способствовать стабилизации банковской системы страны в целом.

Ключевые слова: банк, доля кредитов банковской системы, доля кредитов коммерческих банков, кредитные операции, инвестиции, национальная валюта, иностранная валюта, управление, управление кредитным портфелем.

Khalimov L.M., Orzuzoda Saitojiddin

LOAN PORTFOLIO MANAGEMENT AND STABILIZATION OF THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The present article discusses the need to manage the banking system, analysis of banking system loans in national and foreign currencies in the current conditions of the country's economy. At the same time, the authors analyzed the possibilities of managing a loan portfolio, which is one of the main and topical issues of credit institutions, which can contribute to the stabilization of the country's banking system as a whole.

Key words: bank, share of banking system loans, share of commercial bank loans, lending operations, investments, national currency, foreign currency, management, loan portfolio management.

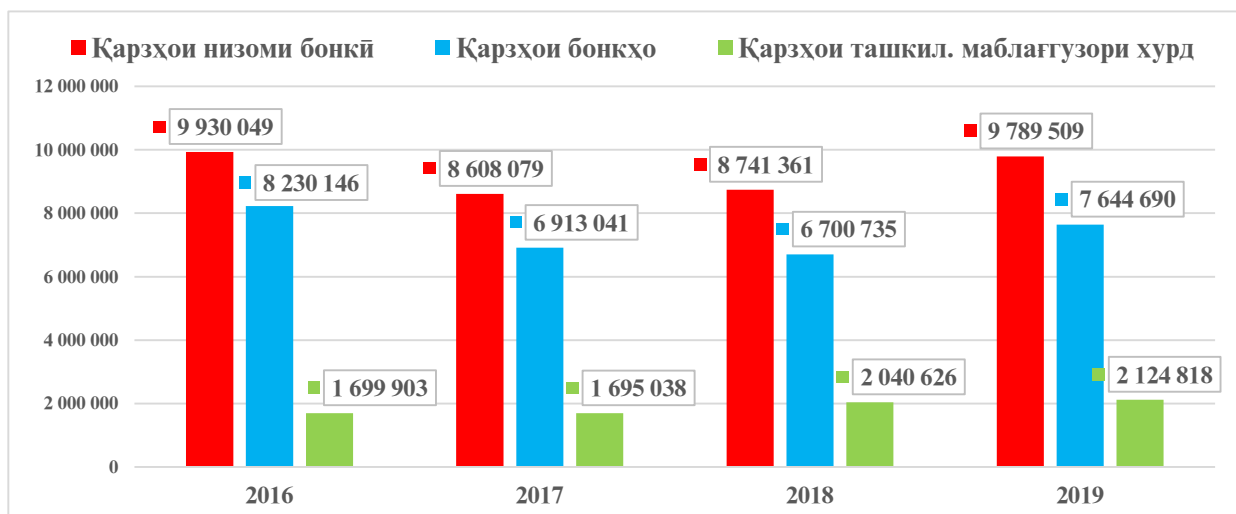
Дар шароити муосир бонкҳо ва ташкилотҳои маблағгузори хурд ба намудҳои гуногуни амалиётҳои молиявӣ машғул мешаванд. Онҳо натавонанд гардиши пул ва муносибатҳои қарзиро ташкил мекунанд, балки хоҷагии халқро сармоягузорӣ намуда, хариду фурӯши коғазҳои қиматнокро низ амалӣ менамоянд.

Идоракунии сандуки қарзӣ яке аз масъалаҳои муҳими дигари низоми бонкии дилхоҳ давлатҳои ҷаҳони муосир ба ҳисоб меравад. Идоракунии сандуки қарзӣ ҳамаи қарзҳои пешниҳоднамудаи низоми бонкии мамлакат, дар алоҳидагӣ қарзҳои пешниҳоднамудаи бонкҳо ва қарзҳои пешниҳоднамудаи ташкилотҳои маблағгузори хурдро дар бар мегирад [3].

Амалиётҳои қарзӣ - ин амалиётҳо оид ба ҷойгирсозии захираҳо дар коғазҳои қиматнок ва дигар дорониҳои молиявӣ бо мақсади гирифтани даромад ё бо ёрии онҳо харидани ҳукуки иштирок дар идоракунии дигар корхонаҳоро меноманд [4].

Новобаста, аз заминаи асосӣ гузоштан барои амалиёти даромадноки бонкҳои тижоратӣ, ки бонк аз ин амалиёт яъне амалиёти қарздиҳӣ ва амалиётҳои сармоягузори даромади зарурӣ мегирад, мавқеи амалиёти ғайрифавол ниҳоят муҳим барои давомнокии кори минбаъдаи бонк моҳиятан зарур боқӣ мемонад. Ин ҷо мо амалиёти қарзии низоми бонкиро дар шакли диаграммаи № 1 дида мебароем [1;2].

Диаграммаи № 1
Ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ дар давоми солҳои 2016 – 2019
(ҳаз. сомонӣ)

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ Декабр 2018 (281) саҳ. 36-40 ва Бюллетени омили бонкӣ Декабр 2019 (293) саҳ. 41-43. аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст.

Аз нишондиҳандаҳои диаграммаи №1 мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар давоми солҳои 2017 ва 2018 қарзҳои низоми бонкӣ ҳам бо пули миллӣ ва ҳам бо асъори хориҷӣ нисбати соли 2016 ва соли 2019 коҳиш ёфтааст.

Қарзҳои низоми бонкӣ бо пули миллӣ сар карда аз соли 2016 то соли 2019 рӯ ба афзоиш доранд. Масалан агар ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ бо пули миллӣ дар соли 2016 маблағи 3 810252 ҳаз. сомонӣ ё ин ки танҳо 34,8 Ҷоизро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда соли 2019 ба мабалағ 5 021086 ҳаз. сомонӣ ё ин ки 51 Ҷоиз расидааст, ки афзоиш 16,2 Ҷоизро ташкил медиҳад.

Ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ бо асъори хориҷӣ дар соли 2016 нисбатан бештар 6 119796 ҳаз. сомонӣ ё ин ки 61,6 Ҷоизро ташкил намуда буд, ин нишондиҳанда соли 2019 маблағи 4 768423 ҳаз. сомонӣ ё ин ки ба 49 Ҷоиз расидааст, ки 1 351373 ҳаз. сомонӣ ё ин ки дараҷаи коҳишбӣ 12,6 Ҷоизро ташкил медиҳад.

Диаграммаи №2

Ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ бо пули миллӣ ва бо асъори хориҷӣ дар давоми солҳои 2016 – 2019

(бо фоиз)

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ Декабр 2018 (281) саҳ. 36-40 ва Бюллетени омили бонкӣ Декабр 2019 (293) саҳ. 41-43. аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст [1;2].

Аз нишондиҳандаҳои диаграммаи №2 мушоҳида кардан мумкин аст, ки қарзҳои низоми бонкӣ бо пули миллӣ сар карда аз соли 2016 то соли 2019 рӯ ба афзоиш доранд ва бо асъори хориҷӣ сар карда аз соли 2016 то соли 2019 рӯ ба камшавӣ доранд. Масалан агар ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ бо пули миллӣ дар соли 2016 маблағи 3 810252 ҳаз. сомонӣ ё ин ки танҳо 34,8 фоизро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда соли 2019 ба маблағ 5 021086 ҳаз. сомонӣ ё ин ки 51 фоиз расидааст, ки афзоиш 16,2 фоизро ташкил медиҳад.

Ҳиссаи қарзҳои низоми бонкӣ бо асъори хориҷӣ дар соли 2016 нисбатан бештар 6 119796 ҳаз. сомонӣ ё ин ки 61,6 фоизро ташкил намуда буд, ин нишондиҳанда соли 2019 маблағи 4 768423 ҳаз. сомонӣ ё ин ки ба 49 фоиз расидааст, ки 1 351373 ҳаз. сомонӣ ё ин ки дараҷаи коҳишбӣ 12,6 фоизро ташкил медиҳад.

Диаграммаи №3

Ҳиссаи қарзҳои бонкҳо бо пули миллӣ ва бо асъори хориҷӣ дар давоми солҳои 2016 – 2019

(бо фоиз)

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ Декабр 2018 (281) саҳ. 36-40 ва Бюллетени омили бонкӣ Декабр 2019 (293) саҳ. 41-43. аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст [1;2].

Аз нишондиҳандаҳои диаграммаи №3 мушоҳида кардан мумкин аст, ки қарзҳои бонкҳо давоми солҳои 2016–2019 бо пули миллий пайваста рӯ ба афзоиш доранд ва бо асъори хориҷӣ камшавӣ.

Қарзҳои бонкҳо бо пули миллий сар карда аз соли 2016 то соли 2019 рӯ ба афзоиш доранд. Масалан агар ҳиссаи қарзҳои бонкҳо бо пули миллий дар соли 2016 маблағи 2 551 047 ҳаз. сомонӣ ё ин ки танҳо 31,0 фоизро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда соли 2019 ба маблағ 3 147 645 ҳаз. сомонӣ ё ин ки 41 фоиз расидааст, ки афзоиш 10,0 фоизро ташкил медиҳад.

Ҳиссаи қарзҳои бонкҳо бо асъори хориҷӣ дар соли 2016 нисбатан бештар 5 679 099 ҳаз. сомонӣ ё ин ки 69,0 фоизро ташкил намуда буд, ин нишондиҳанда соли 2019 маблағи 4 517 045 ҳаз. сомонӣ ё ин ки ба 59,0 фоиз расидааст, ки 1 162 054 ҳаз. сомонӣ ё ин ки дараҷаи хоҳишёбӣ 10,0 фоизро ташкил медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Бюллетени омери бонкӣ январ, декабр 2029 (316).
2. Бюллетени омери бонкӣ январ, декабр 2018 (270) саҳ. 72 - 73, 86.
3. Исайнов Ҳ.Р. Иқтисоди миллий. Китоби дарсӣ.- Душанбе: “Ирфон”, 2018. - 648с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», ш. Душанбе, 19.05.2009. № 524.

УДК 339.1

Караев М.А.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ И ВОЗМОЖНОСТИ МАРКЕТИНГА В РАЗВИТИИ ОРГАНИЗАЦИИ НА ЦЕЛЕВЫХ РЫНКАХ

В статье представлены основные направления по организации маркетинговой деятельности на предприятии. Отмечено, что создание конкурентоспособной продукции обязывает предприятия проводить маркетинговые исследования. Представлена существующая система функциональных целей предприятий, с помощью которой наглядно показаны дальнейшие планы по стратегии развития предприятия и распределение полномочий и обязанностей данного структурного подразделения. Приведены прогнозируемые показатели коммерческой деятельности. Обоснованы и предложены рекомендации по использованию и возможности маркетинга в развитии организации на целевых рынках.

Ключевые слова: маркетинг, деятельность, исследования, целевой рынок, спрос, реализация, потребитель, анализ

Караев М.А.

ТАВСИЯҲО БАРОИ ИСТИФОДА ВА ИМКОНИЯТҲОИ МАРКЕТИНГӢ ДАР ИНКИШОФИ ТАШКИЛОТҲО ДАР БОЗОРҲОИ МАҚСАДНОК

Дар мақола самтҳои асосии ташкили фаъолияти маркетинг дар корхона оварда шудаанд. Гуфта мешавад, ки эҷоди маҳсулоти рақобатпазир корхонаҳоро муваззаф мекунад, ки таҳқиқоти маркетингӣ гузаронанд. Системаи мавҷудаи мақсадҳои

функционалии корхонаҳо пешниҳод карда шудааст, ки бо ёрии он нақшаҳои минбаъдаи стратегияи рушди корхона ва тақсимои ваколатҳо ва масъулияти ин воҳиди сохторӣ равшан нишон дода шудаанд. Нишондиҳандаҳои пешбинишудаи фаъолияти тичоратӣ оварда шудаанд. Тавсияҳои асоснок ва пешниҳодшуда оид ба истифода ва имкониятҳои маркетинг дар рушди созмон дар бозорҳои мақсаднок.

Калидвожаҳо: маркетинг, фаъолият, тадқиқот, бозори мақсаднок, талабот, фурӯш, истеъмолкунанда, таҳлил.

Karaev M.A.

RECOMMENDATIONS FOR USE AND MARKETING OPPORTUNITIES IN DEVELOPING ORGANIZATIONS IN TARGET MARKETS

The article presents the main directions for organizing marketing activities at the enterprise. It is noted that the creation of competitive products obliges enterprises to conduct marketing research. The existing system of functional goals of enterprises is presented, with the help of which further plans for the development strategy of the enterprise and the distribution of powers and responsibilities of this structural unit are clearly shown. The predicted indicators of commercial activity are given. Substantiated and proposed recommendations for the use and opportunities of marketing in the development of the organization in the target markets.

Keywords: marketing, activity, research, target market, demand, sales, consumer, analysis

В нынешних условиях Таджикистана для функционирующих предприятий и организаций, необходима модернизация деятельности маркетинга и их организационного процесса, которая позволит получить нижеследующие преимущество [2,4]:

- результативность деятельности, которая влияет на коэффициенты маркетинговой деятельности;
- определить функции деятельности, делегирования, а также обязательность и компетенцию между персоналом.

Поэтому считаем, что для службы маркетинга предприятий Филиала Кобра С.А в Республике Таджикистан нужно акцентировать изучение на нижеследующее:

- осуществлять мероприятия по модернизации налаживания маркетинга;

- установить обязанности по уровню деятельности;

- усовершенствовать организационную структуру.

Для роста результативности маркетинговой деятельности в организации по франчайзингу продукта на данный рынок, важен сам процесс вхождения [1,7].

В таблице 1 представлены затраты, приходящиеся на функционирование отдела маркетинга в год.

Таблица 1 - Затраты на функционирование отдела

Показатель	Затраты, тыс. сом.
Заработная плата сотрудников отдела	51
Премия сотрудников отдела	25
Затраты на командировки	31,3
Материальные затраты	36
Расходные материалы	15
Техническое обеспечение	54
ЕСН	109,2
Налог на прибыль	100,8
ИТОГО – в год	422,3

Используя все необходимые материалы, можно провести анализ и дать оценку маркетинговой деятельности, а также рассчитать коэффициент эффективности, но здесь нужна система по принятию маркетинговых решений (табл. 2).

Таблица 2 – Система принятия маркетинговых решений на предприятии

Вид решения	Время и период	Ответственный за ПР	Ответственный за выполнение решения	На основе чего принимается решение
Изменение отпускных цен на продукцию	1 раз в 6 месяцев	Начальник отдела маркетинга	Начальник отдела маркетинга	Сводка по ценам конкурентов. Бюджетное задание
Корректировка маркетинговых стратегий по продуктам	1 раз в 4 месяца	Начальник отдела маркетинга	Начальник отдела маркетинга	Маркетинговые исследования
Проект плана ОКР по новой продукции, план повышения качества продукции	1 раз в месяца	Технический директор	Главный инженер	Отчёты с выставок. Результаты маркетинговых исследований. Анализ эффективности деятельности соответствующих служб. Результаты мониторинга конкурентов
Проект медиа-плана	1 раз в 4 месяца	Начальник отдела маркетинга	Начальник отдела маркетинга	
Проект плана по исследованиям рынка	1 раз в 4 месяцев	Начальник отдела маркетинга	Начальник отдела маркетинга	
Прогноз продаж	1 раз в 3 месяца	Начальник отдела маркетинга	Начальник отдела маркетинга	
Корректировка маркетинговой стратегии бизнеса на 3 года с прогнозом продаж	1 раз в 6 месяцев	Начальник отдела маркетинга	Начальник отдела маркетинга	Проект маркетинговой стратегии. Маркетинговые исследования. Функциональные планы служб
План ОКР по новой продукции, план повышения качества продукции, план по снятию продуктов с производства	1 раз в 4 месяца	Технический директор	Главный инженер	Скорректированная маркетинговая стратегия бизнеса на 3 года с прогнозом продаж
Медиа-план на будущий год	ежегодно	Начальник отдела маркетинга	Начальник отдела маркетинга	
План по исследованиям рынка	ежегодно	Начальник отдела маркетинга	Начальник отдела маркетинга	

Кроме того, важно создать систему для эффективного достижения поставленных целей бизнеса [5,6], где определены перспективные планы по стратегии развития предприятия, а также определение выполняемых функций предоставленного структурного подразделения (табл. 3).

Таблица 3 - Система функциональных целей бизнеса (маркетинговый отдел)

Маркетинговая цель	Функциональные цели	Ответственное подразделение
Объём продаж	Объём продаж	Отдел маркетинга
Доля рынка	Доля рынка	Отдел маркетинга

Маржа	Издержки производства единицы продукции. Качество продукции Стоимость сырья на единицу продукции	Отдел маркетинга Производственный отдел Отдел снабжения
Маржа по новым продуктам	Издержки производства единицы продукции (новые продукты); Качество продукции (новые продукты) Стоимость сырья на единицу продукции	Отдел маркетинга Производственный отдел Отдел снабжения
NPV	Издержки производства единицы продукции Стоимость сырья на единицу продукции Ожидаемый денежный поток от новых продуктов	Отдел маркетинга Производственный отдел Отдел снабжения Отдел проектирования
Удовлетворённость клиента	Удовлетворённость качеством продукции Удовлетворённость качеством и скоростью доставки Удовлетворённость качества работы отдела маркетинга	Производственный отдел Отдел маркетинга
Бренд	Первое спонтанное знание бренда; неподсказанное знание; подсказанное знание; восприятие.	Отдел маркетинга

Для осуществления всех плановых мероприятий следует использовать ресурсы (табл. 4)

Таблица 4 - Необходимые ресурсы для осуществления плановых мероприятий

Наименование ресурса	Стоимость, тыс. сом.
Практическое изучение работы маркетинговых служб конкурентов	15 тыс. сом./3 мес
Маркетинговое исследование рынка	12 тыс. сом. /4 мес
Пользование платными информационными ресурсами	3 тыс. сом. /мес
Итоговая сумма за год	122 тыс. сом.

Возможный экономический эффект от этих мероприятий необходимо просчитать в виде прогноза деятельности предприятия, где были проведены расчеты [1,3,8]:

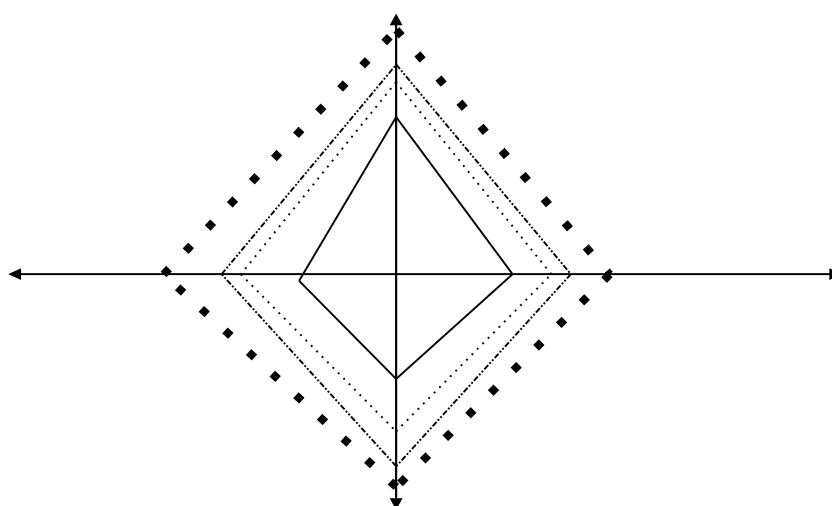
- удельный вес дивиденда от общей суммы их работы;
- сбыт продукта (тыс. сом.);
- спрос на продукт (тыс. сом.);
- затраты отдела маркетинга (тыс. сом.);
- коэффициент конкурентоспособности предприятия.

Используя показатели их деятельности, проведён прогнозный расчёт (табл.5 и рис.1).

Таблица 5 - Расчет показателей, характеризующих прибыльность коммерческой деятельности и конкурентоспособность Филиала компании Кобра Инсталасионес и Сервисиос С.А в Республики Таджикистан

Наименование показателя	Период				Разница между прогнозом с реализацией мероприятий и без их реализации
	2020	2021	2025 (прогноз без учета мероприятий)	2025 (прогноз с учетом мероприятий)	
Доля прибыли от коммерческой деятельности предприятия в общей сумме, %	78,3	81,2	-	-	-
Реализованная продукция, тыс. сом.	299453	350962	40205	421154	-
Спрос на продукцию предприятия тыс. сом.	299453	350962	41805	421154	3096
Расходы службы маркетинга, тыс. сом.	5392	6915	8225	8347	-
Коэффициент конкурентоспособности предприятия	0,18	0,26	0,39	0,59	0,2

Реализованная продукция, тыс. сом.

Спрос на продукцию, тыс. сом. Коэффициент конкурентоспособности
Рисунок 1 - Изменение показателей коммерческой деятельности Филиала компании Кобра Инсталасионес и Сервисиос С.А в Республике Таджикистан

Однако для проведения сравнительного анализа от конкурирующего предприятия такого же продукта, чтобы рассчитать интегральный показатель не было доступно. В целом, можно сказать, что все цены почти одинаковые, как у Филиал компании Кобра Инсталасионес и Сервисиос С.А в Республике Таджикистан.

В целом, проведённое исследование позволило нам обосновать и предложить рекомендации по использованию и возможности маркетинга в развитии организации на целевых рынках:

- минимизировать риски для вхождения на рынок;
- выявить факторы, влияющие на их деятельность;
- установить горизонтальное взаимодействие между маркетинг-центром и головным специализированным техническим бюро;
- для роста результативности маркетинговой деятельности создать web-сайта предприятия в Интернете на английском языке.

Таким образом, считаем, что предложенные рекомендации обоснованы и смогут целенаправленно повлиять на усовершенствование производственных мощностей, действительно применять все ресурсы, разработку инновационной политики, а также увеличить конкурентоспособность на рынке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева А. И., Васильев, Ю. В., Малеева, А. В. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. – М.: КноРус, 2013. – 720 с.
2. Волкова О. А. Развитие научно-методического инструментария маркетингового анализа и аудита: дисс. канд. эконом. наук. – Псков, 2010. – 198 с.
3. Гудушаури Г.В., Литвак Б.Г. Управление современным предприятием. - М.: ЭКМОС, 2014. – 167с.
4. Джамай Е. В. Метод оценки конкурентной устойчивости отраслевых предприятий в современных условиях / Е. В. Джамай, С. В. Шароватов, С. А. Повекевечных // Насосы. Турбины. Системы. – 2014. – № 4. – С. 18–27.
5. Джамай Е. В. Управление затратами предприятия машиностроения в современных финансовых условиях / Е.В. Джамай, А.С. Зинченко // Социально-экономические науки и гуманитарные исследований. – 2015. – № 7. – С. 110–113.
6. Пуяткина Л.М. Основные аспекты разработки товарной политики машиностроительного предприятия как важного элемента его маркетинговой деятельности / Л. М. Пуяткина, Е. В. Джамай, Л. А. Лаврова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Экономика». – 2015. – № 1. – С. 58–61.
7. Пуяткина Л. М. Структура и содержание управленческого анализа на предприятии в современных условиях / Л. М. Пуяткина, Е. В. Джамай, Н. В. Тарасова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Экономика. – 2014. – № 4. – С. 136-139.
8. Тарасова Т. В. Комплексный подход к анализу положения предприятия в отраслевой среде / Т. В. Тарасова, Л. М. Пуяткина, Л. А. Лаврова // Вестник Университета (Государственный университет управления). – 2016. – № 3. – С. 49–52.

Назаров Аҳлиддин

АСОСҶОИ ТАШКИЛДИҶИИ ИДОРАКУНИИ ҶАЪОЛИЯТИ БОНКҶОИ ТИҶОРАТӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур асосҳои ташкилдиҳии идоракунии ҷаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ дар шароити муосир, муайнсозии идоракунии ҷаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ дар низомии бонкии кишвар мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Аз тарафи муаллиф нисбати роҳҳои идоракунии ҷаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ дар асоси ҳисоботдиҳии ҷаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ пешниҳод карда шудааст. Муаммоҳои баҳодиҳии сатҳи амалигардонии идоракунии ҷаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ баҳо дода шудааст. Муаллиф ба хулосае омадааст, ки идоракунии ҷаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ барои рушди ҷаъолияти бонкҳои дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷаъолияткунанда яке аз масъалаи муҳим баҳисоб меравад.

Калимаҳои калидӣ: идоракунии ҷаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ, ҷаъолияти бонкҳои

Т
И
Ҷ
О
Р
А
Т
Ӣ

Назаров Аҳлиддин

ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИОННОГО УПРАВЛЕНИЯ КОММЕРЧЕСКИМ БАНКОМ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В данной статье рассматриваются основы организации управления коммерческими банками в современных условиях, определяющие управление коммерческими банками в банковской системе страны. Автор предлагает способы управления деятельностью коммерческих банков на основе отчетности о деятельности коммерческих банков. Оценена проблема оценки уровня осуществления управление коммерческих банков. Автор приходит к выводу, что управление коммерческими банками является одним из важнейших вопросов развития банков, действующих в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: управление коммерческими банками, деятельность коммерческих банков, отчетность о деятельности коммерческих банков, банковская деятельность, коммерческие банки, управленческая оценка коммерческих банков.

И
Х
И
И

Nazarov Ahliddin

BASES OF ORGANIZATIONAL MANAGEMENT OF A COMMERCIAL BANK IN MODERN CONDITIONS

Ф
А

This article discusses the basics of organizing the management of commercial banks in modern conditions, which determine the management of commercial banks in the banking system of the country. The author suggests ways to manage the activities of commercial banks based on reporting on the activities of commercial banks. The problem of assessing the level of implementation of the management of commercial banks is assessed. The author comes to the conclusion that the management of commercial banks is one of the most important issues in the development of banks operating in the Republic of Tajikistan.

Keywords: management of commercial banks, activities of commercial banks, reporting on the activities of commercial banks, banking, commercial banks, management evaluation of commercial banks.

О
Н
К
Х
О
И

Моҳияти фаъолияти бонкҳои тичоратӣ ҳамчун ташкилоти тичоратие, ки вазифаҳо ва амалиётҳои муайяно иҷро мекунад, нақши худро дар тартиби ташкилоти он, сохтори аппарати идоракунии мегузаронад. Зеро сохтори бонкӣ маҷмӯи қисматҳои бонкро фаҳмидан зарур аст, ки фаъолияти вайро таъмин менамоянд.

Ба шӯрои бонк, чун қоида муасисони он дохил мешавад. Шумораи онҳо гуногун буда метавонад, аммо ҳиссаи ҳар яки онҳо дар сармояи оиномавӣ набояд аз 35% зиёд бошад. Шӯрои бонк ҳисоботи солонаи бонкро тасдиқ мекунад, маҷлисҳои ҳарсолаи муасисон ва саҳмдоронро ташкил мекунад, дар ҳалли масъалаҳои стратегии фаъолияти бонкӣ иштирок мекунад ё метавонад иштирок кунад [2;4;5;6].

Идораи бонк- роҳбарияти умумии бонкро ба дӯш гирифта, таҳияи равияҳои стратегии фаъолияти онро тасдиқ мекунад. Дар таркиби идора роҳбарони (менечерҳо)-и бонк, инчунин шахсоне метавонанд дохил шаванд, ки пурра ё қисман соҳиби муассисаи қарзии зерин мебошад.

Ба масъалаҳои умумии идоракунии қисми масъалаҳои умумии идоракунии ташкили банақшаگیرӣ, пешгӯикунии фаъолияти бонк, бехатарӣ ва ҳадамоти ҳуқуқӣ дохил мешавад. Вазифаи қисмати зерин дар он аст, ки рушди мақсаднокии бонкро таъмин намояд. Масъалаҳои пешгузоштаро иҷро намояд, талаботҳои Бонки миллии Тоҷикистонро аз рӯи равияҳои фаъолият амалӣ мегардонад.

Фаъолияти тичоратӣ ҳадамоти мухталифи бонкро дар бар мегирад. Дар ин ҷо ҳамаи он чизе, ки бо хизматрасонӣ ба мизочон, асосҳои тичоратӣ таҷассум гардидаанд, ба ин ҷо инчунин дохил мешаванд: идоракунии қарзӣ, идораи амалиётӣ, идораи амалиётҳо бо қоғазҳои қиматнок ва амалиётҳои асбӯрӣ.

Аммо бонкҳо на танҳо аз пешниҳоди қарз ва гирифтани маблағҳо аз мизочон барои истифодаи он даромад ба даст меорад. Дар байни ҳадамоти бонкӣ ҷои намоёнро амалиётҳои ҳисоббаробаркунии, ки барои амалигардонидани онҳо бонкҳо пули комиссияи мегиранд, ишғол менамоянд.

Ба қисми молия-баҳисобгирии даромад ва хароҷот, баҳисобгирии фаъолияти худи бонкро таъмин бояд кунад. Ба қисми молиявӣ чунин шӯъбаҳо дохил мешаванд; шӯъбаи баҳисобگیرӣ, шӯъбаи ҳисоббаробаркунииҳои дохили бонкӣ ва муносибатҳои муросилотӣ, инчунин ҳазина.

Қисми автоматонӣ чунин унсурҳои ҳатмии сохтори бонки тичоратӣ мебошад. Ҷараёнҳои пулие (қарздиҳӣ, ҳисоббаробаркунии ва дигар амалиётҳо), ки ба воситаи бонкӣ муосир мегузаранд, дастӣ тайёр кардан номумкин аст. Маҷмӯи воситаҳои техникӣ, мошинҳои электронӣ лозиманд. Қисми зерин қисми техникӣ буда, коркарди электронии маълумотҳоро таъмин менамояд, ба ҳисоб меравад.

Ба қисми маъмурӣ, пеш аз ҳама шӯъбаи кадрҳои бонк дохил мешавад, ки маҷмӯи коркунон, интихоби номзадҳоеро, ки дар бонк дар мансабҳои муайян кор кардан мехоҳанд, таъмин менамоянд. Дарачаи ихтисоси коркунони муасисаи қарзиро баланд мегардонанд. Қабул, пешравӣ дар хизмат ва аз кор озод кардани кормандон низ ба ин қисм дохил мешавад.

Дар шароитҳои рақобати байнибонкӣ ташаккулдиҳии ҳайати коркунони сатҳи баланд қисми ҷудонашавандаи стратегияи бонк чун бонки тичоратӣ ба шумор меравад.

Ҳайати тафтишотӣ - аз болои қисми бонк (риояи харҷномаи бонкӣ) назорат мебарад.

Кумитаи қарздиҳӣ - сиёсати қарзии бонкиро мебарад.

Бонк, чун дигар ташкилотҳо дастгоҳи идоракунии худро дорад. Ба сохтори дастгоҳи идоракунии характери фаъолияти бонкӣ таъсир мерасонад. Бонк ҳамчун муассисаи махсуси қарзӣ бояд мувофиқи фаъолиятҳои сохтори идоракуниро дошта бошад.

Дар дастгоҳи идоракунии бонк бояд кадрҳои махсуси соҳаи бонкдорӣ ва молия, ки муносибатҳои қарзӣ ва ҳисобу китобро хуб донанд вучуд дошта бошад.

Мақсади асосии бонк аз таъмини бевоситаи тараққиёти он, бозоргирӣ ва даромаднокии он иборат аст. Аз ин ҷост, ки дар бонк бояд сохторҳои вучуд дошта бошанд, ки бевосита талаботи бозорро омӯзанд [2; 6;7].

Дар бонкҳо бояд асосҳои зерини ташкили идоракунӣ вучуд дошта бошанд: ташкили кори бонк; амалисозии мақсадҳои дар пеш истода; зинаи болоӣ ва поёнии идоракунӣ; таъмини корҳои муштарақӣ бонкӣ; навоариҳо дар идоракунии бонкӣ; таъмин кардани назорати бонкӣ; таъмини иттилоотҳои пурра ва аниқӣ бонкӣ.

Ба омилҳои асосие, ки ба сохтори идоракунии бонкҳо таъсир мерасонанд инҳо дохил мешаванд: андозаи бонк ва шумораи кормандони бонк; тахассуси кормандон; меъёри умумӣ ва махсусгардонии бонк ва ғайра.

Сиёсати бонкӣ ба шумораи нақшаҳои стратегии бонки тичоратӣ дохил мешавад. Вай мақсадҳои дарозмуддати роҳҳои инкишофи фаъолияти бонк ва маҷмӯи чораҳои амалӣ гардонидани онҳоро муайян мекунад.

Мақсадҳо нуқтаи назари ибтидоиро барои инкишофи бонк муайян мекунад. Ҳамчун бонки тичоратӣ бонк бояд ба чунин фаъолият таъҷиб намояд, ки бо вай фоида орад. Андозаи фоида бошад аз ҳаҷм ва сохтори активҳо ва пасивҳо, ҳаҷми даромад ва хароҷотҳо самаранокии фаъолияти бонк вобаста аст [2;3;4;5].

Эътимодияти бонк ин тавсифоти чуқури сифатнокии фаъолияти вай мебошад, ки дар давоми тамоми давраҳои амалкунии вай пайдо мешавад. Меъёрҳои эътимодияти бонк инҳоянд: ҳаҷми кофигии сармояи худӣ, сифати активҳо, бозоргирӣ, даромаднокӣ, сифати идоракунии бонкӣ.

Дар баробари мақсадҳои иқтисодии рушд сиёсати бонкӣ инчунин мавқеи бонки муайянро дар ҳалли масъалаҳои умумии хоҷагӣ муайян мекунад. Фаёлона дар чараёнҳои иқтисодӣ иштирок карда бонк метавонад ҳаматарафа вусъат ёбад, ки ҳавасмандгардонии рушди истеҳсолот ва муомилоти маҳсули ба вучуд оварда ва ҳамкори дар мустаҳкамкунии устувории арзи пулиро дар назар дорад.

Мақсади сиёсати бонкӣ бояд ба қонеъгардонии манфиатҳои аъзоёни коллективӣ, ки мақсадҳои иқтисодиро дар фаъолияти бонк татбиқ мегардонанд, равона шуда бошанд. Дар байни чунин мақсадҳо хусусияти қонеъгардонии талаботҳои моддӣ, пешравиӣ мартабаи шахсии кормандон, қонеъ гардонии талаботҳои фардӣ мавҷуданд.

Ҳамаи мақсадҳои дар боло қайд кардашуда барои ҳар як бонк хос аст. Аммо муҳим аст, ки ҳамаи онҳо тамоман бо яқдигар мувофиқ оянд.

Дар иқтисоди бозорӣ бонкҳои ҳаҷман гуногун вучуд доранд ва амал менамоянд: бузург, миёна, хурд. Мизочони бузург ва лоиҳаҳои бузург муҳтоҷи бонкҳои бузурганд, бонкҳои бизнеси миёни ва хурд, инчунин шахсони хусусиро бонкҳои миёна ва хурд хизмат мерасонанд. Бинобар ин ҳар як бонк бояд, аниқ ояндаи нишондиҳандаҳои ҳаҷми худро муайян намоянд, ки имкониятҳо ва соҳаи корчалонии вайро ба ҳисоб мегирад [2;4;5;6].

Сиёсати бонкӣ ин чунин системаи чораҳои амалигардонии масъалаҳои стратегии бонкро дар худ ҷой додаст. Ин қисми сиёсати бонкӣ (тактикаи бонкӣ) имконияти ташкили қоидаҳои ягонаи рафтори коркунони бонкро ҳангоми иҷроши ӯҳдадорихои худ пеш меорад. Сиёсати бонкӣ инҳоро дар бар мегирад:

- Муайян кардани сохтори ташкилӣ бонк, ки масъалаҳои (қарздиҳӣ, ҳисобҳо, маблағгузориҳо, амалиётҳо аз рӯи амонатҳо ва ғ) идоракуниро (банақшагирӣ, таҳлил назорат) ҳал менамояд.

Дар ҳуҷҷатҳо бояд номгӯи ҳамаи шӯъбаҳои бонк бо қайд кардани вазифаҳои онҳо сабт гардида бошад;

- Тайёр кардани коркардҳои дастурамалӣ ва усулҳои, ки технологияи амали гардонидани амалиётҳои бонкӣ ва гузаронидани кори амалиётро танзим мекунад;

- Ташаккулдиҳии таркиби қабули қарорҳо аз ҷумла аз руи амалиётҳои қарзӣ, ки ба пасткунии сатҳи хавф имкон медиҳад;

- Коркарди талаботҳо бо ҳуччатҳои, ки мизочон ба бонк пешниҳод мекунад ва ҳуччатҳои бонкӣ;

- Коркарди қоидаҳои амалӣ гардонидани назорати пешакӣ ва минбаъдаи чараёни пешниҳоди ҳадамоти бонкӣ [2;4;5].

- Коркарди системаи пардохти меҳнат ва принципҳои мукофотдиҳии пулӣ;

Дар назрия ва амалияи соҳибкории муосир ақидаҳои гуногун дар хусуси мафҳуми «ҳавасмандгардонии фурӯш» вучуд дошта, яке аз онро барои мисол пешниҳод менамоем.

Ҳавасмандгардонии фурӯш - ин маҷмӯи воситаҳои коммуникатсияи маркетинг буда, бо мақсади зиёд гардонидани ҳаҷми фурӯши молу хизматрасонӣ ва васеъ намудани сегменти бозории корхона истифода бурда мешавад [2; 5; 7;].

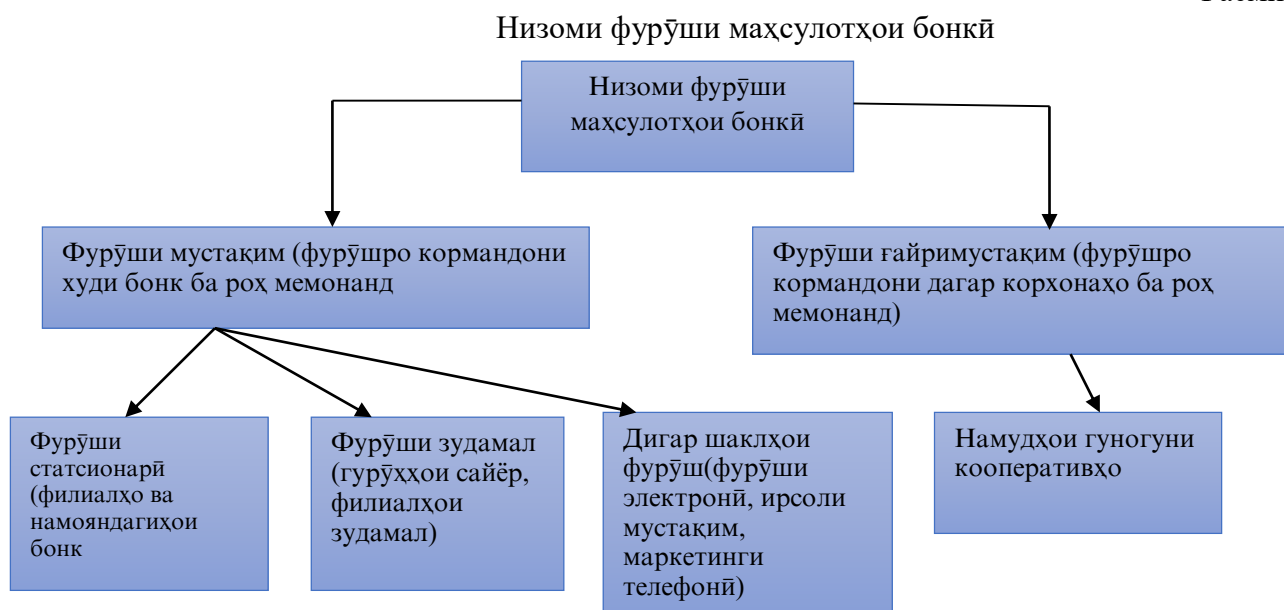
Бонкҳои тичоратӣ ҳавасмандгардонии фурӯшро бо ду мақсад истифода менамоянд:

1. Бо мақсади стратегӣ - зиёд гардонидани миқдори муштариёни бонк, суръат бахшидани гардиши маҳсулотҳои бонкӣ дар бозор, зинда гардонидани талабот ва хоҳишоти муштариён нисбат ба маҳсулотҳои бонкӣ, иҷро намудани нишондиҳандаҳои ҳаҷми фурӯш [2; 6; 7;].

2. Мақсади тактикӣ - суръат бахшидани ҳаҷми фурӯши маҳсулоти бонкие, ки бештар барои бонк ғоидаовар мебошад.

Низоми фурӯши маҳсулотҳои бонкӣ. Дар чорҷубаи сиёсати фурӯш, масала бобати он, ки бо кадом роҳҳо бонк хизматрасониҳои худро то ба истифодабарандагон мерасонад, фаҳмида мешавад. Дар ин ҷо сухан дарбораи муайян кардани низоми фурӯш меравад. Дар маҷмӯ низоми фурӯши маҳсулотҳои бонкӣ дар расми.1 чунин нишон дода мешавад.

Расми 1.

Таҳияи муаллиф

Бонкҳо ҳангоми ба роҳ мондани сиёсати ҳавасмандгардонии фурӯш воситаҳои гуногуни онро истифода менамоянд.

Ҳангоми интиҳоби воситаҳои ҳавасмандгардонии фурӯш бонкро зарур аст, ки пеш аз ҳама намуди бозорро интиҳоб намояд, вазифа ва мақсади ҳавасмандгардонии фурӯшро мушахас намуда, ғоиданокии ҳар як воситаи онро пурра дида барояд.

Воситаҳои ҳавасмандгардонии фурӯшро ба чаҳор гуруҳи асосӣ ҷудо менамоянд, ки бонкҳо дар шароити имрӯза онҳоро дар амалияи тичоратии худ васеъ истифода менамоянд:

➤ ҳавасмандгардонидани кормандони бонк ва ташкили чорабиниҳои ҳавасмандӣ дар байни онҳо;

➤ ороиши бинои бонк бо мақсади ба мўштариён муносиб ва хуш омадани он;

➤ дар бинои бонк ҷойгир намудани маводҳои ахбороти барои муштариён (дастурамалҳо, номгӯи маводҳои лозима барои муштарӣ, варақаҳои машваратӣ);

➤ ташкили чорабиниҳо оиди ҷалби муштариён (рӯзҳои машваратӣ, конкурсҳо, лотереяҳо, супоридани тӯхфаҳо, додани таквимҳо ва ба монанди инҳо).

Дар баробари реклама ва ҳавасмандгардонии фурӯш воситаи дигари ташкили имиджи бонк ва пешбӯри сиёсати маркетингии он паблик рилейшнз ба ҳисоб меравад.

Паблик рилейшнз - ин истилоҳи англисӣ буда маънои «алоқа бо ҷамъият» - ро ифода менамояд. Дар шароити имрӯза бошад «Паблик рилейшнз» натавонанд воситаи пайвасти гардидан бо ҷамъият истифода бурда мешавад, балки яке аз вазифаҳои иқтисодиро низ соҳиб гардидааст. Бо ин маъно гуфтан мумкин аст, ки паблик рилейшнз - ин низоми алоқа бо ҷамъият буда, фаъолият оиди беҳтар гардонидани (ба роҳ мондан) - и муносибатҳои дучониба дар байни ташкилотҳо ва ҷамъиятро дар бар мегирад [2;4;7].

Бонкҳои тиҷоратӣ паблик рилейшнзро дар фаъолияти худ бо чунин мақсад истифода менамоянд: барқарор намудани муносибатҳои хуб бо аудиторияи мақсаднок бо мақсади ба даст овардани муваффақиятҳои хуби тиҷоратӣ дар бозор ва ташкили обрӯи корхона.

Истифодаи «Паблик рилейшнз» дар низоми бонк ҳам вазифаи иқтисодӣ ва ҳам иҷтимоиро иҷро менамояд. Агар вазифаи иқтисодии «Паблик рилейшнз» дар бонк ин зиёд гардонидани фоида аз ҳисоби ташкили муносибати хуб бо гуруҳҳои мақсадноки одамон бошад, пас вазифаи иҷтимоии онро ташкили фазои хуби корӣ барои бонк дар бозор ташкил менамояд.

Бояд гуфт, ки ҷойгоҳи асосиро ҳангоми кор бо ҷамъият истифодаи воситаи ахбори омма (ВАО) ташкил менамояд. Аз ин лиҳоз бонкҳо ҳангоми кор бо ҷамъият чунин воситаҳоро истифода менамоянд:

➤ гузаронидани пресс-конференсия оиди ягон воқеаҳои муҳим дар фаъолияти бонк (ҷорӣ намудани хизматрасониҳои нави бонкӣ, кӯшодашавии шӯъбаҳои нав);

➤ маълумотдиҳӣ бо воситаи матбуот оиди воқеаҳои характери шахсидошта (солгард, ба нафақа баромадан, иваз гардидани роҳбарият);

➤ ба нашр расонидани мақолаҳои кормандони банк оиди масъалаҳои муҳими иқтисодӣ;

➤ гузаронидани рӯзҳои дари кӯшод;

➤ гузаронидани маҳфилҳои консертӣ ва намоишҳо дар девораҳои бонк;

➤ ба роҳ мондани фаъолияти хайрхоҳӣ;

➤ иштирок дар чорабиниҳои калон (конференсияҳои бузурги илмию-амалиявӣ ва ба монанди инҳо).

Қайд кардан зарур аст, ки ба ғайр аз воситаҳои дар боло нишон додашуда, олотҳои гуногуни коммуникатсияи маркетинг дар амалияи соҳибкории муосир вучуд дорад.

Аз ин лиҳоз барои ҳар як бонк вазифаи аввалин дараҷа ин интихоби дурусти воситаи коммуникатсияи маркетинг ва дар ин асос ба роҳ мондани сиёсати хуби маркетинг дар бозори бонкӣ мебошад.

Маҷмӯи қоидаҳои асосие, ки дар асоси онҳо субъектҳои хоҷагидорӣ фаъолиятшонро ба роҳ мемонанд, принципҳои номида мешаванд. Бонкҳои тиҷоратӣ низ ба монанди дигар субъектҳои хоҷагидорӣ фаъолиятшонро дар асоси як қатор принципҳои асосӣ ба роҳ мемонанд [2;3;7].

Риояи ин принципҳои имкон медиҳанд, ки бонки тиҷоратӣ ба таври мунтазам ва бомаром инкишоф ёбад.

Принципи якум ва асосии фаъолияти бонкӣ ин ба роҳ мондани фаъолияти бонк дар доираи захираҳои мавҷудбуда мебошад. Дар доираи захираҳои мавҷудбуда ба роҳ мондани фаъолияти бонкӣ маънои онро дорад, ки бонки тиҷоратӣ бояд на танҳо мутобикати миқдори

байни захираҳои худмаблаӯҳои бақарздодашуда ва дигар активҳоро таъмин намоанд, балки кӯшиш ба харч диҳад, ки мутобиқи сифати активҳои бонкиро ба хусусияти хоси захираҳои тақсимкардашудашударо низ таъмин намояд.

Пеш аз ҳама, ин ба мӯҳлати кӯтоҳ чалб карда бошад онро ба мӯҳлати дароз ба қарз диҳад, он гоҳ қобилияти бонк барои иҷрои ўҳдадориҳои хояш (бозоргирии бонк) дар зери хатар қарор мегирад.

Принсипи дуҷум ва муҳими фаъолияти бонкӣ ин мустақилияти иқтисодӣ мебошад, ки масъулияти иқтисодии бонкро доир ба фаъолияти дар назар дорад. Мустақилияти иқтисодии бонк тавассути:

Озодона идоракунии воситаҳои худӣ ва чалбкардашуда;

Интиҳоби озоди муштариён ва амонатгуздорон;

Мустақилона тақсим кардани даромад маънидод карда мешавад. Қонунгузориҳои ҷорӣ барои тамоми бонкҳои тижоратӣ мустақилияти иқтисодиро дар идоракунӣ ва тақсимкунии фондҳои хояшон ва даромадҳои хояшон медиҳад. Фоидаи бонк, ки баъди пардохти андозҳо дар ихтиёраш меистад, дар асоси қарори ҷамъномади умумии саҳмдорони бонк тақсим карда мешавад. Ин ҷамъомад меъёр ва ҳасми пардохтҳо ба фондҳои гуногун ва ҳаҷми дивидендҳои саҳмияро муайян менамояд.

Бонк ба ўҳдадориҳои худ дар асоси тамоми воситаҳои хояш ва амволаш ҷавобгар мебошад. Тамоми хавфҳои оиди гузаронидани амалиёти бонкиро бонк пурра бар зиммаи худ мегирад.

Моҳияти принсипи сеюми бонк дар он зоҳир мегардад, ки муносибати бонк бо муштариёнаш дар асоси муносибатҳои бозорӣ ба роҳ монда мешавад. Ҳангоми пешниҳод намудани қарз бонк пеш аз ҳама ба нишондиҳандаҳои бозорӣ яъне даромадноки, бозоргирии ва хавф таъма менамояд.

Чорум принсипи фаъолияти бонкӣ ба он маънидод карда мешавад, ки давлат метавонад батанзимдарории фаъолияти бонкиро танҳо тавассути усулҳои ғайримустақими иқтисодӣ ба роҳ имонад, на тавассути амру фармон, яъне давлат ба фаъолияти бонкҳо даҳолат намекунад.

Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯза бонкҳои тижоратӣ сатҳи устувории иқтисодии ҳар як давлатро таъмин намуда, ба ғайр аз ташкил намудани муомилоти пулӣ ва муносибатҳои қарзӣ, инчунин молиякунонии соҳаи хоҷагидорӣ, оммавӣ, амалиётҳои суғуртавӣ, хариду фурӯши қоғазҳои қиматнок, фаъолияти миёнаравӣ ва идораи амволро низ мегузаронанд.

Бонк ташкилоти молиявӣ қарзӣ буда, мақсади асосии он дар ҷалби бештари воситаҳои пулии субъектҳои хоҷагидорӣ ва аҳолии асос ёфта, дар ин чода ба даст овардани фоидаи бештар аз фаъолиятҳои ташкил шудааст.

Системаи бонкӣ қисми таркибии иқтисодии ҳар як давлат ба шумор рафта, асоси рушду пешрафти онро ба роҳ мондани низоми дурусти бонкдорӣ ташкил менамояд. Тартиб ва ташкили бо мароми низоми бонкдорӣ пеш аз ҳама аз дуруст ва самаранок фаъолият намудани иштирокчиёни сектори бонкӣ, хусусан бонкҳо вобастагии кулӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», Душанбе, 19.05.2009
2. Қурбонова Ф.Х. Менечменти бонкӣ. Комплекси таълимӣ методӣ. ш. Душанбе «Ирфон» 2014. 217 саҳ.
3. Қурбонова Ф.Х. Низоми бонкӣ. Комплекси таълимӣ - методӣ. ш. Душанбе 2014. 207 саҳ.
4. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.01.2021 ш. Душанбе

5. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2019 ш. Душанбе

6. Сайти расмӣи Бонки миллии Тоҷикистон www.nbt.tj

7. Шариф Раҳимзода. Китоби дарсӣ Муомилоти пулӣ ва қарз. ш. Душанбе, «Эрграф», 2018.- 516с.

УДК 336.7

Олимов А.Х.

БАҲОДИҲИИ ҲОЛАТИ МОЛИЯВИИ ДАР АСОСИ ҲИСОБОТИ МОЛИЯВӢ ДАР БОНКҲО

Дар мақолаи мазкур асосҳои назариявии баҳодиҳии ҳолати молиявии дар асоси ҳисоботи молиявии фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ, муайнсозии хусусиятҳои хоси баҳодиҳии ҳолати молиявии дар низоми бонкии кишвар мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Аз тарафи муаллиф нисбати роҳҳои рушди минбаъдаи баҳодиҳии ҳолати молиявии дар асоси ҳисоботи молиявии фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ пешниҳод карда шудааст. Муаммоҳои баҳодиҳии сатҳи амалигардонии ҳисоботи молиявии фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ баҳо дода шудааст. Муаллиф ба ҳулосае омадааст, ки муайнсозии баҳодиҳии ҳисоботи молиявии фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ барои рушди фаъолияти бонкҳои дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияткунанда яке аз масъалаи муҳим баҳисоб рафта аз фаъолияти босуботи бонкӣ рушди минбаъдаи соҳаҳои гуногуни иҷтисодӣ баҳо додан мумкин аст.

Калимаҳои калидӣ: ҳисоботи молиявӣ, фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ, ҳолати

М
О
Л
И
Я
В
Ӣ

Олимов А.Х.

ОЦЕНКА ФИНАНСОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ НА ОСНОВЕ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ БАНКОВ

В данной статье рассматриваются теоретические основы оценки финансового состояния на основе финансовой отчетности коммерческих банков, выявление проблемностей оценки финансового состояния банковской системы. Автор предлагает пути дальнейшего развития оценки финансового состояния на основе финансовой отчетности коммерческих банков. Оценена проблема выполнения финансовой отчетности коммерческих банков. Автор приходит к выводу, что оценка финансовой отчетности коммерческих банков является одним из важнейших вопросов развития банков, действующих в Республике Таджикистан, а устойчивое развитие различных секторов экономики может быть оценено посредством устойчивого банковского дела.

Ключевые слова: финансовая отчетность, деятельность коммерческих банков, финансовое состояние, формы финансовой отчетности, банковская деятельность, коммерческие банки, оценка финансового состояния и др.

С
О
Б
О
Т
И

Olimov A.Kh.

- 294 -

М
О

ASSESSMENT OF THE FINANCIAL POSITION ON THE BASIS OF THE FINANCIAL STATEMENTS OF BANKS

This article discusses the theoretical foundations for assessing the financial condition on the basis of the financial statements of commercial banks, identifying the features of assessing the financial condition of the banking system. The author suggests ways for further development of the assessment of the financial condition based on the financial statements of commercial banks. The problem of execution of financial statements of commercial banks is assessed. The author comes to the conclusion that the assessment of the financial statements of commercial banks is one of the most important issues for the development of banks operating in the Republic of Tajikistan, and the sustainable development of various sectors of the economy can be assessed through sustainable banking.

Key words: financial reporting, activities of commercial banks, financial condition, forms of financial reporting, banking, commercial banks, assessment of financial condition, etc.

Асоси низоми қарзиро низоми бонкӣ ташкил медиҳад, ки сарбории асосиро аз рӯи хизматрасонии молиявию қарзии ҳамаи гардиши хоҷагидорӣ таъмин менамояд.

Бонкҳо ташкилоти қарзие мебошад, ки ба иҷроиши аксари хизматҳои молиявию қарзӣ дар низоми бонкӣ машғуланд.

Бонкҳои тичоратӣ (commercial bank) ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ташкил медиҳанд, ки онҳо ба миёнаравӣ дар ҳисоббаробаркуниҳо, қарздиҳӣ ва маблағгузорӣ (инвеститсия) машғуланд [2;3;4;5].

Бонкҳои тичоратӣ ташкилоти қарзие мебошад, ки ба фаъолияти: Қабули амонатҳо; Додани қарзҳо; Ташкили ҳисоббаробаркуниҳо; Хариду фурӯши коғазҳои қиматнок машғуланд

Ба низоми бонкӣ институтҳои молиявию қарзии ғайрибонкӣ дохил намешаванд. Ин институтҳо ба низоми парабонкӣ дохил мешаванд ва қисми умумии низоми қарзӣ мебошанд.

Бонкҳо қисми марказии низоми молиявию қарзӣ мебошанд. Устувории низоми молиявию қарзӣ, шартҳои муҳими тараққиёти иқтисодӣ ва бозори молиявӣ мебошад.

Бозори молиявӣ барои ташкил ва амалинамоии муносибатҳо байни харидору фурӯшандаи захираҳои молиявӣ зарур мебошад [2;4;5].

Бозори хизматрасониҳои молиявӣ бо воситаи механизми молиявию қарзӣ барои амалинамоии шаклҳои аниқӣ ташкили ҳаракати захираҳои молиявӣ хизмат мекунад. Сарчашмаи асосии маълумотҳо барои баҳодихӣ ҳолати молиявии бонки тичоратӣ тавозуни он мебошад. Тавозуни бонкӣ тавозуни муҳосибӣ ба ҳисоб меравад [2;4;5;6].

Бонкҳои тичоратӣ ҳамчун ҷузи таркибии иқтисодӣ мамлакат мебошанд ва таҳлили молиявии бонкҳои тичоратӣ ба инкишофи низоми бонкӣ таъсир мерасонад. Бинобар ин аз таҳлили ҳолати молиявии фаъолияти бонкҳо пешрафти тамоми соҳаҳои иқтисодӣ вобастаги дорад.

Мақсади асосии таҳлили фаъолияти молиявии бонкҳои тичоратӣ ин танзим, назорат ва фаъолияти дурусти иқтисодии бонкҳоро ба хоҳири нигоҳдории суботи низоми бонкӣ, ҳимояи манфиатҳои пасандозорону қарздорон мебошад.

Мақсади иҷроӣ таҳлили молиявии фаъолияти бонкҳо ин баланд бардорӣ самаранокии кори бонк ва ҷустуҷӯ намудани манбаъҳои нави захираҳои молиявӣ мебошад. Барои ноил гаштан ба ин мақсад чунин корҳо ба ҷо оварда мешаванд:

➤ баҳодихӣ ба ҳолати умумии молиявии бонк дар соли ҷорӣ ва тағйирёбии он нисбати солҳои гузашта;

➤ тартиб додани амалиётҳои назорати ғаврии фаъолияти бонкӣ;

- тартиб додани чораҳо оид ба пешгирӣ намудани зухуроти манфӣ дар фаъолияти бонк;
- ошкоркунии манбаъҳои захираҳо ва баландбардории натиҷаҳои фаъолияти амонатию қарзии бонк;
- тартиб додани нақша барои расидан ба мақсадҳои асосноки бонк.
- баҳодихӣ ба иҷроиши нақшаи даромаднокӣ ва ғоиданокии фаъолияти бонк.
- муайян намудани сарчашмаҳои ташакулёбии сандуқи қарзӣ ва даромаднокии онҳо.
- хулосабанди ва муайян намудани роҳҳои баланд бардоштани дараҷаи даромаднокӣ, ғоиданокӣ фаъолияти бонк.
- омӯзиши мувофиқати байни активҳои бонк ва манбаъҳои ташакулёбии онҳо (пасивҳо), самаранок истифодабарии онҳо;
- баҳодихӣ ба сатҳи самаранокии ташакулёбӣ ва истифодабарии воситаҳои гардони пули нақд;
- омӯзиши сатҳи эътимоднокии (ликвидность) тавозун ва қобилияти пардохткунии бонк;
- баҳодихӣ ба сатҳи устувории молиявии бонк;
- ташҳиси эҳтимолияти муфлисшавии бонк;
- муайян намудани омилҳои, ки ба ҳолати молиявии бонк таъсир мерасонанд,
- тартиби нақша-чорабиниҳо барои дар амал ҷорӣ намудани захираҳои ошкоргардида

Расми 1. Асосҳои таҳлили фаъолияти молиявии бонкҳои тиҷоратӣ ва нақшагирии солимгардони фаъолияти бонк дар шароити муосир

Асосҳои таҳлили фаъолияти молиявии бонкҳои тиҷоратӣ ва нақшагирии солимгардони фаъолияти бонк дар шароити муосир
➤ баҳодихӣ ба ҳолати умумии молиявии бонк дар соли ҷорӣ ва тағйирёбии он нисбати солҳои гузашта;
➤ тартиб додани амалиётҳои назорати ғаврии фаъолияти бонкӣ;
➤ тартиб додани чораҳо оид ба пешгирӣ намудани зухуроти манфӣ дар фаъолияти бонк;
➤ ошкоркунии манбаъҳои захираи бонкӣ, баландбардории натиҷаҳои фаъолияти амонатию қарзии бонк;
➤ тартиб додани нақша барои расидан ба мақсадҳои стратегии бонк;
➤ баҳодихӣ ба иҷроиши нақшаи даромаднокӣ, ғоиданокӣ самаранокии фаъолияти бонк;
➤ муайян намудани сарчашмаҳои ташакулёбии сандуқи қарзӣ ва даромаднокии онҳо;
➤ хулосабанди ва муайян намудани роҳҳои баланд бардоштани дараҷаи даромаднокӣ, ғоиданокӣ фаъолияти бонк;
➤ омӯзиши мувофиқати байни активҳои бонк ва манбаъҳои ташакулёбии онҳо (пасивҳо), самаранок истифодабарии онҳо;
➤ баҳодихӣ ба сатҳи самаранокии ташакулёбӣ ва истифодабарии воситаҳои гардони пули нақд;
➤ омӯзиши сатҳи эътимоднокии (ликвидность) тавозун ва қобилияти пардохткунии бонк;
➤ баҳодихӣ ба сатҳи устувории молиявии фаъолияти бонк;
➤ ташҳиси эҳтимолияти муфлисшавии фаъолияти бонк;
➤ муайян намудани омилҳои, ки ба ҳолати молиявии бонк таъсир мерасонанд;

- тартиби нақша - чорабиниҳо барои дар амал ҷорӣ намудани захираҳои ошкоргардида.

Қадвал аз ҷониби худи муаллиф сохта шудааст.

Мундариҷаи таҳлили молиявӣ аз он муайян мешавад, ки истифодабарандаи ахбор кист ва соҳаҳои манфиатҳои иқтисодии вай дар баҳодихии ҷиҳатҳои гуногуни фаъолияти молиявии корхона чӣ гуна мебошанд [2;4;6].

Масалан, соҳаҳои манфиатҳои иқтисодии соҳибмулки корхона инҳоянд: баҳодихии ба мақсад мувофиқ будани хароҷоти харчгардида ва натиҷаҳои молиявии ноилгашта, устувории молиявӣ, имкониятҳо ва пешомадҳои инкишофи самаранокии истифодабарии воситаҳои қарзӣ; ошкоркунии зарарҳо, хароҷоти ғайриистеҳсолӣ ва талафот; тартибдиҳии ояндабиниҳо оиди устувории молиявии корхона ва ғ.

Вазифаҳои асосии таҳлили натиҷаҳои молиявии фаъолияти бонк инҳоянд:

- баҳодихии динамикаи нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбии натиҷаҳои молиявӣ (фоида ва даромаднокӣ);
- таҳлили омилҳои фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматрасониҳо);
- таҳлили натиҷаҳои молиявӣ аз дигар амалиётҳои фурӯшӣ ва фаъолияти ғайрифурӯшӣ;
- таҳлил ва баҳодихии истифодабарии фоидаи соф;
- ошкоркунии ва баҳодихии захираҳои имконии баландбардории фоида ва даромаднокӣ дар асоси беҳгардонии ҳаҷмҳои истеҳсолот.

Расми 2.Таркиби объектҳои асосии таҳлили молиявӣ дар бонк

Манбаъ: Аз ҷониби муаллиф дар асосии маълумотҳо сохта шудааст.

Манбаъҳои асосии ахборӣ барои таҳлили натиҷаҳои молиявии бонки тижоратӣ (корхона) инҳоянд: «Ҳисобот оиди фоида ва зарар», «Тавозуни муҳосибӣ», «Ҳисобот оид ба ҳаракати сармоя» ва «Ҳисобот оид ба ҳаракати воситаҳои пулӣ». Инчунин, дар таҳлил маълумотҳои нақшаи (плани) молиявӣ, ҳисобдорӣ ва аналитикии муҳосибӣ истифода мешаванд [2;4;5].

Хусусияти тичоратӣ будани бонкҳо вобаста ба қонунгузориҳои бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақсади асосии фаъолияти бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ, гирифтани фоида мебошад [1;5].

Баҳодиҳи ба фаъолияти ҳолати молиявии бонкҳои тичоратӣ ва саҳми бонкҳо дар рушди иқтисодии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад. Аз ин ру зарур донистем, ки баҳодиҳии ҳолати молиявии бонкҳо ва нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти бонкҳои дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияткунандаро амали намоем ва таҳлили амиқи онро гузаронем.

Манбаи асосии ахборӣ барои таҳлили натиҷаҳои молиявии бонк инҳоянд:

- ҳисоботи тавозунӣ
- ҳисоботи фоида ва зарар
- ҳисоботи оид ба гардиши пули нақд (cash-flow)
- ҳисобот оид ба тағйироти сармоя

Намудҳои таҳлили молиявӣ. Тартибдиҳии усулҳои махсуси таҳлил ба гурӯҳбандии илман асосноки намудҳои он таъя менамояд, ки аз талаботҳои амалияи идоракунии бармеоянд [2;4;5;6].

Намудҳои таҳлил дар асоси аломатҳои гуногун вобаста аз кори бонк, объектҳои таҳлил, методҳо, вазифаҳо, мақсадҳои таҳлил ва ғ. ҷудо карда мешаванд.

Таҳлили молиявии бонкҳои тичоратӣ омӯзиш ва ояндабинии вазъи молиявии бонк, инчунин ошкоркунии захираҳои устувори молиявӣ мебошад.

Дар миқёси бонк таҳлили молиявиро сохторҳои алоҳидаи бонк ба ҷо меоранд. Бо вучуди ин андозаҳои маблағсупорӣ ба бучет, шароитҳои гирифтани кредит, фоизҳо барои истифодабарии кредит ва дигар нишондиҳандаҳои молиявӣ бо баназардошти натиҷаҳои таҳлил мукамал мегарданд.

Дар шароити муосир ба фаъолияти бонкҳои тичоратӣ ҳам омилҳои микроиқтисодӣ ва ҳам омилҳои макроиқтисодӣ таъсир мерасонанд. Таҳлили микроиқтисодӣ - ин таҳлили мушаххаси иқтисодӣ, яъне таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ бонк мебошад, ки барои омӯзиши масъалаҳои алоҳидаи кори бонк, аз ҷумла ҳангоми омӯзиши сифати сандуқи қарзӣ ва даромаднокии он, пардохтпазирии бонк, кифоятии сармоя, таварруми пул, масъалаҳои дигари бухгалтерии истифода мешавад. Таҳлили фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ бонкҳои тичоратӣ асоси қабули қарорҳои идоракунии дар зинаи макроиқтисодӣ мебошад [2;6].

Дар иқтисоди бозорӣ даромаднокӣ ва фойданокии фаъолияти бонк нишондиҳандаҳои мебошанд, ки мавҷудияти бонк аз онҳо вобаста аст. Бонке, ки даромад ё фоида намегирад ба муфлисшавӣ дучор мешавад ва маҷбӯр мешавад, ки фаъолияти худро қатъ кунад, бинобар ин ҳар як бонк ё соҳибкори алоҳида вазифа дорад, ки фаъолияти ҳарӯзаи бонки худро махсус аз ҷиҳати нишондиҳандаҳои дароматнокии ва фойданокии таҳлил намояд ва хулосаҳои зарури барорад [4;5;6]. .Гирифтани фоида мақсади бевоситаи ҳар як субъекти хоҷагидорӣ мебошад. Татбиқи намудани ин мақсад фақат дар ҳама ҳолате имкон медиҳа, ки агар субъектҳои хоҷагидорӣ кор, хизматҳо ва маҳсулоте бароранд, ки ба талаботҳои имрӯзаи ҷамъият ҷавобгӯ бошанд. Барои ошкор намудани натиҷаи молиявӣ маблағи даромад бо хароҷот муқоиса карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», Душанбе, 19.05.2009.
2. Қурбонова Ф.Х. Менечменти бонкӣ. Комплекси таълимӣ методӣ. ш. Душанбе «Ирфон» 2014. 217 саҳ.
3. Қурбонова Ф.Х. Низомии бонкӣ. Комплекси таълимӣ - методӣ. ш. Душанбе 2014. 207 саҳ.

4. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.01.2021 ш. Душанбе.
5. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2019 ш. Душанбе.
6. Сайти расмӣ Бонки миллии Тоҷикистон www.nbt.tj.
7. Шариф Раҳимзода. Китоби дарсӣ Муомилоти пулӣ ва қарз. ш. Душанбе, «Эрграф», 2018.- 516с.

УДК 336.7

Раҳмонов Қ.Н.

БОЗОРИ ПУЛ ВА ТАШКИЛКУНАНДАГОНИ ОН ДАР ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ

Дар мақола асосҳои бозори пул ва ташкилкунандагони он дар иқтисодиёти миллӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Аз тарафи муаллиф нисбати рушди минбаъдаи бозори пул ва низоми бонкӣ тартиби муаяни таҳлили фаъолияти бозори пулӣ дар иқтисодиёт пешниҳод карда шудааст. Муаммоҳои баҳодихии фаъолияти бозори пулӣ дар алоҳидагӣ баҳо дода шудааст. Муаллиф ба хулосае омадааст, ки фаъолияти бозори пулӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон афзалиятдошта баҳисоб рафта рушди иқтисодиёти миллӣ аз он сарчашма мегирад барои ҳамин омӯзиши масъалаи бозори пул ва ташкилкунандагони он дар иқтисодиёти миллӣ актуалӣ мебошад.

Калимаҳои калидӣ: иқтисодиёти миллӣ, бозори пулӣ, бозори пул ва ташкилкунандагони он, фаъолияти бозори пулӣ, сохтори бозори пулӣ ва ғайра.

Раҳмонов Қ.Н.

ДЕНЕЖНЫЙ РЫНОК И ЕГО ОРГАНИЗАТОРЫ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

В статье рассматриваются основы денежного рынка и его организаторы в национальной экономике. В отношении дальнейшего развития денежного рынка и банковской системы автор предлагает определенный порядок анализа денежного рынка в экономике. Отдельно оцениваются проблемы оценки функционирования денежного рынка. Автор приходит к выводу, что деятельность денежного рынка в условиях Республики Таджикистан является приоритетной и от нее проистекает развитие национальной экономики, поэтому изучение денежного рынка и его организаторов в национальной экономике является актуальным.

Ключевые слова: национальная экономика, денежный рынок, денежный рынок и его организаторы, деятельность денежного рынка, структура денежного рынка и др.

Rakhmonov K.N.

MONEY MARKET AND ITS ORGANIZERS IN THE NATIONAL ECONOMY

The article deals with the fundamentals of the money market and its organizers in the national economy. With regard to the further development of the money market and the banking system, the author proposes a certain procedure for analyzing the money market in the economy.

The problems of evaluating the functioning of the money market are evaluated separately. The author comes to the conclusion that the activity of the money market in the conditions of the Republic of Tajikistan is a priority and the development of the national economy results from it, therefore, the study of the money market and its organizers in the national economy is relevant.

Key words: national economy, money market, money market and its organizers, money market activity, money market structure, etc.

Бозори пул бо сабаби он, ки ҳар гуна тағйирот дар иқтисодиёт ва соҳаи молиявӣ хеле ҳассос аст. Бинобар ин, дар инҷо хеле тағйир ёфта, Ҷоизи пул аксар вақт зери таъсири онҳо қарор мегирад.

Бинобар ин, ин нишондиҳандаи воқеии вазъи бозори пул дар маҷмӯъ ва ҳамчун асоси ташаккули сиёсати Ҷоизи кишвар мебошад. Ин барои баррасии механизми ташаккул додани талабот ва таъмини бозори пул дар танҳо дар бозори пул мебошад.

Дар бозори сармоя, пул барои муддати тӯлонӣ (беш аз як сол) харид карда мешавад. Ин маблағҳо барои баланд бардоштани миқдори сармояи асосӣ ва гардиш, ки дар гардиши қарздиҳандагон машғуланд, истифода бурда мешаванд.

Амалиёти классикӣ дар бозори қоғазҳои қиматнок ба воситаи асъорҳои хоричӣ ин захираҳо, вомҳои дарозмӯҳлат, ки барои ниғаҳдошт дар ҳисобҳои бонкӣ, пасандозҳои дарозмуддат ва қарзҳои бонкҳои тичоратӣ, барои амалиётҳои махсусгардонидашудаи сармоягузорӣ, молиявӣ ва ғ, мебошанд.

Ҷамаи субъектҳои бозори пулӣ - қарздиҳандагон, қарзгирандагон ва миёнаравии молиявӣ метавонанд дар бозори сармоя иштирок кунанд.

Махсусан, бонкҳо воситаҳои молиявӣ (захираҳо, вомҳо) худро барои баланд бардоштани сармояи худ, ва ҳамчунин метавонанд арзиши асъори хоричиро барои ниғаҳдорӣ, харидорӣ кунанд ва худ сармоягузорӣ кунанд.

Хусусияти хоси бозори сармоягузорӣ ин аст, ки таъминот ва талабот дар ин ҷо каме ба таври зуд мебошад, ки барои дар сатҳи баланди ва устувор будан ба тағйирёбии шароити бозор пул фаъолият мекунад.

Бонкҳо бояд ба инбат гирифта шаванд, ки дар сиёсати Ҷоизи худ бо мақсади фароҳам овардани шароитҳои мусоид барои сармоягузорӣ ба иқтисодиёт ворид шуда ба таври зудӣ амалиёти худро ба анҷом расонанд.

Бо мақсади муайян намудани бозори пул, ба он миқдори пули дар муомилотбуда инъикос мегардад [4;5].

Хариди пулӣ ташаккул додани дороиҳои молиявӣ мебошад ва Ҷоизи пулӣ - Ҷоизгар қардани ин дороиҳо мебошад.

Аз ин мавқеъ бозори пул метавонад ҳамчун системаи муносибатҳои иқтисодии байни Ҷоизшандагон ва харидорони пул тавассути миёнарав талабот ва пешниҳоди онҳоро муайян кунад [2;4;5].

Элементи асосии бозор пул, талабот ба пул, нархи пул (меъёри Ҷоизи қарз) мебошад.

Ду намуди талабот барои пул вучуд дорад:

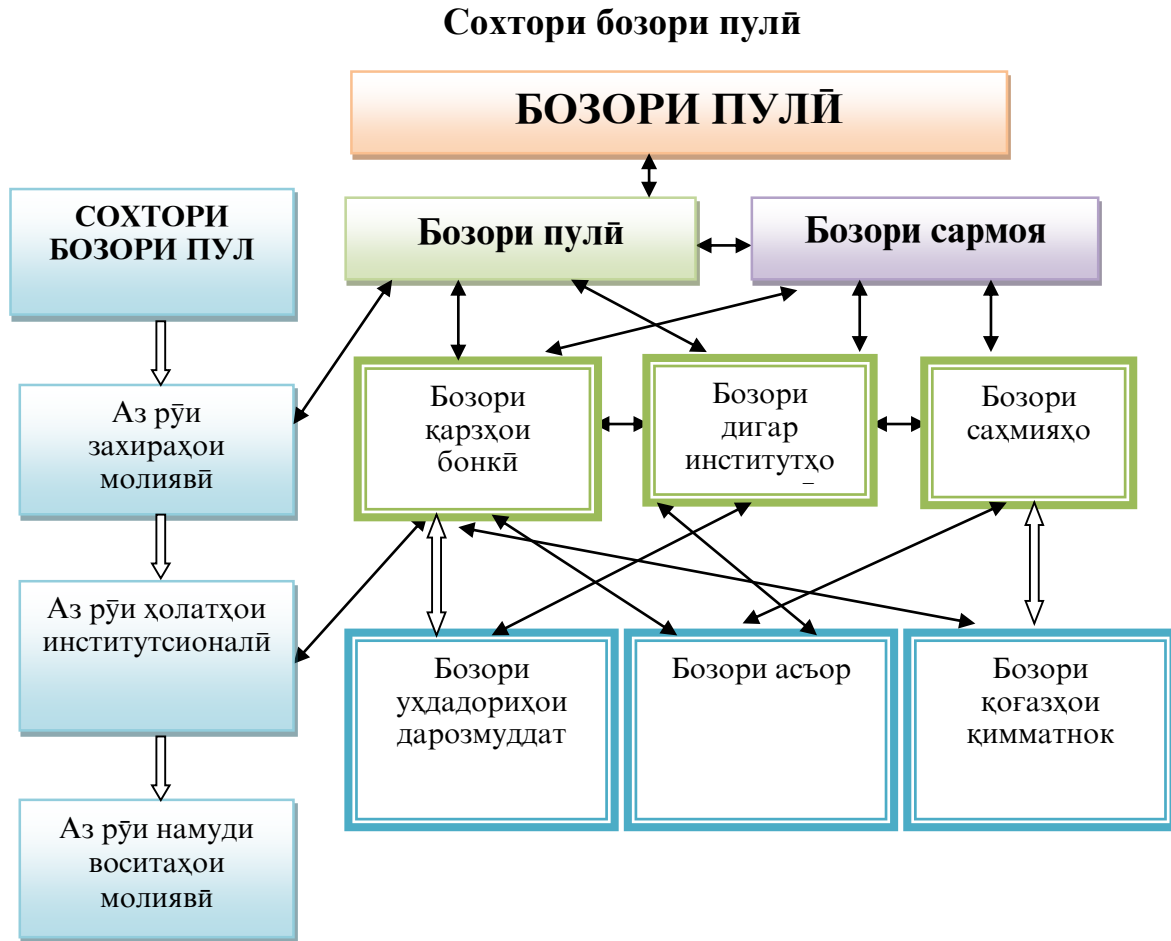
- а) амалиёт, ё талабот барои пул барои аҳдҳо;
- б) мушаххаскунӣ ё талабот ба маблағ аз дороиҳо.

Талаботи оперативӣ барои пул вобаста ба хизматрасонии тичоратӣ ва пардохтҳо, яъне Ҷамаи иштирокчиёни муносибатҳои бозаргонӣ бояд барои хариди молҳо, хизматҳо ва омилҳои истеҳсолот дар бозор аз якдигар маблағи муайян дошта бошанд.

Дар бозори пул бозгашт ба маҳсулотҳои пулӣ ва сармоягузориҳо шарт аст, яъне қарз ба мӯҳлати то як солро қафолат намедихад, зеро ягон сармоягузор дар муомилоти бозори пулӣ қарзро ба қарздор дар ин муддат қафолат намедихад. Баръакс, қарзи зиёда аз як солро қафолат медихад, ки ин маблағ барои пардохти кӯтоҳ истифода нашавад ва ба вазъи бозорҳои молиявӣ таъсир нарасонад [2;4;5].

Бо вучуди ин, ҳатто тарки маҳдудияти ин бозорҳо барои фаъолияти онҳо аҳамияти амалӣ дорад, зеро он ба субъектҳои худ имкон медиҳад, ки фаъолияти худро бештар ҳадафманд ва самараноктар анҷом диҳанд.

Нақшаи 1.

Манбаъ: муаллиф дар асоси маълумотҳои лозими омоданамудааст.

Агар ҳамаи се намуди тарҳбандии бозори пулӣ ба системаи ягона муттаҳид карда шаванд, он гоҳ метавонад дар шакли чунин нақша пешниҳод карда шавад:

Маблағе, ки барои бастанӣ аҳдҳо зарур аст, асосан аз рӯи сатҳи пули умумӣ ё ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти миллӣ муайян карда мешавад ва аз меъёри фоизӣ вобаста аст. Миқдори умумии пули нақдӣ мол ва хизматрасонӣ дар ивази он ба анҷом додани амалиётҳои пулӣ бояд бештар пул талаб карда шавад [2;5].

Талабот ба маблағ барои амалиётҳо ба ҳисоби миқдори умумии маҳсулоти миллӣ вобаста буда, асосан аз се арзиш вобаста аст:

- миқдори мол ва хизматрасонӣ дар бозор;
- нархҳои, ки онҳо фурӯхта мешаванд;
- меъёрҳои гардиши пул [1;2;5].

Амалиётҳои оперативӣ дар бозори пул як захираи пулиро дар бар мегирад, ки бо он истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон кӯшиш мекунанд, ки худро аз вазъиятҳои ғайриҷамъдошти вазъӣ бозор муҳофизат кунанд [3].

Феҳристи асбдорҳои хориҷӣ, ки қурби расмӣ онҳо нисбати сомонӣ аз тарафи Банки миллии Тоҷикистон ҳар рӯз муқаррар карда мешавад

№	Кишвар	Асьор	№	Кишвар	Асьор
1	ИМА	Доллар	21	Қувайт	динор
2	ЕВРО	Евро	22	Норвегия	крона
3	ҲБА	СДР	23	Сингапур	доллар
4	Чин	Юан	24	Шветсия	крона
5	Швейтсария	Франк	25	Чопон	йена
6	Русия	Рубл	26	Озарбойчон	манат
7	Ўзбекистон	Сўм	27	Арманистон	драм
8	Қирғизистон	Сом	28	Гурчистон	лари
9	Қазоқистон	Тенге	29	Латвия	лат
10	Белорус	Рубл	30	Литва	лит
11	Эрон	Риёл	31	Молдова	лей
12	Афғонистон	Афғонӣ	32	Украина	гривна
13	Покистон	Рупия	33	Эстония	крона
14	Туркия	Лира	34	АМА	дирҳам
15	Туркманистон	Манат	35	Арабистони Саудӣ	риёл
16	Ингилистон	фунт-стерлинг	36	Ҳиндустон	рупия
17	Австралия	Доллар	37	Лаҳистон	злотий
18	Дания	Крона	38	Малайзия	ринггит
19	Исландия	Крона	39	Таиланд	бат
20	Канада	Доллар			

Сарчашма: Сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон www.nbt.tj

Феҳристи асьорҳои хоричие, ки қурби расмии онҳо нисбати сомони аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон моҳе як маротиба муқаррар карда мешавад

№	Кишвар	асьор	№	Кишвар	асьор
1	Алҷазоир	динор	16	Нигерия	найра
2	Аргентина	Песо	17	Зеландияи Нав	доллар
3	Булғория	Лев	18	Руминия	леев
4	Маҷористон	форинт	19	Словакия	крона
5	Кореяи Ҷанубӣ	Вона	20	Тайван	доллар
6	Ветнам	Донг	21	Тунис	динор
7	Ҳонконг	доллар	22	Чехия	крон
8	Исроил	шекел	23	Чили	песо
9	Индонезия	рупия	24	Сербия	динор
10	Ўрдун	динор	25	Африқои Ҷанубӣ	рэнд
11	Миср	Фунт	26	Ироқ	динор
12	Лубнон	Фунт	27	Сурия	фунт
13	Мексика	Песо	28	Колумбия	песо
14	Муғулистон	тугрик	29	Филиппин	песо
15	Непал	рупия	30	Макао	патака

Сарчашма: Сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон www.nbt.tj

Мақсади сиёсати асьории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи гузариш аз иқтисодиёти даставӣ – маъмури ба муносибатҳои бозоргонӣ ин аст:

1. Қатъгардонии ба ном «долларкунии» тамоми мамлакат
2. Мустақкамсозии асьори миллий – сомони
3. Ба даст овардани гардиши пул.

Курби асьор бо гардиши мол, хизматрасонӣ ва пул, ки дар маблағи ҳисобии давлат тасвир меёбад вобаста аст.

Мамлакатҳои ҷаҳон ҳамеша бо проблемаи созгорӣ бо таъғири савдои байналхалқӣ ва ҳолатҳои макроиқтисодии дохили давлат бар меҳӯрад.

Аз рӯи таҷрибаи ҷаҳонӣ сиёсати асьорӣ ба 5 вариант тақсим мешавад:

Маблағгузорӣ, назорати асьорӣ, «гардиши озодӣ» курби асьор, курби доимии таъиншуда, танзими «шиноӣ» асьор.

Дар ин раванд тадқиқ намудани сиёсати асьор ва курби асьори миллӣ хеле зарур аст. Рушди мустаҳкамаи иқтисодӣ дар солҳои охир ба тараққиёти бозори дохилӣ ва беруна вобастагӣ дорад. Аз ин лиҳоз моро зарур аст, ки сиёсати асьор ва намудҳои сиёсати асьориро мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Бозори пул дар системаҳои муосири бозаргонӣ ҷои муҳимро ишғол мекунад, тамоми гардиши пул, талабот ва пешниҳоди пул, тавозуни онҳоро фаро мегирад.

Ҳамаи системаи интиқоли пул ба ду намуд тақсим мешавад: нақдӣ - ва пардохтҳои ғайринақдӣ.

Муомилоти пулӣ ба ҳисобҳои инфиродӣ аҳоли хизмат мерасонад. Пули нақд - маҷмӯи пулҳо тангаҳо ва қоғазӣ мебошад. Ҳиссаи онҳо дар муомилоти кишварҳои рушдбанда хеле хурд аст. Пулҳои металлӣ низ симболи номида мешавад, зеро арзиши маснуоти металлӣ, ки дар танга ҷойгир аст, камтар аз арзиши номиналӣ дар ҷадвал аст. Ин махсусан барои пешгирӣ кардани сӯзонидани пулҳои металлӣ ва фурӯши он дар шакли косаҳо анҷом дода мешавад.

Маблағи ғайринақдӣ ҳаҷми асосии амалиётҳои интиқолдиҳандаи бонкро нишон медиҳад. Ҷамъи пули нақд ва ғайринақдӣ пойгоҳи пулии иқтисодии миллӣро ташкил медиҳад.

Дар натиҷаи навиштани мақолаи мазкур муаллиф бозори пул ва ташкилкунандагони он дар иқтисодии миллӣ ва идоракунии он дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди барасӣ қарор додааст ногуфта намонад, ки ҷалби бештари тавачӯҳи ҷомеа ба бозори пулии иқтисодии миллӣ муҳим ба ҳисоб рафта зарураст, ки фаъолияти самаранокро соҳиб бошанд ва барои рушди иқтисодии миллӣ саҳмгузор буда тавонад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», Душанбе, 19.05.2009.
2. Курбонова Ф.Х. Менечменти бонкӣ. Комплекси таълимӣ методӣ. ш. Душанбе «Ирфон» 2014. 217 саҳ.
3. Курбонова Ф.Х. Низоми бонкӣ. Комплекси таълимӣ - методӣ. ш. Душанбе 2014. 207 саҳ.
4. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.01.2021 ш. Душанбе.
5. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2019 ш. Душанбе.
6. Сайти расмӣ Бонки миллии Тоҷикистон www.nbt.tj.
7. Шариф Раҳимзода. Китоби дарсӣ Муомилоти пулӣ ва қарз. ш. Душанбе, «Эрграф», 2018.- 516с.

Султонов З.С., Озодаи Сафар

ИСТИФОДАИ ТАҶРИБАИ ПЕШҚАДАМИ БОНКҲОИ ҶАҲОНӢ ДАР НИЗОМИ БОНКӢИ КИШВАР

Дар мақола шарҳи мухтасари фаъолияти бонкӣ оварда шудааст. Муаллифон чунин мешуморанд, ки дар шароити иқтисодии бозорӣ корхонаҳо ва бонкҳои тичоратӣ метавонанд иштирокчии фаъоли муносибатҳои қарзӣ ва асъории байналмиллалӣ бошанд. Онҳо ҳамчун қарздиҳанда, кафил ва қарзгиранда баромад мекунанд, ин фаъолияти онҳо бо истифодаи асъорҳои хориҷӣ сурат мегирад ва аз ҷониби давлат ба танзим дароварда мешаванд. Дар мақолаи пешниҳодшуда истифодаи таҷрибаи пешқадами бонкҳои ҷаҳонӣ ва истифодаи он дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти мамлакат мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода шудааст.

Вожаҳои калидӣ: сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, созмонҳои байналхалқии иқтисодӣ, асъор, бозори асъор, устувории молиявӣ, низоми бонкӣ, ҳисоббаробаркуниҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ, унсурҳои пулӣ, меъёри бозтамвил, таваррум, сандуқи қарзӣ.

Султонов З.С., Озодаи Сафар

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕРЕДОВОГО ОПЫТА БАНКОВ МИРА В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ СТРАНЫ

В статье представлен краткий обзор банковской деятельности. Авторы считают, что в условиях рыночной экономики компании и коммерческие банки могут быть активными участниками международных кредитно-валютных отношений. Они выступают кредиторами, поручителями и заемщиками, их деятельность осуществляется с использованием иностранной валюты и регулируется государством. В представленной статье анализируется и изучается использование передового опыта мировых банков и его использование в современных условиях экономики страны.

Ключевые слова: внешняя политика Республики Таджикистан, международные экономические организации, валюта, валютный рынок, финансовая устойчивость, банковская система, наличные и безналичные расчеты, денежные элементы, ставка рефинансирования, инфляция, кредитный портфель.

Sultonov Z.S., Ozodai Safar

USE OF THE BEST EXPERIENCE OF WORLD BANKS IN THE COUNTRY'S BANKING SYSTEM

The article provides a brief overview of banking activities. The authors believes that in a market economy, companies and commercial banks can be active participants in international credit and currency relations. They act as creditors, guarantors and borrowers, their activities are carried out using foreign currency and are regulated by the state. The presented article analyzes and studies the use of the best practices of world banks and its use in the current conditions of the country's economy.

Keywords: foreign policy of the Republic of Tajikistan, international economic organizations, currency, foreign exchange market, financial stability, banking system, cash and non-cash payments, monetary elements, refinancing rate, inflation, loan portfolio.

Сиёсати иқтисодии хориҷии кишвар идомаи мантиқии стратегияи гуногунҷабҳаи давлат ва сохторҳои дахлдори он дар 30 соли Истиқлолият мебошад, ки таъмини манфиатҳои миллӣ, шароити мусоиди пешрафту тараққи ва инкишофи соҳаҳои иқтисодии кишвар ҳамчун субъекти мустақили низоми навини робитаҳои байналмилалӣ ҳадафи марказии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Самтҳои асосии фаъолияти Ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ дар шароити имрӯза инҳоянд:

- таҳлили ҳолат, тамоил ва омилҳои рушди иқтисоди ҷаҳон ва муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ;
- иҷрои амалиётҳо дар бозори асъорӣ ва фондии ҷаҳонӣ бо мақсади танзими иқтисоди ҷаҳон, дастгирӣ ва ҳавасмандгардонии савдои байналмилалӣ;
- фаъолияти маблағгузорӣ (қарздиҳӣ дар соҳаи лоиҳаҳои байналмилалӣ ва дохилӣ);
- маблағгузори барномаҳои давлатӣ;
- маблағгузори барномаҳои кӯмаки байналмилалӣ;
- маблағгузори тадқиқотҳои илмӣ;
- фаъолияти эҳсонкорӣ.

Ҳамкориҳои васеъ ва мутақобилан судманд бо кишварҳои хориҷӣ ва ташкилотҳои молиявӣ иқтисодии байналмилалӣ ба нафъи ҳамаи халқҳо ва суботу пешрафти кишварҳо мебошад [4].

Тоҷикистони соҳибистиклол дар давраи сипаригашта узви комилҳуқуқи ташкилотҳои гуногуни иқтисодиву молиявӣ гаштааст ва барои таъмин намудани рушди истеҳсолот аз қарзҳои ин ташкилотҳои молиявӣ байналмилалӣ истифода мебарад.

Ҷадвали №1

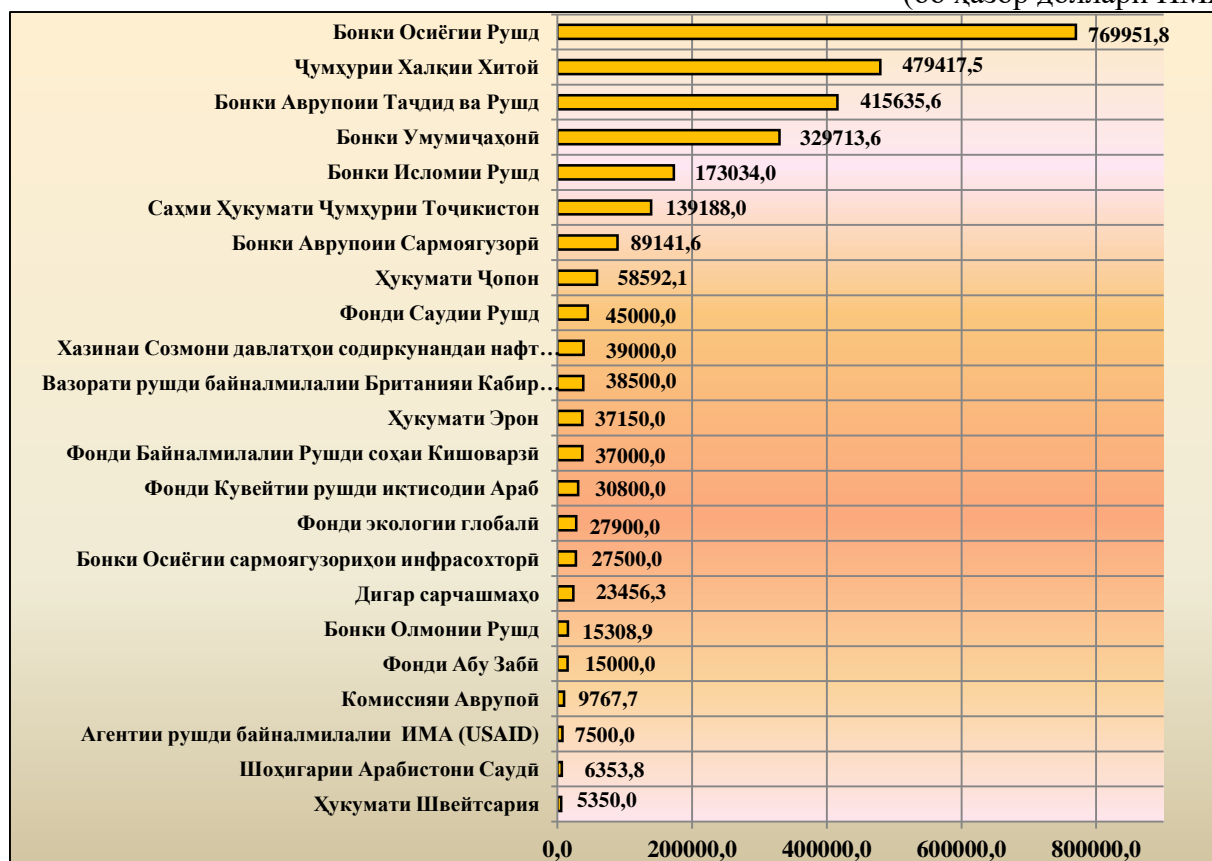
Узвияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ташкилотҳои байналмилалӣ

Номгӯи ташкилот	Санаи воридшавӣ	Мавқеи ҷойгиршавӣ
Созмони Милали Муттаҳид	02.03.1992	Нью-Йорк
Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо	26.02.1992	Вена
Созмони Конфронси Исломи	01.12.1992	Ҷидда
Созмони Ҳамкориҳои Иқтисодӣ	18.01.1993	Техрон
ЮНЕСКО	06.04.1993	Париж
Бонки Байналмилалӣ Таҷдид ва Рушд	27.04.1993	Вашингтон
Ҳазинаи Байналмилалӣ Асъор	06.1993	Вашингтон
Корпоратсияи Байналмилалӣ Молиявӣ	06.1993	Вашингтон
Ассотсиатсияи Байналмилалӣ Рушд	06.1993	Вашингтон
Ассотсиатсияи Байналмилалӣ оид ба қафолати Сармоя	06.1993	Вашингтон
Ташкилоти Байналмилалӣ Меҳнат	26.11.1993	Женева
Ташкилоти Байналмилалӣ Муҳочират	29.11.1994	Женева
Ташкилоти Озуқаворӣ ва Кишоварзии СММ	11.1995	Рим
Бонки Исломии Рушд	11.1996	Ҷидда
Бонки Осиеи Рушд	20.02.1998	Манила
Созмони Умумиҷаҳонӣ Савдо	02.03.2013	Женева

Сарчашма: дар асоси омӯзиши адабиёти илмӣ, аз ҷумла Эмомалӣ Раҳмон ва оғози марҳалаи созандагӣ Китоби – 3 муҳаррири масъул: академик Назаров Т.Н. Душанбе “Ирфон” 2011 ва сомонаи интернетии <http://www.wikipedia.org> тартиб дода шудааст.

Ҳаҷми маблағгузориҳои созмонҳои молиявӣ дар тадбиқи лоиҳаҳои давлатии
Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

(бо ҳазор доллари ИМА)

Манбаъ: дар асоси маълумотҳои Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазъи иқтисодию иҷтимоии ҚТ – 2020 [1].

Соли 2019 дар доираи лоиҳаҳои амалкунандаи соҳаи энергетика 100,1 млн. доллар (соли 2016 - 197,5 млн. доллар), нақлиёт 85,2 млн. доллар (123,6 млн. доллар), маориф 23,1 млн. доллар (39,2 млн. доллар), хоҷагии манзилию коммуналӣ 20,4 млн доллар (22,7 млн. доллар), кишоварзӣ 8,6 млн доллар (5,3 млн. доллар), тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли 7,2 млн. доллар (5,7 млн. доллар), экология ва ҳолатҳои фавқуллода 11,9 млн. доллар (9,8 млн. доллар), молия (*аз ҷумла, қисматҳои «мблағгузориҳои хурд»-и лоиҳаҳо*) 10,2 млн. доллар (3,6 млн. доллар) ва дигар соҳаҳо 3,2 млн. доллар (6,8 млн. доллар) аз худ шудааст [2].

Дар маҷмӯъ, ҳамаи маблағгузориҳои дар боло зикр гардидаи созмонҳои молиявӣ байналмилалӣ, воситаи хеле муҳими таъмини рушди иқтисодӣ ва муносибатҳои молиявӣ ба ҳисоб мераванд. Одатан ин маблағгузориҳо самтҳои афзалиятноки истифодабарии худро доранд ва давра ба давра сабаби тадбиқи лоиҳаҳои мақсадноки давлатӣ дар соҳаи иқтисодӣ гардида, имкониятҳои расидан ба ҳадафҳои стратегии Ҳукуматро фароҳам меоранд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои истифодаи мақсадноки қарзҳои байналмилалӣ ва батанзимдарории онҳо чораҳои заруриро бо мақомотҳои дахлдори соҳавӣ амалӣ менамояд.

Дар замони соҳибистиклолӣ шумораи корхонаҳои саноатӣ ба 2360 расонида шуд. Танҳо соли 2021-ум 256 коргоҳу корхонаи нав бо 2500 ҷойи корӣ ба фаъолият оғоз намуд. Аммо бо вучуди имтиёзу сабукиҳои зиёди пешниҳодгардида имконияту иқтидорҳои истифоданашуда барои боз ҳам тезонидани суръати саноатикунонӣ ҳанӯз зиёданд [3].

Танзими муносибатҳои қарзии байналмиллалӣ бошад дар се сатҳ сурат мегирад:

- ✓ корхонаҳо ва банкҳои тичоратӣ;
- ✓ давлатҳои алоҳида (вазирати молия, банкҳои марказӣ ва дигар мақомоту идораҳои давлатӣ);
- ✓ сатҳи байналмилалӣ: ба воситаи созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ ва асъорию қарзӣ.

Дар шароити иқтисодии бозорӣ корхонаҳо ва банкҳои тичоратӣ метавонанд иштирокчиҳои фаъоли муносибатҳои қарзӣ ва асъории байналмиллалӣ бошанд. Онҳо ҳамчун қарздиҳанда, кафил ва қарзгиранда баромад мекунанд, ин фаъолияти онҳо бо истифодаи асъорҳои хоричӣ сурат мегирад ва аз ҷониби давлат ба танзим дароварда мешаванд.

Ҳамин тариқ робитаҳои иқтисодии берунӣ ин маҷмӯи хоҷагиҳои истеҳсолӣ, ташкили содиротии иқтисодӣ, функцияи тичоратӣ, бо ҳисоби интиҳоби пешбурди стратегияи робитаҳои хоричӣ, шакл ва услубҳои корӣ дар бозори шарикҳои хоричӣ мебошад. Робитаҳои иқтисодии хоричӣ дар фарқияти бо фаъолияти иқтисоди хоричӣ дар сатҳи таркиби истеҳсолӣ (фирма, корхона, ҷамъият, ташкилот ва ғайра), дар паст намудани сатҳи камбизоатӣ, бо интиҳоби мустақилона пеш бурдани стратегияи сиёсати савдои беруна, интиҳоби шарикҳои хоричии худ, номгӯи мол, ки объекти хариду фурӯш қарор мегирад, бо муайянсозии нархи созишнома, мӯҳлати таҳвил ва ҳаҷми мол, фарқ мекунад.

Таҷрибаи солҳои охир нишон медиҳад, ки Ҳукумати мамлакат мисли дигар давлатҳои соҳибистиклоли ҷавон кӯшиш дорад ҳарчӣ бештар ҳамкориҳои судмандро бо созмонҳои молиявӣ ҷаҳонӣ баҳри истифодаи таҷрибаи онҳо дар шароити иқтисоди миллӣ ба роҳ монанд. Дар ин замина, зарур аст, ки мо бештар ба самтҳои маблағгузориҳои онҳо ба соҳаҳои афзалиятнок, қарзҳои имтиёзноки онҳо ва дарёфти роҳҳои муфиди ҳамкориҳо бо чунин банкҳои пешсаф тавваҷуҳ намоем.

АДАБИЁТ

1. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе соли 2020.
2. Бюллетени омили банкӣ январ, декабр 2021 (316).
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хоричии ҷумҳурӣ» шаҳри Душанбе, 26 декабри соли 2018 ва 26 январи соли 2021.
4. Султонов З.С. Анализ состояния финансово-кредитной инфраструктуры малого предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Махмудов М.А.//Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Сумани Кудрат», 2018. № 4(25) - С. 49-59.

УДК 378

Ғаффорзода Ҷ.Ғ., Ҳасанзода Б.Ҳ.

МЕХАНИЗМҲОИ ИДОРАКУНИИ РУШДИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ БОЗАРГОНӢ

Дар мақолаи мазкур механизмҳои идоракунии рушди таҳсилоти олии касбӣ дар шароити иқтисоди бозаргонӣ баррасӣ ва таҳлил карда шудааст. Мақсад аз омӯзиш ва

таҳлили механизмҳои идоракунии рушди таҳсилоти олии касбӣ дар шароити иқтисоди бозаргонӣ тақмили идоракунии иқтисодӣ, молиявӣ, иҷтимоӣ ва таълимии муассисаҳои таҳсилоти олии мебошад, ки ба рушди устувори таҳсилоти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат мекунад. Дар шароити иқтисоди бозаргонии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар як муассисаи таълимӣ бояд камхарч бошад ва истиқлолияти муайяни молиявӣ дошта бошад. Барои таъмини рақобатпазирӣ нишондиҳандаҳои молиявии ҳар як муассисаи таълимӣ тақмили он зарур аст.

Калидвожаҳо: таҳсилоти олии касбӣ, механизм, идоракунии, иқтисоди бозаргонӣ, рушд, рақобатпазирӣ, камхарч, иқтисодӣ, иҷтимоӣ.

Гафорзода Дж.Г., Хасанзода Б.Х.

МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье рассматриваются и анализируются механизмы управления развитием высшего образования в условиях рыночной экономики. Целью изучения и анализа механизмов управления развитием высшего образования в условиях рыночной экономики является совершенствование экономического, финансового, социального и образовательного управления высшими учебными заведениями, что способствует устойчивому развитию высшего образования в Республике Таджикистан. В условиях рыночной экономики Республики Таджикистан каждое образовательное учреждение должно быть малозатратным и иметь определенную финансовую независимость. Для обеспечения конкурентоспособности необходимо улучшать финансовые показатели каждого образовательного учреждения.

Ключевые слова: высшее образование, механизм, управление, рыночная экономика, развитие, конкурентоспособность, дешевизна, экономическая, социальная.

Gaforzod J.G., Hasanzoda B.H.

MANAGEMENT MECHANISMS FOR THE DEVELOPMENT OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION IN THE CONDITIONS OF A MARKET ECONOMY

This article discusses and analyzes the mechanisms for managing the development of higher education in a market economy. The purpose of studying and analyzing the mechanisms for managing the development of higher education in a market economy is to improve the economic, financial, social and educational management of higher education institutions, which contributes to the sustainable development of higher education in the Republic of Tajikistan. In the conditions of the market economy of the Republic of Tajikistan, each educational institution should be low-cost and have a certain financial independence. To ensure competitiveness, it is necessary to improve the financial performance of each educational institution.

Key words: higher education, mechanism, management, market economy, development, competitiveness, cheapness, economic, social.

Таҷрибаи кишварҳои пешрафта нишон медиҳанд, ки таҳсилот яке аз омилҳои муҳим дар рушди устувори ҳар як кишвар ба ҳисоб меравад. Таҳсилот асоси рушди иқтисодӣ ва таълими муассисаҳои таҳсилоти олии мебошад, ки ба рушди устувори таҳсилоти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат мекунад. Дар шароити иқтисоди бозаргонии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар як муассисаи таълимӣ бояд камхарч бошад ва истиқлолияти муайяни молиявӣ дошта бошад. Барои таъмини рақобатпазирӣ нишондиҳандаҳои молиявии ҳар як муассисаи таълимӣ тақмили он зарур аст.

Таҳсилот яке аз соҳаҳои асосии ҳаёти иҷтимоӣ мебошад, ки аз ҷиҳати он ҳолати зехнӣ, фарҳангӣ ва ахлоқии ҷомеа вобаста аст.

Дар тӯли таърихи ҷаҳонӣ дар фарҳангҳои гуногун барои муайян намудани нақши

фаъолияти таълимӣ муносибатҳои сершумор ташаккул ёфтаанд. Умуман онҳоро метавон чунин натиҷагирӣ намуд:

- таҳсилот ҳамчун механизми таҳвил додани иттилоот хизмат менамояд, ки ба насли наврас ҷиҳати зиндагӣ қардан кӯмак намуда, барои пешрафти минбаъдаи онҳо заминаро ба вучуд меорад;

- таҳсилот вазифаи "мерос"-ро дорад, мо донишро аз як насл ба насли дигар барои ҳифз ва ғайи гардонидани он меомӯзонем;

- таҳсилот усули истехсоли аъзоёни манфиатноки ҷомеа ба ҳисоб меравад [5].

Дар шароити рушди устувори иқтисодиёт, таҳсилот – ин "лифти иҷтимоӣ" -и асосӣ мебошад, ки ба шахси соҳибистеъдод барои соҳиб шудан ба мақоми баланди иҷтимоӣ аз сатҳи поёнии ҳаёти ҷамъиятӣ оғоз карда, имкон медиҳад.

Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», ки 27 декабри соли 1993 қабул гардида, ба он тағйири иловаҳо аз 22 июли соли 2013 ворид шудааст, **таҳсилот** – раванди муттасили таълиму тарбия, ки ба инкишофи маънавӣ, зеҳнӣ, фарҳангӣ, ҷисмонӣ ва салоҳияти касбии шахс равона карда шудааст, мебошад [3].

Таҳсилот ин раванди омӯзиш барои манфиатҳо ҷиҳати ташаккулёбии шахсият буда, гирифтани сатҳи муайяни таҳсилотро ба донишҷӯён таъмин менамояд.

Бинобар ин, мо чунин меҳисобем, ки таҳсилот яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолият ба ҳисоб рафта, ба рушди шахсият ва давлат дар маҷмӯъ мусоидат менамояд [4].

Бо вучуди ин, сатҳи таҳсилотро дар давлат, инчунин раванди ташкили таҳсилотро дар муассисаҳои таълимӣ арзёбӣ намуда, метавон хулосабандӣ намуд, ки аз ҳалли ин мушкилот асосан ҳолат ва рушди қобилият доштани таҳсилоти умумӣ, зеҳнӣ, касбӣ ва фарҳангии аҳоли вобаста аст.

Байни таҳсилот ва иқтисодиёт муносибати бевосита вучуд дорад. Аз сатҳи рушди иқтисодиёти миллий вазъи таҳсилот ва сатҳи рушд вобаста мебошад, сифати таҳсилот бошад, самаранокии ҳуди иқтисодиётро муайян менамояд, бинобар ин таҳсилоти миллий тибқи дурнамо бояд барои беҳтар намудани сифати таҳсилот ва эҳтиёҷоти ҷомеа равона карда шавад.

Бо вучуди ин, дар шароити рушди муносибатҳои бозаргонӣ, таҳсилот самти асосии сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Ин нишон медиҳад, ки "дар давоми 5 соли охир маблағгузори мақсадноки соҳаи маориф аз ҳисоби бучети давлатӣ тақрибан 11 миллиард сомониро ташкил намудааст" [4].

Таҳсилот ҳамчун бахши табиӣ иқтисодиёт маҷмӯи низоми муассисаҳои таълимие мебошад, ки пеш аз ҳама фаъолияти таълимиро, ки ба қоньгардонии талаботи гуногуни аҳоли ба хизматрасониҳои таълимӣ нигаронида шудаанд, амалӣ менамоянд.

Бо назардошти ин, моддаи 10 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи маориф" сохтори зеринро дар низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд [3]:

- таҳсилоти умумӣ;
- таҳсилоти умумии асосӣ;
- таҳсилоти ибтидоии касбӣ (ТИК);
- таҳсилоти миёнаи касбӣ (ТМК);
- таҳсилоти олии касбӣ (ТОК);
- таҳсилоти касбии (ТК) баъд аз муассисаи олии таълимӣ (МОТ);
- таҳсилоти иловагӣ (ТИ);
- таҳсилоти махсус (ТМ);
- муассисаҳои таълими дигаре, ки раванди таълиму тарбияро амалӣ мегардонанд.

Таҳсилоти томактабӣ – муассисае, ки барои кӯдакони синну соли томактабӣ пешбинӣ гардидааст ва дар он кӯдакони аз як то ҳафтсола бо таҳсилоти ибтидоӣ ва тарбия фаро гирифта шудаанд. Вазифаи ин бахши маориф тайёр кардани кӯдакон барои таҳсилоти ибтидоӣ мебошад.

Ислоҳоти иқтисодие, ки дар кишвари мо гузаронида мешаванд на танҳо ба решаҳои

амиқи иқтисодиёт, балки ба соҳаи иҷтимоӣ низ таъсир мерасонад. Маълумоти олий ҳамчун як қисми низоми иҷтимоӣ иқтисодӣ наметавонад ва набояд аз ислоҳот канорагирӣ кунад. Гузашта аз ин, танҳо аз ҳалли оқилонаи мушкилоти таҳсилоти олий, истифодаи иқтисодии илмию техникии он ҳамчун воситаи идоракунии бӯҳрон, таъмини сармоягузорӣ ва рушди инноватсионии иқтисодиёт аз бисёр ҷиҳат шукуфоии давлат ҳам дар ояндаи наздик ва ҳам ояндаи дур вобаста аст.

Дар шароити ислоҳоти низоми таҳсилоти олий, масъалаи ташкили концепсия ва идоракунии методологӣ нави фаъолияти илмию таълимӣ донишгоҳ, аз ҷумла рушди низоми навоариҳо (инноватсия) ва маҷмӯи тадбирҳо оид ба истифодаи амалии онҳо дар фаъолияти донишгоҳи муосир махсусан муҳим аст.

Мафҳуми "инноватсия" бори аввал дар асри XIX пайдо шуда, маънои ворид кардани унсурҳои як фарҳангро ба дигараш мефаҳмонад. Аз он вақт инҷониб, он ба тағиротҳои назаррас дучор омадааст. Ба сифати хосиятҳои асосии инноватсия ҷудо намудан мумкин аст:

- мавҷуд набудани намунаи истеҳсолгардидаи шабех (технологияҳо, ташкилотҳо);
- навоари маҳсулоти истеҳсолшуда ва ё ғоиданокии он, ки бо самаранокии иқтисодӣ ё ин ки иҷтимоӣ маҳсулоти нав зич алоқаманд аст;
- бартарияти маҳсулоти нав, ки қаблан сохта шудааст;
- рақобатпазирии маҳсулот.

Бо назардошти хусусиятҳои болозикр навоариҳо ҳамчун маҳсулоти нав (нави маҳсулот, технология, шакли ташкилӣ ва ғайра) муайян кардан мумкин аст, ки дар натиҷаи истифодаи амалии донишҳои илмӣ, илмӣ - техникӣ, идоракунӣ ва ғайра, ки истифодаи онҳо боиси самаранокии иқтисодӣ ва (ё) иҷтимоӣ мегардад, мебошад.

Тавсифи мафҳуми ҳаммаъноии "навоарӣ" вучуд надорад, зеро ҳар як муаллиф андешаи худро нисбати ин тавсиф дорад. Аммо, чунин меҳисобем, ки барои идоракунӣ дар донишгоҳ: "Навоарӣ дар донишгоҳ" – ин маҷмӯи қарорҳои ташкилӣ, молиявӣ, идоракунӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ мебошад, ки ба таҷрибаи амалӣ бо усулҳо ва ҳисоббаробарии мувофиқ асос ёфта, барои тақмили фаъолияти донишгоҳ нигаронида шудаанд ва барои татбиқи новобастаи онҳо дар соҳаҳои илмӣ, таълимӣ ва иқтисодӣ пешбинӣ шудаанд.

Бо вучуди ин, **навоарӣ** ба ақидаи мо на танҳо ҳангоми эътирофи намунаҳои нави техникаҳо, маводҳо, таъминотҳои барномавӣ, технологияҳои нави таълим ва ё навсозии истеҳсолот, балки дар ҳама самтҳои донишгоҳ ҳуқуқ ба эътироф ва истифода доранд. Дар робита ба ин, ба мафҳумҳои калидии навоарӣ инчунин мафҳуми фаъолияти инноватсионӣ дахл дорад, ки фаъолияти субъектҳои марбут ба коркард ва ё татбиқи маҳсулоти нав (хизмат, усул, механизм ва ғайра) мебошад, ки нисбат ба маҳсулоти пешина самараноктар мебошанд.

Субъектҳои фаъолияти инноватсионӣ дар донишгоҳ - ин шахсони воқеӣ ва гуруҳҳои мебошанд, ки бевосита дар таҳия ва таъсиси технологияҳои нави таълимӣ, иттилоотӣ, идоравӣ ва дигар технологияҳои нави фаъолияти зеҳнӣ иштирок мекунанд. Айни замон, чунин нуқтаи назар эътироф гардидааст, ки тибқи он фаъолияти инноватсионӣ фишанги қавӣ барои рафъи таназзули иқтисодӣ, таҷдиди соҳа ва ташкили бозори самараноки пур аз маҳсулоти рақобатпазир ба ҳисоб меравад. Муассисаи олий дар ташаккул ва асоснок намудани ин нуқтаи назар саҳми назаррас гузоштааст ва дар ин ҷо мушкилотҳои алоҳидаи рушди минбаъдаи фаъолияти инноватсионӣ дар донишгоҳҳо ҷудо мекунам.

Дар заминаи донишгоҳҳои пешрафтаи ҷумҳурии низомҳои дастгирии ҳамаҷонибаи фаъолияти инноватсионӣ, аз ҷумла сохторҳои таълим ва оморасозӣ ва бозомӯзии кадрҳо (марказҳои тичоратии инноватсионӣ), марказҳои иттилоотӣ таҳлилӣ, марказҳои озмоишии мустақил ва сертификатсия, хизматрасониҳои таблиғотӣ ва нашриётӣ, марказҳои интиқоли технология ва паркҳои технологӣ таъсис дода шудаанд. Ҳамин тариқ, инфрасохтори дастгирии донишгоҳ дар соҳаи илм таъсис дода шудааст ва амал мекунад, ки хусусиятҳои зерин дорад:

- мутамарказонии донишгоҳҳо дар саросари ҷумҳурӣ;
- нерӯи баланди илмию техникии донишгоҳҳо;
- умумиятии мактабҳои илмии донишгоҳҳои Тоҷикистон;
- ҳамгирии фаъолияти инноватсионӣ бо тайёр намудани кадрҳо дар соҳаи инноватсия;

- сатҳи баланди низоми таъмини иттилоотӣ, аз ҷумла шабакаҳои локалии иттилоотӣ;
- мақоми баланди ҷамъиятии муассисаи таҳсилоти олий;
- сатҳи баланди муносибатҳои байналмилалӣ дар соҳаҳои гуногуни фаъолият;
- устувории фаъолияти муассисаи таҳсилоти олий.

Мисоли татбиқи бомуваффақияти лоиҳаи ташкили инфрасохтори инноватсионии донишгоҳ таҷрибаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни мебошад.

Дар ин донишгоҳ дар татбиқи барномаҳои инноватсионии илмӣ -техникии байни донишгоҳҳо оид ба ташкил ва истеҳсоли силсилавии маҳсулотҳои хурди технологияи баланд тибқи рӯйхати меъёрҳои технологияи муҳим ва самтҳои афзалиятноки рушди саноат таҷрибаи назаррас ба даст оварда шудааст. Дар байни ин барномаҳо, аз қабили “Технологияҳои интиқол, маҷмааҳо ва низомҳо”, “Технология ва низомҳои дақиқ”, ки дар он садҳо донишгоҳҳои Тоҷикистон ширкат карданд ва теъдоди зиёди гуруҳи олимон, муҳандисон, аспирантҳо ва донишҷӯён ҷалб гардиданд.

Дар натиҷа даҳҳо технологияҳои баландсифат, намудҳои нави асбобҳо ва дастгоҳҳо, садҳо тонна масолеҳи нави умедбахш, маҳсулоти махсуси барномавӣ ва дигар маҳсулоти баландтехнологӣ дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ бомуваффақият татбиқ карда шуданд. Дар ин сурат, пойгоҳи истеҳсолии донишгоҳҳо ва корхонаҳои хурд, ки бо иштироки онҳо сохта шудаанд, ташаккул ёфтанд ва шаклҳои нави тичорати таъсири мутақобилаи илм ва истеҳсолот пайдо шуда, аз санҷиш гузаштанд.

Илова бар ин, низоми минтақавии иттилоотӣ барои хизматрасонии фаъолияти инноватсионии донишгоҳҳо дар 3 минтақаи рушдкардаи саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шудааст. Он робитаи телекоммуникатсионии марказҳои инноватсионии минтақаҳо, мубодилаи манбаи иттилоот оид ба навовариҳои илмӣ ва коркарди техникии донишгоҳҳо ва ташкилотҳои илмии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин менамояд. Дар асоси он, низоми савдои электронӣ, аз ҷумла моликияти зеҳнӣ, ташаккул меёбад. Таҷрибаи истифодабарии ин низоми иттилоотӣ аз ҷониби дигар идораҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бодикқат омӯхта шуда, аз худ карда мешавад.

Навовариҳои ташкилӣ бевосита ба фаъолияти таълимии мактабҳои олий тағйироти назаррас ворид намуданд: мазмун ва технологияҳои он тағйир меёбанд; тафовут, тағйирпазирӣ ва ҳамгирии барномаҳои таълимӣ меафзояд; намудҳои сифатан нави муассисаҳои таълимӣ ба вучуд омаданд; гузариш ба тарҳи куллан нави ба шахсият раवонагардидаи таълим оғоз ёфт. Мушаххасоти ҳолати кунунӣ ва рушди низоми таҳсилоти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо васеъшавии гуногунрангӣ, афзоиши мураккабӣ, тақвияти серҳаракатии мазмуни таълим ва шаклҳои татбиқи барномаҳои таълимии касбӣ алоқаманд аст.

Ба ақидаи таҳқиқгари дигар "соҳаи маориф ба таври назаррас дар ҷомеаи иттилоотӣ бо соҳаҳои иқтисодии ҳаёти ҷомеа алоқамандии калон дорад. Фаъолияти таълимӣ ҷузъи муҳими рушди иқтисодӣ мегардад ва дар ин ҳолат сохтори муносибатҳо бо дигар бахшҳои фаъолият тағйир меёбад. Дар бахшҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва маънавии ҳаёти ҷамъиятӣ мунтазам навсозии донишҳо, гирифтани иттилооти нав аз манбаъҳои мунтазам афзоишёбандаи миқдорӣ ва сифатан баланд ва дарки он ба вучуд меоянд." [1;2].

Мо чунин меҳисобем, ки хизматрасониҳои таълимӣ қисми таркибии хизматрасонӣ мебошанд, ки аз ҷониби давлат ба аҳоли пешниҳод шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Идоракунии таҳсилоти муосир: чанбаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ/А.Н.Тихонов, А.Е.Абрамешин, Т.П.Воронина, О.П.Молчанова: дар таҳрири А.Н.Тихонов.-М.: Вита-Пресс, 1998.-С.17.
2. Катаева З.А. Асосҳои ташкилӣ-иқтисодии ташаккул ва рушди бозори хизматрасониҳои таълимӣ дар ҚТ. Дис...ном.илм.икт.:08.00.05/Катаева Зумрад Амировна.-Душанбе, 2006.-С.20.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф». Душанбе, 22 июни с.2013, №1004.-С
4. Маълумоти оморӣ ҳамасолаи Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,- Душанбе: АСПРТ, 2016.-С.12.
5. Шатская И.В. Трансформатсияи низоми омодагии кадрҳо дар шароити навсоии иқтисодии Россия. Дис...док. ил.икт.: 08.00.05/Шатская Ирина Вячеславовна.-М.,2015.-165с.

УДК 330.3

Муртазоев О.Қ.

ИСТИҚЛОЛИЯТ – ЗАМИНАИ САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ КИШВАР

Саноат пояи асосии иқтисодии милли буда, асоси баландбардории самаранокии истеҳсолоти ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, дар мақолаи мазкур истиқлолият – заминаи саноатикунонии босуръати кишвар мавриди таҳлил қарор дода шудаанд, ки айни замон ин яке аз масъалаҳои муҳим ва барномаҳои дарозмуддати Ҳукумати мамлакат ҳисобида мешавад.

Вожаҳои калидӣ: истиқлолият, самаранокӣ, технологияи муосир, истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, саноатикунонии босуръати кишвар, афзоиши ҳаҷм, иқтисодии милли.

Муртазоев О.Қ.

НЕЗАВИСИМОСТЬ – ОСНОВА БЫСТРОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ СТРАНЫ

Промышленность является главной национальной экономикой и считается основой повышения эффективности общественного производства. Поэтому в данной статье рассмотрены и анализированы независимость – основа быстрой индустриализации страны, что в настоящее время считается одним из важных вопросов и долгосрочных программ Правительства страны.

Ключевые слова: независимость, эффективность, современные технологии, производство промышленной продукции, стремительная индустриализация страны, объемный рост, национальная экономика.

Муртазоев О.К

INDEPENDENCE IS THE BASIS FOR THE RAPID INDUSTRIALIZATION OF THE COUNTRY

Industry is the main national economy and is considered the basis for increasing the efficiency of social production. Therefore, in this article reviewed and analyzed a independence is the basis for the rapid industrialization of the country country, which is currently considered one of the important issues and long-term programs of the Government of the country.

Keywords: independence, efficiency, modern technologies, industrial production, the rapid industrialization of the country, bulk growth, national economy.

Роҳбарияти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ стратегияи ислоҳоти қуллии иқтисодиро бо мақсади таъмин намудани сатҳи баланди зиндагии мардум, таъсиси коргоҳҳои нави истеҳсолию хизматрасонӣ, навсозӣ ва босамар намудани фаъолияти корхонаҳои саноатӣ пеш гирифт. Дар ҳамин замина ҷалби сармояи хориҷӣ ва ворид намудани технологияҳои нави замонавиро ҳамчун омилҳои муҳим дар рушди иқтисодиёти кишвар яке аз масъалаҳои калидӣ меҳисобид [3, -С.115].

Чуноне аз таҳлилҳо бармеояд, пас аз солҳои 2000-ум дар низоми молия ва иқтисодиёти миллӣ тағйиротҳои назаррас ва қувваҳои пешбаранда ба вуҷуд омаданд, ки Ҳукумати мамлакат барои сохтани корхонаҳои саноатии азим саҳми калон гузошта истодааст. Махсусан барои соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони имрӯза, дастгирии давлатии субъектҳои алоҳидаи хоҷагидор нисбати ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолий ва истифодаи технологияи нави замонавӣ воситаи муҳим ба ҳисоб меравад. Вобаста ба ин масъала мақсади сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат дар расми 1 оварда шудааст.

Сарчашма: Дар асоси омӯзиши Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат» аз 30 майи соли 2017. - № 1415. – С.4-5., аз ҷониби муаллиф коркард шудааст.

Расми 1. Мақсади сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат

Аз расми 1 дида мешавад, ки саноатикунонии иқтисодиёти миллӣ, яке аз масъалаҳои муҳим ва барномаҳои дарозмуддати кишвар буда, дар тӯли 30 соли соҳибистиқлолии кишвар садҳо корхонаҳои хурду бузурги истеҳсоли бо маблағгузори дохилию хориҷӣ азнавсозӣ, бунёд ва ҷойҳои корӣ барқарор шуданд. Инчунин, бо мамлакатҳои хориҷии дуру наздик вобаста ба таъсиси корхонаҳои нави металлургӣ, истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, истихроҷ ва коркарди маъданҳои кӯҳӣ, коркарди металл, саноати кимиёӣ, мошинсозӣ, ангишт ва саноати хӯрокворӣ созишномаҳои зиёди ҳамкорӣ ба имзо расида, амалӣ гашта истодаанд. Ҳамзамон, Ҳукумати кишвар солҳои охир барои аз кишвари аграрӣ-саноатӣ ба кишвари саноатӣ-аграрӣ табдил додани мамлакат аз тамоми имкониятҳо, аз он ҷумла ҷорӣ намудани имтиёзҳо ба субъектҳои хоҷагидор истифода намуда истодааст. Таъмин намудани рушди иқтисодиёти мамлакат ва нерӯ бахшидан ба тараққиёти соҳаи саноат, коркарди маҳсулоти он талаботи бозори дохилию берунӣ ба ҳисоб рафта, дар татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва саноатӣ иҷрои вазифаҳои хеле муҳимро тақозо менамояд. Чунки аз ҷаҳол будани корхонаҳои истеҳсоли, коркарди ашёи хоми ватанӣ ва баланд бардоштани иқтисодии содироти мамлакат яке аз омилҳои асосии паст намудани сатҳи камбизоатӣ ба ҳисоб меравад.

Таҳлилҳо ва рақамҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки мавқеи корхонаҳои саноатӣ дар таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва озукаворӣ мамлакат ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ хеле муҳим мебошад. Зиёд гардидани ҷойҳои нави корӣ бо ин роҳ баланд бардоштани некуаҳолии мардум, таъмини амнияти озукаворӣ, афзун гардидани воридоти воситаҳои пулӣ ба ҳисоби бучети давлат ва инчунин заминаро барои рақобатпазирии иқтисодиёт фароҳам меорад.

Рушди саноати миллӣ дар таъмини бехатарии иқтисодиёт нақши калидӣ дошта, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, ки «...бо дарназардошти аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ пешниҳод менамоям, ки саноатикунонии босуръати кишвар ҳадафи ҷоруми миллӣ эълон карда шавад» [4].

Дар воқеан, Ҳукумати мамлакат масъалаҳои пешрафти бахшҳои воқеи иқтисодиёт ва таъмини рушди устувори иқтисодиро дар мади аввали ҳадафи стратегии мамлакат қарор гирифта, сатҳи рақобатпазирии миллиро таъмин месозад ва тавасути ташакул додани саноати миллӣ ва самаранок бунёд намудани корхонаҳои саноатиро фароҳам меоварад. Зеро, ки иқдоми мазкур ниҳоят муҳим ва саривақтӣ буда, дар рушди босуботи иқтисоди миллӣ, беҳтар намудани сатҳи иҷтимоиёти аҳолии кишвар ва коҳиши муҳочирати меҳнатӣ мусоидат менамояд.

Амалисозии муваффақонаи ислоҳоти иқтисодӣ, Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Консепсияи рушди саноати Тоҷикистон ва дигар ҳуҷҷатҳои барномавии давлатӣ барои ҳамгирии саноати кишвар ба сохтори саноати ҷаҳонӣ, суръатбахшии силсилаи навоариҳои технологӣ, устувор намудани мавқеи саноати Тоҷикистон дар бозори ҷаҳонӣ заминаҳои мусоид фароҳам оварданд, ки Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27-уми март соли 2018, №159 таҳия ва тасдиқ карда шавад [6, - С.61].

Инчунин, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «27» майи соли 2020, №293 «Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025» тасдиқ шудааст тасдиқ карда шуд. Мақсади Барнома ин таъмин намудани рушди устувор ва рушди босуръати саноат тавассути диверсификатсияи он ва баланд бардоштани рақобат мебошад [2, - С.1].

Зимнан мавриди қайд аст, ки рушди иқтисодиёт бе саноат ғайриимкон буда, бо иқдоми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нақшаи гузариши иқтисодиёти кишварро аз шакли аграрӣ - индустриалӣ ба индустриалӣ – аграрӣ амалӣ гардонидани истодаем.

Бо ҳамин мазмун, дар таҳия ва татбиқи амалигардонии барномаю стратегияҳои дарозмудати давлатӣ шумораи корхонаҳои саноатӣ, тибқи ҳадафҳои муайянгардида сол аз сол зиёд гардида, нисбат ба солҳои қанғи шаҳрвандии 1992 -1997 соҳаи саноати мамлакат хуб рушд намуддааст. Алалхусус, тибқи маълумотҳои оморӣ то соли 1991 дар мамлакат танҳо 358 корхонаи саноатӣ бақайд гирифта шуда, ғаёлият менамуданд. Хушбахтона, танҳо соли 2020–ум бо таъсири ҳамагирии कोरोनाвирус COVID-19 дар ҷаҳон дар кишвар бо заҳматҳои зиёди Ҳукумат 300 корхонаву коргоҳҳои нави саноатӣ бо зиёда аз 6500 ҷойи корӣ сохта ва ба истифода дода шудаанд. Бинобар ин, танҳо дар соли 2020 дар асоси маълумотҳои оморӣ ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ 9,7 % афзоиш ёфтааст. Ҳиссаи соҳаи саноат низ дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ сол ба сол зиёд шуда истодааст ва тибқи пешбиниҳо то амалишавии Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 бояд ба 22-23%-ро ташкил диҳад.

Бо қарори Ҳукумати мамлакат чиҳати рушди саноати кишвар аз 27.03.2018 таҳти №159 Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 таҳия ва тасдиқ гардида, ба соҳаҳои зерин тақсим мешавад, ки дар расми 2 оварда шудааст.

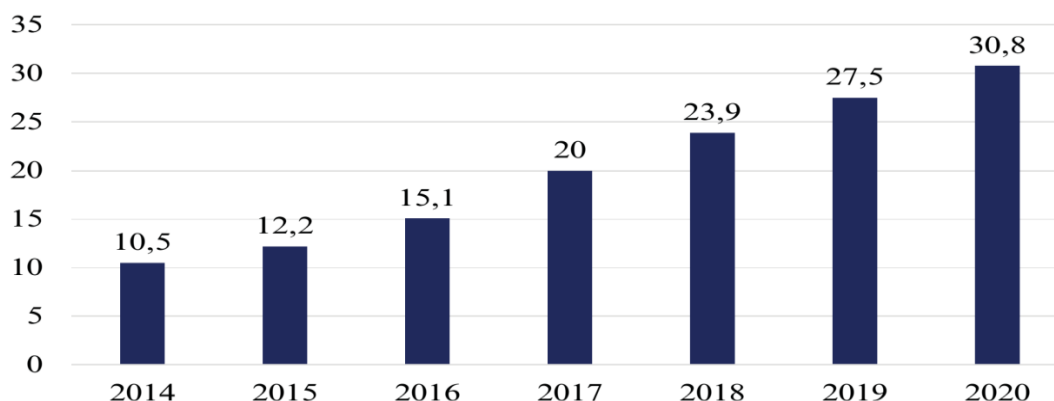

Сарчашма: Дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои илмӣ ва санадҳои меъёрӣ, аз ҷониби муаллиф коркард шудааст.

Расми 2. Соҳори соҳавии саноати мамлакат

Бинобар ин, дар асоси маълумотҳои оморӣ соли 2020 (соли 2011) соҳори саноати мамлакат, азҷумла: саноати истихрочи маъдан -13,9% (12,4%), саноати коркард -61,7% (69,0%) ва истеҳсолу тақсими нерӯи барқ, газ ва об -24,4% (18,6%) - ро ташкил намудааст. Маҳз, саноати мамлакат пайвасти инкишоф ёфта ва аз чиҳати техникӣ мучҷаҳаз гардида истодааст. Яқин аст, ки истиқлолияти давлатӣ бо марҳилаи рушд, иқтидори воқеии саноати ватаниро бо беш аз 90 соҳа ва бештар аз 140 навъи маҳсулот дар ин самт барои ҷаҳониён нишод дода истодааст. Ҷунки, таъмини рушди устувор ва муътадили соҳаҳои саноат аз

таъмини амнияти озуқаворӣ ва афзоиши рақобатпазирии иқтисоди миллӣ вобаста буда, зарурати таҳкими ин соҳаро талаб менамояд.

Расми 1. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (млрд. сомонӣ)

Тибқи маълумотҳои оморӣ ҳаҷми истеҳсолоти маҳсулоти саноатӣ сол то сол рушд карда истодааст, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2020 нисбат ба соли 2014 20,3 млрд сомони зиёд гардидааст, ки ин нишондиҳандаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ, яъне саноатикунони босуръат аини ҳол дар ҳолати рушд мебошад, ки дар расми 3 нишон дода шудааст [1, – С. 91].

Бояд зикр намуд, ки ҷиҳати тақвияти рушди иқтисодии индустриалӣ-аграрӣ самараро рушди зерсоҳаҳои алоҳидаи саноат, имрӯзҳо барало эҳё мешавад. То имрӯз, яъне то 30-солагии Истиқлолият якҷанд барномаю стратегияҳои давлатӣ дар самти рушди соҳаи саноат тасдиқ карда шуда, амалӣ карда шудаанд:

- Концепсияи рушди саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 04.12.2003с., №523);
- Барномаи рушди саноати сабук дар ҚТ барои солҳои 2006-2015 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31.10.2005с., № 422);
- Барномаи татбиқи дастовардҳои илмию техникӣ дар истеҳсолоти саноати ҚТ барои солҳои 2010-2015 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 05.10.2009, № 574);
- Барномаи рушди саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2022 (Қарори Ҳукумати ҚТ аз 29 марти соли 2019, №128);
- Барномаи рушди саноати хуроквории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 (Қарори Ҳукумати ҚТ аз 31 июли соли 2019, №373);
- Барномаи саноатикунони босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 (Қарори Ҳукумати ҚТ аз 27 майи соли 2020, №293).

Дар заминаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон асоси таҳияи Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 се принциби асосии рушди оянда муайян карда шудааст:

- боздоранда (пешгирии осебпазирии рушди оянда);
- саноатикунонӣ (баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои миллӣ);
- инноватсионӣ (рушд дар асоси навоариҳо дар тамоми соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар) пешбинӣ менамоянд, ки он аз се марҳилаи панҷсолаи рушд иборат мебошад:
 - гузариш ба модели нави рушди иқтисодӣ (солҳои 2016-2020);
 - рушди босуръати иқтисодӣ бо мақсади ҷалби сармоя (солҳои 2021-2025);
 - тадриҷан ба анҷом расонидани индустриализатсия тавассути тақвияти зарфият, алалхусус рушди илм ва навоарӣ (солҳои 2026-2030) [5, - С.6].

Дар баробари ин бояд қайд намуд, ки дар соҳаи саноати ҷумҳурӣ барномаҳои мазкур барои гузариши иқтисодиёти кишвар аз шакли тавлидкунандаи ашёи хом ба истеҳсолкунандаи маҳсулоти ниҳоӣ замина мегузоранд.

Аз ин лиҳоз, муҳимияти соҳаи саноат дар рушди иқтисодиёти миллӣ дар марҳилаи муосирро хуб дарк намуда, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни ироаи Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод намуданд, ки «...бинобар аҳаммияти бузурги соҳаи саноат дар рушди минбаъдаи мамлакат, ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои стратегии миллӣ, аз ҷумла раванди саноатикунони босуръати кишвар, солҳои 2022–2026, яъне то ҷашни 35-солагии истиқлолияти давлатии Тоҷикистон «Солҳои рушди саноат» эълон карда шуд [7].

Бинобар ин, доир ба рушди минбаъдаи саноат тамоми барномаю стратегияҳои давлатӣ дар сиёсати иқтисодии ҳукумати кишварамон умеди зиёд мебахшад. Ҳамзамон, аз маълумотҳои оморӣ аён мегардад, ки ҳадафи стратегии миллии рушди босуръати саноатикунони мамлакат дар амал татбиқ мегардад ва иқтисодиёти мамлакат алалхусус соҳаҳои саноат сол аз сол рушд карда истодааст.

Дар асоси гуфтаҳо боло эътимоди комил дорем, ки тамоми нақшаву ҳадафҳои муҳими стратегии мамлакат, махсусан ҳадафи саноатикунони босуръат дар ояндаи наздик амалӣ мегарданд ва Ҷумҳурии Тоҷикистони бошад, ба яке аз давлатҳои тараққикарда табдил хоҳад ёфт. Моро мебояд, ки дар ҳамбастагӣ танҳо баҳри иҷрои дастури супоришҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон камари ҳимат бандем ва ҳадафҳои худ расем.

АДАБИЁТ

1. Азизов С.А., Маҳмадиева Г.А., Олимхонов С.М. Рушди соҳаи саноат дар даврони истиқлолияти кишвар/Идоракунии давлатӣ. 2021, №3 (52). – С. 90-95.
2. Барномаи саноатикунони босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025. - С.1.
3. Муртазоев О.Қ. Бобоев Ҷ.И. Барномаҳои инноватсионӣ ва дастгирии давлатии дар соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон/Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. - Душанбе, 2019. 3(28). – С. 114-124.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат - Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри 2018 сол. [Захираи электронӣ] <http://www.president.tj>.
5. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. - С.6.
6. Тилакмуродова С.Д. Имкониятҳои рушди саноатикунони босуръати мамлакат/Маҷалаи «Иқтисодиёти Тоҷикистон» Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. № 1. - С. 60-65.
7. <https://www.imruz.tj/tj/tajikistan/24076/>.

Ализода Т.С.

**МУАММОҲОИ САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАБАРИИ ЗАХИРАҲОИ ОБУ ЗАМИН
ДАР ШАРОИТИ ДИВЕРСИФИКАТСИЯИ ИҚТИСОДИЁТ**

Дар мақолаи илмӣ ба омӯзиш ва таҳлили масъалаҳои самаранокии истифодаи об, системаҳои тақсимои самаранокии обҳои рӯизаминӣ, мундариҷаи чадвали тақсимои оптималии обҳои рӯизаминӣ, таҳлили истифодаи об дар соҳаҳои хоҷагии халқи ҶТ истифодаи оқилонаи замин, истифодаи нуриҳои органики ва маъданӣ, проблемаҳои ҳалнашуда дар ин самт, ҳолати мелиоративӣ, сабабҳои бад шудани ҳосиятҳои обӣ-физикии сатҳи замин, тағир додани таносуби истифодаи нуриҳои маъданӣ ва ғайра. Истифодаи меъёру пешниҳодҳои дар мақола пешниҳодшуда ба баланд шудани заминҳои ҳосилхез ва самаранокии истифодаи замин – захираҳои оби ҷумҳурӣ мусоидат мекунад. Дар баъзе мамлакатҳо давлат зарари истеҳсолкунандагони хоҷагии кишлоқро ҳангоми гузарондани тадбирҳои агротехникии муҳофизати захираҳои об аз тарафи давлат ва дигар сохторҳои манфиатнок ҷуброн мекунад. Баъзан кам кардани микдори бордоркунӣ нисбат ба зарурати тозакунии техникии об аз ҷиҳати иқтисодӣ фоиданоктар аст. Сарфаро инчунин дар натиҷаи васеъ кардани майдони зироатҳои лубиёгӣ, ки ба бо азот бой гардондани замин мусоидат мекунад, ба даст овардан мумкин аст, зеро ин имкон медиҳад, ки сарфи нуриҳои маъданӣ кам карда шавад. Ба таври васеъ истифода бурдани нуриҳо яққоя бо нитрогени аз атмосфера гузошташуда боиси зиёд шудани концентратсияи нитратҳо дар обҳои зеризаминӣ гардиданаш мумкин аст.

Калидвожаҳо: самаранокӣ, истифода бурдани об, замин, самаранок тақсим кардани об, сарватҳои табиӣ, нуриҳои органикӣ ва маъданӣ, эрозияи хок, ҳосилхезии хок.

Ализода Т.С.

**ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДНЫХ И ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В
УСЛОВИЯХ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКОНОМИКИ**

В научной статье особое внимание уделено изучению и анализу вопросов эффективности использования воды, системы эффективного распределения поверхностной земельной воды, содержания графика оптимального распределения поверхностных земельных вод, анализа использования воды в отраслях экономики РТ, рационального использования земель, использования органических и минеральных удобрений. А также автор выявил определено нерешенные проблемы в исследуемом направлении, состояние мелиоративных содержаний, указал причины ухудшения водно-физических свойств поверхности почвы, изменение соотношения использования минеральных удобрений и т.д. Используемые предлагаемые регламентации и предложения в статье способствуют повышению плодородных земель и эффективности использования земельно-водных ресурсов республики. В некоторых странах государство компенсирует сельхозпроизводителям агротехнические мероприятия по охране водных ресурсов государством и другими заинтересованными лицами. Иногда сокращение количества удобрений более рентабельно, чем необходимость технической обработки воды. Экономии можно добиться и за счет расширения площадей под зернобобовыми культурами, что способствует обогащению почвы азотом, так как позволяет сократить применение минеральных удобрений. Широкое применение удобрений в сочетании с азотом из атмосферы может привести к увеличению концентрации нитратов в грунтовых водах.

Ключевые слова: эффективность, использование воды, земли, эффективное распределение воды, природные ресурсы, органические и минеральные удобрения, эрозия почвы, плодородность почвы.

Alizoda T.S.

PROBLEMS OF THE EFFECTIVE USE OF WATER AND LAND RESOURCES IN CONDITIONS OF ECONOMIC DIVERSIFICATION

In this scientific article is giving a special attention to the learning and analysis of issues of efficiency of using water, the systems for efficient distribution of surface water, the content of the optimal schedule distribution of land water on the surface, analysis of the use of water in the sectors of the economy of the Republic of Tajikistan, rational use of land, as well as using of organic and mineral fertilizers, also some unsolved problems in this area, condition of reclamation maintenance, the problems of the cause in this direction are indicated, the state of amelioration maintenance is indicated the reasons for the deterioration of the water-physical properties of the soil surface, change in the ratio of the use of mineral fertilizers, etc. used land and water resources of the republic. The proposed regulations and suggestions used in the article contribute to the increase of fertile lands and the efficiency of the use of land and water resources of the republic. In some countries, the state compensates agricultural producers for agro technical measures to protect water resources by the state and other interested parties. Sometimes reducing the amount of fertilizer is more beneficial than the need for technical water treatment. Savings can also be achieved by expanding the area under grain crops, which contributes to the enrichment of the soil with nitrogen, as it reduces the use of mineral fertilizers. The widespread use of fertilizers in combination with nitrogen from the atmosphere can lead to an increase in the concentration of nitrates in groundwater.

Keywords: efficiency, water used, land, efficient water distribution, natural resources, organic and mineral fertilizers, soil erosion, soil fertility.

Захираҳои обӣ ба сифати неъматӣ беназири Геосистема ва яке аз элементҳои муҳими сармои табиӣ ба ҳисоб рафта, ҳамзамон ҳамчун ҳадяи таърихӣ ба як қатор минтақаҳо, аз ҷумла дар минтақаи Осиёи Марказӣ ба халқи Тоҷикистон насиб гардидааст. Чун захира ва ҳаҷми он дар қаламрави ҷумҳуриамон асосан дар шакли барф ва ях таи ҳазор-солаҳо дар қаторқуҳҳои қисмати Шарқии Тоҷикистон ташаккул ёфта то имрӯз низ ин раванд идома дорад. Дар шароити иқтисоди бозорӣ бо назардошти он ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳадаф доир ба тағйири модели идоракунии иқтисодиёт, махсусан гузариш аз хоҷагии аграрӣ-индустриалӣ ба индустриалӣ-аграрӣ гузошта шудааст, мавҷудияти захираҳои обӣ ва истифодаи одилонаи он на танҳо муаммои сатҳи минтақаҳои алоҳида, балки сатҳи ҷаҳонӣ гардидааст. Аз ҳолати истифодаи захираҳои обӣ дар дохил ва берун аз ҷумҳуриӣ ҳалли масъалаҳои актуалии дилхоҳ иқтисодиёти миллии муосир вобаста аст.

Қиммати об ҳамчун захираи глобалии рушди нерӯи инсонӣ мавриди муҳокимаи васеи панелҳои сатҳи баланди сиесӣ, илмиву тадқиқотӣ ва нашрияву васоити ахбори омма гардидааст. Чунин доираи васеи муҳокимарониҳо бори дигар далели мавҷудияти масъалагузорию марбут ба самти истифодаи оқилона ва босамари об ва захираҳои обӣ рӯи кор меоварад.

Дар адабиётҳои муосир истиллоҳи «об» ҳамчун «захираҳои обӣ» ба объекти мустақили муносибатҳои обӣ ҷудо гардида, фаҳмиши ду тарафа–экологӣ ва иқтисодиро дорост.

Мувофиқи кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон “Захираҳои обӣ” қисмати асосии муҳити табиӣ, захираи маҳдуд, барқароршаванда ва нодири табиӣ, ки дар қаламрави

Чумхурии Тоҷикстон нигоҳ ва ҳифз гардида, ҳамзамон ҳамчун асоси фаъолиятбарии инсоният баромад намуда, нақӯаҳволии экологӣ, иҷимой ва иқтисодии халқ ва ҳамчунин мавҷудияти олами ҳайвоноту набоботро таъмин месозад, фаҳмида мешавад. Ба захираҳои табиӣ мебояд тамоми намуди захираҳои обӣ, ки дар муҳити табиӣ ҷойгирифта мавқеи хурро зери фишори қувваи табиат ва фаъолиги хочагии инсон иваз мекунад.

Зери мафҳуми захираҳои иқтисодии обӣ ин обҳое, ки аз муҳити табиӣ гирифта шуда, барои қаноатманд намудани талаботҳои ҷомеа истифода мегарданд ва ҳамзамон дорои арзиши воқеӣ буда, дар назар дошта мешаванд.

Леонтьева Ю.В. дар таҳқиқоти худ чунин нуқтаи назарро пайгирӣ мекунад: "Мақсади асосии ҷараёни истифодаи об ин таъмини талаботҳои аҳоли ва истеҳсолот бо оби аз нигоҳи стандарт ҷавобгӯ [4. с. 138].

Ба ақидаи Довлатова Е.В. "Мақсади истифодабарии об ин таъмини аҳоли ва хочагии халқ бо об мутобиқи талаботи меъёрӣ ва ҳамчунин таъмини саривактии об боназардошти талаботи рӯзафзуни аҳоли ва соҳаҳои бахши воқеӣ [2. с. 45-60].

Черняев А.М. ва дигар муаллифон чунин нуқтаи назарро тарафдорӣ менамоянд: "Мақсади асосии ҷараёни истифодабарии об ин таъмини тамоми намуди истеъмолкунандагон бо оби нӯшокӣ дар сатҳ ва сифати зарурӣ [6. с. 237].

Тибқи Зайцева И.С.: "Мақсади асосии ҷараёни истифодабарии об ин таъминни кафолатноки босувозини талаботи аҳоли ва иқтисодиёт бо захираҳои обӣ дар заминаи баланд бардоштани бехатарии экологӣ ва ҳифзи ҳамаҷонибаи он дар назар аст [3. с. 17-27].

Ба андешаи Одинаев Ҳ.А. «...таъмини оқилонаи истифода ва ҳифзи объектҳои обӣ ба хотири таъмини талаботи аҳоли, хочагии кишлоқ ва корхонаҳои саноатӣ бо об».

Муҳақиқи дигари ватанӣ Саидов С.С. бошад, «мақсад аз истифодабарии захираҳои обиро дар таъмини бехатарии иншоотҳои гидротехникӣ, ки дар тобеияти мақомотҳои ҳокимияти вилоятӣ ва маҳаллӣ қарор доранду сари вақт мавриди таҷдиду тармим қарор мегиранд, маънидод мекунад».

Самаранокӣ истифодаи об бештар аз он вобаста аст, ки он ба кадом категория мансуб аст, яъне вай рӯизаминӣ ё зеризаминӣ аст. Дар мавриди обҳои рӯизаминӣ, ба даст овардани самаранокӣ бо тақсмоти манбаҳои барқароршаванда дар байни истифодабарандагони рақобаткунанда алоқаманд аст. Дар ин маврид чанбаи байнивакӣ (байнифосилавӣ, бархӯрди манфиатҳои наслҳои ҳозира ва оянда) аҳамияти хоса надорад, зеро таъминоти ояндаи захираҳои об, на аз омилҳои антропогенӣ (ҷарҳи об), балки пеш аз ҳама бо омилҳои табиӣ (масалан, боришот) муайян карда мешавад. захираҳои муҳити зист), баръакс ин, дар мавриди обҳои зеризаминӣ омили антропогенӣ дар нигоҳ доштани захираи он барои наслҳои оянда нақши ҳалкунанда мебозад ва аз ин рӯ, чанбаи динамикии мувозинати иқтисодӣ ба мадди аввал меояд.

Таҳлил ва омӯзиши низомии тақсмоти самарабахши обҳои рӯизаминӣ нишон медиҳад, ки вай бояд ба ду меъёр мувофиқат кунад: 1) таъмини мувозинати манфиатҳои истифодабарандагони сершумор ва 2) таъмини захираҳои об барои ҳалли проблемаи тағйирёбии байнисоҳавии ҷараёни об. Шарти аввалро риоя кардан душвор аст, зеро вариантҳои зиёди алтернативии истифодаи об байни ҳам рақобат мекунад.

Ҳамин тариқ, истифодаи об барои эҳтиётоти нӯшокӣ ва обёрии зироатҳо бо гирифтани он аз манбаи об ҳамроҳ мешавад, дар ҳоле ки киштҳо, баръакс, захираи кофии обро дар табиат тақозо мекунад, зеро он ба сабзиши зироат имкон медиҳад. Мушкилоти дуюм ба он вобаста аст, ки зеро он ба сабзиши зироат об доимӣ набуда, сол ба сол ва моҳ ба моҳ, вобаста ба миқдори боришот ва обхезии сатҳи замин, инчунин суръати бухоршавӣ тағйир меёбад. Бинобар ин, дар системаи тақсмоти захираҳои об на танҳо аз рӯйи нишондиҳандаҳои миёнаи солона ва моҳона роҳбарӣ ва онро ифода кардан лозим аст, балки дуршавиро аз сатҳи миёна ба боло ё поён ба назар гирифтани лозим меояд.

Бо дарназардошти шартӣ яқум, самаранокӣ тақсмоти захираҳои об дар ҳоле ба даст меояд, ки фоидаи софи ниҳонӣ ҳамаи истифодабарандагони об баробар аст. Барои нишон

додани ин талабот вазъиятеро дида бароем, ки дар он сатҳи фоидаи софи истифодабарандагони алоҳида фарқ мекунад. Бо дарназардошти он, ки фоидаи соф фарқияти байни фоидаи умумӣ ва арзиши ниҳоии гирифтани об мебошад. Дар ин ҳолат ҳамеша имкони аз нав тақсим кардани захираҳои об бо роҳи додани як қисми онҳо ба он субъектҳои мавҷуд аст, ки барои онҳо арзиши баландтаранд. Дар натиҷа фоидаи софи онҳо зиёд мешавад. Агар фоидаи ниҳоии ҳамаи субъектҳо мутаносиб бошад, барои баъзе субъектҳо бе талафот аз нав тақсим кардани захираҳои об ғайриимкон аст.

Графикаи тақсимоти оптималии обҳои рӯизаминӣ байни ду истифодабарандаи фарзиявӣ чунин навиштан нишон дода шудааст. Меҳвари амудӣ нархи об ва меҳвари уфуқӣ миқдори онро ифода мекунад, MNBA хати қачи фоидаи ҳолиси ниҳоии корбар А, MNBB қачи фоидаи ҳолиси ниҳоии истифодабарандаи В, D хати қачи талаботи бозори об мебошад, ки маҷмӯи қачҳои инфиродии фоидаи ҳолиси ниҳоии корбар А ва В мебошад. Таъмини об комилан ноустувор аст, бинобар ин хати қачи пешниҳоди S0 ба хати амудӣ монанд аст.

Бояд ёдовар шуд, ки баланд бардоштани самараи тадбирҳои муҳофизати муҳити зист пеш аз ҳама бо васеъ ҷорӣ намудани равандҳои технологияи сарфай захира (манбаъ), кампартов ва бепартов, кам кардани ифлосшавии ҳаво ва объектҳои об алоқаманд аст.

Муҳофизати муҳити зист яке аз масъалаҳои хеле гуногунҷабҳа буда, бо ҳалли он, аз ҷумла, кормандони муҳандисию техникии қариб ҳамаи ихтисосҳо, ки бо фаъолияти хоҷагидорӣ дар маҳаллаҳои аҳолинишин ва корхонаҳои саноатӣ алоқаманданд, машғул мешаванд, ки метавонанд манбаи ифлоскунандаи табиати асосии муҳити ҳаво ва об бошанд.

Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон муносибатҳои ҳуқуқиро бо мақсади таъмини ҳифз, асосноккунии илмӣ, истифодаи оқилонаи об барои эҳтиёҷоти аҳоли ва соҳаҳои хоҷагидорӣ, барқарорсозии захираҳои об, ҳифзи об аз ифлосшавӣ ва камшавӣ, пешгирии оқибатҳои зарароварро танзим мекунад.

Об ва рафъи оқибатҳои он, беҳтар намудани ҳолати объектҳои об, инчунин ҳифзи ҳуқуқҳои корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо ва шахрвандон ба истифодаи обро муайян намудааст. Ба фонди обии Тоҷикистон ҳамаи объектҳои обии ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил мешаванд. Ба он инҳо дохил мешаванд: обҳои рӯизаминӣ (кӯлҳо), дарёҳо, обанборҳои сунъӣ (обанборҳо, ҳавзҳо) ва каналҳо; обҳои зеризаминӣ ва манбаъҳо; обҳои дохилии баҳр ва баҳри ҳудудӣ ва ғайра.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки як миқдори мӯйяни захираҳои об дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ истифода карда мешаванд.

Динамикаи истифодаи обро дар соҳаҳои иқтисодии миллии кишвар аз ҷадвали 1 дидан мумкин аст.

Ҷадвали 1.

Истифодаи об дар соҳаҳои иқтисодӣ (тибқи таснифоти байналхалқии намуди фаъолияти иқтисодӣ) дар солҳои 2000-2020 (%)

№ р/г	Нишондиҳандаҳо	Солҳо					
		2000	2015	2017	2018	2019	2020
1	Об барои мақсадҳои гуногун истифода шудааст, млн. м. муккаб, ҳамагӣ	12609	8913	7988	9774	1062	10159
1.1.	аз он ҷумла: кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал ва шикор, моҳипарварӣ, аз ҷумла барои обёрӣ дар соҳаи кишоварзӣ	8559	7840	5186	7378	7954	7813
		8459	7264	5128	7378	7954	7813
1.2.	Саноати истихроҷ, коркард, истеҳсол ва тақсими неруи барқ, газ, об ва гармӣ, аз ҷумла дар	341	364	2084	1610	1736	1542

	соҳаи истехсол ва тақсими неруи барқ	208	280	1831	1610	1736	1542
1.3.	Хочагии хонавода	299	386	576	786	912	804
1.4.	Дигар намуди фаъолияти иқтисодӣ	3410	323	142	-	-	-

Манбаъ: Маҷмӯаи оморӣ. Ҳифзи муҳити зист дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 2018 с.-19, 2021 с.- 19 [5].

Аз рӯйи маълумотҳои ҷадвали якум чунин хулоса кардан мумкин аст: 1) Ҳаҷми умумии истифодаи об барои мақсадҳои гуногуни иқтисодии миллии ҷумҳурӣ тамоюли тағйирёбанда дорад. Соли 2020 истифодаи умумии об нисбати соли 2000 19,4% кам шудааст. Истифодаи об дар соҳаи кишоварзӣ, ҷангал ва шикор, моҳипарварӣ дар давраи солҳои таҳқиқшаванда 746 млн. м. муккааб ё ин ки 8,7% кам шудааст. Сабаби асосии кам шудани истифодаи об дар соҳаи кишоварзӣ дар ҳаҷми 8,7%, ин пеш аз ҳама кам шудани ҳаҷми майдони заминҳои шудгори обёришаванда мебошад. Мисол, соли 2019 нисбати соли 1991 ҳаҷми майдони обёришаванда 95345 гектар ё ин ки 17,2% кам шудааст. Сабаби асосӣ бо мақсади сохтмони манзили истиқоматӣ, бунёди иншооти иҷтимоӣ, роҳҳо, сохтани корҳои саноатӣ ҷудо кардани заминҳо аст; 2) Дар давраи таҳқиқшаванда (солҳои 2000-2019) ҳаҷми истифодаи об дар соҳаи саноати истихроч, коркард, истехсол ва тақсими неруи барқ, газ, об ва гармӣ нисбати соли 2020 4,5 баробар ва солҳои алоҳида (2017) 6,1 баробар ва соли 2019 5,1 баробар, аз ҷумла бо мақсади истехсол ва тақсими неруи барқ 7,4% зиёд гардидааст; 3) Дар давраи солҳои 2000-2020 ҳаҷми истифодаи хонавода 2,7 баробар зиёд шудааст. Сабаби асосии чунин афзоиш аз як гектар аз як тараф аз тарафи зиёд шудани шумораи истеъмолкунандагони об дар хонаҳои баландошёна бошад, аз тарафи дигар пурра риоя нагардидани талаботҳои қонуни сарфаю сариштакорона истифода кардани захираҳои табиӣ, махсусан захираи об аст.

Таҳлили таркиби истифодаи об дар соҳаҳои иқтисодии кишвар нишон медиҳад, ки вай тамоюли тағйирёбанда дошта ба ҳисоби миёна дар зарфи 20 соли охир 74,7% он бо мақсади обёрӣ дар соҳаи кишоварзӣ, хочагии ҷангал, шикор ва моҳипарварӣ истифода карда шудааст (ниг. ба ҷадвали 2). Агар солҳои 2000-2017 аз 7,4 то 1,2% ин ҳаҷми истифодаи об дар соҳаҳои хочагии ҷангал ва шикор, моҳипарварӣ истифода шуда бошад, пас баъди соли 2017 ҳамаи миқдори оби дар ин самт сарфшуда пурра дар хочагии кишлок сарф шудааст. Ҳамин тавр, агар солҳои 2000-2015 2,7-4,2% ҳаҷми умумии оби истифодашуда ба соҳаи саноати истихроч, коркард, истехсол ва тақсими неруи барқ, газ, об ва гармӣ сарф шуда бошад, пас баъди солҳои 2015 ба ҳисоби миёна бо ин мақсад 18,6% об сарф карда шудааст. Таҳлил нишон медиҳад, ки баъди солҳои 2018 100% ҳаҷми обҳои бо ин мақсадҳо пешбинӣ шуда ба соҳаҳои истехсол ва тақсими неруи барқ сарф шудааст.

Ҷадвали 2.

Динамикаи таркиби истифодаи об дар соҳаҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар зарфи солҳои 2000-2020

№ р/т	Нишондиҳандаҳо	Солҳо					
		2000	2015	2017	2018	2019	2020
1	Об барои мақсадҳои гуногун истифода карда шудааст, ҳамагӣ, аз он ҷумла:	100	100	100	100	100	100
1.1.	Дар соҳаҳои кишоварзӣ, хочагии ҷангал ва шикор, моҳипарварӣ, аз ҷумла барои обёрӣ дар соҳаи кишоварзӣ	67,9	87,9	64,9	75,5	75,0	76,9
		98,9	92,6	98,9	150	150	150
1.2.	Саноати истихроч, коркард, истехсол ва тақсими неруи барқ, газ,	2,7	4,2	26,1	16,5	16,4	15,3

	об ва гармӣ, аз чумла дар соҳаи истеҳсол ва тақсими неруи барқ	61,0	76,9	87,5	100,0	100	100
1.3.	Ҳоҷагии хонавода	2,4	4,3	7,2	8,0	8,6	7,9
1.4.	Дигар намуди фаъолияти иқтисодӣ	27,0	3,6	1,8	-	-	-

Манбаъ: Маҷмӯаи оморӣ. Ҳифзи муҳити зист дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018 с.- 19, 2021 с.- 19 [5].

Бояд ёдовар шуд, ки самаранок истифода кардани обу замин бо ҳам алоқаманд буда, барои зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ омили муҳим ба ҳисоб меравад. Самаранокҳои истифодабарии обу замин бештар ба ҳолати замин ва ҳосилнокҳои табиӣ он, раванди интенсификатсияи истеҳсолот, талу теппаҳо ва ҳамвор будани замин, унсурҳои химиявӣ дар таркиби хок мавҷуд буда, вобаста мебошад.

Таҳлили маълумотҳои оморӣ нишон медиҳад, ки бо мақсади зиёд кардани ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ ва ҳосилнокҳои зироатҳои кишоварзӣ корхонаҳо ва хоҷагиҳои деҳқонӣ кӯшиш мекунанд ба як гектар замин аз нуриҳои минералӣ ва органикӣ бештар истифода намоянд, ки ин на танҳо ба таркиби хок таъсир мерасонад, балки ба сифати маҳсулоти истеҳсолшуда таъсир мерасонад. Ҳамин тавр, бештар истифода кардани нуриҳои минералӣ ба арзиши аслии маҳсулот ва муҳлати нигоҳ доштани маҳсулот таъсир мерасонад. Динамикаи истифодаи нуриҳои минералӣ аз рӯи нуриҳои минералӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ шаҳодат медиҳад (ниг. ба чадвали 3).

Чадвали 3.

Динамикаи андохтани поруи органикӣ (ҳаз.тонна)

№ р/г	Нишондиҳандаҳо	С о л ҳ о					
		2000	2016	2017	2018	2019	2020
1	Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамагӣ, аз он чумла:	419,6	230,1	225,8	200,7	308,9	299,6
1.1.	ВМКБ	60,3	109,3	108,0	89	66,2	70,7
1.2.	Вилояти Суғд	296,0	87,5	65,0	88,7	205,8	176,5
1.3.	Вилояти Хатлон	36,0	7,5	14,3	12,1	14,4	18,4
1.4.	НТҚ	26,4	25,8	38,4	10,9	22,5	34,0

Манбаъ: Маҷмӯаи оморӣ. Ҳифзи муҳити зист дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон- Душанбе, 2021 с.-16 [5].

Чадвали 4.

Динамикаи андохтани нуриҳои маъданӣ (ҳаз.тонна)

№ р/г	Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилоятҳо ва минтақаҳои он	С о л ҳ о					
		2000	2016	2017	2018	2019	2020
1	Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз он чумла:	40,6	52,5	61,4	62,7	70,1	71,2
1.1.	ВМКБ	0,01	0,5	0,5	0,4	0,3	0,3
1.2.	Вилояти Суғд	10,7	13,9	15,5	19,1	25,3	25,2
1.3.	Вилояти Хатлон	24,9	31,6	35,2	35,6	38,2	38,3
1.4.	НТҚ	4,8	7,1	10,2	7,6	6,3	7,4

Манбаъ: Маҷмӯаи оморӣ. Ҳифзи муҳити зист дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон- Душанбе, 2021 с.-16 [5].

Аз маълумотҳои чадвалҳои 3 ва 4 чунин хулоса кардан мумкин аст: 1) Истифодаи нуриҳои органикӣ дар хоҷагиҳои ҷумҳурӣ тамюли пастшавиро дорад. Агар соли 1996 дар ҷумҳурӣ 419,6 ҳазор тонна поруҳои органикӣ истифода карда шуда бошад, пас соли 2020

ин нишондиҳанда 299,6 ҳазор тоннаро ташкил дод, ки ин нисбати соли 1996 120 ҳазор тонна кам аст, яъне нисбатан 29,6% кам шудааст. Чунин ҳолатро дар ҳамаи минтақаҳои ҷумҳурӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Сабаби асосии чунин ҳолат он аст, ки 92,9% чорвои калони шохдор ва 81,7% чорвои майдаи шохдор дар ихтиёри аҳоли аст, бинобар ин онро на ба мақсади поруи органикӣ, балки бо мақсади маводи сӯзишворӣ истифода карда шудааст.

Дар оянда бояд ҳоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) бештар кӯшиш намоянд, ки аз ҳисоби шартнома кардан ба фермаҳои чорводорӣ ҳаҷми дастрас ва истифода кардани порухҳои органикиро зиёд намоянд. Дар ҳаҷми зарурӣ нигоҳ доштан ва истифода кардани порухҳои органикӣ барои нисбатан камтар истифода кардани нуриҳои минералӣ, ки арзишашон сол то сол зиёд шуда истодааст мусоидат, менамояд; 2) Агар дар истифодаи порухҳои органикӣ дар ҷумҳурӣ тамоюли пастшавӣ ба назар расад, пас дар истифодаи нуриҳои минералӣ тамоюли зиёдшавӣ ба назар мерасад. Мисол, дар соли 2020 дар ҳоҷагиҳои ҷумҳурӣ 71,2 ҳазор тонна нуриҳои маъданӣ истифода карда шудааст, ки ин нисбати соли 1996 75,4% зиёд аст. Дар соли 2020 35,4% истифодаи он ба ҳоҷагиҳои вилояти Суғд, 53,8% ба вилояти Хатлон, 10,4% он ба ҳоҷагиҳои ноҳияҳои тебеи ҷумҳурӣ ва 0,4% ба ҳоҷагиҳои ВМКБ мувофиқ меояд.

Қобилияти ғаёли иқтисодии шахс ба ҳолати захираҳои замин ва об таъсири назаррас мерасонад. Маълум аст, ҳоло дар ҷаҳон нисфи заминҳои барои ҳоҷагии қишлоқ мувофиқ (қариб 1500 миллион гектар) қорам карда шуда бошанд, ки аз он ҳар сол бо сабабҳои гуногун 5-7 миллион гектараш аз гардиши истифодаи ҳоҷагии қишлоқ мебарояд.

Дар натиҷаи таъсири антропогенӣ талафоти қабати ҳосилхезии замин пайваستا зиёд шуда, ҳамасола зиёда аз 50 миллиард тонна моддаҳо дар шакли саҳт, моеъ ва газро ташкил медиҳад. Эрозия 27% заминҳои кишоварзиро дар тӯли садсолаи охир хароб кардааст. Аз байн рафтани 1 сантиметр қабати гумусии хок ба фикри олимони маъноӣ онро дорад, ки ҳосил аз ҳар як гектар як сентнер кам мешавад. Ғайр аз ин, ҳар сол барои сохтмон миқдори зиёди заминҳои хушсифати ҳоҷагии қишлоқ истифода бурда мешавад.

Ҳок объекти ғаёлияти инсон буда, барқарор кардани ҳеле душвор буда, дар айни замон дар зери таъсири омилҳои гуногун — чи табиӣ ва ҳам антропогенӣ нобуд мешавад. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар айни замон намудҳои зерини вайроншавии хок вучуд доранд: эрозияи ҳамворӣ ва реактивӣ, эрозияи ҷарӣ, лағзишҳои азим, ҷамъшавии элементҳои кимиёвӣ ё камшавии хок, паст шудани сатҳи обҳои зеризаминӣ, обхезии даврӣ, шӯршавӣ, оксидшавӣ, ишқдоршавӣ, талафоти моддаҳои органикӣ ва хок. гумус, инчунин элементҳои ғизо, ҷамъшавии моддаҳои захрнок, лойшавии сатҳи замин, фишурдашавӣ ва саҳтшавии чуқури уфукҳои хок.

Истифодаи васеи нуриҳои минералӣ истифодаи обҳои зеризаминиро ҳамчун манбаи оби ошомиданӣ маҳдуд мекунад ва аллақай дар бисёр кишварҳо боиси эвтрофикатсия шудааст. Дар зироатҳо ва озӯқаворӣ ҷамъ шудани пасмондаҳои пестисидҳо низ проблемаи ҷиддӣ мебошад. Ҳамаи ин талаб мекунад, ки дар ҳоҷагии қишлоқ муҳофизати заминро об бояд пурзӯр карда шавад.

Дар бораи таъсири мелиоративии захбурҳо ба тағйир ёфтани речаи обии хок маълумотҳои гуногун, баъзан ба ҳам мухолиф мавҷуданд, ки ин бо фарқи релеф ва хусусиятҳои геологӣ сохти ҳудудҳои ҳамсоя алоқаманд аст. Ин инчунин ба васеии участкаҳои байни қитъаҳо ва байни ботлоқҳо, фосила аз масоҳати хушкшуда, чуқурии обҳои зеризаминӣ, хусусият ва сифати корҳои мелиоративӣ вобаста аст.

Мелиоратсияи дренажӣ бештар ба хокҳои сохтори сабук (намии фучур, регҳои фучур ва фучур) таъсир мерасонад, зеро онҳо хосиятҳои хуби тозакунонӣ ва иқтидори ками нигоҳдории обро доранд. Хокҳои гил ва намнок қобилияти баланди обгузаронӣ доранд, ки ҳатто ҳангоми бе-восита рехтани онҳо намии зиёдатири баргараф мекунанд. Дар вақти ба вучуд овардани сети мелиоративии захбурҳо пешгирӣ кардани захбури аз ҳад зиёди замин зарур аст.

Таъсири ҳолати мелиоративии замин ба тағйир ёфтани шароити гидрогеологии худудҳои ҳамсоя бо зиёд шудани шароити паҳлуӣ, асосан дар фасли баҳор вобаста аст, ки ҳиссаи он дар қисми хароҷоти баланс ба 60 фоиз мерасад. Таҳқиқҳо нишон доданд, ки мелиоратсия ва ба он вобаста паст шудани сатҳи обҳои зеризаминӣ дар ноҳияҳои наздиҳавлиғӣ на танҳо аз ҳисоби паст шудани сатҳи об дар обистеъмолкунанда, балки дар натиҷаи яқбора кам шудани боришҳои атмосферӣ дар давраи боришоти умумӣ низ ба амал меояд.

Сохтмони ирригатсионӣ ва захбурҳо зарур аст. Дар баъзе ноҳияҳои вилояти Хатлон боришоти солона 15-20 фоиз нисбати дигар минтақаҳо кам шуда, миқдори рӯзҳои хушк ду баробар зиёд мешавад, ки ин на танҳо ба баланси об, балки ба равандҳои истеҳсоли, функцияҳои рекреатсионӣ, набототу ҳайвоноти замин ва ба воситаи обӣ таъсири манфӣ расонд. Аз рӯйи маъхазҳои гуногун дар радиуси 1,5-10 километр аз объекти захбур ва дар чуқурии пайдоиш то 1 метр 10 маротиба паст шудани сатҳи обҳои зеризаминӣ дар худудҳои ҳамсоя ба амал меояд. Аз таҳқиқоти олимони соҳа ғайр аз ин, минералкунонии умумии об пеш аз ҳама аз ҳисоби концентратсияи хлоридҳо ва сульфатҳо зиёд мешавад.

Аз омӯзиши давраҳои масъала маълум гардид, ки мелиоратсияи заминҳои обкашӣ сабаби равандҳои бебозгашти ҳосилнокии табиӣ замин дар табиат мегардад. Таъсири манфӣ онҳо дар натиҷаи паст будани сифати кор, ғайриканонатбахш кор кардани низомҳои мелиоративӣ зиёд мешавад. Дар натиҷаи мелиоратсия захираҳои дарёҳои хурд назар ба дарёҳои калон кам мешаванд. Вай инчунин ба суръати мелиоратсия, дараҷаи ботлоқшавӣ, навҳои заминботлоқҳо (чамъшавии обҳо дар болои замин), шароити гидрографӣ, ҳоку иқлим вобаста аст.

Дар вақти гузарондани таҳқиқот бо мақсади муайян кардани таъсири иншоотҳои мелиоративӣ ба муҳити зист тағйир ёфтани тавозуни обҳои зеризаминӣ бо мурури замон, речаи гидрохимиявии обҳои зеризаминӣ ва рӯизаминӣ, чараёни дарёҳо, микроиқлим, олами наботот ва ҳайвонотро ба назар гирифтаи лозим аст. .

Дар вақти гузарондани корҳои мелиоративии захбурҳо дар баъзе ноҳияҳои вилояти Хатлон ҳосили ғалла, картошка ва зироатҳои хӯроки чорво афзуд. Аммо дар баробари ин хеле ва дар баъзе ҷойҳо ба таври фалокатовар паст шудани сатҳи обҳои зеризаминӣ дар худудҳои ҳамсоя, паст шудани обҳои дарёҳо, кам шудани қабатҳои тунуки ҳосилнокии кишт, кушода шудани уфукҳои қум ва регзор ба амал меояд, ки аз он тӯфонҳои регдор, ки пеш дар ин ҷо номаълум буданд, зуд-зуд ҳаракат мекунанд. Пастшавии минбаъдаи сатҳи обҳои зеризаминӣ боиси паст шудани ҳосилнокии заминҳои таназзулэфтаи кишоварзӣ мегардад, ки дар навбати худ ба экосистемаҳои ҷангал ва дигар қитъаҳои замини ба он монанд зарар мерасонад. Барои кам кардани таъсири зарарнокии мелиоратсия ба олами набототу ҳайвонот амалиёти вайронкунандаи муҳити зисти парандаҳои обӣ манъ карда, анборҳо барои нигоҳ доштани моддаҳои химиявӣ аз соҳилҳои обанборҳо дар масофаи аз 2 километр наздиктар, ҷойҳои бо сӯзишворӣ пур кардани мошинҳо бо доруҳои захрнок ҷойгир карда шаванд.

Бояд қайд кард, ки то ба дараҷаи муносиб зиёд шудани намии хок фаъолияти микроорганизмҳоро баланд бардошта, ба ҳосилхезии он таъсири мусбат мерасонад. Баланд шудани намии қабати сатҳи ҳаво транспиратсияи растаниҳоро кам мекунад, вале ҳангоми обёрӣ сарфи об барои бухоршавӣ зиёд мешавад.

Дар натиҷаи обёрӣ дар минтақаҳои оби зеризаминӣ баланд аст, баланд шудани сатҳи обҳои зеризаминӣ мушоҳида карда мешавад, ки ин бо технологияи анъанавии кишоварзӣ аксар вақт боиси ботлоқшавӣ, пайдошавии ҳавзҳои хурди об дар қабати болои замини корам, кам шудани миқдори гумус, ишқоршавӣ, кам шудани минерализатсия, миқдори ғач ва карбонатҳо мегардад. Ба андешаи олимони ва мутахассисон фишор шудани қабати сатҳи хок мушоҳида гардида, обгузаронии он паст мешавад, ҳосиятҳои обӣ-физиқии он бад мешавад, ки ин боиси паст шудани ҳосили зироатҳои хоҷагии қишлоқ мегардад. Ба баланд шудани ҳосилхезии замин ба андозаи муайян тавассути захбурҳои сунӣ мусоидат кардан

мумкин аст, ки ба туфайли он берун рафтани обҳои зеризаминӣ ва хорич кардани намакҳои ҳалшаванда сураат мегирад.

Дар бисёр мамлакатҳо таракқиёти пуравчи хоҷагии қишлоқ омилҳои нави ифлоскуниро ба вуҷуд овард. Истифодаи густурдаи маводи кимиёвӣ, аз қабилҳои нуриҳои минералӣ ва пеститсидҳо, чорводорӣ қалон ва истеҳсоли саноатии кишоварзӣ боиси чамъшавии партовҳои гардид, ки хатари ифлосшавии фаври ё эҳтимолии муҳити зистро ба вуҷуд меорад.

Бояд ёдовар шуд, ки истифодаи дарозмуддати нуриҳои фосфатӣ метавонад боиси аз фосфатҳо сер шудани хок гардад. Дар чарогоҳҳо чорӣ намудани воёи зиёд кардани нуриҳои калий боиси дар хок ва хӯроки чорво чамъ шудани калий мегардад, ки ин ба ҳайвонот таъсири манфӣ мерасонад (дар вақти зоидан ва ғайра). Дар натиҷаи вайрон кардани тавсияҳои оид ба истифода, нигоҳ доштан ва кашондани нуриҳои азотӣ ва органикӣ дар хок, захираҳои об ва растаниҳо зиёд шудани таркиби нитрогени нитрат мушоҳида карда мешавад.

Дар баробари ин, дар натиҷаи шароити обу ҳаво, миқдори нодурусти пору, култиватсия кардани замин (бе назардошти релеф ва ғайра) талафоти зиёди азот дида мешавад. Баъзе далелҳо ва натиҷаи таҳқиқоти мутахассисон нишон медиҳанд, ки танҳо 50% нуриҳои андохташуда аз ҷониби растаниҳо ҷаббида мешаванд. Фермаҳои чорводорӣ низ ба муҳити зист таъсири манфӣ мерасонанд. Дар наздикии манбаъҳои оби ошомиданӣ киштгардони мувофиқ ва зироатҳоеро интихоб кардан лозим аст, ки ба нитроген камтар ниёз доранд [1. с. 153-159].

АДАБИЁТ

1. Ализода Т.С. Ҷиҳатҳои методологии истифодаи самараноки захираҳои замин // Паёми ДМТ/Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - Душанбе, 2021. - № 7. - С. 153-159.
2. Довлатова Е.В. Нужен системный подход к регулированию отношений в водной отрасли // ЖКХ. - 2011, №1. - С. 45-60.
3. Зайцева И.С. Некоторые региональные особенности использования водных ресурсов в современной России // Изв. РАН. - 2007, № 5. С. 17-27.
4. Леонтьева Ю.В. Экономический механизм стимулирования рационального водопользования на промышленных предприятиях- Дисс...канд. экон.х наук. - Екатеринбург, 2001. - 138с.
5. Маҷмӯаи оморӣ. Ҷиҳати муҳити зист дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон- Душанбе, 2021 с.-16.
6. Черняев А.М., Дальков М.П., Прохорова Н.Б., Шахов И.С. Бассейн-Н. Стратегия управления устойчивым водопользованием. - Екатеринбург, 1997. - 237 с.

УДК 338.242.42

Шарипова М.Н.

АҲАМИЯТИ ИҚТИСОДИИ САВДОИ ЧАКАНА ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ

Мақола доир ба масоили муаянсозии аҳамияти иқтисодии савдои чакана дар ташаккули низоми иқтисодиёти бозоргонӣ бахшида шудааст. Дар мақола тавсифоти моҳияти иқтисодии савдои чакана ҳамчун соҳаи хоҷагии халқ ва намуди фаъолияти

субъектон овардашуда, таснифоти шаклҳои корхонаҳои савдои чанака дода гузаронида шудааст. Инчунин, сохтори ғайолияти субъектҳои савдои чакана, вазифа ва функцияҳои он дар шароити рушди муносибатҳои бозоргонӣ аниқ сохта шудааст. Дар натиҷа, аҳамияти иқтисодии савдои чакана дар рушди иқтисоди миллӣ майян ва дарҷ карда шудааст.

Калидвожаҳо: аҳамияти иқтисодӣ, корхонаҳои савдои чакана, таснифот, функция, сохтори ғайолият, иқтисодиёти бозоргонӣ.

Шарипова М.Н.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Статья посвящается вопросам выявления экономической значимости розничной торговли в формировании системы рыночной экономики. В статье характеризуется экономическая сущность розничной торговли, как отрасль народного хозяйства и вид деятельности субъектов, дана классификация форматов предприятий розничной торговли. Уточнены структура деятельности субъектов розничной торговли, задачи и функции розничной торговли в условиях развития рыночных отношений. В итоге, сформулировано экономическое значение розничной торговли в развитие национальной экономики.

Ключевые слова: экономическое значение, предприятия розничной торговли, классификация, функция, структура деятельности, рыночная экономика.

Sharipova M.N.

THE ECONOMIC SIGNIFICANCE OF RETAILING IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

The article is devoted to revealing the economic importance of retail trade in the formation of a market economy system. The article describes the economic essence of retail trade as a branch of the national economy and type of activity of the subjects, gives a classification of formats of retail trade enterprises. The structure of retail trade entities, tasks and functions of retail trade in the development of market relations are clarified. As a result, formulated the economic importance of retail trade in the development of the national economy.

Keywords: economic importance, retail enterprises, classification, functions, structure of activity, market economy.

Торговля является одной из древнейших и важнейших отраслей народного хозяйства или подотраслей сферы услуг, деятельность которой направлена на максимальное удовлетворение потребности людей к жизненно-важным видам товаров. Кроме того, торговля является экономическим сектором или экономическим звеном, через которую проходят все виды произведенных товаров (продовольственный и непродовольственный), работы и услуги отечественных и зарубежных производителей до потребителей в рамках осуществления экономических отношений субъектов потребительского рынка.

Вместе с тем, торговля в рамках осуществления рыночных отношений (производства, обмен, распределения и потребления), выполняет функцию посредника между производителем и потребителем товаров, что делает её более важной отраслью народного хозяйства.

Также торговля, как вид экономической деятельности хозяйствующих субъектов охватывает широкий спектр деятельности, который делает его более многоструктурным и многофункциональным сектором экономики.

В этой связи, торговля как отрасль народного хозяйства или сектор экономики делится на оптовую, розничную и общественную.

В условиях рыночной экономики, одно из важнейших видов торговли является розничная торговля, деятельность которой непосредственно связано с конечным потреблением товаров, работ и услуг.

Розничная торговля является видом торговли (покупка и продажа) товаров, работ и услуг, предназначенных для личного и семейного потребления, не связанного с предпринимательской деятельностью экономических субъектов потребительского рынка. В рамках реализации деятельности розничной торговли завершается процесс движения товаров, т.е. заканчивается жизненный цикл товаров.

Такая классификация не дает возможности полностью раскрыть роль и места розничной торговли в развитии рыночной экономики. Поэтому, исследование социально-экономических значений розничной торговли в условиях рыночной экономики, даёт возможность определить значимость розничной торговли в развитие экономики в условиях развития рынка.

Разумеется, что раскрытие сущности розничной торговли и ее роль в формирование системы экономических отношений проходит через сознание понятия розничной торговли. С этой целью перейдем к уточнению понятия розничной торговли и ее функций.

В этой связи, в Законе Республики Таджикистан "О торговле и бытовом обслуживании" отмечается, что «розничная торговля – это вид торговли, связанный с куплей и продажей товаров для использования их потребителем в процессе удовлетворения личных потребностей» [3].

Главной задачей розничной торговли как субъекта потребительского рынка является удовлетворение растущих потребностей населения. Поэтому необходимо организовать её деятельность так, чтобы она состояла из следующих этапов [4]:

- 1) учет критериев спроса потребителей и ее требования к товарам, мотивам и особенностям поведения потребителей;
- 2) объем и структура потребительского спроса;
- 3) формирование процесса торговли и стимулирование продаж;
- 4) формирование конкурентоспособного ассортимента;
- 5) рекламно-информационная деятельность;
- 6) услуги и сервисное обслуживание.

Необходимым условием работы предприятий розничной торговли в условиях рыночной экономики, является рациональная организация товародвижения. Товародвижения зависит от поставщиков товаров, который поступает в розничную сеть от оптовых торговых предприятий.

Другими субъектами, являющимися ритейлерами товародвижения, являются производственные предприятия, заготовительные, подсобные, крестьянские (фермерские) хозяйства, и индивидуальные предприниматели.

Предприятия розничной торговли как субъекты потребительского рынка выполняют множество функций, главными которой являются [6]:

- Изучение конъюнктуры рынка;
- Расчет объема спроса и предложения к товарам;
- Поиск новых видов товаров, работ и услуг для розничной торговли;
- Отбор, сортировка и подготовка товаров к реализации;
- Расчет с поставщиками за доставку товаров;
- Прием, хранение, маркировка и ценообразование товаров;
- Оказание различных услуг поставщикам и потребителям.

Розничная торговля в системе рыночных отношений не только играет роль удовлетворения потребности людей к жизненно-необходимым товарам, но она

используется в качестве бизнес-структур для получения и увеличения доходов (прибыли) населения. Несмотря на масштабность цели розничной торговли и на ряд социальных задач экономические задачи стоят на первом месте. К экономическим задачам розничной торговли, относятся обеспечение уровня стимулирования субъектов потребительского рынка к развитиям деятельности обеспечивающей экономические выгоды (доход).

Современные виды предприятий розничной торговли имеют разные форматы, которые можно классифицировать по следующим группам (см. рис.1).

Рисунок 1. Классификация форматов предприятий розничной торговли [2]

В условиях рыночной экономики в соответствии с законодательством, формы собственности, субъекты розничной торговли стали разнообразными. Расширились масштабы деятельности благодаря использованию современных технологий оказания услуг розничной торговли, повышения качества торговых услуг, а также совершенствование организационно - экономических механизмов обеспечения и управления процесса реализации товаров конечным потребителям.

В этой связи в рамках рыночной экономики предприятия розничной торговли в отличие от других субъектов хозяйствования осуществляют разные деятельности (см. табл.1), результаты которых направлены на максимальное удовлетворение критериев спроса потребителей и получения максимальной прибыли.

Данные таблицы 1 показывают, что деятельность предприятий розничной торговли имеют сложную структуру, которая в процессе осуществления требует выполнения совместно-объединенных функций (покупателя, заготовителя, подготовителя и отправителя).

Таблица 1.

Структура деятельности ПРТ в системе рыночной экономики*

№	Виды деятельности ПРТ	Результат деятельности ПРТ	Описание результата деятельности
1	Снабжение	Приобретение товаров с целью перепродажи	Покупка и поступление продовольственных и непродовольственных товаров от поставщиков для дальнейшей продажи
2	Заготовка	Хранение товаров и подготовка к реализации	Размещение, сортировка и упаковка товаров по номенклатурам, сортам и партиям

			для отгрузки и отправки покупателям
3	Реализация	Отгрузка и отправка товаров покупателям	Реализация товаров покупателям через стационарные и придвижные объекты
4	Торговые услуги	Оказание реализационных услуг	Услуги, связанные с отгрузкой, разгрузкой и доставкой товаров по конкретным адресатам

*Составлено автором на основе [1, 30с.]

Перечисленные функции показывают необходимость осуществления деятельности торговых предприятий в системе рыночных отношений.

В связи с этим, раскроем роль, предприятия, в которой розничная торговля выступает в качестве ускорителя оборачиваемости денежных средств в обращении, и эта влияет, на кругооборот национальной экономики Таджикистана (см. рис. 2).

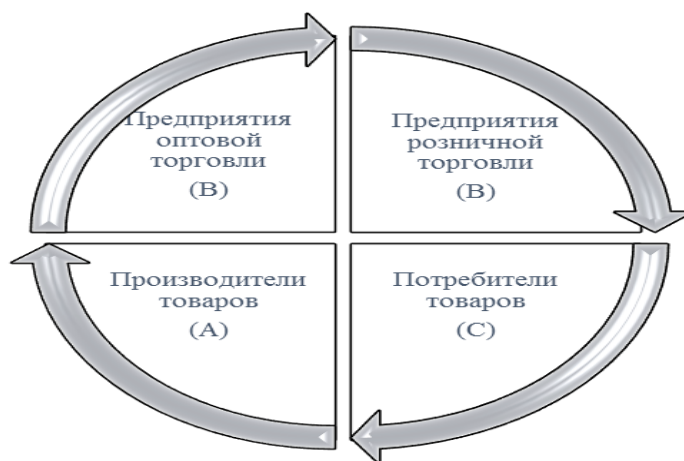

Рисунок 2. Роль розничной торговли в системе кругооборота национальной экономики [1, 4]

Для представления схемы кругооборота национальной экономики обозначим производителей товаров буквой А, торговых предприятий (ОТП и РТП) буквой В и потребителей буквой С.

Здесь буква А означает начало кругооборота, продолжение от буквы В до В, означает покупку товаров со стороны торговых предприятий (ОТП и РТП), от буквы В до буквы С означает продажу товаров с учетом добавленной стоимости потребителям товаров. При этом с помощью формулы капитала Карла Маркса, $D-T-D^1$ и денежного обращения Ирвинга Фишера $MV=PQ$ можно нарисовать роль розничной торговли в формировании кругооборота национальной экономики в виде соотношения: $A - B - C^1$ или $A + B = C^1$, так как оборачиваемость или масса денежных средств в обращении зависит от времени обращения (M_0), поэтому формула имеет следующий вид:

$$C' = \frac{\sqrt{M_0}}{t}, \quad (1)$$

где,

C' - реализация товаров, работ и услуг;
 M_0 – масса денег в обращении;

t - время обращения M_0 .

Отсюда, можно сделать вывод, что розничная торговля наряду с оптовой торговлей играет важную роль в ускорении оборачиваемости денежных средств в обращении (M_0), так как через них проходит движение наличных и безналичных денежных средств в обращении.

Вместе с тем, в условиях реализации рыночных отношений розничная торговля на ряду с другими отраслями в определенной мере вносит свой вклад в формирование валового внутреннего продукта (ВВП) Республики Таджикистан. Поэтому в статье нами проведен расчет удельного веса рынка розничной торговли в ВВП республики за 2017-2021 гг. (см. табл. 2).

Таблица 2.

Доля оборота розничной торговли в ВВП за 2017-2021 гг.*

Показатели	Годы					2021г. к 2017г.	2021г. к 2020г.
	2017	2018	2019	2020	2021		
ВВП млн. сом.	52381,2	71059,2	79109,8	82543,1	92227,5	1,68	1,12
Оборот розничной торговли, млн. сом.	18435,2	20479,7	24948,3	27024,8	30758,6	1,90	1,14
Доля розничной торговли в ВВП	0,29	0,29	0,32	0,33	0,33	+4 п.п.	-

***Источник:** Статистический ежегодник Республики Таджикистан. - Душанбе: АСПРТ, 2022. -С. 617-620

По данным табл. 2 наблюдается тенденция увеличения ВВП и оборота розничной торговли по республике. Доля оборота розничной торговли в ВВП в 2021г. составляет 33,0%. А динамика развития розничной торговли в 2021г. по сравнению с 2020г. имеет тенденцию увеличения и соответственно составляет 114,0%, а по сравнению 2017г. – 190,0%. Данная ситуация свидетельствует о тенденции развития данной сферы, а также ее роли в развитие национальной экономики Таджикистана.

Таким образом, с учетом результатов проведенного исследования формируем общую характеристику значимости розничной торговли в системе рыночной экономики (см. табл. 3).

Таблица 3.

Роль ПРТ в системе рыночной экономики*

Роль и функция в экономике	Описания значение
Обеспечение устойчивости развития экономики	- обеспечение занятости населения; - реализация фискальной политики государства; - обеспечение денежной массы в обращения; - обеспечение экономического интереса субъектов.
Рациональное использование ресурсов	- оказание качественной услуги и эконом время; - мобилизация возможных ресурсов (продовольственных и непродовольственных ресурсов).

Составлено автором на основе [1, 35с.]

Результат проведенного исследования, свидетельствует о значимости сферы розничной торговли в экономике, что изучение их структуры деятельности и классификация видов предприятий позволяет сделать такой вывод: дальнейшее развитие данной отрасли будет способствовать ускорению денежной массы в обращении, которое будет способствовать решению вопросов финансовых интересов субъектов рынка и повышению качества услуг торговых предприятий, и в итоге положительно воздействует на развитие национальной экономики Таджикистана.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.Р. Алиев. Социально-экономическое значение сферы общественного питания в развитии рыночной экономики. Вестник, ТГУ ПБП. Худжанд, 2019. №1 (78). С- 27-35
2. Боярский А. Торговля в собственном соку. / А. Боярский, О. Зотикова. // Деньги, 2008. - №11. - С. 9
3. Закон Республики Таджикистан "О торговлеи бытовом обслуживании" г. Душанбе, 28 февраля 2013 года, №467
4. И.А. Кулаков, Л.О. Кулакова. Роль розничной торговли в развитии национальной экономики республики Беларусь. Вестник Брестского государственного технического университета. 2021. С- 107-110
5. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. - Душанбе: АСПРТ, 2022. -С. 617-620
6. http://www.fooder.ru/page/rolmarkvpe_10.html.

УДК 519.2

Носиров Х.И., Иззатова Р.Х.

**ТАҲЛИЛИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ БОЗОРИ МЕҲНАТ АЗ РӯИ
УСУЛҲОИ ОМОРӢ**

Дар мақолаи мазкур усулҳои тадқиқот ва таҳлили нишондиҳандаҳои бозори меҳнат оварда шудааст. Асосҳои методологии муайяннамудани хусусияти хоси тадқиқоти омории сатҳи зиндагии аҳоли дар иқтисодиёти муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст, таҳлили аниқи саҳми асосҳои ташкилию иқтисодии тадқиқоти омории сатҳи зиндагии аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил карда шудааст. Роҳҳои беҳдошти хусусиятҳои рушди меъёрҳои иҷтимоӣ ҳамчун самти асоснок кардашудаи ҷараёнҳои иҷтимоӣ чамбъяти дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омӯзиши сифати индекси интегралӣ, ки дараҷаи рушдро умуми мекунад ва ҳангоми муқоисакуниҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ истифода бурда мешавад индексӣ рушди потенциали инсонӣ нақши муайян мегузорад пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо. бозори меҳнат, индексӣ коррелясионӣ, беҳдошти фазои тадқиқоти оморӣ, сатҳи зиндагии аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳои иҷтимоӣ, методологияи тадқиқоти оморӣ, ҷараёнҳои иҷтимоӣ дар чамбъят нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Носиров Х.И., Иззатова Р.Х.

АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РЫНКА ТРУДА СТАТИСТИЧЕСКИМИ МЕТОДАМИ

В статье рассматриваются методы исследования и анализ показатели рынка труда, а также приведены пути улучшения инвестиционного климата в Республике Таджикистан. Анализированны методологические основы особенностей статистического исследования уровня жизни населения в современной экономике Республики Таджикистан. Пути улучшения особенностей развития социальных норм как основа развития процессов в Республике Таджикистан. Исследованы качества интегральных индексов, определяющие общее развитие и процесс международных и региональных сопоставлений.

Ключевые слова: рынок труда, индекс корреляционной, улучшение исследовательского климата, уровень жизни населения в Республике Таджикистан, социальные нормы, методология статистического исследования, социальные течения в обществе, показатели уровня жизни в Республике Таджикистан.

Nosirov Kh.I., Izzatova R.Kh.

ANALYSIS OF LABOR MARKET INDICATORS BY STATISTICAL METHODS

This article is based on the methodology of the statistical methodology of living standards in the modern conditions of the Republic of Tajikistan, the improvement of the living standards of population living in the Republic of Tajikistan. The methodology of determining the specific nature of the living standard of the population in the modern economy of the Republic of Tajikistan has been and the analysis of the impact of the organizational and economic bases of the population living standards in the Republic of Tajikistan has been analysis. Ways of improving the qualities of social norms as a justified direction of social societies in the Republic of Tajikistan the study of the quality index, which is universal in the development of global development and is based on comparable international and regional perspectives.

Key words. Improvement of statistical space research, living standards in the Republic of Tajikistan, social norms, methodology of statistical surveys, societal societies in societal living standards in the Republic of Tajikistan.

Дуруст бароҳ мондани бозори меҳнат ба рушди устувори иқтисодиёти мамлакат оварда мерасонад. Ақтуалӣ будани мавзӯи пешниҳодшаванда аз усулҳои истифодашуда далолат медиҳад. Дар мақолаи мазкур барои таҳлил ва таҳқиқи нишондиҳандаҳои бозори меҳнат аз усулҳои омри аз қабилӣ: усули гурӯҳбандӣ, усули индексӣ коррелясионӣ ва регрессионӣ истифода бурда мешавад. Ҳангоми таҳқиқоти нишондиҳандаҳои бозори меҳнат, алаҳусус аз аҳолии дар иқтисодиёт истифодашаванда, аҳолии дар иқтисодиёт истифоданаҳаванда, бекорони расмӣ, аҳолии машғул, талаботу - тақлифот, қувваи корӣ дар бозори меҳнат ва ғайра диққати махсус додан зарур аст.

«Дуруст даркнамудани хусусиятҳо ва таҳлили бозори меҳнат барои сохтани ҷойҳои нави корӣ ва пешрафти иқтисодиёти кишвар аҳамияти муҳим дорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон афзоиши табиӣ аҳоли бо суръати баланд ба амал омада истодааст. Аз ин лиҳоз пешниҳоди қувваи корӣ афзун мегардад, барои коҳиш додани сатҳи бекорӣ ҷойҳои нави корӣ бунёд кардан зарур аст»[3].

Таҳлили бозори меҳнат, ташкил ва баррасии масъалаҳои нишондиҳандаҳои он аз ҷониби олимони ватанӣ ва хориҷии риштаи иқтисодӣ Низомова Т.Ҷ., Мирзоев С.С., Аҳмадов Ф.М., Ашуров Ф.М., Башкатова Б.И., Рудаковой Р.П., Елисеевой И.И., Щербова С.Л., Никитиной С.Ю., Карманова М.В., Кибанова А.Я., Илюхиной И.Е., Харченко Н.М., Симчеры В.М., Масловой Н.П. ва дигарон дар зинаҳои гуногун омӯхта шудааст.

Аз маълумотҳои ҷадвали 1 истифода бурда аҳолии сини қобили меҳнатро барои солҳои 1991-2015 таҳлил менамоем. Ба аҳолии сини қобили меҳнат шахсони аз 15 сола боло: барои мардон то 63 сола ва барои занон то 58 соларо мансуб доништан мумкин аст.

Чадвали 1 Шумораи аҳолии сини қобили меҳнат, ҳазор нафар [2, с.27]

сол	1991	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
АҲОЛИИ СИНИ қобили меҳнат	2577,5	2789,0	3246,7	3925,2	4598,9	4782,2	4797,5	4920,1	5046,0	5175,5

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // маҷмӯаи оморӣ 2016, с 27.

Чуноне ки аз маълумотҳои чадвали 1 бар меояд шумораи аҳолии сини қобили меҳнат дар соли 2015 нисбат ба соли 1991 қариб ду маротиба зиёд ё ин ки 100,80% ва нисбат ба соли 2000 59,41% зиёд шудааст. Ин маънои онро дорад, ки ҳама сола ба ҳисоби миёна 4,17% қойҳои нави қорӣ иловагӣ сохта ба истифода додан зарур аст, то ин ки аҳоли пурра ба ба шуғл фаро гирифта шавад.

«Барои чуқуртар таҳлил намудани нишондиҳандаҳои бозори меҳнат тағйирёбии аҳолии сини қобили меҳнатро барои ҳарду чинс ҳам мар ва ҳам зан барои солҳои 2010, 2013 ва 2015 дида мебароем»[2].

Чадвали 2 Тағйирёбии аҳолии сини қобили меҳнат аз рӯи чинс

солҳо	2010, шумора, ҳаз.наф.	2010 бо %	2013, шумора, ҳаз.наф.	2013 бо %	2015, шумора, ҳаз.наф.	2015 бо %
ҳарду чинс	4509,9	100,00	4920,1	100,00	5175,5	100,00
мардон	2280,6	50,57	2521,3	51,24	2648,4	51,17
занон	2229,3	49,43	2398,8	48,75	2527,1	48,83
аз 15 то 30сола ҳарду чинс	2348,0	100,00	2609,5	100,00	2689	100,00
аз 15 то 30 сола мардон	1185,1	50,47	1319,8	50,58	1362,5	50,67
аз 15 то 30 сола занон	1162,9	49,53	1289,7	49,42	1326,5	49,33

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2016. – С. 78 [4].

Аз маълумотҳои чадвали 2 аён аст, ки вазни қиёсии мардон дар гурӯҳи аҳолии сини қобили меҳнат нисбат ба занон аз 1,14% соли 2010 то 2,30% дар соли 2015 зиёд мебошад, яъне дар ин давра зиёдшавии ҳиссаи мардон нисбат ба занон чашмас мебошад. Ҳиссаи мардон дар аҳолии сини қобили меҳнат соли 2015 нисбат ба соли 2010 0,6% зиёд шуда ҳиссаи занон бошад ба ҳамин андоза кам шудааст. Ҳиссаи мардон соли 2015 нисбат ба соли 2010 0,2% зиёд шуда ҳиссаи занон дар ҳамин давра ба андозаи 0,2 кам шудааст.

Аз маълумотҳои чадвали 1 истифода карда, барои солҳои таҳлилшаванда индексҳои базиси ва пай дар пайро муайян менамоем.

Чуноне ки аз чадвали 3 маълум гардид шумораи аҳолии сини қобили меҳнат нисбат ба соли гузашта аз ҳама нишондиҳандаи кам соли 2012 ба ҳисоб рафта нисбатан зиёдшави солҳои 1996,1997,1998,1999,2000 ва 2011 ба чашм мерасад. Соли 2015 ин нишондиҳанда нисбат ба соли 1991 тақрибан 2,01 маротиба зиёд шуд.

Ҷадвали 3 Индексҳои базиси ва пай дар пай.

солҳо	1991	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Индекси пай дар пай	-	1,08	1,16	1,20	1,17	1,04	-	1,03	1,03	1,03
Индекси базисӣ	-	1,08	1,26	1,52	1,78	1,86	1,86	1,91	1,96	2,01

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон // Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2016. – С. 96 [4].

«Нишондиҳандаҳои дараҷаи шугл ва бекорӣ, музди меҳнати миёна ва дигарҳо нишондиҳандаҳои муҳимтарини макроиқтисодӣ мебошанд, ки ҳолат ва тараққиёти иқтисодиётро тавсиф медиҳанд»[4].

«Аҳолии иқтисоди ғаёл он қисми аҳоли мебошад, ки қувваи кории худро барои истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонӣ пешниҳод кардааст. Шумораи аҳолии иқтисоди ғаёл коргарон ва бекоронро дар бар гирифта дар давраи тадқиқшаванда муайян карда мешавад»[1].

Дида баромадани коэффитсиенти бекорӣ ҳолиби диққат мебошад. Дар давраи то ислохотӣ коэффитсенти бекорӣ чунин ҳисоб карда мешуд:

$$K_{\text{бекори}} = \frac{\text{Шумораи бекорон}}{\text{Аҳолии қобили меҳнати дар синни қобили меҳнатбуда}}$$

Вай ҳамчун нишондиҳандаи захираи қувваи корӣ дар шароити камчинии (дефицит) он истифода шудааст. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ коэффитсиенти бекорӣ аз рӯи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$K_{\text{бекори}} = \frac{\text{Шумораи умумии бекорон}}{\text{Шумораи умумии машғулон} + \text{Шумораи умумии бекорон}} \quad (1)$$

Ғайр аз ин, коэффитсиенти умумии бекорӣ дигар нишондиҳандаҳо татбиқ карда мешаванд, ки паҳлӯҳои гуногуни бекориро тавсиф медиҳанд. Коэффитсиенти бекориро аз рӯи формулаи зерин ҳисоб кардан мумкин аст:

$$K_{\text{бекори}} = \frac{\text{Шумораи машғулнабудагон дар ҳадамоти шугл ба кайд гирифташуда}}{\text{Шумораи машғулон} + \text{Шумораи машғулнабудагон дар ҳадамоти шугл ба кайд гирифташуда}}$$

Мисоли 1. Шумораи машғулон дар соли 2015 2379,7 ҳазор нафар ва бекорони ба кайдгирифташуда 57 ҳазор нафарро ташкил доданд. Коэффитсиенти бекорӣ ёфта шавад.

Ҳал: Мувофиқи формулаи (1) ҳосил мекунем:

$$K_{\text{бекори}} = \frac{57000}{2379700 + 57000} = 0,03 \quad (1)$$

«Дар баъзе ҳолатҳо шумораи машғулнабудагон аз шумораи бекорон ду маротиба зиёд аст. Барои тавсифи шугли аҳоли нишондиҳандаҳои маҳсули мутлақ ва нисбӣ истифода бурда мешаванд. Ба нишондиҳандаҳои мутлақ, шумораи дар хоҷагии халқ шуглдошта; тақсмоти шуглдоштагон дар соҳаҳои иқтисодиёт, чинс, синну сол, дараҷаи маълумот; шумораи одамони синни қобили меҳнати дар хоҷагии халқ машғулбуда ва ғайра мансуб мебошанд»

Нишондиҳандаҳои нисбӣ дараҷаи ба хоҷагии халқ ҷалб намудани аҳолиро пурра ва гурӯҳҳои синну соли алоҳидаи он, масалан, захираҳои меҳнатиро ҷалб мекунанд. Ба ин нишондиҳандаҳо коэффитсиенти шугли захираҳои меҳнатӣ, коэффитсиенти шугли аҳолии синни қобили меҳнат, коэффитсиенти шуглии аҳолии қобили меҳнати дар синни қобили меҳнат буда мансуб мебошанд»[3].

Коэффитсиенти шугли аҳоли аз рӯи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$K_{ш.а} = \frac{S_{ш.а.}}{S} * 1000, \quad (2)$$

дар ин чо: $S_{ш.а.}$ - шумораи аҳолии шуғлдошта,
 S – шумораи умумии аҳолий.

Коэффитсиенти шуғли захираҳои меҳнатӣ аз рӯи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$K_{ш.з.м.} = \frac{S_{ш.а.}}{ШЗМ} * 1000 \quad (3)$$

дар ин чо: ШЗМ – шумораи захираҳои меҳнат мебошад.

Мисоли 2. Шумораи аҳолии машғул дар соли 2014, 2325,4 ҳ нафар аз шумораи умумии аҳолий 8352,0 ҳ. нафар ва шумораи умумии захираҳои меҳнатӣ 4983,0 ҳ. нафарро дарбар мегирад. Коэффитсиентҳои шуғли аҳолий ва шуғли захираҳои меҳнат ёфта шаванд.

Ҳал: Аз формулаҳои (2) ва (3) истифода бурда, ҳосил мекунем:

$$K_{ш.а} = \frac{2325400}{8352000} * 1000 = 278 \text{ нафар.}$$

$$K_{ш.з.м.} = \frac{2325400}{4983000} * 1000 = 467 \text{ нафар.}$$

Ин коэффитсиент нисбат ба аҳолии синни қобили меҳнат (а.с.қ.м.)-ро бо формулаи зерин ҳисоб кардан мумкин аст:

$$K_{ш.}^{а.с.қ.м} = \frac{S_{ш.а.}}{S_{с.қ.м.}} * 1000,$$

дар ин чо: $S_{с.қ.м.}$ шумораи аҳолии синни қобили меҳнат.

$$K_{ш.}^{а.с.қ.м.қ.м} = \frac{S_{ш.а.}}{S_{с.қ.м.қ.м.}} * 1000,$$

дар ин чо: $S_{а.с.қ.м.қ.м.}$ - шумораи аҳолии синни қобили меҳнати қобили меҳнат.

$S_{а.с.қ.м.қ.м.}$ = Шумораи аҳолии синни қобили меҳнат – шумораи аҳолии синни қобили меҳнати қобили меҳнатнабуда.

Байни ҳам алоқамандии нишондиҳандаҳои шуғли аҳолий чунин намуд дорад:

$$K_{ш.а.} = \frac{\text{Шумораи машғулон}}{\text{Шумораи а.с.қ.м.қ.м.}} * \frac{\text{Шумораи а.с.қ.м.қ.м.}}{\text{Шумораи а.с.қ.м.}} * \frac{\text{Шумораи а.с.қ.м.}}{\text{Шумораи захираҳои меҳнат(ЗМ)}} * \frac{\text{Шумораи ЗМ}}{\text{Шумораи умумии аҳолии}}$$

$$K_{ш.а.} = K_{шуғли одамони қобили меҳнат} * d_{а.с.қ.м.қ.м.} * d_{а.с.қ.м.} * d_{ЗМ}$$

Мувофиқи маълумотҳои Бонки Умумичаҳони шумораи бекорон дар Тоҷикистон аз 247307 нафар дар соли 2016 то ба 199221 нафар дар соли 2017 кам шудааст, ки фарқият 48086 нафарро ташкил медиҳад. Мувофиқи ин маълумот дар зарфи як сол шумораи бекорон ба андозаи 19,44% кам шуд. Ин камшави асосан аз ҳисоби муҳочирати меҳнат ва кам мурочиат намудани аҳолий ба мақомоти шуғл ба амал омадааст.

АДАБИЁТ

1. Зарипов Э.Ш., Саидова Д.А. // Назарияи умумии омор / Душанбе, 2006 -233с.
2. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // маҷмӯаи оморӣ 2013, с 89.
3. Раҷабов О.Ҷ. Баҳодиҳии омории сохтори бекорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / О.Ҷ. Раҷабов // Аҳбори академияи миллии илмҳои Тоҷикистон №2(263) 2021, с 132-136.
4. Тоҷикистон: 25 соли истиқлолияти давлатӣ // маҷмӯаи оморӣ 2016, с 98.

Садриддинов М.И.

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА УКРУПНЁННЫХ ТАБЛИЦ «ЗАТРАТЫ-ВЫПУСК» В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОГО РЕГИОНА

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты укрупнённых таблиц «затраты-выпуск» или как принято называть их межотраслевой баланс в условиях функционирования экономики стран Центрально-азиатского региона. В статье отмечается, что для экономики стран Центрально-азиатского региона очень важно составить таблицы затраты-выпуск для более полного понимания отраслевых и межотраслевых связей на национальном уровне. В связи с этим, рассматриваются теоретические предпосылки и основные условия составления межотраслевого баланса как экономического механизма, показывающий состояние национальной экономики в зависимости от соотношения между количеством затрат на изготовления товаров и услуг и общим выпуском этих же продуктов в отраслевом и пространственном разрезах. Особо подчёркивается наладить внешнеэкономические отношения по показателям экспорта и импорта между странами Центрально-азиатского региона в зависимости от нахождения количественных затрат тех или иных отраслей национальной экономики на территории отдельных стран.

Ключевые слова: Экономика стран Центрально-азиатского региона, экономическая интеграция, региональная экономика, межотраслевые связи, таблица «затраты-выпуск», межотраслевой баланс, экспорт, импорт, внешнеэкономические связи, пространственная структура, классификатор отраслей национальной экономики, виды экономической деятельности.

Садриддинов М.И.

ТАҲЛИЛ ВА АРЗЁБИИ ЧАДВАЛИ ЧАМЪВОАРДАШУДАИ “ХАРОЧОТ-ИСТЕҲСОЛ” ДАР ДАВЛАТҲОИ МИНТАҚАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақола чанбаъҳои назариявӣ ва амалии чадвали чамъовардашудаи “харочот-истеҳсол”, ё ин ки маъмул бо номи тавозуни байнисоҳавӣ дар шароити амалишавии фаъолияти иқтисодии давлатҳои Минтақаи Осиёи Марказӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта аст. Дар мақола қайд мегардад, ки барои иқтисодиёти давлатҳои Минтақаи Осиёи Марказӣ тартиби чадвали “харочот-истеҳсол” барои дарки дуруст ва пурраи алоқамандҳои соҳавӣ ва байнисоҳавӣ дар сатҳи иқтисодиёти миллии ниҳоят ва муҳим ба назар мерасад. Бинобар ин таҳқиқи чанбаъҳои назариявӣ ва шароитҳои асосии тартиби тавозуни байнисоҳавӣ ҳамчун механизми иқтисодӣ, ки инъикоскунандаи ҳолати иқтисодиёти миллиро бодарназардошти вобастагии байни миқдори харочот ва истеҳсоли мол ва хизматрасонӣ ва ҳаҷми умумии истеҳсоли ҳамон маҳсулотҳо дар сатҳи соҳавӣ ва фазой муҳим аст. Махсусан таъкид мегардад, ки барпо намудани муносибатҳои бурунмарзӣ аз ҳисоби нишондиҳандаҳои содирот ва воридот байни давлатҳои Минтақаи Осиёи Марказӣ бодарназардошти вобастагии муайянноии харочотҳои миқдорӣ дар ин ё он соҳаҳои иқтисодиёти миллии дар ҳудуди давлати алоҳида зарур арзёбӣ карда мешавад.

Калидвожаҳо: Иқтисодиёти давлатҳои Минтақаи Осиёи Марказӣ, ҳамгирии иқтисодӣ, иқтисодиёти минтақавӣ, алоқамандии байнисоҳаҳо, чадвали “харочот-истеҳсол”, тавозуни байнисоҳавӣ, содирот, воридот, алоқаҳои бурунмарзӣ, сохтори фазой, гурӯҳбандии соҳаҳои иқтисодиёти миллии, намудҳои фаъолияти иқтисодӣ.

Sadriiddinov M.I.

ANALYSIS AND EVALUATION OF CONSOLIDATED INPUT-OUTPUT TABLES IN THE COUNTRIES OF THE CENTRAL ASIAN REGION

The article discusses the theoretical and practical aspects of the enlarged input-output tables, or as they are commonly called the intersectional balance in the conditions of the functioning of the economies of the Central Asian region. The article notes that it is very important for the economies of the countries of the Central Asian region to compile input-output tables for a more complete understanding of sectorial and intersectional relations at the national level. In this regard, the theoretical prerequisites and basic conditions for drawing up an intersectional balance sheet as an economic mechanism are considered, showing the state of the national economy depending on the ratio between the amount of costs for manufacturing goods and services and the total output of the same products in the sectorial and spatial sections. It is particularly emphasized to establish foreign economic relations in terms of exports and imports between the countries of the Central Asian region, depending on the location of the quantitative costs of certain sectors of the national economy on the territory of individual countries.

Keywords: Economy of the countries of the Central Asian region, economic integration, regional economy, intersectional relations, input-output table, intersectional balance, export, import, foreign economic relations, spatial structure, classifier of branches of the national economy, types of economic activity.

Пространственная структура экономики стран Центрально-азиатского региона сложная и многогранна, так как осуществление экономической деятельности в большинстве случаев происходит без расчётов по применению экономико-математических аппаратов. В статье предлагается такой экономико-математический аппарат, за счёт которого Леонтьев В.В. удостоился Нобелевской премии по экономическим наукам. Общеизвестная экономико-математическая модель «затраты-выпуск» (обычно на практике данный метод называется межотраслевой баланс) показывает состояние национальной экономики в зависимости соотношения между количеством затрат на изготовления товаров и услуг и общим выпуском этих же продуктов. Из этого следует, что экономические отношения между странами региона или внутри страны, на наш взгляд, должны быть основаны на этих пропорциях.

Таблицы затраты-выпуск или межотраслевые балансы (МОБ) начались разрабатываться в 30-х годах прошлого столетия и одним из первых на эту проблематику обратил внимание американский ученый русского происхождения В.В. Леонтьев в своем научном труде «Исследование структуры американской экономики», которая была опубликована 1941 году [12, с.105]. Следует сказать, что данное исследование считается первым практическим проведенным научным исследованием в условиях экономики и по сей день всеми странами используется как инструмент нахождения пропорциональности между отраслями национальной экономики и видами экономической деятельности.

История вопроса непосредственно связано с именами таких выдающихся ученых 50-х годов как У. Айзардом, Л. Мозесом и безусловно В.В. Леонтьевом. Несомненным вкладом этих учёных заключается в том, что они смогли выделить межотраслевые модели в рамках территориальной (пространственной) экономики и предоставить их как статистические межотраслевые модели в виде балансов. Как отмечает Гранберг А.Г. научная заслуга Гранберга заключается в том, что он сформулировал балансовую модель, получающуюся в результате дезагрегирования национальной модели на региональные компоненты. Ее главная особенность заключается в разбиении всего множества отраслей на два подмножества по степени мобильности производимых ими продуктов: на «районные» отрасли, продукция которых производится и целиком потребляется в данном регионе, и на

«национальные», продукция которых потребляется как в регионе, так и за его пределами. [2, с. 121].

Наряду с вышеназванными учёными данной проблематикой также занимались и другие ученые, среди которых можно выделить и заслугу Х. Ченери, который разработал двухрегиональную модель, которая также основана на балансовом методе и была предназначена для экономики Италии. Изучение вопросов развития межрегиональных межотраслевых методов в дальнейшем получили свое развитие как «мультирегиональных моделей» [13, с.23], которая была предложена специалистами Международного института прикладного системного анализа. Этот ряд моделей была основана на таких моделях как нормативные, имитационные и экономические модели. Последняя предполагала выявить экономические отношения между административными делениями страны или группу стран по территориальному признаку. Главной трудностью в этой и других группах мультирегиональных моделей заключалась в нахождении необходимой информации для проведения экономических расчётов. Статистические органы должны предоставить «огромный массив» данных для сравнительного анализа между анализируемыми регионами страны или группу стран.

В научные исследования по данной проблематике отмечается, что в большинстве случаев описывают относительно небольшое количество регионов, в среднем, порядка десяти. Однако в некоторых моделях представлено большое число регионов: например, эконометрическая модель MULTIREGION (США), разработанная в Оукридской национальной лаборатории (ORNL), включает 173 региона, а межотраслевая модель К. Хариса (MRMI) имеет пространственную дезагрегацию, включающую даже 3103 графств. Некоторые модели при их конкретизации дают возможность выбора соответствующего уровня пространственной детализации. Например, вышеупомянутая модель MRMI может работать для 3103, 435 или 51 региона [3, с. 45].

Различными аспектами построения и использования таблицы затраты-выпуск во всем мире стали больше проявлять интерес в рамках групп стран. Так, страны Европейского Союза начиная с 2000-х годов все страны, которые входили в состав Европейского Союза были обязаны предоставить статистическую информацию о затратах, ресурсах и объема выпуска в разрезе 60 отраслей национальной экономики и номенклатуры из 60 товаров, которые необходимы для обеспечения жизнедеятельности населения и производства основных товаров и услуг каждые пять лет один раз [10]. Единая экономическая система стран Центральной Азии во многом основывается на едином стандарте стран по составлению и предоставлению отчётностей таблицы затраты-выпуск. Последняя даёт большие возможности для детального анализа состояния экономики отдельных стран в рамках интеграционных групп. Наглядным примером служит товарооборот между странами по экспорту, импорту, реэкспорту и другими финансовыми операциями между странами региона.

В направлении развития таблиц затраты-выпуск в Европейском Союзе было то, что в условиях, сложившихся ситуации в мире им удалось все-таки составить общий баланс для отраслей национальной экономики в части экспортно-импортных отношений [11]. Отличительной особенностью составленной таблицы состояла в том, что наряду с процессами выявления общих закономерностей развитие экономики за счёт отраслевых и межотраслевых сдвигов, также можно было наблюдать процессы изменения глобализации, интернационализации и в конечном итоге финансиализации. Все это можно было установить в процессе объемов выпуска тех или иных товаров, когда затраты на изготовления увеличивались или уменьшались.

Для отраслей национальной экономики Республики Таджикистан и его регионов анализируемый экономико-математический инструмент служит для детального анализа социально-экономического состояния и на основе сравнительного анализа с другими соседними странами выявить недостатки и преимущества развития всей экономики.

Благоприятные природно-климатические условия за последние годы, в частности в составе Советского Союза дали все основания развития всех отраслей национальной экономики помимо тех отраслей, материально-технической основой которых у нас в стране на сегодняшний день не существует.

В составе Советского Союза со стороны статистических органов, начиная с 60-х годов разрабатывались и строились таблицы распределения товаров и услуг, или межотраслевые балансы (МОБ), которые в современном понимании можно рассматривать как таблицы затраты-выпуск. Эти таблицы составлялись главным статистическим органом, который назывался ЦСУ СССР (Центральный статистический орган) в зависимости от уровня развития отраслей народного хозяйства тех или иных республик. Как показывают данные статистических органов СССР в определённом промежутке времени такие таблицы составлялись не ежегодно. Так таблицы распределения товаров и услуг составлялись на отчётные периоды по годам: 1959, 1966, 1972, 1977, 1982, 1987 ("балансовые") годы, по укрупненной схеме (18 отраслей) - на 1975, 1978-81, 1983-86, 1988, 1989 ("промежуточные") годы [Отчетный межотраслевой баланс]. В этих балансах, которые строились для всех республик, входящих в состав Советского Союза, не всегда можно найти состояние отраслей народного хозяйства Республики Таджикистан, так как для нашей страны результаты статистической информации можно найти только за 1966 год, 1972, 1977, 1982 и 1987 годы. В этих балансах таблица распределения товаров и услуг, которые были разработаны для экономики Республики Таджикистан необходимая информация была собрана в основном из региональных органов статистики о деятельности действующих и строящихся предприятий, организаций и учреждений.

В Республике Таджикистан отчетные межотраслевые балансы производства и распределения продукции в народном хозяйстве были разработаны ЦСУ Таджикской ССР за 1966 год, за 1972, 1977, 1982 годы и, наконец, последний отчетный межотраслевой баланс был разработан за 1987 год. Отчетные межотраслевые балансы строились на базе обширной статистической информации, полученной в результате представительного выборочного обследования предприятий всех отраслей народного хозяйства [4, с. 14]. В последнем межотраслевом балансе для отраслей национальной экономики Республики Таджикистан были выделены 114 отраслей именно материального производства, которые показывали экономическую ситуацию тогдашней экономики. Составленные отраслевые и межотраслевые балансы составлялись в зависимости от предназначения однородных отраслей народного хозяйства, что можно было наблюдать по однородности группам выпускающих предприятий продукции. Также наблюдалась связь и самое главное грань между продуктами реального сектора экономики, в частности промышленных, непромышленных и сельскохозяйственных товаров.

Главными особенностями межотраслевых и отраслевых связей был процесс выявления ценовых и неценовых факторов в них. Так, для отраслей экономики Таджикистана таблицы распределения товаров и услуг определялись в основном в цены конечного потребления. В составленных балансах в конечное потребление включали все затраты на производства товара и также все постоянные и переменные (расходы на транспорт, наценки, расходы с доставкой продукции. Другими словами, конечное потребление составная часть межотраслевого баланса, включающее средства различных фондов (потребления, накопления и фонд выбытия) для конечного потребителя для удовлетворения потребностей с учётом того, что повторно не будет процесса производства за их счёт. Именно эта часть входила в цену конечного потребления в таблицах распределения товаров и услуг для отраслей экономики Республики Таджикистан и других союзных республик. С учётом изменений рыночных условий цены конечного потребления могут измениться в основные и рыночные цены в зависимости от видов экономической деятельности. В научных трудах некоторых учёных, в частности [1, с.9] по на тему ценового фактора отмечается, что единственным объективным комплексным и универсальным

критерием оптимальных сбалансированных отношений двух сфер человеческой деятельности – сферы производства продукции (услуг) и сферы их потребления, является их цена при обеспечении необходимого качества.

Согласно статистическим данным по межотраслевому балансу производства и распределения продукции в народном хозяйстве Таджикской ССР за 1987 год совокупный общественный продукт в фактических ценах конечного потребления составил 6892,4 млн. руб., материальные затраты – 4003,8 млн. руб. и национальный доход – 2888,6 млн. руб. Народное хозяйство Таджикской ССР являлось составной частью экономики Советского Союза. На долю республики в 1987 году приходилось 0,69% общественного продукта и 0,77% национального дохода СССР [8, с.67]. Главным аналитическим оценочным органом, который обрабатывал и оценивал экономическую ситуацию после статотдела был Совет по изучению производительных сил (СОПС). За все время существования СССР, точнее после 80-х годов СОПС на основе обширной классификации отраслей народного хозяйства детализирует межотраслевые балансы страны вплоть до образования суверенного Таджикистана. После приобретения государственного суверенитета СОПС перестал функционировать как аналитический орган и не стал анализировать экономическую ситуацию на основе таблицы распределения товаров и услуг отраслей народного хозяйства. На сегодняшний день эту функцию должна выполнять Институт экономики и демографии Национальной академии наук Республики Таджикистан и как показывает практика, вопросами составления межотраслевого баланса не занимаются.

Проблема составления межотраслевых балансов в Республике Таджикистан и в других странах Центрально-азиатского региона заключается в том, что приведенные статистические данные классифицируются на основе разных классификаторов. Так, если производства n -го продукта в отдельный регион составляет $m\%$, тогда в другом же регионе доля этого продукта может составлять 1% . Такая особенность заключается в том, что классификатор, который в Таджикистане использовался (до 2012 года), то есть Общий классификатор отраслей народного хозяйства не в полной мере отображает специфику отраслей, которые уже не считаются хозяйственными и в условиях рыночной экономики они рассматриваются как отрасли национальной экономики с различными подотраслями и своими специфическими особенностями.

В ряде работ отечественных ученых были выявлены, что статистическая информация, в частности основной сборник статистических данных РТ под названием «Республика Таджикистан за 20 лет государственной независимости», приведена согласно классификатору отраслей народного хозяйства (ОКОНХ) и в настоящее время для составления национальных счетов Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан использует национальную общую классификацию видов экономической деятельности в Таджикистане, которая основана по большей части на Международной стандартной отраслевой классификации всех видов экономической деятельности (МСОК). Классификация, используемая в отношении потребления домашних хозяйств, основана по большей части на Классификации индивидуального потребления по целям (КИПЦ), а классификация функций органов государственного управления основана на Классификации функций органов государственного управления (КФОГУ) [6, с.86].

Главным статистическим органом страны, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан статистическая информация с 2010 года поэтапно переходит к требованиям международных стандартов и предоставляет информацию о деятельности отечественных предприятий, организаций и учреждений согласно Общему классификатору видов экономической деятельности (В Республике Таджикистан был принят закон о статистике 12 января 2010 года, №588, которое разработан с учётом международных правил, регламентирует порядок статистического учёта в стране). ОКВЭД предоставляет информацию согласно требованиям международных организаций и международным стандартам отраслевых классификатор, в частности видов экономической деятельности

МСОК; ISIC. МСОК такой классификатор, который производить сбор, обработку и хранение нужной информации о деятельности отраслей национальной экономики и предоставлению необходимой информации для анализа и оценки социально-экономического состояния всей экономики и отдельно административных единиц.

Согласно данным Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан общий классификатор ОКЭД был разработан исходя из принципов построения Международной стандартной отраслевой классификации всех видов экономической деятельности (3-я редакция), с использованием группировок всех четырёх уровней МСОК, их углубление на пятом знаке, с учетом методологического опыта использования классификации статистических органов ООН и Европейского Экономического Сообщества [7]. Данный классификатор был разработан для всех видов экономической деятельности в зависимости от принадлежности группировок (табл.1)

Таблица 1. Группировка видов экономической деятельности отраслей национальной экономики

№	Разряд группы	Вид деятельности	Принадлежность отрасли
1	А	Сельское хозяйство, охота связанные с этим услугами	сельское хозяйство
2	В	Рыболовство	сельское хозяйство
3	С	Разработка карьеров	строительство
4	Д	Обрабатывающая промышленность	промышленность
5	Е	Электроэнергия, газ и водоснабжение	промышленность
6	Ф	Строительство	строительство
7	Г	Оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей, мотоциклов бытовых товаров и предметов личного пользования	торговля
8	Н	Гостиницы и рестораны	сфера услуг
9	І	Транспорт, складское хозяйство и связь	сфера услуг
10	Ј	Финансовое посредничество	финансовый сектор
11	К	Операции с недвижимым имуществом, аренда и коммерческая деятельность	сфера услуг
12	L	Государственное управления и оборона: обязательное социальное страхование	сфера услуг
13	М	Образование	сфера услуг
14	Ν	Здравоохранение и социальные услуги	сфера услуг
15	О	Прочие коммунальные, социальные и персональные услуги	сфера услуг
16	Р	Частные домашние хозяйства с наемным обслуживанием	сфера услуг
17	Q	Экстерриториальные организации и органы	сфера услуг

Источник: составлено автором на основе данных Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан

Из данных таблицы 1 явствует, что общий классификатор включает в себя 17 отраслей материального и нематериального (сфера услуг) производства, большинство из которых не считаются производственными секторами национальной экономики. Сельское хозяйство в ОКОНХ была разбита на нескольких подотраслей и при анализе экономической деятельности сложно было определять долю отрасли. В ОКЭД она рассматривается как реальный сектор экономики, которые также делиться на подотраслей и процесс оценки производственных товаров упрощается. Например, в отчётах о хлопке, как сельскохозяйственного товара приводится переработки хлопка-сырца урожая и остатках не

переработанного хлопка-сырца и не переработанного хлопка-волокна (нарастающим итогом с начала сезона). Также можно получить информацию о малых гидроэлектростанциях и об услугах распределения электроэнергии, газа и воды отдельно.

Также предоставленная информация в натуральных и стоимостных показателях обрабатывается ежемесячно и по годовой отчётности. Собранные данные вводятся в специальную программу (FoxPro). Данная программа обрабатывает данные и выпускает нужные таблицы по виду экономической деятельности и в пространственном разрезе. Данные по виду экономической деятельности выпускаются на уровне пятизначные коды. Основные пользователи данной информации являются правительство, министерств и местных структур органов власти.

Понятное дело, что для структурного анализа состояния национальной, особенно региональной экономики в Республике Таджикистан и других стран Центрально-азиатского региона не функционируют региональные статистические данные (non-survey approach), в функциональные обязанности которых входят составление и разработка именно региональных межотраслевых балансов внутри каждой страны. На протяжении вот уже 30 лет государственного суверенитета стран Центрально-азиатского региона тема национальные и региональные межотраслевые балансы, и структурные отраслевые связи считаются относительно новыми, а что касается зарубежной практики, данная проблематика странами запада, в частности развитым странам активно используется в процессе структурного анализа состояния экономики в целом.

Так, на наш взгляд для стран с переходной экономикой структурный анализ экономики с помощью балансовых методов затруднены, так как в развитых странах, в частности в США, в статистических органах данные приводятся по принципу полноты и простоты информации. В США функционирует Бюро экономического анализа и в его функциональные обязанности входят составления методических указаний по составлению таблиц затраты-выпуск на национальном и региональном уровнях (BEA (2013) Regional input-output modeling system II user guide. Washington: Bureau of Economic Analysis). Создание таких центров, которые осуществляли бы расчёты на региональном уровне очень сложно. Некоторые российские учёные исследуя составленные таблицы затраты-выпуск на примере российской экономики со стороны Росстат пришли к выводу, что региональные межотраслевые мультипликаторы могут быть построены на основе региональных межотраслевых балансов, разрабатываемых Росстатом на регулярной основе или в виде пилотных проектов для отдельных регионов. При отсутствии такой информационной основы в целом ряде стран применяются non-survey approaches (подходы, не основанные на специальных обследованиях), при которых региональные таблицы строятся на основе коэффициентов локализации, метода RAS, либо на основе других достаточно формальных подходов, при большем или меньшем использовании доступных данных региональной статистики [9, с. 44]. Что касается экономики Таджикистана и других стран Центрально-азиатского региона применение такой методики сбора и обработки данных усложняется, так как данные по группировке отраслей и в целом видов экономической деятельности в большинстве случаев отсутствуют.

Также отмечается, что изменения в СНС 2008 по сравнению с СНС 1993, однако существенно меньше, чем изменения, внесенные в СНС 1993. Новые элементы могут быть объединены в пять основных групп: активы; финансовый сектор; глобализация и связанные с ней вопросы; сектор государственного управления и государственный сектор; и неформальный сектор. Основные изменения в пределах каждой группы рассматривать в рамках данного диссертационного исследования не представляется возможным в силу того, что объектом данного исследования не считается СНС и раскрытия его сущности. Всем странам Центрально-азиатского региона необходимо, чтобы перешли к СНС-2008 и тем самым выявить доли наукоемких отраслей и ускорит результаты научно-технического прогресса в целом по всему региону.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грабчак Е.П. О подходах к определению перспектив развития электроэнергетики // Проблемы рыночной экономики. – 2021. – № 4. – С. 8-19.
2. Гранберг А. Г., Селиверстов В. Е., Суслов В. И. Межрегиональные межотраслевые балансы. – Наука. Сиб. отд-ние, 1983. 230 с.
3. Ибрагимов Н.М. Моделирование торгово-экономического взаимодействия региональных экономических систем. дисс. кан.экон.наук. Новосибирск-2006. 189 с.
4. Мирзоахмедов, Ф. Межотраслевой баланс Леонтьева - основа стратегического планирования экономики / Ф. Мирзоахмедов, У. М. Вохидов // Финансово-экономический вестник. – 2018. – № 2(14). – С. 13-18.
5. Отчетный межотраслевой баланс производства и распределения продукции в народном хозяйстве Таджикской ССР за 1977 год. Центральное статистическое управление Таджикской ССР. Душанбе, 1989 г. – 201 с.
6. Садриддинов М.И., Ершов Ю.С., Малов В.Ю. Оценка значимости водных ресурсов Республики Таджикистан. – Новосибирск: Изд-во ИЭОПП СО РАН, 2017. – 147 с.
7. Сайт Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан. Интернет ресурс: stat.tj.
8. Центральное статистическое управление Таджикской ССР. Отчетный межотраслевой баланс производства и распределения продукции в народном хозяйстве Таджикской ССР за 1977 г. 280 с.
9. Чепель А.А., Чернявский А.В. Методологические и информационные проблемы оценки региональных мультипликаторов «затраты–выпуск». Экономический журнал ВШЭ. 2022; 26(1): 37–68.
10. ESA95 (The European System of National and Regional Accounts). Официальный сайт Европейской системы национальных и региональных счетов.https://ec.europa.eu/..._2010.
11. Konijn P. Input—output Systems in Current and Constant Prices in the European Union after the Introduction of ESA95. Eurostat, Luxembourg. Paper presented at the XII International Conference on Input—Output Techniques. N.Y., 1998. 18—22 May.
12. Leontief W. Academic economics. Science. 1982. Т. 228. № 4555. С. 104-107.
13. Multiregional Economic Modeling: practice and prospect. North-Holland publishing company, 1982. 230 p.

УДК 336.2

Хамидова С.Х.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВЕЛИЧИНУ НАЛОГОВОЙ НАГРУЗКИ

Для осуществления эффективной экономической деятельности в сфере налогообложения необходимо сформировать и внедрить механизм налогообложения, учитывающий интересы всех участников налоговых отношений и обеспечивающий константную и надежную передачу налоговых доходов в государственные бюджеты. Также величина налоговой нагрузки на хозяйственную деятельность или так называемая налоговая нагрузка играет значительную роль в деятельности любого предприятия. Финансовые результаты предприятий определяется, в том числе и величиной налоговой нагрузки как совокупности налогообложения. Кроме, того в научной литературе она рассматривается как абсолютные и относительные показатели в зависимости от целей

расчета. Проблема определения оптимальности налоговой нагрузки является достаточно дискуссионной в современной науке и практике налогообложения, так как оптимальный уровень налоговой нагрузки находится в пределах 30-38%. Налоговая нагрузка может оцениваться и анализироваться с применением различных видов показателей. В статье рассматриваются факторы, влияющие на показатели налоговой нагрузки, которые оказывают содействие для обнаружения степени их влияния на определенную величину налоговой бремени, также анализируется методика расчета скорректированных показателей, учитывающие влияния факторов на величину налоговой нагрузки.

Ключевые слова: налоговая нагрузка, налоговая обязательность, налоговая задолженность, налоговые поступления, величина налоговой нагрузки, налоговый режим, налоговая система.

Ҳамидова С.Ҳ.

ОМИЛҲОЕ, КИ БА АРСИШИ САРБОРИИ АНДОЗ ТАЪСИР МЕРАСОНАНД

Барои амалӣ намудани фаъолияти самараноки иқтисодӣ дар соҳаи андозбандӣ механизми андозбандиро ташаккул додан ва ҷорӣ кардан лозим аст, ки манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои андозро ба назар гирифта, ба бучетҳои давлатӣ мунтазам ва боэътимод интиқол додани даромадҳои андозро таъмин намояд. Ҳамчунин ҳаҷми бори андоз аз фаъолияти иқтисодӣ ё ба истилоҳ бори андоз дар фаъолияти ҳар як корхона нақши муҳим дорад. Натиҷаҳои молиявии корхонаҳо аз ҷумла аз руи андозаи бори андоз ҳамчун маҷмуи андозбандӣ муайян карда мешавад. Илова бар ин, дар адабиёти илмӣ вобаста ба мақсадҳои ҳисобкунӣ он ҳамчун нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбӣ ба ҳисоб меравад. Масъалаи муайян кардани оптималии бори андоз дар илм ва амалияи муносири андозбандӣ хеле баҳснок аст, зеро сатҳи оптималии бори андоз дар ҳудуди 30-38 фоизро ташкил медиҳад. Сарбории андозро метавон бо истифода аз намудҳои гуногуни нишондиҳандаҳо ҳисоб ва таҳлил кард. Дар мақола омилҳои, ки ба нишондиҳандаҳои сарбории андоз таъсир мерасонанд, ки барои муайян кардани дараҷаи таъсири онҳо ба миқдори муайяни бори андоз мусоидат мекунанд, инчунин методологияи ҳисоб кардани нишондиҳандаҳои тасҳеҳшуда ба назардошти таъсири омилҳо ба андозҳо таҳлил карда шудаанд. андозаи бори андоз.

Калидвожаҳо: вазнинии андоз, уҳдадорӣ андоз, қарзи андоз, даромадҳои андоз, вазнини гаронии андоз, низоми андоз.

Khamidova S.Kh.

FACTORS AFFECTING THE VALUE OF THE TAX LOAD

To carry out effective economic activity in the field of taxation, it is necessary to form and introduce a taxation mechanism that takes into account the interests of all participants in tax relations and ensures a constant and reliable transfer of tax revenues to state budgets. Also, the size of the tax burden on economic activity or the so-called tax burden plays a significant role in the activities of any enterprise. The financial results of enterprises are determined, among other things, by the size of the tax burden as a set of taxation. In addition, in the scientific literature, it is considered as absolute and relative indicators, depending on the purposes of the calculation. The problem of determining the optimality of the tax burden is quite controversial in modern science and practice of taxation, since the optimal level of the tax burden is in the range of 30-38%. The tax burden can be estimated and analyzed using various types of indicators. The article examines the factors influencing the indicators of the tax burden, which assist in detecting the degree of their influence on a certain amount of the tax burden, and also analyzes the methodology for calculating

the adjusted indicators, taking into account the influence of factors on the magnitude of the tax burden.

Keywords: tax burden, tax liability, tax debt, tax revenues, magnitude of the tax burden, tax regime, tax system.

В современных условиях развития экономики Таджикистана, важным аспектом функционирования налоговой системы считается оценка налоговой нагрузки и ее влияние на экономическую деятельность предприятий и организаций.

На основе обобщения взглядов экономистов [1. С. 8], установлено, что «наукой еще не рассмотрены конкретные признаки воздействия налогового бремени на экономику». К таким признакам относятся:

- платежеспособность конкретного плательщика;
- структура экономики по видам деятельности с учетом состава налогоплательщика и уровня налоговой базы;
- качество налогового администрирования как составной части налоговой системы, которые отражается в средствах контроля налоговых органов; и другие факторы.

Анализ понятие фактора показывает, что под этим понятием следует понимать момент, существенное обстоятельство, в каком-нибудь процессе явление [2.С.–873]. Факторный анализ оказывает содействие для обнаружения степени их влияния на определенную величину налоговой нагрузки (рис. 1).

Главным образом, необходимо обращать внимание, на то, что этот показатель в стране сформировался практически при полном отсутствии налоговой дисциплины. Согласно статистическим данным Налогового Комитета Республики Таджикистан, около 50-60% налогоплательщиков регулярно и в полном объеме выполняют свои налоговые обязательства перед государственным бюджетом. Примерно 50% налогоплательщиков уплачивают налоги в установленном законодательством порядке и незаконно уменьшают свои налоговые обязательства. Остальные примерно 40-45% налогоплательщики уклоняют от налогов, некоторые показывают нулевые балансы, в то время как остальные вообще не регистрируются в налоговых органах, в связи с этим становясь субъектами теневой экономики.

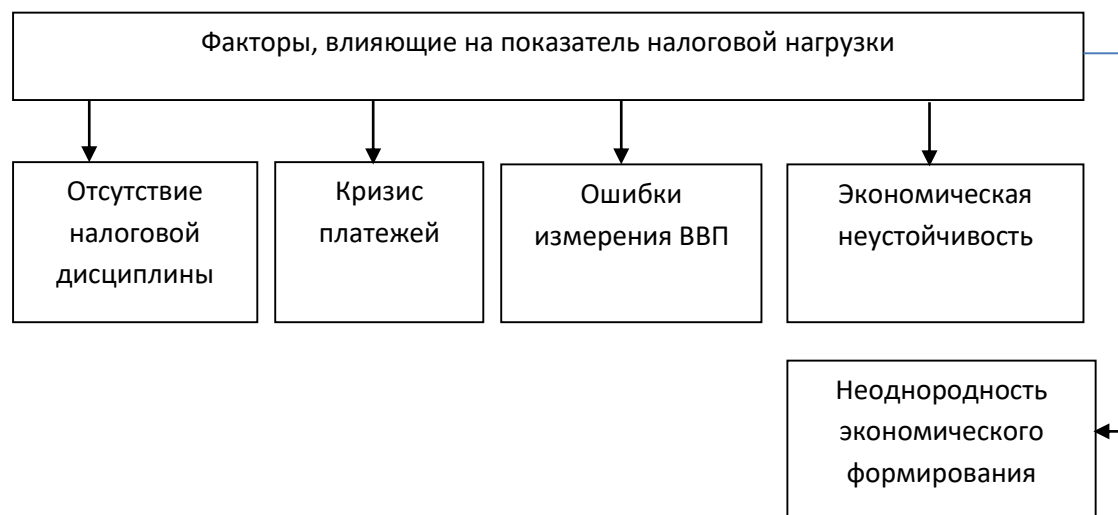

Рисунок 1 - Факторы, влияющие на показатель налогового изъятия

На основе оценки экспертов, из-за вскрытия целевых показателей доходов и налогового объекта выявлено, что в государственный бюджет страны ежегодно не поступает от 30,0 до 40,0% налоговых поступлений. В дополнение к факторам, связанным с состоянием платежной дисциплины, более важным обстоятельством является то, что в

отличие от сформированных стран, в Республике Таджикистан не соразмерно значительной части произведенной вновь стоимости, приходится в основном на теневую экономику. Вследствие этого официальный показатель ВВП неудовлетворительно отражает величины фактического полученного результата. По мнению экспертов, считается, что доля теневой экономики составляет около 34% от официального ВВП республики, тогда как в развитых странах она обычно не превышает 10% ВВП. Налоговые платежи в Таджикистане и странах ОЭСР, принимая во внимание уровень факторов в теневой экономике, показывают, что последняя доля реального ВВП составляет 25%, согласно официальным оценкам национальной статистики, тогда как в странах ОЭСР этот показатель составляет всего 10 %.

В Республике Таджикистан доля налогов в ВВП достигла 21,6% в 2017 году, а в европейских странах – 38,7%, поэтому налоговая нагрузка относительно высока по экономике. Этот коэффициент влияет на теневую экономику, то есть определенная сумма налоговых платежей не поступают в государственный бюджет. На величину коэффициента налогового изъятия из ВВП страны влияет так называемый кризис неплатежей. Следует отметить, что коэффициент налогового стимулирования в размере до 18% ВВП рассчитывается исходя из суммы, фактически уплаченной или планируемой к поступлению в республиканский бюджет на очередной финансовый год.

Необходимо отметить, что при расчете налоговой доли в ВВП в числителе рассматривается сумма фактических поступивших налогов в государственный бюджет и во внебюджетные фонды, в то время как налоговые обязательства налогоплательщиков существенно отличаются от их фактических результатов, о чем свидетельствует размер налоговой задолженности.

Фактически, в бюджет налогоплательщики в нашей страны практически уплачивают налоги исходя не из принципа создания налоговых баз для конкретных налогоплательщиков в соответствии с требованиями закона, а на основе реальности - принципа искусственного производства и низких производственно-финансовых возможностей. В результате возникла парадоксальная ситуация, когда долги перед бюджетом для многих предприятий и организаций стали значительно превышать свои текущие налоговые платежи. Задолженность является конечным показателем качества налогов и их поведения в конкретных условиях. Анализ позволил выявить, что в кризисные годы 2015-2016 значительно возросла величина налоговых долгов. В системе государственных налоговых обязательств задолженность предприятий и организаций только в государственный бюджет на 2020г. практически составила 843,9 млн. сомони. Зависимость долга от налоговой политики чрезвычайно разнообразна.

Решение проблемы налоговой задолженности возможно в нормально развивающейся экономике, что подтверждает предыдущий вывод о том, что влияние экономики на налогообложение намного больше, чем ее противоположный эффект. Данный факт характеризует экономику нестабильности и прежде всего, ее структурные факторы - «ползание» промышленности, сельского хозяйства и других отраслей народного хозяйства. На наш взгляд, при планировании налоговых поступлений в государственный бюджет необходимо иметь введу сумму годового роста задолженности по платежам в госбюджет и внебюджетные фонды.

В целом общая налоговая нагрузка плательщика налога обязана корректироваться в зависимости от уровня сбора или увеличения в годовом исчислении просроченной задолженности по бюджетным и внебюджетным фондам.

Анализ показывает, что кумулятивный показатель налоговой нагрузки в Таджикистане несовершенен и существуют значительные ошибки при измерении валового внутреннего продукта. Поэтому важным считаем оценку воздействия этой ошибки на величину валового внутреннего продукта за счет перераспределения налоговой системы.

Для этого целесообразно важным считается формирование оптимальной величины налоговой нагрузки для налогоплательщика [4. С.181-182.], а также расчета накопительного показателя налоговой нагрузки с учетом неформальной занятости [3. С. 21-25].

Кроме того, следует выделить экономическую сферу, где налогоплательщик осуществлять финансово-хозяйственную деятельность при расчете налоговой нагрузки, а также оценить развитие рыночных отношений, экономическую и социальную неустойчивость, недостатки и непрерывную модификацию налоговой системы, коррупционность экономических институтов, разрушение экономических связей между предприятиями других важных факторов, влияющих на величину показателя налоговой нагрузки.

Примечательно, что косвенные налоги доминируют в налоговой системе, а налоги на прибыль даже усугубляют ситуацию, вынуждая предприятия платить налоги, когда они убыточны и часто нерентабельно из-за сокращения оборотного капитала.

Поэтому перед национальной налоговой системой стоит задача ограничения доли косвенных налоговых платежей, стремления снизить относительную налоговую нагрузку законопослушных налогоплательщиков и уменьшить ограничения спроса, тем самым способствуя экономическому росту. Основным фактором наименее значительного искажения налоговой нагрузки является составной показатель налоговой системы - развитие отраслей экономики, регионов и видов экономической деятельности и получаемые ими доходы.

В целом налоговая система Республики Таджикистан регулирует возможность значительного количества налоговых льгот в виде вложений налоговых кредитов, налоговых отсрочек и планов выплат и других форм независимо от уровня доходности. Часто такие выгоды получают такие хозяйствующие субъекты, имеющие относительно высокие доходы.

Существует, также другие факторы, влияющие на величину налоговой нагрузки и их можно разделить на две категории, внешние и внутренние.

Внешний фактор — зависимость от государственной политики, особенно региональных и внешнеэкономических тенденций; внутренний фактор — отражает специфику региональной экономики под влиянием естественных условий хозяйственной деятельности. Факторы классифицируются следующим образом (см. рис. 2). Предприятия, которые не могут влиять на внешние факторы, могут оптимизировать свою налоговую нагрузку, воздействуя на внутренние факторы, а именно организационные и экономические факторы. К внешним экономическим факторам, которые влияющие на уровень налоговой нагрузки входят:

- основные тенденции развития, влияющие напрямую на элементы налога бюджетная, налоговая и инвестиционная политика государства;
- вид деятельности и форма ее осуществления;
- права форма собственности;
- налоговый режим;
- элемент соглашения и учетная политика для целей налоговых платежей;
- налоговые поступления и его структура;
- налоговые льготы;
- устройство взимания налоговых платежей;
- получение государственных кредитов, налоговые рассрочки и отсрочки;
- размещение предприятия и управленческих органов субъектов экономической деятельности в оффшорных зонах, а также в свободных экономических зонах, функционирующих на территории республики.

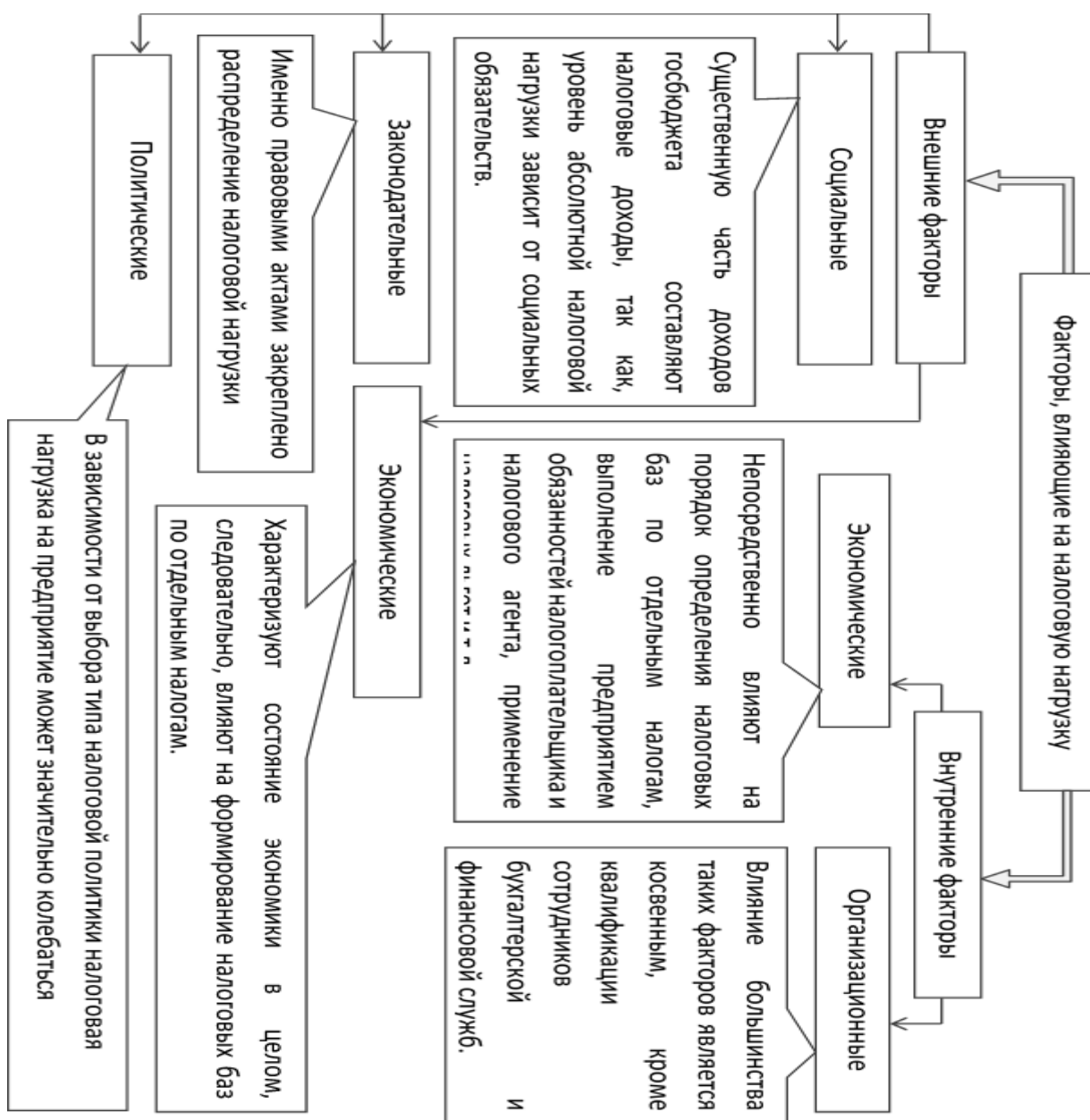

Рисунок 2 - Классификация факторов, влияющие на налоговую нагрузку и их характеристика

Налоговая нагрузка на экономику страны существенно различается. Исходные положения межгосударственных различий в налоговой нагрузке обладают объективными и субъективными характерами. К объективным видам входит структура и уровень формирования экономики государство, к субъективному характеру относится проводимая политика государством в бюджетной налоговой сфере. В каждом определенном регионе уровень налоговой нагрузки обуславливаться совокупностью разнообразных факторов. Здесь в качестве важного фактора можно рассмотреть государственную поддержку производителей в различных отраслях экономики. Например, сельскохозяйственным предприятиям, где внедрена единый налог и от большинства части видов налога освобождены.

На основе анализа воздействия налогов на предпринимательской деятельности в Республики Таджикистан необходимо учитывать специфику сфера деятельности экономики, которое необходимо сравнивать не по среднему уровню налоговой нагрузки, а по величину основных налоговых ставок, а также распределение между категориями налогоплательщиков и развития налогооблагаемой базы и учёта её особенностей в республике.

В табл. 1 приведена методика расчета скорректированных показателей, учитывающие влияния факторов на величину налоговой нагрузки. Значительное снижение в два раза уровень налоговой нагрузки по отношению к ВВП и ВДС рассчитывается как увеличение налоговых платежей, в государственный бюджет и валовому внутреннему продукту (валовой добавленную стоимость).

Согласно данным табл.1 наблюдается, что общее отклонение номинальной налоговой нагрузки по отношению к валовому внутреннему продукту увеличилась на 70% и фактическая уменьшилась на 40%, при этом фактическая налоговая нагрузка по отношению к валовой добавленной стоимости увеличился на 60% и фактическая уменьшилась на 70%. В целом в республике наблюдается уменьшении фактической и задолженности по уплаты налогов.

Таблица 1

Методика расчета влияния факторов на величину налоговой нагрузки

Показатели	Базисный год (2017)	Отчетный год (2020)	Скорректированные показатели	Отклонение		
				общее	в том числе за счет:	
					∑ налогов	от базового показателя
ВВП	61093,6	83958,3		x	x	x
ВДС	54228,0	82128,5		x	x	x
Налоговые платежи начисленные	11930,3	15654,9		x	x	x
Налоговые платежи уплаченные	13099,7	15366,5				
Налоговые платежи, уплаченные и задолженность	13870,8	16210,5		x	x	x
Налоговая нагрузка по отношению к валовому внутреннему продукту						
Номинальная	19,5					
Фактическая	21,4					
Фактическая и задолженность	22,7					
Налоговая нагрузка по отношению к валовой добавленной стоимости						
Номинальная	22,0					
Фактическая	24,1					
Фактическая и задолженность	25,5					

Источник: расчеты автора на основании система показателей основных национальных счетов. – Статистический сборник. – Душанбе, 2018. -С.33-36. и отчёта по исполнению

бюджета Министерство финансов Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. Режим доступа www.minfin.tj [5].

Таким образом, влияние отдельных факторов на стоимость налоговой нагрузки четко проявляется в процессе исследования. Любая унифицированная классификация факторов, влияющих на формирование показателей экономического налогового бремени страны, отсутствует. Только некоторые исследователи сосредоточены тем, какие факторы и как они влияют на налоговую нагрузку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Крючков В. Г. Анализ налоговой нагрузки на добавленную стоимость / В. Г. Крючков // Управленческий учет. 2010. № 11. -С. 8
2. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. - М., 1999. 837 с.
3. Отчёта по исполнению бюджета Министерство финансов Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. Режим доступа www.minfin.tj.
4. Пансков В. Налоговое бремя в российской налоговой системе / В. Пансков // Финансы. – 1998. - № 11. – С.21-25.
5. Статистический сборник. – Душанбе, 2018. -С.33-36. и отчёта по исполнению бюджета Министерство финансов Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. Режим доступа www.minfin.tj.

УДК 657.4

Додарбеков С.А., Саидов Ш.Б.

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБИИ АРЗИШИ ИСТЕҲСОЛОТ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Мақолаи мазкур оиди хароҷотҳои истеҳсоли ва механизми аз нав барқарор намудани он дида баромада шудааст. Дар зомони муосир мамлакатҳои тарақи карда дар атрофи баҳсҳои калон қарор доранд вақте, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи мураккаб ва рушди ҳисобдори дар назди давлат ва ҷамъият масъалаи худшиносии ва ҳимояи манфиатҳои миллии меишад, чунин савол ба миён меояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар иқтисодиёти муҳим ҳамчун давлати мустақил боқӣ мемонад ё ин ки фақат ба ҳудуди дорои захираҳо ва сармояи инсонӣ табдил меёбад. Дар рафти таҳқиқот баҳисобгирии муҳосибӣ ва арзишмуайянкунии маҳсулот таснифи хароҷоти истеҳсоли таҳқиқ карда шудааст.

Калимавожаҳо: арзиши хароҷот, дарома, сармоя, истеҳсолот, ҷараёни истеҳсолот, калкулятсия, самаранокӣ, истеҳсолоти асосӣ, музди меҳнат, сармоягузорӣ, арзишмуайянкуни, стандарт-кост, суғуртаи иҷтимоӣ, хурдашавӣ.

Додарбеков С.А., Саидов Ш.Б.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УЧЕТА ЗАТРАТ НА ПРОИЗВОДСТВЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В данной статье рассматриваются издержки производства и механизм их возмещения. В современное время развитые страны окружены большими противоречиями, когда Республика Таджикистан в сложный период развития и подотчетности перед

государством и обществом, встает вопрос о самосознании и защите национальных интересов. Республика Таджикистан останется независимым государством с важной экономикой или станет территорией только с человеческими ресурсами и капиталом. В ходе исследования были изучены бухгалтерский учет и оценка продукции, а также классификация затрат на производство.

Ключевые слова: себестоимость, доход, капитал, производство, производственный процесс, калькуляция, эффективность, основное производство, заработная плата, инвестиции, оценка, нормативная стоимость, социальное страхование, амортизация.

Dodarbekov S.A., Saidov Sh.B.

THEORETICAL ASPECTS OF ACCOUNTING FOR PRODUCTION COSTS IN MODERN CONDITIONS

This article discusses the costs of production and the mechanism of their compensation. At the present time, developed countries are surrounded by large contradictions when the Republic of Tajikistan in a difficult period of development and accountability to the state and society arises of the identity and protection of national interests. The Republic of Tajikistan will remain an independent state with an important economy or will become the territory only with human resources and capital. In the course of the study, accounting and product evaluation were studied, as well as the classification of production costs.

Keywords: cost price, income, capital, production, production process, calculation, efficiency, basic production, wages, investments, assessment, regulatory value, social insurance, depreciation.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни ироаи Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, ки: «...дар натиҷаи татбиқи сиёсати самарабахши молияи давлатӣ, аз ҷумла дар самти таъмини суботи молиявӣ, такмили низоми андозбандӣ ва баланд бардоштани самаранокии идораи молияи давлатӣ ҳаҷми даромади бучети давлатӣ дар солҳои соҳибистиклолӣ мунтазам афзоиш ёфт. Дар идомаи ин раванд, соли 2022 даромади бучети давлатӣ дар ҳаҷми 33 миллиард сомонӣ пешбинӣ гардидааст, ки нисбат ба соли 2021-ум 19,4 фоиз зиёд мебошад. Ҳамчунин, хароҷот ба соҳаҳои иҷтимоӣ сол ба сол зиёд шуда, соли 2022 ҳиссаи он дар ҳаҷми умумии хароҷоти бучети давлатӣ ба 43,8 фоиз баробар мегардад. Бинобар ин, Вазорати молия вазифадор аст, ки як ҷо бо дигар вазорату идораҳо ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ барои иҷрои саривақтӣ ва сифатноки қисми даромади бучети давлатӣ, баланд бардоштани самаранокиву шаффофияти хароҷоти он, беҳтар намудани назорат, мукамалсозии аудити берунӣ ва идоракунии нерӯи инсонӣ тадбирҳои мушаххасро амалӣ намояд. Илова бар ин, ҷиҳати гузариш ба стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ, ба таври пурра татбиқ намудани барномаҳои муосири баҳисобгирии амалиёти молиявӣ ва васеъ ҷорӣ кардани рақамикунонӣ дар соҳа ҷораҳои судманд андешад» [3].

Масъалаи муҳим, дар раванди истифода ва инкишофи ҷараёни истеҳсолот дар корхонаҳои истеҳсоли мебошад, ин дуруст баҳисобгирии хароҷотҳои истеҳсоли мебошад. Дар натиҷаи рушди мунтазами макроиқтисодӣ қайд кардан бамаврид аст, ки хароҷотҳои истеҳсолӣ ва механизми такмил додани он маблағҳои муҳочирони меҳнатӣ дар давраи соҳибистиклолии мамлакат барои таъмини ҳолати иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва беҳдошти фаъолият нақши муҳим бозид.

Яке аз асосҳои ташкили ҳисобгирии муҳосибӣ ва арзишмуайянкунии маҳсулот таснифи хароҷоти истеҳсолӣ мебошад. Дар адабиёти даврагӣ ва таҷрибаи ҷаҳонӣ таснифи хароҷоти истеҳсолӣ ба мақсади баҳисобгирии хароҷот, ҳисоб кардани арзиши аслии

маҳсулот, баҳодиҳии захираҳои молику истеҳсоли ва ченкунии фоида бо нишондиҳандаҳои зерин гузаронда мешаванд.

Чадвали 1

Таснифи хароҷоти истеҳсоли ба мақсади баҳисобгирии хароҷот, калкулятсияи арзиши асли, баҳодиҳии захираҳо ва ченкунии фоида.

Нишондиҳандаҳои таснифӣ	Қудукунии хароҷот
Аз рӯи мазмуни иқтисодӣ	1.Элементҳои иқтисодӣ 2.Моддаҳои калкулятсия
Аз рӯи моҳияти иқтисодӣ дар чараёни истеҳсолот	1.Асосӣ 2.Борхатӣ
Аз рӯи услубҳои ба арзиши аслии маҳсулот дохил кардан	1.Бевосита 2. Бавосита
Аз рӯи иштирок дар чараёни истеҳсолот	1.Истеҳсоли 2.Ғайриистеҳсоли
Аз рӯи дастаҷамъии ҳайат (як намудӣ)	1.Як элемента 2.Комплексӣ
Аз рӯи давраҳои бавучудой	1.Ҷорӣ 2.Якҷақта
Аз рӯи истифодаи самаранокӣ	1.Маҳсулноқӣ 2.Бемаҳсулноқӣ
Нисбати ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот	1.Тағйирёбанда 2.Доимӣ

“Истеҳсолоти асосӣ” дар ҳисобгирии моддаҳои хароҷот ва ҳам дар мавриди арзишмуайянкунии маҳсулот алоҳида оварда мешавад, чунки ҳаҷми ин хароҷот дар сохтори арзиши аслии маҳсулот хеле калон мебошанд. Инро дар мисоли ҳисобгирии хароҷот истеҳсоли дар ҚДММ “Амина” дидан мумкин аст [2].

Чадвали 2.

Моддаҳои хароҷоте, ки истеҳсоли маҳсулот дар ҚДММ “Амина” истифода бурда шудаанд. (қолини 700 шонағӣ) дар моҳи декабри соли 2019)

Номгӯи моддаҳои хароҷот	Маблағҳои хароҷот	Ҷоиз ба ҷамъи хароҷот
Арзиши нимфабрикат (нахи тор)	688689	95
1.Масолеҳ	38000	5,3
2.Сӯзишворӣ	180	0,02
3. Музди меҳнат	144613	20
4.Ҳиссаҷудокунӣ ба суғуртаи иҷтимоӣ (25%)	28653	4
5. Қисмҳои эҳтиётӣ	-	-
6. Истеҳлоки воситаҳои асосӣ	34332	4,5
7.Фарсудаҳои АКТ	39	0,005
Ҷамъи коркард	182719	25,3
Арзиши аслии маҳсулот	723491	100%

Чуноне, ки аз чадвали 2 мебинем, дар мавриди муайян кардани арзиши аслии маҳсулот хароҷоти масолеҳ, сӯзишворӣ, музди меҳнат, истеҳлоки воситаҳои асосӣ ва асбобҳои камнарху тезхӯрдашаванда, ҳамчун элементҳои хароҷоти истеҳсоли оварда шудааст. Аз ин хулоса баровардан мумкин, ки дар ҚДММ “Амина” баҳисобгирии хароҷот ва арзишмуайянкунии истеҳсоли маҳсулот аз рӯи элементҳои хароҷот бурда мешаванд.

Таснифи харочот дар ҚДММ “Амина” вобаста ба сиёсати ҳисобгирии корхона гузаронида шудааст.

1. Ашёи хом ва масолеҳи асосӣ.
 2. Партовҳои бебозгашт (тарҳ карда мешаванд).
 3. Масолеҳи ёрирасон.
 4. Нахҳои таёри аз берун харидашуда аз берун харидашуда.
 5. Харочоти барқӣ.
 6. Музди меҳнати асосии коргарон.
 7. Музди меҳнати иловагии коргарони асосӣ.
 8. Ҳиссаҷудокунӣ ба суғуртаи иҷтимоӣ ва таъминотӣ.
 9. Амортизатсияи воситаҳои асосӣ.
 10. Харочот оиди азхудкунии маҳсулоти нав.
 11. Дигар харочоти истеҳсолӣ.
 12. Харочоти умумистеҳсолӣ.
 13. Харочоти умумихоҷағӣ.
- Чамъ: Арзиши аслии истеҳсолӣ.
14. Харочоти тиҷоратӣ.
- Чамъ: Арзиши аслии пурраи маҳсулоти молӣ.

Вобаста ба хусусиятҳои соҳаҳои истеҳсолоти бофандагӣ ва истифодаи усули Стандарт-кост дар ин таснифи харочот, иловагӣ дохил кардан мумкин аст. Масалан, дар ҚДММ “Амина” дар мавриди муайян кардани арзиши аслии маҳсулот зиёда аз 20 моддаи арзишмуайянкунӣ оварда мешавад.

Дар шароити имрӯзаи идоракунии харочот ва зарурияти такмил додани таснифи харочот бо мақсади баҳо додани захираҳо ва муайянкунии фоида чунин таснифотро пешниҳод менамоем:

1. Ашёи хом ва масолах;
2. Партовҳои бозгашт (тарҳ карда мешаванд);
3. Маснуоти харидашуда, нимфабрикатҳо ва хизматҳои хусусияти истеҳсолидоштаи дигар муассисаҳо;
4. Сӯзишворӣ ва барқ ба мақсадҳои технологӣ;
5. Музди меҳнати коргарони истеҳсолӣ;
6. Ҳиссаҷудокунӣ ба суғуртаи иҷтимоӣ;
7. Харочот оид ба тайёркунӣ ва азхудкунии истеҳсолот;
8. Харочоти умумистеҳсолӣ;
9. Сақатҳои истеҳсолӣ;
10. Дигар харочоти истеҳсолӣ;
11. Арзиши аслии истеҳсолӣ;
12. Харочоти умумихоҷағӣ;
13. Харочоти тиҷоратӣ;
14. Арзиши аслии пурраи маҳсулот.

Чунин таснифот мефаҳмонад, ки харочоти моддаи 1-6 танҳо харочоти истеҳсолиро дар бар мегирад, моддаҳои 7-10 харочоти характери истеҳсоли вобаста (косвенной) ба истеҳсолот доштаро дар бар мегиранд.

Моддаҳои 11-12 ҳамчун харочоти бавоситаи ғайриистеҳсолӣ ҳисобида мешаванд. Мутобиқи Стандартҳои байналхалқии ҳисобгирии молиявӣ (СБҲМ) ин харочот бевосита ба натиҷаҳои молиявӣ дохил карда мешаванд.

Таснифи харочоти истеҳсолӣ аз рӯи мазмуни иқтисодӣ ба мақсади бурдани ҳисобгирии харочоти истеҳсолӣ ва арзишмуайянкунии маҳсулот хеле зарур ва асосӣ мебошад. Аз ин лиҳоз аз рӯи мазмуни иқтисодӣ харочотро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд:

1. Аз рӯи ҷузъиёти иқтисодӣ
2. Моддаи харочот

Таснифоти харочот аз рӯи чузъиёт чунин маъно дорад, ки харочот якхела буда, дар дараҷаи корхона онҳоро ба қисмҳо ҷудо кардан номумкин аст. Чунин гуруҳбандӣ ба мақсади муайян кардани сметаи (бюджети) харочот ва харочоти ҳақиқии корхона дар давраҳои ҳисоботӣ зарур мебошад. Аз дигар ҷониб бо ёрии муайян кардани харочот аз рӯи чузъиёт дараҷаи махсусгардонии корхона, фондғунҷоишӣ, меҳнатнокӣ, масолахнокӣ, дараҷаи кооператсия ва дигар нишондиҳандаҳо муайян карда мешаванд.

Аз рӯи чузъиёти иқтисодӣ харочоти истеҳсоли новобаста аз соҳаҳо ба намудҳои зерин тасниф карда мешаванд:

1. Ашёи хом ва масолах (ба ғайр аз партовҳо);
2. Нимфабрикатҳои аз берун харидашуда (нахи тор ё вос);
3. Масолаҳои ёрирасон;
4. Сӯзишвори ва барқи аз берун харидашуда;
5. Музди меҳнати асосӣ ва иловагӣ;
6. Ҳиссачудокунӣ ба суғуртаи иҷтимоӣ;
7. Амортизатсия;
8. Дигар харочоти истеҳсоли.

Аммо вобаста ба хусусиятҳои технологияи истеҳсолот: истеҳсоли маҳсулот, дараҷаи махсусгардонии корхона номгӯи чузъиётҳои харочот каму зиёд шуданаш мумкин. Масалан, дар истеҳсолоти қолинҳои мошинӣ харочоти хизматрасонӣ (ошхона, ёрдами озуқавӣ, ҳифзи меҳнат, коргоҳи варзишии дохили корхона ва Ҳ.К.) дар мавриди ҳисобирии харочот ва арзишмуайянкунии маҳсулот дар моддаи алоҳида оварда мешаванд. Ҳамчунин моддаи “Фарсудаҳои воситаҳои асосӣ”

Вобаста аз моҳияти иқтисодӣ иштироки харочот дар ҷарайёни истеҳсолот ба: харочоти асосӣ ва борхатӣ ҷудо карда мешаванд.

Ба харочоти асосӣ дохил мешаванд, он харочоте, ки бевосита ба технологияи истеҳсоли маҳсулот вобастагӣ дорад [1]. Ба онҳо дохил мешаванд: ашёи хом, масолах, сӯзишворӣ, музди меҳнати коргарони истеҳсоли бо ҳиссачудокунӣ ба суғуртаи иҷтимоӣ.

Ба харочоти борхатӣ дохил мешаванд, харочоти ташкилӣ ва идоракунии истеҳсолот ва идоракунии корхона. Харочоти борхатии умумистеҳсоли характери истеҳсоли доранд. Мисол, харочоти барқ барои таҷҳизот, сӯзишворӣ барои нақлиёти дохилӣ, харочот оиди истифодабарии таҷҳизотҳо, таъмири ҷорӣ таҷҳизот ва нақлиёти коргоҳӣ, музди меҳнати коргарони ёрирасон, озмоишҳо, санҷишҳо ва Ҳ.К.

Харочоти борхатии умумихоҷагӣ хусусияти ғайриистеҳсоли доранд. Ба онҳо дохил мешаванд: харочоти идоракунии корхона; харочоти умумихоҷагӣ, чамъовариҳо, ҳиссачудокунӣ ва харочоти умумихоҷагии бемаҳсус (талафотҳо, камомадҳо ва Ҳ.К.)

Вобаста ба усулҳои дохилкунии харочот ба арзиши аслии маҳсулот ҷудо карда мешаванд ба харочоти:

- бевосита;
- бавосита.

Харочоти бевосита гуфта онҳоро меноманд, ки бевосита ба арзиши аслии намуд ва ё гуруҳҳои маҳсулот дохил карда мешаванд (ашёи хом, масолах, музди меҳнати коргарони истеҳсоли ва Ҳ.К.)

Ба харочоти бавосита он харочоте дохил мешаванд, ки ба арзиши аслии намуду гуруҳҳои маҳсулот таносубан ба ягон аснод (база) тақсим карда мешаванд. Мисол, масолаҳои ёрирасон онҳоро ба як воҳиди маҳсулот таносубан ба меёр тақсим карда мешаванд. Ҳамчунин музди меҳнати иловагӣ, барқ, об, харочоти умумистеҳсоли ва умумихоҷагӣ ва Ҳ.К.

Вобаста ба ширкати харочот дар ҷарайёни истеҳсоли харочот ба харочоти истеҳсоли ва ғайриистеҳсоли ҷудо карда мешаванд.

Харочоти истеҳсоли бевосита ба ҷарайёнҳои истеҳсолот вобастагӣ дошта, аз ин лиҳоз ба арзиши аслии истеҳсоли маҳсулот дохил карда мешаванд.

Элементҳои хароҷоти истеҳсоли инҷо мебошанд:

- хароҷотҳои бевоситаи масолахӣ;
- хароҷоти бевоситаи меҳнатӣ;
- хароҷоти умумиистеҳсоли.

Ба хароҷоти умумиистеҳсоли дохил мешаванд:

- хароҷоти идоракунии;
- хароҷоти фурӯши маҳсулот.

Умуман хароҷоти бавосита ва бевосита намудҳои гуногуни арзиши аслии маҳсулотро ташкил медиҳанд (арзиши аслии фишурдашуда, арзиши аслии пурраи истеҳсоли, арзиши аслии истеҳсоли, арзиши аслии пурра)

Вобаста ба ҳамранг будан (якэлемента) хароҷот ба як элемента ва комплексӣ чудо карда мешаванд.

Ба хароҷоти як элемента дохил мешаванд - масолах, музди меҳнат, фарсудашвай.

Ба хароҷотҳои комплексӣ дохил мешаванд - хароҷоти умумиистеҳсоли ва умумихоҷагӣ.

Аз рӯи давраҳои бавучудой хароҷотро чунин тасниф мекунад: ҷорӣ ва яквақта.

Ба хароҷоти ҷорӣ дохил мешаванд, хароҷоте, ки дар ҷарайёни истеҳсоли маҳсулот вобаста ба технологияи истеҳсолот ба вучуд омада бевосита ба ҳамон давра тааллуқ доранд (ашёи хом, масолах, музди меҳнат).

Ба хароҷоти яквақта дохил мешаванд, хароҷоте, ки як маротиба ба вучуд меоянд. Мисол: харидани таҷҳизот, хароҷоти азхудкунии истеҳсолот ва ҳ.к.

Вобаста ба самаранокии истифодаи хароҷот онҳо чудо мешаванд ба хароҷоти бамаҳсул ва бемаҳсул.

Ба хароҷотҳои бамаҳсул дохил мешаванд, хароҷоте, ки барои истеҳсоли маҳсулоти коршоам гузаронида шудаанд ва ба талаботи бозор ҷавобгӯ мебошад.

Ба хароҷоти бемаҳсул дохил мешаванд -сақатҳои ислохнашаванда, бекористихо бо гуноҳи коргоҳҳо, роҳбарият, талафотҳои арзишҳои масолахӣ, нимфабрикатҳо, қисмҳо дар коргоҳҳо, анбор ва дигарҳо.

Вобаста ба ҳаҷми истеҳсолот хароҷот тасниф мешаванд ба: хароҷоти тағйирёбанда ва доимӣ.

Ба хароҷоти тағйирёбанда дохил мешаванд, кулли хароҷоте, ки ба истеҳсоли маҳсулот вобастагӣ доранд ё таносубан ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот тағйир меёбанд.

Ба хароҷоти доимӣ дохил мешаванд, хароҷоте, ки аз тағйирёбии ҳаҷми маҳсулот вобастагӣ надоранд. Ба чунин хароҷот хароҷоти умумихоҷагӣ дохил мешаванд.

Дар назария дигар нишондиҳандаҳои таснифи хароҷот ба мақсади муайян кардани арзиши асли, баҳодиҳии хароҷот ва ченкунии фоида вучуд дорад, ба онҳо дохил мешаванд:

- таснифи хароҷот нисбати истеҳсоли як воҳиди маҳсулот (миёна ва умумӣ);
- ба дараҷаи таъхили ташкилҳои хароҷот (нақшавӣ, меъёрӣ ва ҳақиқӣ);
- оиди масаднок гузаронидани хароҷот (истифодаи самараноки хароҷот) – самаранок ва бесамар;
- мавҷудияти ва нақшагӣ (нақшавӣ ва ғайринақшавӣ);
- вобаста ба вазифаи фаъолият (асосӣ, таъминкунии, истеҳсоли, ташкили, фурӯш);
- аз давраҳои гирдгардиши сармоя (таъминӣ-тайёркунии, истисоли, ташкили, молиявӣ-фурӯшӣ).

Ба андешаи муаллиф, дар шароити муосир Ҷумҳурии Тоҷикистон сабаби асосии ба камбудии рӯ овардани истеҳсолкунанда ин нодуруст муайян намудани арзиши аслии маҳсулот мебошад.

АДАБИЁТ

1. Зарипов Э.Ш., Муродова М.И., Омори ичтимой – иктисодӣ. Душанбе, 2009 -255с.
2. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. – .С.122.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сайти расмӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабр Душанбе-2021 <http://www.president.tj>.

УДК 631.1

Мирзон М.Н., Набиев Т.Т.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛИ ЖИВОТНОВОДСТВА В ГОРНЫХ РАЙОНАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАНА

В данной статье рассматриваются тенденции развития отрасли животноводства в горных районах республики. Анализированы современного состояния сельского хозяйства горных районов. Выявлены, что горные районы располагает ресурсным потенциалом для того, чтобы не только обеспечить потребность населения страны в мясных продуктах за счет собственного производства, но и стать экспортером мяса яков в мире. Концепция развития животноводства до 2020 г., разработанная институтами Таджикской академии сельскохозяйственных наук и Министерством сельских хозяйств Республики Таджикистан, предусматривает структурные изменения породного состава в соответствии с условиями каждого региона и особенно горных районов.

Ключевые слова: тенденция, развития, отрасли животноводства, горные районы, потребность, мясо, поголовье животных.

Мирзон М.Н., Набиев Т.Т.

ТАМОҶОЛИ РУШДИ СОҶАИ ЧОРВОДОРӢ ДАР НОҲИЯҶОИ КУҲИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур тамоҷоли рушди соҷаи чорводорӣи ноҳияҷои куҳии ҷумҳурӣ баррасӣ шудааст. Ҳолати муосири соҷаи кишоварзии ноҳияҷои куҳӣ таҳлил шудааст. Муайян карда шудааст, ки ноҳияҷои кӯҳӣ дорои иқтидори захиравӣ мебошанд, то талаботи аҳолии кишварро ба маҳсулоти гӯшти на танҳо аз истеҳсоли ватанӣ қонеъ гардонанд, балки дар ҷаҳон содиркунандаи гӯшти кутос гарданд. Консепсияи рушди чорводорӣ то соли 2020, ки аз ҷониби институтҳои Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон ва Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидаанд, тағйироти сохтори таркиби зотпарварӣ, мутобиқи шароити ҳар як минтақа ва махсусан минтақаҳои кӯҳӣ пешбинӣ шудааст.

Калидвожаҳо: тамоҷол, рушд, соҷаҳои чорводорӣ, ноҳияҷои кӯҳӣ, талабот, гӯшт, саршумори чорводорӣ.

Mirzon M.N., Nabiev T.T.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE ANIMAL BREEDING INDUSTRY IN THE MOUNTAIN REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article discusses the development trends of the livestock industry in the mountainous regions of the republic. Analyzed the current state of agriculture in mountainous areas. It was revealed that the mountainous regions have a resource potential in order not only to meet the needs of the country's population in meat products through their own production, but also to become an exporter of yak meat in the world. The concept of livestock development until 2020, developed by the institutes of the Tajik Academy of Agricultural Sciences and the Ministry of Agriculture of the Republic of Tajikistan, provides for structural changes in the breed composition in accordance with the conditions of each region and especially mountainous areas.

Key words: trend, development, livestock industries, mountainous areas, demand, meat, livestock.

В сфере национальной экономики Республики Таджикистан важное место занимает сельское хозяйство, от правильного и рационального функционирования которого непосредственно зависит продовольственная безопасность страны. Последнее может обеспечиваться только путем достижения динамически устойчивого сбалансированного развития всех его отраслей и направлена на обеспечение потребности населения в продуктах питания.

Необходимо отметить, что животноводства в сельском хозяйстве является особая отрасль материального производства, от эффективного его развития зависит исключения дефицита животного белка в питании людей и смягчения продовольственной безопасности. Кроме того, продукты животноводства является необходимыми элементами структуры продовольственной безопасности республики. Следовательно, показатели потребления продукции животноводства на душу населения являются одним из показателей, характеризующих благополучие нации.

Исследованием установлено, что продукты животноводства относятся к товарам первой необходимости, и поэтому, независимо от складывающейся политической и экономической ситуации, будут всегда пользоваться большим или меньшим спросом, который, в отличие от спроса на иную продукцию, не может исчезнуть совсем. По сравнению с другими отраслями сельского хозяйства, животноводство имеет гораздо большие трудности в возобновлении остановленного производства. Сокращение или, тем более, ликвидация поголовья животных ведут порой к необратимым последствиям, поскольку в дальнейшем его чрезвычайно трудно восстановит [3].

Также признать, что устойчивое обеспечение населения продовольствием является одним из важнейших условий стабильности государства. Проблема производства большинства видов продовольствия, составляющих основу наполнения сферы потребления, всегда была актуальна. В дореформенное время наблюдалась тенденция к отставанию производства продукции сельского хозяйства от возрастающих потребностей населения, а также потребностей перерабатывающей промышленности в сырьевых ресурсах. Сокращалась эффективность вложений в отрасль и снижалась производительность труда.

Как нам известно, что после обретения независимости в Республике Таджикистан происходит процесс реорганизации сельскохозяйственных предприятий, предусматривающий глубокие изменения в экономике отрасли, отвечающие жизненным интересам народа. Это обеспечить решительный переход к разнообразным формам собственности и видам хозяйствования.

В период рыночных отношений широкое развитие получают дехканские (фермерские) хозяйства, производственные кооперативы, индивидуальные подсобные хозяйства, арендные и другие формы организации производства.

Важно признать, что отечественное животноводство Республике Таджикистан переживает кризис, обусловленный как адаптацией отрасли к рыночным условиям, так и недостаточная поддержка государства в реформировании агропромышленного комплекса. За годы реформ сократилась значительно финансирование отрасли, сократилась размер инвестиции, уменьшились поставки комбикормов, материально-технических ресурсов и выросли цены и возрос их паритет, проценты кредита достигли уровня, не приемлемого для сельскохозяйственных производителей. В период с 2000 года по 2020 годы поголовье крупного рогатого скота увеличилось в 2 раза, а производства мяса за этот же период возросло - на 42 %. В тоже время закупки мяса и мясопродуктов за рубежом возросли в 9 раза. Около четверти приобретаемой продукции оказалась некачественной, а в некоторых случаях продукты питания вообще были непригодны [5].

В статье отмечается, что государственное экономическое регулирование аграрного производства должна быть направлено на преодоление аграрных кризисов, на оказание государственной поддержки фермеров и других организационно-правовых структур в условиях острой конкурентной борьбы. Государственное регулирование животноводства будет способствовать инновационного развития рыночных отношений, стимулирующий в отрасли, созданию необходимые условия для накопления капитала и структурной модернизации агропромышленного комплекса, а также укреплению социальной сферы в горных районах.

В данной ситуации, когда коренным образом меняется социально – экономическая база горных районов для дальнейшего воспроизводства животноводческой продукции, назрела необходимость глубокой научной проработки вопросов повышения эффективности и конкурентоспособности отрасли создания условий для динамичного и устойчивого наращивания основных продуктов питания [4].

В отечественной и зарубежной экономической литературе формированию рыночных отношений и продовольственной безопасности уделяется значительное внимание. Разнообразие определений рынке, условий его функционирования, тенденций развития рыночных отношений свидетельствуют как о ёмкости данных понятий, так и о недостаточности научной разработанности отсутствии методического решения данных вопросов применительно к конкретным природно- экономическим особенностям горных регионов. В этой связи возникает необходимость объективная необходимость продолжения научной и практической разработка, дальнейших научных и методологических исследований и разработки научно обоснованных предложений по функционированию животноводческой продукции, совершенствованию государственной поддержки отрасли в целях решения продовольственной безопасности страны.

В настоящее время подавляющие большинство животноводческой продукции в горных районах производится на предприятиях различных форм собственности. В фермерских хозяйствах производства мяса, молока и яиц пока не нашло широкого распространения по причине того, что в условиях высоких цен материально-производственные запасы, низких возможностей механизации животноводческого труда и невразумительный государственной политики в области отечественного фермерства, обеспечить эффективность производства практически невозможно [6].

В целях повышения производственных мощностей горных районов необходимо уделить должное внимание на увеличение продуктивности крупнорогатого скота, а кроме того повышение поголовья животных на базе максимального поддержания кормовой основы. Динамика роста поголовья животных горных районов по всем сегментам рынка указаны в табл.1.

Таблица 1. Динамики роста поголовье животных горных районов республики во всех категориях хозяйств, тыс. голов [1]

Виды животных	Годы					2020 г. в % к 1991г.
	1991	2015	2016	2017	2020	
Крупный рогатый скот-всего	1390,7	2209,2	2278,1	2317,3	2391,5	172,0
в т. ч. горные районы	496,7	784,2	802,4	818,9	841,8	169,5
Коровы	585,0	1331,9	1168,4	1196,2	1244,8	2,1 раза
в т.ч. горные районы	190,5	393,1	404,8	417,0	437,0	2,3 раза
Овец и коз	3354,9	5279,2	5456,2	5581,4	5797,5	172,8
в т.ч. горные районы	1553,2	2275,7	2312,5	2377,9	2419,3	155,8
Птицы	6586,4	5142,9	5051,5	5217	9782,7	148,5
в т.ч. горные районы	630,3	2461,3	1789,9	1895,8	3219,3	5,1 раза
Лошади	52,6	78,3	79,7	80,4	82,6	157,0
в т.ч. горные районы	20,3	24,3	25,3	25,4	27,1	133,5
Яки	15,1	26,2	26,6	26,6	27,4	181,5

Источник: Таблица составлена по материалам: 1. Агентство по статистике при Президента Республики Таджикистан. Сельское хозяйство Республики Таджикистан. Статистический сборник. – Душанбе, 2021. 2. Статистический сборник Хатлонской области. Агентство по статистике при Президента Республики Таджикистан по Хатлонской области. Бохтар – 2021. 3. Статистический ежегодник Согдийской области Таджикистан: 30 лет Государственной независимости. Главное управление Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в Согдийской области. 2021 г.

Анализ данных таблицы показывает, что в горных районах численность поголовья основных видов животных увеличилось. Так, в 2020 году поголовье крупного рогатого скота горных районов республики увеличилось на 69,5% по сравнению с 1991 годом, коровы в 2,3 раза, овец и коз – 55,8%, птицы – 5,1 раза, лошади – 33,3% и яки – в 81,5%.

Также стоит отметить, что за анализируемый период в связи с увеличением хозяйствующих субъектов в деле по разведению животноводства аграрного сектора экономики значительно вырос. Следует резюмировать это обстоятельство, тем что в минувшие года вследствие чрезмерного увеличения количества дехканских (фермерских) хозяйств поголовье большого крупнорогатого скота, в особенности коров в них значительно возросло.

С целью стабильного формирования аграрного хозяйства горных районов следует наравне с овцеводством, козоводством, скоромным скотоводством, яководством совершенствовать индустрии туризма, общенародных промыслов, охоту, получение лечебных трав и средств (мумиё и др.), а в горных и предгорных регионах наравне с картофелеводством, садоводством, виноградарством лучше совершенствовать богарное виноградарство, коневодство, пчеловодство, лесоводство, народные промыслы, промышленность (приобретение фармацевтических трав, маленьких и неособенных перерабатывающих фирм).

Правительством страны год за годом уделяется существенное внимание формированию яководства в высокогорных и горных районах республики. Была принята Постановлением Правительства «Программа развития яководства в РТ на 2008-2015». Увеличение поголовья яков было выполнено путем перевозки яков из ГБАО в другие горные районы Согдийской области (Айнинский, Горная Матча) республики. Учеными Российской Федерации совместно с институтом животноводства ТАСХН ведутся исследования по выведению новых высокопродуктивных пород с целью удовлетворения потребностей в этом недорогом лечебном продукте и его экспорте за пределы республики.

Динамика численности поголовья яков в горных районах республики приведена в таблице 2.

Таблица 2. Динамика численности поголовья яков горных районов республики [2]

	Годы					2020 г. в % к 2013г.
	2013	2015	2016	2017	2020	
Всего по республике	25,5	26,2	26,4	26,6	28,9	113,5
ГБАО	22,7	22,7	22,7	22,8	24,7	108,8
Джиргитальский	2,1	2,4	2,5	2,5	2,2	104,8
Айнинский	0,5	0,7	0,7	0,8	1,1	2,2 раза
Кухистони Мастчоҳский	0,2	0,4	0,5	0,5	0,9	4,5 раза
Бальджуванский	0,0	0,007	0,024	0,026	0,037	-

Источник: Таблица составлена по материалам: Агентство по статистике при Президента Республики Таджикистан. Сельское хозяйство Республики Таджикистан. Статистический сборник. – Душанбе, 2021. С. 261.

Как видно из таблицы поголовье яков в 2020 году по сравнению 2013 годом увеличилось на 13,5%, в Айнинском районе в 2,2 раза, Горно-Матчинском в 4,5 раза. В процессе по росту выпуска мясной продукции значительная часть занимает разведение яков. Проект по развитию воспроизводства мясной продукции будет включать в себя и экологически-качественные товары. Правительству необходимо всесторонне поддерживать хозяйствующие субъекты, занимающие воспроизводству крупного рогатого скота.

Подводя итоги необходимо отметить, что в районах республики необходимости более быстрого формирования сфер животноводства, и, в особенности яков, повышения изготовления в государстве абсолютно всех разновидностей овцеводческой продукции, прописано в НСР до 2018-2022 гг. В нормативно-правовых актах Республики Таджикистан, где в частности, отмечается, то что с повышением поголовья животных будет расти потребность в производстве кукурузы на зерно, представляющей значимые продуктово-фуражные культуры и важное сырье для перерабатывающей промышленности. При возможности страны будет поддержана каждая активность согласно повышению её посевов и увеличению урожайности. В минувшие года ведется значительная комплексная деятельность согласно интенсификации животноводства, и все же данная сфера в собственном формировании ещё не достигла необходимой степени, в особенности по производству говядины.

По нашему мнению, горные районы располагает ресурсным потенциалом для того, чтобы не только обеспечить потребность населения страны в мясных продуктах за счет собственного производства, но и стать экспортером мяса в мире. Концепция развития животноводства до 2020 г., разработанная институтами Таджикской академии сельскохозяйственных наук и Министерством сельского хозяйств Республики Таджикистан, предусматривает структурные изменения породного состава в соответствии с условиями каждого региона и особенно горных районов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агентство по статистике при Президента Республики Таджикистан. Сельское хозяйство Республики Таджикистан. Статистический сборник. – Душанбе, 2021.
2. Главное управление Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в Согдийской области. 2021 г.
3. Гончарова Н.З. Развитие рынка мясной продукции скотоводства в Российской Федерации. (автореферат на соискание ученой степени доктор экономических наук). Москва, 2008. С.25– 26.

4. Мадаминов А.А., Мирзоев Б. Проблемы устойчивого развития животноводства в Республике Таджикистан. Вестник Кишоварз Таджикского аграрного университета. – Душанбе, 2013.–№2.0,5п.л.–в том числе авторских 0,4 п. л. –С.64-71.
5. Маликов И.А. Кормовой потенциал – основа эффективного развития животноводства. /Маликов И.А.// Известия Академия наук Таджикистана. –Душанбе, 2007№3(92– 97) 0,4 п. л. –С–52-58.
6. Файзуллаева К.Н. Устойчивое развитие сельского хозяйства горных районов республики. Душанбе, 2011.-30с.

УДК 334

Хомитов Д.Ш., Бобочонов Б.М.

РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ ДАР ШАРОИТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар қор асосҳои назариявии рушди иқтисодиёти рақамӣ ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Нақши технологияҳои иттилоотӣ дар рушди иқтисодиёти рақамӣ, ки нерӯи бузурги рушди иқтисодиро ифода мекунад, баён шудааст. Таъсири иқтисодиёти рақамӣ ба касби оянда низ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Аз ҷониби муаллифон рушди иқтисодиёти рақамӣ дар ҷумҳурӣ ва умуман, дар саросари кишвар омӯхта шудааст. Инчунин мушкилот ва марҳилаҳои рушди технологияҳои навоарона ба таври муфассал тавсиф карда мешаванд, ҳангоми баррасии мавқеъҳои сершумори сабабҳои пайдоиши онҳо ва ташаккули нақши онҳо дар низоми муносири муносибатҳои мутақобилаи пулӣ ва ҳатто зӯҳур ва пешбурди фардо, таъкид шудааст. Дар қори мазкур консепсияҳои иқтисодиёти рақамӣ бо назардошти ояндаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, яъне маҳз баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии кишвар, дастрасии зуд ба сатҳи зиндагии кишварҳои дорои даромади миёна ва қоҳиши назарраси сатҳи камбизоатӣ, ҳамчунин найли ҳадафҳои афзалиятноки рушди иқтисодии ҷумҳурӣ, аз лиҳози таъмини мустақилияти энергетикӣ ва амнияти озуқаворӣ, баромадани кишвар аз сарбастагии коммуникатсионӣ ва табдил додани он ба транзитӣ, саноатикунони босуръати кишвар ва таъсиси ҷойҳои нави қорӣ. Дар асоси таҳлили технологияҳои блокчейн, криптоасъор ва воқеияти мукамал, собит қардани блокчейн ҳамчун асос барои ташаккули воқеияти мукамал дар иқтисодиёти рақамӣ кӯшиш қарда шуд. Имқонияти истифодаи блокчейн чун сифати нави баҳисобгирии идорақунӣ, аз ҷумла баҳисобгирии ба раванд нигаронидаи хароҷот, дар низоми маҷмааи саноати қарбӣ, ки истеҳсоли маҳсулоти маҳсуси бо вақт ва хароҷот танзимшударо таъмин мекунад, баррасӣ қарда мешаванд.

Вожаҳои қалидӣ: иқтисодиёти рақамӣ, криптоасъор, технологияи блокчейн, рамзқузорӣ, ниҳонӣ, ҳукумат, пул, таълим, рушди бозори хизматрасониҳои электронӣ.

Хомитов Д.Ш., Бабаджанов Б.М.

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В КОНТЕКСТЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В работе проанализированы теоретические основы развития цифровой экономики. Подчеркнута роль информационных технологий в развитии цифровой экономики, которая представляет собой большой потенциал экономического развития. Также обсуждается влияние цифровой экономики на будущую профессию. Авторы изучили развитие цифровой

экономики в стране и в стране в целом. Также подробно описываются вызовы и этапы развития инновационных технологий, при этом рассматриваются многочисленные позиции их причин и формирование их роли в современной системе денежных отношений и даже появление и продвижение завтрашнего дня. подчеркнул. В данной работе учитываются концепции цифровой экономики с учетом будущего Правительства Республики Таджикистан, а именно повышение уровня жизни, быстрый доступ к уровню жизни в странах со средним уровнем дохода и значительное сокращение бедности, а также достижение энергетической независимости и продовольственной безопасности, выход страны из коммуникационного тупика и превращение ее в транзитную страну, ускорение индустриализации страны и создание новых рабочих мест. На основе анализа блокчейн-технологий, криптовалют и реалий предпринята попытка установить блокчейн как основу для формирования целостной реальности в цифровой экономике. Рассматривается возможность использования блокчейна как нового качества управленческого учета, в том числе затратно-ориентированного, в системе военно-промышленного комплекса, обеспечивающего выпуск специальной продукции, регламентированной по времени и стоимости.

Ключевые слова: цифровая экономика, криптовалюта, технология блокчейн, шифрование, оболочка, государство, деньги, образование, развитие рынка электронных услуг.

Khomitov D.S., Babajanov B.M.

DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE CONTEXT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The theoretical foundations of the development of the digital economy are analyzed in the work. The role of information technology in the development of the digital economy, which represents a great potential for economic development, has been highlighted. The impact of the digital economy on future careers is also discussed. The authors have studied the development of the digital economy in the country and in the country as a whole. The challenges and stages of the development of innovative technologies are also described in detail, while considering the many positions of the causes of their emergence and the formation of their role in the modern system of monetary relations and even the emergence and promotion of tomorrow. In this work, the concepts of digital economy with the future of the Government of the Republic of Tajikistan, in improving the living standards of the population, rapid access to living standards in middle-income countries and a significant reduction in poverty, as well as achieving priority goals of economic development; and food security, overcoming the country's communication deadlock and turning it into a transit country, accelerating the country's industrialization and creating new jobs. Based on the analysis of blockchain technologies, cryptocurrencies and augmented reality, an attempt was made to establish blockchain as a basis for the formation of a complete reality in the digital economy. The possibility of using the blockchain as a new quality of management accounting, including process-oriented cost accounting, is being considered in the system of the military-industrial complex, which provides the production of special products regulated by time and cost.

Keywords: digital economy, cryptocurrency, blockchain technology, encryption, shell, government, money, education, e-services market development.

Шояд фикре ба миён ояд, ки мо дар кучо будем? Мо ду хабар дорем, агар аз хабари бад оғоз кунем, мо имкониятро аз даст додаем, зеро ба бозори криптоасъор бояд дар соли 2018 ворид шавем. Дар солҳои 2008, 2009 ё 2010 дар кучо будем, вақте, ки криптоасъор ҳеҷ арзише надошт, вақте, ки акнун версияи нави бозӣ оғоз мешуд, ки технологияи блокчейн кӯшиш мекард, ки чунин бозигаронро ба мисли бонк ва давлат аз бозии молиявӣ берун

кунад. Ҳеч кас инро дарк накард ва ҳатто фикр ҳам накард, танҳо бозигарон фаҳмиданд, ки ҳадафи онҳо дар чист. Дар натиҷа, бонкҳо ва давлат тамоми қувваҳои худро барои боздоштан ва агар имкон бошад, бозигари навро маҳв кардан равона намудаанд, ва дар муддати 5-7 соли аввал дар ин кор муваффақ шуданд. Ҷомеаи пинҳонӣ (соғӣ) дар Интернет ба криптоасъор бо истифода аз рамзгузорӣ ва ниҳонии онҳо барои савдои моли ғайриқонунӣ осори манфӣ гузоштааст. Ва, танҳо аз соли 2017 шурӯъ намуда, инкишофи бошиддати бозор оғоз ёфт ва шумораи криптоасъор, арзиши онҳо ва сипас, таваҷҷӯҳи асосӣ ба ин маҳсулот чалб карда шуд. Кунун марҳилаи танзими технологияи блокчейн дар сатҳи қонунгузори бисёр кишварҳо ва умуман, дар сатҳи байналмилалӣ оғоз шудааст.

Ин марҳила боиси коҳиши босуръат ва дарозмуддати таҷаммӯи сармоияи бозори криптоасъор гардид. Аммо бесабаб нагуфтаанд, ки барои қабули қарори дуруст чанд муддат қарори нодуруст қабул карда мешавад. Бигузор инкишофи бозори асърро барои зиёд намудани сармоияи худ ҳатто истифода бурда натавонистем, вале аз ин вазъият мо метавонем таҷрибаи арзишманде гирем, ки моро ба муваффақият мебарад. Аз ин рӯ, технологияи блокчейн боқӣ монд ва нерӯи он бузург аст. Вай мепайвандад ва онҳоро ба соҳаи нав меорад, тақвият ва такмил медиҳад, фазои навро ташкил мекунад, ки дар он шаффофияти мутлақ, суръат, эътимодият ва боварӣ мавҷуд аст.

Агар пештар, барои ба даст овардани ин сифатҳо, ба мо миёнарави музднок ва гарон лозим буд, ки аз ҳар як ҳаракати пул фоиз мегирифт, акнун технологияи блокчейн ба таври ройгон ба мо ин хидматҳоро пешкаш мекунад. Ва мо то ҳол се бозор дорем:

1. Фондӣ.
2. Молӣ.
3. Ашёи хом.

Таҷаммӯи сармоияи бозори фондӣ

Расми 1. Таъсири иқтисодии рақами бозори фондӣ.

Технологияи блокчейн акнун сафари худро оғоз мекунад, то, ки дар дурнамои наздик дар бораи рақамҳо фаҳмиш пайдо шавад, ба буриши бозорҳо имрӯз назар мекунем.

Бозори фондӣ аз бозори коғазҳои қиматнок ва бозори деривативҳо иборат аст, ки феҳристи онҳо дар расми 1., оварда шуда, дорои таҷаммӯи сармоияи 600 трлн. доллар аст, маҷмӯи бозорҳои криптоасъор бошад, тақрибан 200 млрд. доллар дорад. Аз ин ду нишондиҳанда, мо метавонем хулосаҳои зерин барорем, ҳиссаи бозори криптоасъор дар бозори ҷаҳонии молия 0,03%-ро ташкил медиҳад. Нерӯ барои афзоиш ёфтани вучуд дорад.

Дар асоси гуфтаҳои боло, мо бояд малака ва қобилияти сармоиягузори венчурӣ, сармоиягузореро, ки аз технологияҳои пешрафта ва инноватсионӣ даромад мегирад, омӯзем. Албатта, чунин сармоиягузор дорои воситаҳои таҳлили худ барои дарки бозор мебошад, ки яке аз онҳоро ширкати амрикоии “Гартнер” таҳия кардааст, ки дар таҳияи ҳама гуна технологияи инноватсионӣ корҳои илмӣ-тадқиқотӣ анҷом додааст. Дар асоси ин таҳқиқот, ширкат амсилаеро офаридааст, ки имкон медиҳад марҳилаҳои рушди дилхоҳ технологияи навоарро тавсиф кунад [1, с.58-63].

Амсила (модел) аз панҷ марҳила иборат аст ва онро “хайп доира” меноманд.

Концепсия чунин аст: ҳар як инноватсияҳои технологӣ дар чараёни найли камолот аз якҷанд марҳила мегузаранд, ки ҳар яки онҳо бо манфиатҳои мухталифи ҷомеа ва мутахассисон тавсиф мешаванд:

- Ба қор андохтани технология, (триггери технологӣ – аз забони англисии technology trigger) - пайдоиши навоарӣ, аввалин нашрияҳо дар бораи технологияи нав;
- Қуллаи мунтазириҳои аз ҳад зиёд (Peak of Inflated Expectation) - аз технологияи нав хосиятҳои инқилобӣ интизоранд, технология ба шарофати навоарӣ маъмул ва мавзӯи баҳси васеъ дар ҷомеа мегардад;
- Раҳой аз фиреби назар (Trough of Disillusionment) - камбудииҳои технология ошор карда мешаванд, талафи навғониҳо ба интишороти бовачд мусоидат намекунад, дар ҷомеа ноумедӣ аз технологияи нав ба миён меояд;
- Бартараф кардани камбудииҳо (Slope of Enlightenment) - камбудииҳои асосӣ бартараф карда мешаванд, шавқу ҳавас ба технология оҳиста бармегардад, технология ба лоиҳаҳои тичоратӣ ворид мешавад;
- Платои маҳсулноқӣ (Plateau of Productivity) - фарорасии камолоти технологӣ, ҷомеа технологияро ба қадри кофӣ қабул карда, афзалиятҳо ва маҳдудиятҳои онро дарк мекунад.

Бисёр технологияҳои мавҷуда вучуд доранд, ки инкишофи онҳоро мо метавонем бо ин амсила муқоиса кунем ва боварӣ ҳосил кунем, ки он қомилан қор мекунад. Ҳамин тариқ бо телевизион, бо Интернет, бо алоқаи мобилӣ ва ғайра буд. Бо дарназардошти графикаи таҷаммӯи сармояи криптоасёр, яъне қачқаттаи арзёбии пул, технологияҳо тавассути қорӣ кардани доираи хайп ба он, мо инчунин боварӣ ҳосил хоҳем қард, ки ҳулосаҳои мо дар бораи нуқтаи муваффақи воридшавӣ қомилан дурустанд [3, с.80-83].

Таҳқиқоти иловагӣ дар асоси заминаҳои блокчейн ва сохтани бисёр пойгоҳҳо, ки моро бо омӯзиши технологияи блокчейн водор қарданд. Ҳангоми баррасии сабабҳои пайдоиш ва ташаккули он аз нуқтаи назари гуногун, нақш дар низоми муосири муносибатҳои мутақобилаи пулӣ ошқор қарда шуд ва ҳатто, зухур ва пешрафти он дар дурнамо таъқид қарда шуд. Дар робита ба ин, барои сармоягузор маҳдудиятҳои хеле муҳим, маҳдудиятҳои даромади худ мавҷуданд. Бо асбобҳои классикӣ қор қарда, одамон ба сатҳи даромадноқии аз 5 ё 25% даромади солна одат мекунанд.

Мо аллақай борҳо суҳан рондаем, ки зеҳни сунъӣ дар ояндаи дур ба қӣ ноил хоҳад шуд, аммо дарқол он тайи солҳои оқир ба қӣ ноил гардидааст, мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Дар ин самт пешравии воқеӣ ба амал омадааст ва ҳамаи ин, ба шарофати шабақаҳои сунъии нейронӣ (ҳучайраҳои асаб), алгоритмҳои дар асоси принципҳои қори мағзи сари инсон сохта шуда, ки қобилияти қорқарди миқдори зиёди иттилоотро дорад. Онҳо барномарезӣ нашудаанд, онҳо меомӯзанд. Омӯзиш яке аз афзалиятҳои асосии шабақаҳои нейронӣ нисбат ба алгоритмҳои анъанавӣ мебошад. Ақибаш дар он аст, ки шабақаҳои нейронӣ 10 сол пеш ихтироъ шуда буданд, дар он вақт қудрати ҳисоббарорӣ барои истифодаи он кофӣ набуд. Аммо имрӯз, ба туфайли саноати бозӣ, бо пайдоиши қортҳои видеоии пуриқтидор, истифодаи шабақаҳои нейронӣ имқонпазир гардид. Дар айни замон, зеҳни (интеллекти) сунъӣ дар асоси шабақаҳои нейронӣ метавонад қорҳои ақоиборо анқом диҳад, шумо шояд ҳатто дар бораи баъзе қобилиятҳои ақибе нашундаед, дар ҳоле, ки онҳо тасаввуротро ба ҳайрат меоранд ва бовар қардан ба онҳо ҳатто душвор аст, аммо ин аллақай воқеият шудааст. Пешрафтҳои бебаҳо дар зеҳни сунъӣ имрӯз:

1. Deep Mind Technologies Limited ё Deep Mind - ширқати бритониёӣ, ки бо зеҳни сунъӣ машғуланд. Соли 2010 дар Лондон бо номи Deep Mind Technologies таъсис ёфтааст. Соли 2014 онро Google ба даст овардааст. Ширқат бо таҳияи низоми қомпютери AlphaGo машқур гашт, ки бозигари қасбии қоро мағлуб қард [2, с.144-145]. Deep Mind шабақаи нейрониро бунёд қардааст, ки қобилияти омӯзиши бозии видеоиро дар сатҳи инсонӣ дорад [3, с.80-83]. Дар соли 2020, ширқат барномаи Alpha Fold2-ро таҳия қард, ки имқон

медиҳад, ки яке аз мушкилоти бунёдии илми биология дар сохтани амсилаҳои сеченакаи сафедаҳо ҳал карда шавад [4, с.15-23].

2. Нақлиёти бесарнишин (инчунин, мошини роботӣ) - воситаи нақлиётест, ки бо низоми автоматии идоракунии мучаҳҳаз аст, ки бе иштироки ашхос ҳаракат карда метавонад [1, с.58-63].

Агар таҳаввулотии пулро ба назар гирем, пас мо метавонем мушоҳида намоем, ки аз мубодилаи мол ба мол то криптоасёр оғоз карда, кадом марҳилаҳоро паси сар кардаанд. Агар ба расми зерин назар андозед, пас чунин восита ва усулҳои таҳаввулоти хисобкуниҳои мутақобиларо мебинед.

Расми 2. Усулҳои таҳаввулоти хисобкуниҳои мутақобила.

Мо аз табодули табиӣ ба криптоасёр гузаштем. Таърихи 11-солаи блокчейнро ҳамчун асоси криптоасёр бо истифода аз андозаи дирӯз, имрӯз ва фардо ба таври муфассал баррасӣ мекунем. Барои ин, биёед бифаҳмем, ки блокчейн чист? Мухтасар карда гӯем, блокчейн чист? Технологияи блокчейн - ин воситаи нигоҳдории маълумот мебошад, яъне вай реестри рақамии транзаксия, созишномаҳо ё шартномаҳо мебошад. Вазифаи умумии блокчейн осон кардани равандҳои савдо ва мубодилаи пул мебошад, ки кадоме дар тӯли таърих хеле мураккаб шудаанд. Бо назардошти он, ки блокчейн дар асоси алгоритмҳои математикӣ кор мекунад, ҳама маълумот дар як блок нигоҳ дошта мешаванд, ки ба таври криптографӣ ба занҷири хронологӣ пайванданд. Ин раванд аз ҷониби шумораи зиёди компютерҳое, ки дар як шабака кор мекунанд, ба иҷро мерасад. Агар, мувофиқи хисобҳои онҳо, натиҷаи якхела ба даст оварда шавад, пас ба блог имзои беназир таъин карда мешавад, ки онро хэш меноманд.

Азбаски блокчейн шабакаи ғайримутамаркиз аст, ҳамаи захираҳо ва иқтидорҳо аз ҷониби худи иштирокчиёни он таъмин карда мешаванд, онҳо бошанд нусхаҳои ҳама занҷирҳои реестро нигоҳ медоранд, яъне фазои саттаи худ ва дастрасии зудро ба ин фазо таъмин мекунанд. Ин таъминоти майнингии инфрасохтор номида мешавад ва аз ҷониби комиссияи интиқол дар дохили низом мукофотида мешавад.

Тибқи гуфтаи Дон Тапскотт - олими канадагӣ, омӯзгор, мушовири мустақил, мушовири давлатӣ, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессори менечменти Донишгоҳи Торонто: "...Ихтирои дохилии чаҳони рақамӣ - блокчейн - механизмест, ки чаҳони молиявӣ ва чаҳонро дар маҷмӯъ, то абад тағйир хоҳад дод. Дигар транзаксияҳои аз даст рафта, хатогиҳои инсонӣ ё мошинӣ ё ҳатто тағйироте, ки бидуни ризоияти тарафҳо ворид карда мешаванд, нахоҳанд ҷой дошт..." [7, с.19].

Технологияи блокчейн ва татбиқи он дар маблағгузори тижорат, ин технология барои соҳаҳои мухталифи фаъолият то чӣ андоза муҳим аст? Дар ин ҳисоб, нуқтаи назари гуногун вучуд дорад. Андешае бартарӣ дорад, ки оянда аз блокчейн аст. Технология тавачҷӯҳи зиёд дорад, масалан, далели он, ки дар Форуми байналмилалӣ иқтисодии Петербург дар моҳи

июли соли 2017 дар мавзӯи: “Блокчейн - таваллуди нави иқтисод” баҳсу мунозираи иҷтимоӣ гузароида шуд. Дар маркази баҳс чунин муаммоҳои воқеӣ ҷой доштанд, ба монанди, истифодаи ин технология дар идентификация (муайянкунии) шаҳрвандон, дар муомилоти амволи ғайриманқул, эҷоди аккредитиви рақамӣ, баҳисобгирии депозитии амонатҳои электронӣ, мубодилаи ҳуччатҳои КҮС (“мизоҷи худро бидон”) ва ғайра. Дар ин форум вазири алоқа ва коммуникатсияи оммавии Федератсияи Русия Н.А. Никифоров қайд кард, ки блокчейн драйвери табдилдиҳии рақамӣ дар ҳама бахшҳои иқтисоди Русия хоҳад буд [8, с.87].

Тарафдорони фаъоли ин технология, ба афзалиятҳои асосии он зеро маҳсуб медонанд:

- коҳиш додани хароҷоти транзаксионӣ аз ҳисоби бартараф намудани миёнаравҳо дар амалиёт;
- коҳиш додани хавфҳои амалиётӣ аз ҳисоби истифодаи алгоритмҳои криптографӣ;
- ҳифзи бозғамӣ аз тағйирот дар реестри таъсис ёфта ва муқовимати баланд ба киберҳамлаҳо.

Шаклҳои одатан ба камбудии зерини блокчейн ишора мекунанд [6, с.197-203]:

- миқёси заиф (суръати пасти коркарди транзаксия);
- нархҳои баланд барои нигоҳдории инфрасохтори технологӣ;
- масъалаҳои ба қадри кофӣ омӯхта нашудаи амният ва махфияти низоми блокчейн;
- эҳтимолияти инҳисоркунонии амалҳои майнерҳо.

Таҳлили нуқтаҳои назари блокчейн нишон медиҳад, ки ба технологияҳои нави молиявӣ бояд хеле бодикқат муносибат кард. Технологияҳои тақсимшудаи реестр (блокчейн) - ҳам криптоасъор ва ҳам ба истилоҳ смарт-шартномаҳо - аз як тараф, имкониятҳои бозорро васеъ мекунанд [5, <http://www.tadviser.ru/index.php>]. Аз тарафи дигар, мавҷуд набудани қоидаҳои умумии истифодаи ин асбобҳо ба бозорҳо таҳдидҳо ба вучуд меорад.

Давлат бояд ба он тавачҷӯх зоҳир намояд, ки “авҷи бозори криптоасъор, ташаббусҳои дигар дар заминаи блокчейн, дар сурати набудани қоидаҳои возеҳ, метавонанд таваккалҳои нисбатан ҷиддиро ба вучуд оранд, ки бозигарони ғайримутамаркиз ва бозигарони ниҳонӣ ба он масъул нестанд”.

АДАБИЁТ

1. Айбазова М.Ю. Формирование информационной компетентности выпускников вузов как условие подготовки кадров для цифровой экономики [текст]/ М.Ю. Айбазова, А.А. Карасова // Alma Mater (Вестник высшей школы). – 2018. - № 9. - с. 58-63. - <https://elibrary.ru/item.asp?id=35705828>.
2. Амелин А.А. Криптовалюты и система блокчейн как средство инвестирования при выборе долгосрочной финансовой стратегии [текст]/ А.А. Амелин // Российский экономический интернет-журнал. – 2018. - № 2. - с. 144-145.- <http://www.e-rej.ru/Articles/2018/Amelin.pdf>.
3. Багаутдинова Н.Г. Новые конкурентные преимущества в условиях цифровизации [Текст] / Н.Г. Багаутдинова, Р.А. Никулин // Инновации. - 2018. - № 8. - с. 80-83.
4. Баранов, Д.Н. Сущность и содержание категории «цифровая экономика» Д.Н. Баранов // Вестник Московского университета им. С.Ю. Витте. Сер. 1, Экономика и управление. – 2018. – № 2 (25). – С. 15-23. doi: 10.21777/2587-554X-2018-2-15-23. - https://www.muiiv.ru/vestnik/pdf/eu/eu.2018._2251523.pdf.
5. Блокчейн (рынок Европы) // TAdviser: портал. – 2019. – 12 марта. - [http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Блокчейн_\(рынок_Европы\)](http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Блокчейн_(рынок_Европы)).

6. Большаков С. В. Актуальные проблемы корпоративных финансов в цифровой экономике [Текст] / С.В. Большаков // РИСК: Ресурсы. Информация. Снабжение. Конкуренция. - 2018. - № 4. - С. 197-203.
7. Исследование технологии блокчейн и практики её применения в индустрии туризма / М.В. Кобяк [и др.] // Российский экономический интернет-журнал. – 2018. - № 1. - С. 19.
8. Исмоилов Ш. Цифровые технологии в образовании // наука и образование в эпоху цифровизации: монография / Петрозаводск: МЦНП «Новая наука», 2021. - С. 87.

УДК 338.1

Бобомуродов П.У.

ЧАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛӢБӢ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИ ИННОВАТСИОНӢ

Дар мақолаи мазкур чанбаҳои назариявии ташаккулёбӣ ва рушди иқтисоди инноватсионӣ ва алоқамандии он бо назарияи соҳибкорӣ дида баромада шудааст. Дар асоси таҳлили назариявӣ муаллиф ба чунин хулоса омадааст, ки инноватсия – ин восита ва ё механизми дигари техникаест, ки раванди технологиро бо хароҷоти камтарин иҷро мекунад ва нисбат ба механизми дар амалия мавҷудбуда хеле самараноктар аст. Инчунин қайд гардидааст, ки дар шароити муосир ташаккули фаъоли назарияи иқтисодиёти инноватсионӣ ба вуҷуд омада истодааст, ки ба алоқамандии концепсияҳо ва назарияҳои гуногуни рушди иқтисодӣ, назарияҳои инноватсия ва назарияи соҳибкорӣ асос ёфтааст ва дар навбати худ, истифодаи усулҳои маҷмӯии методологии равишҳои чунин соҳахоро, ба монанди марксизм, неоклассикӣ, институтсионалӣ ва эволюсиониро имконпазир мегардонад.

Калид вожаҳо: инноватсия, иқтисоди инноватсионӣ, назарияи иқтисодӣ, иқтисодиёт, соҳибкорӣ, фаъолияти инноватсионӣ, назарияи соҳибкорӣ.

Бобомуродов П.У.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье рассматриваются теоретические аспекты формирования и развития инновационной экономики и ее связь с теорией предпринимательства. На основе теоретического анализа автор делает вывод, что инновация – это инструмент или иной технический механизм, реализующий технологический процесс с наименьшими затратами и намного более эффективный, чем существующий механизм. Также было отмечено, что в современных условиях происходит активное развитие теории инновационной экономики, в основе которой лежит соединение различных концепций и теорий экономического развития, теорий инноваций и теории бизнеса, и, в свою очередь, использование таких методологических подходы: марксистский, неоклассический, институциональный и эволюционный.

Ключевые слова: инновации, инновационная экономика, экономическая теория, экономика, предпринимательство, инновационная деятельность, теория предпринимательство.

Bobomurodov P.U.

THEORETICAL ASPECTS FORMATION AND DEVELOPMENT
OF INNOVATIVE ECONOMY

This article discusses the theoretical aspects of the formation and development of an innovative economy and its connection with the theory of entrepreneurship. On the basis of theoretical analysis, the author concludes that innovation is a tool or other technical mechanism that implements the technological process at the lowest cost and is much more efficient than the existing mechanism. It was also noted that in modern conditions there is an active development of the theory of innovative economy, which is based on the combination of various concepts and theories of economic development, theories of innovation and business theory, and, in turn, the use of such methodological approaches: Marxist, neoclassical, institutional and evolutionary.

Key words: innovations, innovative economics, economic theory, economics, entrepreneurship, innovative activity, theory of entrepreneurship.

Рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеаи ҷаҳонӣ дар шароити муосир ба татбиқи инноватсияҳо асос ёфтааст. Дар робита ба ин зарур аст, ки ҳамаи шароитҳои зарурӣ барои ташкили муҳити инноватсионӣ дар бахши иқтисодиёт, инчунин зерсистемаҳои инноватсионӣ барои фаъолияти системаи инноватсионии миллий ва зерсистемаҳои он, ки таҳия ва татбиқи стратегияи инноватсионии рушдро дар сатҳи соҳаҳои ҷудогона ва минтақаҳои кишвар талаб менамояд, фароҳам оварда шавад.

Ҳамин тариқ, инноватсия ва зерсистемаҳои инноватсионӣ ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёти муосирро ба ҳам мепайвандад ва онҳо дар навбати худ хусусият ва суръати рушди иқтисодиро муайян мекунанд. Инчунин, рушди иҷтимоӣ иқтисодии давлат аз ҷорӣ намудани инноватсияҳо дар ҳамаи марҳилаҳои дигаргунсозӣ (модернизатсия) вобаста аст.

Рушди инноватсионӣ равандҳои дигаргунсозии системаи тақрибистехсолии иҷтимоиро дар ҳамаи сатҳҳо, аз ҷумла аз хоҷагидорӣ хонаводаҳо ва субъектҳои алоҳидаи хоҷагидор то низоми иқтисодиёти миллий ва системаи глобалии ҷаҳонӣ фаро мегирад. Дар ташаккули ин масъала муҳаққиқон, Ё. Шумпетер, Н. Кондратев, Г. Менш, С. Кузнетс, Б. Твисс, М. Портер, К. Фримен, Ф. Хайек, Н.И. Лапин, Л. Лейдесдорф ва дигарон саҳми арзанда гузоштаанд. Илова бар ин, корҳои илмӣ муҳаққиқони тоҷик Комилов С.Ҷ., Файзуллоев М.Қ. А. Абдуғафаров, М. Алибоева, М. Каримова, Қурбонов А.К., Султонов З.С., Умаров М.М., Раҷабов Р.К., Низомова Т.Д., Раҳмонов Ҷ.Р., Алиева Г.Ш., Мирсаидов А.Б. ва Дустматов Б.М. ба масъалаҳои рушди фаъолияти инноватсионӣ ва равандҳои инноватсионӣ дар ҷанбаҳои гуногуни мустақим ва ғайримустақим, вобаста ба хусусиятҳои дигари соҳаи иқтисодиёт ва саноат бахшида шудааст.

Мафҳуми «инноватсия» аввалин маротиба дар корҳои илмӣ иқтисодчии австриягӣ ва америкӣ Ё. Шумпетер мавриди истифода қарор гирифтааст. Ё. Шумпетер яке аз аввалин олимоне, ки истилоҳи «инноватсия» -ро дар оғози асри XX ба илми иқтисод ворид намудааст. Ба ақидаи ӯ, «инноватсия - ин як навъи фаъолияти илмӣ ташкилии тағйирёбандаи омилҳои истеҳсолӣ, ки тавассути фаъолияти соҳибкорӣ ташаккул меёбад» [10, с. 24-25].

Дар таҳқиқоти «Назариyaи рушди иқтисодиёт» Ё. Шумпетер қайд менамояд, ки «дар натиҷаи таҳлили «комбинатсияи инноватсионӣ» дар рушди низоми иқтисодӣ тағйиротҳо бавҷуд меоянд. Динамикаи иқтисодӣ ба татбиқи навоариҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти хоҷагидорӣ асос ёфта, натиҷаи инноватсия ин таъсир ба равандҳои иқтисодӣ ва ё новобаста ба маҳсулот мебошад» [3, с. 310].

Ба ақидаи Б. Твисс, «инноватсия равандест, ки дар он ихтироъ ё идеяи нав мазмуни иқтисодӣ пайдо мекунад. Ў қайд менамояд, ки ин ягона равандест, ки илм, техника, иқтисодиёт ва идоракуниро ба ҳам мутаҳид мекунад» [11].

Ба гуфтаи Н.И. Лапин, «инноватсия раванди мураккаби эҷод, паҳн кардан ва истифода бурдани воситаи нави амалӣ (инноватсия) барои эҳтиёҷоти иҷтимоии имрӯза мебошад» [6, с. 11-12].

Ба назари мо инноватсия – ин восита ва ё механизми дигари техникиест, ки раванди технологиро бо хароҷоти камтарин иҷро мекунад ва нисбат ба механизми дар амалия мавҷудбуда хеле самараноктар аст.

Ба андешаи Ф.Бездудний, Г. Смирнова ва О. Нечаев, инноватсия ин раванди амалисозии идеяи нав дар ин ё он соҳаи ҳаёт ва фаъолияти инсон, мусоидат ба қонё гардонидани талаботи мавҷудаи бозор ва ба вучуд овардани самараи иқтисодӣ мебошад [1, с. 3].

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16.04.2012 № 822 «Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ» истилоҳи «инноватсия» ҳамчун навоарӣ дар соҳаи техника, технология, кор, хизматрасонӣ ё идоракуни буда, ба истифодаи комёбиҳои илм ва технологияи пешқадаме асос ёфтааст, ки самаранокии баланди истеҳсоли ва ҷамъияти дорад таъриф дода шудааст [2].

Қайд кардан мумкин аст, ки мафҳуми «инноватсия» дар робита бо таҳлили равандҳои пешрафти техники истифода мешавад. Одатан, раванди пешрафти техники аз се марҳила иборат аст: ихтироъ, инноватсия ва паҳншавӣ.

- **ихтироъ** – ин марҳилаи истеҳсоли донишҳои нав;
- **инноватсия** – марҳилаи аввалини татбиқи донишҳои мавҷуда дар истеҳсолот;
- **паҳншавӣ** – ин модел маънои истифодаи васеи технологияҳои навро дорад.

Ба ақидаи Р.А. Фатхутдинов «инноватсия» - ин натиҷаи ниҳони чорӣ намудани навоарӣ бо мақсади тағйир додани объекти идоракуни ва ба даст овардани самараи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, экологӣ, илмию техники ва ғайра мебошад. Инчунин ӯ қайд менамояд, ки инноватсия натиҷаи тадқиқоти бунёдӣ, амалӣ, коркард ва ё корҳои таҷрибавӣ дар ягон соҳаи фаъолият барои баланд бардоштани самаранокии мебошад» [8, с. 448].

Вобаста ба ин, қайд намудан зарур аст, ки мафҳуми «инноватсия» ва татбиқи он дар иқтисодиёт дар солҳои охир, хусусан дар даврони соҳибистиклолӣ диққати олимони ватанро низ ба худ ҷалб намудааст. Профессор Файзуллоев М.Қ. қайд менамояд, ки яке аз шароитҳои асосии фаъолияти самараноки системаи инноватсионии миллӣ ин ҳамкорӣ ва ҳамбастагии давлат ва муҳити ташкилдихандаи навоариҳо мебошад, ки шабакаи ягонаи азхудкунии озоди дониш, ақида, таҷриба, иттилоот ва инноватсияро дар системаи инновационии миллӣ ва ҳам берун аз он ташкил медиҳад [7, с. 19].

Бештари олимони қайд мекунад, ки рушди инноватсияҳо ба қувваи асосии ҳаракатдихандаи рушди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мубаддал гаштааст. Дар ин маврид бояд қайд кард, ки рушди иқтисодӣ, хусусан, ба системаҳои гуногуни иқтисодиёт хос аст. Аммо на ҳамаи системаҳо барои рушди иқтисодӣ аҳамияти назаррас доранд. Ҳамчунин системаҳои вучуд доранд, ки худ аз худ рушдбанданд ва барои муҳити беруна тағйироти назаррасро ба вучуд меоранд.

Қайд намудан зарур аст, ки мафҳуми иқтисоди инноватсионӣ дар адабиёти илмии соҳавӣ бо тарзҳои гуногун шарҳ дода шудааст. «Иқтисоди инноватсионӣ (иқтисоди дониш, иқтисоди зеҳнӣ) як навъи иқтисодиётест, ки ба ҷараёни инноватсия, такмили доимии технологӣ, истеҳсол ва содироти маҳсулоти баланди технологӣ бо арзиши иловагии баланд ва худӣ технологияҳо асос ёфтааст [12]. Дар ин ҳолат, даромади асосиро хиради навоаронаи олимони ва соҳаи иттилоот ба вучуд меорад на ин, ки истеҳсолоти моддӣ ва сармоя.

Бархе аз муҳаққиқон (Э. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Д. Белл, Ч. Нейсбит ва ғ.) бар ин назаранд, ки барои аксари кишварҳои пешрафта дар ҷаҳони муосир маҳз иқтисоди инноватсионӣ бартарии ҷаҳонии иқтисодии давлатро таъмин менамояд. Айни замон ба кишварҳои дорои иқтисоди инноватсионӣ ва тичорати венчурӣ, ки муҳимтарин ҷузъи иқтисодиёти инноватсионӣ ба ҳисоб меравад дохил мешаванд: ИМА, Олмон, Ҷопон, Австралия, Канада, Шветсия, Финландия, Сингапур, Исроил ва ғ.

Бояд қайд намуд, ки иқтисоди инноватсионӣ марҳилаи нави рушди иқтисодии ҷомеа мебошад. Ба маънои муосир, рушди иқтисодӣ ин дигаргунсозии сифатӣ, таҷдиди сохтори иқтисодиёт вобаста ба талаботи раванди пешрафти технологӣ ва иҷтимоӣ, ки рушди иқтисодиёт, тағйироти сохторӣ, беҳтар шудани шароит ва сифати онро инъикос менамояд. Асоси дигаргуниҳои сифатӣ натиҷаи прогресси илмӣ-техникӣ мебошад. Аз ин рӯ, ҳама гуна рушди иқтисодӣ рушди инноватсиониро дарбар мегирад. Дар ин ҳолат, омӯзиши асосҳои назариявии ташаккули иқтисодиёти инноватсионӣ бо консепсияи рушди иқтисодӣ зич алоқаманд аст.

Ба ақидаи Й. Шумпетер, рушди иқтисодӣ ин афзоиши истеҳсол ва истеъмоли ҳамон як молу хизматҳо бо мурури замон буда, тараққиёти иқтисодӣ пеш аз ҳама пайдоиши чизи нав, қаблан номаълум буда, яъне инноватсия мебошад [9]. Олимон, ки дар самти рушди иқтисодӣ таҳқиқот гузаронидаанд, қайд мекунанд, ки дар тамоми давраи рушди инсоният инноватсия нерӯи пешбарандаи рушд буд. Имрӯз ба инноватсия ва рушди инноватсионӣ ҳамчун омилҳои рушди иқтисодӣ ва хусусиятҳои сифатии он тавачҷӯҳи бештар дода мешавад.

Иқтисодиёт низоми худинкишофёбанда буда, инноватсия бошад ҳамчун омилҳои эндогенӣ ва муҳаррики рушди он муайян карда шудааст. Бинобар ин, бо бовари қайд намудан зарур аст, ки рушди инноватсионӣ тағйироти сифатии унсурҳои таркибии низоми иқтисодиро таъмин менамоянд.

Бояд гуфт, ки дар даҳсолаи охир тадқиқоти беҳтарин ин системаи «нигоҳҳо» ба ҳисоб меравад, ки ба инноватсия ва дониш асос ёфтааст. Ин методологияи илман асоснок ба қалами олим Е. Куклинский тааллуқ дорад. Ӯ қайд менамояд, ки инноватсия як қисми низоми фазои иқтисодиёти муосир мебошад, ки мувофиқи қонуниятҳои рақобат ташаккул ва инкишоф меёбад. Давлатҳое, ки ба далели рақобатпазирии бештари худ метавонанд саҳми назарраси бозори дохилӣ ва хориҷиро ҷалб кунанд, метавон ҳамчун ҷазираҳои инноватсионӣ ва рӯҳияи соҳибкорӣ шарҳ дод [4, с. 3].

Таҷриба нишон медиҳад, ки иқтисодиёти инноватсионӣ дар заминаи ташаккул ва инкишофи фаъолияти соҳибкорӣ тараққӣ меёбад ва он анғезаи рушди равандҳои иқтисодӣ мегардад. Бояд гуфт, ки имрӯз дар низоми иқтисодӣ ҳама воситаҳои моддӣ истеҳсолот муҳимтарин нестанд, зеро онҳо дар ҳар 5-10 сол кӯҳна мешаванд ва иқтисодии интеллектуалӣ пайваста мазмуни худро тағйир дода, захираҳои зарурии бахши истеҳсолии иқтисодиёт мегарданд. Ин мафҳум, бешубҳа, бо иттилоотонии иқтисодиёт алоқаманд аст, ки дар навбати худ аҳамияти иттилоотро дар ташкил ва идоракунии корхонаҳо зиёд мегардонад. Иттилоотонии равандҳои истеҳсолӣ ба роҳи инноватсионии ташаккул ва рушди иқтисоди миллӣ ба таври оптималӣ таъсир мерасонад.

Аз ин ҷо, метавон назарияи соҳибкориро муҳимтарин қадам ба роҳи рушди назарияи иқтисоди инноватсионӣ шарҳ дод, чунки дар ин раванд фаъолияти соҳибкорӣ ва инноватсионӣ ба ҳам мепайванданд ва дар натиҷа афзоиши ҳаҷми маблағгузорӣ дар соҳаи инноватсионӣ омиле ба ҳисоб меравад, ки тавассути рушди фаъолияти соҳибкорӣ ҳаммаи натиҷаҳои иқтисодиро таъмин менамояд. Бояд гуфт, ки рушди назарияи соҳибкорӣ бо рушди назарияи иқтисоди инноватсионӣ, пайваста ҳаракатдоранд. Ба назари мо, рушди соҳибкории хурд яке аз шартҳои зарурии ташаккули иқтисодиёти инноватсионӣ ба шумор меравад, зеро он дар таъмини фаъолияти иқтисодиёт ва рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ нақши муҳим дорад.

Таҳлили назариявии гузаронида шуда ва ба низом дарории концепсияҳо ва назарияҳои рушди иқтисодӣ ба мо имкон дод, ки саҳми ҳар як самти илмӣ назарияи иқтисодӣ дар ташаккули назарияи иқтисоди инноватсионӣ ва назарияи соҳибкорӣ муайян карда шавад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Марҳилаҳои ташаккулёбии назарияи иқтисоди инноватсионӣ ва соҳибкорӣ

Самти илмӣ	Саҳм дар рушди назарияи иқтисоди инноватсионӣ	Саҳм дар рушди назарияи соҳибкорӣ
Меркантилистон (А. Монкретъен, Т. Мэн, А.Л. Ордин-Нашекин, И.Т. Посошков ва ғ.)	Онҳо проблемаи ҳосилнокии меҳнатро ҳамчун асоси тараққиёти ҷамъиятӣ ба миён гузошта, ҷузъи инноватсионии тараққиёти иқтисодиётро ҳамин тавр ба назар нагирифта, асосан ба тағйироти миқдорӣ (масалан, ҷамъ кардани сармоя) диққат меоданд.	Тарафдорони рушди соҳибкорӣ ва ташаббусҳои хусусӣ, зеро соҳибкорӣ манбаи тараққиёти соҳаи саноат мебошад. Сиёсати протекционистӣ
Физиократҳо (Ф Кенэ, А. Тюрго, К. Бодо, И. Тюнен ва ғ.)	Онҳо аввалин шуда зарурати тағйироти сифатӣ дар соҳаи истеҳсолотро ҳамчун манбаи мустаҳкам намудани иқтисодии мамлакат дар асоси принципҳои рақобати озод ва соҳибкории озод дарк намуданд.	Соҳибкор ҳамчун «ихтироькор ва тадқиқотчӣ» таъриф карда шудааст, ки фаъолияти ӯро хатарнок ва даромади мувофиқ асоснок кардааст. Соҳибкор бояд дар баробари сармоя, ақл, иттилоот ва дониш дошта бошад
Мақтаби классикӣ (Р. Капительон, Ж. Б. Сей, А. Смит, Д. Рикардо ва ғ.)	Нақши инноватсия ҳамчун омили афзоиши ҳосилнокии меҳнат (меҳнат — асоси пешрафти иқтисодиёт) ошкор карда мешавад. Асосҳои такрористеҳсоли сармояи инсонӣ: омили инсонӣ на танҳо меҳнат, балки дониш ва таҳассуси илмиро низ дар бар мегирад; нақши дониш дар офаридани маҳсулот муайян карда шудааст. Намудҳои инноватсия: сарфаи меҳнат, сарфаи замин. Иқтисоди инноватсионӣ. либерализми иқтисодӣ	Арзёбии нақши соҳибкорӣ асосан «пассивӣ» - ин қабули таваккал ва номуайянии ва гирифтани фоида мебошад; вазифаи асосии он - координатсияи омилҳои истеҳсолот, фаъолияти самаранок мебошад. Зарурияти ҳавасмандгардонии соҳибкорон барои ҷори намудани техника ва технологияҳо
Назарияи Марксистӣ (К. Маркс)	Асосҳои механизми рушди инноватсионӣ, моҳият ва мазмуни он таҳия карда шуданд. Рушди инноватсионӣ натиҷаи амали қонуни мутобиқати муносибатҳои истеҳсоли ба сатҳ ва хусусияти қувваҳои истеҳсолкунанда мебошад. Навоварӣ омили	Таъсири манфӣ ба системаи иқтисодӣ: соҳибкор — капиталист-истисморкунанда

	рушди муносибатҳои истеҳсоли тавассути рушди кувваҳои истеҳсолкунанда мебошад. Навовариҳои сарфаи сармоя. Масъалаи зарурати танзими давлатӣ	
Самти неоклассикӣ (А. Маршалл, Дж. Кларк, Р. Солоу, Э. Денисон, С. Кузнес, К. Эрроу, Г. Менш ва ғ.)	Назарияи декомпозитсияи сарчашмаҳо ва омилҳои рушди иқтисодӣ. Мафҳуми омилҳои инноватсионии экзогенӣ дар сохтори омилҳои истеҳсолот ва рушди иқтисодӣ қорӣ карда шудааст. Назарияи инноватсионии «такони технологӣ» дар шакли асосноккунии сабабҳои пешрафти иқтисодии илмӣ-техникӣ (ИИТ) барои фаъолияти инноватсионӣ мебошад.	Қобилияти соҳибқорӣ ҳамчун омилҳои чоруми истеҳсолот. Ҳама субъектҳои хоҷагидор якхелаанд: онҳо оқилонаанд, ғоидаи ҳадди аксарро ба даст меоранд ва барои ҳолати мувозинат кӯшиш мекунанд. Таҳлили омилҳои истеҳсолот.
Институтсионизм (Т. Веблен, Дж. Гэлбрейт, П. Друкер, Д. Белл, Э. Тофлер, Д. Норд, Р. Нельсон, С. Уинтер ва ғ.)	Нақши ИИТ ва инноватсия дар таҳаввулотҳои сохти ҷамъиятии ҷамъият асоснок карда шудааст. Назарияи институтсионии инноватсия (таъсири ИИТ ба рушди институтсионии иқтисодӣ). Таъсири тағйироти институтсионалӣ ба рушди инноватсионии иқтисодӣ омӯхта шудааст (низомии институтсионалӣ самтҳои ташаккули дониш ва малакаҳои муайян мекунад, ки ба рушди иқтисодӣ мусоидат мекунанд). Нақши давлат дар иқтисодии инноватсионӣ асоснок карда шудааст. Иҷтимоикунони иқтисодӣ ва проблемаи такрористеҳсолкунии сармояи инсонӣ	Таваҷҷуҳи асосӣ ба дониш ва "истеъдод"-и соҳибқор ҳамчун воситаи расидан ба ҳадаф аст. Фаъолияти инноватсионӣ ҳамчун воситаи соҳибқорӣ, воситаи баланд бардоштани рақобатпазирии он
Самти эволюсионӣ (М. Туган-Барановский, Н. Кондратьев, Й. Шумпетер, Ю. Яковец, С. Глазьев, И. Пригожин, В. Маевский, Р. Нельсон,	Мафҳуми «инноватсия» ва таснифи инноватсия ворид карда шудааст. Дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъият паҳн намудани инноватсияҳо. Моҳияти даврагии тараққиёти иқтисодӣ, дар алоқамандӣ бо навоарӣ асоснок карда	Ҳама субъектҳои хоҷагидорӣ ба навоарон ва консерваторҳо тақсим мешаванд. Соҳибқор вазифаи инноватсиониро иҷро мекунад, бинобар ин ба ӯ дар рушди низомии иқтисодӣ нақши пешбаранда гузошта

<p>С. Уинтер, К. Фриман ва ғ.)</p>	<p>шудааст. Инноватсия омили эндогенӣ ва муҳарриқи рушди низомии иқтисодӣ мебошад. Назарияи паҳншавии инноватсияҳо ва дигаргуниҳои тахаввулотӣ, аз ҷумла иқтисодӣ. Ҳаҷми даҳлати давлат ба рушди иқтисоди инноватсионӣ муайян карда шуд. Концепсияи системаҳои инноватсионии миллии ҷорӣ карда шуд.</p>	<p>мешавад. Нақши институтсионалии корпоратсияҳо ҳамчун манбаи ИИТ ва ғаёлнокии инноватсионӣ дар иқтисодиёт. Ба тичорати хурд диққати махсус дода мешавад.</p>
--	---	--

Сарчашма: *Аз ҷониби муаллиф дар асоси маводҳои назариявии дар гардиши илмӣ ва интернет-порталҳо мавҷуд буда, тартиб дода шудааст.*

Аз ин рӯ, имрӯз ташаккули ғаёли назарияи иқтисодиёти инноватсионӣ ба вучуд омада истодааст, ки ба алоқамандии концепсияҳо ва назарияҳои гуногуни рушди иқтисодӣ, назарияҳои инноватсия ва назарияи соҳибкорӣ асос ёфтааст.

Вобаста ба амалияи иқтисодиёти инноватсионӣ ҳаминро қайд намудан мумкин аст, ки ташаккул ва рушди иқтисодиёти инноватсионӣ омодамоии ҷиддӣ ва мақсадноки кадрҳо ва мутахассисони баландиқтисосро талаб менамояд, ки омодаанд ба пешбурди ғояҳои наватрин, ҳавасмандгардонии мушқилот ва вазифаҳои илмию амалӣ бо истифода аз заминаи мавҷудаи илмию таълимии муосир дар сатҳи байнифаннӣ мусоидат намоянд ва онро то ба татбиқи амалӣ ва тичоратӣ бурда расонанд. Вобаста ба ин, дар гардиши илмӣ ду мафҳуми нав пайдо шудааст: «навоар» ва «инно-навоар». «Инно-навоар» шахсе мебошад, ки идеяҳо пешбарӣ мекунад ва муҳити инноватсионии тичоратиро ба вучуд меорад, «навоар» шахсе мебошанд, ки ғояҳо пешбарӣ мекунад ва донишҳои навро ба вучуд меоранд. Умуман, онҳо категорияҳои ҷудонашавандаи пешбурди тичорати инноватсионӣ ва ғаёлияти инноватсионӣ мебошанд. Ҳамин тариқ, эҷоди инноватсия кифоя нест, онро бояд ба тичорат табдил дод, махсусан дар шароити иқтисоди бозорӣ, вақте ки муносибатҳои ноустувори иқтисодӣ ва фазои рақобати қавӣ дар ин соҳа вучуд доранд.

Ҳамин тавр шартҳои асосии тайёрнамоии навоарон инҳо янд [5, с. 174-175]:

- муайян ва мураттаб намудани вазифаҳо оид ба тайёр намудани навоарон;
- пешниҳод намудани роҳҳои ҳал оид ба тағйирёбии шароити иҷтимоӣ-иқтисодӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ, илмӣ-техникӣ ва м.и.;
- арзёбии ҳолати муосир ва қабули қарорҳои беҳтарин (оптималӣ) дар ин соҳа;
- лоиҳасозии татбиқи ҳалли ҳадафҳои гузошташуда;
- идоракунии раванди ташаккул ва инкишофи ин низом.

Дар асоси ҳамаи гуфтаҳо боло, мо ба хулосае омадем, ки моҳият ва мазмуни иқтисодиёти инноватсионӣ дар ҳолате пурратар дарк карда мешавад, агар шахсе вазифаҳо, омилҳои рушд, хусусиятҳо, принципҳои ғаёлияти самаранок, муайян намудани нақш ва ҷойгоҳи соҳибкорӣ дар баланд бардоштани самаранокии иқтисоди инноватсиониро ба инобат гирад. Ташаккули ғаёли назарияи иқтисодиёти инноватсиониро омӯхта истода, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ба алоқамандии концепсияҳо ва назарияҳои гуногуни рушди иқтисодӣ, назарияҳои инноватсия ва назарияи соҳибкорӣ асос ёфтааст ва дар навбати худ, истифодаи усулҳои маҷмӯии методологии равишҳои чунин соҳаҳо, ба монанди марксизм, неоклассикӣ, институтсионалӣ ва эволюсиониро имконпазир мегардонад.

АДАБИЁТ

1. Бездудный Ф.Ф. Сущность понятия «инновация» и его классификация / Бездудный Ф.Ф., Смирнова Г.А., Нечаева О.Д. / Инновации. – 1998. - №2. -3. С. 3-13.
2. Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности». От 16.04.2012 г. №822.
3. Катък К.В., Крушенко Г.Г., Цау К.К. Некоторые вопросы подготовки кадров для инновационной экономики /К.В. Катък, Г.Г. Курушенко, К.К. Цау // Россия молодая: передовые технологии – в промышленности. – 2015. - №1. – С.310.
4. Куклински Э. Региональное развитие – начало поворотного этапа. Региональное развитие и сотрудничество, 1997. №10. – С.3.
5. Курбонов А.К., Бобомуродов П.У., Исвалиев Б.Дж. Инновация как индикатор экономического роста. Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. 2021. № 1-3 (89). С. 173-178.
6. Павлова С.Н. Комплексная оценка инновационной деятельности: теория, методология, практика. Якутск, 2011. С.11-12.
7. Файзуллоев М.К. Формирование и развитие национальной инновационной системы Республики Таджикистан (методологические подходы и механизм управления). // Автореферат дис. на соис. уч. степ. докт. экон. наук. – М., 2012. - С.19.
8. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов. 5-е изд. / Фатхутдинов Р.А. – СПб.: Питер, 2005. С. 448.
9. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М., 1982.
10. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М., Директ-Медиа, 2007. -С.24-25.
11. URL:<http://econbooks.ru/books/part/2447>.
12. URL:https://ru.wikipedia.org/wiki/Инновационная_экономика.

УДК 657.4

Саидов Ш.Б., Додарбеков С.А.

**ТАШКИЛИ НИЗОМИ БАҲИСОБИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР
КОРХОНАҲОИ ИСТЕҲСОЛӢ**

Мақолаи мазкур оиди харочотҳои истеҳсолӣ ва механизми тақмил додани он дида баромада шудааст. Имрӯз мамлакатҳои пешрафта дар сарҳади баҳсҳои калон қарор дорад вақте, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи мураккаб ва рушди мувоҳисавӣ дар назди давлат ва ҷамъият масъалаи худшиносии ва ҳимояи манфиатҳои миллӣ меистад, чунин савол ба миён меояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар иқтисодиёти глобалӣ ҳамчун давлати мустақил боқӣ мемонад ё ин ки фақат ба ҳудуди дорои захираҳо ва сармояи инсонӣ табдил меёбад. Дар рафти таҳқиқот ҳисобгирӣ муҳосибӣ ва арзишмуайянкунии маҳсулот таснифи харочоти истеҳсолӣ таҳқиқ карда шудааст.

Калимавожаҳо: харочот, истеҳсолот, ҷараёни истеҳсолот, калкулятсия, самаранокӣ, истеҳсолоти асосӣ, музди меҳнат, сармоягузорӣ, арзишмуайянкуни, стандарт-кост, суғуртаи иҷтимоӣ, фарсудаҷавӣ.

Саидов Ш.Б., Додарбеков С.А.

ОРГАНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА НА ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

В данной статье рассматриваются издержки производства и механизм его улучшения. Сегодня развитые страны стоят на пороге больших дебатов, Республика Таджикистан находится в сложном этапе развития и дебатов, перед государством и обществом стоит вопрос самосознания и защиты национальных интересов. Республика Таджикистан останется независимым государством в мировой экономике или станет территорией, обладающей только человеческими ресурсами и капиталом. В ходе исследования были изучены учет и оценка продукции и классификация затрат на производство.

Ключевые слова: себестоимость, производство, производственный процесс, калькуляция, эффективность, основное производство, заработная плата, инвестиции, оценка, нормативная стоимость, социальное страхование, амортизация.

Saidov Sh.B., Dodarbekov S.A.

ORGANIZATION OF THE ACCOUNTING SYSTEM AT PRODUCTION ENTERPRISES

This article discusses the costs of production and the mechanism for its improvement. Today, developed countries are on the verge of a big debate, the Republic of Tajikistan is in a difficult stage of development and debate, the state and society are faced with the issue of self-awareness and the protection of national interests. The Republic of Tajikistan will remain an independent state in the world economy or become a territory with only human resources and capital. The study examined the accounting and evaluation of products and the classification of production costs.

Key words: cost, production, production process, calculation, efficiency, main production, wages, investments, appraisal, standard cost, social insurance, depreciation.

Дар замони имрӯза истифодаи дастовардҳои илмӣ, навоарӣ ва технологияи иттилоотии замонавӣ дар соҳаҳои гуногун яке аз самти афзалиятноку стратегияи мамлакат ба ҳисоб рафта, вай ба рушди устувори соҳаҳо таъсири худро мерасонад. Яке аз роҳи рушди соҳаҳо ин истифодаи дастовардҳои илмӣ, навоарӣ ва технологияи иттилоотии замонавӣ буда, вай имконияти бозҳам беҳтар дурустии ҳисоботҳо ва мавҷуд будани робитаи байни корхонаҳои истеҳсолӣ дар раванди истеҳсолотро нишон медиҳад. Ҳаминро бояд қайд намоем, ки ташкили низоми баҳисобгирии муҳосибӣ байни корхонаҳо дар чараёни истеҳсолот ҳисобу китоби худро дорад. Ҳалли ин масъала бо баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои истеҳсолӣ алоқаи зич дорад.

Баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳо ин низоми ягонаи чамъоварӣ, банақшагирӣ, чамъбасти иттилоот дар бораи молу мулк, дороиҳо, ӯҳдадорӣҳо ва сармоияи ташкилот, ки аз рӯи шаклҳои муқаррашуда тартиб дода шудаанд, мебошад. Баҳисобгирии бухгалтерӣ дар корхонаҳои истеҳсолӣ назорати мунтазамро дар рафти иҷроиши харҷномаи даромад ва харочотҳо, ҳолати ҳисоббаробаркунӣ бо шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ, ҳифзнамоии воситаҳои пулӣ ва молҳои киматнокро бояд таъмин намояд.

Баҳисобгирии муҳосибии корхонаҳои истеҳсолӣ дар мамлакатро Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарпарастӣ ва танзим менамояд ва ҳамаи масъалаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассасаҳои илмӣ аз тарафи ин сохтори давлатӣ таҳия, омӯзиш, тасдиқ ва назорат карда мешавад [2].

Вазифаҳои асосии баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои истеҳсоли ин таъмин намудани шахсони манфиатдор бо иттилооти пурра ва дақиқ оид ба ҳолати молиявӣ, натиҷаи фаъолият ва тағйироти вазъи молиявии шахсони ҳуқуқӣ мебошад.

Баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои истеҳсоли раванди бетанаффус ва ба ҳам алоқаманди мушоҳида ва назорати фаъолияти хоҷагии он бо мақсади гирифтани маълумотҳои ҷорӣ ва ҷамъбасти мебошад. Хусусияти хоси баҳисобгирии муҳосибӣ дар он аст, ки дар он ҳамаи амалиётҳо пурра, пайҳам ба қайд гирифта мешаванд. Хусусияти дигари баҳисобгирии муҳосибӣ ҳуччатнокӣ мебошад, яъне ҳар як амалиёти баамаломата дар ҳуччати баҳисобгирии муҳосибӣ ба қайд гирифта мешавад, ки ин ҳуччатҳо сарчашмаи асосии нишондиҳандаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои истеҳсоли ба ҳисоб мераванд.

Баҳисобгирии муҳосибӣ як чанд ӯҳдадорихоро таъмин менамояд, ки асоси онро инҳо ташкил медиҳад:

- иттилоот;
- банақшагирӣ;
- назорат;
- таҳлил [1].

Объекти баҳисобгирии муҳосибиро амволи муассисаҳои илмӣ, ӯҳдадорихоӣ ва амалиётҳои хоҷагӣ, ки дар раванди фаъолияти молиявӣ хоҷагӣ ба вучуд меоянд, ташкил медиҳад.

Предмети баҳисобгирии муҳосибӣ - ин низоми иттилоотии батартиб ва батанзимдаровардашудае мебошад, ки инъикоси маҷмӯи амволро аз рӯи ҳайат ва ҷойгиршавӣ, сарчашмаҳои пайдоиши онҳо, амалиётҳои хоҷагӣ ва натиҷаи фаъолияти муассисаҳои илмиро дар ифодаи пулӣ бо мақсади иҷроиши нақшаҳо (вазифаҳои) пешбинишуда муайян менамояд.

Аз ин лиҳоз барои амалӣ намудани ин вазифаҳо дар замони имрӯза ташкил намудани баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои истеҳсоли мувофиқи талаботи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дар ҷумҳурии амалкунанда талаботи замона мебошад.

Дар зери мафҳуми ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои истеҳсоли низоми шароитҳо ва унсурҳои сохтани раванди баҳисобгирӣ бо мақсади ба даст овардани иттилооти боваринок ва саривақтӣ оид ба фаъолияти хоҷагидорӣ онҳо ва бурдани назорат аз рӯи истифодаи оқилонаи амволи корхонаҳо фаҳмида мешавад. Маҷмӯи унсурҳои асосии низоми ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои истеҳсоли аз баҳисобгирии ибтидоӣ ва гардиши ҳуччатҳо, ҳисобрасӣ, нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, шаклҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, шаклҳои ташкили баҳисобгирию ҳисоботӣ, ҳаҷм ва таркиби ҳисобот, ташкили масъулиятноки сиёсати ҳисобдорӣ корхонаҳои истеҳсоли иборат аст.

Заминаҳои асосии ташкили оқилонаи баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои истеҳсоли иборатанд аз:

• омӯзиши низоманомҳо ва дигар ҳуччатҳои меъёрӣ, нишондодҳо, дастуруламалҳои танзимкунанда дар бораи баҳисобгирӣ ва ҳисобот ва инчунин хусусиятҳои ташкилӣ ва истеҳсолии онҳо;

• муайянкунии ҳаҷм ва мушаххасоти корҳои баҳисобгирӣ;

• таъсис намудани сохтори дастгоҳи муҳосибот ва шаклҳои алоқаманди он бо қисмҳои алоҳидаи корхонаҳо [3].

Ба хусусиятҳои асосии баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои истеҳсоли инҳо дохил мешаванд:

- ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ аз нуқтаи назарӣ моддаҳои таснифотӣ;
- назорати иҷроӣ сметаи хароҷотҳо;
- дар баҳисобгирӣ аз ҳам ҷудо намудани хароҷоти ҳазинавӣ ва хароҷоти ҳақиқӣ;
- хусусиятҳои соҳавии баҳисобгирӣ дар корхонаҳои истеҳсоли.

Хусусияти махсуси баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои истеҳсоли зарурияти пуррасозии вазифаҳои умумии баҳисобгирии муҳосибиро бо вазифаҳои мушаххас ба монанди аниқ иҷрокунии бучети тасдиқшуда, риояи тартиботи молиявии корхонаҳои истеҳсоли, сафарбар кардани воситаҳо ба суратҳисоб ва муайянкунии даромадҳои иловагӣ ба миён меоранд. Роҳҳои амали намудани онҳоро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» ва Низомнома оид ба баҳисобгирии муҳосибӣ муайян менамояд. Кодекси андозаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва стандартҳои ватанӣ инчунин Низомнома оид ба баҳисобгирии муҳосибӣ асосҳои баҳисобгирӣ ва баҳодихии объектҳои баҳисобгириро дар корхонаҳои истеҳсоли муайян менамоянд.

Мутобиқи низомнома дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисобот масъулияти ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ ба ӯҳдаи роҳбари корхонаи истеҳсоли гузошта шудааст. Роҳбар барои ба роҳ мондани раванди баҳисобгирии муҳосибӣ ӯҳдадор аст шароити зарурӣ фароҳам созад, инчунин фаъолияти ҳатмии ҳамаи зерсохторҳои ба роҳ монанд, иҷрои талаботҳои сармуҳосибро аз ҷониби кормандони шӯъбаи баҳисобгирӣ муҳосибӣ ва сохторҳои дигари дахлдор дар самти таҳия ва пешниҳоди ҳуҷҷатҳо ва маълумотҳо барои пешбурди баҳисобгирӣ таъмин намояд.

Ҳамин тариқ, дар замони ҳозира ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳо мувофиқи ҳуҷҷатҳои меъёрӣ, стандартҳои байналмилалӣ ватанӣ талаботи замона буда, самаранокии корро дар фаъолияти онҳо таъмин менамояд. Дар натиҷа робитаи байни корхонаҳо, ташкилотҳо, ва соҳаи саноат пурзӯр гардида, татбиқи вай ба натиҷаи беҳтарини ин соҳа оварда мерасонад ва ба ин васила саноатикунонии босурати кишвар – ҳадафи чоруми миллии мамлакат ҳиссагузори карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 март соли 2011, № 702.
2. Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи «Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ- ҳоҷагии субъектҳои ҳоҷагидорӣ» ва «Нишондоди методӣ оиди татбиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ – ҳоҷагии субъектҳои ҳоҷагидорӣ» аз 27 майи соли 2011, № 41.
3. Раҳимов С.Х. Асосҳои баҳисобгирии муҳосибӣ // Душанбе.-2012, 2017 – 256 с.

УДК 338.465

Бобохонова Ш.Х.

ТАҲЛИЛИ ИМКОНΙΑТИ ТАШКИЛИ БОЗОРИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКИИ МИНТАҚАВӢ ДАР ОСИӢИ МАРКАЗӢ

Дар шароити муосири рушди иқтисодӣ, ки бо густариши робитаҳои иқтисодии байналмилалӣ ва ҷаҳонишавии иқтисодиёт алоқаманд аст, раванди ҳамгирошавии низомҳои электроэнергетикии миллӣ ва минтақавӣ аз тамоюли ҷаҳонишавии бозорҳои электроэнергетикӣ гувоҳӣ медиҳад. Бунёди бозорҳои электроэнергетикӣ дар аксар минтақаҳои ҷаҳон масъалаи мубрам аст ва ҳукуматҳои мамлакатҳо барои ҳамгирошавии низомҳои электроэнергетикии худ талош мекунанд. Мақолаи мазкур ба омӯзиши имконияти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳамгиро шудан ба бозори электроэнергетикии минтақаи Осиеи Марказӣ бахшида шудааст.

Калидвожаҳо: бозори электроэнергетикии минтақавӣ, ҳамгирии бозорҳои электроэнергетикӣ, минтақаи Осиёи Марказӣ, ҳалқаи электроэнергетикии Осиёи Марказӣ, низоми ягонаи энергетикӣ дар фазои пасошӯравӣ, захираҳои барқароршавандаи энергия, амнияти энергетикӣ, истифодаи обҳои фаромарзӣ.

Бобохонова Ш.Х.

АНАЛИЗ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ОРГАНИЗАЦИИ РЕГИОНАЛЬНОГО РЫНКА ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В современных условиях экономического развития, что связано с расширением международных экономических связей и глобализацией экономики, процесс интеграции национальных и региональных энергосистем свидетельствует о тенденции глобализации энергетических рынков. Создание электроэнергетических рынков является насущной проблемой в большинстве регионов мира, и правительства стран пытаются интегрировать свои электроэнергетические системы. Данная статья посвящена изучению возможностей Республики Таджикистан для интеграции в рынок электроэнергии Центрально-Азиатского региона.

Ключевые слова: региональный рынок электроэнергии, интеграция рынков электроэнергии, Центрально-Азиатский регион, Центрально-Азиатское электроэнергетическое кольцо, единая энергосистема на постсоветском пространстве, возобновляемые источники энергии, энергетическая безопасность, трансграничное водопользование.

Bobokhonova Sh. Kh.

ANALYSIS OF THE POSSIBILITIES OF ORGANIZING A REGIONAL ELECTRICITY MARKET IN CENTRAL ASIA

In modern conditions of economic development, which is associated with the expansion of international economic relations and the globalization of the economy, the process of integration of national and regional energy systems indicates a trend in the globalization of energy markets. The creation of electricity markets is a pressing issue in most regions of the world, and governments are trying to integrate their electricity systems. This article is devoted to studying the possibilities of the Republic of Tajikistan for integration into the electricity market of the Central Asian region.

Keywords: regional electricity market, integration of electricity markets, Central Asian region, Central Asian electric power ring, unified energy system in the post-Soviet space, renewable energy sources, energy security, transboundary water use.

Имрӯз масъалаи бунёди бозорҳои электроэнергетикӣ дар аксар минтақаҳои ҷаҳон масъалаи мубрам аст ва ҳукуматҳои мамлакатҳо барои ҳамгиришавии низомҳои электроэнергетикии худ талош мекунанд. Дар тамоми минтақаҳои ҷаҳон ташкилотҳо ва иттиҳодияҳои минтақавӣ электроэнергетикӣ амал мекунанд, чун: дар ҳудуди мамлакатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ – Шӯрои электроэнергетикии ИДМ, дар Аврупо – Бозори Ягонаи Аврупои электроэнергетика, дар Амрикои Шимолӣ – бозори PJM, дар Амрикои Марказӣ – SIEPAC, дар Амрикои Ҷанубӣ – Garabi, дар Шарқи Наздик – GCC.

Дар адабиёти илмӣ солҳои охир оид ба таҳқиқи масъалаҳои ташкил ва амалкунии бозорҳои электроэнергетикии минтақавӣ интишороти зиёд ба назар мерасад. Барои пурратар тавсиф додани масъалаи муҳокимашаванда интишороти олимони аз мамлакатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ ва Федератсияи Россия чун Б.Ҳ. Асоев [1], Б.И. Баётов [2], Е.Ю.

Винокуров [3], Е.Д. Волкова [4], Исайнов Ҳ.Р. [5], В.М. Касимова [6], А.А. Мигранян [7], Л.М. Муталиева [8], Г.Н. Петров [10], С.В. Подковальников [12], Г. Рахматулина [13] мавриди омӯзиши мо қарор гирифтаанд. Дар асарҳои мазкур бештар аз нафъҳои иқтисодӣ ва афзалиятҳои ҳамгирошавии низомҳои электроэнергетикии мамлакатҳои минтақаҳои алоҳида сухан меравад.

Афзалияти асосии ҳамгирошавии низомҳои электроэнергетикии минтақавӣ пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки маҳз сатҳи рушди соҳаҳои энергетикӣ ва таъминоти технологияи онҳо иқтидори рушди саноатии мамлакатҳои алоҳидаи минтақаҳоро муайян мекунад, «сифати ҳамкориҳои мутақобилаи фаромарзӣ дар бахши энергетикӣ амнияти энергетикӣ, таъмини беисти нерӯи барқ ва қонеъ гардонидани талаботи аҳоли ва соҳаҳои саноатро муайян мекунад, ва муҳимтар аз ҳама, ҳамкорӣ дар соҳаи энергетика робитаи бузурги ҳамгироии кишварҳоро муайян намуда, рушди иқтисодиро ҳавасманд мекунад» [7, с. 221]. Дар ин маврид сатҳи рушди иқтисодии мамлакатҳои алоҳидаи минтақа омили муайянкунанда нест, баръакс, «рушди бозорҳои электроэнергетикии умумӣ ҳамчун воситаи пурқуввати рушди устувори иқтисодӣ ва ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ баррасӣ мешавад» [3, с. 54].

Вазъият вобаста ба ҳамгироии бозорҳои электроэнергетикӣ дар мамлакатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ аз бисёр ҷиҳат тафовут дорад. Бар хилофи дигар минтақасоҳе, ки барои барпо намудани бозорҳои умумии электроэнергетикӣ саъй мекунанд, дар Иттиҳоди Шӯравӣ низоми ягонаи дар асоси муносибатҳои маъмурӣ амалкунанда аллақай вучуд дошт. Имрӯз мамлакатҳои ИДМ аз Иттиҳоди Шӯравӣ ҳам стандартҳои ягонаи техникӣ ва ҳам иқтидорҳои фаромарзии интиқоли нерӯи барқро ба мерос гирифтаанд. Акнун, дар минтақаи Осиёи Марказӣ, ки тамоми мамлакатҳои он (Ҷумҳуриҳои Тоҷикистон, Ўзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Туркманистон) аъзои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ буданд, имконияти барқарор намудани бозори электроэнергетикии умумии (минтақавии) мутобиқ ба шароити нави иқтисодӣ баррасӣ мешавад.

Дар даврони Иттиҳоди Шӯравӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ низоми электроэнергетикии муттаҳидаи минтақавӣ амал мекард, ки бо низоми электроэнергетикии ягонаи Иттиҳоди Шӯравӣ пайваст буда, ҳамзамон дар тамоми фаслҳои сол талаботи аҳоли ва субъектҳои иқтисодии тамоми ҷумҳуриҳои минтақаро бо нерӯи барқ таъмин менамуд. Мутахассисони он замон ҳангоми бунёд намудани низоми электроэнергетикии муттаҳидаи Осиёи Марказӣ манфиатҳои ҷумҳуриҳои алоҳидаи минтақаро ба инобат нагирифта, тақия ба ҷиҳати даромаднокии нерӯгоҳҳо намуда буданд. Дар низоми электроэнергетикии амалкунанда тавозуни истеъмоли нерӯи барқ, сӯзишвории карбогидридӣ ва об барои обёрии кишоварзӣ қатъиян риоя мегардид. Дар мавсимҳое, ки обанборҳои нерӯгоҳҳои барқии обӣ (НБО) аз об пур буданд (моҳҳои май-сентябр), ҷумҳуриҳои дар минтақаи сарғаҳи об ҷойгиршуда - Тоҷикистон ва Қирғизистон ҳам сарбории пурраи нерӯгоҳҳоро таъмин намуда, ҳам оби зиёдатиरो аз обанборҳои НБО Норақ, Қайроққум ва Токтогул ба мамлакатҳои дар поёноб ҷойгиршуда – Ўзбекистон, Қазоқистон ва Туркменистон сар медоданд, ки ин соҳаи кишоварзии мамлакатҳои поёнобро бо об таъмин мекард. Дар мавсимҳои камоб (моҳҳои октябр-апрел) ҷумҳуриҳои поёноб ба ҷумҳуриҳои сарғаҳи об нефт, гази табиӣ ва ҳам нерӯи барқи дар нерӯгоҳҳои бо сӯзишворӣ коркунандаи худ истеҳсолшударо таҳвил медоданд. Бо ҳамин дар ҷумҳуриҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон марказҳои барқу гармидиҳӣ ҳамеша бо сӯзишвории карбогидридӣ (гази табиӣ, мазут) таъмин буданд.

Бояд зикр кард, ки низоми электроэнергетикии Осиёи Марказӣ бо низоми электроэнергетикии ягонаи Иттиҳоди Шӯравӣ пайваст буд, вале он чун низоми алоҳидаи минтақавӣ фаъолият мекард. Бинобар ин, дар он замон низоми мазкур чун ҳалқаи электроэнергетикии Осиёи Марказӣ низ номбар мешуд. Мутобиқи лоиҳаи низоми электроэнергетикии Осиёи Марказӣ захираҳои энергетикии тамоми минтақа метавонианд бо дараҷаи баланди самаранокӣ истифода шаванд, 70%-и барқ аз ҳисоби

нерӯгоҳҳои бо сӯзишвориҳои карбогидридӣ коркунандаи Ўзбекистон ва Туркменистон, 30% - аз ҳисоби нерӯгоҳҳои обии Тоҷикистон ва Қирғизистон истеҳсол мешуд. Ҳамин тавр, дар минтақа низоми электроэнергетикии ҳамгирои Осиёи Марказӣ бо маркази идоракунию танзимгарии дар шаҳри Тошкент (пойтахти Ҷумҳурии Ўзбекистон) қарордошта фаъолият намуда, таъмини басанда ва бозьтимоди тамоми минтақаро бо нерӯи барқ роҳандозӣ мекард.

Ба ҳолати аввали солҳои 1990 дар Иттиҳоди Шӯравӣ электроэнергетика яке аз соҳаҳои пешбари иқтисодиёт буд, ки таҳвили бозьтимоди нерӯи барқро ба соҳаҳои саноат, нақлиёти барқӣ, кишоварзӣ, аҳоли ва ҳам содирот таъмин мекард. Дар он замон барои пӯшонидани талаботи мунтазам ва тибқи нақша афзуншавандаи иқтисодиёт бо нерӯи барқ дар Иттиҳоди Шӯравӣ истеҳсоли барқ ба 1725,5ТВт-соат дар як сол (соли 1990) расида буд ва иқтидори насбшудаи нерӯгоҳҳои барқӣ 344 ГВт-ро ташкил меод. Иқтидори насбшудаи нерӯгоҳҳои барқии низоми ягонаи электроэнергетикии Иттиҳоди Шӯравӣ дар соли 1990 андозаи 288,6 ГВт ва истеҳсоли нерӯи барқ – 1528,7 ТВт-соатро дар сол ташкил меод. Нерӯи барқ ба Финляндия, Норвегия, Туркия, Афғонистон ва Муғулистон низ таҳвил дода мешуд [4, с. 29].

Бо пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ дар соли 1991 низоми электроэнергетикии ягонаи Иттиҳоди Шӯравӣ ва ҳам низоми электроэнергетикии муттаҳидаи минтақавии Осиёи Марказӣ ботадрич вайрон шуданд. Дар солҳои 1990-2000 ҷумҳуриҳои акнун соҳибистиклоли Осиёи Марказӣ ба роҳандозӣ намудани сиёсати энергетикӣ худӣ, ки бештар ҳосияти ҷудоихоҳона дошт, шуруъ намуданд. Дар соли 2003 Туркменистон аз ҳалқаи электроэнергетикии Осиёи Марказӣ баромада, соҳаи электроэнергетикаи худро бо сохтани якчанд нерӯгоҳҳо дар асоси захираҳои калони газӣ табиӣ рушд дод. Зимистони мавсими солҳои 2008-2009 ниҳоят сард омад ва дар баробари Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар тамоми мамлакатҳои осӣи Марказӣ ҳолатҳои зиёди қатъ кардани барқ мушоҳида мешуд. Маҳз дар соли 2009 Ўзбекистон, ки дар низоми электроэнергетикии Осиёи Марказӣ нақши калидиро дошт, ҳиссаи асосии электроэнергияро, ки пештар ба содирот ба мамлакатҳои ҳамсоя бароварда мешуд, ба бозори дохилии худ равона кард ва ин амалро дар солҳои минбаъда низ идома дод. Дар натиҷа, тавре аксари коршиносон тасдиқ мекунанд, ин амалҳо ба сукути низоми электроэнергетикии Осиёи Марказӣ оварда расониданд. Дар ин маврид, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо дигар мамлакатҳои минтақа танҳо тавассути хатҳои интиқоли барқи аз қаламрави Ўзбекистон гузаранда пайваст буд, пурра аз низом канда шуд. Ҳамин тавр, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои аввали пас аз бӯҳрони электроэнергетикии соли 2009 ниҳоят душвор буданд. Аммо дар ниҳояти кор мамлакат бо савно талоши созандаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо бунёди нерӯгоҳи иловагии бо ангишт коркунанда (МБГ Душанбе-2) ва рушди электроэнергетикаи обӣ (сохтмони якчанд НБО) аз бӯҳрон баромад.

Акнун ҳалқаи электроэнергетикии Осиёи Марказӣ расман вайрон шуда буд, вале хатҳои интиқоли барқ ва инфрасохтори он аз нигоҳи техникӣ вучуд доштанд. Ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қазоқистон ва Қирғизистон дар шакли сечониба ҳамкорихоро дар самти таҳвили барқ идома меоданд, вале на бо он ҳаҷмҳои пешин. Бо муътадил гардидани сиёсати байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон дар соли 2016 тавассути хатҳои интиқол ва инфрасохтори электроэнергетикии мавҷуда байни ин ду мамлакат аллақай робитаҳои иқтисодӣ чиҳати додугирифтӣ нерӯи барқ сурат мегирад.

Дар моҳи январӣ соли 2022 дар минтақа садамаи калони электроэнергетикӣ рух дод, ки ҳамзамон ба низомҳои электроэнергетикии Ўзбекистон, Қазоқистон ва Қирғизистон таъсири манфӣ расонид, вале ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дахл накард. Сабабҳои садамаи мазкур норавшан монданд, вале ба гуфти коршиносон онҳо ҳосияти техникӣ доштанд. Коршиносон сабаби асосии садамаро бо фарсудашавии техникӣ иншооти интиқол ва танзимгарии барқ алоқаманд менамоянд. Низоми электроэнергетикии аз чиҳати техникӣ

фарсудашуда, набудани ҳамоҳангсозии босамара ва оқилонаи чараёнҳои байниҳамдигарии барқ дар Ўзбекистон, Қазоқистон ва Қирғизистон сабабҳои асосии садамаи мазкур ҳисобида мешаванд.

Тавре муаллифон Е.Д. Волкова, А.А. Захаров, С.В. Подковалников ва дигарон дар мақолаи худ бо номи «Кооператсияи электроэнергетикӣ дар фазои пасошӯравӣ» қайд мекунанд, «Гарчанде тамомияти технологии низоми ягонаи энергетикӣ дар фазои пасошӯравӣ нисбатан зуд барқарор шуда бошад ҳам, низоми ягонаи электроэнергетикӣ аз ҷиҳати худудӣ-ташкилӣ ба қисмҳои алоҳидаи ба давлатҳои гуногун тааллуқдошта тақсим гардид, ки низомҳои миллии электроэнергетикии дахлдорро ташаккул доданд. Паст шудани сатҳи ҳамгирии низомҳои электроэнергетикии нави миллий ба паст шудани самараи яқҷояи онҳо боис шуд, гарчанде ҳамкориҳои нисбатан зичтари мамлакатҳои собиқ шӯравӣ метавонист самараи возеҳи ҳамгириро барои тамоми иштирокчиён таъмин намояд» [4, с. 27].

Бо вучуди самараи возеҳи ҳамгирии электроэнергетикӣ дар раванди таъсиси низомҳои байнидавлатии электроэнергетикӣ мушкилоти муайяне дучор мешаванд, чун сатҳи аввалии пасти рушди низоми электроэнергетикии байнидавлатӣ, ки аз ҷумла барои минтақаи Осиёи Марказӣ хос аст, арзиши баланди низоми электроэнергетикии байнидавлатӣ, паст шудани сатҳи амнияти энергетикӣ мамлакатҳои содироткунандаи барқ дар минтақа, вазъи сиёсии шиддатноки байни мамлакатҳои алоҳида (масалан, муносибати тезутунди Ҷумҳурии Қирғизистон бо дигар давлатҳои минтақа дар солҳои охир). Аммо, ин монетаҳо бо талошҳои байниҳамдигарии роҳбарияти мамлакатҳои минтақа ботадрич бартараф карда мешаванд.

Мушкилоти умумии мамлакатҳои минтақа, таърихи ҳамкориҳои онҳо дар соҳаи энергетика ва ҳосиятҳои ба ҳамдигар монанди эҳтиёҷоти энергетикӣ заминаи ҳамкориҳои мутақобилан судманди минтақавиро дар соҳаи электроэнергетика бунёд менамоянд.

Дар минтақаи Осиёи Марказӣ захираҳои бузурги энергетикӣ карбогидрид (нефт, гази табиӣ, ангишт) ва барқароршаванда (обӣ, офтобӣ, бодӣ) мутамарказ шудаанд, ки дар худудҳои мамлакатҳои алоҳида нобаробар тақсим шудаанд (ҷадвали 1). Ҳамзамон ба Қазоқистон - 61,92%-и захираҳои карбогидрид ва 61,51%-и захираҳои барқароршаванда рост меоянд. Ба дигар ҷумҳуриҳои минтақа захираҳои карбогидрид ва захираҳои барқароршавандаи энергия мувофиқан чунин рост меоянд: Ўзбекистон -3,74% ва 6,7%, Тоҷикистон - 4,6% ва 18,91%, Туркманистон - 28,4% ва 5,69%, Қирғизистон - 1,34% ва 7,19%.

Тавре аз ҷадвали 1 ба назар мерасад, дар ҷумҳуриҳои Қазоқистон ва Туркманистон захираҳои сӯзшвориҳои карбогидрид, дар Ҷумҳуриҳои Тоҷикистон, Қазоқистон ва Қирғизистон захираҳои обии энергетикӣ нисбатан зиёд мебошанд. Гарчанде ҷумҳуриҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон миқдори ками захираҳои карбогидридо дошта бошанд ҳам (мувофиқан 4,6% ва 1,34%-и захираҳои минтақавӣ), конҳои ингуна захираҳо дар маҳаллҳои дастрасиашон душвор (кӯҳистон ва дорой иқлими вазнин) ҷойгир мебошанд, аз ин ҷиҳат самаранокӣ ва рақобатпазирии онҳо нисбатан кам аст. Ҷумҳуриҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон аз ҷиҳати захираҳои обии энергетикӣ бой мебошанд, вале дар мавсимҳои хуноки сол (моҳҳои октябр-апрел) онҳо аз ҷиҳати захираҳои оби энергетикӣ танқисӣ мекашанд ва аз ин сабаб ҳоло бӯҳрони амиқи энергетикӣ аз сар мегузаронанд.

Ҷадвали 1. – Захираҳои энергетикӣ мамлакатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ

Захира	Қазоқистон	Ўзбекистон	Тоҷикистон	Туркманистон	Қирғизистон
Нефт, млн. баррел	30000	600	12	600	5
Гази табиӣ, млрд. м ³	2700	1200	5,66	19500	6

Ангишт, млрд. тонн	25,6	1,37	4,5	-	1,3
Обӣ, ТВТ- соат/сол	199	88,5	527	24	163
Офтоб, ГВт	3760	593	195	655	267
Бод, ГВт	354	1,6	2	10	1,5

Сарчашма: муаллиф дар асоси омузиши адабиёт [11; 14] таҳия намудааст

Акнун, пас аз вайрон шудани низоми электроэнергетикии минтақавии муттаҳиди Осиёи Марказӣ мамлакатҳои поёноб ва ғайри барқро ба мамлакатҳои ҳамсоя бо нархҳои бозорӣ мефурӯхтанд, онҳо ҳамчунин таҳвилҳоро бо пардохти мавқуфгузошташуда қатъ намуданд. Қумҳуриҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон бо мушкилоти нарасидани барқ дар фаслҳои сармо гирифтӣ шуданд.

Шароити бамӣномада Қумҳуриҳои Тоҷикистон ва Қирғизистонро водор намуд, ки масъалаҳои амнияти энергетикӣ худро бо роҳи истифодаи ҳамешагии нерӯгоҳҳои обӣ дар тамоми сол ва сохтмони объектҳои нави обии энергетикӣ ҳал намоянд. Ҳамин тавр, масъалаи барқарор намудани сохтмони НБО Роғун, сохтмони НБО Даштиҷум дар Қумҳурии Тоҷикистон ва НБО Камбарата-1 ва Камбарата 2 дар Қумҳурии Қирғизистон ба миён омад. Оғози бунёди НБО-ҳои мазкур он замон дар Қумҳурии Ўзбекистон боиси нигарониҳо шуданд, чунки тавре роҳбарияти онвақтаи давлати ҳамсоя фикр дошт, танзими иловагии чараҳои дарёҳои Вахш (Тоҷикистон) ва Нарин (Қирғизистон) берун аз обанборҳои мавҷуда метавонад ба давлатҳои сарғах – Тоҷикистон ва Қирғизистон имкони иловагии назорат кардани резиши оби дарёҳоро пешкаш намояд. Ҳамин тавр, дар минтақаи Осиёи Марказӣ ҳарчӣ бештар густариши робитаҳои энергетикӣ ва афзун шудани зиддиятҳои вобаста ба истифодаи об бо даъвоҳои ҳамдигарии мамлакатҳо мушоҳида мешуд. Оид ба ҳалли масъалаҳои идоракунии оби дарёҳои фаромарзии ҳавзаи баҳри Арал бо роҳи таъсиси мақомоти ҳамроҳсоз кӯшишҳо карда мешуданд, масалан, таъсиси Комиссияи байнидавлатии ҳамроҳсозии хоҷагии об (соли 1992). Вале фаъолияти комиссияи мазкур то ҳанӯз бо далели ихтилофи назарҳо миёни мамлакатҳо дар мавриди истифодабарии обанборҳои дорой аҳамияти байнидавлатӣ муассир нест.

Моҳи июни соли 2015 дар шаҳри Душанбе Конференсияи байналмилалӣ таҳти сарпарастии СММ «Об барои ҳаёт - 2005-2015» баргузор гардид. Дар он ҳудуди 1500 сӯҳбаткор ва коршиносон аз 100 мамлақати ҷаҳон ширкат доштанд. Декларатсияи оби Душанбе қабул карда шуд, аммо мушкилот ва ихтилофҳо дар соҳаи истифодаи об ва энергетика ҳалношуда монданд. Дар минтақаи Осиёи Марказӣ мушкилоти асосии ҳалнашаванда муттасил ба мувофиқа наомадани тарафҳо ҷиҳати речай истифодаи обҳои фаромарзӣ барои истеҳсоли барқ ва обёрӣ мебошад.

Бо вучуди мураккабӣ ва гуногунҷабавии мушкилоти истифодаи захираҳои обии энергетикӣ чараҳои дарёҳои фаромарзӣ, дар сурати таъмин намудани муносибати ҳамҷониба ба он ҳанӯз ҳам ҳалли дурусти онҳо мумкин аст. Масъалаҳои истифодаи оқилонаи об ҳалли худро талаб менамоянд, чун: ба ҷои обёрии саросарӣ истифода бурдани обёрии қатраӣ, дар саноат ҷорӣ намудани технологияҳои пешқадами истифодаи об, кам кардани фасод дар сохтмони иншооти гидротехникӣ.

Мамлакатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ заминаҳои заруриро барои таҳким додани ҳамгироӣ дар соҳаи электроэнергетика ва минбаъд ташаккул додани бозори умумии электроэнергетикӣ доранд, ки ин метавонад омилҳои муҳими рушди устувори иқтисодии ин мамлакатҳо гардад. Ба ақидаи Г. Раҳматулина – мудири шуъбаи таҳқиқоти иқтисодии Институти таҳқиқоти стратегӣ назди Президенти Қумҳурии Қазоқистон «ҳадафи асосии таҳкими робитаҳои ҳамгироӣнаи давлатҳои Осиёи Марказӣ бояд ташаккули фазои иқтисодии ягона гардад, ки унсури муҳими он бозори энергетикӣ умумии онҳо мебошад» [13, с. 9].

Тибқи маълумоти СММ, бо сабаби ба мувофиқа нарасидани қарорҳо дар соҳаи Ҳамоҳангсозии мушкilotи бо об алоқаманд мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ҳамасола наздики 1,75 млрд. доллари ИМА талаф менамоянд. Истифодаи оқилона ва мутақобилан судманди захираҳои обию энергетикӣ мамлакатҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла рушди робитаҳои инфрасохторӣ дар сурати мавҷуд будани стратегияи мувофиқашудаи обию энергетикӣ имконпазир аст. Илова бар ин, «бояд механизми нави иқтисодии яқоя истифода бурдани захираҳои обию энергетикӣ таҳия карда шавад. Умуман, дар масъалаи истифодаи яқояи сарватҳои мазкур на эълон кардани мустақилият, балки таъмини амният, ки маҳз дар натиҷаи вобастагии байниҳамдигарии мамлакатҳо ба даст меояд, муҳимтар аст» [9, с. 60].

Ҷомеаи ҷаҳонӣ дар самти танзими байнидавлатии чунин мушкilot таҷрибаи бой дорад: дар ин замина зиёда аз 50 созишномаи байнидавлатӣ мавҷуд аст. Масалан, ИМА ба Канада ҳаққи хизматрасониҳоро барои танзими чараёни дарёи Колумбия тавассути силсилаи обанбори Канада пардохт мекунад. Дар робита ба Осиёи Марказӣ низ метавон ҳисобкунӣҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснокро барои муайян кардани арзиши ин гуна хизматрасониҳо таҳия ва дар созишномаҳои байниҳукуматӣ зикр намуд. Мусаллам аст, ки дар ин гуна созишномаҳо бояд уҳдадорӣ оид ба хариди нерӯи барқ дар НБО истехсолшуда, тартиби муайян кардани нарх ва дигар шартҳо пешбинӣ карда шаванд. Ҳамчунин барои таҳвили оби обёрӣ дар фасли тобистон ба мамлакатҳои ба он ниёздошта низ кафолатҳо муқаррар карда шаванд.

Дар ин маврид Федератсияи Россия низ метавонад дар ҳалли ин мушкilot иштирок кунад. Гузашта аз ин, барои Федератсияи Россия дар ин ҷо на танҳо манфиати иқтисодӣ мавҷуд аст. Барои он ҳам ҷанбаҳои экологӣ ва ҳам иҷтимоӣ муҳиманд. Вайрон шудани мувозинати экологӣ дар Осиёи Марказӣ бинобар хушк шудани баҳри Арал боиси зуҳуроти номатлуби иқлимӣ дар ҳуди Россия мегардад. Илова бар ин, Россия ба субот дар минтақа манфиатдор аст, ба ягон ихтилоф, аз ҷумла дар заминаи захираҳои обию энергетикӣ зарурат надорад. Дар заминаи таҳримҳои зидди Россия маҳсулоти кишоварзии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ, пеш аз ҳама Ҷумҳурии Тоҷикистон, метавонанд дар Россия бозорҳои иловагӣ пайдо кунанд, гарчанде ин ба бозори дохилии мамлакат таъсири манфӣ ҳам расонад. Зикр бояд кард, ки дар натиҷаи зиёд шудани содироти сабзавот ва мева аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Федератсияи Россия дар мавсими солҳои 2021-2022 дар бозори дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон баланд шудани нархи озуқаворӣ ба андозаи бесобиқа ба назар мерасад. Бар ивази таҳвили маҳсулоти кишоварзӣ аз Ҷумҳурии Тоҷикистон, Федератсияи Россия метавонад, масалан, камбуди барқро дар фасли зимистон барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷуброн намуда, онро тавассути низомҳои электроэнергетикӣ ҷумҳуриҳои Қазоқистон ва Ўзбекистон таҳвил кунад.

Агентии ИМА оид ба Рушди Байналмилалӣ (USAID) низ ба имконияти ташкили бозори электроэнергетикӣ минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ тавачҷуҳ зоҳир намудааст. Вобаста ба ин, USAID ба мамлакатҳои минтақа кӯмаки техникӣ расонида, барои рушди иқтисодии электроэнергетикӣ онҳо лоиҳаи бозори электроэнергетикӣ минтақавӣ Осиёи Марказӣ (CAREM)-ро роҳандозӣ намудааст. USAID дар доираи лоиҳаи CAREM бо ҳукуматҳои панҷ ҷумҳурии Осиёи Марказӣ, сарпарастон ва дигар шарикони калидӣ оид ба омодагории санадҳои техникӣ ва ниҳодҳои зарурӣ барои таъмини амалкунии бозори боэътимод ва устувори электроэнергетикӣ минтақавӣ ҳамкории зич дорад. Ба қавли масъулон амалишавии лоиҳаи CAREM имкон медиҳад, ки арзиши нерӯи барқ барои истеъмолкунандагон паст ва эътимоднокии таъмини барқ баланд бардошта шавад, ки ин ба рушди иқтисодии ҳам минтақа ва ҳам мамлакатҳои алоҳидаи Осиёи Марказӣ мусоидат менамояд. Бозори мазкур ба вусъатёбии аҳдҳои тичоратӣ ва ҷалби сармоягузориҳо ба соҳаҳои электроэнергетикӣ мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ва ҳам ҳамсояҳои наздик - Афғонистон ва Покистон мусоидат мекунад.

Лоиҳаҳои бузурге, ки дар соҳаи энергетикаи обӣ тарҳрезӣ ва амалӣ мешаванд, масъалаи таъсиси як маркази энергетикӣ минтақавиро мубрам менамоянд. Дурнамо

нишон медиҳад, ки дар ояндаи наздик мамлакатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ дорои нерӯи барқи барзиёд мешаванд ва метавонанд онро ба дигар мамлакатҳои ҳамсоя, чун Афғонистон ва Покистон ба содирот таҳвил кунанд. Вале дар ин маврид ба онҳо хавфи пайдо шудани бархурди манфиатҳо чихати мубориза барои истеъмолкунанда таҳдид менамояд. Бинобар ин, ба хотири роҳ надодан ба чунин бархурди манфиатҳо ва ба миён наомадани ҳолатҳои низоъ дар бозори электроэнергетикии минтақавии Осиёи Марказӣ зарур аст, ки дар минтақа лоиҳае ҳамсони биржаи скандинавиягии «Nord Pool» роҳандозӣ карда шавад.

Қайд бояд кард, ки дар бозори электроэнергетикии Скандинавия истеҳсолкунандагон, таҳвилкунандагон ва истеъмолкунандагони барқ имкон доранд, ки қарордодҳои дучонибаи хариду фурӯши барқро ҳам дар ҳуди биржа ва ҳам берун аз он банданд. Истеъмолкунандагон метавонанд таҳвилкунандаро интиҳоб карда, вобаста аз хизматрасониҳои пешкашшаванда ва тарифҳо қарордод банданд. Таъсис додани чунин биржа дар Осиёи Марказӣ метавонад ба фурӯши муфиди нерӯи барқи барзиёди дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истеҳсолшуда мусоидат кунад.

АДАБИЁТ

1. Асоев Б.Х. Развитие интеграционных процессов на рынке электроэнергетики стран Центральной Азии / Б.Х. Асоев // Экономика и предпринимательство. – 2021. - № 1 (126). – С. 228-231
2. Баетов Б.И., Архангельская А.В. Интеграционные процессы в Центральной Азии как фактор обеспечения энергетической безопасности / Б.И. Баетова, А.В. Архангельская // Инженер: научное и периодическое издание Инженерной академии Кыргызской Республики. – 2010. - № 1. – С. 98-103
3. Винокуров Е.Ю. Общий электроэнергетический рынок СНГ как инструмент экономического развития и региональной интеграции / Е.Ю. Винокуров // Евразийская экономическая интеграция. – 2008. - № 1. – С. 54-74
4. Волкова Е.Д., Захаров А.А., Подковальников С.В. Электроэнергетическая кооперация на постсоветском пространстве / Е.Д. Волкова, А.А. Захаров, С.В. Подковальников, В.А. Савельев, Л.Ю. Чудинова // Евразийская экономическая интеграция. – 2011. - № 3 (12). – С. 26-45
5. Исайнов Х.Р., Шералиев Э.Н. Водно-энергетический потенциал Центральной Азии: проблемы и пути решения / Х.Р. Исайнов, Э.Н. Шералиев // Природообустройство. – 2013. - № 1. – С. 95-100
6. Касимова В.М. Проблемы межгосударственного взаимодействия в области ТЭК стран Центральной Азии / В.М. Касимова // Евразийская экономическая интеграция. – 2010. - № 1 (6). – С. 34-56
7. Мигранян А.А., Шавина Е.В. Формирование общих рынков электроэнергии и газа в ЕАЭС: модели рынков, барьеры и решения / А.А. Мигранян, Е.В. Шавина // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2019. - Т. 12. - № 6. – С. 220-245
8. Муталиева П.М., Байтенова Л.М. Тенденции развития водно-энергетической системы стран Центральной Азии / П.М. Муталиева, Л.М. Байтенова // Новости науки Казахстана. – 2015. - № 1 (123). – С. 34-52
9. Первухин В.В. Роль международных инфраструктурных проектов в развитии мировой электроэнергетики / В.В. Первухин // Энергетическая политика. – 2016. - № 1. – С. 58-65
10. Петров Г.Н. Гидроэнергетика и ее роль в региональной интеграции стран Центральной Азии / Г.Н. Петров // Евразийская экономическая интеграция. – 2009. - № 3 (4). – С. 117-131
11. Повышение энергетической безопасности в Центральной Азии. Отчет Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, 2022 [Электронный ресурс] / Режим доступа: URL: https://www.osce.org/files/f/documents/8/9/513790_0.pdf

12. Подковальников С.В., Чудинова Л.Ю. Эволюция межгосударственных энергообъединений / С.В. Подковальников, Л.Ю. Чудинов // Энергетическая политика. – 2021. - № 8 (162). – С. 82-99
13. Рахматулина Г. Проблемы энергетического взаимодействия стран Центральной Азии: некоторые пути решения вопроса / Г. Рахматулина // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. - № 4 (52). – С. 7-18
14. BP Statistical Review of World Energy 2021 [Электронный ресурс] / Режим доступа: URL: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>

УДК 330.3

Муртазоев О.К., Султонов З.С.

ЧАРАЁНИ ЧАЛБИ САРМОЯГУЗОРИҶОИ МУСТАҚИМ БА СОҶАИ САНОАТИ МАМЛАКАТ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои чараёни чалби сармоягузориҳои мустақим ба соҳаи саноати мамлакат мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтааст. Ҳамзамон, соҳаҳои афзалиятнок барои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шуда, дар ин самт дар доираи маълумотҳои омӯри фиқуру хулосаҳо ҷой дода шуданд.

Вожаҳои калидӣ: сармоягузорӣ, технологияи муосир, рушд, истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, соҳаи саноат, чалб, иқтисодиёт, корхонаҳои муштарак.

Муртазоев О.К., Султонов З.С.

ПРОЦЕСС ПРИВЛЕЧЕНИЯ ПРЯМЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ПРОМЫШЛЕННОСТЬ СТРАНЫ

В данной статье рассматривается и анализируется формирование процесс привлечения прямых инвестиций в промышленность страны. При этом, были представлены приоритетные направления для инвестиций в Республике Таджикистан, а также размещены мнения и выводы в этом направлении в рамках статистических данных.

Ключевые слова: инвестиции, современные технологии, развитие, производство промышленной продукции, промышленность, привлечение, экономика, совместные предприятия.

Murtazoev O.K., Sulstonov Z.S.

THE PROCESS OF ATTRACTION OF DIRECT INVESTMENT IN INDUSTRY OF THE COUNTRY

This article discusses and analyzes the formation of the process of attracting direct investment in the country's industry. At the same time, priority areas for investment in the Republic of Tajikistan were presented, as well as opinions and conclusions in this direction within the framework of statistical data.

Keywords: investments, modern technologies, development, industrial production, industry, attraction, economy, joint ventures.

Иттиҳоди Шуравӣ барҳам хурд ва ҷумҳуриҳои он истиклолиятро ба даст гирифтанд. Ҷумҳурии соҳибистиклоли Тоҷикистон дар шароити ниҳоят мураккаби таърихӣ, ташкил ёфта, ҳаёти навини худро оғоз намуд. Вале дар чунин давраи ҳассос кувваҳои гуногуни сиёсӣ роҳҳои ғайриконститутсиониро пеш гирифта, гирдиҳамоии шадидро давом дода, соҳибистиклолии ҷумҳуриро зеро хавф ва хатар гузоштанд [4, 87 с.]. Мутаассифона, таназзул дар истеҳсолот, рушди инфлятсия, барҳамхӯрии сохтори молиявӣ ва пастравии сатҳи зиндагии қисми зиёди аҳоли ба вуҷуд омад. Ҳол он, ки дар давраи Иттифоқи Шӯравӣ ҳамаи корхонаҳои ҷумҳуриҳои бародарӣ дар масъалаи ашё, таҷҳизот, қисмҳои эҳтиётӣ ва мутахассисони баландихтисос аз ҳамдигар вобастагии басо сахт доштанд. Албатта баъди пошхӯрии Иттифоқи Шӯравӣ ҳамаи робитаҳо қанда шуданду додугирифтӣ байни мамлакатҳо боздошта шуд.

Зимнан мавриди қайд аст, ки сармоягузориҳои хориҷӣ ҳамчун сарчашмаи маблағгузориҳои пулӣ ба тараққиёт баромад менамояд, ки дар натиҷа рушду истеҳсоли молҳои ватанӣ ва азнавсозӣ мукамалгардонии технологияҳои муосир, истихроҷ ва коркарди канданиҳои фойданок ба амал меоянд [7].

Сармоягузорӣ метавонад дар ҳама гуна шакл сурат гирад: дар шакли пул, арзишҳои моддӣ (масалан, замин ё таҷҳизот), шумо ҳатто метавонед моликияти зехнро, яъне ғояи навро, ки барои истифода дар истеҳсолот интиқол дода мешавад, истифода баред. Охир, ин ақидаро, усулан, метавонад ба дигар истеҳсолкунандагон ба маблағи муайян фурӯшад ва он гоҳ истеҳсолкунандагони дигар аз истифодаи он манфиат мегиранд [2, - С.80]

Аз ин лиҳоз, дар ин самт танҳо Ҳукумати кишвар сиёсати ҷалбнамоии инвеститсияҳои хориҷиро мегузаронанд, ки як қисми сиёсати иқтисодии давлат баҳисоб меравад. Сиёсати иқтисодии давлат бошад, бо мақсади паст намудани нархи молу ҳадамот, рушди иқтисодиёт, беҳтар намудани сатҳи зиндагӣ ва неқӯаҳолии мардум равона мегардад. Имрӯзҳо, қомилан тамоми сиёсатҳо имконпазир буда, ба натиҷаҳои дилхоҳ оварда мерасонад. Бинобар ин, давлат тамоми имкониятҳоро истифода намуда, ҳарчи бештар сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёт ҷалб карда шаванд. То ин, ки дар баробарии нокифоягии сармоягузори дохилӣ, иқтисоди миллӣ таъмин карда шавад.

Боиси зикр аст, ки аз соли 2002 ва то имрӯз дар мамлакат барои фароҳам овардани шароити мусоиди сармоягузорӣ дар сатҳи қонунгузорӣ ислоҳоти зиёде ба амал омаданд, ки дар соҳаҳои афзалиятнок равона гардида, анҷом дода шуда ва гузаронида шуда истоданд. Бинобар ин, нуқтаи муҳимтарини он қабул гардидани Қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи сармоягузорӣ" ба ҳисоб рафта, ба рушди сармоягузориҳои дохилӣ ва берунӣ хуб мусоидат намудааст.

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» сармоягузориҳои хориҷӣ - давлати хориҷӣ, шахси ҳуқуқии хориҷӣ, ташкилоти хориҷӣ бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ, шахрванди хориҷӣ, инчунин ташкилоти байналмилалӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи қонунгузориҳои кишвар будубош мекунанд ва худро сармоягузорӣ менамояд, ҳисобида мешавад [1].

Инчунин, хуб дарк менамоем, ки бештари сармоягузориҳои хориҷӣ маҳз бо назардошти имтиёзҳои давлатӣ ба ҷумҳурии мо, ки дар мавқеи ниҳоят мушкили ҷуғрофӣ ва коммуникатсионӣ қой гирифтааст, ҳамчун сармоягузор баромад менамоянд. Бо ҳамин мазмун, дар иқтисодиёт – сармоягузорӣ ҳамчун элементи муайянкунанда дар фаъолияти иқтисодиёти ҷаҳон баромад менамояд, ки нақши сармоягузориҳои дохилӣ ва берунӣ хуб ҳамаасола афзоиш меёбад.

Сармоягузориҳои хориҷӣ ба сифати сарчашмаи маблағгузориҳои пулӣ ба тараққиёт, васеъшавӣ ва азхудкунии истеҳсолоти нави молу ҳадамот, мукамалгардонии технология, истихроҷ ва коркарди канданиҳои фойданок баромад мекунанд. Яке аз самтҳои муҳими ҳамкориҳои байналмилалӣ мутақобилан судманди иқтисодӣ ин ташкили корхонаҳо ва иттиҳодияҳо бо ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ ба ҳисоб меравад. Ҷалби сармоя хориҷӣ дар шароити иқтисодиёти хурди кушода аз як қатор нишондиҳандаҳои характери иҷтимоӣ-

иктисодӣ дошта вобаста мебошад. Бо мақсади таъсир расондан ба ин нишондиҳанда баҳри беҳтаршавӣ ва ҷалби фаъоли сармоя хориҷӣ вазифаи хеле муҳими ҳукумат ва давлат дар соҳаи тавачҷуҳи иқтисодиёт мебошад. Инчунин бо роҳи ташкили самараноки сиёсати давлатӣ истифодаи ба мақсад мувофиқи маблағ дар ҳамаи соҳаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир афзалият доранд хеле муҳим мебошад. Бинобар ин, усулҳои ҷалби сармояи хориҷиро аз рӯи навъ чунин тақсим менамоем:

- бо роҳи паст гардонидани андозҳо;
- зиёд намудани имтиёзҳо;
- бартариятҳои молиявӣ;
- ташкили минтақаҳои озодӣ иқтисодӣ ва ғайра.

Айни замон, рушди саноати миллий ва сармоягузорӣ яке аз самтҳои афзалиятноки кишвар ба ҳисоб рафта, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатӣ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, ки «... ҳукумати Тоҷикистон ба сармоягузори соҳаҳои иқтисодиёт ҳамчун воситаи асосии саноатикунони босуръат тавачҷуҳи хосса зоҳир менамояд ва дар самти беҳтар гардонидани фазои сармоягузорӣ ва ҷалби ҳарчи бештари сармояи мустақим тадбирҳои мушаххасро амалӣ менамояд. Ҳукумати кишвар вазифадор карда мешавад, ки минбаъд ба ҷанбаҳои сифатии рушди иқтисоди миллий, тақвияти неруи инсонӣ, бо истифода аз технологияҳои муосир ва ҷорӣ намудани инноватсия, вусъат додани истеҳсоли маҳсулоти ниҳой, баланд бардоштани фаъолнокии иқтисодии аҳоли, тақмили низоми дастгирии соҳибкориву сармоягузорӣ ва тавсияи иқтисодиёти рақамӣ диққати аввалиндараҷа диҳад» [5].

Аз сабаби ҷой доштани тавакали сармоягузорӣ сармоягузори хориҷӣ ташкили корхонаҳои муштаракро афзалтар шуморида маблағи худро бо ҳамин роҳ нигоҳ дошта метавонад. Аз давраи ба даст овардани истиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор корхонаҳои калони муштарак дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт барпо гардидаанд, ки дар тараққи додани хоҷагии халқи ҷумҳурӣ, пур кардани бозори дохилӣ бо моли баландсифат ва васеъ кардани иқтисоди содирот ҳиссагузор мебошад. Чунки, хусусияти асосии ҷалби маблағгузори хориҷӣ ба иқтисодиёти ҚТ дар он аст, ки Тоҷикистон дорои захираҳои зиёди энергетикӣ, захираҳои зеризаминӣ, канданиҳои фойданок ва шароити мусоид барои инкишофи соҳаҳои истеҳсоли дар он вучуд дорад. Имрӯз соҳаҳои афзалиятнок барои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гуногун мебошанд, ки дар расми 1 оварда шудааст.

Аз ҳамин сабаб ҷалби сармоягузори хориҷӣ ба иқтисодиёти ҚТ хеле муҳим аст, барои он ки ояндаи Тоҷикистонро бе содирот ва фаъолияти хориҷӣ тасавур кардан аз имкон берун аст.

Бештар ду мафҳуми сармоягузори аз ҳамдигар ҷудо мекунам:

1. Сармоягузориҳои мустақим (Direct investment) одатан, сармоягузори ба ягон навъи дороиҳои бозоргири моддӣ ба монанди, замин, таҷҳизот, заводҳо равона карда мешавад, фаҳмида мешавад.

2. Сармоягузориҳои ғайри мустақим (Portfolio investment) бошад, хариди қоғазҳои қимматнок ба монанди саҳмияҳо, облигатсияҳо ва дигар намуди коғазҳои қимматнок фаҳмида мешаванд.

Яке аз намунаҳои васеъ паҳншудаи истифодаи сармоягузориҳои хориҷӣ ин ташкили корхонаҳои муштарак ҳисоб меравад, ки ҳамасола зиёд гардида истодаанд. Дар асоси нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ пас аз кушода шудани сарҳади гумруки бо Ҷумҳурии Ўзбекистон давоми чанд соли охир якҷанд корхонаҳои муштарак ба истифода дода шудаанд. Азҷумла: корхонаи муштарак истеҳсоли техникаи маишии «Артел Авесто Электроникс», ки моҳи феввали соли 2019 дар шакли Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд бо иштироки ҳиссагии байни ду ширкат дар ҳаҷми 50/50- Ҷамъияти ташкил карда шуд [6].

Сарчашма: Дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои илмӣ ва санадҳои меъёрӣ, аз ҷониби муаллиф коркард шудааст.

Расми 2. Соҳаҳои афзалиятнок барои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Мутаасифем, ки бӯҳрони иқтисодии солҳои 90-ум, ки биноварчанги шаҳрвандӣ дар ҷумҳурӣ ба миён омада буд, сабабгори камшудани истеҳсолот гардид ва он ҳамчунин ба соҳаи саноат низ таъсири худро расонид. Сохтмони ҳатто алақай шурӯъшудаи чандин корхонаҳои саноатӣ дар аввали солҳои 90-ум пурра боздошта шуда буд. Хушбахтона, имрӯзҳо Тоҷикистон дар рушди соҳаи саноат ба мувафаксияҳои назаррас ноил мегардад ва метавонад аз ҷиҳати истеҳсоли молҳои ватанӣ ва фурӯши он рақобат номоем. Зеро, ки сиёсати иқтисодии берунии кишвар идомаи мантиқии стратегияи гуногунҷабҳаи давлат ва сохторҳои дахлдори он дар 30 соли ба даст овардани Истиқлолият давлатӣ мебошад, ки таъмини манфиатҳои миллӣ, шароити мусоиди пешрафту тараққи ва рушди кишвар ҳамчун субъекти мустақили низоми навини робитаҳои байналмилалӣ ҳадафи марказӣ ва усули он мебошад.

Дар асоси маълумоти Агенсии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021 аз миқдори умумии сармоягузориҳои хориҷии воридгардида, 342,2 млн. доллари амрикоӣ сармояҳои мустақим, 0,1 млн. доллари амрикоӣ сармояҳои чомадонӣ ва 376,0 млн. доллари амрикоӣ дигар намуди сармояҳоро ташкил медиҳад, ки дар умум ба 718,3 млн. доллари амрикоӣ баробар мебошад, ки дар диаграммаи 1 оварда шудааст.

Сармояи мустақим асосан ба саноати истихроҷ – 194,6 млн. доллари амрикоӣ (ё 56,9 фоиз), фаъолияти молиявӣ – 43,4 млн. доллари амрикоӣ (ё 12,7 фоиз), саноати коркард – 34,0 млн. доллари амрикоӣ (ё 9,9 фоиз), соҳаи сайёҳӣ – 28,5 млн. доллари амрикоӣ (ё 8,3 фоиз), соҳаи сохтмон – 8,1 млн. доллари амрикоӣ (ё 2,4 фоиз), соҳаи нақлиёт ва алоқа

– 7,1 млн. доллари амрикоӣ (ё 2,1 фоиз) ва ғайра 26,5 млн. доллари амрикоӣ (ё 7,8 фоиз) равона карда шудаанд.

Диаграмма №1
Чалби сармояи мустиками хориҷӣ ба соҳаҳо дар соли 2021
(доллари амрикоӣ)

Сарчашма: Сомонаи расмии Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] <https://investcom.tj/uploads/docfiles/620b3b858f73c.pdf>.

Тавре аз таҳлил бармеояд, иҷрои ҳамаи тадбирҳои пешниҳодшуда ва вусъати рушди соҳаҳои иқтисоди миллӣ ҳар қадом то як андозаи муайян ба мушкилоти ҷалби сармоя гирифтور ҳастанд, ки ин нукта бори дигар зарурат ва ногузирии маблағгузориҳои иловагиро ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёт таъкид месозад.

Ба тӯфайли ба қор даромадани корхонаҳои кӯҳна ва нави саноатӣ сол аз сол гаъмини маҳсулоти шаҳрвандон бо маводи саноатӣ беҳтар шуда, сатҳи зиндагии онҳо баланд мегардад. Ҳоло бошад, корхонаҳои саноатӣ маҳсулоти зеринро истеҳсол мекунанд: маснуоти нассочӣ, пойафзол, пластмасса ва маснуоти он, маснуот аз санг, гулгач, маҳсулоти растанӣ, молҳои гуногуни озукаворӣ, саноати сабук ва ғайраҳо. Сол то сол миқдор ва сифати истеҳсоли маҳсулоти ватанӣ беҳтар ва бештар мегардад [4, 126 с.].

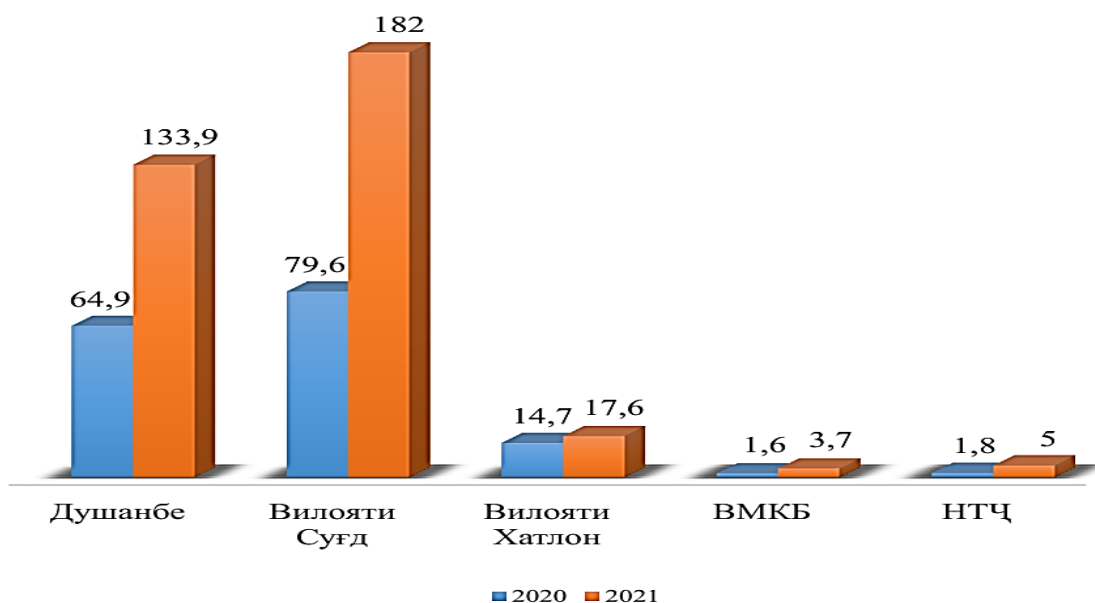
Маҳсулоти асосии содиротии истеҳсолшуда дар шаҳри Душанбе ин нахи пахта, матоъи тайёри пахтагин, маҳсулоти нассочӣ, маҳсулоти кабелӣ, маҳсулоти коркарди хочагии қишлоқ, маҳсулоти тамоқубарорӣ, таҷҳизот барои савдо ва ғайраҳоро ташкил медиҳад [3, - С. 57].

Рушди сармояи мустикам дар иқтисодиёти Тоҷикистон – воқеияти мусоид аст. Аммо, дар ҳудуди минтақавӣ воридаи сармояи мустиками хориҷӣ ба Тоҷикистон нобаробар аст. Сармоягузориҳои хориҷӣ дар сармоягузориҳои худ он минтақаҳои мамлакатро интихоб менамоянд, ки инфрасохтори молиявиашон тараққикарда мебошад, тақозои аҳоли дар онҳо пардохтпазир аст, инчунин корхонаҳои бештари саноатӣ то соли 1991 дар он ноҳияҳо фаъолият менамуданд. Таҷрибаи ҷаҳонӣ шаҳодат медиҳад, ки давлатҳое, ки иқтисодиёташон дар гузариши қарордоранд аз бӯҳрони иқтисодӣ ба ҷалби фаъоли сармоя ва истифодаи самараноки сармояи хориҷӣ баромада наметавонанд. Бинобар ин, ҳолати воқеии ҷалби сармояи мустиками хориҷӣ ба минтақаҳо дар диаграммаи 2 оварда шудааст.

Диаграмма №2

Чалби сармояи мустақими хориҷӣ ба минтақаҳо дар солҳои 2020 ва 2021

(млн. доллари амрикоӣ)

Сарчашма: Соมนาи расмии Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] <https://investcom.tj/uploads/docfiles/620b3b858f73c.pdf>.

Тибқи маълумотҳои оморӣ, дар соли 2021 воридоти сармояи мустақими хориҷӣ бештар ба шаҳри Душанбе – 39,1% (133,9 млн. доллари амрикоӣ), Вилояти Суғд – 53,2% (182,0 млн. доллари амрикоӣ), Вилояти Хатлон – 5,1% (17,6 млн. доллари амрикоӣ), Вилояти Мухтори Кҳистони Бадахшон – 1,1% (3,7 млн. доллари амрикоӣ) ва ба ноҳияҳои тобеъи Ҷумҳурӣ бошад – 1,5% (5,0 млн. долл. ИМА) равона гардидааст.

Ҳамин тариқ, нобаробарии тақсимои минтақавии сармоягузориҳои мустақим аён аст. Яке аз сабабҳои чунин номутаносибӣ ҷуст будани сиёсати минтақавии чалби сармояи хориҷӣ, пеш аз ҳама дар самти инфрасохтори нақлиётӣ ва бозорӣ, суғурта, гаравгонӣ, кафолати бехатарии сармоя ва сармоягузoron, таъмини онҳо бо иттилоот оид ба лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад. Ба таври имкон сармоягузориҳои хориҷӣ бештар бояд ба ноҳияҳои сустрараққикарда равона карда шаванд. Инчунин, сармоягузориҳои хориҷӣ бояд ҳамчун катализатори ҷараёни гузориши хоҷагии халқи ҷумҳурӣ ба иқтисоди бозоргонӣ баромад кунад. Вобаста ба ин истифодаи дурусти сармоягузориҳои хориҷӣ бояд боиси рушди ин сармоягузориҳои хориҷӣ ин мувозинати бозори маҳсулотҳои истеҳсоли бо кӯмаки умумичаҳонӣ, ки бе ин пешгирии таваррум ва мустақамнамоии қурби пул ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, дар самти чалби сармояи хориҷӣ давлат ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ин баланд бардоштани рейтингҳои давлат ва паст кардани хавфи ғайритиҷорати ва сиёсӣ мебошад. Сиёсати пешгирифти давлат ва ҳукумати Тоҷикистон, мавҷудияти захираҳои калони ашёи хоми минералӣ, захираҳои арзони меҳнатӣ таваҷҷӯҳи сармоягузoronи хориҷиро баҳри воридоти сармоя ба ҷумҳурии мо чалб менамоянд.

АДАБИЁТ:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» аз 15 марти соли 2016, № 357.

2. Мирсарварзода Ф.М. Аҳамият ва ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба рушди иқтисодиёти кишвар//Идоракунии давлатӣ/Паёми Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. 4-2 (49). – С.78-84.
3. Муртазов О.К. Организационные механизмы инновационного развития промышленной системы города Душанбе//Международный теоретический и научнопрактический журнал «Аудит и менеджмент» Общественного института профессиональных бухгалтеров и аудиторов Республики Таджикистан (ОИ ПБА РТ). - Душанбе, 2019. - №1(1). - С.55-62.
4. Набиева Р.А., Зикриёев Ф.Б. Таърихи ҳалқи тоҷик. – Душанбе, 2011. – 87 с., 126 с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ, аз 26. 12. 2019. [Захираи электронӣ] <http://www.president.tj>.
6. Сомонаи расмии Кумитаи меъморӣ ва сохтмони назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] <https://tajsotmon.tj/tj/navidho/5369-dar-dushanbe-korhonai-mushtaraki-istesoli-tehnikai-maishii-artel-avesto-elektroniks-ba-istifoda-doda-shud.html>.
7. Султонов З.С. Приоритетные направления инфраструктурного обеспечения малого предпринимательства Республики Таджикистан в условиях рынка/ Кабиров Ш.О., Султонов З.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2019, № 5(68). - С.163-169.

Наботов С.Х.

ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ СОҲИБКОРӢ ДАР ШАРОИТИ БУҲРОНИ ҶАҶОНӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити буҳрони ҷаҳонӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шуда, дар он бештар ба факту рақамҳо таъя қарда, дар асоси он фикру мулоҳизот ва пешниҳодҳо ҷиҳати рушду тавсеа ва дастгирии соҳибкорӣ пешниҳод шудаанд. Ҳамчунин мушкилоти фоиизи баланди қарзҳои бонкӣ, шумораи зиёди ҳуҷҷатгузорӣ, ва муҳлати бештари барасмиятдарории ҳуҷҷатгузорӣ барои гирифтани қарзҳо ва ғайраҳо мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудаанд.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, дастгирии давлатӣ, қонунгузор, таҳлил, буҳрони ҷаҳонӣ, имкониятҳо.

Наботов С.Х.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ МИРОВОГО КРИЗИСА

В данной статье анализируются вопросы государственной поддержки предпринимательства в Республике Таджикистан в условиях мирового кризиса, опираясь на факты и цифры, и на их основе комментарии и предложения по развитию и поддержке предпринимательства. Анализируются также проблемы высоких процентных ставок по банковским кредитам, большого количества документов, длительности оформления кредита и т.д.

Ключевые слова: предпринимательство, государственная поддержка, законодательство, анализ, глобальный кризис, возможности.

Nabotov S.Kh.

STATE ENTREPRENEURSHIP SUPPORT IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL CRISIS

This article analyzes the issues of state support of entrepreneurship in the Republic of Tajikistan in the context of the global crisis, based on facts and figures, and based on it, comments and suggestions for the development and support of entrepreneurship. The problems of high interest rates on bank loans, the large number of documents, and the longer time it takes to apply for a loan, etc. are also analyzed.

Key words: entrepreneurship, state support, legislation, analysis, global crisis, opportunities.

Таҳлилно нишон медиҳанд, ки ҳаёти иқтисодию ҳуқуқӣ ва сиёсии мамлакатро беш иштироки субъектони хоҷагидор, аз ҷумла соҳибкорони инфиродӣ тасаввур қардан ғайриимкон аст. Вобаста ба ин дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 январи соли 2015 зикр мегардад, ки «Дастгирии соҳибкорӣ ва дар навбати аввал соҳибкории истеҳсоли аз ҷумлаи самтҳои асосии фаъолияти сохтору мақомоти давлатӣ ба ҳисоб меравад» [4]. Бо шарофати ба даст овардани

истиклолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои боэътимоди ҳуқуқӣ ва институтсионаливу ташкилӣ барои рушди инкишофи соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллий, аз ҷумла фаъолияти соҳибкорӣ ба вучуд омаданд.

Ҳоло дар мамлакат зиёда аз 350000 ҳазор субъектҳои соҳибкорӣ вучуд дорад [5]. Бояд қайд кард, ки сабабҳои асосии ба мушкилот мувоҷеҳ шудани соҳибкорон омилҳои зерин мебошанд:

-якум ин санчишҳои беасос ва ғайринақшавие мебошанд, ки барои рушд ва пешрафти фаъолияти соҳибкорӣ монеа мешаванд. Дар робита ба ин дар Паёми Президенти ҶТ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2018 зикр гардидааст, ки «Мо соли чорӣ бо мақсади бартараф намудани санчишҳои беасосу такрорӣ ва фароҳам овардани фазои мусоид барои рушди соҳибкорӣ ба ҳама гуна санчишҳои фаъолияти соҳибкорони истеҳсолӣ дар давоми ду сол мораторий эълон намудем, ки аз он қариб 2000 субъектҳои соҳибкорӣ дар соҳаҳои истеҳсолӣ бархурдор гардиданд»;

-дуум масъалаи иҷозати мақомотҳои салоҳиятдори давлатӣ аст, ки ин мушкилот солҳои охир низ сабабгори ба бюрократия гирифтӣ шудани субъектҳои соҳибкорӣ гардида истодааст. Дар робита ба ин низ Президенти ҶТ, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар суханронӣ дар мулоқот бо соҳибкорон ва сармоягузори ватаниву хориҷӣ 14.10. 2017 қайд карданд, ки «Бо чорӣ гардидани низоми «Равзанаи ягона» муҳлати бақайдгирӣ барои шахсони ҳуқуқӣ аз 49 рӯз то 5 рӯз ва то 3 рӯз барои соҳибкорони инфиродӣ, шумораи сохторҳои бақайдгиранда аз 4 то 1 ва ҳуҷҷатҳои бақайдгирӣ аз 10 то 6 номгӯй кам гардида, расмиёти мувофиқақунонии бақайдгирӣ бо мақомоти давлатӣ аз байн бурда шуд» [7], ки ин ҳолат хушбахтона каме ҳам бошад ба кам шудани саргардониҳои субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ сабуқӣ овард;

-сеюм, ин ба мушкилот рӯ ба рӯ шудани субъектҳои соҳибкорӣ дар бонкҳо мебошад. Масалан, фоизи баланди қарзҳои бонкӣ, шумораи зиёди ҳуҷҷатгузорӣ, ва муҳлати бештари барасмиятдарории ҳуҷҷатгузорӣ барои гирифтани қарзҳо ва ғайраҳо мебошанд.

Бояд қайд кард, ки давлат бисёр вақт чораҳои заруриро барои Ҷимояи ҳуқуқи манфиатҳо ва дастгирии соҳибкорони инфиродӣ қабул мекунад, ки на ҳама вақт кифоя аст. Бисёр санадҳои қонунгузорию, ки барои Ҷимояи ҳуқуқҳо ва дастгирии давлатии соҳибкорон равона карда шудаанд ё фаъолияти соҳибкориро танзим менамоянд, ноқисҳо доранд, бе дарназардошти сиёсати давлатии иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ қабул карда мешаванд.

Мавҷудияти мушкилот дар танзими ҳуқуқи фаъолияти соҳибкорӣ на танҳо рушди минбаъдаи соҳаро боз дошт, балки барои беҳтар гардонидани некуаҳволии сокинони мамлакат монеа эҷод намуд.

Масалан, 22.01.2020 Агентии омили назди Президенти ҶТ эълон кард, ки дар соли 2019 дар маҷмуъ 26 ҳазор субъектҳои соҳибкор фаъолияти худро қатъ карданд, ки аз он 1.4 ҳазорашро ширкатҳо (шахсони ҳуқуқӣ) ва 24.4 ҳазорашро соҳибкорони инфиродӣ ташкил медиҳанд. Ҷамъамон дар ҳамина давра дар мамлакат 36 ҳазор субъектҳои соҳибкор, ки 1.1 ҳазорашро ширкатҳои хусусӣ ва 35.3 ҳазорашро соҳибкорони инфиродӣ ташкил медиҳанд ба қайд гирифта шуданд [1].

Бо назардошти аҳамияти фаъолияти соҳибкорӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқоти худ бо соҳибкорон ва сармоягузори ватаниву хориҷӣ, ки дар шаҳри Душанбе 14 октябри соли 2017 баргузор гардид, таъкид намуданд, ки «Ҳукумати Тоҷикистон минбаъд низ доир ба таҳким бахшидани шарикӣ давлат ба бахши хусусӣ, тавсеаи моликияти хусусӣ, дастгирии ҳамаҷонибаи соҳибкорон ва баланд бардоштани мавқеи соҳибкорӣ ҳамаи тадбирҳои заруриро амалӣ мегардонад» [6].

Дар шароити торафт мураккаб гардидани бухронҳои иқтисодӣ истифодаи дуруст ва самараноки захираҳои истеҳсолӣ ва бо ин роҳ ноил гаштан ба нишондиҳандаҳои баланди рушди иқтисодӣ аз ҳадафҳои асосии Ҳукумати кишвар мебошад. Бешубҳа, тақвияти соҳибкории хурду миёна омилҳои муҳимтарини расидан ба ин ҳадафҳост.

Таъмини рушди фаъолияти соҳибкорон ва истехсолот бидуни қарзҳои имтиёзнок дарозмуддат ғайриимкон мебошад. Бо назардошти беҳбудии вазъи молиявии соҳибкорони ватанӣ аз ҷониби Пешвои миллат, Президенти ҷумҳурӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2013 муассисаи давлатии «Фонди дастгирии соҳибкорӣ» таъсис ёфт. Аз рӯи муқаррарот, муассисаи номбурда ба соҳибкорон ҷиҳати пешбурди фаъолияти тичоратӣ ва воридоти технологияи навин то 12 сол қарзҳои имтиёзнок медиҳад. Ҳадаф аз ташкили фонди мазкур ба роҳ мондани дастгирии давлатии фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ, ҳавасмандгардонии онҳо дар қорҳои созандагӣ бунёдкорӣ, пешниҳоди қарзҳои хурду миёна бо ғоизҳои муносиб, инчунин таъмини рақобатнокӣ низомӣ қарздиҳии бонкҳо мебошад[8].

Ҳамин тариқ, аз факту рақамҳои болозикр маълум мегардад, ки заминаи зиёди дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар кишвар дар шароити ғайрибухронӣ вучуд дорад.

Сархати якуми моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» аз 26 июли соли 2014 муқаррар менамояд, ки дастгирии давлатии соҳибкорӣ – фаъолияти мақомоти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба татбиқи чорабиниҳои пешбиниамудаи барномаҳои давлатӣ ва худудии рушди соҳибкорӣ равона карда шудаанд мебошад. Агар қонуни мазкурро таҳлил намоем, аз моддаи 11 он бар меояд, ки ҷимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақоми ваколатдори давлатӣ ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ амалӣ карда мешавад.

Аслан дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар шакли ҳуқуқӣ, ташкилӣ, молумулкӣ, молиявӣ, иттилоотӣ ва дигар шаклҳо амалӣ шуда, ба беҳтар намудани шароити соҳибкорӣ ба низомӣ зерин асос меёбад:

- бақайдгирии соҳибкорӣ;
- андозбандӣ;
- иҷозатномадиҳӣ ва иҷозатдиҳӣ;
- санҷиши фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ;
- бақайдгирии молу мулк;
- ҳисоботдиҳӣ;
- танзими зиддиинҳисорӣ;
- содда намудани амалиёти воридотӣ бо назардошти санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон;
- қарздиҳӣ;
- мораторияи санҷиши фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ.

Мавриди қайд аст, ки ҳамаи шаклҳои ташкили ҳуқуқӣ ва низомӣ муқарраркардаи қонунгузорӣ, ки дар боло зикраш рафт бисёр хуб тарҳрезӣ шудааст, аммо қонунгузор баъзан ҳолатҳоро дар ин низом ворид накардааст, ки дар натиҷа ҳангоми сар задани шароити масалан, бухронӣ соҳибкорон ба хавфу хатар ва таваккали беасос ва ғайриҷашмдошт, ки ҳолатҳои рафъи оқибати он дар қонунгузорӣ пешбинӣ нашудааст, дучор мегарданд.

Ҳоло дар тамоми дунё камбуди маводи ғизоӣ ва гаронии нархҳо бар асари вазъи сиёсии ҷаҳон ҳукмрон аст, ки барои тамоми бахшҳои хоҷагии ҷаҳон ва халқ хатари бузургеро эҷод кардааст. Аксар кишварҳои тараққикарда дар давраи ин бухрони шадиди ҷаҳонӣ ба субъектҳои соҳибкорӣ сабуқиҳоро тарҳрезӣ карда, тариқи қабули санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ ба онҳо ба хоҳири аз вазъияти мушкил берун шудан ба муҳлати муайян дар шакли аз андоз озод кардан, бахшидани қарзҳои хурд, додани қарзҳои имтиёзнок, бекор кардани иҷорапулӣ, дароз кардани муҳлати пардохти қарзҳои бонкӣ, муваққатан, қатъ кардани пардохти қарз ва ғоизҳои бонкӣ ва озод кардан аз андоз ба соҳибкорон чораҳо андешиданд, ки ҳамчун дастгирии давлатии соҳибкорӣ ва ғамхорию пуштибонии давлат дар ҷунин шароит аз соҳибкоронро ифода менамояд.

Мавриди қайд аст, ки таъсири ин бухрон дар Тоҷикистон ҳам оқибатҳои номатлуби худро гузоштааст.

Ҳоло дар мамлакат масъалаи андозбандӣ, пардохти маблағи ичора, фоизҳои бонкӣ ва дигар хароҷотҳои рӯзмараи соҳибкорони хурду миёна ҳамона мураккаб мебошад, ки ин ҳолат ба муфлисшавии қисми зиёди соҳибкорон оварда мерасонад.

Ҳамин тариқ, минбаъд вақте мо ба санадҳои қабулкардаи Ҳукумати дар солҳои ахир муроҷиат кардем ягон банд ё зербанд дар онҳо оиди чунин ҳолатҳо, яъне бухрони ҷаҳониӣ молиявӣ ғизоӣ пешбинӣ нашудааст, ки ин ҳолат боиси саргардонии зиёди субъектҳои соҳибкорӣ гардида истодааст. Масалан, Барномаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар ҚТ, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2012 №201 барои солҳои 2012-2020 [2; 3] ва Мониторинги Нақшаи чорабиниҳо оид ба амалӣ намудани 300 рӯзи ислоҳот ҷиҳати дастгирии соҳибкорӣ ва беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 марти соли 2019, №95 тасдиқ шудааст, ягон ҳолати дастгиришавандаи субъектҳои соҳибкорӣ дарҷ нагардидааст.

Дар баробари ин санаи 16 марти соли 2022 Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон №362 «Дар бораи эълон намудани мораторий ба ҳама намуди санҷишҳои ҷаҳонӣ ва субъектҳои соҳибкорӣ» содир гардид, ки ин ҳам як навъ дастгирии давлатии соҳибкорӣ мебошад. Масалан, дар фармони болозикр қайд мегардад, ки бо мақсади дастгирии давлатии ҷаҳонӣ ва субъектҳои соҳибкорӣ, фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷалби сармоя, ташкили ҷойҳои корӣ ва кам намудани санҷишҳо, ба ҳама намуди санҷишҳои ҷаҳонӣ ва субъектҳои соҳибкорӣ то 1 январи соли 2023 мораторий эълон карда шавад. Вале мутаасифона ҳоло дар бозорҳои ҷумҳурӣ соҳибкорон бо истифода ҳолати баамаломандаи бухронӣ истифода намуда, анъанаҳои неки тиҷоратӣ соҳибкорӣ ниёгонамонродар самти нархгузорӣ вайрон намуда, беинсофона қиммати маҳсулотро дар бозорҳо ба таври сунъӣ баланд бардошта истодаанд, ки ин ҳолат ба мардуми ҷумҳурӣ зарари ҷиддӣ расонида, дар зехни онҳо як ҳолати хастакунандаро ба вуҷуд оварда, эътимоднокиро нисбати соҳибкорон ба таври бесобиқа кошта менамояд. Зимнан, дар ин радиф мақомотҳои марбутаи давлатӣ низ вазифадоранд, ки дар самти нархгузорӣ ба қонунгузорӣ амалкунанда тағйиру иловаҳо ворид карда, назоратро ҷиддӣ намоянд.

Ҳамин тариқ, пешниҳод карда мешавад, ки бо дарназардошти вазъи баамаломандаи ҷаҳонӣ, Ҳукумати мамлакат барои соҳибкорон як қатор чораҳо аз қабилӣ:

-Таҳия намудани Консепсия ва Барномаи махсуси дастгирӣ ва рушди соҳибкорӣ дар давраи бухрони шадиди ҷаҳонӣ;

-Кам намудани андозаи андоз барои соҳибкорони хурду миёна аз андоз ба муҳлати мӯйян;

- Баррасии масъалаи додани қарзҳои имтиёзнок ва грант;
- Дар ҳамкорӣ бо бонкҳои мамлакат ба вақти дигар гузаронидани пардохти қарзҳои бонкӣ, ки барои ҷаҳонӣ ва субъектҳои соҳибкорӣ аз ҷониби субъектҳои соҳибкорӣ гирифта шудаанд;
- Муайян намудани речаи пардохти қарзҳо аз ҳисоби молу мулкҳои шахсӣ барои соҳибкорон, ки масъалаи баҳснок аст;

- Ба қонунгузорӣ амалкунанда ворид кардани тағйиру иловаҳо бо мақсади амалӣ кардани пешниҳодҳои болозикр андешида шаванд.

Қобили қайд аст, ки таъҷилан андешидани чунин тадбирҳо барои рушди тавсеаи соҳибкорӣ ва дастгирии субъектҳои соҳибкорӣ амали бесобиқа буда, барои дар оянда пойдор мондани иқтисодиёти мамлакат бо заминаҳои ҳуқуқӣ муосидат менамояд.

АДАБИЁТ

- 1.Авеста., Спутник. [Манбаи электронӣ]: URL: - <http://avesta.tj> (санаи муроҷиат: 05.04.2020).
2. Барномаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар ҚТ, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2012 №201 [Манбаи Электронӣ]: (Санаи муроҷиат 20.05.2020) -URL: http://base.mmk.tj/view_sanadhoview.php?showdetail=&sanadID=439.

3. Мониторинги Нақшаи чорабиниҳо оид ба амалӣ намудани 300 рӯзи ислохот чихати дастгирии соҳибкорӣ ва беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 марти соли 2019, №95 [Манбаи электронӣ]: <https://investcom.tj/300days/538-monitoring-nashai-chorabinio.html> (Санаи мурочиат 20.05.2020).
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 23 январи соли 2015. [Манбаи электронӣ] - <http://www.prezident.tj/node/8136>. (Санаи мурочиат: 13.07.2019).
5. Сомонаи Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нишондиҳандаҳои рушди соҳибкорӣ ва сектори хусусӣ. [Манбаи электронӣ] - <https://investcom.tj/tj/sokhibkori/43-nishondiandaoui-rushdi-soibkor-va-sektori-husus.html> (Санаи мурочиат: 13.07.2019).
6. Суҳанронии Президенти ҚТ дар мулоқот бо соҳибкорон ва сармоягузори ватаниву хоричӣ. [Манбаи электронӣ] - <https://investcom.tj/tj/mulooti-prezidenti-umurii-toikiston-bo-soibko/87-suhanron-dar-muloot-bo-soibkoron-va-sarmojaguzoroni-vatanivu-hori.html>. (Санаи мурочиат 24.06.219).
7. Сомонаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ] <https://president.tj>. (санаи мурочиат 05.04.2020).
8. Хадамоти матбуоти Президенти Тоҷикистон: <http://president.tj/node/27928>.

УДК 340

Холиқзода А.Г., Шосаидзода Ш.Ш.

ЭҶӢИ АРЗИШӢОИ МИЛЛӢ ДАР РАВАНДИ ДАВЛАТСОЗИИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ

Дар мақола концепсияи ҳуқуқӣ-давлатии Асосгузори сулҳу ваҳдат – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шудааст. Муаллифони мақола ба таҳлили нақши Пешвои миллат дар эҷи арзишҳои миллӣ, таҳкими ваҳдати миллӣ ва таъсиси давлати дунявӣ ҳуқуқбунёди миллӣ таваччуҳи махсус зоҳир қардаанд. Чунин фикр асоснок қарда мешавад, ки концепсияи ҳуқуқӣ-давлатии Пешвои миллат дар худ, дар баробари ғояҳои пешқадаму прогрессивии муосир, инчунин, беҳтарин афқору анбанаҳои ҳуқуқӣ-давлатии халқи тоҷикро ҷой додааст.

Калидвожаҳо: давлат, Пешвои миллат, давлати миллӣ, арзишҳои миллӣ, афқори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, таърихи давлатдорӣ, тафаккури солим.

Холиқзода А.Г., Шосаидзода Ш.Ш.

ВОЗРОЖДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ИСТОРИЧЕСКИХ ТРАДИЦИИ В ПРОЦЕССЕ ГОСУДАРСТВОСТРОЕНИЯ ЛИДЕРА НАЦИИ

В статье исследуется государственно-правовая концепция Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона. Авторы статьи особое внимание уделяют анализу роли Лидера нации в возрождении национальных ценностей, укреплении национального единства и образовании светского, правового национального государства. Оспаривается мнение, что государственно-правовая концепция Лидера нации вобрала в себя, помимо современных передовых и прогрессивных государственно-политических идей, лучшие исторические государственно-правовые традиции и мысли таджикского народа.

Ключевые слова: государства, Лидер нации, национальная государства, национальные ценности, политическое и правовое учение, история государствования, здоровая мышления.

Kholikzoda A.G., Shosaidzoda Sh.Sh.

REVIVAL OF NATIONAL AND HISTORICAL TRADITIONS IN THE PROCESS OF STATE-BUILDING THE LEADER OF THE NATION

The article studies and analyzes the legal concept of state building of the Founder of Peace and National Unity - the Leader of the Nation, the President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon. As a result of the analysis, the national mentality and consciousness were investigated, which is associated with the intellectual reserve of nations and a just political ruler. Because they are the reason for education, upbringing and government. In this vein, the role of the political head, the leader of the nation and national traditions is very great.

Key words: states, Leader of the nation, nation-state, national values, political and legal doctrine, history of statehood, healthy thinking.

Масъалаи роҳбарии давлат чи дар таърих ва чи дар замони муосир ҳамеша дар мадди назари донишмандон қарор гирифтааст. Мардуми ориёинаҷод аз қадимулайём ҳамчун мардуми тамаддунсоз шуҳрат доштанд ва аввалин давлатҳои абарқудрати ҷаҳонро, ки бо номҳои давлати Ҳахоманишиҳо ва давлати Сосониён маъруфанд, таъсис додаанд. Нахустин сарчашмаи хаттии андешаву тасаввуроти мардуми ориёинаҷод дар бораи сарвари одил ҳамчун идеали сиёсӣ «Худойномак» – мероси фарҳанг ва адабиёти тоисломии мардуми ориёитабор маҳсуб мешавад, ки «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва қисми умдаи «Таърихи паёмбарон ва шоҳон»-и Муҳаммад Ҷарири Табарӣ дар асоси маълумоти дар он дарҷ гардида, таълиф шудаанд.

Дар ин хусус Пешвои сулҳпарвари мо хеле ба маврид қайд намудаанд: «Дар сарчашмаҳои таърихӣ ва осори донишмандону муҳаққиқони маъруф зикр шудааст, ки замоне тоҷикони ориёитабор дар сарғаҳи инқилобҳои ақлии тамаддуни башарӣ қарор доштаанд. Онҳо дар бунёди давлатҳои муташаккилу неруманд, офаридани нахустин арзишҳои фарҳангӣ, низоми одилонаи ҳуқуқӣ, осори ахлоқӣ ва таълифоти илмӣ саҳми беназир гузоштаанд» [4].

Омӯзишу таҳқиқи осори таърихӣ ҳуқуқӣ заминаи худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ мебошад, зеро ҳофизаи таърихӣ халқ, пеш аз ҳама, дар мероси фарҳангӣ ҳунари инъикос мегардад. Аз ин лиҳоз, дар иртибот бо гузаштаи таърихӣ, анъана ва суннатҳои миллӣ, дастовардҳои фарҳангӣ ва арзишҳои маънавӣ, омӯхтани мероси илмиву адабӣ, ошноӣ бо қору пайкори шахсиятҳои таърихӣ ва бо ҷашми ибратҷӯ нигаристан ва баҳра бардоштан аз ин мерос пайвандҳои маънавии инсонро бо гузашта ва оянда таъмин месозад. Барҳуди тамаддунҳо, омехташавии арзишҳои фарҳангӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ тақозо менамояд, ки тамаддуни гузаштаи ҳудро омӯхта, нақши таърихӣ ва асолати зиндагисозашро дар мизони дастовардҳои маънавии замони нав баркашида, беҳтарин падидаҳои ҳаётбахши онро дар хидмати башарият қарор додан вазифаи муқаддаси наслҳои имрӯзу оянда аст [3].

Омӯзиши таърихи тамаддуни башарият василаи асосии огоҳӣ пайдо кардан ва дарк намудани таърихи ташаккули давлатсозии давлатдорӣ миллӣ буда, барои музаффарияту муваффақият ба даст овардан дар ин росто замина мегузорад. Бинобар ин, ба таъриху тамаддуни созандаи ниёгони хеш назар намуда, беҳтарин афкор ва сарнавишти миллатамонро барои имрӯзу фардои давлатдориямон меомӯзем, зеро бе омӯхтан ва арҷгузори арзишҳои маънавию ахлоқӣ ва ҳуқуқии гузаштагонамон дар ин ҷаҳони пуртазод наметавонем инкишофи ҳамҷонибаи давлатдориро таъмин намоем

Нақши калидии роҳбари давлат дар сарнавишти раият (аҳоли, шаҳрвандон), дар таълимоти мутафаккирони бузурги тоҷик, чун Абунасири Форобӣ, Ибни Сино, Насириддини Тӯсӣ, Муҳаммад Ғаззоли, Фирдавсию Ҷомӣ зикр гардида, ҳар кадоми онҳо роҷеъ ба сифатҳои ахлоқӣ ва симои маънавии сарвари давлат андешаҳои худро баён кардаанд. Таҳлили андешаи онҳо нишон медиҳад, ки дар гузашта низ халқи тоҷик ҳамчун халқи тамаддунофар дар сарғаҳи низоми мутамаркази идоракунии қарор дошта, империяи аввали ҷаҳонро таъсис додаанд, ки он имрӯз ҳамчун намунаи барҷастаи давлатдорӣ ёд мешавад. Пешвои миллат хеле ба маврид таъкид намудаанд, ки халқи тоҷик аз қадим ба илм ва таълиму тарбия эҳтироми хос дошт ва дар тӯли таърих нобиғаҳое ба дунё овард, ки дар рушди илми ҷаҳонӣ ва бунёди ҷомеаи адлпарвар ҳиссаи бузург гузоштаанд [4].

Таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ ва таҷрибаи инсонӣ собит менамояд, ки дар бештари мавридҳо пешравию тағйиротҳо ва рушду парвозҳои баланди тамаддуну пешрафти давлатҳо ба нерӯи солими инсонӣ вобастагӣ дорад. Ба вижа, нақш ва нуфузи роҳбарону пешвоён, ки дар қабули қарору дастурҳои тақдирсоз калидӣ ва ҳалқунанда буд, ҳамеша диққатҷалбкунанда ва дар маркази тағйироту дигаргуниҳо қарор дошт. Зеро, ҳама гуна ислоҳот, ҳама гуна пешравиҳо ва ҳар гуна амалҳо дар ниҳояти қор ба нерӯи ақлонӣ ва ҷисмонии инсон вобаста аст. Аз ин дидгоҳ, дар ташаккули ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқии халқу миллатҳо шахсиятҳои таърихӣ ҳастанд, ки ном, фаъолият ва зиндагиномаи онҳо бо таъриху сарнавишти давлатдорӣ он халқу миллатҳо пайванди ногусастанӣ дорад.

Назари мунсифона ба таърихи навини давлатдорӣ ва ҳифзи арзишҳои миллии дар шароити имрӯза шаҳодати он аст, ки нақшу нуфуз ва қадршиносии рисолати давлатдорӣ дар ҳама давраи замон аҳамияти муҳим барои арзи ҳастӣ намудани халқу миллатҳо доштааст. Албатта, дар аҳди бостон вобаста ба шакли идоракунии ва режими сиёсӣ мавҷудияти қудрат ба шахсиятҳои алоҳида вобастагии сахт дошт, ки баъзе бо сиёсати одилона ва бархе бо сиёсати золимона худро дар саҳифаҳои таърих сабти ном кардаанд. Имрӯз бошад, идоракунии ҷомеа бо иродаи халқ ба роҳ монда шуда, дар ин росто ҳар шахси ватандӯсту худшиносро зарур аст, бо истифода аз ҳуқуқи конститусионии худ дар ташкили ҳокимияти давлатӣ ва пойдории он саҳмгузор бошад.

Дар афкори асримиёнагии тоҷику форс ва умуман тамаддуни исломӣ таълимоти маҳсули ахлоқӣ-ҳуқуқӣ ва сиёсии алоқаманд ба масъалаи роҳбари давлат, яъне таълимот дар бораи сарварӣ ташаккул ёфтааст, ки фасли муҳимтарини назарияи «мадинаи фозила»-и (Абунасири Форобӣ) мутафаккирони тамаддуни исломӣ маҳсуб мешавад. Дар ин давра низ мардуми тоҷику форс дар бунёди ҷомеаи адолатпарвар ва давлати қудратманд, ки меҳвари асосии онро ҳифзи ҳуқуқи озодагии инсон ташкил меод, нақши муассир гузоштаанд.

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Хирадномаи Искандарӣ»-и Ҷомӣ ва осори дигари асримиёнагии ниёғони мо ормонҳои ҳазорсолаи мардуми мутамаддини ориёинаҷод дар бораи сарвари одил ва давлати ҳуқуқбунёду адолатпаравар таҷассум ёфтаанд. Онҳо ҳамеша талош мекарданд, ки дар ҷомеа як низоми мутамаркази фароғири дорои арзишҳои ҳуқуқи озодагии инсон бунёд шаванд.

Бояд гуфт, адибон ва мутафаккирони асримиёнагии тоҷик давра ба давра бо тақозои давраи замон назарияи ҷомеаи ормониро тақмил дода, барои татбиқи ин ормони иҷтимоӣ вучуди як сарвари одилу хирадмандро шартӣ муҳим донистаанд. Таҳқиқи андешаҳои гузаштагон дар бораи роҳбари ҷомеаи ормонӣ барои дарки масъулиятшиносӣ (симои маънавию ахлоқӣ), вазифаҳо, ҳуқуқи ваколатҳои сарвари давлат аз дидгоҳи илму маърифат ва ташаккули ҳуқуқии халқи тоҷик мусоидат мекунад.

Дар асрҳои миёна бештар таълимоти теологияи сарварӣ бартарӣ дошт. Дар таълимоти мутафаккирони тоҷику форс масъалаи сарварӣ ҷойи сазовор дорад. Масалан, Низомулмулк дар “Сиёсатнома” ба масъалаи мазкур таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир менамояд. Ӯ диққати сарварону ҳокимонро бо масъалаҳои ахлоқӣ ҷалб сохта, онҳоро даъват менамояд, ки ба айшу ишрат дода нашуда, ба қорҳои давлатдорӣ машғул гарданд. Ҳамчун намуна, шоҳони одилро

таърифу тавсиф менамояд. Ҷ худ, ки дар вазифаи идораи давлатӣ ва ниҳоят масъулияти сиёсиро бар дӯш дошт, ба вазифаи шоҳ, амалдорони давлатӣ, нақши вакилону сафирон диққати махсус дода, фаъолияти мусбати онҳоро ҳамчун пояи давлатдорӣ ва раъйи чамъиятпарварӣ нишон меод.

Агар ба асрори давлатдории кишварҳои бузург, салтанатҳои азим ва низоми идории мӯтадили халқу қавмиятҳо, ки дар паҳнои онҳо рушду нумӯ ва пешрафти фарҳангӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқии онҳо то ба сатҳҳои ҷаҳонӣ расидааст, ҷӣ дар таърих ва ҷӣ дар замони имрӯз назар афканем, муҳимтарин ва асоситарин нуктаи ин асрор ҷустани ҷавоб ба ин савол аст, ки ҷӣ сабаб шуд, ки ин давлат ва ин тамаддунҳо то ба ин сатҳ расида, номи худро дар таърих неқ гузошта, барои наслҳои ояндаи худ шароити мусоиди иҷтимоӣ, таърихӣ ва ҷуғрофӣ боқӣ монда тавонистанд ва иддаи дигар аз ин давлатҳо ба ин муваффақият нарасидаанд.

Ҳуқуқшиносон ва давлатшиносон аз нигоҳи худ, ҳикмати ин асрорро ҷӯё мешаванд. Ин асрорро яке дар адлу инсоф, дигаре дар қушуни бузург, сеюмин дар тантанаи озодию баробарӣ, чорумин дар симои шахсиятҳои таърихӣ, панҷумин дар рушди илму техника, шашумин дар мувофиқ омадани сиёсати давлатӣ бо равандҳои таърихӣ ва ҳаводиси олам, ҳафтумин дар тақия намудан ба нерӯҳои халқӣ [2] ва ғ. мебинанд. Ҳатто дар масъалаи омилҳои қудратмандию сарватмандӣ ва нодорию камбизоатии кишварҳои асарҳои таҳқиқотӣ ва бунёди эҷод намудаанд. Ҷаҳони имрӯз бо далелҳои қатъӣ дар пайравӣ бо тамаддуни пешрафтаи ғарбӣ дар баробари ҳама асосҳо ва маҳакҳои рушддиҳандаи низоми давлатдорӣ ба вусъат ёфтани равандҳои демократӣ ва эътирофу ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон тақия менамояд. Шубҳае нест, ки ҳар назару ҳар ғоя, ҳар андешаю мафкура дар масъалаи мазкур таъсири худро ба пешрафту низом, тартиботу рушди рукҳои мухталифи ҷомеа, давлатҳо ва тамаддунҳо доштааст. Вале, бо вучуди он, вобаста аз махсусиятҳои таърихӣ ва анъанаҳои давлатдорӣ, дар ҳар давлат ва тамаддунҳо омилҳои ҷудоғона мавқеи назаррас ва марказӣ ва ё аққалан ибтидоиро касб кардаанд.

Дар ин бахш мероси арзишманди фарҳангии ниёғони мо яке аз заминаҳои муҳими ташаккули консепсияи сиёсии Пешвои миллат ба шумор меравад. Огоҳии амиқ аз таърихи гузашта, аз ормонҳо ва арзишҳои миллии гузаштагон ба Пешвои миллат имкон додааст, ки аз ин мероси гаронбаҳо дар тақмили консепсияи сиёсии хеш ва таҳкими асосҳои ҳуқуқӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии давлати демократию ҳуқуқбунёди Тоҷикистон самаранок истифода баранд. Аз ин рӯ, таҳлили назариявӣ ва илмӣ заминаҳо ва сарчашмаҳои муосири фаромиллӣ-умумибашарии ташаккули шахсияти сиёсӣ ва консепсияи сиёсии Пешвои Миллат, инчунин, муайян кардани дараҷаи таъсирпазирии ҳам шахсияти сиёсӣ ва ҳам консепсияи сиёсии Пешвои Миллат, ин сиёсатмадори маъруфи ҷаҳони муосир, аз ормонҳо ва арзишҳои миллии-сиёсии гузашта як масъалаи хеле муҳими илмӣ-таҳқиқотӣ махсус мешавад.

Пешвои Миллат ҳамчун фарзанди замони худ, дар баробари арҷгузорӣ ба суннатҳо ва арзишҳои ниёғон ва баҳрагирӣ аз онҳо, инчунин аз назарияҳо ва таҷрибаҳои неку созандаи муосири сиёсӣ, ки дар кишварҳои мутараққии ҷаҳон татбиқ шудаанд, дар танзим ва татбиқи амалии консепсияи сиёсии хеш ба таври мунтазам истифода мебаранд. Дар баробари ин, Пешвои миллат бо як ҳисси баланди масъулиятшиносӣ ҳар як арзиш ва дастоварди нави муосири сиёсиро тавре тақмил ва татбиқ менамоянд, ки онҳо барои амнияти миллии, таҳкими ҳуввият ва фарҳанги миллии ва рушди устувори чамъиятию иқтисодии Тоҷикистон қомилан мувофиқанд. Мисоли равшан, татбиқи усули дунявият дар сиёсат ва ҳуқуқии давлатии Тоҷикистон мебошад. Усули мазкур дар консепсияи сиёсии Пешвои Миллат ба тавре таҳрир ва тафсир шудааст, ки он аз дунявияти динситезии замони Шӯравӣ ба қуллӣ фарқ карда, муҳофизати давлатии арзишҳо ва эътиқодоти диниро ба ҳайси унсурҳои аслии ва ҷудонопазири фарҳанг ва ҳувияти миллии шаҳрвандон қафолат медиҳад.

Як омилҳои асосии ташаккули шахсияти сиёсӣ ва консепсияи сиёсии Пешвои Миллат – ин бевосита донишу истеъдод ва санъати волои роҳбарӣ, таҷрибаи бойи сиёсӣ, маъмурий

ва давлатдории худи Пешвои Миллат мебошанд, ки ханӯз дар замони Шӯравӣ ташаккул ёфта, пас аз соҳибситиклолии Тоҷикистон, сол то сол суфтаю пухта ва мукамалтар мешаванд. Таҳқиқи масъалаҳои мазкур барои тавсифи умумии ва ҳуқуқии сарчашмаҳои ғоявӣ, омилҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ташаккули шахсияти Пешвои Миллат ҳамчун як феномени нотақрори таърихи муосири Тоҷикистон имконият медиҳад.

Масъалаи дигаре, ки омӯзиш ва баррасии ҳамаҷонибаи он хеле муҳим аст, мазмуну мундариҷа, ҳадафҳо ва вазифаҳои асосии концепсияи сиёсии Пешвои Миллат, стратегияи татбиқи ҳадафҳои ҳуқуқию сиёсии Пешвои Миллат ва натиҷаҳои мебошанд, ки давлати соҳибистиклол ва миллии Тоҷикистон дар партави татбиқи амалии онҳо дар тӯли фаъолияти худ ба даст овардааст.

Миллати куҳанбунёди тоҷик дар масири қарнҳо азияти бемислоро паси сар кардааст. Баъд аз гузашти қарнҳо ва шикасту рехти давлатдорӣ халқи созандаи тоҷик тавонист давлати миллии ва ҷомеаи демократии худро бунёд ва пояи онро мустақкам кунад. Таҳлили мунсифонаи раванди шаклгирии давлати муосири тоҷик, таҳияи ҳокимияти давлатӣ, низоми ҳуқуқӣ, оташбаси ҷанги шаҳрвандӣ, ваҳдати миллии, ҳифзи истиқлолияти давлатӣ, барқарор намудани иқтисодиёти миллии, эҳёи фарҳанги миллии ва дигар унсурҳои муҳими ҳастии давлати муосир ба фаъолияти фарзанди содиқ, вафодор, қаҳрамон ва худододи ин миллат – Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бевосита вобастагӣ дорад. Ӯ шахсест, ки таҳти роҳбарияш давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягонаи Тоҷикистон бунёд гардида, ба ҷанги хонумонсӯзи шаҳрвандӣ хотима дода шудааст, дар ин раванд мушкилтарин вазифаҳои таърихии миллати тоҷик таҳти роҳбарии ӯ зина ба зина ҳалли худро ёфта, Тоҷикистон дар харитаи сиёсии ҷаҳон ҳамчун давлати соҳибихтиёри миллии ворид гардидааст [5].

Мо итминони комил дорем, ки ба қадри чунин роҳбар расидан, номи ӯро гиромӣ доштан ва роҳи интиҳобкардаи ӯро ҳифз карда, идома додан, эҳтиром аз роҳи таърихии муборизаи халқи тоҷик барои истиқлолият буда, қадршиносӣ аз давлати миллии, демократӣ, ҳуқуқбунёд, иҷтимоӣ ва дунявӣ Тоҷикистон аст. Эмомалӣ Раҳмон аз рӯзи аввали ворид гаштан ба арсаи сиёсат пайваста талош менамояд, ки ҳамоҳангии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва ҷомеаи демократӣ дар ташкили қудрати сиёсӣ бо иродаю манфиатҳои миллат ва халқи муайян маҳз дар паҳнои арҷгузорӣ ва эътирофи арзишҳои миллии, назари забон, фарҳанг, анъанаҳо, эътиқод, таърих ва боварҳо сурат гирад. Дар паҳнои давлати демократӣ арзишҳои миллии ҳамчун ҷузъи аслии ҳуқуқу озодиҳои шахсӣ, иҷтимоӣ ва коллективии халқ ба сифати арзишҳои башарӣ ва демократӣ эътироф шуда, ҳимояи давлатии онҳо қафолат дода мешавад. Аз фаъолияти содиқонаи ин абармарди миллат равшан аст, ки ӯ ягона роҳи начоти миллатро аз селоби таърихӣ дар ширеши васлқунандаи ин ҳамоҳангӣ, ба алоқаи устувории давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд танҳо дар вучуди мафкураи солими миллии имконпазир медонад.

Маҳз, бо дарназардошти ин Пешвои миллат фаъолияти сиёсии худро пеш аз ҳама барои ҳифзи миллат аз хатари парокандашавӣ, бо мақсади аз байн бурдани ҳар гуна зухуроти номатлуб, аз қабилӣ маҳалгарой, динситезӣ ва бегонапарастӣ, ки омилҳои бевоситаи заифқунандаи пояҳои давлатдорӣ миллии мебошанд, оғоз намуданд. Пешвои миллат, Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон барои пайдории давлати соҳибистиклол масъалаҳои зеринро ҳамчун омили асосӣ шинохтанд:

Якум, муттаҳидқунии миллат, пайдор намудани ягонагӣ, тамомияти арзӣ ва таҳкими иқтисодии давлати миллии соҳибистиклол, сулҳпарвар, ҳуқуқбунёд, иҷтимоӣ, дунявӣ ва демократӣ;

Дуюм, дар заминаи ваҳдати миллат, муҳаббат ба Ватан, забон, илму адабиёт, фарҳанг ва бедор намудани тафаккури миллии ва ҳисси худшиносӣ ифтихори миллии, омӯхтани таърихи гузаштаи худ, дарк намудани масъулияти давлатдорӣ;

Сеюм, зерӣ парчами ягонаи давлати миллии ва таҳкими ваҳдати миллии, бунёди ҷомеаи адлпарвар, сарчамъ намудани ҳамаи ҳизбу ҳаракатҳои мухталиф ва ташкилотҳои

сиёсиву чамбиятӣ, дар доираи конун бо роҳи мусолиҳа ва гуфтушунид ҳал намудани ҳамаи ихтилофоти бамиёномада;

Чорум, ҳифз намудани бойгарихои моддӣ ва маънавии миллат, бузургдошту қадршиносии ашхосе, ки дар ҷодаи ваҳдати миллат, худшиносию ифтихори миллӣ, муттаҳидии мардуми Тоҷикистон хизматҳои арзанда кардаанд.

Ин иқдоми пешгирифтаи сиёсатмадор ва фидоии миллат дар шароити имрӯзу фардои раванди ҷаҳонишавии манфиатҳо, дар паҳноии бархурди тамаддунҳо ва роҳи ноҳамвори рушди давлатҳои тозаистиклол, ки халқу миллатҳои мухталифро ба гирдоби бало ва хунрезии бемаънӣ гирифта карда истодааст, миллати тоҷикро аз ин бӯҳрон раҳонид ва дар арсаи ҷаҳонӣ ҳамчун миллати тамаддунофар муарифӣ намуд. Бинобар ин, бояд ҳар як шаҳрванди ватандӯст, ки нисбат ба имрӯзу ояндаи худ ва фарзандонаш бетараф нест, дарк намояд ва барои ҳудуд ҳазм намояд, ки на Президент, на муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба мисли як шахсият, балки миллат ва давлати муосири мо ба эътирофи қаҳрамоноҳои фарзанди содиқу сарсупурдааш, бунёдгузори давлати миллӣ ва Пешвои муаззамии миллаташ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун рамзи сиёсии миллат, ба сони ғояи муттаҳидкунандаи миллат ва халқи Тоҷикистон эҳтиёҷи қавӣ ва таъриҳӣ дорад. Замоне истиқлолияти давлатиро ба даст овардем, ки дар кишвар фазои номусоиду фалокатбори сиёсӣ реша давонда буд. Дар ин ҳолат киштии давлатдорӣ моро капитани роҳнамо зарур буд, ки миллатро аз парокандагӣ наҷот ва роҳи беҳтарро дар бунёди давлати демократӣ нишон диҳад. Барои он ки ин кишти дигарбора ба гирдоби балоҳои таъриҳӣ гирифта нагардад, пеш аз ҳама ба капитани он бояд арҷгузори шуда, роҳи муайянкардааш зарур аст, ки дар маҷрои таъриҳӣ ҳифз гардад.

Масъалаи дигари мавриди таҳқиқ, нақши Пешвои Миллат дар рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ҳалли мушкилоти глобалӣ, алаҳхусус, дар мубориза ба муқобили экстремизм ва терроризм ва падидаҳои дигари хатарноки ҷаҳони муосир мебошад. Пешвои миллат дар баробари барқарорсозии сулҳу ваҳдат, ҳамкориҳои дӯстонаро бо давлатҳои Осиёи Марказӣ, Осиёи Ҷанубӣ, Осиёи Ҷанубу Шарқӣ, Шарқи Наздик, Амрико, Аврупову Африқо ва созмонҳои ҷаҳонӣ мунтақаӣ ба роҳ мондааст. Имрӯз Тоҷикистон бо зиёда аз 180 давлати ҷаҳон муносибатҳои дӯстонаи дипломатӣ дорад ва аз ҷониби тамоми ташкилотҳои ҷаҳонӣ, ки манфиати Тоҷикистон дар он дида мешавад, мебошад. Самти асосии сиёсати давлатии Тоҷикистон дар соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ сиёсати «дарҳои боз» аст, ки таҳти роҳбарии хирадмандонаи Эмомалӣ Раҳмон рушд карда истодааст. Бояд тазаққур дод, ки консепсияи сиёсӣ-ҳуқуқии Пешвои Миллат як назарияи бисёрҷанба буда, тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ва масоили танзими онҳоро фаро мегирад. Ин андешаро нашри мунтақаи монографияҳо ва мақолаҳои сершумори илмӣ ва оммавӣ, ки ба таҳлили паҳлӯҳои гуногуни фаъолияти сиёсии Пешвои Миллат бахшида шудаанд, собит менамояд.

Тоҷикистон дар тӯли солҳои Истиқлолияти давлатии кишвар ба дигаргуниҳои азим ва тақдирсоз ноил гардидааст. Аз ҷумла, бунёди нақбҳо, тармими роҳҳо, сохтмони иншооти азим, ба қор даровардани нерӯгоҳҳои барқии обӣ, ба шароити замони муосир мувофиқ гардонидани вазъи илму маориф, ташаккули давлати шаклан демократӣ ва мазмунан миллӣ, таъмини сулҳу субот, ҳифзи арзишҳои миллӣ, ташаккули қонунгузори миллӣ бо дарназардотши ҳифзи арзишҳои миллӣ ва башарӣ, заминаҳои ҳуқуқии рушди иқтисодиёт дар маҷмӯъ натиҷаи талошҳои пайвастаи Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мебошанд, ки дар умум, барои баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум равона шудаанд. Дар пешрафт ва рушди кишвар, ташаккули давлатдорӣ тоҷикон, инкишофи низомии ҳуқуқии миллӣ, ҳифзи Истиқлоли давлатӣ ва бунёди ҷомеаи демократӣ нақши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хеле бузургу мондагӯр аст. Сиёсати давлатдорӣ, шаклу шеваи роҳбарӣ, ҳислатҳои мардумпарварӣ, инсондӯстӣ ва некхоҳии ӯ дар саҳифаҳои таърих бо хатти заррин таҷассум ёфта, арҷгузори шудааст ва ин анъана идома хоҳад ёфт, зеро ҳеч миллати мутамаддин номи фарзандони фарзонаашро фаромӯш намекунад ва онро бо ҳуруфоти

заррин дар хотираи абадзиндаи таърихии худ сабт менамояд. Ба қавли Шайх Саъдӣ:

Зиндаву ҷовид монд, ҳаркӣ накӯном зист,
К-аз ақибаш зикри хайр зинда кунад номро.

Эҳёи дубораи суннатҳои давлатдорӣ миллӣ, эҳтиром ва арҷгузорӣ ба таърих, забон, фарҳанг, дину мазҳаби аҷдодӣ, ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон, арҷ гузоштан ба шахсиятҳои таърихӣ, бедор намудани худшиносии миллӣ ва дигар арзишҳои башарӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклоли мо заҳмату талошҳои пайвастаи Пешвои миллат маҳсуб меёбанд.

Эҳё ва пос доштани хотираи таърихии халқ ва номи неки аҷдодони сарбаландамон кори хайрест, ки аҳмияти онро наметавон бо ягон меъёр андоза кард, зеро ин кор барои дар руҳияи ҳудогоҳию ватанпарастӣ, азиз доштани тамоми муқадасоти сарзамини аҷдодӣ ва афзун гардонидани сарвати маънавии миллат нақши муасир дорад [1].

Ба қадри ҳамаи ин заҳматҳо расидан, хизматҳои шоистаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмонро гиромӣ доштан, роҳи интиҳобкардаи халқи тоҷикро ҳифз кардан, сиёсати оқилона, хирадмандона ва дурандешонаи Президенти кишварро дар ҳифзи истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ҷонибдорӣ намудан, саҳм гузоштан дар ҷодаи бунёди давлати миллӣ, ҳуқуқбунёд ва демократии Тоҷикистон қарзи вичдонии ҳар шаҳрванди ин сарзамини биҳиштосо ба ҳисоб меравад. Имрӯз месазад, ки концепсияи давлатдорӣ Эмомалӣ Раҳмон аз нигоҳи афкори сиёсӣ ҳуқуқӣ мавриди таҳлил қарор гирад. Зеро заҳмату талошҳои пайвастаи ӯ боис гардидааст, ки имрӯз дар кишвар низоми ҳуқуқии миллӣ ва давлатдорӣ миллии мо ташакул ёфта, ҳуқуқи манфиатҳои инсон ва шаҳрванд дар асоси арзишҳои миллӣ ва башарӣ эълон, эътироф ва ҳифз карда мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Мактаби давлатдорӣ Эмомалӣ Раҳмон: масъалаҳои ташакул ва рушд. Ҷилди I. – Душанбе: «Фасл-4» 2021.
2. Райнерт Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Пер. с англ. Н. Автономовой. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. – 384 с.
3. Раҳмонов Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён (китоби сеюм) – Душанбе: «Ирфон», 2006. – 228 с.
4. Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо олимони кишвар, аз 18 март соли 2020, ш. Душанбе [Манобеи электронӣ]. – Низоми дасрасӣ: <http://www.president.tj/node/22643> (санаи мурочиат: 03.11.2021).
5. Холиқзода А.Ғ. Пешво ва оини давлатсозӣ. Монография. – Душанбе: МН «Дониш», 2021. – 472 с.

УДК.343.34

Ширинҷонов Ф.И., Ҳақимов Ш.Ш., Сафарова З.М.

ҲАМКОРИҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ-ҲУҚУҚӢИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР МУБОРИЗА БО ЧИНОЯТКОРИИ МУТАШАККИЛОНА

Бо инкишофи сиёсат, иктисодиёт ва техника хусусияти чинояткорӣ муташаккил тағйир ёфт. Дар натиҷа мафҳуми созмонҳои чиноятӣ трансмиллӣ пайдо шуд. Табиати глобалии иттиҳодҳои чиноятӣ муборизаро бо онҳо душвор намуда, ҳамкориҳои давлатҳоро

тақозо мекунад. Аз ин рӯ, дар мубориза бар зидди ҷиноятҳои муташаккил аҳамияти ҳамкориҳои байналмилалӣ аён мебошад. Мақсади таҳқиқот баррасии санадҳои байналмилалӣ ва миллии мебошад, ки ҳамкорӣ дар соҳаи мубориза бо ҷиноятҳои муташаккилро таъмин мекунад. Дар мақолаи мазкур асосҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии ҳамкориҳои байналмилалӣ давлатҳо дар самти мубориза бо ҷинояткорӣ баррасӣ гардида, қайд мегардад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд қонунгузориҳои миллии худро дар ин самт дар доираи мубориза бо ҷиноятҳои байналмилалӣ минбаъд низ тақмил диҳад.

Калидвожаҳо: ҳамкорӣ, муқовимат, ҷиноятҳои муташаккил, ташкилоти ҷиноятӣ, ҷиноятҳои байналмилалӣ

Ширинджонов Ф.И., Хакимов Ш.Ш., Сафарова З.М.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В БОРЬБЕ С ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ

С развитием политики, экономики и технологий изменился характер организованной преступности. В результате чего возникло понятие транснациональной преступной организации. Глобальный характер преступных сообществ усложняет борьбу и требует сотрудничества между государствами, поэтому в борьбе с организованной преступностью важность международного сотрудничества очевидна. Целью исследования является рассмотрение международных и национальных инструментов, которые обеспечивают сотрудничество в сфере противодействия организованной преступности. В данной статье исследуются правовые и организационные основы международного сотрудничества государств в борьбе с преступностью, а также делается вывод о том, что Республику Таджикистан следует продолжать совершенствовать свое национальное законодательство в этой области в рамках борьбы с международной преступностью.

Ключевые слова: сотрудничество, противодействие, организованная преступность, преступная организация, международная преступность.

Shirinjonov F.I., Khakimov Sh.Sh., Safarova Z.M.

INTERNATIONAL COOPERATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE FIGHT AGAINST ORGANIZED CRIME

With the development of politics, economics and technology, the nature of organized crime has changed. As a result, the concept of transnational criminal organizations emerged. The global nature of criminal communities complicates the fight and requires cooperation between states. Therefore, in the fight against organized crime, the importance of international cooperation is obvious. The aim of the study is to consider international and national instruments that ensure cooperation in the field of combating organized crime. This article examines the legal and organizational foundations of international cooperation between states in the fight against crime, and also concludes that the Republic of Tajikistan should continue to improve its national legislation in this area as part of the fight against international crime.

Keywords: cooperation, counteraction, organized crime, criminal organization, international crime.

Ташаккули муносибатҳои байндавлатӣ дар самти мубориза бо ҷинояткорӣ асосан тавассути татбиқи чораҳои миллии дорои хусусияти пешгирикунанда, ҷазодиҳӣ ва тарбиявӣ сурат мегирад. Аммо тавре таҷриба нишон медиҳад, танҳо бо ин тадбирҳо ноил шудан ба натиҷаҳои мусбӣ ғайриимкон аст. Ҳамкориҳои давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ дар самти пешгирии паҳнгардии ҷинояткориҳои муташаккилона муҳимияти

хосаро касб менамояд [3;12;14].

Мафҳуми «ҳамкорӣ» маъноӣ якҷоя иштирок намудан дар кори умумиро дорад. Ҳамкориӣ байналмилалӣ бошад, кори муштарақ, иштирок дар корҳои муштарақи марбут ба муносибатҳои байни халқҳо, давлатҳо дар соҳаи сиёсати хориҷӣ мебошад. Тибқи Оинномаи СММ тамоми давлатҳо бояд ҳамкориҳоро бо ҳамдигар мувофиқи мақсад ва принципҳои Оинномаи СММ, санадҳо ва уҳдадорӣҳои байналмилалӣ ба роҳ монанд [8].

Тафовути асосӣ байни кӯмак ва ҳамкорӣ дар хусусияти он амалҳо мебошад, ки дар сурати кӯмак ё ҳамкорӣ дар масъалаҳои ҷинойтӣ анҷом дода мешаванд. Ёриҳои ҳуқуқии байналмилалӣ иҷрои амалҳои муайянеро пешбинӣ мекунад, ки барои ҳалли баъзе масъалаҳои марбут ба тафтиш, мурофиа ва иҷрои ҳукмҳо дар парвандаҳои ҷинойтӣ мусоидат мекунад. Ҳамкорӣ маъноӣ фаъолияти мақсаднок ва доимӣ, муштарақ ва ҳамроҳангшуда, васеъ ва гуногунранг дар шакл ва самти фаъолияти мақомоти салоҳиятдори ҳифзи ҳуқуқро дорад, ки ба манфиатҳои умумии давлатҳои ҳамкор дахл дорад ва ҳадафҳои онҳо дар мубориза бар зидди ҷинойткорӣ мебошад.

О.Г. Волеводз чунин мешуморад, ки ҳамкориӣ байналмилалӣ дар мубориза бар зидди ҷинойткорӣ бо фаъолияти ҳамроҳангшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва дохилии кишварҳои гуногун оид ба ҳимояи манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат аз ҷинойтҳои байналмилалӣ ва фаромиллӣ, инчунин қабули ҷинойткори миллӣ танзим карда мешавад. Объектҳои ин фаъолият чораҳои мебошанд, ки ба таъмини раванди миллии ҷинойтӣ ва аз ҷониби судҳои онҳо татбиқи адолати судӣ дар парвандаҳои ҷинойтӣ, ки ба тартиботи ҳонагӣ ҳалал мерасонанд [4, с.26]. Л.Н. Галенская қайд мекунад, ки «чунин ҳамкориҳо дар алоҳидагӣ баррасӣ намудан мумкин нест, зеро он тамоми хусусиятҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ҳар як давраи мушаххаси таърихро дар бар мегирад, қоидаҳо ва принципҳои он натиҷаҳои мубориза ва ҳамкориҳо тасвир мекунад».

Сарчашмаҳои асосие, ки заминаи ҳуқуқии ҳамкориҳои байналмилалӣ дар мубориза бар зидди ҷинойткорӣ ташкил медиҳанд, созишномаҳои байналмилалӣ бисёрҷониба, минтақавӣ ва дучониба, созишномаҳо оид ба расонидани ёриҳои мутақобилаи ҳуқуқӣ дар масъалаҳои ҷинойтӣ ва истирод, созишномаҳо - ҳуҷҷатҳои таъсисии мақомоти байналмилалӣ ва созмонҳои марбут ба ҷинойткорӣ, созишномаҳои байниидоравӣ, инчунин қонунгузори миллӣ ва пеш аз ҳама қонунгузори ҷинойтӣ мебошанд [13;15;17].

Бори аввал танҳо дар Конгресси V СММ оид ба пешгирии ҷинойткорӣ ва муносибати ҷинойткорон, ки соли 1975 дар Женева баргузор шуда буд, эътироф карда шуд, ки ҷинойт дар шакли тижорати байналмилалӣ нисбат ба шаклҳои анъанавӣ он таҳдиди ҷиддитар мебошад [7, 18].

Баъдтар, ин мушкилот дар дигар конгресси СММ фаёлона муҳокима карда шуд. Ҳамин тавр, дар Конгресси VIII, ки соли 1990 дар Гавана баргузор шуда буд, гуфта шудааст: "... ҷинойткориҳои муташаккилона ба амният ва суботи миллӣ ва байналмилалӣ таҳдиди бевосита дорад ..." [11, с. 200].

Қабули қатъномаи Конгресс ба ин муносибат бо қарори махсуси 45/123 Ассамблеяи Генералии СММ ва якҷанд нишастҳо, семинарҳо ва конфронсҳои байналмилалӣ оид ба проблемаи ҷинойткориҳои муташаккилонаи фаромиллӣ тасдиқ карда шуд.

Эълонияи Конгресси ёздаҳуми Созмони Милали Муттаҳид (Бангкок, апрели соли 2005) бори дигар нигарониҳои амиқи худро аз паҳн ва миқёси ҷинойткориҳои муташаккили фаромиллӣ, аз ҷумла қочоқи маводи муҳаддир, қонунигардонии маблағҳои бо роҳи ҷинойткорӣ бадастомада, қочоқи инсон, қочоқи муҳочирон, қочоқи силоҳ, терроризм ва робитаҳои тақрор кард. Байни онҳо, мураккабӣ ва диверсификатсияи торафт афзояндаи гуруҳҳои муташаккили ҷинойткор ба назар мерасанд [2].

Бо мақсади ҳамроҳангсозии талошҳои давлатҳо, ҷомеаи ҷаҳонӣ стандартҳо ва меъёрҳои ҳам универсалӣ (дар сатҳи Созмони Милали Муттаҳид) ва ҳам минтақавӣ (дар сатҳи Шӯрои Аврупо) -ро таҳия кардааст. Ғайр аз он, дар доираи Созмони Милали Муттаҳид шартномаҳо оид ба ҷинойткориҳои байналмилалӣ (ҷинойтҳои ҳарбӣ, апартеид,

генотсид, чиноятҳо муқобили инсоният ва ғ.) таҳия ва қабул гардиданд.

Айни замон, масъалаи ҳамкории давлатҳо дар мубориза бо терроризми байналмилалӣ ва мувофиқан, таҳияи конвенсияҳои нави дорои хусусияти зиддитеррористӣ, ки зухуроти хатарноки терроризмро муайян мекунанд, муҳим аст.

9 декабри соли 1999 бо қатъномаи Маҷмаи Умумии СММ дар иҷлосияи 54-уми худ Конвенсияи байналмилалӣ оид ба мубориза бо маблағгузориҳои терроризм қабул карда гардид.

Ҷанбаҳои алоҳидаи чиноятҳои фаромиллӣ зухуроти хатарноки коррупсияро муайян мекунанд. Таҷрибаи Шӯрои Аврупо дар ин соҳа ҷолиб аст, ки дар доираи он ду санад қабул ва барои имзо кушода шудааст - Конвенсияи ҳуқуқи чиноятӣ оид ба коррупсия аз 27 январи соли 1999 ва Конвенсияи ҳуқуқии шаҳрвандӣ оид ба коррупсия аз 4 ноябри соли 1999.

Конвенсия оид ба шустушӯӣ, ҷустуҷӯ, мусодираи даромадҳо аз чиноят бадастомада аз 8 ноябри соли 1990 дар шафати конвенсияҳои зидди коррупсия қарор дорад. Ин сатҳ универсалӣ мебошад, зеро ҳама санадҳо ва барномаҳои таҳия ва қабулнамудаи созмонҳои махсусгардонидашудаи байналмилалӣ ба сабабҳои маъмултарин ва шароити рушд ва мавҷудияти ин навъи чиноят дар ҳама кишварҳо бидуни истисно нигаронида шудаанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун яке аз кишварҳои узви ИДМ барномаҳои байналмилалиро дар соҳаи ҳамкории мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бо ИДМ дар мубориза бар зидди чиноятҳои муташаққилонаи фаромиллӣ фаъолона амалӣ менамояд [9, с. 251; 19]. Ҷамҷунин Конвенсияи Аврупо оид ба мубориза бар зидди терроризм, ки хусусияти минтақавӣ дорад, 27 январи соли 1977 қабул гардидааст. Иштирокчиёни он зиёда аз 30 давлати Аврупо мебошанд.

Бо сарпарастии Шӯрои Аврупо Конвенсияи Аврупо оид ба истирод дар соли 1957 ва Конвенсияи Аврупо оид ба кӯмаки мутақобила дар масъалаҳои чиноятӣ ба имзо расиданд. Ин конвенсияҳо инчунин барои давлатҳои ғайриаврупоӣ боз ҳастанд; акнун Исроил узви он аст.

Намунаи дигар, ташаккули системаи таъсиррасонии зидди чиноят дар дохили ИДМ мебошад, ки дорои Конвенсияи бисёрҷониба оид ба кӯмаки ҳуқуқӣ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ дар масъалаҳои шаҳрвандӣ, оила ва чиноятӣ аз 22 январи соли 1993 мебошад.

Рӯйдодҳои, ки дар фазои пасошӯравӣ ба амал омада буданд, барои ҳамроҳсозии мақомоти ҳифзи ҳуқуқи кишварҳои узви ИДМ дастгирии ҳуқуқиро талаб мекарданд. 17 феввали соли 1994 дар Ашхобод Созишномаи давлатҳои аъзои ИДМ дар бораи ҳамкории вазоратҳои корҳои дохилӣ дар мубориза бо чиноятҳои муташаққил ба имзо расид.

Он ҳафт шакли асосии ҳамкориро муқаррар намуд:

1) мубодилаи оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, маълумотномавӣ, криминалистӣ ва дигар иттилооти мавриди таваҷҷуҳи тарафайн, аз ҷумла:

- ҳама гуна чиноятҳои, ки дар қаламрави Давлати Тарафи дигар дар ҳаёти гуруҳи муташаққил содир шудаанд ё барои содир кардан омода шудаанд;

- далелҳо ва рӯйдодҳои мушаххас, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки дар чинояти муташаққил даст доранд ё дар гумонбарӣ дар он даст доранд;

- сохтор, кадрҳо, соҳаи фаъолият, ташкили идоракунии, робитаҳои сохторӣ ва берунии гуруҳҳои чиноятӣ, ки фаъолияти онҳо дорои хусусияти байналмилалӣ мебошад;

- робитаҳои мавҷуда ё имконпазири гуруҳҳои чинояткор, ки дар давлатҳои Тарафҳо фаъолият мекунанд;

- шаклҳо ва усулҳои пешбурди фаъолияти чиноятӣ аз ҷониби гуруҳҳои муташаққил, аз ҷумла "шустушӯӣ" маблағҳои, ки дар натиҷаи чунин фаъолият ба даст оварда шудаанд, инчунин чораҳои самарабахши мубориза бар зидди чиноятҳои муташаққилона;

2) гузаронидани амалиёт бо дархости амалиёти фаврӣ-ҷустуҷӯӣ ва ҷудоғона амалҳои муҳофизатӣ дар парвандаҳои марбут ба чинояти муташаққил;

3) мубодилаи таҷриба, аз ҷумла тавассути ҷаласаҳо, конференсияҳо ва семинарҳо оид ба мубориза бар зидди чиноятҳои муташаққилона;

4) банақшагирӣ ва татбиқи тадбирҳои ҳамоҳангшуда, ки ба пешгирӣ, ошкор ва қатъ кардани ғайриқонунии ҷиноии гуруҳҳои муташаккил, дар ҳолати зарурӣ, гузаронидани "таҳвили назорат" равона шудаанд;

5) мубодилаи санадҳои қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, тавсияҳои методӣ оид ба мубориза бар зидди ҷинояткории муташаккил, инчунин мусоидат дар ба даст овардани адабиёти таълимӣ ва илмӣ оид ба ин масъалаҳо;

6) мусоидат дар асоси шартномавӣ дар таълим ва бозомӯзии кадрҳо, аз ҷумла тавассути ташкили таҷрибаомӯзӣ дар воҳидҳои махсуси мубориза бар зидди ҷинояткории муташаккилона;

7) гузаронидани таҳқиқоти муштарак оид ба мубориза бар зидди ҷинояткории муташаккилона, ки манфиати тарафайн доранд.

Ҳамин тариқ, созишномаҳои байнидавлатӣ оид ба расонидани ёрии ҳуқуқӣ заминаи асосии ҳуқуқии ҳамкории самараноки мақомоти ҳифзи ҳуқуқи ин кишварҳо дар мубориза бар зидди ҷинояткории муташаккил мебошанд. Онҳо баробарии ҳуқуқҳо ва ўҳдадорӣҳои тарафҳои аҳдшиканро оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои шахсӣ ва амволӣ, интиқоли ҳуҷжатҳо ва гирифтани мавод, эътироф ва иҷрои қарорҳои суд муқаррар мекунанд.

Як қатор созишномаҳои имкони робитаи мустақимро байни мақомоти марказии салоҳиятнок қанор гузошта, канали дипломатӣ фароҳам меоранд, ки ин мӯҳлати иҷрои дастурамалҳо ва дархостҳо, табодули иттилооти дахлдорро оид ба қонунгузорӣ ва таҷрибаи амалияи татбиқи қонун таъмин менамояд. Муқаррароти ин созишномаҳои имкон медиҳанд, ки як қатор масъалаҳои соҳаи расонидани ёрии ҳуқуқӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ, аз ҷумла таъқиби ҷиноятӣ, амалҳои гуногуни муҳофизатӣ, ки ба гирифтани далелҳо, тафтишот, интиқоли ашёи марбут ба ҷиноят, истирдоди ҷинояткорон равона карда шудаанд, ҳал карда шаванд.

Созишномаҳои дучонибаи байниҳукуматӣ ҳамкории мақомоти ҳифзи ҳуқуқро дар мубориза бо баъзе намудҳои ҷиноятҳои фаромиллӣ ба танзим мебароранд ва чунин намудҳои ҳамкориро, ба монанди мубодилаи маълумот дар бораи ҷинояткорон, маҳалли ҷойгиршавии онҳо, табодули иттилоот дар бораи ҷиноятҳои тарҳрезишуда ё содиршуда муқаррар мекунанд.

Аммо, тавре ки дар боло қайд кардем, асоси ҳамкорӣҳои минтақавӣ ва дучонибаи ҳамкорӣҳои давлатҳо дар сатҳи ҷаҳонӣ мебошад. Аз ин рӯ, барои ҷомеаи ҷаҳонӣ аён буд, ки конвенсияе таҳия карда шавад, ки дар он универсалии иштироки давлат бо универсалии мавзӯи танзим пурра ва ғайрӣ гардонда шавад. Ин гузариши пайвастаи оқилонро ба дурнамо ба конвенсияи ҳамҷониба ва гуногунсоҳаро дар назар дорад, ки принсипҳо ва стандартҳои умумии ҳамкорӣҳои байнидавлатиро дар самти пешгирӣ ва қатъ кардани ҷиноятҳои фаромиллӣ ҳамчун як падидаи мураккаб дар бар мегирад.

Дар шароити амалӣ, ҳамкорӣ дар мубориза бо ҷинояткорӣ дар ду сатҳ амалӣ карда мешавад. Сатҳи аввал дохилӣ мебошад. Ин як системаи мақомоти милитсия мебошад, ки тибқи қонунҳои миллӣ ва байналмилалӣ ғайриқонунӣ намуда, амнияти ҷамъиятӣ ва тартиботи ҳуқуқиро таъмин мекунад. Дар ҳолати зарурӣ, дар ҳолатҳои амалии террористӣ ва ҷинояткории муташаккилона мақомоти амнияти миллӣ ба қор шуруъ мекунад, ки он низ дар доираи салоҳияти худ механизмҳои ҳамкорӣҳои байналмилалиро дар мубориза бар зидди ҷинояткорӣ истифода мебарад. Дуюм - сатҳи байналмилалӣ. Ин мақомот, системаҳои мақомот ва созмонҳои, ки барои мубориза бо ҷинояткории умумӣ (масалан, Интерпол) ва назорат, қатъ ва мубориза бо ҷинояткории муташаккилона ва терроризм таъсис дода шудаанд (масалан, Қумитаи зиддитеррористии СММ, Маркази зиддитеррористии ИДМ).

Бисёре аз меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ба Кодекси ҷиноятӣ ва Кодекси муҳофизатии ҷиноии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар натиҷаи бастанӣ Конвенсияҳои байналмилалӣ ҳамкорӣ дар мубориза бар зидди ҷинояткорӣ ворид карда шуданд, дар ҳоле ки дар назди Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи тақмили ҷиноятӣ, муҳофизатии ҷиноятӣ, маъмурӣ, амалиётӣ, соҳаҳои қонунгузорӣ гузошта шуданд. Айни ҳол, доираи чунин

ҳамкориҳо мутобиқи раванди интернационализатсияи ҷиноят ва тағйирёбии хусусияти намудҳои алоҳидаи ҷиноят васеъ мешавад. Намудҳои ҷиноятҳои байналмилалӣ, аз қабили терроризм, шустушӯи пул, қочоқи инсон, қочоқи байналмилалии маводи муҳаддир ва коррупсия аз ҳама нигароникунанда мебошанд.

Таъсиси Суди байналмилалии ҷиноятӣ, тавсеаи салоҳияти он тамоюли афзояндаи адолати судии миллиро инъикос мекунад, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ як тамоюли ногузири объективӣ мебошад [16,с. 28].

Ҳамин тариқ, ҳамкориҳои байналмилалӣ бо истифода аз шаклҳо ва усулҳои кӯҳна, ба монанди истирод ва расонидани кӯмаки ҳуқуқӣ дар тафтишоти ҷиноятӣ ва заминаҳои нави ҳуқуқие, ки барои мубориза бо намудҳои мушаххаси ҷиноятҳо дар сатҳи милли пешбинӣ шудаанд, инкишоф меёбад.

Дар рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ин самт созмони байналмилалии ғайриҳукумати Transparency International нақши муҳим дорад. Ин ягона созмони ғайритиҷоратист, ки вазифаҳои баланд бардоштани масъулият ва мубориза бо коррупсия, ҳам дар сатҳи байналмилалӣ ва ҳам дар сатҳи милли мебошанд. Созмони мазкур соли 1993 таъсис ёфтааст. Имрӯз он дар 60 кишвар, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон филиалҳо дорад. Қароргоҳи ин созмон дар Берлин аст. Transparency International таҳқиқоти васеъро дар кишварҳои гуногуни ҷаҳон анҷом медиҳад, тавсияҳо оид ба мубориза бо коррупсия таҳия мекунад [20,с. 28; 21]. Шарти муҳимтарини муваффақияти ҳамкориҳои байналмилалӣ дар мубориза бо коррупсия ҳамкориҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар соҳаи муҳофизат ва криминалистика мебошад. Бо назардошти фаъолияти Интерпол ва Европол, мавҷудияти созишномаҳои сершумори дучониба ва бисёрҷониба оид ба ҳамкорӣ байни мақомоти ҳифзи ҳуқуқи кишварҳои мухталиф заминаҳои объективии рушд фароҳам оварда шудаанд. Мувофиқи хусусиятҳои ин кор, ин масъалаҳо муфассал баррасӣ карда намешаванд, аммо таҳияи амиқи илмӣ ин мушкилот фавран зарур аст.

Шарти ҳатмии ҳамкориҳои муваффақонаи байналмилалӣ дар мубориза бо коррупсия илман асоснок будани он мебошад. Ин бидуни саъйи якҷояи мутахассисон, бахусус ҳуқуқшиносон ва криминологҳо дар таҳияи мушкилоти мубориза бо коррупсия бо роҳҳои милли ва байналмилалӣ ғайриимкон аст. Имрӯз тавачҷуҳи ҷомеаи илмӣ ба мушкилоти коррупсия аз ҳарвақта бештар аст. Қариб ҳар моҳ дар кишварҳои мухталифи ҷаҳон конференсияҳо ва форумҳои байналмилалӣ оид ба коррупсия баргузор мешаванд. Чунин ба назар мерасад, ки ба фарқ аз сиёсатмадорон ва кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, олимони муқовимат бо коррупсия ба муваффақиятҳои назаррас ноил шудаанд.

Дар сатҳи байналмилалӣ, як созмони пешқадами тадқиқотӣ, ки мубориза бо ҷинояткорӣ ва коррупсияро ҳамроҳанг мекунад, Институти тадқиқотии СММ оид ба ҷинояткорӣ ва адолат (UNICRI) мебошад. Transparency International низ кори назаррасро дар соҳаи ҳамкориҳои байналмилалии илмӣ анҷом медиҳанд.

Форуми умумиҷаҳонии мубориза бо ҷиноят ва антитеррор, ки соли 2002 таъсис ёфтааст, дар муттаҳидсозии криминологҳо нақши назаррас дорад.

Намунаи ҳамкориҳои умедбахши байналмилалии олимони дар мубориза бо коррупсия шабакаи марказҳои илмӣ оид ба омӯзиши ҷинояткорӣ фаромиллӣ ва коррупсия мебошад (TRACCC), ки дар Донишгоҳи Амрико (Вашингтон, ИМА) таъсис ёфтааст. Афзалияти марказҳо дастгирии олимоне мебошад, ки мушкилоти ҷинояткорӣ муташаккилона ва коррупсияро меомӯзанд [1].

Сарфи назар аз ҳамкориҳои байналмилалӣ дар доираи СММ пас аз Конгресси V (Женева, 1975) ва тақвияти ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷониба дар солҳои охир, як қатор масъалаҳои ҳалношуда боқӣ мондаанд.

Мушкилоти табиати ҳуқуқӣ. Мавҷудияти системаҳои гуногуни ҳуқуқии ҷиноятӣ, ки ба принципҳои гуногун асос ёфтаанд, ки дар натиҷаи он як амали ҷиноятӣ гуногун арзёбӣ карда мешавад. Масалан, соли 1982 Кодекси ҷиноятии Италия моддаи 416-bis –ро қабул намуд, ки дар он омадааст: "Ҳар касе, ки дар иттиҳодияи навъи мафия иборат аз се ва ё

зиёда нафар иштирок мекунад, бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба мӯҳлати аз 3 то 6 сол чазо дода мешавад. Ҳамаи онҳое, ки иттиҳодияҳо ташкил мекунанд, идора мекунанд бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба мӯҳлати аз 4 то 9 сол чазо дода мешаванд».

Дар Олмон таъсиси иттиҳодияҳои ҷиноятӣ маънои "асоси иттиҳодияро дорад, ки ҳадафаш содир кардани ҷиноятҳо, ё иштирок дар ҷунин иттиҳодия ё дастгирии он мебошад" (моддаи 129 Кодекси ҷиноии Олмон) [6].

Қонуни ҷиноии Испания барои узвият дар ташкилоте, ки ба истеҳсол, паҳн, савдои маводи муҳаддир нигаронида шудааст, ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ мекунад (моддаи 371 Кодекси ҷиноятӣ Испания).

Кодекси нави ҷиноятӣ Фаронса мафҳуми ҷунин шакли иттиҳодияи ҷиноятиро ба монанди иттиҳодияи ҷиноятӣ пешбинӣ намуда, ҷавобгариро барои иштирок дар он муқаррар менамояд [10, с. 35]. Ҷунин тафовутҳо дар қонунгузориҳои ҷиноятӣ ба барқарор ва таҳкими ҳамкориҳои байни давлатҳо мусоидат намекунад. Барои ҳалли ин масъала, талошҳо барои ҳамоҳангсозӣ ва тақрибан қонунгузориҳои миллӣ бояд тақвият дода шаванд.

Мушкилоти сиёсати хориҷӣ. Ҳамкорӣ дар мубориза бо ҷинояткориҳои муташаккил аз сиёсати хориҷии давлатҳо, муносибатҳои байни онҳо вобаста аст. Ин муносибатҳо ҳар қадар тезу тунд бошанд, ҳамкорӣ ҳамон қадар мушкилтар мешавад, хусусан вақте ки ақидаҳои гуногун ба ҳам бархӯрд мекунанд.

Проблемаи иқтисодӣ. Бисёр кишварҳо, мувофиқи сатҳи рушди иқтисодии худ, наметавонанд ҳамкориҳои комилро дар мубориза бо ҷинояткориҳои муташаккилона таъмин кунанд.

Мушкилоти сиёсии дохилӣ. Ҳукуматҳои баъзе кишварҳо наметавонанд вазъи сиёсии кишварҳояшонро (баъзе кишварҳои ИДМ - Гурҷистон, Тоҷикистон, Осие - Афғонистон, Амрикои Лотинӣ, Африқо) назорат кунанд, ки дар назорати ҷинояткорӣ дар қаламрави онҳо, аз ҷумла муташаккилона саҳм мегиранд.

Мушкилоти коррупсия дар ҳукуматҳои баъзе давлатҳо. Ҳукуматҳо ба ҳамкорӣ дар мубориза бар зидди ҷинояткориҳои муташаккил манфиатдор нестанд, хусусан вақте ки эшелони олии қудрат ба фасод ғарқ шудааст ва ҳамкориҳои байналмилалӣ метавонад мавқеи мансабдорони фасодзада ё ҳатто тамоми ҳукуматро халалдор кунад. Ин ҳам дар мавриди ҳамкорӣ бо давлат - "муқимкунандаи созмонҳои ҷиноятӣ" дахл дорад.

Мушкилоти соҳибхитиёрӣ дар раванди ҳамкорӣ. Ҳукуматҳои баъзе давлатҳо шаклҳои муайяни ҳамкориро даҳолат ба қорҳои дохилии ин давлат меҳисобанд. Масалан, баъзе ҳукуматҳо ҷунин мешуморанд, ки шаҳрвандоне, ки қонунро вайрон мекунанд, бояд дар кишварҳои худ ба ҷавобгарӣ кашида шаванд ва ба тобеияти хориҷӣ дохил нашаванд, аз ин рӯ, давлатҳо аксар вақт аз истирдоди шаҳрвандони худ худдорӣ мекунанд, ҳатто агар далелҳои қавии гуноҳи онҳо мавҷуд бошанд. Бисёр вақт шахсони истирдодшуда ба истирдод манфиатдор нестанд. Ин ба фарқияти санксияҳо барои содир кардани як ҷиноят вобаста аст, ки қонунҳои ҷиноии давлатҳои гуногун пешбинӣ кардаанд.

Набудани сохтори ягонаи байналмилалӣ ҳамоҳангсоз. Бешубҳа, яке аз мушкилоти ҳамкориҳои байналмилалӣ дар мубориза бо ҷинояткориҳои муташаккилона мавҷуд набудани маркази ягонаи идоракунии ва ҳамоҳангсозии тамоми амалиёт ва амалҳои мебошад, ки ба мубориза бо ҷинояткориҳои муташаккилона нигаронида шудаанд.

Нақши Интерполро нодида гирифтани мумкин нест, аммо вазъи ҷунин аст, ки вазифаҳои ба зиммаи ин созмон гузошташуда барои таъмини ҳамкориҳои судманд дар мубориза бо ҷинояткориҳои муташаккилона кофӣ нестанд. Васеъ намудани ваколатҳои Интерпол ё таъсиси як мақомоти мустақили дигари байналмилалӣ барои таъмини идоракунии ва ҳамоҳангсозии амалиёте, ки ба безаргардонии гуруҳҳои муташаккили ҷинояткор равона карда шудаанд, зарур аст [5;11;12].

Дар сатҳи байналмилалӣ механизми конвенсионии мубориза бар зидди ҷинояткориҳои муташаккилона, маблағгузориҳои он ва коррупсия мавҷуд аст, ки аз сатҳи сифатан нави фаҳмиш ва омодагии ҷомеаи ҷаҳонӣ барои мубориза бо ин хатар гувоҳӣ медиҳад. Ба

андешаи мо механизми самарабахши татбиқи меъёрҳои аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ дар ин соҳа таҳияшуда ва ташаккули системаи давлатии воқуниши саривақтӣ ба ҳолатҳое, ки аз ғайриқонуниятӣ чунин иттиҳодҳои ҷиноятӣ оғохӣ медиҳанд, зарур аст.

Зарурати муттаҳид сохтани кӯшишҳои давлатҳо дар мубориза бар зидди ҷинояткорӣ, интернационализатсияи қонунҳои ҷиноятӣ ва системаҳои муҳофизатии ҷиноятҳои давлатҳои гуногун, ҳамкориҳои бештари онҳоро бо ҳам ва бо ҳуқуқи байналмилалӣ тақозо мекунад. Дар натиҷаи кӯшишҳои муштараки давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ мафҳумҳои универсалии ягонаи ҷиноятҳои байналмилалӣ ва ҷиноятҳои дорои хусусияти байналмилалӣ таҳия карда мешаванд, ки ба системаҳои қонунгузории давлатҳои алоҳида дохил карда шудаанд. Ҳамзамон, як қатор ҷиноятҳои байналмилалӣ дар қонунгузории дохилӣ ба таърифҳои миллӣ асос ёфтаанд. Ба андешаи мо, ин ҳолатҳо таърифҳои ягонаи меъёриро дар сатҳи байналмилалӣ талаб мекунанд, ки ин ба зарурати фароҳам овардани фазаи ягонаи ҳуқуқӣ вобаста аст ва имкон медиҳад, ки мубориза бо ҷинояткорӣ дар сатҳи байналмилалӣ самараноктар карда шавад.

Солҳои охир ҳамкориҳои байналмилалӣ дар мубориза бар зидди ҷинояткорӣ чунин хусусиятҳои нав ба даст оварданд, ба монанди банақшагири ва тавсеаи таҳқиқоти муштарақ, ташкили системаи назорат аз болои иҷрои онҳо, ки самти хеле умедбахши ин соҳа мебошад. Сарфи назар аз он, ки солҳои охир дар сатҳҳои гуногун барои муттаҳид сохтани давлатҳо ба fronti ягонаи зидди ҷинояткорӣ қадамҳои назаррас гузошта шуданд, ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ин соҳа одатан дар ҳолати рушд қарор доранд.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирок дар тадбирҳои байналмилалӣ мубориза бо ҷинояткорӣ муташаккилона ва барои муқовимати самараноки терроризм, экстремизм, савдои одамон, ташкили муҳоҷирати ғайриқонунӣ ва дигар шаклҳои ҷиноят, ки ҳоло ба тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсии давлат ғайриқонунона ворид мешаванд, муҳим аст.

Ҳамин тавр, ҳамкориҳои байналмилалӣ, ҳамчун унсурҳои зарурии назорати мунтазами ҷинояткорӣ муташаккилонаи фаромиллӣ, метавонад ҳам тавассути усулҳои ғайрирасмӣ (мубодилаи иттилоот, таълим ва табодули кадрҳо, кӯмаки техникаӣ) ва ҳам ба таври расмӣ дар шакли мусоидат ба истиродоти ҷинояткорон ва ёриҳои ҳамдигарии ҳуқуқӣ ҳангоми тафтиш амалӣ гардад. Истифодаи маҷмӯи усулҳои ғайрирасмӣ ҳамкорӣ дар якҷоягӣ бо усулҳои расмӣ метавонанд барои рафъи мушкилот ва нофаҳмиҳо, инчунин пешгири аз таъхир дар раванди назорати ҷинояткорӣ муташаккилонаи фаромиллӣ муҳим бошанд.

АДАБИЁТ

1. Антипенко В. Ф. Международная криминология: опыт исследования терроризма. Одесса: Феникс, 2011. 355 с
2. Воронин Ю. А. Транснациональная организованная преступность: монография. Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. юрид. акад., 1997. 72 с.
3. Взаимодействие советского уголовнопроцессуального и международного права. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. С. 24–25. 25
4. Волеводз А. Г. Правовые и методические основы деятельности органов предварительного следствия России по розыску, аресту и обеспечению конфискации за рубежом денежных средств и имущества, полученных преступным путем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1999. С. 28.
5. Галенская Л. Н. Основные направления сотрудничества государств по борьбе с преступностью (правовые проблемы): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Ленинград, 1979. 44 с. С4
6. Das Strafgesetzbuch der Bundesrepublik Deutschland – SPB.: Verlag «Law Center Press, 2003. 524 S.
7. Зимин В., Зубов И. Международное сотрудничество в области борьбы с преступностью

и охраны общественного порядка. Москва: ВНИИ МВД России, 1993. 158 с. .

8. Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности от 15 нояб. 2000 г. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_789. Бастрыкин А. И.

9. Кудратов, Н. А. Незаконная миграция как угроза национальной безопасности Республики Таджикистан / Н. А. Кудратов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2019. – № 3(28). – С. 251.

10. Кудратов, Н.А. Уголовное право Республики Таджикистан. Общая часть / Н. А. Кудратов. – Душанбе: Таджикский государственный университет коммерции, 2012. – 366 с. – EDN YUVBPG.

11. Кудратов, Н.А. Международно-правовое сотрудничество по уголовным, гражданским и арбитражным делам / Таджикский государственный университет коммерции. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2012. – 434 с. – EDN TBLPQA.

12. Кудратов, Н. А. Национальная и государственная безопасность как видовой объект преступления против основ конституционного строя и безопасности государства / Н. А. Кудратов // Уголовная юстиция. – 2019. – № 13. – С. 29-33. – DOI 10.17223/23088451/13/6. – EDN CYANHW.

13. Кудратов, Н. А. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства. Учебно-методическое пособие / Н. А. Кудратов. – 2 издание. – Душанбе : Бахманруд, 2020. – 240 с. – EDN XQAWVJ.

14. Кудратов, Н. А. Чиноятҳо ба муқобили давлат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон / Н. А. Кудратов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2019. – № 2(27). – С. 124-128. – EDN HCUTNY.

15. Кузнецова Н. Ф. Новый уголовный кодекс Франции. Вестник Московского университета. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994. № 2. С. 34–43. 35

16. Лукашук И. И. Международное уголовное право: учебник. Москва: Спарк, 1999. 287 с. 200

17. Черкасов Р. А. Проблемы международного сотрудничества в области борьбы с организованной преступностью. Международно-правовые чтения / отв. ред. П. Н. Бирюков. Воронеж: ВГУ, 2003. Вып. 1. 250 с.

18. Шарифуллин Р. А. Международное сотрудничество в области предупреждения преступности и уголовного правосудия: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Казань, 2006. 308 с.

19. Ширинджонов, Ф. И. Уголовная ответственность за организацию преступного сообщества: международный и зарубежный опыт / Ф. И. Ширинджонов // Права человека в современном мире: концепции, реальность и перспективы : Материалы международной научно-практической конференции, посвящённой Дню прав человека и международному дню борьбы с коррупцией, Душанбе, 03 декабря 2021 года. – Душанбе: Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, 2022. – С. 245-253. – EDN TSWCMM.

20. Уголовный кодекс Италии. Общая часть и преступления против государства / вступ. ст. и пер.: Ципия А. Г. М., 1991. 163 с.

21. Флетчер Дж., Наумов А. В. Основные концепции современного уголовного права. Москва: Юристъ, 1998. 512 с. 25

Курбонова З.М.

СЕНАРИЯҲОИ ИНКИШОФИ МУНОҚИШАҲОИ СИЁСӢ ВА РОҲҲОИ ПЕШГИРИИ ОНҲО

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои муноқишаҳо ва ҳолатҳои муноқиша дар шароити муосир баррасӣ карда шудааст. Вазъияти муҳим он аст, ки дар айни замон ба даст овардани сулҳу оромӣ ва қобилияти амал кардан дар ҳолатҳои муноқиша хеле душвор ба ҳисоб меравад. Инсоният дар тӯли асрҳо бо мушкилоти робитаи байни низоъ ва таҳаммулпазирӣ мубориза мебарад. Имрӯз ҳамагон медонанд, ки масъалаҳои амниятӣ дар маркази таваҷҷӯҳ то дер боз мемонанд. Комилан равшан аст, ки муноқиша на танҳо далели ҳаёти мо, балки омиле ҳам мебошад, ки ба он ислоҳҳои чиддӣ дароварда метавонад. Ҳамин тариқ, муноқишаи оилавӣ, ки ба зухуроти шадид оварда шудааст, метавонад ҳамаи аъзоёни онро бадбахт кунад. Муноқишае, ки боиси ҷанги байни кишварҳо гардид, метавонад онҳоро хароб кунад, ба тақдири шаҳрвандони на танҳо ин кишварҳо, балки тамоми ҷаҳон таъсир расонад. Аммо ҳуди ҳамон ҷанҷол, ки конструктивона ҳал карда шудааст, барои пайдор гардондани сулҳу оромиш ва инкишоф додани ҳамкорӣ имкониятҳои нав фароҳам меоварад.

Калидвожаҳо: муноқиша, вазъияти низоъӣ, муноқишаҳои сиёсӣ ва сарчашмаҳои онҳо, манбаъҳо ва шаклҳо, сценарияҳои ҳал ва пешгирии низоъҳо.

Курбонова З.М.

СЦЕНАРИИ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ И СПОСОБЫ ИХ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

В данной статье рассматриваются проблемы конфликтов и конфликтных ситуаций в современных условиях. Важно то, что одновременно добиться мира и способности действовать в конфликтных ситуациях очень сложно. Человечество веками билось над проблемой соотношения конфликта и терпимости. Сегодня всем известно, что вопросы безопасности еще долго будут оставаться в центре внимания. Понятно, что конфликт является не только фактом нашей жизни, но и фактором, который может привести к серьезным реформам. Таким образом, семейный конфликт, переросший в полномасштабный конфликт, может сделать несчастными всех его членов. Конфликт, приведший к войне между народами, может уничтожить их и отразиться на судьбах граждан не только этих стран, но и всего мира. Однако сам конфликт, конструктивно урегулированный, открывает новые возможности для мира и сотрудничества.

Ключевые слова: конфликт, конфликтная ситуация, политические конфликты и их источники, источники и формы, сценарии разрешения и предотвращения конфликтов.

Kurbonova Z.M.

SCENARIOS FOR THE DEVELOPMENT OF POLITICAL CONFLICTS AND WAYS TO PREVENT THEM

This article deals with the problems of conflicts and conflict situations in modern conditions. The important thing is that it is very difficult to achieve peace and the ability to act in conflict situations at the same time. Humanity has struggled for centuries with the problem of the relationship between conflict and tolerance. Today, everyone knows that security issues will remain in the spotlight for a long time to come. It is clear that conflict is not only a fact of our

lives, but also a factor that can lead to serious reforms. Thus, a family conflict that develops into a full-blown conflict can make all its members unhappy. The conflict that led to war between peoples can destroy them and affect the fate of citizens not only of these countries, but of the whole world. However, the conflict itself, constructively resolved, opens up new opportunities for peace and cooperation.

Key words: conflict, conflict situation, political conflicts and their sources, sources and forms, conflict resolution and prevention scenarios.

Афзоиши таваччуҳ ба вазъиятҳои муноқишавӣ ду сабаб дорад. Яқум, дар тамоми соҳаҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ вусъат ёфтани ихтилофот аллақай нишонаи замони мост. Набудани ҳамдигарфаҳмӣ байни мардум, хушунат, таҷовуз, терроризми фарогир, тарс аз оянда, яъне мураккаб шудани доимии ҳуди проблемаи муноқиша дар ҳаёти реалӣ, муноқишахоро муҳим ва мубрам мегардонад. Дуввум, мо имрӯз дар марҳалаи тамоман нави тараққиёти эволюсионӣ қарор дорем, ки инсоният барои мавҷудияти минбаъдаи худ бошуурона масъулиятро ба души худ мегирад. Агар пештар ба Худо, ба қудратҳои олии, ба ҷодугарон, ба ҳизби коммунистӣ таъя мекарданд, имрӯз беш аз пеш равшантар мегардад, ки шиори ҳаёти муосир ифодаи «Ба худ кӯмак кунед» ба ҳисоб меравад [5 С.3].

Истилоҳи "низоъ" аз вожаи латинии «conflictus» гирифта шудааст, ки маънояш "бархӯрд, ихтилофи ҷиддӣ, баҳс" аст. Тавре ки таҳлили адабиёти махсус нишон медиҳад, мафҳуми «низоъ» бо вучуди паҳншавӣ ва аҳамияти васеъаш, мафҳуми равшан ва каму беш мафҳуми универсалӣ надорад [2 С.127].

Дар адабиёти муосир оид ба муноқиша 112 таъриф ва тафовути ҷиддие дар баёни онҳо мавҷуд аст. Пас, "низоъ" чист?

Низоъ – зухуроти зиддиятҳои объективӣ ё субъективӣ мебошад, ки дар муқовимати тарафҳо ифода меёбад.

Низоъ роҳи тезу тундтарини ҳалли зиддиятҳои муҳиме мебошад, ки дар ҷараёни муносибатҳои мутақобила ба миён меоянд, ки аз муқовимат ба субъектҳои муноқишавӣ иборат буда, одатан бо эҳсосоти манфӣ ҳамроҳӣ мекунанд.

Муноқишаҳо гуногун мешаванд. Дар байни онҳо: низоъҳои байнишаҳсӣ, низоъҳои байнигурӯҳҳо ва навъҳои онҳо, гурӯҳҳои манфиатдор, гурӯҳҳои дорои хусусияти миллӣ, гурӯҳҳои, ки бо мавқеи ягона муттаҳид шудаанд, зиддиятҳои байни асоссиатсияҳо, низоъҳои дохилии институтсионалӣ, зиддиятҳои байнидавлатӣ, байни фарҳангҳо ё намудҳои фарҳангҳо, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, низомӣ ва ғайра [4 С.17].

Аз шумораи зиёди низоъҳо барои баррасии низоъҳои сиёсӣ, манбаъҳои онҳо ва раванди ҳалли онҳоро ҷудо кардан бамаврид аст. Сарчашмаҳои низоъҳои сиёсӣ ба маънои васеъ метавонанд иҷтимоӣ, ғайриҷамъиятӣ ва яқоя бошанд.

Ҳамчун манбаи мушаххаси низоъҳои сиёсӣ муносибати байни инсон ва табиатро инъикос мекунанд, ки дар он ҳарду тараф ба рушди низоъ саҳм мегузоранд. Аммо доираи хеле васеътари манбаъҳои низоъ дар омилҳо ва асосҳои иҷтимоии он мавҷуд аст. Ин мафҳумҳо ниҳоят гуногунанд ва бо хусусиятҳои соҳаҳои алоҳидаи сиёсат (дохилӣ ва байналхалқӣ), бо хусусияти субъектҳо (инфироидӣ, гуруҳӣ, оммавӣ), инчунин бо дигар ҷиҳатҳои алоқаманд карда мешаванд.

Ақсар вақт, се сабаби асосии муноқишаҳои сиёсӣ вучуд дорад. Пеш аз ҳама, ин шаклҳо ва ҷанбаҳои гуногуни муносибатҳои иҷтимоӣ мебошанд, ки номутобиқатии мақоми субъектҳои сиёсӣ, табиноат ва вазифаҳои онҳо, манфиатҳо ва талабот ба қудрат, инчунин норасоии захираҳо ва ғайраро муайян мекунанд. Инҳо, манбаъҳои объективии зиддиятҳои мебошанд, ки имконияти ба низоъҳои сиёсӣ табдил ёфтандро доранд. Онҳо, масалан, тафовути мақоми элитаи ҳукмрон ва контрэлита, гуруҳҳои гуногуни манфиатдор, давлатҳои алоҳида, минтақаҳо ва ғайраро қайд мекунанд.

Ҷун қоида, шиддати берунии ҷунин низоъҳо ба осонӣ хомӯш кардан мумкин аст. Аммо метавон бо роҳҳои гуногун сарчашмаҳои ихтилофи тарафҳои дар бозии сиёси

иштирокдоштаро танҳо тавассути дигаргунсозиҳое, ки ё худ ташкили ҳокимиятро дар ҷамъият тағйир медиҳанд, ё ислоҳоти асосҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ (фарҳангӣ)-ӣ давлатиро, фаъолияти сиёсии субъектҳои ҳаммуносиба аз байн мебаранд. Масалан, имрӯз як зумра олимони консепсияҳои пешниҳод мекунад, ки зиддиятҳои байни кишварҳои сарватманд (Шимол) ва камбизоат (Ҷануб) дар асоси тасдиқи бартарафнашавандаи онҳо (назарияҳои «ҷазираҳои рушд» ва «миллиарди тиллоӣ», ки имкони дар шукуфои зиндагӣ қарданро танҳо барои аҳолии кишварҳои пешрафта, бар хилофи дигар давлатҳо ва минтақаҳои ҷаҳон пешниҳод мекунад).

Тағйир додани доими чунин манбаҳои низоъ низ бояд ба назар гирифта шавад. Масалан, дар шароити муосир тезтунд шудани муносибатҳои байни кишварҳои саноатӣ ва захиравӣ, ҷараёни муҳоҷират ва равандҳои урбанизатсияро дар минтақаҳои рӯ ба тараққӣ мушоҳида қардан мумкин аст. Дар баробари ин, низоъҳои «анъанавӣ» байни давлатҳои милли аз арсаи байналмилалӣ берун шуда, ҷойгоҳи зиддиятҳои гуногуни минтақавӣ, маҳаллӣ, тамаддуниро медиҳанд.

Боз як манбаи муҳими иҷтимоӣ низоъҳои сиёсӣ ихтилофи ҷамъият (гурӯҳҳо ва иттиҳодияҳои онҳо) вобаста ба арзишҳо ва идеалҳои сиёсӣ, анъанаҳои фарҳангӣ, баҳодиҳии рӯйдодҳои алоҳида, инчунин дигар ақидаҳои аз ҷиҳати субъективӣ муҳим дар бораи падидаҳои сиёсӣ мебошад. Чунин муноқишаҳо бештар дар он кишварҳое ба вуҷуд меоянд, ки дар онҳо дар бораи роҳҳои ислоҳоти давлатдорӣ ақидаҳои сифатан гуногун ба ҳам мепайвандад, пояҳои сохтори нави сиёсии ҷомеа гузошта шуда, роҳҳои баромадан аз бӯҳрони иҷтимоӣ ҷустуҷӯ мешаванд. Масалан, олими амрикоӣ Р.Инглехарт дар робита ба низоми муносибатҳои сиёсии ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар айни замон мафҳумҳои зиёди исломӣ, конфутсионӣ, буддӣ ва дигар моделҳои сохти ҷаҳонӣ дар заминаи мавҷуда ва тағйирёбанда сохта нашудаанд, таносуби қувваҳо дар ҷаҳон, балки дар бораи муроҷиат ба идеалҳо ва арзишҳои худ; ва дар ҳақиқат ба бознигарии амиқи асосҳои иҷтимоӣ фарҳангии воқеияти муосир ва фалсафаи сиёсат даъват мекунад [3 с. 64-74].

Дар мавриди сценарияҳои рушди вазъияти муноқишавӣ, марҳалаи пайдоиши он одатан дар шакли пинҳонӣ сурат мегирад. Дар ин марҳила ташаккули шароит ва ба вуҷуд омадани тамоилҳои муноқишаи оянда ба амал меояд, ки дар назари аввал ҳавфнок ба назар намерасанд ва боиси оқибатҳои вазнин намегарданд.

Дар марҳалаи дуоми инкишофи вазъияти муноқишавӣ микъёси он васеъ мешавад, ки ба вазъи умумии кишвар таъсир мерасонад ва ҳукумати марказиро водор мекунад, ки барои пешгирии шиддат ёфтани он бо ҷалби мақомоти ҳифзи ҳуқуқ барои ба эътидол овардани вазъият ва мубориза бо ифротгароён чораҳо андешад.

Дар марҳалаи сеюми инкишофи муноқиша, ки бо хеле тез тунд шудани вазъият хос аст, тарафҳои ба ҳам муқобил ба муборизаи ошкорой мусаллаҳона шуруъ мекунад. Созмонҳои мусаллаҳӣ ғайриқонунӣ пайдо мешаванд, амалҳои террористӣ, диверсия ва гаравгонгирӣ содир мешаванд.

Марҳилаи чоруми рушди бӯҳрон бо ҷалби субъектҳои сиёсати байналмилалӣ дар шахсияти созмонҳои ҳуқуқи башар ва башардӯстона, инчунин расонидани фишори дипломатӣ, иттилоотӣ, таблиғотӣ ва иқтисодӣ ба аҳоли ва роҳбарияти мамлакате, ки дар он ҷо вазъияти ҷанҷол ба амал меояд. Агар чунин фишорҳо ба натиҷаҳои дилхоҳ оварда натавонанд ва бархӯрд шакли ҷанги дохилоӣ мегирад, ки дар ҷараёни он шӯришиён речаҳои ҳокимро сарнагун қарда наметавонанд (чунон ки дар Либия ва Сурия буд), пас Шӯрои Амнияти СММ масъалаи даҳолати мусаллаҳонаро ба муқобили ин давлат барои сарнагун қардани речаҳои «диктаторӣ» ба миён мегузорад [9 С. 109–111].

Идоракунии низомҳои муосирӣ давлатӣ ва байналмилалӣ дар ҳама марҳилаҳои рушди онҳо априорӣ зиддимуноқишавӣ мебошад. Ин аз сиёсатмадорони тамоми сатҳҳо талаб мекунад, ки зуҳуроти наздикшавии низоъро сари вақт дарк қарда, қарорҳои мувофиқи идоракунии қабул кунанд. Барои роҳбарияти олии ҳукумат унсӯри муҳимтарини идоракунии зиддимуноқишавӣ ташхис ва роҳҳои пешгирикунандаи тамоюл ва падидаҳои низоъӣ

мебошад. Ташхис имкон медиҳад, ки дар бораи ҳадафҳо ва имкониятҳои воқеии ҷонибҳои муҳолиф маълумоти боэътимод ба даст оварда, ки ба ташаккули модели рефлексивии идоракунии зиддимуноқишавӣ имкон медиҳад. Ҳамзамон, идоракунии зиддимуноқишавӣ ҳамчун низоми чораҳо ва усулҳои ташхис, ошкор, безараргардонии сабабҳои зухуроти бӯҳронӣ ва рафъи оқибатҳои онҳо муайян карда мешавад. Он бояд тамоми марҳалаҳои пайдоиш ва инкишофи низоъ, аз ҷумла пешгирӣ ва рафъи оқибатҳои онро фаро гирад. Низоми идоракунии зиддимуноқишавӣ бояд чандир бошад, ба ҷолишҳо ва таҳдидҳои ба вучуд омада зуд воқуниш нишон диҳад, ба тағйироти вазъи иҷтимоӣ сиёсӣ ва байналмилалӣ мутобиқ бошад, инчунин иқтисодии геополитикӣ ва усулҳои ғайрирасмӣ идоракуниро, ки дар ихтиёри давлат мавҷуд аст, самаранок истифода барад. Дар баробари ин бояд омили вақтӣ, ки арзиши иқтисодӣ ва ҳарбию сиёсӣ дорад, махсусан дар давраи зухур ва рушди тамоюлу падидаҳои бӯҳронӣ аҳамият дорад. Ин хусусиятҳои механизми идоракунии зиддимуноқишавӣ ҳалли ҷунин масъалаҳоро, аз қабилӣ саривақт эътироф намудани аломатҳо ва сабабҳои наздикшавии низоъ, инчунин тасниф ва таҳияи тадбирҳои рафъи он муайян мекунад. Хусусиятҳои инфиродӣ ва вижагиҳои ҳар як ҳолати муноқишавӣ таҳияи усулу чораҳои мушаххасро дар ташхис, пешгирӣ барои сари вақт ва самаранок рафъи тамоюлҳои таҳдидкунанда тақозо мекунад. Масъалаи пешгирии муноқишаҳо ва ҳолатҳои бӯҳронӣ аз он сабаб муҳим аст, ки пешгирии ин зухурот нисбат ба боздоштани онҳо хеле осонтар аст. Ҳамзамон мақсади фаъолияти пешгирӣ саривақт эътироф намудани аломатҳо, хусусияти низоъ ва сабабҳои ба амал омадани он, инчунин ташаббускорон ва қувваҳои ҳаракатдиҳанда дар сатҳи ҷомеа, давлатӣ ва байналмилалӣ мебошад. Дар ин ҷо бояд таъкид кард, ки ҳуди мафҳуми «пешгирӣ» на нисбат ба бӯҳрон ва низоъ умуман, балки танҳо ба шаклҳои харобиоварӣ он дахл дорад. Инро бо он шарҳ медиҳад, ки рушди иҷтимоӣ сиёсӣ низомҳои иҷтимоӣ ва байналмилалӣ ва падидаҳои бӯҳронӣ бо он алоқаманди ногустанӣ, ки шакли низоъро мегиранд, имконнопазир аст, балки кушиш кардан лозим аст, ки зухуроти харобиовари онҳо, ки бо зуроварӣ, талафоти одамон, зарар ба молу мулк, манфиатҳо ва арзишҳои ҷамъиятӣ алоқаманданд, пешгирӣ карда шавад. Аз ин рӯ, мазмуни фаъолияти пешгирикунанда муайян намудани чораҳои таъсиррасонӣ ба унсурҳои сохтори низоъ, ки иштирокчиёни муноқиша, ангеаҳои рафтори онҳо, объектҳои таъсиррасонӣ ва усулу воситаҳои истифодашавандаро дар бар мегирад, пеш аз ба амал омадани зухуроти харобиовари он [3 С.149- 150]. Вобаста ба хусусияти муноқиша, манбаҳои пайдоиш ва инкишофи он, фаъолияти пешгирикунанда бояд ба пешгирии зуроварӣ, авҷ гирифтани беназорати он ва бозгардонидани ҷараёни ҳодисаҳо ба ҳалли осоиштаи мушкилот нигаронида шавад. Аз ин лиҳоз, ду намуди фаъолияти пешгирикунанда ҷудо карда мешавад: дар марҳилаи аввал барои пешгирии муноқиша ва пас аз пайдоиши он, пешгирии рушди беназорати он. Ҷорабиниҳо оид ба огоҳии пешакии муноқишаҳо ва ҳолатҳои бӯҳронӣ ба пешгирии авҷ гирифтани зуроварӣ ба бархӯрди мусаллаҳонаи тарафҳо ё эътирозҳои оммавии омма нигаронида шудаанд. Дар баробари ин, бояд ба назар гирифт, ки аксар вақт яке аз тарафҳои муноқиша дар назди худ вазифаи ба эътидол овардани муносибатҳоро намегузорад ва дар ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли он бо тарафи муқобил аз рӯи шартнома намеояд. Намунаҳои ҷорабиниҳо оид ба пешгирии низоъҳо ва ҳолатҳои бӯҳронӣ дипломатияи катл, миёнаравии ходимони ҷамъиятӣ ва динӣ, миссияҳои нозирон, фиристодани нерӯҳои посдори сулҳ ба минтақаҳои бӯҳронӣ, машқҳои ҳарбӣ дар минтақаҳои ҳамшафати минтақаи муноқиша, инчунин намоиши парчами ҳарбӣ – қувваҳои ҳарбии баҳрӣ ва ҳавоӣ. Ба назар мувофиқ аст, ки ҳамаи ин тадбирҳо пеш аз он ки ҷанг ба муқобилияти мусаллаҳонаи байни тарафҳо табдил ёбад, ба амал бароварда шавад. Стратегияи огоҳкунии бармаҳал барои ҳолатҳои бӯҳронӣ бояд низоми муассири мониторинги маконҳои муноқишаҳои эҳтимолиро барои харитаи онҳо ва муайян кардани динамикаи рушд истифода барад. Беҳтарин давраи мониторинги муноқиша марҳилаи ниҳонӣ он мебошад, зеро дар ин ҳолат тамоми имкониятҳо барои пешгирии рушди низоъ тибқи сценарияи фалокатбор мавҷуданд. Созмонҳои гуманитарӣ ва муассисаҳои хориҷӣ, ки

дар минтақаҳои муноқиша фаъолият мекунад ва аз чониби шахсони сеюм чалб карда намешаванд, метавонанд дар бораи вазъи ин мушкилот маълумоти мукамал ва боэътимод пешниҳод кунанд, инчунин алоқаҳои шахсӣ ва вазифаҳои миёнаравро, ки барои пешгирӣ кардани бомуваффақияти чанҷол хеле пурқимат мебошанд, ба ҷо оваранд. Ин фаъолиятро метавон дар ҳамкорӣ бо расонаҳо ва ташкилотҳои илмӣ амалӣ кард. Чорабиниҳои пешгирикунанда метавонанд вазифаҳои муайян ва омӯзиши омилҳоеро дар бар гиранд, ки афзоиши низоъ, инчунин сарҳадҳои эҳтимолии он ва шиддатнокии ихтилофҳоро нишон медиҳанд. Маълумоти гирифташуда бояд барои муҳокима дар ҷамъияти коршиносон, ташкили муколама ва гуфтушунид байни тарафҳо-иштирокчиёни муноқишаи эҳтимоли истифода шавад [8 С.40]. Дар марҳалаҳои минбаъда чалби созмонҳои байналмилалӣ, инчунин таъмини моддию техника ба талашҳои миёнаравҳо ва гуфтушунидчиён, инчунин фиристодани нерӯҳои сулҳпарвар ба минтақаҳои муноқиша имконпазир аст. Ҳамаи ин тадбирҳо ба тарафҳо барои ҷустуҷӯи роҳҳои бо усули осоишта ҳал намудани вазъияти чанҷол фурсати муҳим медиҳад. Дар марҳалаи пешгирӣ кардани инкишофи беназорати низоъ вазифа аз он иборат аст, ки сабабҳои асосии вазъияте, ки дар асоси омӯзиши манфиатҳои ба ҳам муҳолифи тарафҳо ва асимметрии муносибатҳои онҳо ба амал омадаанд, мунтазам таҳлил карда шавад. Чорабиниҳои васеъмиқёси пешгирикунанда аз омӯзиши сабабҳои нобаробари рушди минтақаҳо ва вазъи ҷомаҳои этно-динӣ, хусусиятҳои фарҳанги иҷтимоию сиёсии онҳо ва муносибати байни онҳо бо назардошти сабабҳои муайяншудаи сохтори муноқиша иборатанд, ки нобаробарии иқтисодию иҷтимоии аҳолии вилоят ва фаъолияти бесамари мақомотро дар бар мегирад. Натиҷаи таҳияи чораҳои пешгирикунанда метавонад барномаҳои рушди иқтисодии минтақаҳои даргириҳо, таҳияи механизмҳои ҳалли низоъҳо, ҳифзи сулҳ, амалҳо оид ба барқарор намудани робитаҳои байнифарҳангӣ ва таъсиси созмонҳо оид ба пешгирӣ ва ҳалли низоъҳо бошад. Тадбирҳои иловагӣ аз таҳкими ризоияти миллӣ ва конфессионӣ ва эҷоди механизмҳои тақсмоти осоишта ва созандаи ҳокимияти сиёсӣ ҳам дар миқёси давлат ва ҳам дар минтақаи алоҳидаи он иборатанд [7 с.97].

Ҳамин тариқ, низоъҳо қисми асосии низоми иҷтимоӣ мебошанд. Ба ҳамдигар алоқамандӣ ва вобастагии тарафҳо, зарурияти зоҳир намудани иродаи нек ба аҳду паймон, рад кардани зуроварӣ, пайвастанӣ низоъ бо ҳамкорӣ, тадриҷан ва қисман ҳал намудани баҳсҳо ва ғайраро эътироф кардан лозим аст. Ба шарофати санъати идоракунии ихтилофҳо аз омилҳои вайрон кардани низоми ба омилҳои муътадил гардондани он табдил меёбанд. Маҳз, касе, ки медонад, ки бо шинохту танзими он ихтилофот бархурд кунад, ритми таърихро ба дасти худ мегирад ва касе, ки ин фурсатро аз даст медиҳад, ин ритмро ба рақибони худ мебарад. Имрӯз низоъ ҳамчун як меъёри ҳаёти ҳаррӯза қабул карда мешавад, аз ин рӯ ба сиёсатмадори муосир лозим аст, ки чӣ гуна идора кардани низоъҳоро омӯзад, на онҳоро ба як таркиши иҷтимоӣ оварда расонад.

АДАБИЁТ

1. Miall H., Ramsbotham O., Woodhouse T. Contemporary Conflict Resolution / Hugh Miall, Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse. London : Polity Press, 1999.
2. Preventing Deadly Conflict / Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict. New York : Carnegie Corporation of New York, 1997.
3. Бордунова Е. Молодёжь в странах Ближнего Востока: социально-политические и экономические последствия быстрого демографического роста. ГУ-ВШЭ / Екатерина Бордунова; Фак. прикладной политологии ГУ-ВШЭ ; рук. Е. М. Щербакова // Демоскоп Weekly: интернет-сайт. 2010. 22 марта – 4 апреля. № 415–416. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0415/student03.php> (дата обращения: 22.01.2013).
4. Гришина Н.В. Психология конфликта//Учебное пособие. Издательство «Питер», 2008.

5. Карякин В.В. Современные кризисы и конфликты: особенности, сценарии развития и предотвращение // Проблемы национальной стратегии, № 4 (25) 2014.
6. Келли Р. «Посредничество. Разрешение споров и управление конфликтом (из опыта 15-летней работы)» // Социальный конфликт, 1998. № 4.
7. Мириманова М. С. Конфликтология: Учебник для студ.сред.пед.учеб. заведений. 2-е изд., испр. М.: Издательский центр «Академия», 2004 С.3.
8. Попов О. Российские правозащитные организации и "западные" правозащитные фонды / Олег Попов // Сибирский центр политических исследований: интернет-сайт. 2008. 16 марта. URL: <http://sibcenter.info/geopolitics/2008/03/rossijskie-pravozashhitnye-organizacii-i-zaradne-pravozashhitnye-fondy.html> (дата обращения: 29.01.2013); Панов В. "Мягкая сила" крушит Украину. Прозападные НПО и подготовка государственного переворота в стране / Валерий Панов // ЦентрАзия: интернет-сайт. 2014. 4 февраля. URL: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1391492580> (дата обращения: 06.02.2014).
9. Шеллинг Т. Стратегия конфликта / Томас Шеллинг; пер. с англ. Т. Даниловой; под ред. Ю. Кузнецова, К. Сониной. М. : ИРИСЭН, 2007.

УДК 378

Алимова М.А.

НАҚШИ ФАНОВАРИҶОИ ИТТИЛООТӢ ДАР РУШДИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҶОИ ТАЪЛИМӢ

Дар мақолаи мазкур нақши фановариҳои иттилоотӣ дар рушди бозори хизматрасониҳои таълимӣ мавриди баҳс қарор гирифтааст. Ҷанбаҳои назариявии инкишофи бозори хизматрасониҳои таълимӣ бо таваҷҷӯҳ ба инкишофи фановариҳои иттилоотӣ таҳқиқ шудаанд. Қайд шудааст, ки вуруди бесобиқаи фановариҳои иттилоотӣ дар соҳаи маориф раванди гузариш ба иқтисоди рақамиро тезонидааст. Ҷамаи ин танзими оқилонаи низоми хизматрасонии таълимиро дар дарозмуддат тақозо менамояд.

Вожаҳои калидӣ: иттилоот, фановариҳо, бозори хадамоти таълимӣ, сифат, маориф, иқтисоди рақамӣ, танзими давлатӣ, маърифати рақамӣ.

Алимова М.А.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ РЫНКА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ

В данной статье рассматривается роль информационных технологий в развитии рынка образовательных услуг. Исследованы теоретические аспекты развития рынка образовательных услуг с акцентом на проникновение информационных технологий в образовательный процесс. Отмечено, что беспрецедентный приток информационных технологий в образование ускорил процесс перехода к цифровой экономике. Все это требует рационального регулирования системы образовательных услуг в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: информация, технологии, рынок образовательных услуг, качество, образование, цифровая экономика, государственное регулирование, цифровое образование.

Alimova M.A.

THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL SERVICES MARKET

This article discusses the role of information technology in the development of the educational services market. Theoretical aspects of the development of the market of educational services with an emphasis on the penetration of information technologies into the educational process are studied. It is noted that the unprecedented influx of information technologies into education has accelerated the process of transition to a digital economy. All this requires rational regulation of the system of educational services in the long term.

Key words: information, technologies, educational services market, quality, education, digital economy, government regulation, digital education.

Нақши маориф дар рушди ҷомеа ва таъмини шукуфоии дарозмуддати кишвар хеле муассир аст, зеро таъмини рақобатпазирии давлат дар арсаи ҷаҳонӣ аз сатҳи маърифати ҷомеа ва муносибат ба нерӯи илмӣ вобаста аст. Рушди иқтисод дар шароити муосир дар асоси корбурди оқилонаи фановариҳои замонавӣ ба амал меояд. Вобаста ба ин талабот ба тайёрии касбӣ ва дониши махсуси кормандон руз аз руз меафзояд. Афзоиши талабот ба кормандони соҳибтахассус зарурати зиёд кардани сармоягузорию ба бозори хизматрасонии таълимӣ муайян менамояд.

Дар шароити муосири иҷтимоию иқтисодӣ яке аз муаммоҳои муҳими соҳаи маориф бо таҳсилоти босифат ва дастрас фаро гирафтани аҳоли ба ҳисоб меравад. Рушди бозори ҳадамоти таълимӣ бо равандҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ дар ҳамбастагӣ сураат мегирад ва барои қонеъ гардонидани талаботи рӯзафзуни бозори меҳнат дар партави ҷаҳонишавӣ ва иттилоотикунории ҷомеаи ҷаҳонӣ шакли нави таълим зарур аст.

Дар назари аввал, мисли ҳама гуна бозорҳо, бозори хизматрасонии таълимиро метавон ҳамчун як системаи муносибатҳои иқтисодӣ барои пешниҳод ва истеъмоли мол ё хизмат баррасӣ кард. Аммо дар муқоиса бо дигар бозорҳо, ки дар он маҳсулоти моддӣ пешниҳод карда мешавад, объекти фурӯш дар ин бозор хизматрасонии таълимӣ мебошад, ки хусусиятҳои хоси худро дорад. Яке аз олимони барҷастаи соҳаи таҳсилот А.П. Панкрухин бозори хизматрасонии таълимиро чунин таъриф мекунад: “Маҷмӯи хизматрасонӣ, ки бевосита бо татбиқи мақсадҳои асосии маориф ва иҷрои рисолати он алоқаманданд” [3, С.79]. Аз ин мебарояд, ки хизматрасонии таълимӣ доираи васеи фаъолияти таълимӣ, тарбия, интиқоли маълумот, ҳидоят ба аз худкунии касбу кори мувофиқ ва амсоли онро ташкил медиҳад, ки дар муҳити хоси иттилоотӣ сураат мегирад. Яъне дар ҷараёни хизматрасонии таълимӣ муҳити муосири иттилоотӣ нақши муҳимро ифо мекунад.

Дар робита ба бозори хизматрасонии таълимӣ низ таърифи ҷида мавҷуданд, ки хулосаи онро чунин метавон баён намуд: Бозори хизматрасонии таълимӣ низоми муассисаҳои таълимӣ, ташкилотҳо ва корхонаҳо мебошад, ки асосан фаъолияти таълимиро ба қонеъ гардонидани талаботи гуногуни аҳоли ба хизматрасонии таълимӣ ва тайёр намудани кадрҳои баландихтисос равона мекунад [4]. Бешак, дар доираи чунин низом, ки алоқамандии унсурҳои гуногунро ифода мекунад, нақши иттилоот ва фановариҳои иттилоотӣ хеле бузург мебошад.

Дар айни замон нақши фановариҳои иттилоотӣ бо таваҷҷуҳ ба компютеркунории умумии хонандагон ва омӯзгорон дар ҳоли афзоиш аст. Истифодаи фановариҳои иттилоотӣ ба беҳтар шудани фаъолияти таълимӣ, баланд бардоштани сифати раванди таълим ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти инфиродии хонандагон мусоидат мекунад. Инчунин, истифодаи фановариҳои иттилоотӣ дар раванди таълим мутахассисони соҳибихтисос оид ба таҳия ва татбиқи технология ва воситаҳои муосири иттилоотии

таълимиро омода месозад. Иттилооткунонии маориф маънои таваччӯҳ ба сифати нави таълимиро дорад. Салоҳияти иттилоотӣ ва иртиботӣ, ки қаблан дар ихтиёри теъдоди маҳдуди корбарон буд, акнун бояд барои ҳама дастрас бошад.

Ба намудҳои асосии фановариҳои иттилоотӣ инҳо дохил мешаванд [2, С. 47]:

– фановариҳои иттилоотии коркарди маълумот, ки барои ҳалли масъалаҳои соҳаи сохторбандӣ пешбинӣ шудааст, алгоритмҳои ҳалли онҳо комилан маълум ва фаҳмо буда, барои ҳалли он тамоми маълумоти барои истифода зарурӣ мавҷуд аст;

- фановариҳои иттилоотии идоракунии, ки барои хизматрасонии иттилоотӣ ба кормандон вобаста ба қабули қарорҳои гуногуни идоракунии пешбинӣ шудааст;

– фановариҳои автоматикунонидашудаи иттилоотии идоравӣ, ки барои мукамал намудани системаи мавҷудаи алоқаи кадрӣ дар дохили муассисаи пешбинӣ шудааст;

- фановариҳои иттилоотии дастгирии қарорҳо, ки барои таҳияи қарори идоракунии пешбинӣ шудааст, ки дар натиҷаи раванди тақрир ба амал меояд;

- технологияи иттилоотии системаҳои экспертӣ, ки ба истифодаи зеҳни сунъӣ асос ёфтааст.

Ҳадафҳои асосии таълимии фановариҳои иттилоотӣ ташаккули шахсияти донишҷӯ мебошанд. Муҳим аст, ки онҳо вазифаҳои зеринро фаро гиранд: инкишофи тафаккури эҷодӣ, ё ба тавре ки метавон гуфт, конструктивӣ-таҳқиқотӣ; инкишофи навҳои гуногуни коммуникативӣ, яъне қобилиятҳои иҷтимоӣ; рушди қобилияти қабули қарорҳои эҷодӣ, ғайристандартӣ ё фавқуллода дар ҳолатҳои гуногуни душвор; баланд бардоштани малакаи фаъолият оид ба ҷустуҷӯ ва коркарди иттилоот, фаъолияти тадқиқотӣ ва амсоли он.

Бояд ба равиши технологӣ ба таълим аҳамияти ҷиддӣ дод. Яъне ҳангоми таълим бо истифодаи оқилонаи технологияҳои гуногун ба донишҷӯ қобилияти муқоиса ва пайванд додани файлҳои гуногуни аудио, видео ва медиаро бояд омӯхт. Ин, дар навбати худ, ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки тафаккури эҷодии худро инкишоф диҳанд, ворид шудан ба арсаи иттилоотии ҷаҳонӣ ва истифодаи захираҳои иттилоотиро барои рушди минбаъдаи зеҳнӣ ва тақмили ахлоқӣ оғоз кунанд.

Илова бар ҳамаи гуфтаҳои боло, технологияҳои иттилоотӣ дар соҳаи маориф имкон медиҳанд, ки аз усулҳои ба таври қатъӣ танзимшаванда, яъне қонунан муқарраршудаи пешбурди раванди таълим ба усулҳои фаъолтар, пешқадамтар гузаранд ва ташкили оқилонаи таълимиро фароҳам созанд.

Ҳамин тавр, гуфтан мумкин аст, ки фановариҳои иттилоотӣ унсури муҳими бозори хизматрасониҳои таълимӣ ба ҳисоб мераванд ва истифодаи оқилона ва густурдаи онҳо дар ҷараёни таълим ба сифати хизматрасониҳои таълимӣ таъсири калидӣ доранд. Ин дар навбати худ инкишофи муътадил ва муназзами бозори хизматрасониҳои таълимиро таъмин хоҳад кард.

Бояд қайд кард, шароити кунунии рушду ҷомеаи инсонӣ бо хусусиятҳои хоси ҳадаф фарқ мекунад. Мо дар асри инқилоби бузурги санъатӣ ва иттилоотӣ қарор дорем, ки таъсири ин он ба ҳама соҳаҳои ҳаёти иҷтимоиву иқтисодии ҷаҳони муосир ба таври мутавозин ошкор шуда истодааст. Инро ба назар гирифта истода баъзе аз муҳаққиқон иқтисоди муосирро иқтисоди рақамӣ унвон намудаанд. Яке аз муҳаққиқони ватанӣ чунин мешуморад, ки “Шароити муосири рушди иқтисоди ҷаҳонӣ зарурати ҷорӣ намудани фановариҳои рақамиро дар тамоми соҳаҳои ҳаёт тақозо мекунад. Гузариш аз равишҳои анъанавии менечмент ба равишҳои рақамиро метавон ҳамчун табдили рақамии ниҳодҳо низ тавсиф кард. Фановариҳои рақамӣ дар тиб, маориф, иқтисод, кишоварзӣ саноат, нақлиёт, алоқа ва соири бахшҳои дигари ҳаёт ба таври назаррас густариш пайдо кардаанд ва ин раванд бо суръати бесобиқае идома дорад. Ин аст, ки муҳаққиқон дар ояндаи наздик шаклгирии ҷомеаеро ҳадс мезананд, ки дар он низоми меъёрҳои баҳогузори комилон мутофовит аз шароити кунунӣ аст. Аммо шаклгирии иқтисодиёти рақамӣ дар баробари афзалиятҳои як қатор хатарҳо ва ноқомиҳоро низ дар пай дорад, зеро он боиси фаъолияти ғайрисамараноки ниҳодҳои гуногуни давлатӣ ва иҷтимоӣ мегардад” [7, С.21].

Раванди рақамикунонии соҳаи маориф бемайлон идома дорад. Ин раванд дар кишварҳои пешрафта каме зудтар шуруъ шудааст. Вобаста ба ин дар ин кишварҳо дар ҳолатҳои изтирорӣ (масалан пандемия) аз фанновариҳои иттилоотӣ ва рақамӣ хеле самаранок истифода мебаранд. Як хусусияти хоси инкишофи фанновариҳои иттилоотӣ ин ба роҳ мондани таълими фосолавӣ аст. Донишманди тоҷик М.К. Файзуллоев қайд мекунад, ки “Хусусияти дигари рақамикунонӣ он аст, ки дар баъзе аз кишварҳои ИДМ китобҳои дарсиро ба шакли электронӣ гузаронида, таҳсилоти фосолавиро қорӣ намуданд. Ин намуди таълим омӯзиши босифати иловагии хонандагонро таъмин ва барои кӯдакони дорои имконияти маҳдуд шароит фароҳам сохт. Масалан, дар Федератсияи Россия то соли 2024 минтақаҳо бо технологияҳои нави фосолавӣ таъмин гардида, 70% кӯдакони дорои имконияти маҳдуд ба таҳсилоти фосолавӣ фаро гирифта мешаванд. Калонтарин мактабҳои олии Федератсияи Россия, ба монанди ДДМ ба номи М. В. Ломоносов, ДДСПБ, ДФУ, ДИТ Мактаби олии иқтисодӣ ва дигарҳо, барои донишҷӯён онлайн-курсҳо ташкил карданд. Дар ҷаҳони технологияҳо ва олами рақамӣ омехташавии фарҳангӣ ба амал омада, дар тичорати рақамишуда фарқият байни фарҳанги корпоративӣ аз байн меравад ва шаффофият, суръат, ғаъолнокӣ ва моделҳои нави меҳнат, қариб дар ҳама ҷо як хел мешаванд” [5].

Ҳамин тавр, шаклгирии иқтисоди рақамӣ дар кишвари мо ба истифодабарии фанновариҳои иттилоотӣ дар низоми маориф бетаъсир нахоҳад буд. Аз як тараф сатҳи баланди ворид шудани фанновариҳои иттилоотӣ дар низоми маориф ба рушди иқтисоди рақамӣ дар кишвар таъсири мусбӣ хоҳад дошт, аз тарафи дигар, рушди иқтисоди рақамӣ худ ба инкишофи сифати таълим ва тадрис бетаъсир нахоҳад буд. Масъалаи муҳиме, ки ин ҷо бояд ба назар гирифта шавад, ин маърифати рақамӣ дар байни муҳассислини муассисаҳои таълимӣ аст. Зеро ҳар қадар, ки фарҳанги рақамии хонандагон боло бошад таъсири иқтисоди рақамӣ ба низоми маориф мусбитар мешавад. Дар акси ҳол, аз фанновариҳои рақамӣ дар ҷараёни таҳсил истифода ноҷо ва суистифода ба амал оварда мешавад.

М.Б. Хрипунова ва ҳамкоронаш чунин мешуморанд, ки “Маърифати рақамӣ ин омодагӣ ва қобилияти шахс барои истифодаи самаранок ва беҳатар аз технологияҳои рақамӣ мебошад. Маърифати рақамӣ муҳимтарин маҳорат дар асри 21, асоси муваффақият ва амният дар ҷомеаи иттилоотӣ мебошад. Имрӯз бисёр хидматҳои иҷтимоиро тавассути Интернет дастрас кардан мумкин аст. Аз ин рӯ, маърифати рақамӣ дар ҳаёти ҳаррӯзаи одамони ҳама синну солҳо зарур аст: аз хурд то одамони калонсол. Рушди маърифати рақамӣ муҳим аст, зеро дар шароити иқтисодии рақамӣ малакаҳои риёзӣ, саводнокӣ, ҷаҳонбинии адабӣ ва амсоли он ҳамеша бояд дар ҳоли инкишоф бошад. Фанновариҳои рақамӣ маҳз ба ҳамин мусоидат хоҳанд кард [6, С.161].

Бояд қайд кард, ки дар шароити иқтисоди рақамӣ вобаста ба густариши шаклҳои мухталифи таълим дастрасӣ ба таҳсил барои тамоми қишрҳои аҳоли хеле сабуктар мегардад. Аз тарафи дигар, инкишофи иқтисоди рақамӣ дар бозори меҳнат ҳам тағйиротҳои зиёде ба бор хоҳад овард. Хеле касбҳо ва шуғлҳои, ки имруз амал мекунад шояд баъд аз панҷ шаш сол куллан фаромуш шаванд. Ба ҷойи он, баръакс, касбҳо ва шуғлҳои нав ба миён хоҳанд омад.

М.Ф. Қосимзода дар робита ба ин қайд мекунад, ки “Мувофиқи пешгӯиҳои муайян карда шудааст, ки то соли 2036 то 50% тамоми равандҳои кор автоматӣ карда мешаванд, ки ин боиси коҳиш ёфтани шумораи ҷойҳои корие мегардад, ки таҳассуси миёна ва кори ҷисмониро талаб мекунад. Дар ҳалли масъалаи таъмини соҳаҳои иқтисодиву иҷтимоии ҷомеа бо кадрҳои дорои донишҳои замонавӣ, марказҳои тақмили ихтисос ва бозомӯзии кадрҳо нақши маҳсус доранд. Онҳо ба мутахассисони ширкатҳо ва корхонаҳои мамлакат малакаҳои нав меомӯзонанд, ки дар раванди ташкили таълим, таҳия ва санҷиши технологияҳои нави рақамӣ мустақилона амал кунанд” [1, С.110].

Аз гуфтаҳои боло бар меояд, ки идоракунии равандҳои дар амал татбиқ намудани фанновариҳои иттилоотӣ дар соҳаҳои мухталифи иқтисоди миллӣ, аз ҷумла, дар соҳаи

маориф низ аз қонуниятҳои хос бархурдор мебошад. Ҳоло вақти он расидааст, ки ҷиҳати густариши фановариҳои иттилоотӣ ва рақамӣ дар соҳаи маориф барномаи махсус қабул карда шавад, ки дар он маҷмуи ҷорабиниҳо ҷиҳати ба таври самаранок ворид шудани низоми маориф ба фазои ягонаи рақамии кишвар қор карда баромада шаванд. Дар робита ба ин пеш ҳама бояд ба масоили баланд бардоштан маърифати рақамии муҳассилин аҳамият дода шавад. Андешидани ҷораҳои мазкур ба самаранокии истифодабарии фановариҳои иттилоотӣ дар бозори хадамоти таълимӣ бетаъсир нахоҳад буд.

АДАБИЁТ

1. Қосимзода М.Ф. Ташаккул ва рушди иқтисоди рақамӣ дар низоми идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон//Идоракунии давлатӣ. - 2021. - № 2 (51). - С.105-110.
2. Мыскова А.Е. Информационные технологии в сфере образования// Интерактивная наука. - 2019. - № 11 (45). - С.46-48.
3. Панкрухин А.П. Маркетинг образовательных услуг//Маркетинг в России и за рубежом. – М., 2011. - № 7. - С.79.
4. Самсонова Е.В., Самсонова М.В. Понятие и особенности российского рынка образовательных услуг//Современные проблемы науки и образования. - 2013. -№ 5. - С. 393.
5. Файзуллоев М.К. Муҳимияти рушди рақамикунони иқтисодиёт дар ҳолати пандемия [<https://parlament.tj/news/166-mu-imiyati-rushdi-ra-amikunonii-i-tisodiyot-dar-olati-pandemiya> (Санаи муроҷиат:12.03.2022)].
6. Хрипунова М.Б., Литвин П.О., Головинская И.В. Эпоха цифровой экономики: цифровое образование как неотъемлемая часть цифровизации экономики//Экономика и управление: проблемы, решения. – М., 2019. - Т. 14. № 3. - С. 161. (159-164).
7. Ҳодиев Д.А. Мавонеи ниҳодии рушди сармои инсонӣ дар шароити густариши иқтисоди рақамӣ//Паёми ДДТТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - Душанбе, 2022. - №1. - С.21. (18-27).
8. Чучулина Е.В. Процесс интернационализации университета в период мирового экономического кризиса//Тенденции развития науки и образования. - 2020. - № 65-2. - С.39-44.

УДК. 347.4

Дӯстов С.А., Абдуразоқов Х.Р.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ҲУҚУҚӢ ОИД БА ТАСНИФИ ИШТИРОКЧИЁНИ ШАРТНОМАИ ФАЪОЛИЯТИ ЯКЧОЯ

Дар мақола оид ба таснифи субъектони шартномаи фаъолияти якчоя маълумот дода шудааст. Муаллифон қайд менамоянд, ки тибқи талаботи қонунгузори граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирокчиёни шартномаи фаъолияти якчоя ин шарикон муқаррар гардидаанд, аммо дар баъзе адабиётҳои ҳуқуқӣ вобаста ба муносибатҳои истеҳсолӣ ҳайати иштирокчиёни шартнома бо номҳои рафиқон ва (ё) «субъекти хоҷагидорӣ» низ зикр гардидаанд. Дар мақола ишора меравад, ки дар Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон доираи иштирокчиёни шартномаи фаъолияти якчояе, ки бо мақсадҳои тижоратӣ муттаҳид гардидаанд, танҳо ташкилотҳои тижоратӣ ва соҳибкорони инфиродӣ муайян гардидаанд, вале иштироки дигар субъектон, бахусус давлат, ташкилотҳои ғайритижоратӣ ва шахсони

воқеъ дар шартномаи фаъолияти якҷоя аниқ нишон дода нашудааст. Муаллиф ҳамзамон қайд менамояд, ки аз талаботи қисми сеюми моддаи 1058 Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон чуниин бар меояд, ки меъёри моддаи мазкур оид ба доираи субъектони ин шартнома сарбаста набуда, субъектони дигар бахусус давлат, ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ва шахсони воқеъ низ метавонад дар ҳолатҳои дахлдор тарафи шартномаи фаъолияти якҷоя бошанд.

Калидвожаҳо: субъектон; контрагентҳо; тавсифи меъёрӣ; субъекти хоҷагидорӣ; шарикон; ташкилотҳои тиҷоратӣ; ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ; шахси воқеъ; давлат; шахси ҳуқуқӣ; воҳидҳои марзию маъмурий; Кодекси граждани.

Дустов С.А., Абдуразоқов Х.Р.

НЕКОТОРЫЕ ЮРИДИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ УЧАСТНИКОВ ДОГОВОРА О СОВМЕСТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье приведены сведения о классификации субъектов договора о совместной деятельности. Авторы отмечают, что в соответствии с требованиями гражданского законодательства Республики Таджикистан участники договора о совместной деятельности трактуются как партнеры, но в некоторых юридических источниках по производственным отношениям участники договора также упоминаются как товарищи и (или) «субъекты хозяйствования». В статье указывается, что Гражданский кодекс Республики Таджикистан определяет в качестве участников договора о совместной деятельности в коммерческих целях только коммерческие организации и индивидуальных предпринимателей, но участие других лиц, особенно государства, некоммерческих организаций и физических лиц, в договоре о совместной деятельности не указано. Автор также отмечает, что требованиями части 3 статьи 1058 Гражданского кодекса Республики Таджикистан предусмотрено, что положения этой статьи не зависят от объема субъектов настоящего договора, других субъектов, в первую очередь государства, некоммерческие организации и частные лица могут вести совместную деятельность.

Ключевые слова: участники; контрагенты; нормативное описание; хозяйствующий субъект; партнеры; коммерческие организации; некоммерческая организация; личность; государство; юридическое лицо; пограничные и административные единицы; Гражданские кодексы.

Dustov S.A., Abdurazoqov K.H.R.

SOME LEGAL ISSUES OF CLASSIFICATION OF PARTICIPANTS OF A JOINT ACTIVITY AGREEMENT

The article provides information on the classification of subjects of a joint activity agreement. The authors notes that, in accordance with the requirements of the civil legislation of the Republic of Tajikistan, the parties to the agreement on joint activities are treated as partners, but in some legal sources on industrial relations, the parties to the agreement are also referred to as comrades and (or) “business entities”. The article states that the Civil Code of the Republic of Tajikistan defines only commercial organizations and individual entrepreneurs as participants in an agreement on joint activities for commercial purposes, but the participation of other persons, especially the state, non-profit organizations and individuals, is not indicated in the agreement on joint activities. The author also notes that the requirements of part 3 of article 1058 of the Civil Code of the Republic of Tajikistan provide that the provisions of this article do not depend on the scope of the subjects of this agreement, other subjects, primarily the state, non-profit organizations and individuals can conduct joint activities.

Keywords: participants; counterparties; normative description; business entity; partners; commercial organizations; non-profit organization; personality; state; entity; border and administrative units; civil codes.

Яке аз унсурҳои муҳими муносибатҳо аз рӯи шартномаи фаъолияти якҷоя ин муайян намудани ҳайати тарафҳои шартнома ва намудҳои онҳо ба шумор меравад.

Тавсифи меъёрӣ – ҳуқуқии ҳайати иштирокчиёни шартномаи фаъолияти якҷоя асосан тибқи муқаррароти боби 52, қисми сеюми моддаи 1058-уми Кодекси граждани Чумҳурии Тоҷикистон сурат гирифтааст ва тибқи ҳамин боб тарафҳо ва дигар масъалаҳои ба онҳо тааллуқдошта дар шартномаи фаъолияти якҷоя муқаррар гардидаанд.

Дар адабиёти ҳуқуқии соҳавӣ дар зери мафҳуми ҳайати тарафҳои шартномаи фаъолияти якҷоя ин шарикон ё рафиқон, ки дар шакли иттиҳоди якҷанд шахсони ҳуқуқии тичоратӣ ё ғайритичоратӣ ва соҳибкорони инфиродӣ ва дигар субъектон муттаҳид мешаванд, фаҳмида мешавад.

Доир ба шинохти тарафҳои шартномаи мазкур, ҳамзамон, вожаҳои иштирокчиён ё истифодаи истилоҳи "контрагентҳо" (аз латинии пайваст кардан) ба мисли ҳама гуна шартномаҳои дигар имконпазир аст [8, с. 43].

Кодекси граждани Чумҳурии Тоҷикистон бошад, тарафҳои шартномаи фаъолияти якҷояро шарикон муқаррар кардааст ва бо ин ном онҳо дар муносибатҳои граждани баромад менамоянд.

Дар робита бо иштирокчиёни шартномаи фаъолияти якҷоя, ҳангоми истехсолот, савдо ва дигар соҳаҳои муомилоти амволи аксар вақт мафҳуми «субъекти хоҷагидорӣ» низ истифода мешавад.

Вобаста ба ин ҳолат В.Ю. Рязанцев қайд менамояд, ки мафҳуми субъекти хоҷагидорӣ бояд ба шахсоне дода шавад, ки онҳо ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул мебошанд. Муҳаққиқ ҳамзамон ишора менамояд, ки субъектҳои хоҷагидор асосан тарафҳои шартномаи фаъолияти якҷояи тичоратӣ мебошанд ва онҳо барои ба даст овардани фоида амал мекунанд. Ин субъектон барандагони ҳуқуқ ва уҳдадорҳои граждани мебошанд ва дар баъзе ҳолатҳо онҳо, инчунин, метавонанд дар асоси шартномаи фаъолияти якҷоя муттаҳид шаванд ва дар доираи ин шартнома ҳадафҳои худро амалӣ намоянд [5, с. 140].

Дар робита ба ин масъала ҳамзамон Ш.М. Исмоилов, Н.Ш Шонасриддинов, Ф.М. Нодиров, А.Д Ғафуров низ қайд менамоянд, ки «...мафҳуми шакли ташкилӣ-ҳуқуқии хоҷагидорӣ дар муқоиса ба мафҳуми ташкилотҳои тичоратӣ, корхона, ки ҳамчун субъектҳои хоҷагидорӣ дорои ҳуқуқи шахсони ҳуқуқӣ мебошанд, васеътар аст...» [7, с. 114].

Аз ин ҷо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки мафҳуми шахси ҳуқуқӣ, ки дар моддаи 48 Кодекси граждани Чумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардидааст мазмунан мафҳуми тамоми субъектҳои хоҷагидориро дар бар намегирад ва аз ин ҷиҳат, ҳангоми истифодаи номгузорӣ нисбат ба тарафҳои дигар шартномаҳо, аз ҷумла шартномаи фаъолияти якҷоя дар бахши истехсолӣ, истифодаи мафҳуми субъекти хоҷагидорӣ ё иқтисодӣ низ ба мақсад мувофиқ аст, зеро чунин номгузорӣ ҳам ташкилотҳои тичоратии ватанӣ, ҳам хоричӣ ва ҳамзамон соҳибкорони инфиродиро куллан фарогиранда мебошад.

Бояд қайд кард, ки Кодекси граждани Чумҳурии Тоҷикистон имкони бастанӣ шартномаи фаъолияти якҷояро бо иштироки ду ва ё зиёда ашхос, ки фаъолияти соҳибкориро амалӣ менамоянд, пешбинӣ менамояд. Ин тартибот, пеш аз ҳама, нишон медиҳад, ки тарафҳои ин шартнома танҳо шумораи дилхоҳ буда метавонанд.

Шумораи умумии ҳайати иштирокчиёни шартномаи фаъолияти якҷоя тавассути қонунгузорӣ муқаррар нагардидааст.

Роҷеъ ба ин масъала Шебанова Н.А. низ ишора менамояд, ки иштирокчиёни шартномаи фаъолияти якҷоя бемаҳдуд буда, ҳадди ниҳии онҳоро қонун муайян накардааст [9, с. 611].

Бояд ёдовар шуд, ки бо вучуди тадқиқотҳои пай дар пай ва изҳороти мулоҳизаҳои муҳаққиқон то кунун дар қонунгузорӣ ва адабиёти соҳа мафҳуми мушаххас ва ягонаи субъекти фаъолияти соҳибкорӣ, аз ҷумла номгузорию иштирокчиёни шартномаи фаъолияти якҷоя низ ҷой надорад ва дар ҳар соҳаи қонунгузорӣ муродифҳои гуногун мавриди истифода қарор мегиранд, ки ба дарки ин масъала ва фаҳми хонанда мушкilotро ба бор меоварад.

Иштирокчиёни шартномаи фаъолияти якҷоя дар асоси ҳиссаҳои амволии ба кори умумӣ гузошташуда амал мекунанд ва иштирок дар муносибатҳои муштарак, аз ҷумла истеҳсоли мол, фурӯши мол, кор, хизматрасонӣ бо манфиати ҳамаи онҳо алоқаманд аст.

Тавре аз муқаррароти қонунгузорию граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон бармеояд, дар шартномаи фаъолияти якҷояе, ки бо мақсадҳои соҳибкорӣ баста мешавад, шарикон бояд танҳо ташкилотҳои тижоратӣ ва соҳибкорони инфиродӣ бошанд. Ин муқаррарот гарчанде қобили қабул бошад ҳам, то андозае ба андешаи мо субъектҳои пурраи шартномаи фаъолияти якҷояро дар дигар бахшҳо инъикос наменаояд.

Дар қисми 3, моддаи 1058 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон қоидаи махсусе ҷой дорад, ки доираи имконпазири иштирокчиёни шартномаи фаъолияти якҷояро танҳо барои фаъолияти соҳибкорӣ маҳдуд мекунад. Аммо фарогирии субъектҳои дигар дар ин шартнома номаълум боқӣ мемонад [2].

Бояд қайд намуд, ки асосҳои ҳуқуқӣ ва амалияи шартномаи мазкур нишон медиҳад, ки ба сифати тарафҳои шартномаи фаъолияти якҷоя дар баробари соҳибкорони инфиродӣ ва ташкилотҳои тижоратӣ, инчунин, дигар субъектҳо буда метавонанд. Шаҳодати ин гуфтаҳо муқаррароти қисми 2, моддаи 1-уми Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки тибқи он иштирокчиёни муносибатҳои бо қонунгузорию граждании танзимшаванда шахрвандон, давлат, шахси ҳуқуқӣ ва воҳидҳои марзию маъмурӣ мебошанд [1, м. 1].

Дар умум метавон иштирокчиёни шартномаи фаъолияти якҷояро вобаста ба хусусият ва тартиби иштироқашон дар муносибатҳои марбута чунин тасниф намуд:

1. Соҳибкорони инфиродӣ.

Тавре ишора гардид, тибқи талаботи қисми 3, моддаи 1058 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, шахсони воқеие, ки ҳамчун соҳибкори инфиродӣ сабти ном гардидаанд метавонанд, иштирокчию шартномаи фаъолияти якҷоя дар бахши фаъолияти соҳибкорӣ бошанд.

Иштироки шахсони воқеие, ки ҳамчун соҳибкори инфиродӣ эътироф нагардидаанд дар шартномаи фаъолияти якҷояе, ки дар соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ баста мешаванд бо сабаби талаботи қисми 3-моддаи 1058-уми Кодекси граждании манъ гардидааст. Аммо қонунгузор иштироки шахсони воқеиро дар шартномаи фаъолияти якҷояи соҳаҳои ғайритижоратӣ меанъ накардааст.

Зикр сохтан зарур аст, ки чун қоида шахсони воқеӣ тарафи мустақили шартномаҳо дар муносибатҳои гражданию соҳибкорӣ баромад менамоянд ва ин қоида дар муносибат бо шартномаи фаъолияти якҷоя низ истисно нест. Аммо қонунгузорию граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон маъмулан барои дилхоҳ иштирокчию муносибатҳои ҳуқуқӣ гражданию соҳибкорӣ қобилияти пурраи ҳуқуқдориро тақозо менамояд. Агар воқеан шахси воқеӣ ба тамоми талаботҳои муқарраркардаи қонун ҷавобгӯ бошад, пас ӯ субъекти комилҳуқуқи шартномаи фаъолияти якҷоя эътироф карда мешавад.

2. Шахсони ҳуқуқӣ.

Пеш аз он, ки мо вобаста ба иштироки шахси ҳуқуқӣ ҳамчун иштирокчию шартномаи фаъолияти якҷоя пардозем, бояд сараввал имконияти иштироки ташкилотҳоро аз рӯи мақсад дар шартномаи фаъолияти якҷоя мавриди таҳлил қарор диҳем. Аввал бояд муайян намоем, ки фаъолияти соҳибкорӣ мантиқан чиро дар бар мегирад, таснифи ташкилотҳо дар қонунгузорию граждании ватанӣ ва хориҷӣ чӣ гуна маънидод гардидааст ва оё ташкилотҳои ғайритижоратӣ метавонанд ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул шаванд? Оё

қонунгузории граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ин имкониятро ба онҳо додааст? Агар ҳа ба кадом мақсад ва то кадом андоза, агар не барои чӣ?

Доир ба иштирок дар шартномаи фаъолияти якҷоя дар адабиёти ҳуқуқӣ нуктаи назари ҳукмрон аз он иборат аст, ки ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ метавонанд дар шартномаи фаъолияти якҷоя бо мақсади ба даст овардани фоида шартнома банданд, зеро онҳо ҳуқуқи ба роҳ мондани фаъолияти соҳибкориро доранд. Гузашта аз ин, бисёр муаллифони ҳолати ғайриқонуниро дар шаклҳои гуногуни иштироки ҳам ташкилотҳои тиҷоратӣ ва ҳам ғайритиҷоратӣ намебинанд, яъне дар як шартномаи фаъолияти якҷоя метавонанд ҳам ташкилотҳои тиҷоратӣ ва ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ширкат варзанд.

Давлат ва воҳидҳои марзию маъмурии он.

Тавре маълум аст қонунгузор дар меъёри қисми 2 моддаи 1 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ инчунин ба сифати иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи граждани давлат ва воҳидҳои марзию маъмурии онро муқаррар кардааст, ин имкон медиҳад, ки давлат ҳамчун иштирокчии фаъол дар ҳамагуна муносибатҳои ҳуқуқи граждани иштирок намуда, ба сифати тарафи дилхоҳ намуди шартномаҳо баромад намуда, соҳиби ҳуқуқ ва уҳдадорҳои граждани бошад ва аён аст, ки ин мавқеи муҳими давлат имконияти иштироки онро дар ҳама гуна муносибатҳои ҳуқуқӣ зарурӣ ва ҳатмӣ мегардонад.

Табиист, ки нақши давлат дар ташаккули ҳамагуна муносибатҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла муносибатҳои ҳуқуқи граждани низ хеле калон буда, он бо ҳар гуна имкониятҳои доштааш дар дилхоҳ муносибатҳои ҳуқуқӣ-шартномавӣ, аз ҷумла муносибатҳо оид ба шартномаи фаъолияти якҷоя низ метавонад ширкат варзад.

Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати тарафҳои шартнома оид ба фаъолияти якҷоя, оид ба фаъолияти соҳибкорӣ танҳо ташкилотҳои тиҷоратӣ ва соҳибкорони инфиродиро муқаррар кардааст. Аммо қонунгузор дар меъёри моддаи 1058 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, аниқ муайн накардааст, ки давлат ва воҳидҳои марзӣ ва маъмурии он метавонанд ба сифати тарафи шартномаи фаъолияти якҷоя баромад наоянд. Ин дар ҳолат, ки меъёри қисми 2, моддаи 1-уми Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти иштироки давлат ва воҳидҳои марзӣ ва маъмурии онро дар муносибатҳои ҳуқуқи граждани пешбинӣ менамояд.

Намунаҳои иштироки иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар шартномаи фаъолияти якҷоя, ки метавонанд дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ низ пайдо гардад, нишон медиҳанд, ки ташкилотҳои давлатӣ метавонанд барои иҷрои вазифаҳои иҷтимоӣ чунин шартнома банданд. Ба ин шартномаҳо дохил мешаванд: шартномаҳо дар бораи ташкил ва гузаронидани корҳои ҷамъиятӣ, шартномаҳо дар бораи фаъолияти якҷояи мақомоти худидоракунии маҳаллӣ (мақомоти васоят ва парасторӣ) ва қисми ҳарбӣ барои нигоҳубини тарбиятирандагони қисмҳои ҳарбӣ оид ба дастгирии пурраи давлатӣ, шартномаҳо дар бораи сохтмони манзили муштарак ва ғайра.

Ҳадафи мо аз зикри матлаби мазкур дар он аст, ки давлат ва воҳидҳои марзию маъмурии он дар қонунгузории граждани ба сифати иштирокчии муносибатҳои граждани эътироф карда шудаанд ва дар муносибатҳо бо шартномаи фаъолияти якҷоя низ ин муқаррарот тибқи талаботи қонунгузорӣ мумкин аст татбиқ карда шавад.

Ба ақидаи бисёре аз муҳаққиқон, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ва худидоракунӣ метавонанд дар созишномаҳои гуногун ба сифати тараф ширкат варзанд, агар чунин иштирок дар шартнома бо иҷрои вазифаҳои ҷамъиятӣ ва ҳуқуқии онҳо муҳолифат накунад. Иштироки шахсони ҳуқуқии давлатӣ (оммавӣ) дар шартномаи фаъолияти якҷоя, метавонад бо ду роҳ сурат гирад: 1. Иштироки "ғайримустақим", вақте ки давлат ё мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунӣ, корхона ё муассисаи воҳидаро дар тобеияти худ дорад ё ҳиссаи назоратии саҳмияҳоро дар ихтиёр дорад. Роҳбари шахси ҳуқуқӣ, ки бо ин ё он тарз амал мекунад, шартномаи фаъолияти якҷояро имзо мекунад. Ҳамин тариқ, ташкилоти давлатӣ ё воҳиди марзию маъмурий, ки қонунан аз ҷониби шартномаи фаъолияти якҷоя нестанд,

воқеан тавассути фаъолияти шахсони ҳуқуқии дахлдор дар фаъолияти муштарак иштирок мекунад. 2. Иштироки "мустақим"-и давлат ё ташкилоти воҳиди тобеи он дар шартномаи фаъолияти якҷоя. Сарфи назар аз он, ки шахсони ҳуқуқии давлатӣ (оммавӣ) ба тариқи қонунӣ ҳамчун "субъектҳои хоҷагидорӣ" эътироф карда нашудаанд, меъёрҳои алоҳидаи Кодекси граждани муайян менамояд, ки давлат на танҳо имконият, балки зарурати иҷрои фаъолияти хоҷагидориро бо иштироки шахсони ҳуқуқии давлатӣ дорад.

Мутаносибан, дар амалияи шартномаҳои фаъолияти якҷоя бо иштироки мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худироқунӣ он қадар кам нестанд. Намунаи маъмулӣ ин шартномаест, ки барои гузаронидани чорабиниҳои гуногуни оммавӣ (идҳо, концертҳо, мусобиқаҳои варзишӣ) баста мешавад [3;4].

Ишора кардан зарур аст, ки дар ҳоле, ки қонунгузори граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон давлат ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидорақунро бо дигар иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи граждани дорои ҳуқуқи уҳдадорӣҳои баробар эътироф кардааст, ин имкон медиҳад, ки субъектони мазкур ҳангоми ба вучуд омадани муносибатҳо дар доираи шартномаи фаъолияти якҷоя метавонанд тарафи шартномаи мазкур баромад намоянд.

Қобили қайд аст, ки андешаи мазкурро дигар олимони соҳа низ дастгирӣ намуда иброз намудаанд, ки ташкилотҳои ғайритиҷоратие, ки фаъолияти соҳибкориро мутобиқи ҳадафҳои оинномавии худ анҷом медиҳанд метавонанд барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо дар шартномаи фаъолияти якҷоя ширкат варзанд. Ҳамин тариқ, қонунгузор иштироки шахсонро, ки соҳибкор нестанд, ба рӯйхати иштирокчиёни эҳтимолии шартномаи фаъолияти якҷоя дар соҳаҳои тиҷоратӣ дохил накардааст.

Аммо, тавре қайд кардем, ҳадафи шартномаҳои марбут ба баргузори ҳама гуна чорабиниҳои фарҳангӣ, оммавӣ ё варзишӣ хусусияти мураккаб доранд ва аз мундариҷаи воқеи ин шартномаҳо на ҳамеша маълум аст, ки қадом унсурҳо дар онҳо, аз ҷумла соҳибкорӣ ё умумиградани бартарӣ доранд. А. Б. Савельев бо дарки якҷанд асосҳо қайд менамояд, ки шахсони ҳуқуқии давлатӣ метавонанд танҳо дар шартномаи фаъолияти якҷояи ғайритиҷоратӣ ширкат варзанд. Вобаста ба ин масъала С.А Тальчиков ду нуқтаи назарро пешниҳод кардааст, ки эҳтимолан ба воситаи онҳо иштироки мақомоти давлатиро дар шартномаи фаъолияти якҷоя имконпазир мегардонад: 1. Бо ташкили корхонаҳои воҳид, ташкилотҳои ҳуқуқии давлатӣ метавонанд бавосита дар шартномаи фаъолияти якҷояи тиҷоратӣ ширкат варзанд. 2. Ширкати оддии ғайритиҷоратӣ на ҳамеша маънои онро дорад, ки аз ӯ барои гирифтани ягон намуди даромад машғул шуда наметавонанд [6].

Баъзе муаллифон ҳангоми омӯзиши масъалаҳои иштироки мақомоти худидорақунии маҳаллӣ дар муносибатҳои ҳуқуқии шаҳрвандӣ, алахусус, С.Р.Гладких, А.В.Гредасов ва С.С.Щербинин, инчунин созишномаҳои, ки аз ҷиҳати табиӣ ба шартномаи фаъолияти якҷоя наздиканд, масалан, созишномаҳои байни мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва сармоягузoron дар бораи додани қитъаҳои замин барои сохтмон оиди ба таври қонунӣ ва оммавӣ гирифтани қисми аз ин манзили сохтшуда бар ивази он қайд кардаанд. Аммо бояд ишора кард, ки вобаста ба ин масъала санадҳои қабул карда мешаванд, ки сармоягузoronро вазиқдор мекунад маблағҳои муайяно ба суратҳисобҳои ғайрибучетии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ барои сохтмон ҳамчун саҳм пардохт кунанд. Коршиносон қайд мекунад, ки чунин "созишномаҳо" безътиборанд, зеро ба қонунгузори муҳолифанд.

Ҳамин тавр, тарафҳо дар шартномаи фаъолияти якҷоя, ки хусусияти тиҷоратӣ дорад, одатан ташкилотҳои тиҷоратӣ ва шахсони воқеи соҳибкорони инфиродӣ мебошанд, ки мақсади онҳо, пеш аз ҳама, аз бастании шартномаи фаъолияти якҷоя, гирифтани фоида аз фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Дигар субъектон, аз ҷумла давлат ва воҳидҳои марзӣ маъмурии он, ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ва шахсони воқеӣ метавонанд субъекти шартномаи фаъолияти якҷоя бошанд, зеро қонунгузори граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшҳои ғайри тиҷоратии шартномаи фаъолияти якҷояро низ манъ накардааст.

АДАБИЁТ

1. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, қисми 1. //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе, 1999.
2. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, қисми 2. //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе, 1999.
3. Коршунов Н. М. Предпринимательское право: учебник для вузов/Коршунов Н. М., Эриашвили Н. Д.-М.:Закон и право, 2003.-463 с.
4. Перетерский И.С. Сделки, договоры. М., 1929. 200с.
5. Рязанцев В.Ю. Соглашения, совершаемые с участием хозяйствующих субъектов на товарных рынках: понятие, типы и виды: автореф. дисс... канд.юрид. наук В.Ю. Рязанцев //Сборник авторефератов.- Самара: Сам ГУ. 2006. 180с.
6. Тальчиков С.А. Понятие и содержание договора простого товарищества в предпринимательской сфере. Дисс...канд. юрид. наук. -М., 2009. 225с.
- 7.Фролова И. О соотношении отдельных юридических категорий//Хозяйство и право. - 2006. -№ 10. - С.66 - 70.
8. Ш.М. Исмоилов, Н.Ш. Шонасриддинов, Ф.М. Нодиров, А.Д. Гафуров.Хуқуқи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. //Китоби дарсӣ.-Душанбе:2013,416с.
9. Шебанова Н.А. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. части второй. - Москва.,1996, 702с.

УДК 004.7

Қурбонов М.А., Яҳёи Абдурахмон

ҚОНУНВАЙРОНКУНИИ КОМПЮТЕРӢ ВА МАСЪАЛАХОИ АМНИЯТИ ОН

Мақолаи мазкур оид ба ҷинойтҳои компютерӣ ва таснифоти он маълумот медиҳем. Дар баробар ин, қонунвайронкунии компютерӣ дар замони муосир ва таъсири он ба ҷомеа яке аз паҳлуҳои таҳлили мавзӯи мақола мебошад. Паҳлуи дигари мақола таъсири шабакаи Интернет ба сар задани ҷинойтҳои компютерӣ нигаронида шуда аст ва ҳолатҳои сар задани онро тавассути шабакаи интернетро низ дар бар мегирад.

Калидвожаҳо: иттилоот, технологияи иттилоотӣ, нармафзор, ҷинойт, компютер, қонунвайронкунии, интернет, амнияти иттилоот.

Қурбонов М.А., Яҳёи Абдурахмон

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ И ВОПРОСЫ ЕЕ БЕЗОПАСНОСТИ

В данной статье представлена информация о компьютерных преступлениях и их классификации. При этом компьютерная преступность в современности и ее влияние на общество является одним из аспектов анализа темы статьи. Еще одним аспектом статьи является влияние сети Интернет на возникновение компьютерных преступлений, а также включены случаи ее совершения через Интернет.

Ключевые слова: информация, информационные технологии, программное обеспечение, преступность, компьютер, преступность, интернет, информационная безопасность.

Qurbanov M. A, Yahyoi Abdurahmon

**INFORMATION AND COMMUNICATION OFFENSES AND ISSUES
OF ITS SECURITY**

This article provides information about computer crimes and their classification. At the same time, computer crime in modern times and its impact on society is one of the aspects of the analysis of the topic of the article. Another aspect of the article is the influence of the Internet on the occurrence of computer crimes, as well as cases of its commission via the Internet.

Key words: information, information technologies, software, crime, computer, crime, Internet, information security.

Ба ҳамагон маълум аст, ки асри XXI-ро асри тенология меноманд, зеро рушди он дар ин давра ба авчи кайҳонӣ расид ва дар баробар ин шабакаи Интернет низ дастраси омма гардид. Компютер дар ин давра ба як мошинаи зудкору қуллай табдил ёфт, ки кор бо он дар ҳамаи сохторҳои мавҷудаи ҷомеа нақши назаррасро соҳиб гашт. Имрӯз мо мебинем, ки фисади зиёди фаъолияти ҳаррӯзаи инсон тавассути ин дастгоҳ ба роҳ монда мешавад. Вале дар ин раванд таҳдидҳои гуногун оид ба таъсири қори компютерҳо ба миён омад. Ҳамин тавр, вобаста ба тараққиёти теникаву тенология ва коркарди иттилоот заминаҳои гуногуни қонунвайронкунии компютерӣ ба назар мерасад.

Ҷиноятҳои компютерӣ - ҳама гуна рафтори ғайриқонунӣ, ғайриахлоқӣ ё беиҷозатест, ки коркарди автоматии додаҳо ё интиқоли маълумотро дар бар мегирад. Дар баробари ин, иттилооти компютерӣ предмет ё воситаи содир намудани ҷиноят мебошад. Сохтор ва динамикаи ҷиноятҳои компютерӣ дар кишварҳои гуногун аз ҳамдигар хеле фарқ мекунад. Дар консепсияи ҳуқуқӣ ҷиноятҳои компютерӣ ҳамчун ҷиноятҳои мушаххас вучуд надоранд [3].

Намудҳои асосии ҷиноятҳои компютерӣ [4]:

- *Ҷорӣ кардани вируси компютерӣ* - ин раванди ворид намудани як барномаи зараровар (вируси компютерӣ) бо мақсади ҳалалдор намудани қори компютер (ё низоми идоракунии нармафзор) мебошад. Вирусҳоро ба системаи омилӣ (оператсионӣ), нармафзори амалӣ ё драйвери шабакавӣ ворид кардан мумкин аст. Вирус метавонад дар шаклҳои гуногун зоҳир шавад. Инҳо метавонанд сустшавии иҷрои нармафзор бошанд, афзоиши ҳаҷми парвандаҳои нармафзор ва ниҳоят, ин зухурот метавонад боиси нобудшавии парвандаҳо ва нармафзор гардад.
- *Дастрасии беиҷозат ба иттилоот* - мумкин аст бо мақсади дуздидани он (нусхабардорӣ ба васоити барандаи иттилоот ва баъдан бастанӣ дастрасӣ ба иттилоот), ба хотири фароғат ё истифодаи минбаъдаи ин маълумот анҷом дода шавад. Роҳҳои зиёде барои дастрасии беиҷозат ба система вучуд доранд: одатан бо истифода аз ном ва рамзи махфии истифодабаранда; интиҳоби рамзҳои махфӣ; иваз намудани суроғаҳои дастгоҳ; истифодаи маълумоте, ки пас аз ҳалли мушкилот боқӣ мондааст; тағйир додани таъминоти нармафзор ва дуздии иттилоот аз воситаҳои нигоҳдорӣ; васл намудани тачҳизоти сабт ва ғайра.
- *Сохтакорӣ иттилооти баромад* – сохтакорӣ иттилоот метавонад ба мақсадҳои гуногун хизмат расонад. Натиҷаи қалбакӣ ин аст, ки ба истифодабарандаи ниҳонии иттилоот, иттилоотӣ бардурӯғ дода мешавад. Намунаи тақаллуби натоиҷи интиҳобот ё дуздии навъҳои гуногуни молҳо тавассути ворид кардани маълумоти бардурӯғ ба барнома, сохтакорӣ, истехсол ё фуруши ҳуҷҷатҳои қалбакӣ, муҳрҳо, варақаҳои қалбакӣ, истехсолу фуруши қортҳои кредитии қалбакӣ ё пардохтӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои пардохтӣ.

- *Нусхабардори беичозат аз иттилооти махфӣ* - дар чараёни кори ҳар як ширкат ҳолатҳои ифшоӣ иттилооти махфӣ ногузиранд. Сарфи назар аз он, ки низомҳои амниятӣ, барои нигоҳдорӣ ва дастрасӣ ба иттилооти дохилӣ масъуланд, пайваста тақмил дода мешаванд, мушкилот боқӣ мемонад. Ташкилотҳо аз паҳнкунии беичозати маълумоти махфӣ зарари калон мебинанд. Нусхабардори беичозат метавонад тавассути мусодираи таҷҳизоти компютерӣ анҷом дода шавад: боздоштани иттилоот, дастрасии беичозат ба таҷҳизот, инчунин коркарди маълумот ва фармонҳои идоракунии.

Дар давлатҳои абаркудрат, махсусан ИМА, Чопон ва Федератсияи Россия нишонаҳои қонунвайронкунии компютерӣ қариб панҷоҳ сол пеш айён гардида буданд. Масалан, соли 1967 аввалин қонунвайронкунии компютерӣ дар ИМА ба қайд гирифта шуда буд. Таърихшиносони ин соҳа оид ба ҷиноятҳои компютериро аз се даҳсола пеш медонанд. Дар тӯли даҳсолаҳо ибораи “Ҷиноятҳои компютерӣ” дар адабиёти амрикоӣ, баъд дигар адабиёти хориҷӣ ва сипас дар кишвари мо асосан ба маънои криминологӣ ва сотсиологӣ, инчунин дар фаъолияти амалии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ васеъ истифода шудааст. Қонунвайронкунии компютерӣ ва дар баробар ин, таҳдидҳои хатарафзо ба иттилоот зиёд ба назар мерасад. Вале унсурҳои ҷиноятҳои компютерӣ чӣ қадар аниқтар тавсиф карда шаванд, мафҳуми он ҳамон қадар умумитар мегардад ва имконияти пӯшонидани намудҳои нави ҳуқуқвайронкунии босуръат пайдошаванда дар соҳаи компютер ҳамон қадар кам мешавад. Ё баръакс, меъёри қонун ба тағйироти босуръати технологӣ ҳар қадар бештар мутобиқ бошад, ҳамон қадар возеҳияти истилоҳоти мафҳуми “Ҷиноятҳои компютерӣ” камтар ва татбиқи амалии он ҳамон қадар мушкилтар мешавад.

Ҳоло дар мавриди монандӣ ё худ истилоҳи ҷиноятҳои компютерӣ як чанд намудҳоро дида мебароем, ки кадом доираро дар бар мегиранд. Доираи истилоҳи “Ҷиноятҳои компютерӣ” инҳо мебошанд [7, с. 25]:

- ҳама гуна ҷиноят, ки бо ин ё он шакл ба компютерҳо ва шабакаҳои компютерӣ алоқаманд аст;
- кирдори барои иҷтимоӣ хавфнок пешбининамудаи қонуни ҷиноятӣ, ки дар он предмет ё воситаи ҳуқуқвайронкунии иттилооти компютерӣ ё худ компютер (таҷҳизот ё нармафзор) мебошад;
- кирдори барои ҷамъият хавфнок, ки дар қонуни ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст, ки дар он маълумоти компютерӣ объекти таҷовуз мебошад.

Паҳншавии васеи ҷиноятҳои компютерӣ ҳалли бисёр масъалаҳоеро тақозо мекард, ки бо мафҳуми умумии “Бехатарии компютерӣ” муттаҳид шудаанд. Он инчунин талаб мекард, ки фанни махсусе ба нақшаи таълимии мактабҳои миёна ва олии касбӣ дохил карда шаванд. Ҳифзи ҷисмонии компютерҳо, шабакаҳои иттилоотӣ ва ҳифзи криптографии паёмҳои мавзӯи нигаронкунандае мебошад, ки ҷомеаи ҷаҳониро ба ваҷҳ овардааст ва талоши онро доранд, ки меҳонад баробари пешрафти онҳо рушд намояд ва ҳар чӣ ҷиддитар сари роҳи ин амалҳоро кам кунанд. Вале дар ин раванд моро зарур аст, ки амнияти иттилоотиро ҷоннок намоем.

Хавфи асосӣ ба амнияти иттилоотӣ омили инсонист. Дар баробар ин бояд, ивазкунандаи усулҳои анъанавии криминологӣ ва равшаншиносии арзёбии майли шахси мушаххас ба содир намудани ҷиноятҳои компютерӣ бо нармафзори оқилона сохташудаашон ва пешниҳоди татбиқи техникаи онро пайдо кунем. Ба ҳамагон маълум аст, ки дар маркази ҳамаи ҷиноятҳои инсон меистад ва мо бояд донем, ки кадом намуди инсонҳо ба кирдори ҷиноятӣ дар компютерҳо даст мезананд ва ба амнияти ҳуқуқии онҳо ҳалал ворид мекунад. Барои пурра омӯхтани он моро зарур аст, ки мантиқи ҷустуҷӯӣ дошта бошем, яъне ки навҳои рафтори ҷинояткорони компютериро муайян намудан лозим, таснифи ҷиноятҳои компютерӣ, таснифи навҳои гуногуни шахсиятро созад, муайян кардани

майлияти шахс ба ҷиноятҳои компютерӣ, натиҷаҳои бадастомадаро барои осонии истифода тасаввур кунед [1].

Дар баробари ин, қонунгузор вазифадор аст хусусиятҳои шахсиятро, ки дар кирдори содиршуда зуҳур мекунад, ошкор намояд. Хусусиятҳои инфиродии шахсияти ҷинояткор ҳангоми сохтани унсурҳои мушаххаси ҳуқуқвайронкунии компютерӣ, ҳангоми фардикунонии ҷавобгарии маъмурӣ, граждони ва ҷиноятӣ ба назар гирифта мешаванд. Маълумот дар бораи шахсияти айбдоршаванда барои муайян кардани самти тафтишот, сохтан ва тафтиш кардани дастурҳои тафтишотӣ ва муайян кардани системаи амалиёти тафтишотӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Шахсияти ҷинояткори компютерӣ бо принципҳои умумии ҷазо ва қисми муҳими ҳолатҳои сабуқкунанда ва вазнинкунанда алоқаманд аст. Дар таърихи ҷиноятҳои компютерӣ бояд ба маҷмӯи падидаҳои равонӣ, ки пеш аз ҳуқуқвайронкунӣ рух дода, дар шуури субъект ҷой гирифтаанд, таваҷҷуҳ зоҳир кард. Ба ибораи дигар, сухан дар бораи хислатҳои шахсияти ҷинояткор, дар бораи сифатҳои ӯ меравад, ки сабаби бевоситаи содир намудани ҷиноятҳои компютерӣ буданд.

Барои фаҳмидани психологияи содир намудани ҷиноят дар соҳаи иттилооти компютерӣ, пеш аз ҳама фаҳмидани он, ки субъектро барои содир чунин кирдор чӣ маҷбур месозад, яъне сабабҳои содир намудани ҷиноятҳои компютериро баррасӣ кардан лозим аст. Ҳадафҳои ҷинояткоронро дар соҳаи иттилооти компютерӣ ба таври зерин тасниф кардан мумкин аст[6]:

- ниятҳои худҳоҳона - то 65%;
- -ангезаҳои сиёсӣ - то 15%;
- -нияти бозӣ, таваҷҷӯҳи тадқиқотӣ - то 7%;
- -ниятҳои авбошӣ - то 6%;
- -интиқом - то 5%;
- ҳолатҳои эҳтимоли – то 2%.

Таснифи ҷинояткорон дар соҳаи иттилооти компютерӣ дар асоси як қатор аломатҳои муҳиме сохта шудааст, ки бо рафтори ҷиноятӣ сабаб ва ба таври дигар алоқаманданд буда, шахсро дар муносибат бо муҳити иҷтимоӣ тавсиф мекунад. Навъи муттассили ҷиноятӣ дараҷаи баланди “Сироятии иттилоотӣ-ҷиноятӣ”, тамоюли доимии зиддиҷамъиятии амик ва фарогирии васеи шахсият, расидан ба дараҷаи муносибати иттилоотии ҷиноятӣ хос мебошанд. Содир намудани ҷиноятҳои компютерӣ барои ин шахсон як услуби маъмулӣ гаштааст.

Рафтору кирдор, дар бисёр мавридҳо як навъ касбу кор, муҳити асосӣ, ақидаҳо ва одатҳои зиддиҷамъиятӣ, ки дар натиҷаи таҷрибаи дуру дарози иттилоотӣ-ҷиноятӣ ба вучуд омадаанд. Ҷинояткорон бо бартарии ё таҷовускорӣ, масалан, қотилони компютерӣ ё ангезаи худҳоҳона “ҳакерҳо”, ки ба дуздии пулҳои электронӣ, дуздии маълумоти молиявӣ аз кортҳои пластикӣ дар банкоматҳо ва монанди инҳо таҳассусдоранд. Ангезаҳои полимотивӣ - омӯзиши ангезаҳои худҳоҳона бо ҳашмигин, яъне бо майли сар задани вирусҳо (баъзан бо мақсади пинҳон кардани осори дуздии онҳо) ба назар мерасанд.

Дар баъзе ҳолатҳо тасодуфан инсонҳо ба қонунвайронкунии компютерӣ даст мезананд. Чунин намуди гунаҳкорон дар соҳаи иттилооти компютерӣ нисбатан каманд ва амалан бо хислатҳои шахсии худ аз шахсоне, ки бо рафтори устувори қонуншиканӣ хосанд, фарқ мекунад. Аммо онҳо инчунин баъзе хислатҳои манфиедоранд, ки на он қадар ба худи шахсият, балки ба зуҳуроти он дар вазъияти мушаххас, аз рӯи беэҳтиётӣ сар мезананд. Ҷинояткорони ин навъи компютер мамнӯбиятҳои қонуни ҷиноиро бо самти умумии мусбати шахсияти худ вайрон мекунад. Ҷиноят барои онҳо хат ё услуби рафтор нест. Рафтор, на натиҷаи табиӣ ҳамкорӣ иттилоотӣ-криминогенӣ шахс ва вазъият, балки як эпизоди ногувор (ҳарчанд гунаҳкор бошад), оқибати омӯзиши номусоиди ҳолатҳои объективӣ ва субъективӣ, ҷинояткорони компютериӣ "омӯхташуда" ва "стрессӣ" фарқ мекунад.

Мо ба ҷаҳони ботинии шахс дар кӯшиши ҳалли баъзе масъалаҳои амнияти компютерӣ ғарқ шуда, наметавонистем, ки минтақаро ба қонун (дар асоси меъёрҳо) - этикаи компютерӣ хеле наздик созем. Технологҳои иттилоотӣ наметавонанд мавзӯи нави масъалаҳои маъруфи ахлоқиро дар робита бо истифодаи компютерҳо ва шабакаҳои онҳо, инчунин масъалаи ҷӣ гуна татбиқ кардани қоидаҳои ахлоқии маълумро дар ҳолатҳои қаблан номаълум сарфи назар кунанд.

Дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ мушкilotи зиёди ахлоқӣ мавҷуданд [5]:

- махфияти иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ;
- рафтори ахлоқӣ дар Интернет;
- эҳтиром ба моликияти зеҳнӣ;
- мушкilotи иҷтимоии истифодаи технологияҳои коммуникатсионӣ;
- масъулияти касбӣ ва ғайра.

Ҳамаи онҳо бо ҳалли ҳуқуқӣ дар соҳаҳои дахлдор, баҳусус масъалаҳои моликияти зеҳнӣ алоқаманданд, ки маҷмӯи васеи танзими меъёриро ҳуқуқӣ буда, инчунин мавзӯи таълим дар доираи қонуни компютерӣ мебошанд. Норасоӣҳо дар қонунгузорӣ бори дурусти раҳой аз вазъиятҳои баҳснокро ба дӯши этикаи компютерӣ мегузарад. Омӯзиши кодексҳои ахлоқии мутахассисони соҳаи технологияҳои иттилоотӣ, на танҳо барои тарбияи фарҳанги фаъолияти иттилоотӣ (компютерӣ) аз синни донишҷӯӣ мусоидат мекунад, балки ба таҳиягарони қонуни компютерӣ маслиҳатҳои хуб медиҳад.

Интернет ба воситаи асосии фаъолияти ғайриқонунии ҷиноятҳои муташаккили аврупоӣ табдил ёфтааст. Аксарияти ҷиноятҳо ва таҳдидҳо ба иттилоот ва маълумоти сирри махфидошта тавассути интернет сар мезананд. Ҳолатҳои ногувори компютерӣ, ки баъзан ба воситаи вирусҳо ба роҳ монда мешаванд, яке аз ҷиноятҳои иттилоотӣ дар интернет мебошад. Дар ин баробар ҷиноятҳои дигари интернетӣ низ ба ҷашм мерасанд. Шабакаи умумичаҳонӣ барои қочоқи маводи муҳаддир ва инсон, шустушӯи пул ва ҳамлаҳои киберӣ истифода мешавад. Тавассути Интернет одамон савдо карда мешаванд, муҳоҷирати ғайриқонунӣ инкишоф меёбад ва маҳсулоти қалбақӣ фурӯхта мешавад. Ҷинояткорон ба амнияти ташкили занҷирҳои таъминот тавассути Интернет боварӣ доранд. Илова бар ин, Интернет макони пули нақд дар қортҳои кредитии дуздидашуда мебошад. Гардиши пул аз ин гуна ҷиноятҳо дар Аврупо аз 1,5 миллиард доллар мегузарад [2].

Пешгири ҷиноятҳои компютерӣ ба соҳаи амнияти иттилоотӣ рабт дорад, зеро тамоми беҳатарҳои иттилоотӣ дар раванди кор бо он ба воситаи ин соҳа амалӣ карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Всестороннее исследование проблемы киберпреступности / Управление организации объединенных наций по наркотикам и преступности. - Вена: ООН - Нью-Йорк, 2013. - 360с. –С.25.
2. Киберпреступность в мире [Захираҳои электронӣ]. – Речаи вуруд: <https://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Киберпреступность в мире> (Санаи мурочиат: 06.03.2022)
3. Компьютерная преступность [Захираи электронӣ]. – Речаи вуруд: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Компьютерная преступность](https://ru.wikipedia.org/wiki/Компьютерная_преступность) (Санаи мурочиат: 25.04.2022)
4. Курбонов М.А., Раҳмонова З.Ф., Акрамов Ф.М. ҶИФЗИ ПАРВАНДА ВА ҶУЗВДОНҶО ДАР СИСТЕМАИ ОМИЛИИ MS WINDOWS: ВITLOCKER ВА EFS/ М.А. Курбонов, З.Ф. Раҳмонова, Ф.А. Акрамов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. № 1 (35). -С. 286-292
5. Мазуров В.А. Ҷиноятҳои компютерӣ. Тасниф ва усулҳои муқовимат. Дастури таълимӣ ва амалӣ. - М., «Палеотип» - «Логос», 2002, С.11-14.

6. Полутина Н.С. Психология компьютерной игры [Захираи электронӣ]. – Речаи вуруд: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologiya-kompyuternoy-igry/viewer> (Санаи мурочиат: 02.03.2022)
7. Шарифзода Ф.Р., Бухориев Б.Р., Амрудинзода М.А., Окилов С.Ю. Преступления против информационной безопасности: учебное пособие. – Душанбе: «ЭР-Граф», 2019. – 108 с.

УДК 372.881.116.11

Юсупова З.М.

УСУЛ ВА ТАРЗИ ҚОР БО ЛУҒАТ ВА ИБОРАҲОИ ФРАЗЕОЛОҒИ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОИИ МАКТАБҲОИ ТОЧИКӢ

Дар мақолаи мазкур мисолҳо оид ба бой гардонидани фонди луғавии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар мактабҳои тоҷикӣ бо ёрии усулҳои омӯзиши тафаккури интиқодӣ: кластер, инсерт оварда шудааст. Технологияи рушди тафаккури интиқодӣ ба донишҷӯ кӯмак мерасонад, ки дар синф худро озод ҳис кунад, худро дар нақши баранда, муаллим, баромадкунанда ҳис кунад. Технологияи рушди тафаккури интиқодӣ дар синфҳои ибтидоӣ низ метавонад истифода шавад, зеро маҳз аз синфҳои ибтидоӣ ба онҳо малакаҳои ба монанди мустақилона фикр кардан, мустақилона эҷод кардан, савол додан ва ҷавоб додан, ҳимоя кардани фикри худ ва исботи он, дар назди шунавандагон дар мавзӯи додасуда баромад карданро ташаккул додан лозим аст.

Калидвожаҳо: фонди луғавӣ, тафаккури интиқодӣ, инкишоф медиҳад, бой мегардонад, ибораҳои фразеологӣ, кластер, инсерт

Юсупова З.М.

МЕТОДЫ И ПРИЁМЫ СЛОВАРНО - ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ ТАДЖИКСКОЙ ШКОЛЫ

В данной статье приводятся примеры для обогащения словарно-фразеологического запаса учащихся начальных классов таджикской школы с помощью новейших методов обучения, как критическое мышление: инсерт, кластер, так же при помощи подбора синонимов и антонимов. Технология развития критического мышления помогает ученику на уроке чувствовать себя свободно, легко, почувствовать себя в роли диктора, учителя, ведущего. Технологию развития критического мышления можно использовать и в начальных классах, так как именно с начального класса следует у них развивать и формировать такие навыки как думать самостоятельно, сочинять самостоятельно, задавать вопросы и отвечать на них, отстаивать своё мнение и доказывать его, выступать перед аудиторией, размышлять на заданную тему.

Ключевые слова: словарный запас, критическое мышление, обогащает, развивает, фразеологизмы, кластер, инсерт, способствует.

Usupova Z.M.

METHODS AND TECHNIQUES OF VOCABULARY AND PHRASEOLOGICAL WORK IN THE ELEMENTARY GRADES OF THE TAJIK SCHOOL

This article provides examples for enriching the vocabulary and phraseological stock of primary school students of the Tajik school using the latest teaching methods, such as critical thinking: insert, cluster, as well as by choosing synonyms and antonyms. The technology for the development of critical thinking helps the student to feel free, easy in the classroom, to feel in the role of a speaker, teacher, presenter. The technology for the development of critical thinking can also be used in the elementary grades, since it is from the elementary grade that they should develop and form skills such as thinking independently, composing independently, asking and answering questions, defending their opinion and proving it, speaking in front of an audience, reflect on a given topic.

Key words: vocabulary, critical thinking, enriches, develops, phraseological units, cluster, insert, promotes.

Чтобы урок был интересным и доступным для учащихся, преподавателям следует использовать новейшие методы и приёмы. Особенно на уроках русского языка, когда преподаватель каждый урок старается, чтобы учащиеся как можно больше запомнили слова и употребляли их в речи [1]. Сегодня, в наш век, век - научно-технического и информационного прогресса заинтересовать и мотивировать ученика очень сложно, когда его мысли заняты гаджетами, когда он каждый день из интернета слышит и видит что-то новое. Поэтому сегодня перед педагогами стоит нелегкая задача. Для получения хороших результатов в области образования в короткий срок целесообразно отходить от традиционных форм обучения, делая выбор в пользу инновационных форм, методов и технологий, в том числе технологий критического мышления.

Технология развития критического мышления помогает ученику на уроке чувствовать себя свободно, легко, почувствовать себя в роли диктора, учителя, ведущего. Технологию развития критического мышления можно использовать и в начальных классах, так как именно с начального класса следует у них развивать и формировать такие навыки как думать самостоятельно, сочинять самостоятельно, задавать вопросы и отвечать на них, отстаивать своё мнение и доказывать его, выступать перед аудиторией, размышлять на заданную тему [5]. Для этого следует подготовить класс ежедневно, усиленно и с осторожностью. Что касается учителя, то и учитель ежедневно должен разрабатывать каждую тему, и каждый соответствующий к теме метод, и тогда урок может показать успех. Технология развития критического мышления требует работы с текстом. Тексты должны подбираться учителем заранее, чтобы он соответствовал возрасту, способностям учеников, и постепенно текст должен усложняться, чтобы ученики были готовы к сложностям и их решению.

Вопросы работы с фразеологизмами на уроках русского языка рассматриваются учеными в связи с обогащением словарного запаса, повышением точности и выразительности речи, уместности употребления.

Таким образом, нами было выявлено противоречие между необходимостью обогащения речи учащихся начальных классов фразеологизмами с целью повышения выразительности их речи и недостаточной разработанностью методического аспекта работы над фразеологизмами на уроках русского языка в начальной школе.

Цель исследования: теоретически аргументировать и разработать комплекс упражнений, направленных на обогащение речи учащихся начальных классов фразеологизмами на уроках русского языка.

Объект исследования: процесс обогащения речи младших школьников на уроках русского языка.

Предмет исследования: комплекс упражнений, направленный на обогащение речи учащихся начальных классов фразеологизмами на уроках русского языка.

Каждый преподаватель хочет, чтобы на его уроках господствовала атмосфера творчества, чтобы ученики самостоятельно сочиняли, думали, сравнивали, отстаивали свою точку зрения, задумывались над проблемными ситуациями и предлагали выход из них.

А. Савченко считает, что современный человек обязан быть активным, осведомлённым, критически и творчески мыслящим, а, следовательно, и более готовым к самообучению и саморазвитию [б,с. 3].

Использование технологий критического мышления можно начать с первого класса по заданному алгоритму:

- 1) выработать у ученика способность высказыванию личного мнения по различным вопросам и проблемам, формировать умения выражать свои мысли вначале в устной, а затем и в письменной форме, делать это ясно, уверенно и корректно по отношению к другим;
- 2) научить ученика доказывать и отстаивать своё мнение, учитывая точку зрения других;
- 3) сформировать у ученика способность отвечать за те или иные поступки;
- 4) научить ребенка участвовать в коллективном принятии решения;
- 5) развивать умение строить деловые взаимоотношения с одноклассниками.

На уроках русского языка при ознакомлении с новым текстом можно использовать такие методы, как инсерт, кластер, диаграмма Венны, чтение с пометками.

Почти все методы современного образования, несмотря на отличия, имеют и общие черты. Одним из основных качеств - направленность учащегося на самостоятельное добывание знаний. Продуктивным считается метод с определённым числом приёмов. Например, Инсерт. На уроках русского языка в 1-4 классах этот приём позволяет запомнить новые слова или фразеологизмы, в текстах имена героев, характерные их черты.

К примеру «Сказка о рыбаке и рыбке» А. С. Пушкина.

Знаю +	Не знаю —
Сказка о рыбке, о рыбаке	Столбовая дворянка, вольная царица
Написал А. С. Пушкин	Возможности золотой рыбки
О скупости женщины	

К примеру, можно делить класс на команды и предложить им задания для обогащения словарно - фразеологического запаса учащихся.

Задание: К данным словам подберите синонимы (для 1 команды)

Задание: К данным словам подберите антонимы (для 2 команды)

Слова можно взять из текста, к примеру «Родина» (родина, родной, детство, граница, просторы, местность, долина, озеро, равнина)

Например, Родина – отчизна - чужбина

Учащиеся подбирают синонимы и антонимы, слушают ответы команд, стараются быть на первом месте, потому и слабые ученики подтягиваются.

Получает балл та команда, которая активно и правильно выполняет задание.

Особенно учащимся начальных классов нравятся игровые методы и приёмы.

Задание: Найдите из текста фразеологические единицы. Например, *бить баклуши, как кошка с собакой, как снег на голову, когда рак на горе свистнет, седьмая вода на киселе, делать из мухи слона, бежать сломя голову, как две капли воды.*

Можно предложить учащимся первой команды находить аналогичные фразеологизмы (синонимы) из слов для справок. *Например: засучив рукава - мастер на все руки; ...*

А учащимся второй команды подобрать антонимы. Например: *бить баклуши – работать, засучив рукава; за три девять земель - рукой подать*

Следующий метод «Диаграмма Венны». Диаграмма Венны целесообразно использовать в начальных классах при ознакомлении с текстом, со сказкой, при сравнении героев сказок и произведений. Например: при изучении сказки «Два козлёнка», «Сказка о рыбаке и рыбке», ...

«Кластер»- это метод, который позволяет запомнить содержание текста, делать вывод,... Например: после чтения и работы над текстом, последним заданием может быть нарисовать кластер. Учащиеся по одному выходят к доске и рисуют кластер, преподаватель смотрит, исправляет и помогает.

Этот метод также способствует обогащению словарного запаса, так как при работе с кластером учащиеся вспоминают или из текста находят нужные слова и пишут их на доске.

Виды урока с использованием методов критического мышления отличаются от традиционных уроков. Ученики не сидят пассивно, слушая учителя, а становятся главными активными лицами урока. Они размышляют и вспоминают, рассуждают, читают, пишут, обсуждают, анализируют, активно осмысливают прочитанное [5]. Правильная организация словарной работы является одной из важнейших задач развития речи в школе, выделение основных ее направлений и их обоснование, управление процессом обогащения словаря школьников [4].

Безусловно, чем богаче у человека словарный запас, тем полноценнее его устная речь. Однако далеко не все понимают значимость той роли, которую словарный запас играет при овладении учеником грамотным письмом.

Исследование знаний, умений и навыков учащихся начальных классов таджикской школы показало, что словарный запас учащихся продолжает оставаться ограниченным, это приводит к нарушению таких требований к речи, как богатство и точность. Малое количество слов, имеющихся в арсенале ученика, не позволяет точно выразить оттенки мыслей и чувств.

Огромную роль в работе по обогащению словарно- фразеологического запаса учащихся играет развитие у них интереса к овладению словом, к пополнению своего личного запаса слов.

Для того чтобы словарная работа была продуктивной следует проводить его планомерно, регулярно и рационально, а не так чтобы она носила случайный характер [3].

Целесообразно проводить эту работу до начала работы с текстом, чтобы при ознакомлении с новым текстом не было никаких препятствий для его восприятия.

Эффективной является такая форма словарной работы как висячие словари. Желательно, чтобы каждый учитель начальной школы вел висячие словари, которые можно считать для всего класса. Висячий словарь представляет собой большой лист бумаги, в которой записываются новые слова по теме без перевода или объяснения. Словарь определенное время висит перед учащимися. В необходимых случаях он используется для повторения слов, составления с ними предложений, запоминания, усвоения произношения. Если нужно повторить изученную лексику, связанную с определенной темой, учитель вывешивает словарь и предлагает учащимся употребить слова в предложении. Словари каждую неделю следует менять. В конце недели можно проводить урок - зачёт, по изученным словарным словам.

Эффективным приёмом раскрытия значений новых слов и активизации изученной лексики является использование экранных пособий, кино, видеороликов, звукозаписей, презентаций, её мультфильмов.

Например, после просмотра мультфильма про семью, можно задавать такие вопросы: “ Что вы увидели на экране? Кого вы увидели (перечислите всех) Чем занималась мама? Сколько

человек живут в семье? Почему все слушали папу внимательно? Как можно назвать этот фильм? Какую семью вы увидели на экране? Какой фразеологизм подходит данной теме?" В методике начального обучения известны различные приёмы объяснения новых слов и их закрепления:

- А) перевод слова на родной язык;
- Б) раскрытие значения слов путём толкования на русском языке;
- В) подбор синонимов и антонимов из изученных слов;
- Г) подбор слов - действий и качеств к словам- предметам;
- Д) толкование значений слов на родном языке

Как и когда использовать эти приёмы зависят от мастерства учителя, так как использование всех приёмов на каждом занятии практически невозможно.

Чтобы правильно подобрать приём или метод для обогащения словарного запаса следует учитывать возраст учащихся, их способности, уровень усвояемости и успеваемости.

Урок - экскурсии также помогают обогащению словарного запаса слов, обозначающих окружающий мир и имеют воспитательный характер. Урок - экскурсии можно проводить по темам: "Зима", "Осень", "Наш город", "Школьный сад" " В магазине", "В столовой" и другие.

Каждый учитель начальной школы должен организовать работу на уроках русского языка так, чтобы ученик в процессе обучения учился размышлять, анализировать, сравнивать, самостоятельно делать выводы. А для этого ему нужен богатый словарный запас, хорошо развитая связная речь.

В настоящее время признанным является положение о том, что текст - наиболее эффективная единица при обучении неродному языку. На основе текста формируются, развиваются и совершенствуются речевые и языковые умения и навыки, развивается логическое мышление, расширяется кругозор, а также обогащается словарный запас.

Чтение текста и работа с текстом способствует обогащению активного словаря учащихся. Новые слова по каждой теме, подлежащее активному усвоению, записываются в словарики.

При ознакомлении с текстом учитель предупреждает учащихся быть внимательными при слушании нового текста. После образцового чтения текста учитель может предложить несколько заданий по тексту (послетекстовые задания). Например:

1. Назовите запомнившиеся вам слова из текста (Это задание прививает внимательность)
2. Кто какие предложения текста запомнил? (Это задание укрепляет память, прививает внимательность, быстроту реакции)
3. Кто обобщит вышеперечисленные предложения? (Это задание укрепляет память, помогает сохранить в памяти информацию...)
4. Выпишите слова, смысл которых вам непонятны, раскройте значение с помощью словаря (это задание прививает самостоятельность, помогает запоминанию слов, предложений).
5. Напишите по памяти слова, которые являются ключевыми
6. Кто озаглавит текст по-другому? (прививает быстроту реакции)
7. Встречаются ли фразеологизмы в тексте? (развивает память)
8. Каким словом можно изменить данное слово (предлагаются слова из текста)? (развивает память, словарный запас)
9. Подберите антонимы к выделенным (названным) словам? (обогащает словарный запас.
10. Подберите синонимы к данным словам (словам из текста)
11. Подберите прилагательные к данным словам (словам из текста)
13. В предложениях (предложения взяты из текста) вставьте на месте пропусков слова из справочника.
13. Дополните предложения, словами из текста.
14. Переведите данные слова (из текста) на родной язык.

Все эти задания способствуют развитию устной и письменной речи, а также и укреплению памяти и развитию быстроты реакции. Конечно, не все задания можно применить на одном занятии. Следует чередовать задания в зависимости от объёма и содержания текста. Например, к тексту, где очень много эпитетов, можно применить такие задания, как подберите синонимы или антонимы; переведите данные слова на родной язык; замените данные предложения фразеологизмами; словарный диктант и т.д.

А также необходимо выработать у учащихся стремление самостоятельно пополнять свой лексический запас, чтобы при встрече с незнакомым словом они обращались за разъяснением к толковому словарю.

Активное использование словарём-минимумом помогает изучению норм литературного произношения, написания, словоизменения, сочетаемости слов в предложении, а также стилистических возможностей отдельных слов и словосочетаний. Это способствует развитию и обогащению речи учащихся [2].

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамов А., Бим-Бад, Б., Громыко, Ю. Что такое базовый компонент [Текст] / А. Абрамов, Б. Бим-Бад, Ю. Громыко // Учительская газета.– 1988. – 17 дек. (№149) .– С. 2.
2. Дзампаева Л.Г. Организация лексической работы на уроках осетинского языка в начальных классах: Автореферат кандидатской диссертации. –М., 1998. - 22 с.
3. Купров В.Д. Словарная работа на уроках русского языка. //Начальная школа. 1990, №3.
4. Мешкова Т. В. Методическая разработка на тему «Эффективность словарной работы на уроках русского языка» МОУ «Гимназия № 1» г. Чебоксары. - 2010 с. 8-14.
5. Развитие критического мышления на уроке: Пособие для учителя, С.И. Заир-Бек, И.В. Муштавинская. М: Просвещение, 2004 г.
6. Тимофеева, Ю.А. Работа над словом в процессе анализа текста на уроках развития речи в начальной школе: дис. канд. пед. наук. –2007.

УДК: 373

Примов М.М.

МОДЕЛИ МЕТОДИИ ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТИ ЭҲТИЁТКОРОНАИ ХОНАНДАГОН ДОИР БА ИСТИФОДАИ КОМПЮТЕР ДАР МАШҒУЛИЯТҲОИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ

Мақола оид ба модели методии муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ бахшида шудааст. Тазаккур бояд намуд, ки самтҳои моделкунӣ яке аз моделикунонии коммуникативии фарҳанги хонандагон буда, барои муайян кардани принципҳои базавии ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ҳамчун баромадан аз вазъият ба ҳисоб меравад.

Вожаҳои калидӣ: модел, самтҳои моделкунӣ, фарҳанги хонандагон, компютер, моделикунонии коммуникативӣ, фарҳанг

Примов М.М.

**МЕТОДИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ОСТОРОЖНОГО ОТНОШЕНИЯ
УЧАЩИХСЯ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ КОМПЬЮТЕРА НА ЗАНЯТИЯХ ПО
ИНФОРМАЦИОННЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ**

Статья посвящена методической модели бережного отношения учащихся к использованию компьютера на занятиях по информационным технологиям. Следует отметить, что направления моделирования являются одной из коммуникативных моделей культуры учащихся и служат основой для определения базовых принципов формирования у учащихся осторожного отношения к использованию компьютера на занятиях информационными технологиями как выхода из ситуации.

Ключевые слова: модель, направления моделирования, культуры учащихся, компьютер, коммуникативных модел, культура.

Primov M.M.

**METHODOLOGICAL MODEL FOR FORMING A CAUTIONAL ATTITUDE OF
STUDENTS TO THE USE OF A COMPUTER IN THE LESSONS ON INFORMATION
TECHNOLOGIES**

The article is devoted to the methodological model of careful attitude of students to the use of a computer in information technology classes. It should be noted that the directions of modeling are one of the communicative models of students' culture and serve as the basis for determining the basic principles of forming students' cautious attitude to using a computer in information technology classes as a way out of the situation.

Key words: model, directions of modeling, students' culture, computer, communicative models, culture.

Модел (амсила) – объекти навест, ки хосиятҳои асосӣ ва муҳимтарини объект, ҳодиса ё раванди тадқиқшавандаро инъикос менамояд [3, с.50]. Ҳамчун усули дониши илмӣ, моделсозӣ (амсиласозӣ) айни замон доираи васеъро доро мебошад. Яқум, он барои сохтани як назарияи нав ё таҳияи назарияи мавҷуда, вале нопурра мавриди истифода қарор дода мешавад, агар:

- 1) доир ба объекти таҳқиқот дониши басанда мавҷуд нест;
- 2) бояд муносибати объектро дар оянда пешгӯӣ намуд;
- 3) бояд натиҷаҳои назариявӣ доир ба воқеият шарҳу тафсир ёбад;
- 4) бояд робитаи байни назарияҳои гуногуни рӯзмарраи басо комили тасвири он муайян гардад.

Дуҷум, ҷалби моделикунониро барои амаликунонии таҷрибаи фаъолияти шахс ба роҳ монд:

- 1) Ҳангоми санҷиши баъзе аз ҳолатҳо тасдиқи бевосита, ки набояд ҷорӣ гардад;
- 2) Ҳангоми корҳои озмоишии имконнопазир бо объектҳои басо бузургу миёна;
- 3) Ҳангоми зарурати поён кардани хароҷот ба ин ё он фаъолият.

Дар луғати фалсафа моделикунонӣ чун инъикоси хусусияти баъзе объектҳо ба дигар объекте, ки махсусан барои омӯзиши он ташкил гардидааст шарҳу тафсир ёфтааст ва аз ин рӯ, модел унвон дорад [1;2]. Тафсири зиёди мафҳуми модел ва моделикунонӣ вучуд дорад, ки баъзе аз онҳо дар зер оварда мешаванд: “Модел дар илми мантиқ ва методология – аналог (чизе, ки ба чизи дигар монанд аст) (схема, сохтор, нишонаи система) пораи муайяни воқеияти табиӣ ва иҷтимоӣ, маводи маданияти шахс, таълими концептуалӣ-назариявӣ ва м. ин. – модели табиӣ махсуб меёбад. Аналоги мазкур баҳри ҳифозат ва афзудани дониш

(иттилоот) доир ба табиӣ будани сохтор ва таркиб барои дигаргунӣ ва идоракунии онҳо мусоидат менамояд. Новобаста аз он ки кадоме аз узвҳои муносибат “объект – модел” ба сифати модел мавриди омӯзиш қарор мегирад, ҳамеша дар навбати охир нақши маърифатро тавассути баёнот, пешгӯӣ ва эвристика мавриди амал қарор медиҳад” [4, с.78].

“Зери мафҳуми модел чунин тасаввуроти тафаккур ё системаи мавҷудаи мавод фаҳмида мешавад, ки бо инъикос ё таҷдиди объекти таҳқиқот маҳорати иваз кардани он чунин аст, ки омӯзиши он барои мо маълумоти нав доир ба объекти мазкур нишон медиҳад [5,с.41].

Дар моделикунонии педагогӣ пеш аз ҳама модели сохторӣ-вазифавӣ талаб карда мешавад, ки ҳангоми сохтор объект ҳамчун системаи комил дар худ қисмҳои таркибӣ, компонентҳо, унсурҳо, зерсистемаҳоро мавриди омӯзиш қарор медиҳад. Қисми системаҳо бо муносибатҳои сохторӣ, вобастагии тасвирӣ, пайдарпайии ҳалли масъалаҳои алоҳидаи мантиқӣ ва замонӣ робита дорад. Модели ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар дарсҳои технологияҳои иттилоотӣ дар худ муносибатҳои тасвирӣ, принципҳои шароити педагогӣ, шаклҳои истифодашаванда, методҳо ва воситаҳо, компонентҳо, нишондиҳандаҳо, марҳилаҳо ва зинаҳои ташкил намудани муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ, натиҷаву хулосаҳоро доро мебошад.

Самти аввали моделикунонии муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ин тасвири асосии муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ба шумор меравад. Дар контексти таҳқиқоти мавриди назар муносибатҳои умумии ташаккули эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ муайян гардидааст:

- муносибати гуманистӣ;
- муносибати инфиродӣ;
- муносибати шахсӣ-шиносӣ;
- муносибати маърифатӣ.

1. Муносибати гуманистӣ. Дар ҳуди намуди умумӣ педагогикаи гуманистӣ ҳамчун раванди таълим, ки дар маркази он шахсияти хонанда меистад мавриди омӯзиш қарор дорад. Шиносӣ оид ба рушди хонандагон ҳамчун субъектҳои шахсият, фардиёт ва рушди фаъолиятро пешниҳод мекунад ва стратегияи фаъолияти муаллим бо ташкили шароит барои ба роҳ мондани неруи эҷодӣ дар системаи ҳамкориҳои онҳо бо дигар хонандагон пешниҳод мекунад.

Муносибати гуманистӣ дар раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ҷалби хонандагон ба ҷараёни таълимро дар назар дорад:

- хонанда дар он ташаббускор ва мустақил аст;
- хонанда бошууро на меомӯзад;
- шавқу ҳавас ба донишу донишандӯзӣ зиёд мегардад;
- хонанда барои интихоби муҳтаво, шаклҳо ва речаи фаъолият озод аст.

Дар раванди гуманизатсияи фаъолияти таълимӣ, аз як тараф, мавқеи умумии хонандагон дар муносибат ба хониш ба таври қатъӣ тағйир меёбад, аз тарафи дигар ҷобачогузори муаллимон кӯшиши амалан ба роҳ мондани ғояҳо ва принципҳои гуманистӣ ба роҳ монда мешавад.

Муносибати гуманистӣ дар раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ аз таҳвили зерин сарчашма мегирад:

1. Дар ҳар як хонанда ядрои мусбат мавҷуд аст, ки танҳо бояд мусоидат намуд.

2. Хонанда аз ибтидо озод тавлид меёбад. Барои он озод аст, ки ҳар як хонанда соҳиби он аст. Озодии азалии хонандагон ин худбаҳодиҳии комил аст, ки наметавонад арзишҳои берунӣ ва иҷтимоии муҳитро иваз кунад.

3. Хонандагонро набояд дар доираи ҷаҳонбинии муайян тарбия намуд, балки ҳуди хонанда ҷаҳонбинии хешро бояд мавриди қарор диҳад.

4. Ғайридирективӣ. Дар тарбия набояд фишор, маҷбурӣ, қаллобиро роҳ дод.

2. Муносибати инфиродӣ ин принсипи психологӣ-педагогӣ, ки мутобиқи фаъолияти илмӣ-тарбиявӣ бо хонандагон хусусияти инфиродии ҳар як хонандаро мавриди омӯзиш қарор медиҳад.

Муносибати инфиродӣ ин амалқарди раванди педагогӣ аз ҳисоби хусусиятҳои инфиродии хонандагон дар зинаи муайян таъсир расонидан ба рафтори онҳо дар вазъияти гуногуни ҳаёти маҳсуб меёбад. Муносибати инфиродӣ дар раванди муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар дарсҳои технологияҳои иттилоотӣ хусусияти маҷмӯи зехнӣ, иродавӣ, маънавӣ, иҷтимоӣ ва дигар нишонаҳои шахси доро аст, ки ба таври назаррас шахси мавриди назар аз дигар одамон тафовут дорад. Ҳар як шахс дар мустақилияти хеш ягона ва нотақрор мебошад.

Муносибати инфиродӣ дар раванди муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар дарсҳои технологияҳои иттилоотӣ бо назардошти тарбияи шахс дар асоси аломатҳои дониши чуқур ва ҳаёти онҳо сурат мегирад.

3. Муносибати шахсӣ-шиносӣ ин самти пешбари стратегияи рушди системаҳои таълими хонандагон дар ҷаҳон мебошад ва имрӯзҳо таълими шахсӣ-шиносӣ ба ҳисоб меравад. Таълими шахсӣ-шиносӣ дар раванди муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар дарсҳои технологияҳои иттилоотӣ чун таълим муайян намудани хусусиятҳои хонанда ҳамчун субъект, эътирофи таҷрибаи субъекти ба худ хос ва худбаҳодиҳӣ, ташкил намудани таъсири педагогӣ дар асоси таҷрибаи субъектии хонандагон фаҳмида мешавад.

Қоидаи таълими шахсӣ-шиносӣ дар раванди муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар дарсҳои технологияҳои иттилоотӣ аз инҳо иборатанд:

а) Шаклҳои ташкили раванди таълиму тарбия набояд ба саломатии хонандагон зарар расонад;

б) Баланд бардоштани кӯшиши хонандагон доир ба масъулияти комил ба уҳдадорихои хеш;

в) Мақсаднок, аммо хайрхоҳона муҳокима қардани рафтори хонандагон;

г) Барои хатоҳои хонандагонро дарёфтган мусоидат намудан;

д) Пешравии дарки хонандагонро дастгирӣ намудан;

е) Шароити фаъолияти пешрафтро вобаста ба самти зарурӣ кашф намудан;

ж) Бешубҳа фаҳмидан, қабул қардан, дӯст доштани хонандагон бо муҳаббат ва талаботи дӯстдорӣ;

з) Самтҳои устувор ва ноустувори хешро хуб дарк қардан;

и) Ҳар як муваффақияти хонандаро нек истикбол қардан;

к) Ба хонандагон имконияти шароити худсобитқуниро додан;

л) Доимӣ хонандагонро хушдор намуд, ки аз онҳо чиро талаб доранд ва онҳоро чӣ гуна дидан мехоҳанд?

м) Мавриди омӯзиш қарор додани вазъият ва руҳияи хонандагон;

н) Раванди таълиму тарбияро зерин назорат бо назардошти доираи стратегияи интихобгардида устувор нигоҳ доштан;

Таълими шахсӣ-шиносӣ дар раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон нисбати истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияҳои иттилоотӣ нақшаҳои зеринро доро аст:

1. Ба ҳамаи хонандагон доир ба ин фан тавачҷӯх зоҳир кунед ва рушди онро дар коллективи синф таъмин кунед;

2. Мусоидат ба ташаккули шахсияти эҷодӣ мутобиқи воситаҳои гуногуни техникӣ;

3. Татбиқ намудани рушди хусусиятҳои инфиродии хонандагон дар соҳаи технологияи иттилоотӣ;

4. Мусоидат ба шахсият оид ба худшиносӣ ва худмуайянкунӣ [6, с.87].

4. Муносибати фарҳангӣ. Дар раванди таълим муносибати фарҳангшиносӣ аслан ғояи нав нест. Роҳҳои бадеӣ, фалсафӣ, интуитивӣ ва табиӣ-илмӣ маърифат, ки тавассути онҳо интиқоли маъно, фарҳанг ва арзишҳо ба амал меоянд.

Муносибати фарҳангӣ дар раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон нисбати ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияҳои иттилоотӣ ҳамчун маҷмӯи усулҳои методологии дарк карда мешаванд, ки таҳлили ҳар як соҳаи амалияи иҷтимоӣ, аз ҷумла соҳаи маориф, дар заминаи мафҳумҳои фарҳангӣ, аз қабилӣ фарҳанг, намунаҳои фарҳангӣ, меъёрҳо ва арзишҳо, фаъолият ва манфиатҳои фарҳангӣ ва ғайра таъмин мекунанд. Муносибати фарҳангӣ дар раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ғояи арзишҳои асосии таълимро ҳамчун маълумоти иттилоотӣ ва маърифатӣ тағйир медиҳад, меъёрҳои самаранокӣ ва эҷодкориро дар фаъолияти муаллимон ва хонандагон рушд медиҳад.

Самти дуоми моделикунони ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ин муайян кардани принципҳои базавии ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ҳамчун баромадан аз вазъият ба ҳисоб меравад, ки мавқеи назариявии мо ба он тақия мекунанд. Ба назари мо, ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ системаҳои принципҳои зеринро таъмин менамояд:

1. **Принсипи неқӯкорӣ** ё принсипи дӯстдорӣ дар раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ҳавасмандии чуқурро, ки роҳи хонанда маҳсуб меёбад, дар назар дорад. Ин на танҳо эҳсосоти самимии чуқур, балки муносибати асосӣ оид ба объекти муҳаббату дӯстдорӣ ба ҳисоб меравад.

2. **Принсипи илмият** муҳтаворро муайян мекунанд, ба он на танҳо дониши анъанавии илмиро талаб дорад, балки вазъияти басо муҳими дониши илмӣ, ҳамчунин масъалаҳои рушди ояндаи он, ки асосан барои таълими меҳнат муҳим мебошад.

3. **Принсипи дастрасӣ** ҳангоми ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ аз принсипи дастрасии умумӣ барои муайян кардани гурӯҳи хонандагони синну соли ё барои баъзе аз хонандагони сифҳои миёнаи синну соли мазкур аз рӯи принсипи дастрасии инфиродӣ интиқол меёбад ва чун вазъи комёбиҳои мақсади таълим мавриди омӯзиш қарор мегирад.

4. Ба таври васеъ дар адабиёт мувофиқи таълим компютер **принсипи аёнӣ** мавриди истифода қарор гирифтааст. Агар дар ифодаи анъанавӣ зери аёнӣ пеш аз ҳама компоненти иллюстративӣ фаҳмида шавад, таъмини талаботи хонандагонро дар ин ё он шакли предмет ё ҳодисот дидан мумкин аст ва бо онҳо манипулятсияи минималиро гузаронидан мумкин аст, аммо дар таълими компютер аёнӣ барои азназаргузаронӣ на ҳама вақт шароити дар ҳаёти воқеӣ ҳатто бо ёрии дастгоҳҳои эҳсосӣ ва дақиқ (намуна аз физика: ҳаракати молекулаҳои броуновӣ) мусоидат менамояд. Зиёда аз ин, бо таассурот дар шакли объекти компютер бо амалҳои гуногун ба роҳ мондан, омӯхтани онҳо на танҳо аз рӯи тасвири омӯрӣ, балки рушди динамика дар шароитҳои гуногун (ҳаракатҳои молекулаи броуноӣ ҳангоми ҳарорати гуногун). Аз ин рӯ, компютер чӣ тавр тасниф кардани омӯзиши предмет ва раванди қоидаҳои асосӣ, ҳамчунин онро қисман дидан мусоидат менамояд.

5. Принципи систематикӣ ва пайдарпайӣ дар раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ чун бо ташкили маводи таълимӣ, ҳамчунин бо системаи амалкунандаи хонандагон аз рӯи омӯзиши он робита дорад. Новобаста аз мураккабӣ ва дурии роҳ хонандагонро ба мақсади омӯзиш овардан ин систематикӣ ва пайдарпайӣ аз ҳисоби барномаҳои компютерӣ сарчашма мегирад.

6. Принципи шуурнокӣ дар ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотии методикаи стратегияи ташкилкунанда таъмин гардидааст, ки барои таълими технологияҳои иттилоотии муосир имтиёз додааст. Барои ба роҳ мондани принципи шуурнокӣ ба омӯзандагон мақсад ва масъалаҳои таълим, маълумот доир ба фаъолияти фан ва давраҳои асосии амалигардии онҳо иттилоъ дода мешавад.

7. Принципи мутобиқат, яъне мувофиқат ба хусусиятҳои инфиродии хонанда бо назардошти шароити инфиродии қабули пешниҳодҳои маводи таълимӣ ба роҳ монда мешавад. Амаликунии мутобиқат дар раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ метавонад воситаҳои гуногуни аёниятро бо якчанд марҳилаҳои дифференсиатсияро ҳангоми пешниҳоди маводи таълимӣ аз рӯи душворӣ, масоҳат, муҳтаво таъмин намояд. Таълими технологияҳои иттилоотӣ муқаддима, асос ва кашфи боз як принципи умумиро талаб менамояд, ки ҳарчанд дар раванди таълим ҳамешагӣ ҳузур дорад, аммо асосӣ ба шумор намеравад. Сухан дар бораи коммуникатсия, ташкили мусоҳиба байни таълимгиранда ва таълимдиҳанда, гузашта аз ин байни компютер ва хонанда меравад. Ин таълими нави ба компютер хосро принципи когнитивии хизматрасонӣ номидан мумкин аст.

8. Принципи таҳаммулпазирӣ (толерантӣ). Хонандагон муассисаи таълимии ҳешро бояд ҳамчун роҳбар бо принципи таҳаммулпазирӣ ба итмом расонанд. Таҳаммулпазирии коммуникативӣ дар раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ барои бештари мутахассисони оянда баҳри ба миён омадани муносибатҳои байнишахсӣ ва индентификатсияи коллективӣ мусоидат менамояд. Таҳаммулпазирӣ – ин пеш аз ҳама арҷ гузоштан ба фарҳанги бегона мебошад.

Принципи таҳаммулпазирӣ дар раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ дар асоси мусбат моил будан ба компютер бо таҳҳамул ба он муносибат кардан, ё дар он ҳуқуқи ҳештаншиносӣ ва худмухторӣ асос меёбад.

9. Принципи масъулият. Зери мафҳуми масъулияти коммуникативӣ қобилияти шахсият дар раванди коммуникатсияи интихоби маҳсули роҳҳои пайдоиши вербалӣ ва ғайривербалӣ, мувофиқат ва мутобиқати тафаккур ва таъсирасонӣ дар мувофиқат бо қабули меъёрҳои маърифату ҳуқуқ дар чома фаҳмида мешавад.

Самти сеюм дар шароити муайян намудани муносибатҳои байналмилалӣ шароити педагогии раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ моделикунонии коммуникативии фарҳанги хонандагон ба ҳисоб меравад. Барои самарабахшии раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ бояд шарту шароити педагогии зеринро риоя намуд:

Якумин шарт муҳими педагогии ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ин истифодаи бозҳои компютерӣ дар фаъолияти маърифатии хонандагон ба ҳисоб меравад.

Дуюмин шарт муҳими педагогии ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ истифодаи васоити мултимедӣ дар муҳтавои таълими компютерӣ маҳсуб меёбад.

Сеюмин шарти педагогии ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ин ташкил намудани муҳити комили таълимӣ ба шумор меравад.

Шарти чоруми рушди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ коркард ва чорӣ намудани модели истифодаи методи лоихаҳо дар дарсҳои технологияҳои иттилоотӣ маҳсуб меёбад, ки амаликунии принципҳои дидактикӣ (принсипи ташаккули образҳои тафаккур, принсипи субъективатсияи объектҳои табиӣ, принсипҳои коактивӣ)-ро таъмин менамояд.

Таҳлили адабиёти психологӣ-педагогӣ нишон дод, ки барои тадқиқи мо модели блокҳо муҳим ва мақсаднок мебошад. Банақшагирии модел аз рӯи муносибати дохилӣ ва робитаи байни блокҳо, афтидани ин ё он блокҳо системаи тафаккур аз байн меравад.

Ҳарчанд моделикунонӣ яке аз давраҳои банақшагириӣ ба ҳисоб меравад, ба фикри мо, дохил намудан ба сохтори модели раванди ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ блокҳои зерин мақсаднок арзёбӣ мешавад:

- мақсаднок,
- ташкилӣ-фаъолиятӣ,
- муҳтавоӣ-технологӣ
- арзишӣ-натичавӣ.

1. Блоки мақсаднок самти раванди омӯзиширо таъмин менамояд.

Блоки мақсаднок барои муайян ва муқаррар кардани масъалаҳо, робита ва детализатсияи ҳамаи компонентҳои ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ заминаҳои мусоид фароҳам меоварад.

Мақсади раванди тадқиқ ин ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ ба ҳисоб меравад. Мо аз мафҳуми мақсад фаъолияти натиҷаи таълим банақшагирифтаи идеалӣ ва шууронаро мефаҳмем. Мақсади гузошташуда тавассути ҳалли масъалаҳои зерин: ташаккули тобишӣ-арзишӣ, когнитивӣ, фаъолиятӣ-амалӣ, арзишӣ-рефлексии компонентҳои ташаккули фарҳанги коммуникативии хонандагон дар шароити муносибатҳои байналмилалӣ тасниф мегардад.

Масъалаҳои мақсади коркарди деталкунонии модели ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотиро мумкин аст ба шакли зерин мухтасар ифода кунем:

- дар хонандагон рушд додани муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ;
- таъмин намудани донишомӯзии комил дар хонандагон оид ба ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ;
- ташкил намудани маҳорати коркард ва технологияи ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ;
- эҷод кардани шароит барои ба даст овардани ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ;

2.Блоки ташкилӣ-фаолиятӣ восита, давраҳо ва вазифаҳои ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотиро муайян мекунад.

3. Блоки муҳтавоӣ-технологӣ дар худ методҳо ва шаклҳои ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотиро доро мебошад.

4. Дар блоки арзишӣ-натичавӣ меъёрҳо, нишондодҳо ва дараҷаи ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ маркази диққат аст.

Масъалаи ташаккули муносибати эҳтиёткоронаи хонандагон доир ба истифодаи компютер дар машғулиятҳои технологияи иттилоотӣ дар робита бо дигаргуниҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеаи имрӯзаи мо муҳим арзёбӣ мегардад ва аз ҳар як шахс дараҷаи баланди дониши компютери ро талаб менамояд.

АДАБИЁТ

1. Душина И.В., Понурова Г.А. Как учить школьников географии. М., 2016. – 192 с.
2. Клобина С.В. Формирование культурологического подхода на уроках географии [Электронный ресурс] 2014. // URL: <http://pedsovet.su/publ/164-1-0-4386> (дата обращения 11.02.2020)
3. Комилов Ф.С., Шарипов Т., Мирзоев С., Қосимов И., Раҳмонов З. Технологии иттилоотӣ. – Душанбе: «Маориф», 2018. – 280 с.
4. Философский энциклопедический словарь / Е.Ф.Губский, Г.В.Кораблева, В.А. Лутченко. - М., 2000.
5. Штофф В. А. Моделирование и философия. - М.: Наука, 1966.
6. Якиманская, И.С. Технология личностно-ориентированного обучения в современной школе / И.С. Якиманская. - М., 2014. - 176 с.

УДК.343.34

Ширинҷонов Ф.И., Ҳакимов Ш.Ш.

ҚАВОБГАРИИ ҚИНОЯТӢ БАРОИ ТАШКИЛИ ИТТИҲОДИ ҚИНОЯТӢ: ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ХОРИҶӢ

Таъсиси иттиҳоди қиноятӣ (ташкilotи қиноятӣ) бо мақсади содир намудани қиноятҳо дар қонунгузори қиноятӣ Қумхурии Тоҷикистон ҳамчун қиноят пешбинӣ гардидааст. Зарурияти ҷазои қиноятӣ пешбинӣ намудан барои чунин кирдорҳо дар он аст, ки созмонҳои қиноятӣ ба амнияти давлатҳои алоҳида ва амнияти байналмилалӣ таҳдид эҷод мекунанд. Тамоми кишварҳои ҷаҳон ба муқобили ташкilotҳои қиноятӣ тавассути қонунгузори миллии худ мубориза мекунанд. Дар ин самт кишвари мо таҷрибаи худро идома дода истодааст, ҳамзамон имрӯз созмонҳои қиноятӣ яке аз монеаҳои асосии сулҳу оромӣ, амният ва рушди ҷомеа мебошанд. Бештари иттиҳодҳои қиноятӣ муосир хусусияти фаромиллиро пайдо карда, на танҳо ба давлатҳои алоҳида, балки ба амнияти байналмилалӣ таҳдид намуда истодаанд. Фаъолияти иттиҳодҳои қиноятӣ муосир қаламрави якҷанд давлатҳоро фаро гирифта истодаанд. Дар мақола меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва қонунгузори кишварҳои ИДМ вобаста қиноят донишҷӯи таъсиси созмони қиноятӣ баррасӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: қиноят, гуруҳи муташаккили қиноятӣ, иттиҳоди қиноятӣ, ҳамкориҳои байналмилалӣ, ҳамкориҳои давлатҳо, мубориза бар зидди қиноятҳои муташаккил, қиноятҳои фаромиллӣ, криминализиатсия.

Ширинджонов Ф.И., Хакимов Ш.Ш.

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ОРГАНИЗАЦИЮ УГОЛОВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Создание преступного сообщества (организации) с целью совершения преступлений предусмотрено уголовным законодательством Республики Таджикистан. Основным фактором наказуемости такого деяния заключается в том, что преступные организации представляют собой наиболее серьезную проблему безопасности, как на национальном, так и на глобальном уровне. Все страны мира борются с преступными организациями. До сих пор наша страна продолжает набирать опыт. На сегодняшний день преступные организации являются одними из основных препятствий на пути к социальному миру, спокойствию, безопасности и развитию. Большинство современных преступных организаций приобрели транснациональный характер и стали угрозой не только отдельных государств, но и международной безопасности. Преступления стали охватывать территории нескольких государств. В статье проводится исследование норм международного права и законодательства стран СНГ в вопросах криминализации создания преступной организации.

Ключевые слова: преступление, организованная преступная группа, преступная организация, международное сотрудничество, сотрудничество государств, борьба с организованной преступностью, транснациональные преступления, криминализация.

Shirinjonov F.I., Khakimov Sh.Sh.

CRIMINAL LIABILITY FOR ORGANIZING CRIMINAL ORGANIZATIONS: INTERNATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE

The creation of a criminal community (organization) for the purpose of committing crimes is provided for by the criminal legislation of the Republic of Tajikistan. The main factor in the punishment of such an act is that criminal organizations represent the most serious security problem, both nationally and globally. All countries of the world are fighting against criminal organizations. Until now, our country continues to experience, shows that today, criminal organizations are one of the main obstacles to social peace, tranquility, security and development. Most modern criminal organizations have acquired a transnational character and have become a threat not only to individual organizations, but also to international security. Crimes began to cover the territories of several states. The article examines the norms of international law and the legislation of the CIS countries in the criminalization of the creation of a criminal organization.

Keywords: crime, organized criminal group, criminal organization, international cooperation, cooperation of states, the fight against organized crime, transnational crimes, criminalization

Солҳои охир таҳдидҳои глобалӣ ба амнияти байналмилалӣ воқуниши ҳамачонибаи чомаи ҷаҳонӣ, бунёди низоми ҳамкориҳои ҳам давлатҳо ва ҳам субъектҳои ғайридавлатиро барои муттаҳидсозии чомаи ҷаҳонӣ баҳри ҳалли самараноки мубориза бар ин мушкилоти глобалии ҷаҳонӣ тақозо менамояд. Дар асоси чунин ҳамкориҳои байналмилалӣ принсипҳои дар Оинномаи СММ муқарраргардида ва шартномаҳои байналмилалӣ таҳия гардидаанд, ки ба низомҳои ҳуқуқии миллии давлатҳои алоҳида, аз ҷумла Конститутсияҳои онҳо ворид гардидаанд [17]. Хусусияти фаромиллӣ гирифтани ҷинояткории муташаккилона ба муттаҳидсозии талошҳои чомаи ҷаҳонӣ дар самти мубориза бар зидди сохторҳои ҷиноятӣ оварда расонид, аммо бинобар сабаби тафовутҳо дар таҷрибаи ҳуқуқтадбиққунии давлатҳои алоҳида, ҳалли вазифаҳои гузошташуда ва дар

сатҳи қонунгузории миллӣ имплементатсия намудани меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мушкил мегардад [16].

Меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии ҷиноятӣ, ки ҷавобгариро барои шаклҳои муташаккили ғайолияти ҷиноятӣ пешбинӣ менамоянд, бояд дар асоси муқаррароти моддаи 10 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда шаванд, ки тибқи он санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Илова бар ин, агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофшуда мутобикат нақунанд, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал мекунанд (қ.3 м. 10 Конститутсия) [1]. Ҳамзамон тибқи моддаи 1-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шартномаҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон» риёзиати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои бастанӣ шартномаи байналмилалӣ дар баймзорасонӣ, тасдиқ (ратификатсия), ҳамроҳ шудан ба шартномаи байналмилалӣ ва дигар роҳҳо, ки тарафҳо он муқаррар мекунанд амалӣ мегардад [2].

Бартарияти шартномаҳои байналмилалӣ нисбат ба муқаррароти қонунгузории дохилӣ маънои онро дорад, ки принсипҳо ва меъёрҳои аз ҷониби умум эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва шартномаҳои байналмилалии бевосита ба қаламрави Тоҷикистон таъсиргузоранд. Дар ин ҳолат, қонунгузории соҳавӣ низ бояд ба меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ мутобикат карда шавад ва мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор бояд муқаррароти шартномаҳои байналмилалиро, ки Тоҷикистон узви он аст, ба роҳбарӣ гиранд.

Бояд қайд намуд, ки Тоҷикистон баъд аз ба даст овардани истиқлолият як қатор конвенсияҳои байналмилалӣ дар самти мубриза бар зидди гуруҳи муташаккили ҷиноятӣ ба тасвиб расонидааст. Аз ҷумла, мушкilotҳои ҷинояткорӣ муташаккил ба он оварда расонд, ки 9 декабри соли 1998 Созмони Милали Муттаҳид кумитаи махсуси байниҳуқуматӣ таъсис дод, ки мақсади он таҳияи конвенсияҳои байналмилалӣ дар самти мубриза бар муқобили ҷинояткорӣ муташаккили фаромиллӣ аст. Дар натиҷаи ғайолияти ин кумита 15 ноябри соли 2000 Конвенсияи СММ «Зидди ҷинояткорӣ муташаккили фаромиллӣ» [3] таҳия ва қабул гардид. Конвенсияи СММ зидди ҷинояткорӣ муташаккили фаромиллӣ, Протоколи иловагӣ ба онро Ҷумҳурии Тоҷикистон 15 декабри соли 2000 имзо карда, 29 майи соли 2002, таҳти №645 онҳоро ба тасвиб расонид. Беш аз 150 давлат (аз рӯи маълумотҳои то 26 декабри 2018), Протоколи иловагӣ ба Конвенсияро ба тасвиб расонидаанд. Торафт зиёд гаштани шумораи давлатҳое, ки ин санадро ба тасвиб мерасонанд, аз нигаронии ташвишовари давлатҳои аъзо оид ба хавфнокӣ ҷинояткорӣ муташаккил гувоҳӣ медиҳад [6].

Тибқи Конвенсияи СММ зидди ҷинояткорӣ муташаккили фаромиллӣ гуруҳи муташаккили ҷиноятӣ гуруҳе эътироф мегардад, ки аз се ё зиёда шахсоне муддати муайян мавҷуд буда, ки барои содир намудани як ё якчанд ҷиноятҳои вазнин ё ҷиноятҳои дар Конвенсия ҷунин эътироф гардида, бо мақсади бевосита ё бавосита ба даст овардани манфиатҳои молиявӣ ё дигар манфиатҳои моддӣ равона гардидааст, тавсиф карда мешавад (м. 2). Мувофиқи мазмуни банди «б» м. 2 Конвенсия барои ҷинояти муташаккил бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати на камтар аз чор сол ё қазои нисбатан вазнинтар пешбинӣ шудааст.

Муқоисаи ин мафҳуми гуруҳи муташаккили ҷиноятӣ бо меъёрҳои дар қисмҳои 4 ва 5 моддаи 39 Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ гардида имкон медиҳад, ки се номутобиқатии асосиро муайян намоем:

1) ҳадди ниҳоии аъзоёни гуруҳи муташаккил тибқи конвенсия аз се ё зиёда шахс иборат аст, ҳадди ниҳоии аъзоёни гуруҳи муташаккил тибқи қонунгузории ҷиноятӣ Тоҷикистон аз ду ё зиёда шахс иборат аст;

2) мақсади таъсиси гуруҳи муташаккил дар Конвенсия содир намудани ҷиноятҳое мебошад, ки аз рӯи ҳаҷми санҷия ба ҷиноятҳои дараҷаи миёна, вазнин ва махсусан вазнин тасниф карда мешаванд. Таъсиси гуруҳи муташаккил тибқи ҚЧ ҚТ бо мақсади содир намудани ҳама гуна ҷиноятҳо мебошад; ташкилоти ҷиноятӣ бошад танҳо бо мақсади содир кардани ҷиноятҳои вазнин ва махсусан вазнин таъсис дода мешавад;

3) самти қасд тибқи Конвенсия бевосита ё бавосита гирифтани манфиатҳои молиявӣ ё дигар моддӣ мебошад. Моддаи 39 чунин ҳолатро дарбар намегирад.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло ихтилофи меъёри ҳуқуқие, ки дар м. 39. КҶ ҚТ мустақкам гардидааст, чой дорад [18].

Дар Конвенсияи зидди гардиши ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ, қайд мегардад, ки: «Тарафҳои ин Конвенсия дарк намуда, ки гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир фоидаи калон ва захираҳои молиявӣ зиёд дошта, ба ташкилотҳои фаромиллии ҷинойтӣ имкон медиҳад, ки ба механизмҳои ҳукумати, тичорати қонунӣ, фаъолияти молиявӣ ва ҷомеа ворид гашта, дар ҳама сатҳҳо онҳоро ғасод ва хароб мекунад» [4].

Конвенсия дар бораи пешгирӣ ва ҷазои ҷинойтӣ барои апартеид чунин истинодро дар бар мегирад: «Давлатҳои иштирокчии ин Конвенсия созмонҳо, муассисаҳо ва афроди содиркунандаи апартеидро ҷинойтӣ эълон мекунад».

Инчунин ҳамкориҳои минтақавӣ дар соҳаи мубориза бо ҷинойткориҳои муташаккилона бо кишварҳои ИДМ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти калон дорад. Барои кишварҳои ИДМ ҳалли масъалаҳои вобаста ба ҷинойткорӣ яке аз масъалаҳои мубрам мебошад. Таърихи умумӣ ва умумияти анъанаҳо, набудани монеаҳои забонӣ дар муоширати халқҳо ва робитаҳои фарҳангии онҳо ба сафарномаи (ҳаракати фаъл)-и шаҳрвандони ин давлатҳо мусоидат менамояд [16, с. 243].

Тавре Р.Х. Кубов дуруст қайд мекунад, чунин ҳамкорӣ «... умуман маънои тамоюли ҷудошавии ҳуқуқиро надорад. Кишварҳои ИДМ ҷаҳорҷӯбаи ҳуқуқии байналмилалӣ иштироки худро дар барномаҳои мубориза бо ҷинойтҳои муташаккил тавассути ҳамроҳ шудан ба шартномаҳои асосие, ки дар соҳаи ҳуқуқи ҷинойтӣ дар доираи СММ, муассисаҳои махсуси он баста шудаанд, васеъ мекунад» [5]. Соли 1996 Сарони кишварҳои узви ИДМ Барномаи байнидавлатии ҷораҳои муштарақ оид ба мубориза бо ҷинойтҳои муташаккилона ва дигар намудҳои ҷинойтҳои хатарнок дар қаламрави кишварҳои узви ИДМ, инчунин як қатор конвенсияҳо, аз ҷумла Конвенсияи оид ба кӯмаки ҳуқуқӣ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ дар парвандаҳои шаҳрвандӣ, оилавӣ ва ҷинойтӣ ба имзо расониданд.

Дар самти мубориза бар зидди ҷинойткориҳои муташаккилона Кодекси ҷинойтии намунавии кишварҳои узви ИДМ хеле муҳим аст, ки дар он ҳангоми тавсифи мафҳуми иттиҳоди ҷинойткорона ҳадафи ба даст овардани даромадҳои ғайриқонунӣ бе нишондодани категорияи ҷинойтҳои содиршуда ҳамчун аломати ҳатмӣ пешбинӣ гардидааст (қ. М. 38). Иттиҳоди ҷинойтӣ ин иттиҳоди устувори гуруҳҳои муташаккили ҷинойтӣ бо мақсади ба даст овардани даромади ғайриқонунӣ мебошад (қ. 4 м. 38) [7].

Ҷумҳурии Тоҷикистон инчунин иштирокчии Созишномаи ҳамкорӣ дар байни давлатҳои аъзои Созмони ҳамкориҳои Шанхай дар мубориза бо Ҷинойткорӣ мебошад, ки дар Тошканд 11 июни соли 2010 ба имзо расидааст [14]. Самти асосии ҳамкорӣ дар доираи Созишнома ин пешгирӣ, бартарафсозӣ ва ошкор намудани иттиҳодҳои ҷинойтӣ мебошад, аз ҷумла Ҷинойтҳое, ки аз тарафи гуруҳҳои муташаккил содир мегарданд (моддаи 1). Ҳамкориҳои давлатҳои аъзо бо мақсади татбиқи Созишномаи мазкур дар шаклҳои зерин амалӣ карда мешавад: ҶустуҶӯи ашхосе, ки аз тафтишоти Ҷиноӣ ё иҶрои Ҷазо пинҳон шудаанд, инчунин ашхоси гумшуда; иҶрои дархостҳо барои гузаронидани ҷораҳои оперативӣ – ҶустуҶӯӣ; мубодилаи таҶриба, аз ҷумла тавассути Ҷамъомадҳо, вохӯриҳо, конференсҳо, семинарҳо ва ғайра [17, с. 245].

Ҳамзамон қонунгузориҳои ҷинойтии як қатор кишварҳои ИДМ анъанаҳои ҳуқуқи ҷинойтии давраи шӯравӣ ва пасошӯравиро бо назардошти навоариҳои Кодекси ҷинойтии намунавии ИДМ идома медиҳанд. Тавсифи қонунгузориҳои таркиби ташкилоти ҷинойтӣ дар аксари кишварҳои ИДМ бо як қатор нуқтаҳои асосӣ монандӣ доранд: ин пеш аз ҳама чойгиршавии ин модда дар сохтори Қисми махсуси Кодекси ҷинойтӣ (боби «Ҷинойтҳо алайҳи амнияти ҷамъият»), истилоҳоти якхела, усулҳои ҳуқуқие, ки ҳангоми сохтани таркиби ҷинойти баррасишаванда истифода мешаванд ва ғайра мебошанд.

Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Беларус (минбаъд - КҶ Ҷумҳурии Беларус) ташкилоти ҷиноятиро ҳамчун иттиҳодияи гуруҳҳои муташаккил ё ташкилкунандагони (роҳбарони) онҳо, иштирокчиёни дигар барои таҳия ё татбиқи чораҳо оид амалӣ намудани ҷабҳияти ҷиноятӣ ё фароҳам овардани шароит барои нигоҳдорӣ ва рушди он муайян менамояд (м. 19) [8]. Таркиби ҷинояти «Таъсиси ташкилоти ҷиноятӣ» дар моддаи 285 КҶ Ҷумҳурии Беларус пешбинӣ гардидааст, ки он ҳамчун ҷабҳият оид ба таъсиси ташкилоти ҷиноятӣ ё идоракунии ташкилоти ҷиноятӣ ё қисмати сохтори он ё иштирок дар он дар ҳама гуна шаклҳо фаҳмида мешавад.

Бояд қайд намуд, ки дар қонунгузори давлатҳои аъзои ИДМ мафҳумҳои «иттиҳоди ҷиноятӣ» ва «ташкилоти ҷиноятӣ» ҳаммаъно набуда, танҳо яке аз онҳо нишон дода шудааст: «ташкилоти ҷиноятӣ» - дар Кодекси ҷиноятии Украина (моддаҳои 28, 30, 255 - 256) [9]; «иттиҳоди ҷиноятӣ» - дар Кодекси ҷиноятии Ўзбекистон (моддаҳои 29-30, 242), Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Арманистон (моддаи 41) [10]. Ин мафҳумҳо дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қирғизистон (моддаҳои 34, 231) [15], Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Озарбойҷон (моддаҳои 34, 218) [11], Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Молдова (моддаи 47) [14] ба монанди кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳама қарда нашудаанд (номи дугона истифода мешавад).

Оид ба тафовутҳои баъзе аломатҳо дар муқоиса бо КҶ ҚТ суҳан ронда, бояд м. 28 қисми умумии Кодекси ҷиноятии Украинро мушоҳида намуд, ки тибқи он шумораи ҳаққи ақали аъзои гуруҳи муташаккил 3 нафар ва иттиҳоди ҷиноятӣ 5 нафарро ташкил медиҳад. Қисми 1 моддаи 255 қисми махсуси Кодекси ҷиноятии Украина барои таъсис, роҳбарӣ ё иштирок дар иттиҳоди ҷиноятӣ, инчунин ташкил, роҳбарӣ ё мусоидати воҳӯрии (ҷабҳияти) намоёндагони созмонҳои ҷиноятӣ ё гуруҳҳои муташаккил барои таҳияи нақшаҳо ва шароитҳои муштарақона содир намудани ҷиноятҳо, дастгирии моддии ҷабҳияти ҷиноятӣ ё ҳамоҳангсозии амалҳои муттаҳидшавии созмонҳои ҷиноятӣ ё гуруҳҳои муташаккил ҷавобгари ҷиноятиро пешбинӣ мекунад.

Моддаи 47-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Молдова, дар муқоиса аз КҶ ҚТ аҳамият бештар ба мақсади иттиҳоди ҷиноятӣ дода шудааст. Аз ҷумла муқаррар гардидааст, ки мақсади таъсиси ташкилоти ҷиноятӣ (иттиҳоди ҷиноятӣ) таъсир расонидан ба ҷабҳияти иқтисодӣ ва дигар ҷабҳияти шахсона алоҳида ва шахсона ҳуқуқӣ ё ин назорат аз рӯи ин гуна ҷабҳият бо дигар шаклҳо барои ба даст овардани ғайри амалӣ намудани манфиатҳои иқтисодӣ, молиявӣ ё сиёсӣ.

Дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон ташкилоти ҷиноятӣ ва иттиҳоди ҷиноятӣ ба таркибҳои алоҳидаи ҷиноятӣ ҳама қарда шуда, ба онҳо аҳамияти ҳуқуқии мустиқили ҷиноятӣ дода шудааст. Дар моддаи 3 қисми умумии ин Кодекс, ташкилоти ҷиноятӣ ҳамчун «гуруҳи муташаккил, ки аъзоёни он аз рӯи гуруҳҳои алоҳидаи ташкилӣ, функционалӣ ва (ё) ҷуғрофӣ (воҳидҳои сохторӣ) тақсим қарда мешаванд» (м. 25), иттиҳоди ҷиноятӣ - ҳамчун муттаҳидшавии ду ё якчанд гуруҳи мутташаккил, ки барои якҷоя содир қардани як ё якчанд ҳуқуқвайронкунии ҷиноятӣ маслиҳат намуда, ҳамзамон шароит фароҳам овардан барои мустиқилона содир қардани як ё якчанд ҳуқуқвайронкунии ҷиноятӣ аз ҷониби яке аз ин ташкилотҳои ҷиноятӣ» фаҳмида мешавад (банди 23) [13].

Дар қисми махсуси Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон ба сифати ҷиноятҳои мустиқил ҳама қарда шудаанд: "Ташкил ва идоракунии гуруҳи муташаккил, ташкилоти ҷиноятӣ, инчунин иштирок дар онҳо" (моддаи 262); «Таъсис ва идоракунии иттиҳоди Ҷиноятӣ, инчунин иштирок дар он» се намуди алтернативии кирдор – «таъсис ё роҳбарии иттиҳодияи Ҷиноятӣ, инчунин ташкили иттиҳодияи роҳбарон ё дигар аъзои гуруҳҳои муташаккил ё ҳамоҳангсозии амалҳои ҷиноятии гуруҳҳои муташаккили (созмонҳои ҷиноятӣ) бо мақсади содир намудани як ё якчанд ҷиноят» (қ.1 м. 263) [19]. Дар қ. 3 м. 263 КҶ Ҷумҳурии Қазоқистон ҷавобгарӣ барои иштирок, аз ҷумла бо истифода аз воситаҳои алоқа дар воҳӯрии роҳбарон, дигар аъзоёни гуруҳҳои муташаккил, иттиҳодҳои ҷиноятӣ бо мақсади ҳамоҳангсозии амалҳои ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст. Инчунин ҷавобгари ҷиноятӣ

барои таъсис, роҳбарӣ, инчунин иштирок дар гуруҳи муташаккили фаромиллӣ, иттиҳоди ҷиноятӣ, ташкилоти ҷиноятӣ (м.м. 264, 265) пешбинӣ гардидааст.

Ҳамин тавр, таҳлили таҷрибаи қонунгузории хориҷӣ оид ба криминализатсияи ташкилоти ҷиноятӣ (иттиҳоди ҷиноятӣ) ё иштирок дар он гувоҳӣ медиҳад, ки дар кодексҳои ҷиноятӣ аксари кишварҳои аъзои ИДМ мафҳумҳои якхелаи “иттиҳоди ҷиноятӣ” ва “ташкилоти ҷиноятӣ” (Қирғизистон, Озарбойҷон, Молдова) ё танҳо яке аз онҳо (Украина, Беларус) истифода мешаванд. Ҳамзамон бояд қайд намуд, ки ташкилоти ҷиноятӣ ва иттиҳоди ҷиноятӣ аз рӯи таркиби иштирокчиён, ҳадафҳо, шакл ва усулҳои фаъолият аз якдигар тафовут доранд. Қонунгузории ҷиноятӣи Ҷумҳурии Қазоқистон қобили таваҷҷуҳ мебошад, ки дар он аввалин бор ин категорияҳои ҳуқуқӣ дар таркибҳои алоҳида криминализатсия карда шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). - Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шартномаҳои байналмилалӣи Ҷумҳурии Тоҷикистоня» аз 23 Июл, 2016 № 1326.
3. Конвенция Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности Резолюция №55/25 Генеральной Ассамблеи ООН. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orgcrime.shtml (санаи мурочиат: 10.09.2021).
4. Конвенция Организации Объединенных Наций о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ" (заключена в г. Вене 20.12.1988).https://www.unodc.org/pdf/convention_1988_ru.pdf (санаи мурочиат: 10.09.2021).
5. Кубов Р.Х. Правовое и ресурсное обеспечение международного сотрудничества в борьбе с организованной преступностью (по материалам СНГ). – Доступ из справ. правовой системы КонсультантПлюс.
6. Муҳоҷирати байналмилалӣ ва рушд: Гузориши Дабири кулли СММ от 04.08.2016 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/A_71_296_R.pdf (санаи мурочиат: 5.09.2021).
7. Модельный Уголовный кодекс. Рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых Государств. – URL: <http://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/ihl-nat-3.htm>
8. Уголовный кодекс Республики Беларусь 1999 г. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://bel-kodeksy.com/uk_rb/371.htm. (санаи мурочиат: 14.10.2021).
9. Уголовный кодекс Украины 2001 г. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://meget.kiev.ua/kodeks/ugolovniy-kodeks/razdel-1-14/>. (санаи мурочиат: 05.10.2021).
10. Уголовный кодекс Республики Армения 2003 г. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://geum.ru/next/art-269435.leaf-9.php>. (санаи мурочиат: 16.10.2021).
11. Уголовный кодекс Кыргызской Республики 1997 г. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/kg/kg144ru.pdf>. (санаи мурочиат: 16.10.2021).
12. Кудратов Н.А. Детерминанты и формы проявлений транснациональной организованной преступности / Н. А. Кудратов, Ф.И. Ширинджонов, Ш.Ш. Хакимов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2021. – № 2(36). – С. 288-294.
13. Кудратов, Н.А. Уголовное право Республики Таджикистан. Общая часть / Н. А.

Кудратов. – Душанбе: Таджикский государственный университет коммерции, 2012. – 366 с. – EDN YUVBPG.

14. Кудратов, Н.А. Международно-правовое сотрудничество по уголовным, гражданским и арбитражным делам / Таджикский государственный университет коммерции. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2012. – 434 с. – EDN TBLPQA.

15. Кудратов, Н. А. Национальная и государственная безопасность как видовой объект преступления против основ конституционного строя и безопасности государства / Н. А. Кудратов // Уголовная юстиция. – 2019. – № 13. – С. 29-33. – DOI 10.17223/23088451/13/6. – EDN CYANHW.

16. Кудратов, Н. А. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства. Учебно-методическое пособие / Н. А. Кудратов. – 2 издание. – Душанбе : Бахманруд, 2020. – 240 с. – EDN XQAWVJ.

17. Кудратов, Н. А. Чиноятҳо ба муқобили давлат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон / Н. А. Кудратов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2019. – No 2(27). – P. 124-128. – EDN HCVTNY.

18. Ширинҷонов, Ф.И. Мубориза бо зидди муҳочирати ғайриқонунӣ дар сатҳи минтақавӣ: ҷанбаҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ // Паёми донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон (мачалаи илмӣ). – Душанбе, 2019. – № 3. – С.242-248.

19. Ширинджонов, Ф. И. Уголовная ответственность за организацию преступного сообщества: международный и зарубежный опыт / Ф. И. Ширинджонов // Права человека в современном мире: концепции, реальность и перспективы : Материалы международной научно-практической конференции, посвящённой Дню прав человека и международному дню борьбы с коррупцией, Душанбе, 03 декабря 2021 года. – Душанбе: Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, 2022. – С. 245-253.

**МАЪЛУМОТ ОИД БА МУАЛЛИФОН
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

Абдукодиров Хайрулло Абдусаломович - д.э.н. доцент кафедры экономической теории, Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Таджикистан, Худжанд. Email: khon1974@mail.ru. тел.:(+992) 92-974-00-93.

Абдуллозода Нурмухаммади Алиавсат - старший преподаватель кафедры гуманитарных наук, Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. тел.:(+992)988288000, E-mail: abdullozoda.n@mail.ru.

Абдуразоков Хисрав Рахмонович, ассистент кафедры экономического финансового и антикоррупционного права Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.:(+992) 918282148 (м). E-mail khisrav95@bk.ru.

Акпарзода Абдували – унвонҷӯи кафедраи менеҷменти Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. Хучанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тел.: +992927880046, E-mail: valijon0608t@mail.ru.

Ализода Тохир Саидаброн – Докторант (PhD) по специальности экономика и управление в сельском хозяйстве, Таджикский аграрный университет им. Ш. Шохтемура. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146. Тел.:(992) 55 8888 525. E-mail: alizoda.t93@mail.ru.

Алимов Джоми Шарифалиевич – ассистент кафедры экономической теории, Таджикского государственного университета коммерции, город Душанбе, р. Фирдавси, Дехоти ½ тел.:(+992)988434931, E-mail: jomi.alimov@mail.ru.

Алимова Муборак Алимджоновна - старший преподаватель факультета международных экономических отношений Таджикского государственного университета коммерции Таджикистан, Душанбе, Тел.: +992888884428, E-mail:malimova2084@gmail.com.

Амонатова Маҳбуба Атоевна – к.г.н, и.о., доцента кафедры мировой экономики и международных отношений Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. тел.:(+992)985110984, E-mail: amonat_84@mail.ru.

Ахмедов Азизхон Абурахмонович - старший преподаватель кафедры экономики и организации предпринимательства Таджикского государственного университета коммерции, тел. 918773323 734051, г Душанбе, ул. Дехоти ½, Email: akhmedovkholid@mail.ru.

Аиуорова Миҷгона Тавакаловна – ассистент кафедры финансы и кредит Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: mijgona22@bk.ru. Тел.: +992915082869.

Бабаджанов Баходурхон Мамудхонович - ассистент общеуниверситетской кафедры русского языка ГОУ ХГУ имени академика Б. Гафурова. Худжанд, Республика Таджикистан.Тел.: +(992)92-841-14-12, e-mail: rasul_2015_bah@mail.ru.

Бабаджанова Дилрабо Шамсиевна - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры общественных наук, Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Адрес: 735700 Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр-н, д. №.1 E-mail: rasul_2015_bah@mail.ru. Телефон:(92)8885581.

Бобомуродов Парвиз Уктамович – к.э.н., ст. преподаватель кафедры информационных систем и технологий в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: 904-12-62-63. Email: Isvaliev_92@mail.ru.

Бобохонова Шахрбону Холназаровна – соискатель кафедры менеджмента и маркетинга Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, Хатлонская область, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. E-mail: b.bonu1974@mail.ru. Тел.:(+992) 918-63-52-87, 934-63-52-87.

Буриев Бехрузжон Махмадалиевич – старший преподаватель кафедры информационная система в экономике Таджикский государственный университет коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан, тел. (+992)938909400, E-mail: bekhruz-buriev@mail.ru.

Гафорзода Джонона Гафор - Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, кандидат экономических наук, заведующая кафедрой экономики и управления. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: 000-33-99-77. E-mail: kargaeva.j@mail.ru.

Гулбекова Сурайё Джурабековна - Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, ассистент кафедры экономики и управления. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: 93-446-06-44. E-mail: surayogulbekova@gmail.com.

Давлатов Зулфикор Бурхониiddинович - ассистент кафедры таможенное дело Бохтарского государственного университета. Бохтар. Республика Таджикистан. Тел.+992 938036546. Email: safar-71@mail.ru.

Додарбеков Сади Амирбекович - докторант PhD, ассистент кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2. Электронная почта: sadi.dodarbekov@mail.ru. Тел: (+992) 93 925 01 08.

Дустов Сулаймон Абдуллоевич, ассистент кафедры экономического финансового и антикоррупционного права Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел: (+992) 918282148 (м). E-mail slaimon.86@bk.ru.

Зарипов Эмомали Шохмадович - доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2. Электронная почта: zaripirov.E@mail.ru. Тел: (+992) 934444190.

Иброхимзода Одилхон Юлдош - старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета и аудита Кулябского государственного университета имени А.Рудаки. Телефон: 918-84-34-10. E-mail: ibroimov_odil@mail.ru.

Иззатова Робия Хакимшоевна - магистрантка 1- го курса 250108 Бухгалтерский учет анализ и аудита Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: 904133023, майл: robiya883@mail.ru.

Исвалиев Бахтиёр Джурахонович – ассистент кафедры информационных систем и технологий в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: 553-55-43-44. Email: Isvaliev_92@mail.ru.

Караев Мухамадамин Абдусаторович - магистр Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: (+992)917760010. Email: Saidova-60@mail.ru.

Каримова Зарафшон Хафизовна - старший преподаватель кафедры общественных наук, Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. тел: (+992)934444163. E-mail: abdullozoda.n@mail.ru.

Кармышева Майсара Назруллоевна – ассистент кафедры мировой экономики и международного отношения Таджикского государственного университета коммерции. Республика Таджикистан. Душанбе. E-mail: maysara.karmysheva@bk.ru. Тел.: +992918677444.

Косимова Мархабо Икрамалиевна - к. э. н., старший преподаватель кафедры информационно-коммуникационных технологий и программирования, Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. г.Худжанд. Тел (+99292)771-77-10. E-mail: qosimovam@mail.ru.

Курбанов Махмарасул Абдукодирович - доцент кафедры информационных систем в экономике ТГУК. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992936000186. Email: yahuojaneq98@gmail.com.

Курбонзода Махмадали Рахмат – доктор экономических наук, доцент, Ректор Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. 734061, ул. Дехоти 1/2. Email: tguk@mail.ru.

Курбонова Зульфия Махманабиевна – доктор политических наук, доцент, заведующий кафедрой международных отношений и дипломатии Российско-Таджикского (Славянского) университета. 992918715005. E-mail: zukurbonova@mail.ru.

Машикиров Джахонгир Нейматуллоевич – кандидат экономических наук кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: jahongir.mashokirov@gmail.com Моб: +992 93 571 54 54.

Мамуров Анваржон Махмуджонович - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат экономических наук, доцент кафедры налоги и налогообложения факультета учета и налога. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, Худжанд, 17 мкр-н, здание 1. E-mail: a.mamurov1974@mail.ru. Телефон: +992117711717.

Мирзоалиев Абдурашид Абдунабиевич - к.э.н., доцент кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции. Тел: 934444145. E-mail: menejment_08@mail.ru.

Мирзобеков Хуршед Дурманович – кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры "Экономика и транспортная логистика" Таджикского технического университета имени академика М.С Осими, Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: (+992) 907-97-09-33, E-mail: mhurshed_80@mail.ru.

Мирзон Некруз Мирзон - соискатель Института экономики и системного анализа развития сельского хозяйства Таджикской академии сельскохозяйственных наук. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: Nekruzjon1989@mail.ru, тел.: 000105946.

Муминов Фатхullo Шамсулоевич соискатель кафедры менеджмента Таджикского Государственного финансово-экономического университета. Адрес: ул. Нахимова 64/14, 734067, Душанбе, Республика Таджикистан, Тел: (+992) 937616140. Email: muminzoda.050484@mail.ru.

Муртазоев Ораз Карахонович – к.э.н., старший преподаватель кафедры банковского дела, Таджикский государственный университет коммерции. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе улица Дехоти ½. Тел.:(+992) 918 552 009 (м.) E-mail: oraz.murtazoev@hotmail.com.

Набиев Тохир Толибович – доктор экономических наук, профессор кафедры управления государственными финансами Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: tnabiev@gmail.com, тел.: 937590000.

Наботов Сийёуш Холмуродович - доктор (PhD) юридических наук, дотсент кафедры коммерческого и антикоррупционного права Таджикский государственный университет коммерции. Тел: +992900015101: E-mail: nabotov@inbox.ru.

Наботова Парниён Джумъахоновна – старший преподаватель кафедры финансы Таджикский государственный университет коммерции. Телефон: 00-440-08-57, E-mail: rarnien.nabotova@mail.ru.

Назаров Ахлиддин - магистрант Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. 734061, г. Душанбе, ул. Дехоти,1/2 Тел.(+992) 907400171 Email. Fqurbonzoda_85@mail.ru.

Назарова Нилуфар Нусратуллоевна- ассистент кафедры прикладной информатики в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. tgfeu@tgfeu.tj. E-mail: khalilova-u@mail.ru. Телефон: (+992) 988-25-91-81.

Насимов Мухамадали - магистр Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.+992 938036546. Email: drrajab@mail.ru.

Низомов Самариддин Фахриевич - доктор экономических наук, доцент, заведующей кафедры экономической анализ и аудита Таджикского национального университета. Email: samaridin@mail.ru. Телефон: (+992) 934-77-33-66.

Нишонзода Рискибой – старшей преподаватель кафедры экономики и предпринимательство, Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции, e-mail: riskiboy.nishonzoda@mail.ru.тел.: (+992) 92-950-30-04 (Таджикистан, Худжанд).

Носиров Хисрав Ибодович - магистрант 2 го курса 250108 Бухгалтерский учет анализ и аудита Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: 918 71 01 01, почта: nosirov91@mail.ru.

Озодии Сафар - магистр Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: 907606389, Email: vestnik-tsuc@mail.ru.

Олимов Абдугани Худоиназарович магистрант 2 - го курса специальности Банковского дело Таджикского государственного университета коммерции. 734061, г. Душанбе, ул. Дехоти,1/2 Тел.(+992) 907400171 Email. Fqurbonzoda_85 @mail.ru.

Орзузода Сайтоджиддин – магистр Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992934444186. Email: vestnik-tsuc@mail.ru.

Примов Мухсин Муслимджонович – старший преподаватель кафедры математики и информатики Таджикского педагогического института в городе Пенджикент. Тел: (+992) 92-795-54-54; e-mail: muhsin_89_89@mail.ru.

Раджабова Нурхайёт Раджабовна- кандидат экономических наук, и.о., доцента кафедры таможенного дела Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.+992 938036546. Email: drrajab@mail.ru.

Рахимов Гайрат Махмадюнович - кандидат экономических наук, и.о., доцента кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. E-mail: gairat-1987@mail.ru Телефон: (+992) 93 579 77 79.

Рахимов Саидали Холович - кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734061, Таджикистан, город Душанбе, проспект Борбад, 48/5, E-mail: saidali-tfi@mail.ru. Телефон:935-04-17-40.

Рахмонов Каюмджон Некрузович - магистрант 2 - го курса специальности Банковского дело Таджикского государственного университета коммерции. 734061, Тел.(+992) 907400171 Email. Fqurbonzoda_85 @mail.ru.

Рустамова Рухина – магистр Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992934444186. Email: vestnik-tsuc@mail.ru.

Садриддинов Манучехр Исломидинович – к.э.н., доцент, и.о. директора Филиала ГУ “Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана” в Согдийской области (г. Худжанд). E-mail: sadrman_s@mail.ru. Тел: (+992) 918-56-56-20.

Саидзода Исроил Махмад – кандидат технических наук, заведующий кафедрой информатики Таджикского национального университета. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: isroil-84@list.ru.

Саидов Шохрух Баходурович - магистр кафедры бухгалтерский учет и аудит Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: shohruxhjon.saidov.1997@mail.ru. Тел: (+992) 907020808.

Саидова Миджгона Джамшедовна, ассистент кафедры финансов и страхования, Таджикского национального университета, 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон. 989122218. Email: umar4004@mail.ru.

Сайфхусейнов Шарифджон Сайдасрорович - Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, доктор PhD кафедры экономики и управления. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: 907-39-58-96. E-mail: sharif-94-94-94@mail.ru.

Сафарова Зулфия Мирзоалиевна – Таджикский государственный университет коммерции, соискатель кафедры коммерческого и антикоррупционного права. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. Телефон: 988-78-17-71. E-mail: zulfiya88@mail.ru.

Сохибов Фирдавс Хасанович – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры информационные системы и технологий в экономике, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992934444142, E-mail: firdavs.s.h@mail.ru.

Султонов Зоиршо Султонович – кандидат экономических наук, и.о., доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: 937266050. Email: zoir1978@gmail.com.

Суфиев Маъруф Мамурович – старший преподаватель кафедры маркетинг, коммерции и сервиса Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе ул. Дехоти ½. Телефон: 934 13 07 57. E-mail: Kholovrizo61@mail.ru.

Усманова Туфа Джумаевна - д.э.н., профессор, заведующая кафедры экономической теории и экономики развития Технологического университета Таджикистана. 734061, Таджикистан, г. Душанбе ул. Н.Каробоев 63\3; Тел. +992 904 88 69 31; e-mail: tufa1953@mail.ru.

Хабиров Сафиулло - доктор экономических наук, профессор Таджикского государственного университета коммерции, 734051, Республика Таджикистан, г Душанбе, ул. Дехоти ½, тел:(+992)934-44-41-05, Email: Skhabibov. CC@mail.ru.

Хакимов Шахбоз Шодибоевич – Таджикский государственный университет коммерции, соискатель кафедры коммерческого и антикоррупционного права. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. Телефон: 988-78-17-71. E-mail: shahbozhakimov97@mail.ru.

Халилова Умеда Олимовна - ассистент кафедры систем и информационной технологии в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. tgfeu@tgfeu.tj. E-mail: khalilova-u@mail.ru. Телефон: (+992) 918-18-65-28.

Халимов Лоик Мирзовалиевич – кандидат экономических наук Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992934444186. Email: loik.halimov@mail.ru.

Хамидова Садафмох Халимовна - докторант (Phd) Таджикского государственного университета коммерции 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½, тел: (+992) 501109796, E-mail: hamidova-1986@mail.ru.

Хасанзода Бахтиёр Хасан - старший преподаватель кафедры экономики и управления Таджикского государственного педагогического университета. индекс 734000, г. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: (+992) 93-106-86-86; Email: karaeva.j@mail.ru.

Ходжиев Джумъаназар Наврузович - ассистент кафедры экономика предприятий и предпринимательства Таджикский государственный финансово-экономический университет. Душанбе. Республика Таджикистан. 734067, ул. Нахимова 64/14. Телефон:+(992) 880080338. E-mail: jumazar_9393@mail.ru.

Ходжиева Шаходатхон Абдурахмоновна – соискатель кафедры экономического анализа и аудита Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. E-mail: hojjeva1977@mail.ru. Тел.: +992 987-40-48-14.

Холикзода Абдурахим Гафор - д.ю.н., профессор кафедры прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета E-mail: halim2006@yandex.ru Тел. моб.: (+992) 93-802-05-68.

Холиков Диловар Файзулоевич - ассистент кафедры общественных наук, Таджикский государственный институт культуры и искусств имени М. Турсунзаде. Адрес: 734032, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 73а. Тел.: (+992 37) 985-02-33-44.

Холов Махмадризо Хушматович – старший преподаватель кафедры маркетинг, коммерции и сервиса Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе ул. Дехоти ½. E-mail: Kholovrizo61@mail.ru. Телефон: 917 23 29 21.

Хомитов Далериддин Шамсиевич - заведующий центром дистанционного образования Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Худжанд, Республика Таджикистан. Тел: +(992)92-600-84-53, e-mail: dalerdin@mail.ru.

Худжамкулов Рустам Боймахмадович – к.э.н., доцент кафедры информационных технологии в экономике, Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. г. Худжанд. Тел (+99292)782-47-48. E-mail: khudjamkulov@yandex.ru.

Хукматов Давлатджон Джамшиедович - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры бухгалтерского учета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. E-mail: sohikortvt@mail.ru. Телефон: +992 919-11-11-64.

Чурахонзода Саодат - к.э.н., заместитель директора Центр стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан, 734035, Таджикистан, город Душанбе, пр., Рудаки 89, тел. +992 907 986913; e-mail: s.mutieva@mail.ru.

Шарипова Мавзуна Нарзиллоевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерский учёт, анализ и аудит, Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. Худжанд. Республика Таджикистан. Тел: +99277-701-75-00, E-mail: mavzuna-sh@mail.ru.

Шаропов Фарход Разокович – доктор экономических наук, доцент, проректор по науке и международным связям Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. E-mail: farkhod79@mail.ru. Тел: +992 93 5777900.

Ширинджонов Фирдавс Изатуллоевич – Таджикский государственный университет коммерции, доцент кафедры коммерческого и антикоррупционного права, кандидат юридических наук, Адрес: 7340233, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. Телефон: 936-66-37-13. E-mail: firdavsshr@mail.ru.

Шосаидзода Шахбоз Шосаид - помощник директора Центра исламоведения при Президенте Республики Таджикистан, кандидат юридических наук. Тел.: (+992) 93-600-55-66 E-mail: dahkat_1988@mail.ru.

Шукуров Абдуназар Абдухалилович - старший преподаватель кафедры информационная технологии в экономике Государственного общеобразовательного учреждения Ходжидского государственного университета имени академика Б. Гафурова. Худжанд, Республика Таджикистан. Тел: +(992)92-733-42-53, e-mail: abdunazar_82@mail.ru.

Юнусов Бехруз Додхудоевич соискатель кафедры менеджмента Таджикского Государственного финансово-экономического университета. Адрес: ул. Нахимова 64/14, 734067, Душанбе, Республика Таджикистан, Тел: (+992) 988-04-32-51. Email: behruz_yunusov.92@mail.ru.

Юнусова Лола Зубайдулоевна – соискатель Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, Душанбе, район Сино, Авестинский район 27. E-mail:lola.yunsova.1995@mail.ru. Телефон:919514791.

Юнусова Махбуба Махмуродовна – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории Таджикского государственного университета коммерции. Республика Таджикистан. Душанбе. Тел.: +992934445499. Email: YU_Mahbuba@mail.ru.

Юсупова Замира Мубинджановна - старший преподаватель кафедры русского языка Таджикского государственного университета, права, бизнеса и политики. Худжанд. Республика Таджикистан. Тел.: (+992) 92 770 79 40, E-mail: usupovazamira@gmail.com.

Юсупова Хаджабмо Хукуматовна - старший преподаватель кафедры систем и информационной технологии в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. tgfeu@tgfeu.tj. E-mail: khalilova-u@mail.ru. Телефон: (+992) 93-511-40-23.

Яхёи Абдурахмон - магистрант Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992985996686. Email: yahyojaneq98@gmail.com.

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН	ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ
<p>1. Маводи ба нашр пешниҳодшаванда бояд асли буда, дар дигар маҷаллаҳо нашр нагардида бошад. Мавод дар асоси адабиёти илмӣ муосир бо назардошти навгониҳои илмӣ коркард гардида бошад.</p> <p>2. Муаллиф(он) ба идораи маҷалла 2 нусхаи мақоларо ба суроғаи 734061, ш. Душанбе, к. Дехотӣ 1/2 оварда мерасонад, инчунин шакли электронии маводро ба почтаи электронии vestnik-tsuc@mail.ru мефиристад.</p> <p>3. Маълумот оид ба муаллиф(он) дар охири мақола бо забони русӣ ба таври зерин оварда мешавад: Султонов Зоиршо Султонович – кандидат эҷодаи илмӣ, доцент, Таджикский государственнй университет коммерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: zoir1978@gmail.com.</p> <p>4. Насаб ва номи муаллиф (Фамилия И.О.), номи мақола, фишӯрдаи мақола (то 600 калима), вожаҳои калидӣ (7-10 калима), рӯйхати адабиёти истифодашуда (то 10 номгӯй).</p> <p>5. Ҳаҷми мақола (хуруфчинии компютерӣ) на зиёда аз 0,5 ҷ.ч. (8 сах.) бо назардошти шакли А4, ҷадвалҳо ва расмҳо.</p> <p>6. Мақола дар шакли MS Word, шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1. Сохти саҳифа: боло ва поён -2 см, рост -1,5 см, ҷап -3 см.</p> <p>7. Ҷадвалҳо, расмҳо ва схемаҳо бояд ғайриранга, дорои рақам ва ном бо нишондоди сарчашма, амсоли [12, с. 77] коркард шаванд.</p> <p>8. Барои ҷадвал ва расмҳо шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1 истифода бурда шаванд.</p> <p>9. Воҳидҳои ченак ба таври зайл (м, кг, сомонӣ ва ғ.), сол монанди «с.» навишта мешавад.</p> <p>10. Ноҳунақҳои китобӣ («») истифода бурда шаванд. Тире бошад (–) ва дефис (-) истифода шаванд.</p> <p>11. Рӯйхати адабиёт дар охири саҳифа оварда шуда, дар матни мақола истинод дода мешавад. Адабиёти аз забонҳои хориҷа истифодашударо ба забони аслиаш гузашта мешавад ё тарҷума намуда калимаи «тарҷума» илова карда мешавад.</p> <p>12. Номҳои ширкатҳои хориҷӣ, институтҳои молиявӣ бо ҳарфҳои лотинӣ, бе истифода аз ноҳунақ ва шакли сиёҳ навишта мешавад. Баъди истифодаи насаби олимони хориҷӣ, роҳбарони ширкатҳо ҳангоми истинод надодан, дар қавс бо ҳарфҳои лотинӣ навишта мешавад.</p> <p>13. Маводҳо (мақолаҳо)-и дорои дараҷаҳои «махфӣ» ё «барои истифодаи хидматӣ» дар маҷалла нашр карда намешавад.</p> <p><i>Дар ҳолати зарурӣ ҳайати таҳририя ҳуқуқ доранд, ки ҳаҷми мақоларо то андозаи даркорӣ кӯтоҳ намояд.</i></p>	<p>1. Материал, предлагаемый для публикации, должен быть оригинальным, не опубликованным ранее в других изданиях, написан в контексте современной научной литературы и содержать очевидный элемент создания нового знания.</p> <p>2. Автор(ы) присылают в редакцию 2 экземпляра статьи (подписанной автором) в печатном и в электронном виде по (электронной) почте для иногородних авторов по адресу: 734061 Душанбе, ул. Дехоти 1/2, E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@mail.ru;</p> <p>3. Информация об авторе(ах) оформляется следующим образом: Султонов Зоиршо Султонович – кандидат эҷодаи илмӣ, доцент, Таджикский государственнй университет коммерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: : zoir1978@gmail.com</p> <p>4. Фамилия и инициалы (Фамилия И.О.), название статьи, краткая аннотация статьи (до 600 печ. знаков), ключевые слова (7-10 слов), библиографический список, на который дана ссылка в тексте статьи (до 10 наименований).</p> <p>5. Объем статьи не должен превышать 0,5 п.л. (1800 п. знаков -8 стр.) компьютерного текста формата А4, включая таблицы, список литературы и рисунки (схемы).</p> <p>6. Файлы с текстом статьи и сведениями об авторе оформляются в формате MS Word, шрифт – Times New Roman, размер-12 пт, интервал- 1. Поля: верхнее, нижнее – 2 см, правое -1,5 см, левое – 3 см.</p> <p>7. Таблицы, рисунки и схемы должны быть: черно-белыми, пронумерованы и озаглавлены, снабжены ссылками на источники, например, [12, с. 77].</p> <p>8. Для оформления таблиц и рисунков необходимо использовать следующие параметры: шрифт- Times New Roman (TJ), размер – 12 пт, интервал – 1.</p> <p>9. Обозначения единиц измерения различных величин (м, кг, сомони и т.д.), сокращениями типа «г.» (год).</p> <p>10. При использовании в тексте кавычек используется типографские кавычки («»). Тире обозначается символом «–» (длинное тире); дефис «-».</p> <p>11. Библиографический список приводится в порядке упоминания в конце статьи. Ссылки на иностранные источники даются на иностранном языке и сопровождаются, в случае перевода на таджикский или русский язык, с указанием на перевод.</p> <p>12. Названия зарубежных компаний, финансовых институтов приводятся в тексте латинскими буквами без кавычек и выделений. После упоминания в тексте фамилий зарубежных ученых, руководителей компаний и т.д. на русском языке, в круглых скобках приводится написание имени и фамилии латинскими буквами, если за этим не следует ссылка на работу зарубежного автора.</p> <p>13. Материалы (статьи), содержащие информацию с грифом «Секретно» или «Для служебного пользования» не могут быть опубликованы в данном журнале.</p> <p><i>Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать объем статьи, подвергая их редакционной правке.</i></p>

<p>ҚОИДАҲОИ ҚАБУЛИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА БА ИДРАИ МАҚАЛЛА</p>	<p>ПОРЯДОК ПОЛУЧЕНИЯ ПОСТУПИВШИХ В РЕДАКЦИЮ МАТЕРИАЛОВ</p>
<p>Ҳангоми қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, баъди баррасии ҳайати таҳририя барои тақриз ба мутахассиси соҳа супорида мешавад. Баъди гирифтани тағризи ғайриқаноатбахш мақола ба муаллиф барои бартараф намудани камбудихо баргардонида мешавад.</p> <p>Муаллиф метавонад дар муддати 15 рӯз аз ҳолати мақолаи худ тариқи телефонҳои (+992) 93 44 44 107, (+992 37) 234 85 44 ё почтаҳои электронии vestnik-tsuc@mail.ru, drrajab@mail.ru хабардор шавад.</p> <p>Дар ҳолати мақолаи бори дувум аз чониби муаллиф коркардшудаи қобили қабул бошад, мақола барои чоп бори дувум қабул карда мешавад.</p>	<p>По получении статья регистрируется, рассматривается редакционной коллегией и направляется на рецензию специалистам по данной тематике. При получении отрицательных отзывов - статья передается автору для доработки.</p> <p>Автор может узнать результаты рецензирования в течение 15 дней и о судьбе своей статьи позвонив в редакцию по тел. (+992) 93 44 44 107, (+992 37) 234 85 44; или прислав запрос по электронной почте в редакцию E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@mail.ru.</p> <p>Если переработанная автором с учетом принципиальных замечаний рецензента и редакции, статья удовлетворяет требования опубликования, она принимается обратно редакцией журнала.</p>

ҚОИДАҲОИ ТАҚРИЗ ШУДАНИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА	ПОРЯДОК РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ РУКОПИСИ СТАТЬИ
<p><i>Ҳар як мақолае, ки ба идораи маҷаллаи «ПАЁМИ ДОНИШҶОҲИ ДАВЛАТИИ ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН» ворид мегардад, ҳатман тақриз мешавад. Ин раванд ба муаллиф ва барои муқарризон махфӣ боқӣ мемонад. Ба сифати муқарриз идораи маҷалла аз ҳисоби ҳайати таҳририя ва берун аз онро ҷалб менамояд. Бояд муқарриз дорои унвони илмӣ номзади илм ё доктори илми иқтисодӣ, ва дар ҳолати зарурӣ таҷрибаи баланд дар соҳиби иқтисодиёт дошта бошад.</i></p> <p>1. Баъди қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, ҳайати таҳририя баррасӣ менамоянд, баъдан ба муқарризи соҳавӣ фиристода мешавад. Муқарриз бояд аз рӯи хусусиятҳои зерин арзёбӣ намояд:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сатҳи илмӣ мавод; - муҳимияти масъалагузорӣ; - навиҷи ва иттилоотӣ; - мувофиқати миқдор оид ба интиҳоби мавзӯ ва талаботи таҳририя. <p>2. Мақола аз ҷониби муқарриз дар муддати 15 рӯзи қорӣ баррасӣ мегардад ва тавассути мактуб ба шакли тақриз ба идораи маҷалла бо назардошти талаботҳои зерин баргардонида мешавад:</p> <ul style="list-style-type: none"> - мавҷудияти ҳадогиҳо ва плагиат; - маводро ҷоп қардан мумкин аст ё не; - мавод бори дуввум ба тақриз фиристода шавад ё не (бо нишондоди муқарризони мавҷуда); - мавод рад қарда шавад (бо пешниҳоди раддия). <p>3. Ҳангоми ба даст овардани пешниҳоди мусбӣ «баъди қорқард нашр қарда шавад...» бояд иловаҳо қайд қарда шавад (қайдҳо характери пешниҳодотӣ дошта бошанд).</p> <p>4. Дар ҳолати мувофиқ набудани пешниҳоди муқарриз бо муаллиф, муаллиф метавонад ба идораи маҷалла ҷавоби аргументӣ пешниҳод намояд. Мақола бо тағйиротҳои дар асоси қайдҳо тақроран ба муқарриз фиристода мешавад. Агар дар ин ҳолат фикру андешаҳои муаллиф ва муқарриз мувофиқ ояд, мақола ба нашр пешниҳод қарда мешавад.</p>	<p><i>Каждая статья, предоставленная в редакцию журнала «ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ» проходит процедуру обязательного рецензирования. Эта процедура анонимна и для автора, и для рецензента. В качестве рецензентов редакция журнала привлекает членов редакционной коллегии, а также внешних экспертов из числа ученых и специалистов. Рецензент должен иметь ученую степень кандидата, либо доктора экономических наук или опыт практической работы по данному направлению.</i></p> <p>1. После получения статьи редакцией она регистрируется, рассматривается редколлегией и направляется на рецензию специалистам по соответствующему профилю. Рецензент должен оценить:</p> <ul style="list-style-type: none"> - научный уровень материала; - актуальность освещаемых вопросов; - новизну и информационность. <p>- соответствие объема выбранной темы требованиям редакции.</p> <p>2. В течение 15 рабочих дней статья должна быть рассмотрена рецензентом и его письменный отзыв должен быть оформлен в виде рецензии, которая должна отвечать следующим требованиям:</p> <ul style="list-style-type: none"> - замечания и недоработки, нет ли элементов плагиата - следует ли материал опубликовать; - вернуть ли автору (авторам) для доработки; - направить ли материал на дополнительное рецензирование (с указанием возможных рецензентов); - или отклонить материал как непригодный для публикации (с обоснованием мотивации отказа). <p>3. При рекомендации «опубликовать материал после доработки...» должны быть указаны замечания (требования к данному материалу), которые являются обязательными, с точки зрения рецензента, и замечания, которые могут рассматриваться, как пожелания.</p> <p>4. В случае несогласия с мнением рецензента автор статьи имеет право предоставить аргументированный ответ в редакцию журнала. Статья с изменениями на основе замечаний повторно направляется для согласования рецензенту. Если переработанная автором статья и одобренная рецензентом удовлетворяется требованиям редакционной коллегии, она публикуется в журнале.</p>

Шартнома КИЭ №56-02-2014 доир ба
ворид намудани маҷалла ба ИИБР
Шаҳодатномаи Вазорати фарҳанги ҶТ
дар бораи сабти номи ташкилоти
табъу нашр – №0146/мҷ аз 26 майи
соли 2011

Индекси обунашавӣ дар феҳрасти
«Почтаи тоҷик» - 77734

Шаҳодатнома дар бораи бақайдгирии
давлатии захираи иттилоотӣ ММП -
№1121300264 аз 10 майи соли 2013

Шакли электронии маҷала дар
сомонаи www.payom.ddtt.tj ҷой дода
шудааст

Договор с НЭБ №56-02-2014 о
включении журнала в РИНЦ
Свидетельство Министерства
культуры РТ о регистрации–
№0146/мҷ

от 26 мая 2011 года

Индекс подписания в
«Почтаи тоҷик» - 77734

Свидетельство о государственной
регистрации информационного
ресурса ИПЦ - №1121300264 от 10 мая
2013 года

Электронная версия опубликована
на сайте www.payom.ddtt.tj

МАСЪУЛИЯТ ОИД БА МУҲТАВО ВА САҲЕҲИЯТИ ИТТИЛООТИ ДАР
МАҚОЛАҶО ИСТИФОДАШУДАРО ДАР МАҶАЛЛАИ МАЗКУР (ПАЁМ) БА
МУАЛЛИФ ВОГУЗОР КАРДА МЕШАВАД

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ОТНОСИТЕЛЬНО
СОДЕРЖАНИЯ И ДОСТОВЕРНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ
ИНФОРМАЦИИ НЕСЕТ АВТОР СТАТЬИ В ДАННОМ ЖУРНАЛЕ (ВЕСТНИК)

Маълумот барои тамос:

Сармуҳаррир: Курбонзода Маҳмадали Раҳмат,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Ҷонишини сармуҳаррир: Шаропов Фарҳод Разоқович,
Тел./факс: (+992) 935777900; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Котиби масъул: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Контактная информация:

Главный редактор журнала: Курбонзода Маҳмадали Раҳмат,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Зам. гл. редактора журнала: Шаропов Фарҳод Разоқович,
тел./факс: (+992) 935777900; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Ответственный секретарь журнала: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Подписано в печать 30.06.2022. Бумага офсетная
Формат 60x84 1/8. Печат офсетная. Усл. печ. л. 28,87.
Тираж 100 экз. Заказ №202.

«Точир»,
г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2,
